

“વિવિ અંગભાષા” સંગ્રહ અંક ૨૬૯ થી ૭૨, વર્ષ ૨૪ મું, સંવત ૧૯૬૧

શ્રી ભારતધર્મ

અને

અંકારા રંગમહેલનો રાજા

અનુવાદકો—

શ્રી. નરસિંહભાઈ ધૃવેન્દ્રનાથભટ્ટભટ્ટ. આણંદ

શ્રી. સેતુનાથભટ્ટ. મુંબઈ.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક લિટ્ટુ-ગાંધીનાંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ ૧ શી, પૃષ્ઠ ૫૦૪, પ્રા ૪૩૦૦, સં. ૧૯૬૨

મૂલ્ય રૂપિયા ૨૬૬

અમદાવાદ “સરસ્વતી સાહિત્ય મુદ્રણાલય”ના
લિટ્લુ-આર્થ એજન્સીના પ્રજાપ્રેમી મુદ્રિત.

પ્રકાશકનું નિવેદન

“ વિવિધ ગ્રંથમાળા ” ના સં. ૧૯૯૧ ના અંક ૨૬૬ થી ૨૭૨ તરીકે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કૃતિઓ “ ભારત ધર્મ ” અને “ અધારા રંગમહેલનો રાગ ” આગળે સાદર કરાય છે.

કવિવર ઠાકુરની જન્મતારીખ ઓળખ આપવી એ હાથકંઠથી જોવાને આરસીનો ઉપયોગ કરવા જેવું છે. કવિવર ઠાકુરની ખ્યાતિ આગળે એટલા હિંદમાંજ નથી પરંતુ દુનિયાના લગભગ દરેક દેશોની જનતા તેમની ખ્યાતિથી સુપરિચિત છે, અને એમની કૃતિઓ પણ તેટલીજ લોકપ્રિય થયેલ છે.

એ કૃતિઓમાંથી શરૂઆતમાં અપાયેલ “ ભારતધર્મ ” નો અનુવાદ સં. ૧૯૭૮ માં આલુદ્ધનિવાસી શ્રી. નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ પાસે તૈયાર કરાવાયો હતો, અને તે પછી “ અધારા રંગમહેલનો રાગ ” શ્રી. સેવાનંદજી પાસે તૈયાર કરાવાયો હતો. આગળે તે બન્ને કૃતિઓ પ્રકટ કરવા યોગ બન્યો છે.

“ ભારતધર્મ ” અને “ અધારા રંગમહેલનો રાગ ” એ બન્ને પુસ્તકોમાંનાં ઉમદા તત્ત્વો તે તે કૃતિઓના અનુવાદકે શરૂઆતનાં પૃષ્ઠોમાં સમજાવ્યાં છે. આશા છે, વાચકવર્ગ તે તે તત્ત્વોને વાંચી વિચારી મનન કરી તેમાંથી મળતો બોધ મેળવે કરશે.

અન્યત્ર અપાયેલ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધાર્યો પછીજ પુસ્તક વાંચવું ધટે.

‘ભારતધર્મ’ની મૂલિકા

આપણે ભારતવાસી છીએ અને આપણો ધર્મ તે ભારતધર્મ છે. આજે મંભારતી જાતિઓ માનવધર્મ જુવી બેરી છે અને એ ધર્મને દબાવી જાતિધર્મને મોટો કરી કહે છે ને બીજી જાતિઓ મામે વિરોધ કરીને માનવહૃદયને પીડે છે.

પાનું પશ્ચિમનો જાતિધર્મ અને આપણો જાતિધર્મ એ બેમાં અપ્રત્યક્ષ ભેદ છે, એ જુવી જવું આવશે નહિ. પશ્ચિમનો જાતિધર્મ ગણધર્મ ઉપર મોહારો છે, પૂર્વનો જાતિધર્મ સમાજધર્મ ઉપર મોહારો છે. માટે જ ત્યાં રાષ્ટ્ર મકટમા આવી પડતાં જાતિહૃદય કપી ઉઠે છે, ત્યારે આપણે અહીં મમાજ ઉપર ધા ધતાં આપણું હૃદય લાગી જાય છે. મગ્ન મમે તે હોય, રાજ્ય મમે તે ચલાવતા મેય તેની પરવા આપણે કરીએ નહિ અને કરી નથી—આપણો ઇતિહાસ રાજાઓની વશાવળીઓમા મમાતો નથી. મમુદ્દની મપાટી ઉપરના મોજા મમે એટલા ઉઠે એની આપણે પરવા કરી નથી. પણ એ મોજાની નીચે નેહલા ગંબીર જળને કાંઈ હલાવે—વથોવે ત્યારે આપણું હૃદય વથોવાઇ જાય. આજે આપણો સમાજ પરદેશી-ઓના વાસથી વથોવાય છે માટે જ આપણને આટલી વેદના છે.

પાનું આપણો ભારતધર્મ ન મમજતાં પશ્ચિમના રાષ્ટ્રધર્મનું અંધ અનુકરણ કરીશું, તો પરદેશીઓને હાથે આપણને નેટહુ અનિષ્ટ થવાનો સંભવ છે, તેથી વધારે અનિષ્ટ આપણા પોતાના હાથે થવાનો સંભવ છે. આપણો ધર્મ પરદેશીઓ ન સમજે તેથી તેઓ જાણ્યે-અજાણ્યે આપણા હૃદય ઉપર આઘાત કરી આપણને વેદના કરે, પણ જો આપણે આપણા ધર્મને વિમારી પશ્ચિમ દિશા-એ દોડીશું, તો આપણે પોતે આપણી જાતિને ઊંજાજાંજ કરી નાખીશું ને નાશ પામીશું.

સ્ત્રીન્દનાય દાગોર માવ કવિકુલગુરુ નથી, સમર્થ દ્રષ્ટા પણ છે. એમણે મગાનરે અનેક તપસ્યા કરી આ લાવનાઓ જોઇ છે, અનેક કામપૂર્વે જોઇ છે. પુણ્યપવિત્ર ગંથાના ગંબીર જળ ઉપર, વિશાળ આકાશ નીચે, મદસ્તરસ્મિ લગવાન સૂર્યનારાયણના ઉદયાસ્તના દર્શને, ગંગે દિમાશુ ગંડના કિરણના શીત સ્પર્શે, પ્રકૃતિની

તારામામત્રીની પ્રેરણાથી કુન્દેવના સ્ત્રીરત્નમંથામાં ભારતચિંતા એ ને સદેસે પ્રેરણા છે તે આપણને માર્ગદર્શક છે એ બાબના એ એમના સ્વદેસ, રાજનિર્મળ અને સમૃદ્ધિ આદિ પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પુસ્તકોનો નિબંધો એ પણ સ્મૃતિકોમાંથીજ લીધા છે.

ત્રીસ વર્ષ પૂર્વેથી આ દેશો એમણે લખવા માટેલા, પણ આપણે તે લખનાને આજે પણ અનુભવી શક્યા નથી, એને અનુભવના હજી વાર લાગશે, છતાં પણ વાચક જોઈ શકશે કે એમાં કેટલું સત્ય સમાયેલું છે. કવિગુરુ દ્રષ્ટા છે એ આથી જ સાબિત થશે. એમનો છંદનપ્રવાહ સતત વલ્યા કરે છે, અને તે કારણે આજે તેઓ સાધારણ જનમજાજથી એટલાજ આગળ ગયા છે-સાધારણ જનસમાજ કરતા આજે પણ એટલું દૂર જોઈ શકે છે અને સામાન્ય ઘટનાઓના અનુભવે એમના ગૌણ અભિપ્રાયોમાં-આ પુસ્તકમાં જણાવેલા અભિપ્રાયોમાં-ફેરફાર ક્યાં પણ છે, પણ જે મૂળ લાવના એ તો એની એજ છે-સત્ય છે. વાચકને નિબંધો રચનાના વર્ષ જોઈને ખાતરી થશે કે, તેઓ દ્રષ્ટા છે, ભારતધર્મના ગુરુ છે-શાન્તિનિકેતન એમની ગુરુપીઠ છે.

મને એમણે સાબિધ્યનો જે લાભ આપ્યો છે અને એમના ગમે તે પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાની જે સમ્મતિ આપી છે તેને માટે હું એમનો ઋણી છું અને તેથી એમની ભાવના ગુજરાતી વાચકના સમક્ષ મારે મૂકવી જ જોઈએ એ માત્ર કર્તવ્ય માનું છું.

ઉપર જણાવેલા ત્રણે પુસ્તકોના ધણીખરા નિબંધો આમાં આની જાય છે, પણ એમની સંમતિથી એ બધા નિબંધો કાળક્રમે એટલા માટે જોડ્યા છે કે એમની ભાવનાનો વિકાસ કાળક્રમે કેવો હતો તે જણી શકાય વળી પુસ્તકનું નામ જે રાખ્યું છે, તે પણ એમની જ સંમતિથી રાખ્યું છે. આશા છે કે ગુજરાત ભારતધર્મ સમજશે, હૃદયમાં ને કાર્યમાં ઉતારશે ને ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરી માનવ-ધર્મને પરિપૂર્ણ કરવામાં પોતાનો યથાયોગ્ય ભાગ-ફૂલ નહિ તે ફૂવની પાખડી-અર્પણ.

શાન્તિનિકેતન }
હોળી, સ. ૧૯૭૮ }

નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

“અંકારા રંગમહેલ”નો રસસ્ફાદ

“કાવ્ય એટલે આત્માની ઉત્તમ ઝોળખાણ” એ ધોરણે તપાસતા મોટે ભાગે ગદ્યમાં લખાએના ઉપનિર્દેશને જગતના કાવ્ય-સાહિત્યમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે. રવિનાથની કૃતિમાં આ આદર્શ ઉપનામ તેમની અનોખી કલાનું દર્શન થાય છે. દસ્ય જગતને ચારે બાજુએથી ઘેરી વળતા અદસ્ય જગતના પાતાગડેડા પાણીમાં ડૂબકી મારીને કવિ મદામુલ્યવાન રત્નો બહાર લાવે છે. ઉપનિર્દેશના કુમથી માડીને છેક આજ મુંડીના તત્ત્વદર્શી પંડિતો જે સનાતન સત્યની ખોજ કરી ગયા છે તેની છેક નજીક જઈને, તેનો પ્રકાશ ઝીલીને તેનું પ્રતિબિંબ રવિનાથ પોતાની કૃતિમાં ઉતારે છે પ્રસ્તુત નાટક ઘણું નાનું છે. પણ સમસ્ત માનવચિંતનનો નિમોડ કવિએ તેમાં નીતાગી નીનારીને લખ્યો છે. પરમ શાંતિ-દાયક, પરમ મનનકારક, ગૂંદામ સત્યને તેમણે પોતાની તત્ત્વવેધક દૃષ્ટિથી જોઈને, સત્યને ઢાકી ન દે, પણ સત્યના સૌંદર્યને વધારે સરસ રીતે ખીનવે એવા કનાના આજી ઝીણા વસ્ત્રથી તેને શણગાર્યું છે.

પણ એ મદામુલ્યવાન મોતીને તેમણે છેક ઉધાડું નથી મૂક્યું. સાત સાત પદ્મવાળી નકશીદાર સોનાની દાળડીમાં મૂકીને તેમણે જગતની આજગ ધણું છે અને એ દાળડીના ઢાકણા ઉધાડવાની આવી પણ તેમણે અદરની અદર જ રાખી છે તે છતાં એ દાળડીનું ઢાકણું ઉધાડવાની જેની યોગ્યતા ન હોય તેને અદરના મોતીનું દર્શન થવું નથી જગતને સજ્જનાર મદાન કારીગર જેમ તેની કૃતિનું રહસ્ય પોતે વ્યક્ત નથી કરતો પણ મનુષ્યને તેની ખુદી અને અધિકાર પ્રમાણે તેની મેળેજ મોઢવા દે છે, તેમ કવિ પણ પોતાની કૃતિનો મર્મ ઉઘાડો ન કરતા વાચકને પોતાની મેળેજ ખોળવા દે છે.

સારામાં સારી કવિકૃતિનું એજ લક્ષણ છે અને કવિતાના આસ્વાદની ખરેખરી મજા પણ તેમાં જ રહેલી છે. કાવ્યનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન જેમ આત્મા છે, તેમ તેના આસ્વાદનનો ભોક્તા અને ઉપ-ભોગનું સાધન પણ આત્મા જ છે આત્માની ભાષા આત્મા જ ઝીંતે અને તેમની વચ્ચે માનવભાષાનો જેમ થોડામાં થોડો અંતર પડે તેમ તેનો ગ્રાહ વધારે મધુર, ઘાડો અને અપરોક્ષ, પણ એવી

કવિકૃતિનો સ્વાદ આખનાર બિંદુમાં નિર્માણ-હોવો, જોઈએ; યુદ્ધ પારદર્શક હોવી જોઈએ; તેનું હિંસા-પૂર્ણ-જડતાનાં-અંક-ધસાર્થ-ધસારને આજાં થએલા હોવાં જોઈએ; પણ જોયો ચોટાની પાખે જડ-તાના આગરણને બેદીને દિવ્ય ચિન્તન-પ્રદેશમાં ઉડ્યા અશક્ત હોય એટલું જ નહિ પણ કવિની પાખે વળગીને પણ ઉડવા અશક્ત હોય અને છતાં જેમના અંતઃકરણમાં પ્રકાશનો ઉન્મેષ આછો આછો થવા લાગ્યો હોય તેમને માટે આ “રસારવાદ” લખવાનો પ્રયાસ છે. એટલો પણ જેમનો અધિકાર ન હોય તેમને માટે તો આવી કૃતિઓ હોય કે ન હોય એ બધું સરખું છે.

પ્રસ્તુત નાટકનું ખાલ અંગ એટલું સાદું ને સરળ છે કે ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડી ભણેલો માણસ પણ વાંચીને તેનો શબ્દાર્થ સમજી શકે. પણ એ શબ્દોની પાછળ જે ઉંડો ગર્ભ રહેલો છે તેને માટે તો વાચકનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થએલો હોવો જ જોઈએ. કવિને તો કવિ જ સમજી શકે; અથવા કવિના જેવા હોય તેઓ જ કાર્ષ્ક કાર્ષ્ક સમજી શકે; બધા ગૂઢ કવિઓનાં ગામિંક લખાણોના મર્મ સમજનારની પાસે આધ્યાત્મિક વિકાસરૂપી મૂળધન હોવું જ જોઈએ. કપીર અને મીરાંના કેટલાએ પદોના મર્મ આજે આપણે નથી ઉઠેલી શકતા તે આ મૂળ ધનની ખામીને લીધે જ. કેવળ ભાષાશાસ્ત્ર અહીં દશા ખપતું નથી.

હવે આ નાટકનું પરંતુ તપાસીએ. દેખીતી રીતે એમાં રાજ-રાણીના સંસારની વાર્તા ઉપરાત ખીલું કાર્ષ્ક જ નથી. અને તે વાર્તા પણ કેવી ? બિલકુલ સાદી અને સીધી.

કોઈ એક નામદામ વગરના અને સુકરર સીમા વગરના દેશનો એક રાજા છે. તે બધો વખત ગુમ રહીને જ રાજ્ય ચલાવે છે. રાજ્યવહીવટ બરાબર ચાલે છે, પણ પ્રજા રાજાનું મોઢું જોયા પામતી નથી. લોકો તર્કવિતર્ક કરે છે. કોઈ કહે છે કે, રાજા જ નથી; હોય તો આપણને દેખાય નહિ ? સુગઠિત રાજ્યતંત્ર અને સુવ્યવસ્થા તો સનાતન કાળથી ચાલ્યા આવે છે. કોઈ કહે છે કે, રાજા કદ્રૂપો છે માટે છુપાતો ફરે છે. કોઈ કહે છે કે રાજાને ન્યાય કરતાં નથી આવડતો. આપણે રાજા હોઈએ તો આના કરતાં સરસ રાજ્ય ચલાવીએ. કોઈ બનાવટી રાજા ઉભો થાય છે અને લોળા લોકો તેને જ પોતાનો રાજા માનીને ઠગાય છે. રાજ્યમાં સૌને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે, સૌ પોતપોતાની મરજી મુજબ વર્તે છે, છતાં બધું તંત્ર રાજાની

મરજી મુજબ જ ગારે હ આપો જે અગત્યના જેનો ગમત છે ।

અ રાજા ! વળી એક ગાળી છે પણ રાણીએ પતિનું રૂપ નુ છે તે કદી જોયું નથી ગમે એક અધારા રમઢેયમા ગમત રાજ તેને મગ છે એ મહેનમા દીવો સગાવવાની જ મનાઇ છે રાણી તેનો સ્પર્શ અનુભવે છે, તેની સાથે વાર્તાવાપ કરે છે, પણ અધકારને લીધે તેને જોઇ શકતી નથી તેને જુએ છે માત્ર એક વિશ્વાસપાત્ર દાસી, તેનામા એવી શક્તિ છે કે દૂરથી રાજના પગના સાલણી જાય છે અને અધારામા પણ તેને જોઇ શકે છે. ખુદ રાણીમા તેના જોડયુ મામર્યા નથી

રાજાનું રૂપ કનુ છે તે જાણુરાની રાણીને પ્રથમ ઇચ્છા થાય છે તે દામીને પૂછે છે કે, રા ન કા રૂપવાન છે ? દાસી કહે છે કે તે રૂપવાન નથી—કા છે તે મોટેથી કહેવાય જ નહિ નામ કવો છે તે રાણીને માઇ કહેતું નથી અને માઇ કહે તો આ દાસીના જેવું જ કહે છે, જેમા રાણીને સમજ પડતી નથી

આખરે રાણીએ રાજાને જ કહ્યું કે, મારે તમારૂં રૂપ જોવું છે રાજા કહે કે મારે રૂપ એવું છે કે તમારી આખો તે નહિ સહન કરી શકે, માટે જ હું તમને અધારામા મડું છું, પણ રાણીથી રહેવાતું નથી—તે હા લે છે

તે દિવસે વસતપૂર્ણિમાનો મહાત્મવ ચરાનો હતો રાજાએ કહ્યું કે, હું ત્યા જવાનો છું અને ત્યા તમારાથી મને જોવાય તો જોજો એ મહોત્સવમા ભાગ લેવા દેશદેશના લોક આવ્યા હતા જે ત્રણ શહેરના રાજાઓ પણ હતા, તેમા એક ઠાપી નગરીનો રાજા હતો તે બુ આ નાકે, ગર્વિષ્ઠ અને લોભી હતો તેણે જાણ્યું કે આ દેશનો કોઈ રાજા જ નથી માટે આ રાજ્ય પચાવી પડવું અને રાણી ને પરણી જવું

હવે તે જ દિવસ એક મણસે રાજાનો વેશ લીધો તે ઘણો રૂપાળો હતો એટલે જ્યાં લોકોએ પણ તેને ખરેખરો રાજા માની લીધો મહોત્સવ વખતે તે રાજ્યાસન પર ચઢી બેઠો

રાણી એક પુરજ ઉપર ચઢીને બેઠી હતી તેની નજર આ બનાવની રાજા ઉપર પડી અને તે છેતરાઈ તેના રૂપ ઉપર રાણી મોહી પડી તેણે જાણ્યું કે, આ જ મારો પતિ છે

પછી કાંચીના રાજાએ રાણીને ઉપાડી જવા માટે રાણીના મહેલને આગ લગાડી. રાણી બેબાકળી બહાર આવી ત્યારે પેલો બનાવટી રાજા ત્યાં ઉભો હતો તેને કહેવા લાગી કે, મને આગમાંથી બચાવો. તે કહે કે હું તો વેશધારી રાજા છું. રાણીના દિલને બારે આપાત થયો, પણ તેનો મોહ ટળ્યો નહિ. પછી ખરેખરા રાજાએ તેને આગમાંથી બચાવી લીધી. એ વખતે રાણીથી રાજાનું રૂપ જોવાનું થયું અને તે બચવાનું થઈ ગઈ. તે સ્વરૂપ ધણું ભવંકર હતું. રાણી કહે કે તમને હું ચાહી શકતી નથી. હું તો તમારી પાસેથી ચાહી જઈશ. રાજા તો સૌને સ્વતંત્ર રીતે વર્તવા દેતો હતો તેથી તેણે કશું કે ભલે બચ્ચો, મારા દરવાજા ઉઘાડા છે.

રાણી પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ. પેલી દાસી પણ તેની સાથે ગઈ. રાણીનો આત્મા ઉઠળો ઉઠ્યો હતો. રાજાનું નામ સાંભળીને તેને ઝાળ બળતી હતી. પેલા બનાવટી રાજા તરફ હજી તેનું ચિત્ત ગેંચાતું હતું, પણ તેના હૃદય ઉપરથી તેના પતિને અધિકાર ખરચો ન હતો. અધારી રાત્રે રાજા રાજા તેને કોઈની વીણાના ગેબી મુર સંભળાયા કરતાં હતા.

ધીમે ધીમે તેનું અભિમાન ઓગળતું ગયું. બનાવટી રાજા ઉપર તે મોહી હતી, પરંતુ વખત જતાં તેનો મોહ ઉતરી ગયો અને પતિ ખૂબ યાદ આવવા લાગ્યો. પહેલા તો તે એમ કહેતી કે, તે મને તેડવા આવે તોપણ ન જઈ. હવે “રાજા મને તેડવા કેમ નથી આવતા? ક્યારે આવશે?” એવો વલોપાત કરતી થઈ. પણ રાજાપાસે તો મારે જ પગે ચાલીને જવું જોઈએ એવું તેને ધણું મોડું સમજાયું.

પણ તેને સમજાયા પછી તે કંઠાલ ભિખારણને વેશે પગે ચાલતી પોતાના પતિને ઘેર જવા નીકળી. હવે રાણી તરીકેનું તેનું અભિમાન તદ્દન ગળી ગયું હતું અને રાજાની કુદ દાસી તરીકે રહેવા-જ તે જતી હતી. પણ આવા વિચારથી તેને અપાર સુખ થતું હતું.

રાણી ચાલતી ચાલતી રાજા પાસે ગઈ અને કહેવા લાગી કે, મને રાણી ન ગણતા સદની દાસીજ ગણુજો. ત્યારે રાજા કહે કે હવે તમે માઈ રૂપ જોવા ચોખ્ખા થયા છો. આપણા અધારા રંગમહેલની રમત પૂરી થઈ છે. હવે તમે ખુદશા અકાશમાં મારી સાથે ચાલો.

નાનાં બાળક રસ લઈ લઈને પાંચી બાજુ એવા આ વસ્ત્રમાં-

ધી આધ્યાત્મિક મર્મ શી રીતે મોઢવો ? ગ્વિ બાણુ સામાન્ય રામરાખીની વાર્તાઓ તો લખે જ નહિ. એ જે કાંઈ લખે તેમાં ઉડે ઉદ્દેશ તો હોવો જ જોઈએ. કેટલાક કવિઓ પોતાના કાવ્યની પ્રતાવનામાં ધસારો કરે છે, પણ રવિ બાણુ તો પ્રતાવના જ લખના નથી. વાચકને એમના મનની દીક્ષા મળી હોય તો પોતાની મેળે મર્મ ઉઠેવી લે.

પરંતુ છેક નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ઈશ્વર પોતાની અદ્ભુત કૃતિનો મર્મ મનજ્વાની ગુપ્ત ચાવી જેમ તે કૃતિની અંદર જ છુપાવી રાખે છે, તેમ રવિ બાણુએ પણ આ નાટકનો ભેદ ઉપાડવાનો મન નાટકની અંદર જ મૂકી રાખ્યો છે. પહેલે જ પાને એક ભેદ ભરેલું વાક્ય આપણું લક્ષ્ય બેઠે છે:—“અમારા નગરની રાજ્યા જ એવી છે કે મને તે મડકે જાણે તોપણ ચાલે. આમાની માધ પણ સડકે ચાલ્યા જશે તોપણ તમે ત્યાંજ પહોચવાના.” આ ઉપરથી નાટકના ભેદ ઉપર જરાક અજવાળું પડે છે. આ રાજ્ય ઈશ્વરનું રાજ્ય નો નહિ હોય ? મને તે ધર્મ પ્રમાણે તેની આગધના દરીએ તોપણ અતિ તેના જ સાન્નિધ્યમાં જઈને ઉભા રહેવાય એવો તો આ વાક્યનો મર્મ નહિ હોય ? ત્યાર પછી આગળ જતા એક વાક્ય વડે વાચકની ખાત્રી થાય છે કે, પ્રગતી ગુપ્ત રહીને રાજ્ય કરનાર રાજા તે ઈશ્વરજી. નગરજનોમાંથી એક જણુ ખેદ દર્શાવે છે કે, આપણો રાજા ગુપ્ત રહે છે એ આપણા રાજ્યની મોટી ખામી છે. રાજાના રાજ્યનંત્રનો મર્મ જણુનાર ખીજે એક જણુ કહે છે કે, એ ખામી નથી પણ ખુબી છે. તે કહે છે કે “આપણો આખો દેશ—એક ખૂણાથી ખીજા ખૂણા સુધી—આપણા રાજાથી સચરાચર ભરાઈને ઠસઠસી ગયો છે. તેણે આપણને એકે એકને રાજા જ બનાવી દીધા છે.” એ જ પાત્ર વળી એક જગ્યાએ કહે છે કે “આપણા રાજાના મનમાં આપણે બધાજ રાજા છીએ. તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપ જ કેવી રીતે થાત ?”

હવે એ રાજા કોણુ તેની શકા જ નથી રહેતી. નાટકનો મર્મ ઉઠેલવાની ચાવી આપણને અડી જડે છે. રાજા તેના વિશાળ સીમા વમરના રાજ્યમાં પોતે એક છતાં અનેક રૂપે વ્યાપી રહ્યો છે. બધા જ તેના સ્વરૂપ છે—તેની અભિન્ન મૂર્તિઓ છે. જીવ અને ઈશ્વર ગુણ અને સ્વભાવથી એક ન હોત તો સાન્ત જીવ તે અનંતને

ઓળખે જ કેવી રીતે ? હવે આ સોનાની હાથડીના ઢાંઢણ અપાટા-
બધ ઉઘડી જાય છે અને તેના મર્જમાં રહેતું રત્ન જોઇ સકાય છે.

શીમાબદ્ધ જીવાત્મા પોતાને અતિ ક્ષુદ્ર, અતિ લઘુ માને છે,
પોતાનું અનંત ઐશ્વર્ય જોઇ શકતો નથી; કારણ કે તેના નાનકડા
આદર્શમાં તેના અનંત ઐશ્વર્યનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડતું નથી. તેનું ક્ષુદ્ર
આદર્શ તેને તુચ્છ ‘ માહકોક્કિઝમ ’ (અશ્વિ) બનાવી દે છે; પણ ત્યારે
તે પરમાત્માના હૃદયમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં ધીમે ત્યારે તેને
પોતાના ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન થાય. રાજા રાણીને કહે છે: “તમારા નાનકડા
દર્પણમાં એ બધાનું પૂરું પ્રતિબિંબ નથી પડી શકતું—તમારૂં દર્પણ
તમે છો તે કરતાં તમને નાના બનાવે છે, તમારા પ્રભુત્વની મર્યાદા
બાધે છે અને તેથી તમે તમારી નજરે અતિ લઘુ અને ક્ષુદ્ર દેખાઓ
છો. પણ મારા મનરૂપી દર્પણમાં જો તમે તમારૂં પ્રતિબિંબ જુઓ
તો તમારૂં ખરૂં પ્રભુત્વ, તમારી અસૂચ્ય ભવ્યતા ખીલી ઉઠે. x x
x x x x ત્યાં તો તમે મારી પૂર્ણ અસિદ્ધ મર્તિરૂપે વિરાજો છો.”

પણ હજી એક અતિ મૂઢ તરવરો એક ઉકેલવાનો ખાકી છે.
ધ્રુવરની નિમૂઢ લીલાનો એક અતિ અગત્યનો અંક, જે પ્રસ્તુત
નાટકનો પ્રાણ છે તેનો મર્મ સમજવા માટે હજી જરા વધારે ઉંડા
ઉત્તરવાની જરૂર છે. રાજા રાણીને અધારા મહેલમાં જ શા માટે
મળે છે ? એ અધારા મહેલ તે શું ? તેનું સ્થાન ક્યાં છે ? એ
અધારા મહેલની લીલાનું પ્રયોજન શું ? આ પ્રશ્નના ઉકેલ વગર
પ્રસ્તુત નાટકનો મૂળ મંત્ર સમજાય નહિ. રાણીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં
દાસી કહે છે: “તમારો રંગમહેલ સૃષ્ટિના હૃદયની ઉંડી ગુહામાં છે.”
જીવાત્માને ધ્રુવરનું દર્શન તો તેના હૃદયની ઉંડી ગુહામાં જ થાય
તે ? અને એ ગુહાના દાર આમળ પરમાત્મા ઉભા રહે, પણ ત્યાં-
મુઘી જીવ પોતે તે ન ઉઘાડે ત્યાંમુઘી તે અંદર ન પધારે. જીવાત્મા-
એ પોતે જ પોતાના હૃદયેશ્વરને આ રંગમહેલમાં આપકાર આપવો
જોઈએ. મારેજ દાસીને મોઢેથી કવિ કહેવડાવે છે કે “રાણીજી ! તમે
જ તમારે હાથે દરવાજો નહિ ખોલો ત્યાંમુઘી રાજાજી અંદર નહિ
પધારે.” રાજા શન્ય અધિકારમાં લપાઈને પોતાની વીણા વગાડશે,
વીણાના સ્પર્શથી જીવાત્માને સચેત કરશે, તેને પોતાના અવિચળ
પ્રેમનું જ્ઞાન કરાવશે, પણ ગુહાના દરવાજા તો જીવાત્માએ જાતે જ
ઉઘાડવા પડશે. પોતાના હૃદયના પ્રેમના પ્રવાહને પ્રજુના ચરણ
તરફ વાળવાનો પ્રવાસ પણ તેણે જ કરવો પડશે. લોહચુબક સોયને

એ ત્યાં કરશે પણ સુખકની પાસે સોયને જ દોડી જતુ પડશે

પણ રાણી રાગને લેઈ રાત્રી નહિ અને એક નુક દાસી લેઈ શક તેનું કારણ ? કારણ કે તે દાસી છે તેણે રાગની સેવામાં પોતાના અહમ્મી ગાળી નાખી છે મરા કરીને જ તેણે આવેલો અધિમાર મેળ રાત્રી રાણી તે રાણી દેડ અભિમાન છે રાગના પ્રેમ ઉપર મારા સૌથી નિર્ભર અધિમાર છે એનું તેના મનમાં ગુમાન છે એ ગુમાન મેળ નહિ ત્યાં સુધી તેનું રાગની સાથે સંપૂર્ણ મિલન થાયજ ની રીતે ? રાણી અધીરી થાય છે, હાહાકાર છે, આખરે રાગને છોડીને ચાલી જાય છે તેના હૃદયમાં દાવાનગ સળગે છે આખા વિશ્વને ફાડી ખાવા દોડે છે પાળરામાં પુરાએલી વાદળની પેઠે ધૂધવે છે “ નેના પાણી મોભે અંદે પણ તારા રાગન ઘેર તો પાછી નજ જાઉં ” એવો બકવાસ કરે છે પણ તેથી કાર્ વિશ્વના અનિચય કાયદા બદલાવાના હતા ? રાણીનો ક્રોધ પાન પોતાની મેળ બળીને દાનસય છે જીવો નિરતર ધમ્મિર તમ્મ આર્મ્પી રહેતા મેળી વીણાનો મૂર તે સાલગે છે તેનું દિન દ્રવે છે, અભિમાન આસરણ જાય છે, પણ હજી રાગના તેડાની રાહ જુએ છે અત તમા એ દારે છે કમાન લિખાત્વને વેશે રાગ પાસે જવા નીકળે છે, પણ હજીએ ‘ વગર તેડયે જાઉં છું ’ એટલે અભિમાનનો છાટો રહી જાય છે ત્યારે દાસી તેને કહે છે કે ‘ એ અભિમાન પણ આખરે નહિ રહે ’

આટલી તપશ્ચર્યા પછી રાણીની મુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે અને તે નજની મોપીની માફક અભિમાન, લોકનજીવ સવનો ત્યાગ કરીને દીનભાવે પોતાના પતિના સાતિધ્મમાં જઈને ઉભી રહે છે એવે અધારી મેડીમાં પ્રકાશ થાય છે—રાણીને રાગનું દર્શન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી રાણી રાગના હૃદયમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ લેઈને તેની માથેની પોતાની અભિનતાનો અપ રોક્ષ અનુભવ કરે છે

ઉપનિષદોએ સૌથી પહેલી વાર જગતને અપતુ અને ત્યાગ પછી તમામ તત્ત્વદર્શીઓ અને મહાત્માઓએ અનુભવેનું જીવન અને જ્ઞાનના પૂર્ણ અભિનત્વનું આ મૂલ સનાતન મત્ય કવિએ આ નાટકમાં ફરીથી પોતાની અનોખી કલા દ્વારા નવે રૂપે રજુ કર્યું છે અને પ્રાચીન અવાચીન તથા તમામ સત પુરોહિતોએ વટાવી દીધેલી જૂની સાધનપ્રણાલિ ઉપર પોતાની કલાની પીછી ફેંકીને તેને નવી

રોનક આપી છે.

આ તો જાણે પ્રસ્તુત નાટકનો મૂળ મત્ર થયો, પણ એની અંદર છૂટી છવાઈ એવી એવી હીરાકણીઓ જડી છે કે જેમાની એક એક પર વિચાર કરતા તે અનંત મહાસાગર જેવા પ્રશુના ધ્યાન-મા આપણે ડૂબી જઈએ એ રસ ચાખવાના જેઓ અધિકારી હશે તેઓ મારી સાથે જાવા લાગરો કે —

“કાંઈ સંત વિરલે જાણીયુ રે ભાઈ” એ વાત છે ત્રીણીયુ ટ”

અધિકેશ }
તા ૨૫-૬-૪૨ }

સેવાનંદ

તા. ૬. પ્રસ્તુત નાટકના ગીતના સજ્જમા એક ખુલામો કરવાનો સહી જાય છે. રવિબાપુના ગીતનો બાવ તેમણે પોતેજ પમદ કરેલા બમાળા “બાહિન”ના સૂરમા જ સારામા મારી રીતે ગુજી ઉઠે છે. ખીજી કાંઈ પણ ભાષાની પદરચનામા એ અતિ દુર્લભ વસ્તુ ત્રીની શકાતી જ નથી. તેથી કરીને અગ્રેજી પદરચના ઉપર તેમનો અસામાન્ય કાણુ હોવા છતાં પોતાના કાવ્યોત્તુ અગ્રેજીમા ભાષાતર કરતી વખતે કવિ તેમને પદમા ન ઉતારતા માત્ર ગદ્યમા જ લખે છે. પ્રસ્તુત નાટકનો અગ્રેજી અનુવાદ કવિએ જાતે જ કર્યો છે, પણ તેમાના ગીતને તેમણે ગદ્યમા જ રહેવા દીધા છે. એજ ધોરણુને અનુસરીને તેમને ગુજરાતી પદમા ઉતારીને તેમની શોભામા બગાડો કરવાનું પાપ અનુવાદકે નથી કર્યું. તે એમ માને છે કે રવિબાપુની કવિતા પદરચનાના બંધન વગર, રાગ-રાગિણીના બોળ વગર તેની પોતાની નૈસર્ગિક શોભા વડે જ રસિક વાચકના ચિત્ત હરી શેવા સમર્થ છે, ત્યારે તેને ઝાઝર પહેરાવીને સામ્રાટે તેના રૂપમા ધટાડો કરવો ? અર્ગની અપ્સરાને હીરા મોતીના દાગીના ખૂંચે— તેને તો રવર્ગના પુષ્પોના હાર-ગજરાથી જ સજ્જમારાય

સેવાનંદ

~ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ~

जनगलुमन—अविनायक नय दे लागत—आज्यविधाता,
 पतन भिनु गुजनद भगदा द्राविड उदस भग
 पथ्य डिभायव नमुना गगा उच्छ्व गसधितग
 तव शुभ नाने नगे तव शुभ आशिय भागे
 गादे तव जयगाथा,

जनगलु भगसदायक नय दे लागत—आज्यविधाता,
 नय दे, नय दे, नय दे, नय, नय नय, नय दे
 अहगद तम आर्द्रान प्रयाग्नि, शुनि तप उदर जाली
 छिद्र पौद्ध ग्रीष्म नैन पागमिक मुमक्षमान भृष्टानी
 पूनव पथिम आने तव सिद्धामन पारो,
 प्रेमदाद हय गाथा,

जनगलु—अविनायक नय दे लागत—आज्यविधाता,
 नय दे, नय दे, नय दे, नय, नय नय, नय दे
 पतन—अशुद्धय—भुज पथा, लुगजुग धाबिन नत्री,
 तुमि यिग्माग्धी, तव ग्ययके भुषगित पथ दिनरात्रि,
 दागए विध्वन आत्रे तव यथ'वनि आने
 मकट दु भ गाता,

जनगलु पथपगियायक नय दे लागत—आज्यविधाता,
 नय दे, नय दे, नय दे, नय, नय नय, नय दे
 घोः तिमि घन निषिड निगीथे पीडित भृच्छित देजे
 नम्रत छिव तप अणियस भगव नतनयने अनिमेषे,
 दु अघने आत दे गक्षा उगिरे अ ठे
 ओहमयी तुमि माता.

જનગણ કુખપ્રાયક જય હે ભારત-ભાગ્યબિધાતા;
 જય હે, જય હે, જય હે, જય, જય જય, જય હે.
 રાત્રિ પ્રભાતિક ઉદિલ રાગિછબિ પૂર્વ ઉદયગિરિભાલે,
 ગાહે બિહંગમ, પુણ્ય સમીરણ નખજનનરસ ઢાલે;
 તવ કરુણારણ રાત્રે નિદ્રિત ભારત જાગે
 તબ ચણે નત માથા;

જય જય જય હે જય રાજ્યધર ભારત-ભાગ્યબિધાતા
 જય હે, જય હે, જય હે, જય, જય જય, જય હે.

અર્પણ

અંતર મગ મેરે

અંતર મગ વિકસિત કર, અંતરતર હે.
 નિર્મલ કર, ઉજ્જવલ કર, સુંદર કર હે.
 બચત કર, ઉઘત કર, નિર્ભય કર હે.
 મંગલ કર, નિરલસ નિ સંશય કર હે.
 અંતર મગ વિકસિત કર, અંતરતર હે.
 જુક્ત કર હે સખાર સગે, મુક્ત કર હે બંધ,
 સંચાર કર સકલ કર્મે શાન્ત તોમાર છંદ.
 ચરણપદમે મગ ચિત્ત નિરપદિત કર હે,
 નદિત કર, નદિત કર, નદિત કર હે.
 અંતર મગ વિકસિત કર, અંતરતર હે.

૨૭ અગ્રહાયણ, ૧૩૧૪ (૧૯૦૮)

અનુક્રમણિકા

(ભારતધર્મની)

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	નવું અને જૂનું	૧
૨	વિદેશી અને ભારતવર્ષ	૨૩
૩	રાજનીતિની ખેવડી દયા	૫૫
૪	અપમાનનો ખદસો	૬૪
૫	માયા ન્યાયનો અધિકાર	૭૪
૬	ભાષણખી	૮૨
૭	સમાજ	૯૨
૮	સમાજભેદ	૧૦૮
૯	પૂર્વની અને પશ્ચિમની સભ્યતા	૧૧૬
૧૦	અતિશયોક્તિ	૧૨૫
૧૧	નવું વર્ષ	૧૩૬
૧૨	ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ	૧૫૩
૧૩	ધર્મવિરોધનું દષ્ટાન્ત	૧૬૩
૧૪	સ્વદેશી સમાજ	૧૭૧
૧૫	પરિશિષ્ટ	૧૮૮
૧૬	સફળતાનો સફુપાત્ર	૨૦૮
૧૭	દેશી રાજ	૨૨૬
૧૮	શાહીવાદ	૨૩૫
૧૯	રાજભક્તિ	૨૪૦
૨૦	બહુમુખી રાજવહીવટ	૨૫૦
૨૧	રસ્તો ને રસ્તાનું ભાધું	૨૫૪
૨૨	કોબડો	૨૮૫
૨૩	દેશનાયક	૩૦૮
૨૪	પપ્પના પ્રાદેશિક સમેલનમાં આપેલું ભાષણ	૩૧૬
૨૫	સાચો ઉપાય	૩૫૫

(અધારા રંગમહેલના રાજાની)

					પૃષ્ઠાક્ર
પ્રવેશ ૧ ભો	...	...	...	...	૩૭૧
" ૨ ભો	...	...	...	...	૩૮૧
" ૩ ભો	...	...	...	...	૪૦૧
" ૪ ભો	...	...	...	...	૪૦૬
" ૫ ભો	...	...	...	...	૪૧૫
" ૬ ભો	...	...	...	...	૪૧૮
" ૭ ભો	...	...	...	...	૪૨૧
" ૮ ભો	...	...	...	...	૪૨૪
" ૯ ભો	...	...	...	...	૪૩૨
" ૧૦ ભો	...	...	...	...	૪૩૪
" ૧૧ ભો	...	...	...	...	૪૩૬
" ૧૨ ભો	...	...	...	...	૪૪૩
" ૧૩ ભો	...	...	...	...	૪૪૬
" ૧૪ ભો	...	...	...	...	૪૪૮
" ૧૫ ભો	...	...	...	...	૪૫૧
" ૧૬ ભો	...	...	...	...	૪૫૭
" ૧૭ ભો	...	...	...	...	૪૬૧
" ૧૮ ભો	...	...	...	...	૪૬૪
" ૧૯ ભો	...	...	...	...	૪૬૬
" ૨૦ ભો	...	...	...	...	૪૭૨

શુદ્ધિપત્ર

૫૪ પાંક્તિ આગુદ	શુદ્ધ
૩ ૧૦ ૭૨૧	૭૨૧
૫ ૨૧ અપમાન	અપમાન
૧૩ ૨૫ ખાનરપાન	ખાનરપાન
૧૪ ૨૭ મેટ્રાક	મેટ્રીક
૩૭ ૧૪ ધકલે છે	ધકલે છે
૪૬ ૭ ક્ષ હાણુ	ક્ષાહણુ
૧૫૬ ૨ વિરાધ	વિરાધ
૧૯૨ ૧૫ ચોતાની ચોતાની	ચોતાની
૨૨૨ ૧૬ આપત્તચામસનનુ	આપત્તચામસનનું
૨૨૬ ૧૬ આપણને	આપણને
૨૨૯ ૧૭ સરકાર	સરકારે
૨૪૩ ૮ અને ક્યોં	ક્યોં; અને
૨૬૪ ૨ ગારવ	ગોરવ
૨૬૮ ૧૬ તેધા	તેધી
૨૭૩ ૩૧ સા લોક	સૌ લોક
૨૭૮ ૧૭ મૂકી કાગા	મૂકી કાગા*
૨૮૨ ૧૪ વિસથી	વિગ્નથી
૨૮૩ ૧૪ આવા	આવી
૨૯૪ ૧૦ સવાગા	સધગા
૩૦૦ ૨૬ પાશ્વમની	પશ્ચિમની
૩૧૦ ૨૫ પથસ્તાત્	પથસ્તત્
૩૧૬ ૧૬ આમંત્રણનો	આમંત્રણને
૩૨૦ ૨ સંયુન	સંયુનકુ
૩૨૩ ૮ કેન્દ્રાતિમ	કેન્દ્રાતિમ
૩૩૩ ૨ પૂર્વમાથી	પૂર્વમાથી
૩૪૦ ૨૭ મીડું	મીડું
૩૭૬ ૨ સા	સૌ

ग्रंथस्वीकार

નીચેના પુસ્તકોનો સાધાર સ્વીકાર કરી જણાવવાનું કે, આ સરસા તરફ આવતા પુસ્તકો વાચી-વચાવી અભિપ્રાયોદિ છાપવાનું ધોરણ રખાયું નથી, પરંતુ યોગાનુયોગ નીચે પ્રમાણે માત્ર પુસ્તકોના નામ, કામ, કદ, મૂલ્ય વગેરેજ જણાવાય છે

૧-ગીતા પ્રેસ-ગોરખપુર તરફનાં (હિંદી) પુસ્તકો

ત્રીમી ભક્ત-લેખક-શ્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદાર કદ ૫૪જા, ૫૪
૭૬, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ ૦/-

મૂલ ગોસાંધ્યચરિત-લેખક-શ્રી ધનસ્થામદાસજી કદ ૫૪જા, ૫૪
૭૬, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય નથી લખ્યું.

કલ્યાણુ જ્ઞાપના-લેખક-શ્રી તારાચંદ પાડે કદ ૩૫૪પા, ૫૪
૧૪, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦)૦

શ્રી બહરી કેદાર કી ઝાંઝી-લેખક-શ્રી મહાવીરપ્રસાદ માલવીયા
વૈદ્ય કદ ૫૪જા, ૫૪ ૧૧૨, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦

સુરોપકી ભક્ત સ્ત્રિઓ-લેખક-શ્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદાર કદ
૫૪જા, ૫૪ ૮૨, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦

ભજનસંમલ્લ-જ્ઞાગ ચૌધા-લેખક-શ્રી વિયોગીશ્વરિ કદ ૩૫૪પા, ૫૪
૧૬૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦)૦

શ્રી છકારામચરિત્ર-લેખક-શ્રી. લક્ષ્મણુ નારાયણુ મહેં કદ ૫૪જા, ૫૪
૬૯૬, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ ૧)૦

શ્રી ચૈતન્યચરિતાવલિ-ખંડ ૪ થી-લેખક-શ્રી પ્રભુદત્ત બ્રહ્મ
ચારી કદ ૫૪જા, ૫૪ ૨૪૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ ૦ાા

શ્રી ચૈતન્યચરિતાવલિ-ખંડ ૫ થી-લેખક-શ્રી પ્રભુદત્ત બ્રહ્મ
ચારી કદ ૫૪જા, ૫૪ ૨૮૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ ૦ાા

ગીતાવલિ-લેખક-શ્રી મુનિનાથ કદ ૫૪જા, ૫૪ ૪૬૪, સાદુ
પૂઠું, મૂલ્ય રૂ ૧)

ગોપીગ્રંથ-લેખક-શ્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદાર કદ ૫૪જા, ૫૪ ૬૦,
સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦)૦

- શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ગીતાય પ્રકાશ)—સપાદક પ શ્રી માધવ
શર્મા કદ ૬૫૮, પૃષ્ઠ ૨૦, સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)૦૧
- શ્રી ગોવિંદ દામોદરસ્તોત્ર—ભાગાદીગમર શ્રી પ્રભુદાસ બલ
ચારી કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૪૦, સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)૦૧
- નારદભક્તિસૂત્ર—અનુવાદ—શ્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદાર કદ
૨૧૫, પૃષ્ઠ ૨૨, સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)૦૧
- મુસુસુસર્પસારસમૃદ્ધ—અનુવાદ—શ્રી મુનિનાન કદ ૫૫૬, પૃષ્ઠ
૪૦૮ સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૨૧ ૦૧૧
- કૌટોપનિષદ—સાનુવાદ—(ચાકર ભાષ્યસહિત)—કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ
૧૭૬, સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦૧૧
- કેનોપનિષદ—સાનુવાદ—(ચાકર ભાષ્યસહિત) કદ ૬૫૮, પૃષ્ઠ ૧૪૮,
સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦૧૧
- મુદ્ગલોપનિષદ—સાનુવાદ—(ચાકર ભાષ્યસહિત) કદ ૬૫૮, પૃષ્ઠ
૧૩૦, સાદુ પૃષ્ઠ મૂલ્ય ૦૧૧
- મન્નોપનિષદ—સાનુવાદ—(ચાકર ભાષ્યસહિત) કદ ૬૫૮, પૃષ્ઠ ૧૨૪,
સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦૧૧
- ઈશાવાસ્થ્યોપનિષદ—સાનુવાદ—(ચાકર ભાષ્યસહિત) કદ ૬૫૮,
પૃષ્ઠ ૮૨ સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)૦૧
- ત્રેમદર્શન—અનુવાદ—શ્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદાર કદ ૫૫૭,
૮૬ ૧૮૨, મૂલ્ય ૨૧ ૦૧

૨-નવજીવન કાર્યાલય-અમદાવાદનાં પુસ્તકો

- સભાસચ્ચાલન—લેખક—શ્રી કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ કદ ૫૫૭,
પૃષ્ઠ ૧૩૬, મુદ્રા પૃષ્ઠ મૂલ્ય ૨૧ ૦૧
- કર્મયોગ—લેખક—શ્રી મથુરાદાસ ત્રિકમલાન કદ ૫૫૭ પૃષ્ઠ ૧૧૨,
સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૨૧ ૦૧
- કેળવણીના પાયા—લેખક—શ્રી હિશારવાન મથુરાવાલા કદ ૫૫૭,
પૃષ્ઠ ૩૬૪ સાદુ પૃષ્ઠ મૂલ્ય ૨૧ ૧)
- સત્યામર્શની ગીર્માંસા—લેખક—શ્રી મજનબાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૩૨૮, સાદુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૨૧ ૦૧૧
- અહિંસા—લેખક—મહાત્મા ગાંધીજી કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૩૪૦, સાદુ

પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૦૥

બાળકોના ચોક્કસ—લેખક—શ્રી રાવજીભાઈ મણિલાલ પટેલ. કદ

૫૫૭, પૃષ્ઠ ૧૧૦, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૦૥

વર્ણવ્યવસ્થા—લેખક—મં ગાંધીજી કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૨૦૮, સાદુ

પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૦૫

ગીતાધ્યનિ—લેખક—શ્રી કિશોરલાલ મયરવાળા કદ ૩૩૫, પૃષ્ઠ

૧૩૦, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય ૦૫

ઉદ્યોગી જીવન—લેખક—શ્રી કિશોરનાથ મયરવાળા કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ

૨૩૨, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૦૫

ત્યારે કશીશું શું?—અનુવાદક—શ્રી નરહરિ દાવકાદામ પરીખ

અને પાકુરમ વિંન પળામે કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૪૪૪, પૂઠ

બોર્ડ પગીનું, મૂલ્ય રૂા ૧)

૩-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદનાં પુસ્તકો

હાલના જમાનામાં સ્ત્રીઓની ફરજ—લેખિકા—શ્રીમતી નિર્મળા

બેન કલ્યાણરાય બેવી કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૬૦, સાદુ પૂઠ, ૦૥

ગુજરાતની લઘુવ્યવસ્થા અને કુટુંબસંસ્થા—લેખિકા—શ્રીમતી

સરોજની મહેતા કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૨૭૨, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૧)

સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન—લેખક—શ્રી નરનારાય જગન્નાથ

ત્રિવેદી કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૨૩૨, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૦૥

સમાજશાસ્ત્ર આખ્યાન—લેખક—શ્રી જગન્નાથ મુકેશ્વર દેસાઈ કદ

૫૫૭, પૃષ્ઠ ૨૬૨, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૧)

હીપક્રુત સંસ્કૃત નાટક—ભાગ ૨ બો—લેખક—શ્રી નર્મદાશ કર

ભોગીલાલ પુરોષિત કદ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૨૮૦, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૧)

રસગંગા—લેખક—શ્રી પ્રજનાલ કાળીદાસ કદ ૬૫૬, પૃષ્ઠ ૫૬,

સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય ૦૥

મીરાતે અલમદી—વોલ્યુમ ૨, અંક ૨ તથા ૩—અનેના અનુવાદક—

દિ બ કૃષ્ણનાથ મેહતાના નંદેરી ખડ બીજાનું કદ ૬૫૬,

પૃષ્ઠ ૨૦૮, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૧) અને ખડ ત્રીજાનું કદ

૬૫૬, પૃષ્ઠ ૧૮૮, સાદુ પૂઠ, મૂલ્ય રૂા ૧)

મૂલ્ય અને અંકકાર—પુસ્તક પાંચમું અને છઠું—અનેના તૈયાર

કરનાર—શ્રી હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ પુસ્તક પાચમાનુ
કદ ૬૫૬, પૃષ્ઠ ૩૦૮, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૧) અને છતાનુ કદ
૬૫૮, પૃષ્ઠ ૨૪૬, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૧)

પ્રાચીન હિંદમાં સંઘર્ષન—લેખક—શ્રી બરતરામ બાનુસખરામ
મહેતા ૫૬ ૬૫, પૃષ્ઠ ૨૮૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૧)

પદાર્થવિજ્ઞાન (ભાગ ૧ લો)—લેખક—શ્રી ધનજીભાઈ દ્વિરભાઈ
ખી એસ સી ૫૬ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૨૩૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૧)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ—વિભાગ ૩ નો—
લેખક—શ્રી હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ ૫૬ ૫૫૭, પૃષ્ઠ
૨૮૮ સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૧)

ભૌગોલિક કોષ—લેખક—શ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસ દેરાસરી
કદ ૬૧૧ x ૧૦ પૃષ્ઠ ૯૬, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૦૧૧

વહાણની પરિભાષા—સંપાદક—શ્રી હરિલાલ ગગીનદાસ માંડ
૫૬ ૬૧૧ x ૧૦ પૃષ્ઠ ૫૨, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૦૧

ધર્મ અને સમાજ—લેખક—શ્રી સર રમણભાઈ મહીપતરામ
નીનંદ ૫૬ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૩૭૨ સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૧)

હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ (ચિત્રાર્થ)—આપાતરતી—શ્રી છોટાપાવ
બાનુજી પુરાણી ૫૬ ૫૫૫, પૃષ્ઠ ૩૧૨, સાદુ પૂઠું, ૧)

ગુજરાતી સાહિત્યના સ્ત્રોત—લેખક—શ્રી સુદરશ જો બેઠાઈ
૫૬ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૪૮ સાદુ પૂઠું મૂલ્ય ૦૧

ગુજરાતની વનસ્પતિઓ—લેખક—શ્રી બાપાલાલ મગજડાસ
વૈદ્ય ૫૬ ૫૫૭, પૃષ્ઠ ૭૬, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦૧

કેળનો ખમીચો—લેખક—શ્રી મગનલાલ ચલ્લર ૫૬ ૫૫૭, પૃષ્ઠ
૭૦ સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦૧

શ્રીમદ્ભાગવત—(ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ) સ્કેલ ૧, ૨ સંપાદક—
શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી માચરોવ ૫૬ ૫૫૭, પૃષ્ઠ
૨૫૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રા ૧)

૪-અન્ય સંજ્ઞાનો તરફથી મળેલાં પુસ્તકો

શ્રીરામાયણરહસ્ય—લેખક અને પ્રકાશક—શ્રી અબ્દુલ હીરાલાલ
મોદી—નડીઆદ ૫૬ ૫૫૬ ૧૧ પૃષ્ઠ ૮૦ સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય ૦)ના

પુષ્પહાર—લેખક:—શ્રી. મનુ હ. દવે—કાવ્યતીર્થ. ડૉ. ઉપલી શેરી,
મુ. સિદ્ધપુર. કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૧૧૨, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦।

મુખનો સાક્ષાત્કાર—લેખક:—સંતગાલ. પ્રકાશક:—ફૂલચંદ ગોવ-
ર્ધન રવાણી. કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૮૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦)।

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર—લેખક:—કવિવર્ પદિત શ્રી. નાનચંદ્ર રવામી-
ના સુસિધ્ય લઘુ સતાવધાની પં. મુનિશી સૌભાગ્યચંદ્ર.
કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૪૦૦, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦।

ઉત્પત્તિનો માર્ગ યાને ગૌસવર્ધન—લેખક:—અને પ્રકાશક શ્રી.
ચંદ્રશંકર ગૌરીચંકર જોષી. કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૩૦૮, સાદુ
પૂઠું, મૂલ્ય ૦)।

છનાગામ કથાસંગ્રહ—સંપાદક:—અખ્યાપક શ્રી. એચરદાસ દોશી.
પ્રકાશક:—મંત્રી, જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન ટ્રસ્ટ; ગુજરાત વિદ્યા-
પીઠ, અમદાવાદ. કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૨૬૪, પૂઠું બોર્ડ પટ્ટીનું, ૧।

નિત્યપાઠ દીપિકા—સંગ્રાહક અને પ્રકાશક:—શ્રી. અંબાલાલ
અમથાલાલ ગોર. મુ. નાર (ઉ. ગુજરાત) કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ
૨૬૪, મૂલ્ય લખમું નથી.

નિત્યપાઠ—સંગ્રાહક અને પ્રકાશક હિપર પ્રમાણે. કદ ૩૪૫, પૃષ્ઠ
૩૨, સાદુ પૂઠું, અમૂલ્ય.

પંચદશી—પ્રકાશક:—શ્રી. રામાવતાર વિદ્યાભારતકર—મુ. રતનગઢ,
જી. બીજનોર. કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૭૦૦, પૂઠું બોર્ડ પટ્ટીનું, રા।

શ્રીભજનરસામૃત—સંપાદક અને પ્રકાશક:—શ્રી. અમરસિંહ
માધવસિંહ માત્રોગ્ન—મુ. ધમણાદ, વાયા પાલેજ. કદ ૫૪૭,
૩૪ ૮૮, મૂલ્ય ૦।

મંગળ કીર્તન—લેખક:—સંતજન શ્રી. મંગળદાસ ચતુર્ભુજકવિરા-
જ. પ્રકાશક:—ઝવેરી વિદ્યલભાર્ષિ રણછોડભાઈ જોષી, મુંબાદેવી-
મુંબઈ. કદ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૧૬૦, સાદુ પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

પ્રમાણસાગર—સંગ્રાહક:—શ્રી. હરિચંકર વિદ્યાર્થી. પ્રકાશક:—
શ્રી. ભાનુશંકર શર્મા—આર્ય સમાજ, આણંદ. કદ ૫૪૬, પૃષ્ઠ
૪૮૦, સોનેરી પૂઠું, મૂલ્ય ર)

જીવનજ્યોતિ—લેખક અને પ્રકાશક:—શ્રી. વલ્લભજી ભાણુજી મહેતા—
મુ. ગોરખી. કદ ૫૪૬, પૃષ્ઠ ૨૩૨, પાકું પૂઠું, અમૂલ્ય.

હીરક મહોત્સવ સમારક ગ્રંથ (સુબોધ સંગ્રહ)—પ્રકાશક -

શ્રી અમયાનાથ જમજ્જન શાહ. કદ ૬૫૯, પૃષ્ઠ ૨૧૬, માફ
પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૩૦ નાન

સાહસિકોની સૃષ્ટિ—લેખક -શ્રી મહાશકર મોહનવાય ભટ. પ્રકા-
શક -શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર કદ ૫ જા,
પૃષ્ઠ ૩૪૮, પાકુ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૩૦ ૧૧

૫-રિપોર્ટ-વૃત્તાંતો ઇત્યાદિ

ગુરુકુલ વિદ્યામંદિર-સૂપાનો સ. ૧૯૮૯નો વાર્ષિક વૃત્તાંત
અને હિસાબ

આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલય-વડોદરાનો અને ૧૯૩૨-૩૩નો નવમો
વાર્ષિક વૃત્તાંત અને હિસાબ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો સને ૧૯૩૨, ૩૩ અને ૩૪
ની માનનો રિપોર્ટ.

લીલ સેવા મંડળ-દાહોદ-પચમહાનનો સ ૧૯૮૯ નો અગી
આરમો વાર્ષિક અહેવાલ

શ્રી પ્રહલાદ તપોધન બ્રાહ્મણ વિદ્યાલયક દૂરદ કુંડનો ૧૯૨૦
થી સ ૧૯૩૨ સુધીના બાર વર્ષનો રિપોર્ટ.

શ્રી શેઠ મનસુખલાલ છગનલાલ વિધવા આશ્રમ-કારેલી
બાગ, વડોદરાનો સ ૧૯૩૨-૩૩નો વાર્ષિક વૃત્તાંત અને હિસાબ.

શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન સેવાશ્રમ-શ્રિદાખનનો ૨૮ મે સને
૧૯૩૪નો વાર્ષિક રિપોર્ટ

શ્રી ચોરવાડ મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીનો સને ૧૯૩૩-૩૪નો ચોવી
સમા તથા પચીસમા વર્ષનો દિવાર્ષિક રિપોર્ટ

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજનો સ ૧૯૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦નો
ત્રિવાર્ષિક રિપોર્ટ

શ્રી નર્મદા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ-ચાંદોદનો બાવીસમો વાર્ષિક વૃત્તાંત
મવન ૧૯૯૦નો

બહેરા-મૂગાની શાળા-અમદાવાદનો સન ૧૯૭૪નો વાર્ષિક વૃત્તાંત.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિં ભવન-ભાવનગરનો ૧૯૩૪-૩૫નો અહેવાલ.

આપણે જૂના ભારતવર્ષના; બહુ પ્રાચીન, બહુ યાદેશા. અનેક વાર મારા પોતામાં એ જાતિગત વિશાળ પ્રાચીનતાનો અનુભવ કરું છું—મન દબને જ્યારે અંતરમાં નીરખી જોઉં છું, ત્યારે અંદર માત્ર વિચાર, વિદ્યામ અને વૈરાગ્યને જ જોઈ શકું છું; બાંહે અંદર બહાર લાંબી છુટ્ટી આસે છે, બાંહે જગતને સવારે આપણે ઠથેરીનું કામ છોડી આપ્યા છીએ, જોડલે આખરે જપોરે જ્યારે બધા કામે લાગ્યા છે ત્યારે આપણે ઘરમાં બાંધણું બાંધ કરીને વિશ્રામ કરીએ છીએ; આપણે પાછલા પગાર ચૂકવી લઈ નોકરીમાંથી છૂટા થઈ ચેન્શન ઉપર ઘરસંસાર ચલાવીએ છીએ, સુખી છીએ.

એવે સમયે માલૂમ પડ્યું કે સ્થિતિ ફેરવાઈ ગઈ છે. બહુ દિવસનું જે પચાચતું મળી ગયું હતું તે જાણત બરાબર પુરાવા નહિ આપી શકવાથી નવા સંબંધના સંસ્થામાં જન્મ થઈ ગયું છે. એકદમ આપણે બિચારી થઈ ગયા. પૃથ્વીના ખેડુતો જેમ મજૂરી કરી મરે છે તે કર ભરે છે તેમ આપણે પણ કરવું પડશે. પુરાતન જાતિને આજ આમ એકાએક ફરી મહેનત કરવાનો વખત આવ્યો છે.

ત્યારે હવે વિચાર છોડી દો, પથારી છોડી દો, ઘર

છોડી દો, બ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધૃતિસ્મૃતિ અને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ ઝાલીને બેસી રહ્યો હવે ચાલશે નહિ ઠઠણ માટીના દેશ ભાગો, પૃથ્વીમાઘી ધન પકવો ને નવા રાજાને કર ભરો, કાલેજમા ભણો હંટેલનુ ખાઓ ને આંદ્રિસમા ચાકરી કરો.

હાય, ભારતવર્મનો કોટ તોડી પાડી આ સીમા વિના ના વિશાળ કર્મભેદાનમા આપણને કોણે આણી ખડા કરી દીધા ! ચારે બાજુએ માનસિક બધ બાધીને, કાળપ્રવાહને બધ કરી દઇને બધુ મનમાની રીતે ગૃધી નિરાતે બેઠા હતા, ભારતવર્મની જહાર સમુદ્રની પેઠે અચળ દેશદેશ રાતદહાડો ધૂધબ્યા કરતા હતા, પણ આપણે તો અચળ સ્થિર થઇને બેસા હતા, ગતિશીલ અખિવ સમાનના અસ્તિત્વને જૂની નિરાને બેઠા હતા, એવે વખતે કાણુમા થઇને આ અશાન્ત મનવપ્રવાહ આપણા ઘરમા ઘુસાડી દઇને કોણે એ બધુ પૂગધણી કરી નાખ્યુ ? જૂનામા નવુ લેજ વી દઇને, વિદ્યાસમા શકા ધુમાડીને સતોષમા અસતોષની લાત લગાવીને કોણે આ બધુ ઉધુ ઇતુ કરી નાખ્યુ ?

માનો કે આપણી ચારે બાજુએ હિમાલય અને સમુદ્ર વધારે મજબૂત હોત, માનવસમાજનુ એક ટોણુ અનુપયા એવા વાદની અદ્વશાન્તભાવે બરાઈ પેસી એક પ્રકારની સાવડી પરિપૂર્ણતા પામી શકત, પૃથ્વીના સમાચાર તેઓ બજવા પામત નહિ અને બગેળ સબધેની માહિતી બિવ કુન દુકી રહેત, ચાર તેમના કાબ્ય, તેમના સમાજતત્ત્વ, તેમના ધર્મશાસ્ત્ર તેમના દર્શનતત્ત્વ સપૂર્ણતા પામત, શોભા પામત બજ્યે કે પૃથ્વી ગિવાયના બીજા કોઈ અહુમા રહેના લાગત, તેમનો ઇતિહાસ, તેમના જ્ઞાનવિજ્ઞાન, સુખ સપત તેમનામા જ પુરા થત સમુદ્રનો એક ભાગ જેમ કાળે વરીને માટીએ બધ થઈ સમુદ્રમાથી કપાઈ પડે અને જેમ સુદર શાન્તિમય સરોવર જની બધ, તેમા મોજા કઈ ઉઠે નહિ અને સવારસાજના વિવિધ રંગો ધારણુ કરી

શોભી ઉઠે અને અધારી રાતે અચળ તારાઓના પ્રકાશમાં શાન્તિથી ઠાઈ ગૂઢ રહસ્યના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ રહે.

કાળના વેગને પ્રવાહે ફેરફારના કોલાહલ વચ્ચે, પ્રકૃતિની શક્તિશાળી રંગભૂમિ આવી પડ્યે પ્રગળ શિક્ષણ મળે ખરું, સહયતા પમાય ખરી; પણ નિર્જનતામાં, શાન્તિમાં, ગંભીરતામાં ઉતર્યે કેવાં કેવાં રત્ન મેળવી શકાશે એ શી રીતે કહી શકાય ?

આ વલોવાતા સંસારસમુદ્રમાં શાન્તિ ઠાઈ જાતિને મળે નહિ. હાથે છે કે માત્ર ભારતવર્ષ જ એક કાળે દેવયોગે સુમરત પૃથ્વીમાં એમ છટો રહી શક્યો હતો, અને ડૂબકી માણી તળિયે બેસી શક્યો હતો. જગત જેમ અસીમ, તેમ માણસનો આત્મા પણ અસીમ; જેઓએ એ અબજબુદ્ધ પ્રદેશનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે, તેમને કંઈ નવું સત્ય મળ્યું હશે, નવીન પ્રકારનો કંઈ આનંદ થયો હશે, એમાં કશો શક નથી.

ભારતવર્ષ ત્યારે બંધ બારણાંવાળી નિર્જન રહસ્યભરેલી પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) જેવું હતું, તેમાં એક અલૌકિક માનસિક સહ્યતાની છાનીછાની પરીક્ષા થતી હતી. યુરોપના મધ્ય-યુગમાં જેમ કીમીઆગરો છાનામાના ઘરમાં પેસી જુદાં જુદાં અદ્ભુત પ્રકારનાં જંતુતંત્રથી દીર્ઘાયુ રસ શોધવા પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમ આપણા જ્ઞાનીઓ શુભ સ્થાનોમાં સાવધાન રહી આધ્યાત્મિક જીવનના રસની શોધ કરતા હતા. તેઓ પ્રશ્ન કરતા કે યેનાહં નામૃતસ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્. અને અતિ કઠણ ઉપાયે એ અમૃતરસ શોધવા અંતરમાં ઉંડા ઉતરતા હતા. એમાંથી શું મળત તે કોણ બાહ્યે ? કીમીઆમાંથી જેમ કેમીસ્ટ્રી પેદા થઈ, તેમ એમની એ તપસ્યામાંથી ગાનવની કેવી કેવી ગૂઢ શક્તિઓનો વિકાસ થાત તે આજ કોણ કહી શકે ?

પણ અકસ્માત્ દરવાજા બાજીને ખદોરના નિરંકુશ લોક ભારતવર્ષની એ પવિત્ર પ્રયોગશાળામાં જોરથી પેસી ગયા, અને એ શોધનાં ડૂળ સાધારણ લોકની પાસે ઢંઢાઈ

રહ્યાં-ખડાર આવવા પામ્યાં નહિ. આજની નિરંકુશ સભ્યતા વચ્ચે એ પરીણાને માટે યાન્ત્રિકો સમય ફરી મળશે કે કેમ એ તો દોણ બંધે ?

પૃથ્વીના હોઠ એ પ્રયોગશાળામાં પેદા ત્યારે તેમણે શું જોયું ? એક બૂનો જોગી; એને લગણું નહિ, પૃથ્વીના ઇતિહાસની માહિતી પણ નહિ. જે જે વાતો એ કરવા ઇચ્છે તેને માટે આજે પણ સમજ શકાય એવી કોઈ ભાષા નહિ, માની શકાય એવું કોઈ પ્રમાણ નહિ, સમજ શકાય એવું કોઈ પરિણામ નહિ.

હવે તો છે વૃદ્ધ, છે ચિંતાશીલ, છે ઉદાસીન ! તમે ઉઠો; નાજદીય પ્રવૃત્તિ કરો અથવા તો દિવસે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પોતાની ખુસાણી જીવાનીનો પ્રતાપ જોરથી ગાતા ગાતા તમારાં જીવં હારકાં ઉછાળો. જીવો કે એથી તમારી લાજ ઢંકાય છે કે નહિ ?

પણ માણસો તો એમ જાની શકે એમ નથી. કેવળ માત્ર છાપાંના કાગળોના શબ્દ ફૂડફૂડાવીને આ દુસ્તર સંસાર-અમુદ્રની બના શરૂ કરતાં મારો જીવ ચાલતો નથી. બ્યારે મંદ મંદ નાનુકાળ વાસુ વાનો હોય ત્યારે તો એ કાગળના શબ્દ અભિમાને ફૂલી ઉઠે, પણ અમુદ્રમાંથી કદી સખ્ત પવન છૂટશે, ત્યારે દમ વગરનો કાગળનો દબ ફાટી જશે ને તેના ઢુકડેઢુકડા થઈ જશે.

એમ કદી હોય કે પાસે ક્યાંય ઉત્તતિ નામનું એકાદ પાકું ભંદર હોય ત્યાં પહોંચીને દહીં ને વણં ખાવાનો જોગ હોય, 'એસો, ખાઓ' કહી કોઈ પીરસનાર તૈયાર હોય, તો તો એક વાર સમય વર્તી, આકાશનાં લક્ષણ પારખી ચતુરાઈએ વહાણ હંકારી જવનું સાહસ થાય. પણ જો બાણીએ કે એવે માર્ગે સુસાફરીનો કંઈ છેડો નથી, ક્યાંય વહાણ જાંધીને ઉઘવાનો જોગ નથી, ઉચે માત્ર ધ્રુવતારે છે ને નીચે માત્ર અનંત અમુદ્ર છે, પવન તો તોફાની છે ને મોનાં ઉંચાં ઉછળી ફાટે છે, તોય પણ ફૂલસંકેપ કાગળનું વહાણ

ખાંધવા મંડી પડ્યું ?

તોય વહાણ હંકારવાની તો ઇચ્છા છેજ. જ્યારે જોયું કે માનવપ્રવાહ ચાલે છે, ચારે બાજુએ તરંગ ઉઠે છે, પ્રચંડ વેગે ઠમ્ ધ્રાસ ખાધા વગર દોડે છે, ત્યારે મન નાચી ઉઠયું. એવે વખતે ઇચ્છા થાય કે બહુ વરસનાં ઘર-ખંધન તોડી ફેલીને બહાર પડીએ. પણ પછી ખાલી હાથ ઉપર નજર પડે ત્યારે ચાદ આવે કે સુસાક્ષરીનું બાથું ક્યાં ? હૃદયમાં એ અનંત આશા, જીવનમાં એ અત્યંત બળ, વિશ્વાસનો એ દૃઢ પ્રભાવ ક્યાં ? ત્યારે તો પૃથ્વીના ખૂણામાં ચુપચાપ પડ્યું રહેલુંજ સહું. આ દુઃખે સંતોષ અને નિર્જીવ શાન્તિ આપણે માટે મળીય છે.

ત્યારે ઘરમાં બેઠા બેઠા વિચાર કરી મનને સમજાવીએ કે આપણે યત્રો ખનાવી શકીએ નહિ. જગતના ગુપ્ત ભેદો સમજી શકીએ નહિ, એ ખરું; પણ સ્નેહ રાખી શકીએ, સમા કરી શકીએ, ખીજને આપણુ ઘર પણ ખાલી કરી આપીએ. ત્યારે દુરાશાના માર્યા અસ્થિર થઈ રખડવામાં લાલ શો ? ત્યારે ગમે તો ઘરમાં એક ખૂણે પડ્યા રહેવું, ગમે તો વર્તમાનપત્રનાં વિષયાત પાનાંમાં નામ કાઢવું. પણ દુઃખ છે, દરિદ્રતા છે, બળીઆનો જીવન છે, નિરાધારતા નસીબમાં અપામાન છે, ખૂણામાં બેસીને કેવળ ઘરકાજ ને પરોણાગત કથે શું કંઈ એનો નિકાલ થાય ?

હાય, એ તો ભારતવર્ષનું મોટું દુઃખ છે ! આપણે કોની સાથે જીવ કરવું ? ફેદ માનવપ્રકૃતિની પુરાણી નિર્દયતા સાથે ? ઇસુ ખ્રિસ્તનું લોહી રેડાયે પણ જે કંઠણ નિર્દયતા હજીયે કોમળ થઈ શકી નથી, એ પથ્થર સાથે ? પ્રગળતા હમેશાં નિર્ગળતા ઉપર નિર્દય; આપણે એ પુરાણી પશુ-પ્રકૃતિને શી રીતે જીતવી ? સજાઓ કરીને ? દરખાસ્તો મૂકીને ? આજે એક જાણનો દુકડો ખાઈને ને વળી કાલે એક ઘપ્પડ ખાઈ ને ? ના, એ કદાપિ જનશે નહિ.

ત્યારે બળીઆના જેવા બળીઆ થયે ? હા, એમ

બને ત્યારે થાય ખરૂં પણ જ્યારે વિચારી જોઈએ કે યુરોપ કેટલો બગીચો ને કેને કારણે બગીચો, જ્યારે એ નિરુદ્ધ શક્તિનો એક વાર કાયમ ને સર્વ રીતે અનુભવ કરી જોઈએ તો પછી કંઈ આશા રહે? ત્યારે તો મનને થાય કે આવો ભઈ, સડનશીલ થઈ રહીએ ને સ્નેહ કરીએ ને જલુ કરીએ, ઢાંગ કરીશું નહિ નળાળને મોટું દુખ તો એ કે એ મોટા કામ ન કરી શકે એટલે મોટો ઢાંગ કરવા તું એને સરૂં લાગે જાણે નહિ કે મોટા અસત્ય કરતા નાના સત્યથી માણુએ વધારે લાભ થાય છે

પણ માટે ગણિતપ્રાય ઉપદેશ આપવાનો નથી સાચી સ્થિતિ શી છે તે તપાસવાનોજ પ્રયત્ન કરૂં છું એમ તપાસવા બેમતા, પુત્તાતન વેદ પુરાણ સહિતના જે જામા ભઈ મનમાનતા સ્લોકનો સમજૂ કરી એક કાલ્પનિક જુગ ખડો કર્યો કંઈ વગશે નહિ, અથવા બીજી જાતિઓની પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસ સાથે ઠપનાળાએ આપણી પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસને જોડી દઈ આપણા નવા શિક્ષણની દોદળી બીતો ઉપર મોટા આશાઓના કિત્તવા ચણવાનો ઉદ્યોગ પણ નકામો જશે જેવું જ જોઈએ કે ખરી રીતે આપણે છીએ કયા? આપણે જે જગાએ છીએ, તે જગા ઉપર પૂર્વ દિશાએથી બૂનકાળાનું અને પશ્ચિમ દિશાએથી ભવિષ્યકાળનું મૃગ જળ આવી પડ્યું છે, એ બેનો પૂરી રીતે-સ્વતંત્ર રીતે-સત્ય સ્વરૂપે મનમા વિચાર કરવો જોઈએ કે ખરેખર, આપણે કંઈ માટી ઉપર ઉભા છીએ

આપણે એક ગતિપુરાણા જીર્ણ નગરમા રહીએ છીએ, એટલું પુરાણ કે અહીંના ઇતિહાસમાથી એ જુ સાચા જેવું થઈ ગયું છે, માણુસને હાથે લખાયેલા સ્મરણચિહ્ન શેવાળ તળે ઢકાઈ ગયા છે, અને એટલા માટે ભ્રમ થાય છે કે જાણે આ નગર માનવઇતિહાસની પૂર્વની રાજધાની હશે, જાણે અનાદિ પ્રકૃતિની પ્રાચીન રાજધાની હશે માનવ ઇતિહાસની રેખાઓ જુસી નાખી પ્રકૃતિએ પોતાના

શ્યામળા અક્ષરો એના સર્વ લાગો ઉપર વિચિત્ર આકારે સજાવી દીધા છે. અહીં હજારો વર્ષોનો વરસાદ પોતાનાં આંસુએ લીંટીઓ દોરી ગયો. અને હજારો વર્ષોની વસંત-ઋતુઓ પોતાના જવા આવવાની તારીખોના લીલા દાઢ દરેક ભીંતનાં કાણાંમાં કરી ગઈ છે. એક જાણુએથી એને નગર કહી શકાય તો બીજી જાણુએથી એને રાત કહી શકાય. અહીં માત્ર છાયાનો અને વિશ્રામનો, ચિંતાનો અને વેદનાનોજ વાસો છે. અહીંના તમસંથી ગાળ રહેલા રાતમાં, અહીંનાં વિચિત્ર પ્રકારે ડોકતાં જટાભૂટ ઝાડ નીચે-ની ને પુરાણી અટારીઓની ગંભીર ભીંતોની અંદરની છાયા તે કાયા હોય ને કાયા તે માયા હોય એવો જ્ઞાન થાય છે. અહીંની આ સનાતન છાયા નીચે સત્ય અને કલ્પના એ બે લાઇનહેનની પેઠે હળીમળીને રહે છે, એટલે કે પ્રકૃતિનું વિશ્વકાય તથા માનવીની માનાસિક સૃષ્ટિ એકબીજાને વળગીને રહે છે ને નાના પ્રકારની છાયાકુંજો બનાવે છે. અહીં છોકરાં છાટીઓ સારો દહાડો ખેલ્યા કરે, પણ જાણે નહિ કે એ તો માત્ર ખેલજ છે; અને ઉંમરે આવેલા લોક રાતદહાડો સ્વપ્નાં દેખે, પણ માને કે અમે તો કાજ કરીએ છીએ. જગતના બપોરનો સૂરજ છાપરાનાં કાણાંમાંથી હીરા માણેક જેવો ચકચકતો દેખાય, પ્રળય વાવાઝોડું ઘણું જંગલમાં અથડાઈ નરમ પડી સંદમંદ વાસુકે આવે; અહીં જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ, આશા અને નિરાશા એકબીજાના અંતરની સીમાઓ બુંસી આવ્યાં છે; અદૃશ-વાદ અને કર્મકાણ્ડ, વૈશગ્ય અને સંસારાયાત્રા એક સાથે-જ ફોડ્યાં આવ્યાં છે. આવશ્યક અને અનાવશ્યક, પ્રભુ અને પાપાણુમૂર્તિ, જડમૂળથી ઉજડી ગયેલો સફેદ ભૂતકાળ અને નવપલ્લવ પામેલો જીવતો વર્તમાન પણ સરખે ભાવે આદર પામે છે. શાસ્ત્ર ત્યાં વંચાય છે ત્યાં વંચાય છેજ, અને શાસ્ત્રને હાંકી હાંધે જ્યાં રિવાજના કીડાઓનો રાફડો બાંધ્યો છે ત્યાં પણ ગાળસુ લક્ષ્મી પોતાનો હાથ એના ઉપર લગાડતો નથી. શાસ્ત્રજીનો અક્ષર અને પાનમાં કીડા-

એ પાડેલા કાણા એ બેઘને સરખા માન મળે છે અહીં પીપળો ઉગી નીકળ્યે તૃપ્તિ ગયેલી ભીતોવાળા મદિગા દેવ ને ભૂત બને સાથે વને છે

તમામ જગતજુદ માટે મેના તૈયાર કરવાની શું આ છાવણી? તમારા કળ કારખાના, અમિ ઓકતા હજાર હાથ વાળા તમારા લોહના દાનવોતું ઢેદબાતુ બનાવવાને માટે આ દોદડી ભીતો શુ કામ લાગશે? તમામ અસ્થિર ઉદ્યોગ ને વેગે એની લુણાએલી ઇંટો ભોચે તો પડી જશે, પણ ત્યાર પછી પૃથ્વીની આ અતિ પ્રાચીન, ભોયભેગી ધર્મ ગયેલી જાતિ ઉભી રહેશે ક્યા જઈને? આ જડ ગભીર મહા નગરવન ભાગી ગયે અનેક વર્ષોથી જે એક વૃદ્ધ પ્રજ્ઞ શક્ષસ અહીં ગુપ્તવાસ કરે છે તે પણ એકાએક ઘરબાર વગર નો યધ પડશે

બહુ દિવસથી એમણે ઘર બાંધ્યું નથી, એ અશ્વયાસ એમને છે પણ નહિ, એમના અગળપડતા વિચારકો તો એમા ગર્વ માને છે જે કોઈ વાત સબધે તેઓ કાગળ ઉપર પોતાની કલમની પૂછડી હલાવે તે સાચી, એની સામે કોઈથી વાધો ઉપવાય નહિ ખરેખર, અતિ પ્રાચીન કાળે મૂળ પુરુષે જે ભીત ઉપર વસ્તુ કરેલું, એ ભીત એમનાથી છાંયગ નહિ કાળે કરીને અવસ્થામા અનેક ફેરફાર થયા છે, અને નવી સગવડો આપડો આવી છે, પણ એ સૌને તાણી લાવી-જીવતાને ને મુજાને, સગવડને ને અગવડને ભેરથી તાણી લાવી-પૂર્વભેએ બાધેલી એ ભીતમા સણી દીધી છે અગવડને ખાતર એ કદી સ્પર્ધા બળે ઉભા ધર્મનુ ઘર બાધે છે કે જૂનું સમારે છે એવી ગપ મારવા તો એમનો મિત્ર કે શત્રુ પણ કિમત કરતો નથી. ધરના છાપરામા બાકોર પડે ને તેમા ઘણું વખતે ધરમા તાપ આવે તો કદાચ ઉપર વડ હોય તો એની ડાળીથી છયા યાય, ને કાળે કરીને માટી ભરાય તો કલુ વખતે સહેજ નાતું યાય

આ વનદેવી વિનાનું ઘાડું વન, આ પુરદેવી વિનાનું લાંબું તૂટ્યું નગર, એમાં આપણે ધોતિયું પહેરી ચાદર ઝોલી મંદ મંદ હંસજતિએ ચાલીએ, જમ્યા પછી જરા આરામ કરીએ, છાયામાં બેસી ગંભીરે બેઠીએ, જે કંઈ અસંભવ અને સંસારમાં કામ લાગે એવું હોય નહિ તેના ઉપર વિશ્વાસ કરી તેની વાતોમાં આનંદ હઠાવીએ, જે તજ્જર સામેનું અને સંસારમાં કામ લાગે એવું હોય તેના ઉપરનો અવિશ્વાસ ટળે નહિ, અને કહી દેઈ છોકરો એ કંઈકે હવો નીચો યાય તો આપણે સૌ માથાં ધુણાવી બોલી ઉઠીએ કે સર્વમત્યન્તમ્ મર્હિતમ્ ।

એવે વખતે તમે ક્યાંકથી ઝાચિંતા આવીને અમારા છુલ્લું પાંજરાને બે ત્રણ સળત આંચકા મારીને બોલો છો, “હઠો હઠો, તમારા શયનગૃહમાં અમારે અમારી ઝાંદિસ કરવી છે, તમે હવો છો માટે કંઈ બધો સંસાર ઉઘતો નથી. એટલામાં તો જગતમાં અનેક ફેરફાર થઈ ગયા છે; એ ઘટેા પટે છે, પૃથ્વીરાજ મધ્યાહ્નકાળ પધાર્યા છે, અત્યારે તો કામનો વખત છે.”

એવું સાંભળીને આપણામાંના દેઈ કોઈ ધડકડ કરી ઉઠી ‘ક્યાં છે કામ ? ક્યાં છે કામ ?’ એમ બરાડના ધરને ચારે ખૂણે ફરી વળે છે, અને જે કંઈક જાડા હોય છે તે તો પોતીઉં ઢીલું કરી બોલે છે કે “કોણ છે ર ! કામની વાતો કોણ કરે ■ ર ?” ત્યારે શું આપણે કામગરા લોક નથી એમ કહેવા ઈચ્છો છો ? ભારે ક્ષમા ! ભાસ્તવર્પ સિવાય બીજે ક્યાંય કમંદોગ છે જ નહિ. દેખતા નથી કે માનવ-ઇતિહાસના પ્રથમ યુગમાં અહીંજ આર્ય-અનાર્યનાં યુદ્ધ થઈ ગયાં છે ? અહીં કેટલાં રાજ્ય સ્થપાયાં છે, કેટલા નીતિધર્મ સ્થપાયા છે, સ્વયંતાના સંગ્રામ મચી ગયા છે ? માટે આપણે જ કામગરા લોક છીએ. હવે બીજું કંઈ કામ કરવાનું બોલો ના. પણ જો તમને અવિશ્વાસ જ આવતો હોય તો ઇતિહાસના તમારા ધારવાળા કોદાળા લઇને

ભારતવર્ષનાં જુગજુગનાં ફરી વળેલાં પડ જોદી કાઢો ને પછી શોધી કાઢો કે માનવચર્યતાની ભીંતો ઉપર ક્યાં ક્યાં આપણા હાથના ચાપા પડી રહ્યા છે ? ત્યાં સુધી હું જરા બિંધ લઈ લઉં.”

એવી રીતે આપણામાંના કેટલાક અર્ધા અચેતન જડ મૂંઢ દાંભિક ભાવે, બિંધભરી રાત્રી આંખ કંઈક ઉઘાડીને, આળસભર્યો, ક્રોધભર્યો અસ્પષ્ટ હોંકારો કરતા જગતમાં જે રાતદહાડો આદ્યો જાય છે તેની અવગણના કરે છે અને ઠોંધ ઠોંધ ગંભીર આત્મગૂઝાનિ સાથે ઢીલી પડી ગયેલી નાડીઓવાળા, મૂંગા પડી રહેલા ઉઘમને વારંવાર લાતો મારીને જગતવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને જેઓ જાગૃત-સ્વપ્નના માનવી, જેઓ કર્મ અને વિચારમાં અસ્થિર ચિત્તે ફર્યા કરે છે, જેઓ પુરાતન ઇર્ષાતા દેખી શકે છે અને અત્યારની અસંપૂર્ણતા અનુભવે છે એજ હનભાગીખાઓ વારંવાર માથાં હલાવી બોલે છે:

“હે નવા લોક ! તમે જે નવો કાણડ કરવો શરૂ કરી દીધો છે, તેનો પાર હજી તો આંચો નથી, તેનું સમસ્ત સત્ય-અસત્ય હજી તો નક્કી થયું નથી, માનવ અદૃષ્ટના સદાકાળના ક્રોધકાનો તો કોઈ ઉદ્દેશ થયો નથી.

“તમે ધણું બળ્યું છે, ધણું પામ્યા છો; પણ સુખ પામ્યા છો ? અમે જે વિશ્વસંસારને માયા માનીએ છીએ અને તમે જેને દ્રુવસત્ય માની મરો છો, તેથી તમે શું અમારા કરતાં વધારે સુખી છો ? તમે નવા નવા અભાવ ભાગવાને નવી નવી વસ્તુઓ ગનાવો છો અને દરિદ્રની દરિદ્રતા ઉલટી વધારો છો, ઘરની સુખ શીતળ છાયા છોડી અવિરામ કર્મના માર્યા તાણમાં પડો છો, કર્મને જ સર્વ જીવનનો ધણી ગનાવી વિશ્રામને ગદલે ઉન્માદને પધરાવો છો; ભલે તમે બહો છો કે તમારી ઉન્નતિ તમને ક્યાં ખેંચી જાય છે ?

“અમે સારી રીતે બાણીએ છીએ કે અમે ક્યાં

આવ્યા છીએ ? અમે ઘરમાંના નાના નાના અભાવ પૂરવા અને ગાઢ સ્નેહે એકબીજાની સાથે બંધાઈ મોં આગળ આવી પડેલાં નાનાં નાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્તાવ્યો કરવા જઈએ છીએ. અમારી જે કંઈ સુખસમૃદ્ધિ છે તે ગરીબ અને તવંગર, નિકટના અને દૂરના સંબંધીઓ, અતિથિ, વ્યાકર ને બિખારી મળી વહેંચી લઈએ છીએ. અને એટલા લોકો અને એટલે સુખે જીવન ગાળીએ છીએ, કોઈ કોઈનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છતું નથી, જીવન ઉપર વિરક્ત થતાં કોઈ કોઈનો ત્યાગ કરતાં અટકાવતું નથી.

■ ભારતવર્ષને સુખ જોઈએ નહિ, સંતોષ જોઈતો હોતો તે મળ્યો પણ છે; અને સર્વ જગાએ સર્વ રીતે એ પોપાયો પણ છે. હવે એને કશું કરવાતું નથી. પણ એ પોતાના વિશ્રામના ખૂણામાં બેઠો બેઠો તમારી જીવનની ગાંડી ઢોડાઢોડી ફેળીને તમારી સ્વચ્છતાની પૂરેપૂરી સફળતા સંબંધે મનમાં ને મનમાં શંકા કરે છે. મનમાં વિચારે છે કે દહાડા જતો છેવટે તમારે બ્યારે એક દહાડો કામ બંધ કરવું હશે ત્યારે શું એમ સહેજે-એમ ધીરે વિશ્રામ મેળવી શકશો ? અમારી પેઠે એમ કામળ-એમ સહુદય પરિણામ લાવી શકશો ? ઉઘમ જેમ ધીરે ધીરે લક્ષ્યિંદુ તરફ આવી પહોંચે, તપેલો દિવસ જેમ સુંદરતાએ પરિપૂર્ણ થઈ સંધ્યાના અંધકારમાં ડૂબી જાય તેમ મધુર સમાપ્તિ તમે કરી શકશો કે ? ના. કળ જેમ અકસ્માત્ ગળડી જાય, ધીરે ધીરે પાતળી વરાળ અને તાપ એકઠાં થઈ જતાં એ જીવન જેમ અકસ્માત્ ફાટી જાય, એક જ રસ્તે ચાલતારી બે ગાડીઓ સામસામે આવી એકબીજા સાથે અથડાઈ જેમ અકસ્માત્ ગળડી પડે, તેવી રીતે પ્રજાળ વેગવાળા કચકર નાશમાં આ બધાનો છેડો નહિ આવે ?

ગમે એમ થાઓ, પણ તમે આજ અબ્બણ્યા સમુદ્રના અબ્બણ્યે તીરે જવા નીકળ્યા છો, તેથી તમારે માર્ગે તમે જાઓ, અમે અમારા ઘરમાં જ બેસી રહીએ તેમાં લકુ છે.”

પણ માણસને બેસી રહેવા દે કોણ ? તમારે જ્યારે વિશ્રામ કરવો છે, ત્યારે જગતના અનેક લોક ચંચળ થઈ ઉઠ્યા છે. ગૃહસ્થ જ્યારે ઉઘવા આતુર થયો છે, ત્યારે બહારના લોક અનેક વિચારે અનેક રસ્તે દોડાદોડ કરી મૂકે છે.

એ સિવાય બીજું પણ યાદ રાખવું જોઈશે કે, જગતમાં જ્યાં આગળ આવીને તમે અટકશો ત્યાંજ આગળથી તમારો નાશ થવો શરૂ થશે. કારણ કે તમે એકલાજ અટકશો, બીજો તો દોડી તમારો સંઘાત કરવા ઉભો રહેશે નહિ. જગતમાં પ્રવાહ સાથે ગતિ રાખીને જો તમે ચાલી નહિ શકો, તો પ્રવાહનો સમસ્ત પ્રચંડ વેગ તમારા ઉપર ધસી આવીને તમને ઝાપટ મારશે, તેથી જોઈએ તો તમે એકદમ ઉંધા પડી જશો. કે જોઈએ તો ઝાપટો ખાઈ ખાઈને ધીરે ધીરે નગળા પડી જઈ પ્રવાહને તળીએ જઈ ડૂબી મરશો. જોઈએ તો ચંચળ બનો ને જીવનચર્યા કરો, નહિ તો વિશ્રામ કરો ને ડૂબી મરો-જગતનો નિયમ તો એ છે.

ત્યારે આપણે જે જગતમાં આવી પડ્યા છીએ, તે તો આવુંજ છે. ત્યારે એ સંબંધે જો વિલાપ જ કરવો હોય તો જીવી જ રીતે કરીએ કે પહેલાં નિયમ કહ્યો તે સાધારણ રીતે તો સાચો છે, પણ અમે એમાં એક જીવી રીતનો મુયોગ કરી લીધો છે કે અમને એ નિયમ બહુ દિવસ સુધી લાગુ પડે નહિ જેમ સાધારણ રીતે એમ કહેવાય કે, જશ-મૃત્યુ જગતનો નિયમ છે. પણ આપણા જોગીઓએ જીવન-શક્તિને રૂંધી રાખી મૃતવત્ બની બચી રહેવાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. સમાધિ વેળાએ જેમ તેમની વૃદ્ધિ થાય નહિ, તેમજ તેમનો હાથ પણ ચાલ નહિ. જીવનને અટકાવે મોત નીપજે, પણ જીવનની ગતિને અટકાવે ચિરજીવન પ્રાપ્ત થાય.

આપણી જાતિને પણ આ વાત લાગુ પડે છે. બીજી જાતિઓ જે કારણે મરે, તે કારણને આપણી જાતિ મદદમાં લઈ લાંબા જીવનનો રસ્તો શોધી કાઢે. કામનાનો આવેશ

જ્યારે નખળો પડી જાય, થાક્યો ઉઘમ જ્યારે ઠીસો પડી જાય, ત્યારે જાતિનો નાશ થાય. અને જહું ચત્તે ભૂંડી વાસનાઓને ક્ષીણ કરી નાખી, ઉઘમને ખાંધી દઇ સમજાવે આયુનું રક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો હતો.

હાલે છે કે થોડાક લાલ પશુ થયા હતા. ઘડીઆળનો કાંટો જ્યાં આગળ આવીને અટકી પડ્યો ત્યાં આગળજ અતુરાઇ કરીને વખતને પણ અટકાવી પાડ્યો. પૃથ્વીમાંથી જીવનને ઉપાડીને એટલે ઉંચે આકાશમાં મૂકી દીધું કે જ્યાં પૃથ્વીની ધૂળ પહોંચી શકે જ નહિ, ને એ જીવન સદાસર્વં હા નિર્મળ ને નિર્લંચ રહે.

પણ લોકમાં એમ બોલાય છે કે થોડાક વખત ઉપર પાસેના જંગલમાંથી એક ચિરંજીવી યોગમગ્ન યોગીને કલ્કતામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જહું ઉપદ્રવથી તેની સમાધિ લાગી ગઈ ને તે મરણ પામ્યો. આપણી જાતિની યોગનિદ્રા પણ જહારના લોકે જહું ઉપદ્રવ કરીને લાગી નાખી છે. આજે હવે ખીજી જાતિઓ અને આપણી જાતિ વચ્ચે ખીજો તો કેશો તફાવત નથી, માત્ર છે તે જો છે કે જહું દિવસથી જહારના વિષયમાં નિરુદ્ધમ રહેવાનો આપણા જીવનને અવ્યાસ પડી ગયો છે. યોગમાંથી ઉઠીને એકદમ ડોલાહલમાં આવી પડ્યા છીએ.

પણ ત્યારે કરવું શું ? ઉભી થયેલી સ્થિતિમાં નિયમ ને અનુસરીને પડી ગયેલી પ્રથા પ્રમાણે જીવન જચાવવાના રસ્તા લેવા પડશે. લાંબી જટા ને લાંબા નખ કાપી નાખી નિયમિત ખાનરપાન કરવાં જોઈશે, લૂગડાં પહેરવાં જોઈશે અને હાથપગ હલાવવા જોઈશે.

પણ અત્યારની સ્થિતિ તો એવી થઈ પડી છે કે આપણે જટાનખ કાપી નાખ્યાં છે, જરા સંસારમાં પ્રવેશ કરીને સમાજના લોકમાં લગવા પણ માંડ્યું છે; પણ મનના લાવ જહલી શકતા નથી. હજી આપણે તો એમ જ કહીએ છીએ કે, આપણા આપદાદા માત્ર હરડેનું સેવન કરતા ને નાગા

ફરતા તોય મોટા ગણાયા છે, ત્યારે આજે આપણે લૂગડાં લપાતો, આહારવિહારનો, કામકાજનો આટલો મોહ શાને ? એમ બોલી આપણે પોતીઆની પહોળી પાટલી વાળી, ખલે આદર બોલી, કામકાજ ઉપગ્રનો મોહ છોડી બારણાને ઉઘરે બેઠા બેઠા વાયુનું સેવન કરીએ છીએ.

એનો આપણને ખ્યાલ નથી કે યોગાચનમાં જે પરમ માનપાત્ર, તે સમાજમા જ ગણીપડુ. પ્રાણ ઉડી જતાં જેમ દેહ અપવિત્ર થાય તેમ ભાવ ના રહેતા બહારનો વેશ પણ તેવોય.

તમારા ને અમારા જેવા લોક જેઓ તપસ્યા કરે નહિ, હવિષ્ય ખાય નહિ, બૂટમોલ પહેરે, ટ્રામે ચડે, પાન ચાવતા ચાવતા આફ્રિને-નિશાળે લઇ, ણધી વાતમાં અનેકાનેક વિચાર કરી જોતા પણ જેમને માટે ખાતરીથી કહી શકાય નહિ કે એ તે બીજા યજ્ઞવલ્કય, વમિષ્ઠ, ગૌતમ, જરત્કાર, વેશપાયન કે ભગવાન કૃષ્ણ દ્વિપાયન હશે કે નહિ, જે બાળ કાને વાદ્યખિટ્ત તપસી કહેતા સુદ્ધા લોક પાછા પડે નહિ, દિવસમા ત્રણ વાર સધ્યાસ્નાન કરી મોમા હરડે ધાત્રી જેમને આફ્રિને કે કાલેજે કમાઈ કરવા જવું પડે, એવા લોક પણ બ્રહ્મચર્યનો ખોટો ડોળ કરે અને પૃથ્વીની ઉદ્યોગ પરાયણ એવી માન્ય લાભિઓ સામે નાકના ટીચકા ચઢાવી દે, એથી માત્ર તેમની હાસી જ થાય, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને નુકસાન પણ થાય.

મોટા કામની મોટી વ્યવસ્થા કરવી ઘટે પહેલવાન લગોટી પહેરી માટી ચોળી છાતી કુલાવી રસ્તે ચાલે, રસ્તાના લોક વાહવાહ વાહવાહ કરે, તેનો છોકરો છોક ગિયારો કાયર અને મેટ્રાક સુધી ભણી આજ પાચ વર્ષથી જાંગાલ સેકે-ટરી આફ્રિસમા માત્ર ઉમેદવાર, તેય જો લગોટ પહેરી માટી ચોળે, ઉડતા બેસતા તાલ ઠોકે અને લોક પૂછે તો જવાબ દે કે અમારા બાળા પહેલવાન, ત્યારે બીજા લોકને ગમે એટલો આનંદ આનંદ થનો હશે, પણ એના બધુનાંધવને

તો શોક થયા વિના રહેજ નહિ. જોટલે ગમે તો સાચેસાચી તપસ્યા કરે, કે ગમે તો તપસ્યાનો આડંબર છોડે.

પ્રાચીનકાળે બ્રાહ્મણોનો અમુક સંપ્રદાય હતો. એમને માથે અમુક કામનો ભાર હતો. એ કામ સારી રીતે થઈ શકે તેટલા માટે એમણે અમુક આચાર-અનુષ્ઠાનની વાડ પોતાની ચારે બાજુએ કરી લીધી હતી. બહુ સાવધાન રહીને તેઓ પોતાના ચિત્તને એ વાડની બહાર જવા દેતા નહિ. સૌ કામને એવી જોક ઉપયોગી વાડ હોય છે, તે બીજા કામને માત્ર વિવરૂપ બને. મિઠાઈવાળાની દુકાનમાં વક્રીસ પોતાનો ધંધો ચલાવવા બંધ તો એને હજારો વિધ નહયા વિના રહે નહિ, અને વક્રીસની ઝંકિસમાં કોઈ કારણે મિઠાઈવાળો પોતાનો ધંધો ચલાવવા બેસે તો પુરશી, ટેબલ, ટાગબેચ ને કબાટમાં હારબંધ જોડવેલા લો-રિપોર્ટરની શોભા ઉપર મમતા રાખે એને કેમ ચાહે ?

આજકાલ બ્રાહ્મણ્યું એ મહત્ત્વ રહ્યું નથી. કેવળ ભણવા-ભણાવવામાં એ રહ્યા નથી. તેઓ મોટે ભાગે થાકરી કરે છે, તપસ્યા કરતા તો કોઈને આપણે દેખતા નથી. બ્રાહ્મણ્ય-અ-બ્રાહ્મણના કાળમાં કંઈ તફાવત રહ્યો દેખાતો નથી. એવી સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણની વાડમાં ભરાઈ રહેવામાં કંઈ લાભ કે કંઈ સવડ કે કંઈ સાર્થકતા દેખાતી નથી.

પણ હાલ તો એવું થઈ પડ્યું છે કે, બ્રાહ્મણધર્મ માત્ર બ્રાહ્મણને જ બાંધી રાખતો નથી, પણ જે સદ્ર કોઈ કાળે શાસ્ત્રના બંધનથી સખ્ત નહોતો બંધાયો, તે કોઈ એક અવસરે એ વાડમાં પેસી બેઠો છે, તેનાથી આજે પણ ત્યાંથી ઉઠી વાડ બહાર નીકળાતું નથી.

પૂર્વકાળે બ્રાહ્મણો માત્ર જ્ઞાન અને ધર્મમાં જ જીવન ગણતા, તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ સમાજસેવાનાં જુદાં જુદાં હલકાં કામનો બોલો સદ્રો ઉપર પડ્યો હતો, અને તેથી તેમના ઉપરનાં આચારવિચારનાં જન્મતંત્રનાં અનેક પ્રકારનાં બંધનો જેવી લેઈ તેમને અનેક પ્રકારની સ્વતંત્રતા આપી

સરળતા કરી આપી હતી. પરંતુ આજે તો કરોળીઆની જાળ જેવી જાળમાં સમસ્ત ભારતના બ્રાહ્મણશ્રદ્ધ સૌ હાથપગે બંધાઈ પડ્યા છે, મર્યા જેવા નિશ્ચય થઈ પડ્યા છે. ન તો તેઓ સંસારનું કાજ કરી શકે છે કે ન તો તેઓ પાર-માર્થિક યોગ સાધી શકે છે. પૂર્વે જે જે કામ હતાં તે આજે બંધ થઈ ગયાં છે, આજે જે કામ જરૂરનાં થઈ પડ્યાં છે, તેને પણ પગલેપગલે વાંધા નડે છે.

ત્યારે જાણવું જરૂરનું છે કે, આજ આપણે સંસારમાં આવી પડ્યા છીએ, તે વખતે પ્રાણ અને માન સંભાળવું હોય તો નાના આચારવિચારને કારણે હંમેશાં યૂ યૂ કચે, પાટલીનો છેડો ઉંચો ઝાલી ચાલ્યે, નાકની ટીથડી ઉંચે ચઢાવ્યે, લોંબ ઉપર ધીરે ધીરે પગલાં મૂકીને હચે ફચે ચાલશે નહિ-જાણે આ વિશાળ વિશ્વસંસાર તે કંઈ કાઢવનો કુંઠ ન હોય, શ્રાવણ માસનો લપસણો રસ્તો ન હોય કે જેથી પવિત્ર પુરુષના ચરણકમળ એને અડતાંજ અલડાય ! આજે જે પ્રતિષ્ઠા જોઈતી હોય તો ચિત્તની ઉદારતાના વિસ્તારની, સર્વ અંગે નીરામ સ્વસ્થતાની, શરીર અને બુદ્ધિની પ્રગળતાની, જ્ઞાનના પ્રકાશની અને વિશ્વામવિનાની કાર્યતત્પરતા જોઈશે.

જહુ જતન કરીને, પોતાના પગને સાધારણ ધરતીથી ઉંચા રાખીને, પોતાની મહામાન્ય જાતને ખુરશી ટેળલ ઉપર અદ્ધર રાખીને, ખીજ સોને તિરસ્કારવચન સંભળાવીને આપણે જે ઢંગે ચાલીએ છીએ એ તો આધ્યાત્મિક નવાળી કહેવાય. એવી નવાળીથી માણસ કામગાંથી નીકળી જાય ને કુંદમાં બંધાઈ પડે.

માત્ર જડ પદાર્થનેજ કાચના ઢાંકણ નીચે રાખી મુકાય. જીવતા પ્રાણીનેય જો જહુ ચોખ્ખું રાખવાને નિમંત્ર રક્ષા-ટકના ઢાંકણ નીચે ઢાંકી મૂક્યું હોય તો ખરેખાત એના ઉપર ધૂળ તો ન જ ચડે, પણ સાથે જીવ પણ ચાલ્યો જાય. ધૂળ અને જીવને જોયને ટાળવાનો એ ઉપાય છે.

આપણા પંડિતો કહે કે આપણે આશ્ચર્યકારક આર્થ

પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે, તે બહુ સાધનાતું ધન છે; માટે એને બહુ વતન કરીને સંભાળવું જોઈએ. એટલાજ માટે આપણે મ્હે-
રહ-યવનના સ્પર્શથી સૌ રીતે દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

આ સંબંધે એક બે વાતો કહેવા જેવી છે. પ્રથમ તો આપણે સૌ આપણને પોતાને આસ પવિત્ર માની બેઠા છીએ તેવું કંઈ નથી, અને માનવજાતિના મોટા ભાગને અપવિત્ર ગણીએ છીએ તે કેવળ અન્યાય જ છે, ફેક્ટરું અભિમાન છે. એથી તો એકબીજા વચ્ચે અનર્થક વેર ઉભું થાય. એ પવિત્રતાના દંભને કારણે એ બીજાઓ ઉપરનો તિરસ્કાર આપણા ચરિત્રને ફીડાની પેઠે ફેાતરી ખાય, એ વાત ઘણાના માનવા-માં નહિ આવે. એ લોકે તો ગંભીર મોં કરી કહેશે કે, અમે તિરસ્કાર કરીએ છીએ જ ક્યારે ? અમારા શાસનમાં લખ્યું છે કે ચતુષ્વૈવ કુટુમ્બકમ્ । શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે ને પંડિતોએ તેની કેવી વ્યાખ્યા કરી છે તે સંબંધે કશું કહેવાતું કારણ નથી; પણ આપણે વ્યવહારમાં કેમ આચરીએ છીએ, અને એ આચરણતું કારણ ગમે તે હોય પણ તેમાંથી સાધારણ મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક રીતેજ માનવતિરસ્કાર થાય છે કે નહિ અને એક જાતિના સમસ્ત લોકને બીજી જાતિના સમસ્ત લોકનો એમ તિરસ્કાર કરવાનો અધિકાર છે કે નહિ, એજ વાત વિચારવા જેવી છે.

બીજી વાત એ છે કે, જડ પદાર્થજ બહારની મલિન-તાથી અપવિત્ર થાય. શોષીત પોશાક પહેરી વ્યારે દૂરવા નીકળી પડીએ, ત્યારે સાવચેતીથી આવવાની જરૂર છે. કારણકે કપડાંને માર્ગની ધૂળ લાગે, સુધરાઈના બંગાતું પાણી છંટાય, અનેક પ્રકરના ડાઘ લાગે. આથી સંભાળીને આવવું પડે, સંભાળીને બેસવું પડે. ત્યારે પવિત્રતા જો પોશાકે જ હોય તો તો સંભાળી સંભાળીને આવવું પડે, વળતે કશું લાગ્યે કાળો થાય કે હવા લાગ્યે ડાઘા પડે. એવી પોશાકી પવિત્રતા લઈને સંસારમાં દૂરવું એ તો આપદા ! જનસમાજના રણક્ષેત્રમાં, કર્મક્ષેત્રમાં અને રંગભૂમિ ઉપર કારીગરી કરેલી

પવિત્રતા સંભાળીને ચાલવું તો બહુ કઠણ પડે; તેથી પવિત્રતાનો જેને વા વાચો છે એવો બાપટો છવ પોતાના છવન-ભાગમાં સંકેત્યાઈ સંકેત્યાઈને ચાલે, પોતાના કાપડચોપડની પેઠે પવિત્રતાને પણ પેટીમાં ઘાલી સંભાળી મૂકે; આવી સ્થિતિમાં માણસનો પૂરો વિકાસ કદી થઈ શકે નહિ.

આત્માની અંદર પવિત્રતાનો પ્રભાવ હોય તો બહારની મલિનતા થોડીક સહેલી પણ પડે. રૂપને માટે બહુ ચીવટ-વાળો માણસ પોતાનો રંગ બગડી જશે, એ બીકે પૃથ્વીની ધૂળ, માટી, ખાણી, તાપ, પવન-એ સૌથી નાસતો ભાગે અને માખણની પૂતળી સમો બની નિર્ભય સ્થાને બસાઈ પેસે; બૂલી જાય કે મુંઢરતા ને રંગ તો બહારની શોભા છે, પણ તે સૌની પ્રતિષ્ઠાભૂમિ જે સ્વાસ્થ્ય તે તો અંદર છે, અને તે જ મુખ્ય છે. જરૂરે સ્વાસ્થ્યની દરકાર નથી, તેથી એને ઢાંઢી રાખ્યે પાલવે, પણ આત્માને જે જડ માનતા ન હો તો બહારની મલિનતાનું કંઈક જોખમ લઇને પણ સ્વાસ્થ્યને કારણે, બળવાન કરવાને કારણે તેને સાધારણ જગતના સંબંધમાં જોડવો જોઈશે.

આધ્યાત્મિક બાબુપણની વાત કેમ કહી હતી એ સમજાવું. ખાલી બહારના મુખની લાલસાને વિલાસિતા કહેવાય, તેમજ ખાલી બહારની પવિત્રતાને આધ્યાત્મિક વિલાસિતા કહી શકાય. ખાવામાં, પીવામાં, સૂવામાં આમતેમ જરા ફેરફાર થતાં પવિત્રતા અલડાઈ જાય એ બાબુપણું કહેવાય. એવા બાબુપણાથી મનુષ્યત્વનું વીર્ય નાશ પામે.

સાંકડાપણાથી ને જડતાથી અનેક વાર આપદામાંથી બચી જવાય, એ કળુલ કરવું પડે છે ને એ વાત પણ સાચી કે જે સમાજમાં માનવસ્વભાવની પૂરી જાગૃતિ અને છવનનો પ્રવાહ હોય તે સમાજમાં અનેક ઉપદ્રવમાં આવી પડાય. જ્યાં છવન વધારે ત્યાં સ્વાધીનતા ય વધારે અને વિચિત્રતા ય વધારે. જે માણસના નખ-દાંત તોડી નાખીને, અને આબુકનો ભય દેખાડીને આહાર જોડો કરી નાખવામાં આવે

તો હાલવાચાલવાની શક્તિ વિનાનાં પાળેલાં પશુઓનો વાડો બંધાય, જીવપ્રકૃતિની વિચિત્રતાનો એકે વારે લોપ થાય, બધું ભગવાને આ વિશાળ પૃથ્વીને એક મોડું પાંજરું બનાવ્યું છે, જીવની ક્ષેત્રભૂમિ બનાવી નથી.

પશુ સમાજની જે ગ્રામીન માતા છે તે તો માને છે કે, તંદુસ્ત છોકરું તોફાની હોય, અને તોફાની છોકરું તો કહી રહે, કહી ફોડે, કહી બહાર જાય અને પોતાનું ધાધુ કરવા કેંકાસ કરે. એનો ઉપાય કરવા એના મોંમાં થોડું અફીણ ખાવરાવી, મર્યા જેવું કરી સુવાડી મૂક્યું હોય તો નિરાંતે ઘરનું કામ થાય ખરું.

સમાજ જેટલો ઉંચે ચડે, તેટલી તેની જવાબદારી, તેનું કામ સ્વાભાવિક રીતે જ વધે. જો આપણે એમ કહીએ કે, અમારાથી એટલું બધું થઈ શકશે નહિ, અમારાથી એટલો ઉદ્યમ થઈ શકે નહિ, અમારી એ શક્તિ નથી; જો માતાપિતા કહે કે પુત્ર કન્વાને ઉંમરે આવતા સુધીમાં મનુષ્યત્વનું શિક્ષણ આપવું અમારાથી જાની શકશે નહિ; હો, અમે માતાપિતા થવાને તો તૈયાર છીએ. જો આપણા વિદ્યાર્થીઓ કહે કે, અમારાથી સંયમ તો રાખી શકાશે નહિ, મન-શરીરને સંપૂર્ણ ખીલવવા માટે અમારાથી વાટ જોઈ શકાશે નહિ, અકાળે અપવિત્ર હામ્પત્ય અમારે જોઈશે જ અને હિન્દુ ધર્મનું એજ ફરમાન છે; અમારે તમારી ઉન્નતિ નથી જોઈતી, અમે તો જતા આવ્યા છીએ એજ રસ્તે જવાના. આવી આવી વાતો સાંભળીએ ત્યારે તો એનો ઉત્તર શો આપવો? પણ છતાં એ આમ હીનતા ને હીનતા કબૂલ કરી લેવી એ ય હજી સાડું છે; પણ જીવિનજી નિર્જીવતાને સાધુતા અને અશક્તિને શ્રેષ્ઠતા માન્યે કે મનાવ્યે તો સદ્ગતિનો રસ્તો આઠે ઘાટે બંધ થઈ જાય.

ત્યારે દિશાની ગાણસાધ વિષે આપણને શ્રદ્ધા હોય તો આવી વાતો બોલીએ નહિ, ત્યારે તો અતુરાઈએ તક કરીને પોતાને ભૂલી જઈ થોડાકે સાંકડા બહારના સંસ્કારમાં

પોતાને જાંધી દેવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ નહિ.

આપણે જ્યારે મર્દના જેવા મર્દ હતા, ત્યારે તો આપણામાં યુદ્ધ હતું, વેપાર હતો, શિક્ષણ હતું, વિદેશમાં આવના કરતા સુરોપની સાથે વિવિધ વિદ્યાની લેવડદેવડ હતી, દ્વિગ્વિજ્ઞયી બળ અને વિચિત્ર ઐશ્વર્ય હતું. બહુ લાંબા કાળના અને ભેદના પડદા પાછળ કાળની સીમાને છેડે એ ભારતવર્ષની સભ્યતાને પૃથ્વીથી અતિદૂર એક તપહોમની અલૌકિક સમાધિની ભૂમિ જેવી આપણે કદ્દપીએ છીએ અને ઠંડી છાયાનીચેનાં કામ વિનાઅજણસે ઉંઘતા આપણા આ ગામડાની સાથે સરખામણી કરીએ છીએ, પણ એ સ્થિતિ કદાપિ એવી ન હતી.

આપણે કદ્દપના કરીએ છીએ કે, આપણી સભ્યતા માત્ર આધ્યાત્મિક હતી, ઉપવાસે દીણ થઈ ગયેલા આપણા પૂર્વપુરુષો જંગલમાં એકલા એકલા રહેતા, પોતપોતાના જીવાત્માને ઘસી સાફ રાખતા. આમ એમને એકે વારે કમ્પ્લીટ કરી દઈ પ્રકાશની પાતળી રેખા જેવા બનાવી દેવા એ તો માત્ર કદ્દપનાજ છે.

આપણી એ સર્વાંગસુંદર પ્રાચીન સભ્યતા બહુ દિવસથી રામ ખેલી ચાલી ગઈ છે, આપણા વર્તમાન સમાજમાં તો તેનું માત્ર ભૂત રહ્યું છે. આપણા એ ભૂતની ઉપર નજર કરીને માની લઈએ છીએ કે, આપણી પ્રાચીન સભ્યતાને પણ દેહ ન હતો, માત્ર છાયામય આધ્યાત્મિકતા હતી, એને પૃથ્વી, તેજ જળનો સ્પર્શમાત્ર ન હતો, હતો ઘોડોકે વાધુ ને ખાકીનું આકાશ.

એક મહાભારત વાંચવાથી જ માલમ પડશે કે, તે વેળાની આપણી સભ્યતામાં જીવનનો વેગ કેટલો બળવાન હતો; તેમાં કેટલા ફેરફાર, સમાજના કેટલા વિસ્તર, કેટલી વિરુદ્ધ શક્તિઓનાં યુદ્ધ દેખાય છે. એ સમાજ એક મહાન બુદ્ધિમાન ચતુર કારીગરને હાથે બનેલો સુંદર સંચાનો સમાજ ન હતો. એ સમાજમાં એક બાબુએ લોભ, હિંસા, ભય, દ્રેષ, અહંકાર હતાં; તેનીજ બીજી બાબુએ વિનય,

વીરત્વ, આત્મસમર્થણ, મહાનુભાવ તેમજ સાધુભાવથી મનુ-
વ્યસ્તભાવ સદા શુદ્ધ અને જાગૃત રહ્યા કરતો. એ સમાજ-
માં સર્વ પુરુષો સાધુ, સર્વ સ્ત્રીઓ ચતુર્થી અને સર્વ ગ્રાહણો
તપસ્વી હતા, એમ માની લેવાનું કારણ નથી. એ સમાજમાં
વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હતા; દ્રોણ, કૃપ, પરશુરામ ગ્રાહણ હતા;
કુંતી સતી હતા; ક્ષમાપરાયણ યુધિષ્ઠિર ક્ષત્રિય પુરુષ હતા
ને શત્રુના લોહીનાં તરસ્યાં તેજસ્વી દ્રૌપદી નારી હતાં ! તે
વખતનો સમાજ સારો-નરસો અજવાળો-અધારો ણધાય
હતો, તે વખતનો માનવસમાજ ક્રાંતરકામના જેવો ચિત્તરા-
મણનો ન હતો; વિશ્વવથી વલોવાઇ ગયેલી માનવપ્રકૃતિના
ધક્કાથી સદા જાગૃતચક્તિવાળા સમાજની અંદર આપણી
પ્રાચીન વ્યુદ્ધોત્ક્રાંતિ શાલપાંશુ સ્વયત્તા ઉંચું માથું રાખીને
વિહાર કરતી. આ પ્રજા વેગવાળી સ્વયત્તાને આજે આપણે
છેક આળસુ, મૂર્ખ, જડભાવે કદપી લઈ બોલીએ છીએ કે
અમે એ સ્વયં જાતિના આર્યો, અમે એ આધ્યાત્મિક જાતિના
આર્યો, અમે તો માત્ર જપતપ કરીશું, વાડા બાંધીશું, સમુદ્ર-
યાત્રાનો નિષેધ કરીશું, અમુક જાતિઓને અસ્પૃશ્યતા મૂકી
દઈશું, અમે એ મહાપુરુષાતન હિંદુ નામને સાર્યું કરી દઈશું.

પણ એના કરતાં જો સત્ય વધારે વહાલું થાય; માન્યતા
ગ્રાહણે કામ કરાય, ઘરનાં છોકરાંને અસત્યમાં વીંટી ન નાખી
સત્યના શિક્ષણથી સરળ સળંગ હૃદ બનાવી ઉચે માથે ઉભા
રહી શકે એવા બનાવાય; આર્ય દિશાએથી જ્ઞાન અને મહત્ત્વ-
ને આનંદથી વિનયથી સાદરથી ઘરમાં નોતરવાને માટે નિરભિ-
માનપૂર્વક ઉદારભાવે ચર્ચા થાય; સંગીત, શિલ્પ, સાહિત્ય,
ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે અનેક વિદ્યાઓની આલોચના કરીને,
દેશવિદેશમાં ભ્રમણ કરીને, પૃથ્વી સમસ્તને શોધી વળીને
અને સ્વતાંત્રભાવે વિચાર કરીને આર્ય જાણથી નિરંકુશભાવે
વિકાસ પામી શકાય તો તો, હિન્દુપણું ટકશે કે કેમ એ
તો હું કહી શકતો નથી; પણ પ્રાચીનકાળે જે સજીવ, જે
સચ્ચે તેજસ્વી હિન્દુ સ્વયત્તા હતી, તેની સાથે અનેક રીતે
યોગ કરી શકાશે.

ગાદી' મારા મનમાં એક સરખામણી યાદ આવે છે. આજકાલ ભારતવર્ષની પ્રાચીન સભ્યતા ખાણના પથ્થરિયા કોલસા જેવી ણની ગઈ છે. જ્યારે તેનામાં વધવા ઘટવાની-લેવાદેવાની શક્તિ હતી, ત્યારે તો એ જીવતું વિદ્યાળ જંગલ હતું. ત્યારે એને ઋતુઓ સાથે જીવનો સમાગમ હતો, એને ફળફૂલનો સ્વાભાવિક વિકાસ હતો. આને તો એને વધવું નથી, ખસવું નથી ને તેથી એને નથી ઋતુઓનો સમાગમ દે નથી ફળફૂલનો વિકાસ. એમાં જાદુ દિવસનો તાપ ને પ્રકાશ ગુપ્ત રીતે રહેલો છે, પણ આપણે હિસાબે તો કાળો ને ઠંડો છે, આપણે તેમાંથી આપણા ખેત માટે કાળો જાડો અધિકારનો યાંત્રો જનાવી કાઢીએ છીએ, પણ પોતાને હાથેજ જો દેવતા સળગાવી ન શકીએ તો માત્ર વિચાર કરી કરીને જૂના કાળની શુદ્ધિઓ જોઈ કાઢી ગમે એટલા એમાંના કાયલાનો ઢગલો કરો, એમાં તમારું કંઈ વળે નહિ. માટે જે પોતે સંઘરો કરે છે તેજ લો, અંગ્રેજના રાણીગંજની વખારોમાંથી કાયલા ખરીદી લાવીએ તો છીએ, પણ એને કરવાનું શું? દેવતા નથી; ફૂંકીએ છીએ, કાગળથી વા નાખીએ છીએ ને કાઈ કાઈ તો એને કપાળે સિંદૂર લગાવી સામે જોસી ઘંટડી વગાડે છે, પણ એમ તે એ સળગે ?

પોતામાં જીવતું મનુષ્યત્વ રહ્યું હોય તો પ્રાચીન અને અર્વાચીન મનુષ્યત્વને, પૂર્વના અને પશ્ચિમના મનુષ્યત્વને પોતાના વહેવારમાં આણી શકાય.

મુઓ માણસ જ્યાં પડયો ત્યાંનો ત્યાં જ. જીવતો માણસ તો દશે દિશામાં દોડે, જુદીજુદી ચીજોને એક કરી નાખે ને છેટેની વચ્ચે પૂલ જાંધી દે; એમ કરી જ્યાં સત્યોમાં પોતાનો અધિકાર વિસ્તારે. એક દિશામાં નમી ન પડતાં ત્યારે દિશામાં સરખી રીતે વિસ્તાર પામીને ઉત્તતિ અનુભવે.

(૧૮૯૨)

૨-વિદેશી અને ભારતવર્ષ

આપણાં પ્રાચીન પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, ગાહ્યસના ચરિત્રમાં કે ઇતિહાસમાં છિદ્ર જડે નહિ ત્યાં સુધી કળિ પેસી શકે નહિ. પણ કમનસીબીની વાત તો એ છે કે દરેક જાતિમાં કોઈ ને કોઈ છિદ્ર તો હોય છેજ. વળી ખીણું કમનસીબ એ છે કે માણસ પોતાના છિદ્રને વળગી રહે છે. વિદેશી ગોરાઓના ચરિત્રમાં ઉદ્ધતાઈ એ મોટું છિદ્ર છે, ને છતાં એ એ ઉદ્ધતાઈ ને એ અભિમાનને વળગી રહે છે. એ એના ખેટમાં સંકેત્યાઈને ઘરાએલો છે અને જ્યારે પ્રવાસ કે શાળ્ય કરવાને બહાર નીકળે છે ત્યારે, જેમના સંજોગમાં એને આવડું પડે છે તેમની સાથે ગળી જવાને એ ઠીકી પ્રયત્ન કરતો નથી. સાધારણ ગોરાઓ એ ગુણને સદ્-ગુણ માને છે. ખાંચણીઓ સ્વર્ગમાં જાય તોય ખાંચણીઓ જ રહે છે, તેજ પ્રમાણે એ ગોરા આદમી જ્યાં જાય ત્યાં અક્કડને અક્કડજ રહે છે; બદલાવાનું એનામાં જોર નથી.

મન હરણ કરી લેવાની આ જે અશક્તિ, અનુચરે તથા આશ્રિતોના અંતરમાં પેસી તેમનું મન કળી લેવાની જે બેપરવાઈ, પોતાનાજ સંસ્કાર ખીજાને ઓઠાડવાની જે હઠ, તે એ વિદેશી ગોરાના ચરિત્રનું છિદ્ર અને કળિને પેસવાનો માર્ગ.

જ્યારે કોઈ શત્રુ આવવાની શંકા થાય, ત્યારે એ ગોરા આદમી પોતાના છિદ્રનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થાય. બધા વાટ ઘાટ ઉપર ચોકી પહેરા મૂકી દે, અને શંકાના અંકુર સુદ્ધાં પગ તળે ખીલી નાખવા તૈયાર થાય. પણ પોતાના સ્વભાવમાં

જે દોષ ભરાઈ બેઠેલો હોય છે, તેની સામે નજર પણ ન નાખે, તેને તો સાચવીને ત્રાંસાળી રાખે.

ખેતરમાં પંખી અનાજ ખાઈ જાય છે એ શંકાએ જાણે દોષ માણસ પગમાંના ખૂટ ચેડ ચેડ ખોલાવી ખેતર-માં દોડાદોડ કરી મૂકે છે. પંખી તો ખરે ઉડી જાય છે, પણ તે ખાઈ જાય તેના કરતાંયે વધારે ચોતાના ખૂટથી પીલી નાખે છે એનું એને જ્ઞાન નથી.

આપણને કોઈ શત્રુનો ઉપદ્રવ નથી, કંઈ વિપદની શંકા નથી; પણ આ છાતી ઉપર એકદમ આ ખૂટ આવી પડ્યા છે, એથી આપણને વેદના ધાય છે. અને એથી એ ખૂટવાળા-ને પણ કંઈ નુકસાન નથી થતું એમ તો નથી જ. પણ જોશ માણસ બધેય એવા કયાંય જોડા ઉતારવાને એ રાજી નથી.

આપણે ડ સાથે અંગ્રેજની ખટપટ વધી પડી છે એ બધી વાતો જાણવાનું આપણને કારણ નથી. પરાધીન ભારતવર્ષમાં પણ જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજની સાથે અંગ્રેજી ભણેલાઓને પણ અણબનાવ થયો છે. જરા પ્રસંગ મળતાં કોઈ કોઈને જવા દેતો નથી. છૂટની સામે રોડાં ચાલે છે.

આપણે વિચાર કરીને નિશાન તાકીને રોડાં મારીએ છીએ એવું તો નથી, અંધારે પણ ફેંદીએ છીએ. આપણું વર્તમાનપત્રોમાં આપણે અનેક વાર નકામી ખટપટ ઉભી કરીએ છીએ ને નકામો વિવાદ કરીએ છીએ, એની ના પડાય એમ નથી.

પણ એ સર્વનો અલગ ન્યાય કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. એમાંથી કોઈએ સાચું તો કોઈએ જુઠું કારણ લીધું હશે; કોઈએ ન્યાય, કોઈએ અન્યાય કર્યો હશે. વિચારવાતી ખરી વાત એ છે કે, રોડાં મારવાનો આ કારભાર આટલો બધો વધી પડ્યો કેમ ? એકાદ લેખને મિથ્યા ઠરાવી દઈ વર્તમાનપત્રના અધિપતિને અને બિચારા છાપનારા સુદ્ધાંને જેલમાં ઠોકી ધાલે, પણ તેથી સામાજિકતા માર્ગમાં રોજ રોજ નવા નવા કાંટા ઉગી નીકળે, તેનો એથી કંઈ અટકાવ થયો ?

એ કાંટાનાં મૂળ છે મનમાં; એટલે એ કાંટા ઢાંઢવાને એ મનમાં પેસવું પડશે. દેશમાં કાચાપાકા રસ્તા તો બહુ બંધાઈ ગયા છે, ને ગેરા અમલદારો એ રસ્તાઓ પર સર્વજન આવ-જા કરે છે, પણ કમનસીબે લોકના મનમાં એ પેસી શકેતો નથી. ત્યાં જવું હોય તો કંઈક માથું નમાવી પેસવું પડે, પણ એ તો પોતાની પીઠનો કાંડો નમાવવા ઇચ્છતો નથી.

તેથી એ ગેરાઓ પોતાના મનને એમ સમજાવવા મથે છે કે, વર્તમાનપત્રોમાં આ જે કડવી કડવી વાતો આવે છે, સલાઓ થાય છે, રાજ્યતંત્ર ઉપર અગ્રિય દીકાઓ થાય છે તેની સાથે લોકને કંઈ લેવા દેવા નથી; એ તો માત્ર થોડાક સણેલાઓના પૂતળી નચાવવાના ખેલ છે. કહે છે કે, અંદર તો સો સાફ છે, બહાર જે કંઈક ડેલાહડ જણાય છે એ તો એ ચતુર લોકે રંગ માંડ્યો છે; ત્યારે અંદર ઉતરીને જોવાનું કંઈ કારણ નથી; એ ચતુર લોક ઉપર શંકા લાવીને સજા કરી નાખ્યે બધો નિકાલ આવી જશે.

આજ એ ગેરાઓનો કોમ. કોઈ રીતે એ ઘરમાં પેસવા ઇચ્છતો નથી; પણ દૂર રહીને, બહાર રહીને, કોઈ પણ રીતે અહકાસ વિના તો માણસની સાથેનો કારભાર થઈ શકે નહિ. જેટલા પ્રમાણમાં દૂર રહે એટલા પ્રમાણમાં એ કારભાર નિષ્ફળ થાય. માણસ કંઈ જડ જંતુ નથી કે એને બહારથીજ, દૂરથીજ, ઓળખી લેવાય; ભારતવર્ષ પડ્યું છે તોય એને હૃદય છે, અને એ હૃદય કંઈ બહાર અંગરખાની ખાંભે લટકાવીને નથી રૂંદું.

જડ પદાર્થને પણ વિજ્ઞાન વડે ઉંઠો અભ્યાસ કરીને ઓળખીએ તોજ તેની ઉપર સત્તા લોગવી શકાય. મનુષ્ય લોક ઉપર જે સ્થાયી સત્તા લોગવવા ઇચ્છે, તેણે અનેક શુભ મેળવવા ઘટે; અને તેમાંય માણસના મનની અંદર ઉતરીને તેની પરીક્ષા કરવાનો શુભ ખાસ કરીને મેળવવો ઘટે. માણસની અંદર ઉતરવાની શક્તિ એ તો કંઈ શક્તિ છે.

ગેરાઓમાં બહુ બહુ શક્તિ છે, પણ આ શક્તિ નથી.

ઉપકાર કરવાની જો ના પાડતો નથી, પણ તોય પાસે આવવાની ના પાડે છે. ગમે તેમ ઉપકાર કરી નાખી જલદી જલદી પાછો ભાગી જાય છે. ત્યાર પછી ઠલખમાં જાય, ખ્યાલી પીએ, જિલિયડ ખેલે, જેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેમને માટે એ ચાર નખખાં વિશેષણો વાપરી તેમને તરછાડી મનમાંથી કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે.

તે દયા દાખવે નહિ, પણ ઉપકાર કરે; સ્નેહ કરે નહિ, પણ રક્ષણ કરે; શ્રદ્ધા રાખે નહિ, પણ ન્યાય કરવાનો પ્રયત્ન કરે; જમીનમાં પાણી ન રેડે; પણ ઢગલેઢગલા ખીજ નાખે.

પણ ત્યાર પછી જો અનાજ ઉગી નીકળે નહિ, તો શું માત્ર માટીનોજ દોષ ? એ નિયમ શું વિશ્વવ્યાપી નથી કે, હૃદયની સાથે મળીને કાચું કરવામાં ન આવે તો હૃદયમાં એનાં ફળ ફળે નહિ ?

આપણા દેશના અનેક ભણેલા લોક ગોરાઓનો ઉપકાર તે ઉપકાર નથી, એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મન વગરના ફેટેલા ઉપકારને તેમનું હૃદય ઉપકાર થયો માનતું નથી. કૃતજ્ઞતાના બોલમાંથી કંઈ રીતે છૂટી જવાને તેઓ ઇચ્છે છે. આ કારણથી આજકાલ આપણાં વર્તમાન-પત્રોમાં વાતવાતમાં અગ્રેજ સંખ્યા કુતકે થયા કરે છે.

અગ્રેજ આપણા આધાર થઈ પડ્યો છે, પણ પ્રિય થઈ પડે એવું કશું એણે કર્યું નથી. દયા તો આપે છે, પણ એમાં સ્વાદ આવે એવું એ કરતો નથી. પરિણામે એ કડવી દવાથી આપણું મોં કટાણું થઈ જાય, ત્યારે એ આંખ રાતી કરીને હુંકારો કરી ઉઠે.

આજકાલ રસાકસી બહુ કડવી થઈ ઉઠી છે, અને વાતવાતમાં હારજિતનો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. પાંચ નરમ વાત કહેવાથી લાલ માય એવું હોય ત્યાં પણ આપણે સખ્ત જાપામાં આગ ઉડાવીએ છીએ. અને જ્યાં એકાદ વાત માની લેવાથી કંઈ નુકસાન ન થાય ત્યાં પણ સામે પક્ષ મોં ફેરવી બેસે છે.

કંઈક મોટું કામ કરવું હોય તો મીઠી નજર રાખવી પડે. પચીસ કરોડ લોકને સાંકળે બાંધી રાજ્ય કરવું એ જેવું તેવું કામ નથી. આટલું મોટું રાજ્ય કરવામાં સંયમ ભેદજો, જ્ઞાન ભેદજો, વિવેક ભેદજો. સરકાર ધારે તોપણ આમ કરવું કઠણ છે; કારણકે એ ખેતાને ભારે લત પડી છે, ખેતાની જાળમાં ગુંચવાઈ પડી છે.

આપણે અહીં એંગ્લો ઇન્ડિયન અને ઇન્ડિયન, એ બે જુદીજ દૃષ્ટિએ જોનારી પ્રજાઓ છે. જાનેના સ્વાર્થ એક-બીજાની વિરુદ્ધ છે. રાજ્યતંત્રની ગાદી હાંકનારા જોમાંના એકની પણ વિરુદ્ધ જઈ શકે નહિ, ને બન્ને દિશાએ એક સાથે પણ જઈ શકાય નહિ. આપણા મનનું ઇચ્છ્યું ત્યારે સરકારની આગળ ધરીએ ત્યારે બાણીએ કે જોમાં એંગ્લો-ઇન્ડિયનને વાંધો હોઈ શકેજ નહિ. સાથે સાથે એ પણ બહુવું ભેદજો કે સાચી શક્તિ તો એમનીજ છે. એ જાળવાન શક્તિને અવગણીને સરકાર કામ કરે તો એ કેવા સંકટમાં આવી પડે, એ બહુવું હોય તો હેન્ગટ જિલ્લ વખતની કથા વાંચો. શીઘ્રે રસ્તે ગાડી ચલાવવી હોય તો એક વાર આગળના ખાડા ટેકરા પૂરી નાખીને પાટા નાખવા પડે, એ કામ કરવાની શક્તિ હોય ને પૂરું થઈ રહેતા સુધી થાલવાની ધીરજ હોય, તો પછીથી કામ ગડગડાટ ચાલે, ને ત્યારે સુખ પડે.

ઇંગ્લાંડમાં રાજપ્રજા વચ્ચે ભેદ નથી, ત્યાં રાજ્યતંત્રનો સંઘો બહુ દિવસથી ચાલતો આવતો હોવાથી ધસાઈને લીસો થઈ ગયો છે. આમ છતાં પણ ત્યાં કોઈ સુધારો કરવાનો હોય છે, તો કેટકેટલી કુશળતા અને સંજાળપૂર્વક જુદા જુદા મતના લોકો વિચાર કરીને કામ કરે ! વળી ત્યાં જુદા જુદા સ્વાર્થના પણ પણ નથી. આથી ત્યાં તો અમુક સુધારો સારો છે એમ એક વાર બુદ્ધિથી સાબિત કરી આપ્યું એટલે સૌ લોક એ સુધારો સ્વીકારી લે છે. આપણા દેશમાં બે સ્વાર્થના બે લોક, અને તેમાંથી આપણે પકવા નબળા; એટલે આપણી જાને વેગે સરકાર હારી જાય એમ તો

ળને નહિ, એને માટે તો મફત ઉપાય કરવા પડે

રામકાજમા તો ચતુરાઈ જોઈએ, અને આપણા દેશમા આપણે માટે તો બહુજ જરૂરની છે અમારી અમુક ઈ-છા છે અને એ ઈ-છા કઈ અન્યાયભરી નથી, એમ કહેવાથી જ કઈ દુનિયામા કામ થઈ જતું નથી ચોરી કરવા તો જતાજ નથી, માત્ર સાસરે જવા નીકળીએ ને માગમા તળાવ આવે ત્યારે 'હું તો સામે પાર ચાલીને જ જવાનો' એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને એની પાસે બેસી રહીએ, તો નમે એની ઈ-છા કરીએ તો પણ સાસરે પહોંચાય નહિ એ તો તળવનો ચકાવે ખર્ચને જુલુ પડે સરકારતુ ધર તે આપણુ સાસરુ, ત્યાં રસદાટની ઢાળીમા પીરસાએલી આપણી વટ જોઈને બેઠી છે માર્ગના સડક ને વિદ્યે ચતુરાઈથી વટાવીને પાર નીકળી ચકીએ તો તે રસદાટની જગી ડકીએ ત્યાં એળગી જવય એવુ હોય ત્થ એળગી જઈએ, ત્ય ના એળગાય એવુ હેય ત્યાં આખ રાતી કવથી કઈજ વળે નહિ એ તો ચતુરાઈથી ચકાવે ખર્ચ ને નીકળી જવુ પડે

હીપોમત્તીનો અર્થ કપટકળા થાય છે, એમ સમજવાનુ મારણુ નથી એનો અર્થ એટલેજ કે પોતાના હૃદયની વૃત્તિગા અચળ રહીને કામનો નિયમ ને ગયમ જાણી લઈ લગ સાધવો

પણ આપણે એમ કરતા નથી આપણે કામ પાર પાડી શકીએ કે ના પાડી શકીએ, પણ આપણે ભત ઊઠી શકતા નથી એથી આપણુ અજ્ઞાન અને અવિવેક બહાર પડી જાય છે, અને વળી એ પણ જણાઈ જાય છે કે આપણે કામ કરવા કરતા કોવાહલ મચાવી તાળીઓ પાડવાનુ, વાહવાડ કહેવરાવવુ ને મનની બળતરા કાઢવાનુ વધારે ઈ-છીને છીએ ત્યાં એકાદ પ્રસંગ મળતા આપણે એટલા તો ખુશ થઈ જઈએ છીએ કે એથી કામને કેટલુ તુકસાન થાય છે એ તો આપણે ભૂલીજ જઈએ છીએ સરકાર કઈ

આપવાની હોય તે પણ આપા આપણા વેશથી પાછી હઠી જાય ને ત્યારે પ્રજાનો રાગ પાછો વધી જાય.

આનું કારણ એ છે કે, મનમાં એકબીજા ઉપરથી શ્રદ્ધા હઠી ગઈ છે ને વિરોધનો વધારો થઈ ગયો છે; એટલે સુધી કે જાને પણ પોતપોતાનું કામ કરવામાં નજાણા પડી ગયા છે. રાજા પ્રજાનો આ રાતદહાડાનો કણજો જોવો એ કંઈ સારો લાગે એવો નથી. સરકાર પણ બહારથી ગમે તેવી હોય, પણ મનમાં આ સંબંધે બેદરકાર હોય એમ લાગતું નથી. પણ ઉપાય શો ? રાજા હોય કે પ્રજા હોય, પણ અંગ્રેજ અદિત્ર તો સરખું જ ને !

વિચારી જોતાં આ કોયડો ઉઠેલવો સહેલો નથી લાગતો.

સૌથી પહેલું સંકટ તો રંગનું છે. શરીરનો રંગ ગમે તેટલો ધોઈએ-લોહીએ તોય જાય નહિ, તેમજ રંગ સંબંધે જે સંસ્કાર પડ્યા તે પણ દૂર કરવા દુશ્વર છે. સફેદ રંગના આર્યોને કાળો રંગ જોવો ગમતો નથી, તે આજનો નહિ પણ બહુ વર્ષથી. આ અવસરે વેદના અંગ્રેજી તરજુમા-માંથી કે એન્સાઈક્લોપીડીઆમાંથી એ સંબંધે અધ્યાય ને સૂત્રના ઉતારા ટાંકવાનું કારણ નથી. જોમ ક્યાં વિના પણ સૌ સમજી શકશે. ધોળો કાળો જ્યેષ્ઠ દિવસરાત્રિનો લોક; સફેદ લોક દિવસની પેઠે જાગતો, કામગરો ને રખડતો દૂર; કાળો લોક રાત્રિની પેઠે નકામો પથારીમાં પડ્યો પડ્યો સ્વપ્નમાં જીએ. પણ શ્યામ પ્રકૃતિનો રંગ કાળો હોવાથી રાત્રિના જેવી એમાં ગંભીરતા, મધુરતા, કેરુણા છે; તેનામાં વાત્સલ્યભાવ છે; એ બધું અંધળ પ્રકૃતિના ગોરા લોકે જોઈ શકતા નથી, તેમના એ લાનને એ કેળવી શકતા નથી, તેની કિંમત પણ આંકી શકતા નથી. કાળી ગાયનું દૂધ ધોળું હોય છે, સૌ રંગમાં ગંભીર જોકતા છે, એ એમને કહી જતાવ્યાથી કંઈ દુન થાય એમ નથી; અને એ બધી પિર્વાત્ય ઉપમાઓ આપ્યે શો ફાયદો ? વાત એજ કે, કાળો રંગ દેખતાંજ ગોરા લોકના મનમાં કંઈ કંઈ થઈ જાય છે.

ત્યાર પછી આખો વેશપહેરવેશ એમાં એ બે બલિ-
ઓમાં એટલો મોટો લોહ છે કે આપણને જોતાંજ એને
સૂગ ચહે.

શરીર અર્ધું ઢાંકી રાખ્યું હોય તોપણ એમાં અનેક
સફશુભોનું પોષણ કરી શકાય. મનનો શુષ્ક કંઈ એવો છોડ
નથી કે જે છાયામાં રાખ્યો હોય તોજ વધે. સફશુષ્ક ને
જીવ બનાતમાં ન ઢાંકીએ તોય ખીજી રીતે પોષી શકાય;
એ તક ક્યેં ચાલે એમ નથી. કારણકે આ તકનો વિષય
નાહી, સંસ્કારનો છે જાણ !

એક જણ ખીજા પાસે આવતો જાય તો સંસ્કારનું બળ
ધસાય, પણ એ સંસ્કારજ પાસે આવવા ન હે ત્યાં ઉપાય
શે ? જ્યારે સ્ત્રીમરો ન હતી, અને સદે કુદ્દાવતાં વહાણો-
માં આફ્રિકાને ફરીને લાંબે દહાડે વિલાયત પહોંચાતું, તે
કાળે એ ગોરો હિંદી સાથે દોસ્તી રાખતો; પણ આજકાલ
તો ત્રણ મહિનાની છૂટી મળતાં સાહેબ વિલાયત ઉપડે,
ત્યાં જઈ ભારતની મટેલી ધૂળ ઝાડીઅપટી સાફ કરીને હતા
તેવા ને તેવા પાછા આવે; આવીનેય પાછા પોતાનાજ સમા-
જમાં ફર્યા કરે, એમ જિતેડા દેશમાં રહેવા છતાં પણ ના
રહ્યા જેવા રહે છે. જે લોક ઉપર રાજ્ય કરે તે તેમના ઉપર
મીતિ રાખ્યા નિના પણ રાજ્ય કરે છે. સાત સગુરૂ પાર
આખ્યા છતાં આફ્રિકામાં જાણે કિવસે કામ કરવા આવતા હોય
ને રાત્રે જાણે મછવામાં બેસી ખીરી સાથે ગરમ ગરમ બાત
ખાવા જતા રહેતા હોય એવી એમની ચાલ છે. ઇતિહાસમાં
આવે દાખલો ખીજે ક્યાં મળે ?

એક તો આપણે એમને હિંસાળે રહ્યા વિદેશી, એટલે
સ્વાભાવિક રીતેજ એમને આપણાં રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ
અને સ્પર્શ ના રુચે; તેના ઉપર પણ ખીજું એક છાશું
છે. એંગ્લો-ઇન્ડિયન સમાજ આ દેશમાં જેમ જેમ જૂનો
થતો જાય છે, તેમ તેમ તેના શુષ્કની વૃદ્ધિ થતી જાય છે,
તેની ટેવો જડ થતી જાય છે. કદી કદાંચ ગોરામાં સ્વાભા-

વિક ઉદારતા હોય, પ્રીતિભાવ હોય ને બહારનાં વિશ્વને દૂર કરી આપણા અંતરમાં ખેંચવાનો માર્ગ શોધે ને એના અંતરનાં બારણાં ઉઘાડી અંદર જવા આપણને જોલાવે એ દેખતાંજ અંગ્રેજસમાજ ડોળા કાઢે. એના બિચારાના સ્વાભાવિક અંકાર એની જાતિના સંસ્કારમાં ડૂબી જાય. જૂનો વિદેશી નવા વિદેશીને આપણી પાસે આવવાજ દે નહિ, પોતાના સંસ્કારના જડ ને મજબૂત કિલ્લામાં તેને ઘેરી કેદ કરી રાખે.

નારીવર્ગ એ સમાજની શક્તિસ્વરૂપ છે. રમણી ધારે તો વિરોધી પક્ષો વચ્ચે જોગ કરી દે. પણ દુઃખ એ છે કે તેઓ તો સૌથી વધારે સંસ્કારવશ છે. આપણને જોતાંજ વિદેશી નારીને વાધુ ચઢી આવે છે ને ત્રિદોષ ચર્ચ જાય છે. એમને શો દોષ દેવો ? દોષ આપણા નસીબનો. વિધાતા એ આપણને ઉત્પન્નજ એવા કર્યા કે કેમ રીતે આપણા ઉપર એમને રુચિ થાય નહિ !

ત્યાર પછી આપણે, અહીંના ગોરાઓ આપણે માટે ને જોડે છે, જસ પણ વિચાર કર્યા વિના આપણે માટે ને વિશ્લેષણો વાખ્યા કરે છે, અને આપણને ઓળખ્યા વિના ને ગાળો ભાંડ્યા કરે છે એમાં તરી આવતો આપણા ઉપરનો તિરસ્કાર નવા આવનાર યુરોપિયનના પેટમાં ધીરધીર પ્રવેશ્યા વિના રહેતો નથી.

એટલું તો આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે, આપણે ગોરાઓ કરતાં અનેક રીતે દુબળા છીએ અને તેણે કરેલા તિરસ્કારનો ઉત્તર વાળી શકીએ એવી રિયલિટીમાં નથી. ને પોતાની આબરૂ સાચવી શકે નહિ, તેની આબરૂ દુનિયા રાખે નહિ. વાળે આવેલો વિદાયતી અંગ્રેજ છુએ કે આપણે છાનામાના અપમાન ગળી જઈએ છીએ, ત્યારે એના મનમાં આપણે માટે માનવૃત્તિ નજ થાય.

પણ ત્યારે એને કેણુ સમજાવી શકે કે અપમાનથી આપણે ક'ણતા નથી એમ નથી ? પણ કરવું શું ? આપણે રક્ષા દરિદ્ર. વળી આપણા સમાજમાં કેઈ યુરો સ્વતંત્ર

નથી, સૌને કુટુંબની જાળગ વગરેલી છે, અને અનેક જણનાં પેટ ભર્યાં પડે છે. એને ઘણી વાતો ગળી જવી પડે છે. એ તો એનો રોજનો અભ્યાસ થઈ પડ્યો છે. પોતાની જાતને યાદ કરી આગરું સાચવવા માટે ખટો થઈ જવાય એવી એની શક્તિ નથી. તે વખતે કુટુંબકળીલો તેને યાદ આવે છે. કોણ નથી બાણુ' કે દરિદ્ર જંગાળી અનેક ગાળો ખાતો ને તીવ્ર અપમાનો સહન કરતો છતાં પણ આંકિસમાં જઈ બેસે છે? નબળામાં નબળો પણ એ અપમાનથી હારી જઈ ઘેર બેસે, પણ આ જંગાળી તો બીજે દિવસે વખત થતાં ધોતીઆ ઉપર લાંબું પહેંચુ પહેરી આ ચાલ્યો, ગરીબની પેઠે આંકિસમાં પેઠો ને સહીસે ચિતરાપણા ટેબલ ઉપરનો આમદાના પૂંઠાવાળો ચોપટો ઉઘાડીને આ બેઠો. ગોરા સાહેબને દેખતાંજ પાછાં બધાં અપમાન ભૂલી જાય છે. કરે શું? ના ભૂલે તો એને વળગેલો સંસાર ભુટાવે. આપણે એ ગોરાઓના જેવા કુટુંબજાળ વિનાના નથી. પ્રાણુ દેવાને આપણે તૈયાર થઈએ કે તુલજ અનેક નિરાધાર નારીઓનું-અનેક નિરાધાર બાળકોનું ટોણું વ્યાકુળ થઈ દોડી આવતું અને હાથ ઢિયા કરી આપણને વારતું આપણા મગજમાં તરી આવે છે. આ આપણો બહુ જુગનો અભ્યાસ છે.

આ વાત કંઈ એ ગોરાઓ સમજે એમ નથી; એમની ભાષામાં તો માત્ર એકજ શબ્દ છે. જંગાળી ભીરુ. પોતાને માટે ભીરુ થવું અને પારકાને માટે ભીરુ થવું એ બેમાં ભેદ છે. તે સમજવાની એને પરવા નથી, અને તેથી ભીરુ શબ્દજ યાદ આવતાં એ તો તિરસ્કાર કરવા મંડી પડે. પણ આપણે તો મોટો સંસાર અને તેટલુંજ મોટું અપમાન લઈને ફરીએ છીએ.

ત્યાર પછી ભારતનાં મોટે ભાગે અંગ્રેજી પત્રો આપણી વિરુદ્ધનો પક્ષ લેઈ બેઠાં છે. આ, રોટી, છતાં અને સાથે આપણી નિંદા, એ તો આ દેશના ગોરાઓની હાજરીની વાનીઓ. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં, કથાઓમાં, પ્રવાસવર્ણનમાં,

ઇતિહાસમાં, જૂગોળમાં, રાજનૈતિક નિબંધોમાં અને કવિતા-ઓમાં, પણ આપણી, અધ્યત્મે કરીને લાલેચા ષાણુઓની પેટ ભરીને નિંદાઓ નીકળે છે.

હિંદીઓ પોતાની ગરીબાઇમાં પડ્યા પડ્યા એ નિંદાઓનો બદલો વાળવાના પ્રયત્નો કરે છે, પણ આપણી તે તાકાત શી ? આપણે તે શું કરી શકવાના હતા ? ખડું કરીએ તો આપણે આંખો લાલ કરીએ, ઘરમાં પેસીને એમને ગાળો ભાંડીએ, પણ ત્યારે એ ગોરાઓ માત્ર એ આંગળીઓ વડે આપણો કાન જરા ચીમળે, ત્યારે આપણે એ હાથ એ કાન સુધી લઇ જવા પડે, ને મોં પહેછું કરી નાક ઢુંકું કરવું પડે. આવા કસરત કરવાના પ્રયત્નો એ ગોરાઓ આપણને કેટલા આપે છે, તે ગામડામાં રહેનારને વધારે ખબર છે. એ સાહેબ આપણાથી લેમ લેમ દૂર જતો જશે, તેમ તેમ આપણને એળખવાનું, ન્યાય આપવાનું, આપણા ઉપર ઉપકાર કરવાનું એનું કામ કઠણ થતું જશે. દેશી જનની રોજરોજ નિકાથી અગ્રેજી છાપાંઓ સરકારનું કામ અધરું કરી નાખ્યું છે. અને આપણે ગોરા લોકની નિંદા કરીએ તેથી લાભ તો કંઈ થતો નથી, માત્ર અસ-તોષજ વધ્યા જાય છે.

ભારત છતતાં આજ સુધી ગોરા લોકોને જે અનુભવ થયો છે તેથી એટલું નક્કી થઈ ગયું છે કે, ભારતવર્ષથી ગોરા એને કરવાનું કંઈ કારણ નથી. દોઢસો વર્ષ ઉપર જ્યારે નહોતું ત્યારે આજની તો વાતજ શી ? જે કંઈક ઉપદ્રવ કરી શકે એવા હતા, એમના તો નળ દાંત તોડી નાખ્યા છે. અને હવે અભ્યાસ ન હોવાથી તેઓ તો ગિચારા ણની ગયા છે. સ્થિતિ એટલે સુધી આવી ગઇ છે કે ભારતનું રક્ષણ કરનારા સૈન્યમાં પણ તેઓ ગિચારા બરતી કરવાની સ્થિતિમાં રહ્યા નથી; પણ છવાંચે રાજપ્રોહવાળો કાયદો. જ્યાં ત્યાં લગાડવા સ હેબ લોકો ખડે પગે તૈયાર રહે છે. કારણ કે સાચો રાજનીતિજ્ઞ તો એ છે કે જે કદી પણ ગાદેલ રહે નહિ.

અને સાવધાનનો નાશ નહિ !

રાક્ષસી જળે ઓ કામકાજ ઉપરથી તો ઠીકઠીક ચાલે, પણ અંદર વધતો દેવ પ્રજાને પીડયા કરે. પાણીનો ધર્મ પોતાની સપાટી ઝોળવાનો, તેમ માનવદૃઢ્યનો ધર્મ પોતાના જેવા સાથે એકતા આધવાનો; તે એટલે સુધી કે પ્રેમસૂત્રથી ઈશ્વર સાથે પણ તે એકતા સાધે. એ એકતાનો સ્ત્રોતો ન મળે, તો પછી બીજી ગમે એટલી સરળતા મળે તો પણ તેથી એ રાજ ધાય ના. મુસલમાન રાજાઓ જીતી હતા, તોયે એમની સાથે આપણે અનેક તરેહની સમાન સ્થિતિ હતી. આપણી વિદ્યાકળામાં, આપણી બુદ્ધિવૃત્તિમાં તે રાજાઓ આપણી સાથે મેળ રાખતા; તેથી ગમે એટલું આપણને પીડતા, પણ અપમાન કરી શકતા નહોતા. આપણામાં પણ આપણાં માનપાન જવાની બીક નહોતી; કારણ કે એમના બાહુબળથી આપણી મનઃશક્તિનો પરાજય નહોતો થયો.

પણ આજ તો આપણે એ વિદેશીઓની રેલગાડી ને કળકારખાનાં દેખીને વિચારીએ છીએ કે અરે હા, આ તો મયદાનવનો વંશ-એ તો કોઈ જુદીજ બાતના લોક છે, એમને કશુંય અસાધ્ય નથી. આમ માનીને આપણે નિશ્ચિંત રેલગાડીમાં ચઢીએ છીએ, કારખાનાનો સસ્તો માલ ખરીદીએ છીએ, અને રાજ ધધએ છીએ કે વિદેશીઓના મુલકમાં ઠરવાનું, ચિંતા ઠરવાનું, શ્રમ ઠરવાનું કશું કારણ નથી-કેવળ જે માલ લૂંટારા લૂંટી જતા, તે માલ આજ પોલિસ ને વકીલ મળી ભાગ કરી લૂંટી લે છે, એટલું એજ.

આમ મનમાં એક બાબુએ તો નિરાંત વળે છે, પણ તેથી મનના ઉંડા મૂળમાં બોલે વધી પડે છે. અનાજમાં પાણી નાખી પકવીએ, ત્યારે ભોજન તૈયાર થાય. પાશ્વત્ય સુધારો આપણને અનાજ તો આપે છે, પણ પાણી ન મળવાથી-રસજ ન મળવાથી-પાક થતો શકતો નથી. એની પાસેથી આપણે લઈએ છીએ ખરા, પણ મેળવતા કંઈ નથી. તેઓના કામનાં ફળ આપણે લોગવીએ છીએ, પણ

એથી આપણું કામ કરી શકતા નથી, અને આ સ્થિતિમાં તે કરી શકવાની આશા પણ નથી.

રાજ્ય મેળવવું એમાં ગૌરવ છે ને લાભ છે, રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવું એમાં ધર્મ છે ને અર્થ છે; પણ રાજ્ય-પ્રજાનું હૃદય મળે ત્યારેજ માહાત્મ્ય મળે. ભારતની રાજ-નીતિમાં વિચારવા જેવો મોટામાં મોટો વિષય આજ છે.

શી રીતે આમ થાય એજ પ્રશ્ન છે. એકે એકે દેખાડી તો હીધું છે કે, રાજ્યપ્રજા વચ્ચેના જે બધા ભેદો છે, તેથી કામ કમળી જાય છે. કોઈ કોઈ ભલો વિદેશી આવી દુઃખ પામે છે ને ચિંતા કરે છે, પણ જે અસંભવિત છે, જે અસાધ્ય છે તેને માટે વિલાપ કરવાથી કુળ શું ?

પણ આ કામ શું સહેલું છે ? ભારતને જિતીને તેના ઉપર રાજ્ય કરવા માટે જે જે ગુણની જરૂર છે તે ગુણ શું જેવા તેવા કોઈ શકે ? એને માટે જે સાહસ, જે ત્યાગની જરૂર છે તે કંઈ જોમનાં જોમ આવે ? પ્રતીસ કરોડ વિદેશી લોકોનાં હૃદય છતી લેવા માટે જે સહૃદયતા જોઈએ તે શું સહેલાઈથી મળી જાય ?

ખીચ, ઇટાલી, હંગરી, પોલાંડનાં દુઃખ જોઈને અંગ્રેજ કવિઓનાં હૃદય રડી ઉઠે છે. ભારતને માટે આંસુ પાડવાં તો રહ્યાં, પણ જોડવીન આર્નોલ્ડ વગર ખીબા કોઈ અંગ્રેજ કવિએ કોઈ પ્રસંગે ભારતને માટે મીઠાં વાક્યો પણ ઉચ્ચાર્યાં નથી. પણ સાંભળ્યું છે કે ક્રાન્સનના કોઈ કોઈ કવિએ ભારતવર્ષનો પ્રશ્ન લઈને કાવ્યો કર્યાં છે. આથી અંગ્રેજની જે બેદરકારી દેખાય છે તેથી વધારે ખીબા કયાથી દેખાતી નથી.

હિંદ અને હિંદીઓ વિષે આજકાલ ઘણી નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે આજના એન્થો ઇન્ડિયન લેખકોમાં કિન્લિંગ સૌથી પ્રખ્યાત છે. હિંદ સંબંધે જે કથાઓ જોણે લખી છે તે વાંચવાનું અંગ્રેજોને બહુ ગમે છે. એ વાતો વાંચીને એકમંડ ગોસ લખે છે કે “આ વાતો વાંચીએ છીએ ત્યારે હિંદની લશ્કરી છાવણી.

ઓ બાલો ઉજ્જડ રેતીના દરિયા વચ્ચે બેઠ હોય એવી લાગે છે । ચારે બાજુ હિંદનાં રેતીનાં રણ, રોજ રોજ એનું એજ, કશું નવું નહિ-ત્યાં માત્ર કાળો માણસ, પારિયા ફતરો, પઠાણ, લીલા રંગનો ચોપટ, સમળી ને મગર, ને લાંબા ધાસનું ઉજ્જડ બીડ-આ રેતીના દરિયા વચ્ચે આવેલા બેઠમાં રહીને, નોકરી કરવા તથા તાળાના પૂર્વ-દેશના ધનસંપદે ભરેલા જંગલી સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને કેટલાક જુવાન પુરેપોને દૂર દેશાવસ્થી ઓકલવામાં આવે છે. ” ભારતવર્ષ (વેપુનું અંગ્રેજનું હોરેલું આ સૂકું કુમડું ચિત્ર જોઈને ગન નિરાશ થાય છે, દુઃખી થાય છે. આપણું ભારતવર્ષ તો આવું નથી ! ત્યારે અંગ્રેજનું ભારતવર્ષ આટલું બધું જુડું !

પરંતુ ભારતવર્ષની સાથેના સ્વાર્થસંબંધ સાધવાની વ્યવસ્થા આજકાલ જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડની વસતિ વધવાથી ખાવાની કેટલી ખોટ પડતી જાય છે અને ભારતવર્ષ કેટલે અશે એ ખોટ પૂરી પાડે છે, પરદેશી માણની આમ-દાની કરી વિલાયતના મજૂરોને કેવી રીતે રાણ અપાય છે, એ સંબંધની માહિતી હમણાં ગહાર પડી છે.

સરકારી ગોચરમાં પાણેલી ગાય હોય એમ ભારતને ઇંગ્લાંડ જુએ છે. એવાળ ગાયની કાઠો કરે, કપાશીઆ કુફડી ખવરાવે, એમાં આળસ કરે ના; એ જંગમ મિલકતનું રક્ષણ કરવામાં પાછી પાની કરે ના; તોફાન કરે ને મારવા દોડે તો એનાં શિંગડાં વહેરી નાખે; અને દોહતી વેળાએ એના દુબળા વાછરડાને પણ એકે આંચળ આપે. પણ સ્વાર્થ તો રોજ રોજ વધાર્યેજ જાય; એ સર્વ સંબંધે એકે વાર હિંદુ-સ્તાનની સાથે અંગ્રેજની બીજી કેલોનીઓ (સંસ્થાનો) નો સંબંધ પણ સરખાવી જોવા જેવો છે. કેટલી દેર ! તેમના પ્રત્યે કેવો રોષ ! કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે કે જોકે માતૃભૂમિથી છૂટીને તેઓ ગયા છે, તોપણ માતા ઉપરની એમની ભક્તિ અચળ છે, નાડીનું તાણ હજી ભૂલી શક્યા

નથી-અર્થાત્ સ્વાર્થ અને સ્નેહ જને તેઓ જાળવી રહ્યા છે. ભારતવર્ષના હૃદય સાથે એમના હૃદયનો એવો જોગ હોય એવું કશું દેખાતું નથી. ઇંગ્લાંડનો ને ભારતવર્ષનો સંબંધ માત્ર આંકડાનો છે. ઇંગ્લાંડના લોક ભારતની કિંમત મણુ શેર અધોળને હિસાબે, રૂપિયા આના પાઇને હિસાબે આંકે છે. માસિક પત્રના તંત્રીઓ શું ઇંગ્લાંડને ભારતના આંકડાનોજ અભ્યાસ કરાવશે ? ભારતવર્ષ સાથે જો એમનો સંબંધ માત્ર સ્વાર્થનોજ હશે, તો આજે તો દૂભણી છે, પણ કાલે ઉમી જશે ને ગોવાળીઆનાં છોકરાં વધશે ને ભૂખ વધશે તો એની પૂછડી ને ખરીઓ મુદાં કાપીને ખાઈ જશે. અને જો સ્વાર્થ સાધવાને માટે તો દેવકેશાયરે લાથાર ભારતની મિલો ઉપર કર બેસાડયો છે ને પોતાનો માલ વગરજકાતે ધકલે છે.

આપણો દેશ પણ એવોજ છે. જેવો તાપ તેવી ધૂળ ! પંખાનો પવન ને બરફતું પાણી ન મળે તો સાહેબ જીવે નહિ. અને કમનસીબની વાત તો એ છે કે, પંખો નાખનારો ફૂલી પણ ચેટમાં બરોળ લઇને ઉંઘી જાય છે, રાગ-શોકનો ભરેલો ભારત ગોરા સાહેબને મન કાળા પાણીનો મુલક છે, એને મોટો મહિનો મળવો જોઈએ, અને એક્ષચેન્જનો બોલો પણ એને માથે પડવો ન જોઈએ. સ્વાર્થસિદ્ધિ વગર ભારત અંગેજને ખીણું શું આપી શકે !

હોય અભાગીઅણુ ભારતભૂમિ ! તું સ્વામીની નજરમાં અણુમાનીતી થઈ પડી; તું એને પ્રેમના બંધનમાં બાંધી શકી નહિ ! ત્યારે હવે ધ્યાન રાખજે, એની સેવા કરવામાં કશી મણા રાખતી ના ! નિરંતર એને પવન નાખ; બારીએ ખસની ટટ્ટી ટંગાવ ને ખૂબ પાણી છાંટ કે જે ઘડી એ શાન્તિથી તારા ઘરમાં બેસી શકે. ખોલ, તારી પેટી ખોલ; તારાં ઘરેણાં હોય તે વેચી કાઢ, ને એને ચેટ લરી ખવડાવ, ગળવું ભરી દક્ષિણા આપ; તોય મીઠી વાત તો એ બોલશે નહિ, તોય મોં ચઢાવેલું રાખીને બેસશે, તોય તારા બાપના

ઘરની નિંદા કરશે આજકાલ તેં લાજ છેડીને અભિમાન કરવા માંડ્યું છે, લટકામાં બે પાંચ શબ્દો તું સંભળાવી દે છે; પણ એમ ક્યેં કાજ નહિ સરે. તારો વિદેશી સ્વામી સતોપથી રહે, આરામથી રહે એવા ઉપાય કર ! તોજ તારા હાથ ઉપરની લેદાની જગડીઓ અદાય રહેશે.

અંગ્રેજ રાજકર્મી ટેનીસને મરતા પહેલાં પોતાના છેલ્લા શયમાં ભારતને સંભાળું છે એટલું એનું નસીબ. કવિએ એ શયમાં ‘અકબરનું સ્વપ્ન’ એ નામે એક કવિતા લખી છે. પોતાના પ્રિય મિત્ર અણુલ કૃષ્ણની પાસે અકબર પોતાના સ્વપ્નનું વર્ણન કરે છે અને તેમાં ધર્મનો આદર્શ અને જીવનનો દેતુ દેહી જત વે છે ભારતના જુદા જુદા ધર્મોમાં એકતા તથા જુદી જુદી જાતિઓમાં પ્રેમ અને શાન્તિ રચાયા છે. સ્વપ્નમાં જુએ છે કે એના વંશજોએ એના એ પ્રયત્નો ધૂળધાણી કરી નાખ્યા છે અને અતે પાશ્વર્ય દિશામાંથી વિદેશીઓનું એક ટેળું આવ્યું, તેણે લોચમાં દટાઈ ગયેલા મદિરના પથરા એકેએકે ચપ્પા અને એમ નવા ઉભા કરેલા મદિરમાં સત્યની અને શાન્તિની, પ્રેમની અને ન્યાયની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી.

પ્રાર્થના કરે છું કે કાંઈનું સ્વપ્ન સફળ થાય, મદિરના પથરા તો આજ સુધીમાં ગોઠવાઈ ગયા છે મહેનત, શક્તિ ને અતુરઈથી જે યાય એમાં બાકી શી હોય ? પણ હજી સુધી એ સૌ દેવતાનો અધિદેવતા જે પ્રેમ તેની પ્રતિષ્ઠા થવી બાકી છે.

પ્રેમ એ તો લાવના છે, એ કંઈ વસ્તુ નથી. અકબરે સર્વ ધર્મોનો વિરોધ તોડીને પ્રેમની એકતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ પણ સાવ છે. એ લાવ એના હૃદયમાંથી ફુટ્યો હતો. ઉદાર હૃદયથી શ્રદ્ધા રાખીને સર્વ ધર્મોનો જોગ કરી દેવા સર્વ ધર્મોના અંતરમાં એ પેઠો. નિષ્ઠા રાખીને એકચિત્તે હિન્દુ ગુરુસમાન ખ્રિસ્તી પારસી પંડિ-તોનાં વચ્ચે પેટમાં ઉતાર્યા, હિન્દુ સ્ત્રીઓને જનાનામાં

લીધી, હિંદુ અમાત્યોને મંત્રીપદે સ્થાપ્યા, હિંદુ વીરોને સેનાપતિનાં અગ્રેસરપદ આપ્યાં; કેવળ રાજનીતિએ નહિ, પણ પ્રેમે સમસ્ત ભારતવર્ષને, રાજાપ્રજાને એક કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પશ્ચિમમાંથી આવેલા પરદેશીઓ આપણા ધર્મમાં હાથ તો ઘાલતા નથી, પણ એ તે પ્રેમને કારણે કે રાજનીતિને કારણે ? એ વચ્ચે તો આકાશપાતાળનો ફેર છે !

એક ઉદાર પુરુષના ઉચ્ચ આદર્શો સમસ્ત પ્રજા ગ્રહણ કરી લે એવી આશા શી રીતે રાખી શકીએ ? એટલા-જ માટે કહીએ છીએ કે કવિનું સ્વપ્ન સત્ય પડ્યું કંઠણ છે. વધારે કંઠણ તો એટલા માટે થઈ પડ્યું કે, રાજા પ્રજા બંને આવી મળવાના રસ્તામાં કાંટા ઝીંટે છે, રાજા-રાજા નવા નવા ઝંઘડા ઉભા કરીને મળવાના રસ્તા બંધ કરતા જાય છે.

રાજ્યમાંથી રાજ રાજ આ પ્રેમ ચાલ્યો જાય જાને પરિણામે લોકના મનમાં શંકા ને અશાન્તિ વધતી જાય છે. એનું એક ઉદાહરણ લઈએ. હિંદુ અસહમાન વચ્ચેનો વિરોધ રાજરાજ બચકરૂપે વધતો જાય છે. આપણે છાની છાની પાતો કરતા નથી કે આ ઉત્પાતનું મુખ્ય કારણ એ કે, અંગ્રેજ આ વિરોધ મટાડવાને જોઈતો પ્રયત્ન કરતો નથી ? એની રાજનીતિમાં પ્રેમનીતિને સ્થાન નથી, ભારત-વર્ષના આ એ મુખ્ય સંપ્રદાયોમાં પ્રેમને બદલે ઈર્ષ્યા રાપે છે. બાણી જોઈને નહિ પણ રાખી હોય; પણ અંકબંદે પ્રેમને આદર્શો છિન્નવિન્ન થઈ ગએલા ભારતવર્ષને એક કરવા-નો જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવો પ્રયત્ન કરવાની રાજનીતિ વિદેશીઓમાં નથી જાને પરિણામે એ જ બળતિઓનો સ્વાભાવિક વિરોધ જોઈએ થવાને બદલે વધ્યે જાય છે. કેવળ કાયદાને બળે એને એક કહી શકાય નહિ—અંતરમાં પેસવું પડે, વેદનના બાણથી પડે, સાચો સ્નેહ રાજવેદ પડે—પોતે પાસે આવીને બનેલા હાથ ઝાડીને મેળવવા જોઈએ. કેવળ પોલિસ બેસાડવાથી ને હાથકડી બળડાવવાથી અંગ્રેજ બળ-

વાન છે એટલું તો સાબિત થાય, પણ અકબરના સ્વપ્નમાં તો એવું કશુંજ નહોતું. અંગ્રેજ દ્વિ મિથ્યાભિમાન છોડીને નમ્રભાવે ગ્રેમથી પોતાની જાતિને કપકો આપે, એ ઉચો આદર્શ શીખવે તો તે જાતિનું પણ કદ્યાણ થાય અને આશ્રિત જાતિને પણ ઉપકાર થાય. અંગ્રેજનો પોતાની જાતિનો ગર્વ-પોતાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન શું કમ છે કે કવિ એ અભિમાન આહુતિ હોમે છે? હજીયે શું નમ્રતા ને ગ્રેમ શીખવાનો દિવસ આવ્યો નથી? સૌમાન્યને ઉચે શિખરે ઘડીને અંગ્રેજ કવિ શું પોતાનોજ કંઠે વગાડશે ?

પણ આપણા જેવી યતન પામેલી જાતિને મોંએ તો એવી વાત થોભે નહિ, બોલતાં પણ લાજ આવે. ગ્રેમની ભીખ માગવા જેવી ખીજ દીનતા નથી. આ સંજોગે પણ એક બે વાતો સાંભળવી પડશે.

પૂજ્ય પ્રતાપચન્દ્ર મલુમદારના એક પત્રના ઉત્તરમાં લંડનનું ‘સ્પેક્ટેટર’ લખે છે કે “નવીન બંગાળીઓમાં અનેક સારા શુભ છે, પણ એક દોષ એ છે કે, સહાનુભૂતિની એમને બહુ લાલસા છે.”

એ દોષ સ્વીકારવો પડે છે, અને આજ સુધી જે મેં લખ્યું છે તેમાં પણ એ દોષ વારંવાર નજરે પડે છે. સાહેબ લોકોના હાથે આદર પામવાની આપણી લાલસા હદ કરતાં વધારે ઘણી આવે છે. એનું કારણ એ છે કે આપણે ‘સ્પેક્ટેટર’ ના જેવી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં નથી. તરસ્યા યદ્યપિ આપણે જ્યારે લોટો પાણી માગીએ, ત્યારે સરકાર આપે ખીલું. પાણી કરતાં ખીલું મોંઘું પણ ખર્ચેને ખીજે કામમાં આવે પણ ખર્ચ, છતાં એથી તરસ ન છીંચે. અંગ્રેજના રાજ્યમાં નિયમ છે, ન્યાય છે, બધુંય સારું છે, પણ એથી પ્રજાના હૃદયની તરસ છીપતી નથી. ચણા શેકીશેકીને ખૂણ ખવરાવે, અને એથી તરસ ખૂણ વધે પણી માગીએ ત્યારે આપે ખીલું. દેશદેશાન્તરનું ખાવાપીવાનું પુષ્કળ લૂટી લાવી ‘સ્પેક્ટેટર’ ભોજન કરવા બેસે, ત્યારે ગારીમાંથી નજર નાખતાં તરસે.

બંગાળી જતો દેખાય. એની પીડા એને શી રીતે સમજાય?

પણ સહાનુભૂતિની દ્રાક્ષ ધીરે ધીરે અમને ખાટી લાગતી બાક છે, એ સાંભળીને ‘સ્પેક્ટેટર’ કહાવ્ય રાજ થશે. એ દ્રાક્ષ તરફ બહુ દિવસ સુધી લોહપતાની નજરે તાકી રહ્યા પછી હવે અમે ધીરે ધીરે ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું છે. બહુ દિવસના અમારા ઉપવાસી-ભૂખ્યા સ્વભાવમાં જે કંઈ થોડું ઘણું મનુષ્યત્વ રહી ગયું હતું તે ધીરે ધીરે વિદ્રોહી બની ઉઠ્યું છે.

આજ આપણે હવે જોલવું શરૂ કરી દીધું છે કે તમે એટલા ઉંચા ચાના ? તમે કળ ચલાવતાં શીખ્યા છો, તોપ ચલાવતાં શીખ્યા છો, પણ માનવીની સ્વાભાવિક સહયતા તો આધ્યાત્મિક સહયતા; એ સહયતામાં તમારા કરતાં અનેક પગથીયાં અમે ઉંચા છીએ. એ વિદ્યામાં તો અમે તમને કંકડે શીખવી શકીએ એવા છીએ. તમે જે અમને અણસુધરેલા માનીને અમારો તિસ્કાર કરો છો એ તમારી અંધતાને કારણે, મૂઠતાને કારણે; હિંદુ જાતિની શ્રેષ્ઠતા સમજવાને તમારી શક્તિ પણ પહોંચતી નથી. અમે ફરી આંખો મીંચીને ધ્યાન ધરવા બેસીશું. આજથી તમારા સુરોપના સુખલયાં ચપળ સુધારાની બાળલીલામાંથી અમારી દષ્ટિ ખસેડી લીધી અને નાકની અણી પર રાખી લીધી. તમે કચેરી કરો, ઑફિસો કરો, દુકાન કરો, તમે નાચો-ખેલો, મારો-પકડો, ફાફાફા કરો ને સીમલાને શિખરે વિલાસપુરી-સ્વર્ગપુરી વચાવી સહયતાના મહમાં મત્ત બનો.

દરિદ્ર માનવી પોતાને જા પ્રમાણે આશ્વાસન આપી શકે. જે શ્રેષ્ઠતાને અંગે પ્રેમ નથી, એ શ્રેષ્ઠતાને એ ઠાંઈ રીતે સ્વીકારી શકે નહિ. કારણકે એના અંતરમાં એટલું તો જ્ઞાન છે કે એવી સૂઝી શ્રેષ્ઠતા ઉંચકવાથી ધીરે ધીરે માનવી માનવી મટી ભારવહી પશુ બની બાક છે, ને પછી એને એ શ્રેષ્ઠતા બેબાકે ઉંચકવી પડે છે.

પણ ઠોણ કહેશે કે આવો માનસિક વિદ્રોહભાવ

વિધાતાનો પ્રેમયો આગ્યો નથી ? નાનીશી પૃથ્વીને પ્રચંડ સૂર્યનું પ્રગળ આકર્ષણ હોવા છતાં તેમાં હોમાતી તેણે બચાવી છે, પૃથ્વીના અંતરમાં તેણે એક શક્તિ આપી છે, એ શક્તિને પ્રભાવે એ સૂર્યથી તેના પ્રકાશનો અને તાપનો લોગ કરે છે, પણ દૂર રહીને પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે છે, અને સૂર્યની પેઠે પ્રતાપશાળી થવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિનાજ પોતાની સ્નેહશક્તિથી લીલુંછમ ધાન આપીને માનવજાતિની માતા બની રહે છે. લાગે છે કે, એજ વિધાતાએ પરદેશના પ્રચંડ આકર્ષણથી તેના મોંમાં આપણને ઠેાળીઓ થઈ જતાં બચાવવાનો મનસુખો કર્યો છે. એનો અભિપ્રાય એવો લાગે છે કે પાશ્વર્ય સંવ્યતા ને જ્ઞાનપ્રકાશે આપણે આપણી સ્વતંત્રતાનેજ અજવાળી લેવી.

એનાં લક્ષણ પણ જણાતાં જાય છે. અંગ્રેજની શાથેના ધસારાથી આપણા અંતરમાં જે તાપ પેદા થયો છે, તેનાથી આપણી મરવા પડેલી જીવનશક્તિ ફરી સચેતન થઈ ઉઠી છે. આપણાં અંતરમાં આપણી સમસ્ત શક્તિ અંધ ને જડ થઈ પડી રહી હતી તે નવા પ્રકાશે પોતાને ઝોળખી શકી છે. સ્વતંત્ર તકંથી, વિચારથી, સુક્રેતથી આપણી માનસ-ભૂમિ આપણને નવી જેવી થઈ પડી છે. લાંબી પ્રલયરાત્રિ પૂરી થતા જાણે અરુણોદય થયો હોય અને જાણે આપણે આપણો દેશ શોધવા નીકળી પડ્યા હોઈએ એવું દેખાય છે. પુરાતન ગુપ્ત ધનને શોધી કાઢવાની ઈચ્છાએ જાણે આપણે શ્રુતિ સ્મૃતિ કાવ્ય પુરાણ ઇતિહાસ દર્શનના પ્રાચીન ગદ્ય થઈ ગયેલા વનમાં પેસીએ છીએ. ધિક્કારની લાતથી આપણને જે ધા લાગ્યો છે તેથી આપણને પાછું આપણી જાન તન્દ્ર જેવું સૂઝ્યું છે. પહેલે આઘાતે તો આપણે કંઈક આંધળા થઈને આપણી માટીને વળગી પડ્યા છીએ, પણ આશા પડે છે કે, દોભ છેડી, સ્થિર થઈ, ભલા ભુંડાનો વિચાર કરવાનો સમય આવશે અને એજ આઘાતથી યોગ્ય મંભીર શિક્ષણ લઈ રચાવી ઉત્પત્તિ કરી શકીશું.

એક પ્રકારની શાહી આવે છે, તે કાગળ ઉપરથી

થોડા વખતમાં ઉડી જાય છે, પણ પછી જો એ કાગળને દેવતા ઉપર ધરીએ તો બધું લખેલું પાછું કાનામાત્ર સાથે ફૂટી ઉઠે. પૃથ્વીની થોડા લાગની સહ્યતા જો શાહીના જેવી છે; ધીરે ધીરે ચાલી જાય ને વળી સારે નસીબે નવી સહ્યતાના સંબંધમાં આવતાં નવજીવનને તાપે ફરી ફૂટી ઉઠે. એમાં કશુંય અસંભવિત નથી. આપણે તો એ આશા કરતાજ આત્મા છીએ. જો આશાથી ઉત્સાહિત થઈ આપણા સમસ્ત પ્રાર્થના પોથી-કાગળ આ તાપ આગળ ધરીએ છીએ, જો એના ઉપરના અક્ષરો ફરીથી ફૂટી ઉઠશે, તોજ પૃથ્વીમાં આપણા ગૌરવનું રક્ષણ થશે-નહિ તો વૃદ્ધ ભારતનો જરાજીવું દેહ સહ્યતાની બળતી ચિત્તામાં સમર્પણ ફરી લોકાન્તર ને રૂપાન્તર પ્રાપ્ત થાય એમાંજ સદ્ગતિ.

આપણામાં એક માનવતો સંપ્રદાય છે, તે વર્તમાન પ્રશ્નનો વિચાર કરી રહ્યો છે. તેમના ભારખાતામાં આ પ્રમાણે ભયું છે:-

“વિદેશીઓની સાથે આપણે બહારના અનેક લેદ છે. જો બહારના લેદજ પ્રથમ તો સૌથી પહેલાં આંખને અથડાય છે, અને તેથીજ તે વિદેશીઓના અંતરમાં આપણે ગાટે દેવ રાખાય છે. માટે બને ત્યાંસુધી તો બહારના લેદ ટાળી દેવા લેઈએ. જે સમસ્ત આચાર, વ્યવહાર અને રીખાવ એ પાશ્ચાત્યોને બહુ દિવસના અભ્યાસપૂર્વક સારા ને સુંદર લાગે છે એ ગ્રહણ કરી લેવામાં દેશને લાભ છે. પહેલુ, ચોઢલુ, ખાલુ પીલુ, ચાલુ બેસલુ, એ પાશ્ચાત્યોના જેવું થઈ જાય અને ભાપા સુદાં પણ પરદેશી થઈ જાય તો એકે મોટું વિઘ્ન ચાલ્યું જાય, ને બે બલિજો વચ્ચે મેળ મળી જાય. અને પછી આપણા આત્મસંમાનનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય સહેજે મળી શકે.”

હું તો માનું છું કે, આ વાત ઉપર વિશ્વાસ કરવા જેવું નથી. બહારનો લેદ ટાળવા જતાં એક મુશ્કેલી તો એ કે, જોનારના મનમાં ખોટી આશા ઉભી કરવી પડે

અને એ આશા પૂરી કરવા માટે અનેક જોટાણાં ઊભા કરવાં પડે. વિદેશીઓને જણાવવું પડે કે અમે તમારા જેવા. અને જ્યાં એથી બીજું જાહેર પડી જવાનો સંભવ હોય ત્યાં જે તે પ્રકારે છાનાંમાનાં ધીંગલોં મારવા માટે નાસબાગ કરવી પડે, બાળા આહમ અને બીજી હવાંએ જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખાયુ તે પહેલાં જે દિગંજર વેશે ફરતાં હતાં તે સ્વાભાવિક હોવાથી અતિ સુંદર અને પવિત્ર લાગતાં, પણ જ્ઞાનફળ ખાધા પછી જ્યાંસુધી આ લોકમાં ફરતીની દુકાન ખેડી નહિ હોય ત્યાંસુધી તો તેમને સભ્ય સમાજની સભાઓમાં પમાર થતી કપકાની દરખાસ્તોથી નીચું જોડું પડ્યું હશે. આપણા પણ આ નવીન પોષાકથી લાજ ઢંકાવાને બદલે ઉઘાડી પડ્યો ફારણ કે સમસ્ત દેશને ઢાંકવાને માટે ફરતી સમાજ હા પાડતો નથી. ઢાંકવા જતાં ઢંકાયા નહિ તો આબરૂના કાંકરા ! જેઓ લોકમાં પડીને સભ્યતાવૃક્ષનાં ફળ ખાઈ ખેઠા છે, તેમનીજ દશા આપણે જોઈએ તો મુખી થઈએ. કદાચ એ પાશ્વર્યો જાણી જાય કે અમે છરીકાંટાથી નહિ, પણ હાથે ખાઈએ છીએ; ટેબલે નહિ, પણ પાટલે ખાઈએ છીએ; એ બીકે તો એમને બિચારાને પડે બેસી ખાવું પડે છે. ‘એટીકેટ’ચાશમાં કઈ પણ ખામી આવે, બાગીચ ખોલવામાં જરા પણ ભૂલ આવે તો તેઓ પાપ માને છે અને સમ્રાટવાળા પોતપોતામાં પણ સાહેબી દેખાવમાં જરા પણ ખામી આવે તો શરમે મરી જાય છે. વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે કે, અ-વશ કરતાં આવું અર્ધ-વશ વધારે અશ્લીલ છે. શરીર ઢંકાય એમ ન હોય તો પણ ઢાંકવા શરીર ઉપરના દુકા વસ્ત્રની ચારે બાજુ એંચા-એચ કરવી ને એમ કરતા ફુફડી ફરવી એના કરતાં લાજ બીજી કઈ રીતે ઉઘાડી પડી જતી હશે ?

નટની પેઠે વેશ ખડતી પાશ્વર્ય વેસ ધર્યાથી લોહ ઉલટો વધારે સાલશે એનું ફળ ધાયું નહિ નીવડે ત્યારે બેવડો દા લાગશે ગોરો સાહેબ એક વાર છેતરાઈને પાસે આવશે તો પણ પ્રપંચ સમજતાં બેવડા જોરથી લાત મારી કાઢી મૂકશે.

નવા જાપાને યુરોપી સભ્યતાની દીક્ષા લીધી છે, પણ તેમની દીક્ષા તે માત્ર બહારની દીક્ષા નથી. કળકારખાનાં, શાળાકારભાર, વિદ્યાબ્યાપાર એ સૌ એ પોતે પોતાને હાથે જ કરે છે. તેની અતુરમ્મ દેખી યુરોપ મૂઠ જની ગયું છે—કશી બૂલ કાઢી શકતું નથી, છતાંય પોતાની નિશાળોમાં બહુલા આ વડા નિશાળીઆને વિલાયતી પોશાકની, વિલાયતી આચારની નકલ કરતું જોઈને યુરોપમાં ફેરવે છે. જાપાન તો પોતાની આ અદ્ભુત ને હાસ્યજનક નકલ સંજોગે બિલકુલ આંધળું છે; પણ યુરોપ તો વેશ બદલીને ફરતા આ એશિયાનાસી નટો ઉપર એક બાબુથી તેમની શક્તિ માટે શ્રદ્ધા કરે છે ને નકલ માટે હાંત કાઢે છે.

અને આપણે શું ખીજ જાણી વિષયોમાં યુરોપની સમાન સ્થિતિમાં આવી ગયા છીએ કે બાકી રહેલા માત્ર આ બહારના લોકને ટાળી દેવા દોડાદોડી કરી રહ્યા છીએ ?

એ તો થઈ ચોક વાત. ખીજ વાત એ કે, એથી લાભ થયો તો ચૂલામાં પડયો, પણ થરમાંજ આગ લાગી ઉઠે જોતું શું ? અંગ્રેજની સાથે લેઈ તો દેજ, પણ પાછો દેશી-જનની સાથે લેઈ ઉલો થાય એનું શું ? આપણે ગોરા લોકોના જેવો ઠાઠ સહુને તેમની પાસેથી માન ખાટવા જઈએ, ત્યારે આપણા જે બાઈઓ તેમના જેવા ઠાંઠથી ચાલે નહિ, તેને બાઈ કહીને બોલવતાં સહેજ સંકોચ થાય. પછી તો એમના સ્વદેશી રીતરિવાજથી શરમ આવ્યા વિના રહે નહિ. પછી એ ગોરા લોકોની આગળ એમ કદા વિના નહિ ચાલે કે એ લોકથી છૂટા પડીને અમે અમારો જુદો સંપ્રદાય બાંધ્યો છે; એમને ને અમારે કંઈ લેવાદેવા નથી.

એનો અર્થ એ કે સ્વભવિની આગર વેચીને પોતે આગર ખાટવા માંડી. પછી તો એ લોકોની પાસે જઈને બોલવું કે સાહેબ ! આ જંગલી લોકોની સાથે તમે અમે એમ ચાલો, પણ તમારા જેવો ચહેરો કરીને અમે આવ્યા છીએ, ત્યારે તો આશા રહે કે અમને તમે નહિ હાંકી મૂકો,

કબૂત કરી લઇએ કે, એ કગાલવૃત્તિથી વખને કંઈક મહેનતાની મળે પણ ખરી, પણ એથી પોતાની કે દેશની આબરૂ તો ન જ ચલવાય.

દેણું અશ્વત્થામાને કહે કે તને રહ્યા બ્રહ્મણ, તમારી સાથે યુદ્ધ ચી રીતે કરૂં ? ત્યારે અશ્વત્થામા ઉત્તર દે કે હું બ્રહ્મણ, એટલાજ માટે તું મારી સાથે યુદ્ધ ન કરી શકે ! હીક લે ત્યારે માત્ર જા જનોઈ તોડી દેતી હતી !

સાહેબને ‘ચેકહેડ’ કરીને કહેને ને ‘એસ્કવાય’ કરીને લખે, કે “ભલે, ને તમારી બતિનો હગ ડીકગીક ઢાકીને અ બ્યા છે, ત્યારે તો તમને અમારી ‘કવચ’માં પેસવા દીધા છે, ત્યારે તો અમરી ‘હોટેલ’માં તમે ખુશી પામ્યા છે, ત્યારે તો તમે અમને મળવા આવતા તમને ‘રિટર્ન વીઝીટ’ આપીએ છીએ”-આવુ સાબરજીને પન્ન માન મળ્યું સમજી કાળવી ફીટીયું ? બહેતર છે કે એના કરતા આપણે બહુરૂપી પે પાક ફડી તે ઢીને ફેડી દઈએ આપણી બતિને માનપાત્ર બનાવી શકીએ નહિ તો એ જોના સહેબને કહી દઈએ કે અમે મોએ રગ લગાડીને ‘એક્સોશન’ કહી તમારે ઉબરે પગ નહિ મૂકીએ.

હું તો કહું છું કે એજ આપણું જીવન છે. જીવનને માન અમાર જોઈતું નથી, હકતું કરીને લઈશું પેતાની બતમા માન માનીશું એ દિવસ આવશે ત્યારે પૃથ્વીની સમાનાં હક્ક પૂર્વક પ્રવેશ કરીશું-એટો વેચ, ખોટું નામ, ખોટો વ્યવહાર ચાલે માનને માટે લીખ જ મવાનું, સોડાગને મટે અતું પડવનું કારણ રહેશે નહિ.

પણ એનો ઉપાય કંઈ સફળ નથી પહેલાજ મહી દીધું છે, કે ચક્ર. ઉપાયે કશુંય કાણ કામ સધી શકાય નહિ પણ કામ સાધવું હોય ત્યારે બીજું બધું ફેડી દઈ તેની જ પાછગ નડયા -હેવું પડે.

કામ શરૂ કરતા એમ પણ કવું જોઈએ કે, અતુરંગ દહાડો આવે નહિ ત્યાં સુધી ઘરમાં બેસી રહેવું.

અને ઘાટ ઘડાતા સુધી ઘરમાં બેસી રહેવું જ ઠીક છે. ખીજા માટીની નીચે ભરાઈ બેસે, ગર્ભ પેટમાં ભરાઈ રક્ષણ પામે, લણવાને સમયે બાળકને સંસારમાં બહુ સેળવી દઇએ તો પ્રવીણ મંડળમાં પોતાની ગણતરી થાય, એ દુશ-શાએ પ્રવીણ લોકોનું અનુકરણ કરવા જાય ને વહેકો પાકી ઉઠે; એના મનમાં એ એમ જ માને કે હવે હું પ્રવીણ થઈ ગયો છું, પાકી ગયો છું, હવે લણવાનું કારણ નથી, વિનય રાખવાનું કારણ નથી.

પાંડવો પોતાનું મૂળ ગૌરવ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે એમણે શુભવાસ સ્વીકારી બળ સંઘરવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. સંસારમાં પણ ઉદોગપર્વની પહેલાં અજ્ઞાત-વાસપર્વ જરૂરનો છે.

આપણે પણ જાતને ઘડવા માટે, જાતને ઘડવા માટે આજે અજ્ઞાતવાસ સેવવાની જરૂર છે.

પણ આપણું કમનસીબ તો એ છે કે, આપણે એક-દમ બહાર પડી જવા દોડીએ છીએ. બિલકુલ કાચા ઇંડાને ફેડી આપણે અધીરઇથી બહાર નીકળી પડ્યા છીએ, પણ આ કંઠણ સંસારમાં કાચા નીકળેલા આ શરીરને પોષવાનાં સાધન બહુ કંઠણ છે.

આજ પૃથ્વીની રણભૂમિમાં કયા હથિયાર આપણે લડવા ઉભા છીએ ? માત્ર લાપણ ને ઠરાવને હથિયાર ? શું શરીરની ચામડી પહેરી એટલે આપણું રક્ષણ થયું ? માત્ર નટવેશથી રક્ષણ થશે ? એમ તે કેટલા દિવસ ચાલશે, ને શું કળ મળશે ?

ચોખ્ખે દિવે એક વાર એમ કબૂલ કરી દીધામાં દોષ શો છે, હજી આપણું ચરિત્ર જ ઘડાયું નથી ? આપણે પક્ષા-પક્ષીથી, ઈર્ષાથી અને હલકાઈથી ઘસાઈ ગયા છીએ. આપણે એક યઈ શકતા નથી, એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી, આપણામાંથી કોઈને સુખી-નાયક કરવા ઈચ્છતા નથી. આપણાં અનેક કામ તો પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય; શરૂ-

આતમાં એ કામમાં બહુ તેજ દેખાય, જે દિવસ પછી એમાં ફાટ પડે, પછી બેઠાળ થાય ને પડી મળી જાય. જ્યાં સુધી કંઈ ઘસાવાનું ન હોય ત્યાં સુધી તો આપણે, બાળકો બેલમાં ગાંડાં થઈ જાય તેમ કામમાં ગાંડા થઈ વળગી પડીએ; પણ કંઈક ઘસાવાનો જરા પ્રસંગ આવતાં કંઈ ને કંઈ બહાનું કાઢી પોતપોતાના ઘરમાં જઈ બસાઈએ. કોઈ કારણે આત્માભિમાનને તલમાત્ર વાંધો આવે કે તરતજ, કામ ભલે ને ગમે તેવું મોટું હોય તોપણ તેને છોડીને આ ચાલ્યા. ગમે એમ યાય પણ કામ શરૂ થયું ના થયું જોડલામાં મોટાં મોટાં નામ આપી દઈએ; મોટી મોટી જાહેરાતો, ઉજળા ઉજળા રિપોર્ટો, ધાગધૂમ ને આળસ મન માની યાય એટલે આપણે જાણીએ કામ સફળ થયું ને પછી નિરાંતે સોડ તાણીને સૂઈએ. કામમાં ધીરજની, નિહાની ને મહેનતની જરૂર છે, એમાં તો જરાય ફિલ લાગે નહિ.

આવું કાચું, દુર્ગંજ ચરિત્ર લઈને તે આપણે શું જોઈને બહાર આવી ખડા થઈ જતા હોઈશું ?

આ સ્થિતિમાં આપણી ખામીઓ ન સુધારતાં એને ઠાંકવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. અંદર અંદર આપણા દોષ ઉપર વિવેચન કરવા જતાં આપણા ડાહ્યા મોં ઉપર હાથ મૂકી દબાવે છે ને બોલી ઉઠે છે કે, ચૂપ ચૂપ. અંગ્રેજ સાંભળી જશે તો આપણે માટે શું ધારશે ?

વળી એ પણ કમનસીબ છે કે, અંગ્રેજની દૃષ્ટિ પણ અનેક પ્રમાણમાં જડ છે. આપણામાં જે કંઈ સારું છે ને જે કંઈ આદરપાત્ર છે તેને પણ તોળી જોતા નથી. અવ ગણના હો કે ગમે તે કારણથી હો, પણ તેઓ વિદેશી પડેલાં તોડીને અંદર જોતા નથી, જોવા ઇચ્છતા પણ નથી. તેનું એક જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ. વિદેશમાં રહીને જર્મન જેમ એકાગ્રતાથી આપણાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, તેમ એકાગ્રતાથી આ દેશમાં આવવા છતાં અંગ્રેજ કરતો નથી. અંગ્રેજ ભારતવર્ષમાં પેટ ભરે છે, અને દેશને છતી

લીધેા છે, પણ સામાને જીતી શક્યો નથી.

આથી અંગ્રેજ આપણા લોકને ભારતવર્ષની દૃષ્ટિએ ખરાબર સમજી શકતો નથી; ને ઘડનાની દૃષ્ટિએ જોઈ શકતો પણ નથી. જોટલા માટે આપણે અંગ્રેજને અંગ્રેજી ભાવે મુગ્ધ કરવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મનમાં જે માનીએ છીએ, તે મોઢે આપણે જોાવતા નથી, જોટલા માટે છાપામાં વધારી વધારીને વાતો છાપીએ છીએ. માનીએ છીએ કે અંગ્રેજ 'પીપલ' નામે જોકે પદાર્થને હાઉં માની ડરે છે, અને તેથી આપણે પણ પાંચ દશ લોક જોકડા કરી 'પીપલ' ખની ગણું ગંભીર કરીને ડરાવીએ. માંડિામાંડિે વાતો કરીએ કે શું કરવું જાઈ ! એમ ને એમ એ સાંભળે નહિ ત્યારે કરવું શું ? એ તો પોતાના હસ્તુરને જ સમજે !

એમ અંગ્રેજના ગુણસ્વભાવનો ડોળ કરીને તેની પાસે કામ કરવા જવું, માન ખાટવા જવું, એના કરતાં તો એજ કે એવો રંગ એજો ના ચોપડવો જ સારો. રંગ ન ચોપડવાને કારણે જીખનો જોકાહ દુકડો ના નાખે તો ના નાખે !

અંગ્રેજની સામે અભિમાન કરીને આ શબ્દો બોલું છું એવું નથી. મનમાં બહુ ણીક લાગે છે, આપણે દણા માટીનું કામણું, જો કાંસાના વાસણ સાથે વિવાહ કરવો ચુકામાં પડ્યો. માનપૂર્વક 'શેકહેંઠ' (હસ્ત ધૂનત) કરવા જતાં ય શંકા લાગે.

કારણ, આવા મોટા લેહને કારણે આત્મરક્ષણ કરવું પણ કઠણ યઈ પડે. આપણે તો દુર્બળ પડ્યા, તેથી બીક લાગે કે સાહેબની પાસે જોકે વાર જઈ બેઠા, સાહેબ દયા કરીને કહી પ્રસન્ન થયા ને હસ્યા તો આપણે એવા જોળ જોળ યઈ જઈએ કે એથી આપણું સાચું હિત તો ભૂલી જ જઈએ. સાહેબ હસીને બોલે કે વાહ જાણુ, તમે કંઈ છેક ખરાબ અંગ્રેજી જોાવતા નથી, જોટલે પછી આપણાથી દેશી ભાષામાં અક્ષરે ય જોાવાય નહિ. બહારની જે વસ્તુ ઉપર અંગ્રેજની કૃપાદૃષ્ટિ પડે, તેને તો ઘસીને ચકચકિત રાખીએ, ભા. ૫

ત્યાં યુરોપની નગર પડવાનો સંભવ નથી, તે વસ્તુને ગંદી રાખી ઢાંકી મૂકીએ; એ દિશાને સુધારી વ્યવસ્થા રાખતાં તો આજસ થાય.

માણસનો દોષ શો કાઢવો ! ગરીબ બિચારા અપ-ગાનિતને આવો લોભ સહજ થાય; લાઘ્યશાળીનું હસતું મોં જોવાનું એને સહજે ગમે.

આજ હું જોણું છું કે ભારતદેશનો ગરીબમાં ગરીબ, મેલામાં મેલો ખેડુત હશે તો તેને પણ હું ભાઈ માનીને લેટીશ; પરંતુ આ ગોરો સાહેબ ઘોડાગાડી દોડાવતો મારા સમસ્ત શરીર ઉપર કાઢવ હડાવતો જાય છે તેની સાથે તો મારે કુદી જઠામ જેટલોય સંબંધ નહિ.

ઠીક, એજ વખતે એ સાહેબ ઘોડાગાડી એકદમ ઉભી રાખી મારી ગરીબ ઝુંપડીમાં પગ મૂકે ને પૂછે કે 'બાબુજી ! તમારી પાસે દિવાસળી છે ?' ત્યારે હિંડીયાલીને દેશના પચીસ કરોડ લોક કઠેરા પર ઊભા રહી હારખંધ ઉભા રહીને જોયા કરે કે સાહેબ આજ અમારે ઘેર દિવાસળી લેવા આવ્યા છે ! અને કદાચ એજ વખતે અમારો ગરીબ મેલો ખેડુત ભાઈ ઘરમાં ઘરડાં માને પ્રભુભ કરવા બારણે આવી પહોંચે તો એ ભ્રષ્ટ દેખાવને દબાવી દેવા માટે એને ખસી જવા કઠેરામાંથી જૂમો મારે; રખેને ! આ જમણી સાથે કેવો જોગ છે, શો સંબંધ છે, કેટલી એકતા છે-એ સૌ આ બડા સાહેબ કલ્પના કરી સમજી જાય.

માટે જ્યારે મનમાં લાવું છું કે, હવેથી સાહેબના સંબંધમાં આવણું નહિ, ત્યારે એ કેંઈ અભિમાનથી નહિ, પણ બહુ વિનયથી, બહુ શંકાથી જોણું છું. જાણું છું કે, એની સાથેના સંબંધના અભિમાનથી આપણે તો નાશ જ ઘડાવો-આપણે નિરાંતે જેસીને આપણું કર્તવ્ય કરી શકવાના નહિ. આપણુ મન સદા ચંચળ રહે અને આપણે ગરીબ સ્વજનની જશ વિનાની ઝુંપડી સૂની લાગે; જેને માટે જીવ આપવો જોઈએ તેની સાથે લાઘ્યચારનો સંબંધ

રાખતાં પણ આપણને લાજ આવે.

ગોરા લોકે બ્યારે મોજમઝા ઉડાવે, ખાચ-પીએ ને ખેલે, ત્યારે તે વેળાએ આપણને ત્યાંથી હાંકી મૂકે ને બારણાં વાસી સો વાનાં ઠરે. પણ એવે સમયે મીઠું ખાલી, તેને રાજ કરી, સલામ કરી ખૂણાની બારીમાંથી પેસી શકીએ, એ રાજસમાજની કંઈક જરા ગંધ મળે તો આહ, કૃતાર્થ થયા ! પેતાને મળેલા-આ ગોરવની આગળ દેશખંધુઓ સાથેનો સંબંધ એકે વારે તુચ્છ લાગે. આવી દુર્બળ માનસિક સ્થિતિમાં આ સર્વનારી સાહેબશાહી દવા-દારૂ પીવે નહિ, તેને અડવું પણ નહિ એજ સૌથી સલામત માર્ગ છે.

ખીણું પણ કારણ છે. સાહેબ લોકની દૃષ્ટાને માત્ર ગોરવ માનીને નિઃસ્વાર્થભાવે લોગવવી, એ આપણે માટે બહુ કઠણ છે. આપણે રહ્યા જરીબલોક, પેટની ભૂખ માત્ર માનથી ટળે નહિ; એની કૃપા સાથે કંઈક અતાજ મળે એવી પણ આશા રાખીએ. માત્ર 'ચેકહેંડ' નહિ, પણ નોકરીમાં 'પ્રમોશન'ની પણ આશા રાખીએ. સાહેબની ફાસ્ટી બાંધી બે દહાડા એને ઘેર જઈએ અને ત્રીજે દહાડે 'પ્રમોશન'ની લીખ માગતાં શરમાઈએ નહિ. એટલે પરિણામે સંબંધ હલકો પડી જાય. એક બાણુએ અભિમાન કરીએ કે સાહેબ અમારી સાથે સમાનભાવે ઉભો રહેતો નથી, ખીણ બાણુએ એને બારણે ઉભા રહી લીખ માગવાનું પણ ચૂકીએ નહિ.

એ સાહેબની પાસે આપણો કોઈ માણસ જાય, તો એ બણે કે આ કોઈ ઉમેદવાર, અરજદાર કે ઇન્કાબનો ભિખારી આવ્યો. કારણ કે એની સાથે ખીણ રીતે તો બોલવાચાલવાને આપણે સંબંધ નથી. એના ઘરનાં બારણાં બંધ, આપણા ઘરને બારણે પકા. ત્યારે બાઈ ! આજ પાછડી અંગરખું પહેરીને સંકેત્યાતા સંકેત્યાતા ખીતા ખીતા આવી સલામ કરી કેમ ઉભા ? બેસવાની તો વાત જ જવા દો, ઉભા ઉભા વાત કરતાં જીભ ચોટે છે, ત્યારે આવ્યા શું કામ ?

એટલી બધી આજે કેમ વિરહવેદના વધી ગઇ કે પહેરે ગીરના હાથમાં બે-બાની મૃદી, બાન્હે બેડા ઉતારી સાહેબને મળવા માટે પેડા ?

બેની અવસ્થા હીન છે, તે વિના આમ ત્રણે કે વિના આદરે મોટા લોકની પાસે ન જાય તેમાં જ સાર છે એમાં કોઇ પક્ષનું બહુ ચતુ નથી ગોત્ર લોક આ દેશમાં આવીને નવો અવતાર ધરે છે, તે શુ આપણી આવી હીન દશાને લીધે નહિ ? માટેજ કહું છું કે, જ્યારે સ્થિતિ આવી ખરાબ જ છે, ત્યારે આપણા સબધમાંથી એ સાહેબને દૂર રખાય તો એનું અસ્થિતિ પણ આવું ખરાબ થઈ જાય સબધ ન સંબધાયો બને પક્ષને લાભ છે

બધી દિશાઓથી વિચાર કરી બેઠાએ તો રાજામળને દેવભાવ શાન્ત રાખવાનો સૌથી સારો ઉપાય એ છે કે એ, સાહેબથી દૂર રહીને આપણું પોતાનું કર્તવ્ય એકચિત્તે કર્યા જણ માત્ર ભિક્ષાથી કે છત્ર મન કહી સતોષ પ મર્તું નથી આજ આપણે વિચારીએ છીએ કે, અંગ્રેજની પાસેથી થોડા અધિકાર મળે તો અમારા સૌ દુખ ટળી જાય બીજા માગતા પણ થોડા અધિકાર મળે, ત્યારે પણ લાગશે કે અતરની લાજ એ રીતે પણ મઈ નથી-અધિકાર મળ્યા ન હતા ત્યાંસુધી આત્માસન હતું કે મળશે ત્યારે દુખ જશે, તે આત્માસન પણ હવે તો નથી આપણા અતરની શૂન્યતા બરાબ નહિ ત્યાં સુધી શાન્તિ થાય નહિ આપણા સ્વભાવ ની કે ગલિયત જાય ત્યારેજ આપણી હીનતા જાય, અને ત્યારેજ રાજદરબારે માનપૂર્વક આવ-જા કરી શકીએ

દેશના સૌ લોક પહોની, મોટાઈની, સાહેબની કૃપાની ખરવા છોડી દે, બહારની કીર્તિ છોડી દે, એના આ કપાળને પ્રબળ મોહ તોડી પોતાનું વક્ષણ કરે, શાન્ત અને હૃદયિત્તે ચરિઃ બાધે, જ્ઞાનવિજ્ઞાન મેળવે, વ્યાપાર વધારવા પ્રયત્ન કરે, પરદેશગમન કરી તે દેશનું બધું શીખી આવે, પરિવારમાં અને સમાજમાં સત્યનો ઉપદેશ કરે, માથું

જેમ વિના પ્રયાસે ઉંચું ચાલે છે, તેમ વિના પ્રયાસે આપણું માન ઉંચું રાખીને ચાલે, માન મેળવવાને ખુશામત કરતો ખીજા પાસે જાય નહિ, ઘમૌ રક્ષતિ રક્ષિતઃ એ વાક્યનું તાત્પર્ય ગંભીરરૂપે સમજી લે; જે કે દેશના સૌ લોક આમ કરી લે એવું માની લઈ એવો ગાંઠો તો હું નથીજ. ખાણી જેમ ઢાળ તરફ ઢળે, તેમ માણસ પણ સરળતા તરફ સહેજે ઢળે, એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. કોટપાટલૂન પહેરી, સાહેબને બારણે ઉભા રહી ચપ્ ચપ્ અંગ્રેજીમાં પોતાની જાતનો તરજુમો કર્યાથી કામ સરળ થઈ જતું હોય તો લોક ધીરે ધીરે કોટપાટલૂન પહેરતા ચાલે, પોતાનાં બાળકોને ઘરની ભાષા બુઢાવી અંગ્રેજીમાં પોપટ કરે ને ભાઈભાંડુને છોડીને એ સાહેબના દરવાજાની ભાઈબંધી બાંધે, એમાં નવાઈ નથી. એ પ્રવાહ રોકવો કઠણ છે, છતાં મનમાં કહેવાનું તે કહેવુંજ પડે છે; કોઈ સાંભળે નહિ તોય કહેવુંજ પડે. કે અંગ્રેજને કૃણંએ કૃણ થવાનું નથી, કેળવણીનો પાયો દેશી ભાષાએ ચણવાથીજ દેશનું કલ્યાણ છે; ગોરાની પાસે માન મેળવ્યે કંઈ કૃણ નથી, આપણા મનુષ્યત્વને જાત્રત કરી ઉઠાડવામાંજ ગૌરવ છે; બીજાને છેતરીને કંઠાવી લીધાથી કંઈ મળતું નથી, પ્રાણપણે એકનિષ્ઠાથી ભોગ આપ્યેજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

શિખોના છેલ્લા શુરુ-શુરુ ગોવિન્દસિંહ બહુ દિવસ એકાન્તમાં રહ્યા, ત્યાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો, લાંબા વખત સુધી આત્મોત્તતિની સાધના સાધી અને પછી એકાન્તમાંથી બહાર આવી પોતાને શુરુપદે બેઠા, તેમ આપણામાંથી પણ જે શુરુ થવાના હશે, તેમણે ખ્યાતિ વિનાના એકાન્ત આશ્રમમાં ગુપ્તવાસ કરવો જોઈશે; પરમ ધૈર્યથી, ગંભીરતાથી દેશદેશનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી પોતાને ઘડવા જોઈશે. સમસ્ત દેશ અનિર્વાચ્ય વેગથી આંધળો થઈ જે આકર્ષણ તરફ દોડ્યો જાય છે, તે આકર્ષણમાંથી ચલત કરીને પોતાને દૂર કરી લેવો જોઈશે અને શુદ્ધ સ્વપદ્ધતિ હિતાહિત જ્ઞાનનો વિચાર કરવો જોઈશે. ત્યારપછી બહાર આવીને જ્યાં

આપણી ભાષામાં આપણને હાંક મારી બોલાવશે, ત્યારે તે બીજું ગમે તેમ થાય પણ તરતજ દેશ ભગી ઉડશે, કમ ભાગી જશે કે આજ સુધી આપણે માત્ર સ્વપ્નો લેતા હતા, આંખો મીચીને ચાલતા હતા અને તેથીજ આપણે નીચે પડતા જતા હતા.

આપણા એ ગુરુદેવ હવે આજે આ કોલાહલમાં નથી. એમને નથી લેઇતું માન, નથી લેઇતી પદવી, નથી લેઇતા અંગ્રેજી છાપાના રિપોર્ટ; આજે મૂઢ લોકપ્રવાહમાંથી નીકળી સમસ્ત મૂર્ખતામાંથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે. દે.ઇ અમુક કાયદો સુધરાવ્યાથી કે અમુક ધારાસભામાં બેઠક મેળવ્યાથી દેશની હુર્ગતિ દૂર થશે એવી આશા એ રાખતા નથી. એ એકાન્તમાં અભ્યાસ કરે છે ને કરાવે છે, પોતાના છવનને ઉચ્ચ આદર્શ વડે ઉન્નત કરી હમ્મ ત્યારે બાણુના લોકમંડળને પોતાના તરફ આકર્ષે છે; અને દેશલક્ષ્મી તેમના તરફ સ્નેહદ્રષ્ટિ કરીને દેવની પાસે એકાન્ત પ્રાર્થના કરે છે કે હે ભગવન્ ! આજના સમયના મિથ્યા તક અને મિથ્યા વાતોમાં તેમનું ચિત્ત કદી તણાવા ના હમ્મશ, દેશના લોકની વિશ્વાસહીન, આરથાહીન સાધના અસાધ્ય છે, એમ માની એમને નિરૂત્સાહ થવા ના હમ્મશ. અસાધ્ય હોય તોય દેશની જે ઉન્નતિ કરશે તેમનું જ ન તે અસાધ્યને સાધવાનું છે.

(૧૮૯૪)

૨-રાજનીતિની વેવડી દશા

સાધારણ રીતે ન્યાય, હયા વગેરે અનેક મોટા મોટા ગુણ પોતપોતાના સરખા લોક તરફ જેવી રીતે ડેખાય તેવી રીતે હલકા લોક તરફ ડેખાય નહિ. પોતાના સમો-વડીઆ લોકની સાથે ચાલવામાં પાળેલા ઘેટા જેવા નરમ રહે છે તે જ માણસો પોતાથી નળળા લોક સાથે જંગલના વાઘ જેવા, નદીના મગર જેવા કે આકાશના ગીધ જેવા શૂરા બને છે.

યુરોપિયન લોક યુરોપમાં જેવા સભ્ય, હયાળુ અને ન્યાયી રહે છે એટલા બહાર રહેતા નથી. એનાં પ્રમાણ આજ સુધીમાં ઘણાં મળી ગયાં છે. જેઓ ખ્રિસ્તીની સાથે ખ્રિસ્તી બની જાય, તેઓ પારકે ઘેર બીજાના ઉપર આવી પડે અને અ-ખ્રિસ્તીને ગાલ ઉપર લપડાક મારી બીજો ગાલ ધરવાતું કહી ખ્રિસ્તી થવાનો ઉપદેશ કરે; અને એ અ-ખ્રિસ્તી ઠાઠો થઈને લલી રીતે ખ્રિસ્તી ન થાય બીજો ગાલ ન ધરતાં આકુ'અવળું જુઓ તો તરતજ તેનો કાન પકડી ધરમોથી ગદાર કાઢે, અને એના ઘરમાં પોતાનાં ખુરશી-ટેબલ ને પલંગ સળવી દે, તેનાં ખેતરનું અનાજ ઉઝરડી લે, એની ખાણોમાંથી સોતું ખોતરી લે, તેની ગાયો દોહી લે અને એનાં વાછરડાં કાપી ગળરચીખાનામાં મોકલી દે.

સભ્ય ખ્રિસ્તીઓએ અમેરિકામાં કેવો પ્રલય કર્યો હતો અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં માનવજાતિનો કેવો લય'કર સંહાર કર્યો હતો, એ વાતો હવે તો જૂની ચર્ચ ગઈ; એટલે એને ઉકેલવામાં માલ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં માતાબેલવાળા વિ-

અહને ઇતિહાસ ઠીક કરી તપાસીએ તો ખાલમ પડે કે અખિસ્તીના ગાલ ઉપર ખિસ્તીની લપડાક કેવી ઉઠે છે !

બધા સમાચાર પૂરેપૂરા મળતા નથી, ને જે મળે છે તે બધા સાચેસાચા જ હોય એમાં પણ શંકા જ છે; કારણ કે વિગ્રહના સમાચાર તારથી મોકલવાનો ભાર ખિસ્તીને માથે છે. ‘ટુંથ’ નામે વિખ્યાત અંગ્રેજ સાપ્તાહિક પત્રમાં એ શુદ્ધ સંબંધે જ થોડાક પત્રો અને નિબંધો પ્રકટ થયા છે તે વાંચવાની સર્વને ભલામણ કરું છું.

એ વાંચવાથી કેમને આનંદ મળશે કે આત્માસન મળશે એવી આશા તો હું આપી શકતો નથી, પણ એટલું તો જાણી શકશે કે, સ્વયં જાતિઓ જેને પોતાના કરતાં બોહી સ્વયં માને છે તેમની પાસે પોતાની સ્વયંતાને અને સાથે સાથે તે અસ્વયં જાતિઓને પોતાના સ્વાર્થપક્ષમાં હોમવા પાછું વાળી જોવી નથી. સુરોપની અજવાળી નાટકની રંગભૂમિની બહાર, અંધારા નેપથ્યદેશમાં વેશ બદલતાં વાર લાગે એટલી વારમાં, બોગળીસો વર્ષસુધી સંધરેલી સ્વયંતા બદલાઈ જાય છે. ત્યાં તો મૂળવતની જેવા નાગા થઈને ઉભા રહે છે, માતાબેલે બિચારો એમના કરતાં વધારે નાગો ન હતો.

કંઈક સંકેતમાં બોલ્યો, તે બહુ ખરાબ નથી, પણ ચત્ય બોલાય તો તેથી વધારે સાફ. જંગલી લવેશુલા અગ્રજ સાથે ઉદારતાથી અને ઉન્નત વીર હૃદયથી ચાલ્યો તેને બદલે, અંગ્રેજ તેની સાથે કૂરતાથી જે રીતે ચાલ્યો તેની સરખામણીથી અંગ્રેજને લજવાઈ જવું પડે, તે વાત એ પત્રોથી જ જણાઈ આવે છે.

કોઈ અંગ્રેજ આ વાત કપૂલ કરે એજ એનું ગૌરવ એમ ઘણા માને છે, ને હું પણ માનું છું. પણ આજ-કાલ ઘણા અંગ્રેજો એને ગૌરવ માનતા નથી.

એ તો એમ માની બેઠા છે કે, ધર્મનીતિ આજકાલ ઘણી ઝીણી થઈ પડી છે. પગલે પગલે એમ ક્રીડા જોળીએ

તો કામ ન ચાલે. અંગ્રેજના ગૌરવનો જ્યારે મધ્યાહ્નકાળ હતો, ત્યારે એ નીતિની ઝીણી લીટીઓને ફાળ મારી ઝોળંગી જતો; જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે અન્યાય કરવો પડે. નોર્મન આંચિયા જ્યારે સમુદ્રમાં આંચિયાપણું કરતા ત્યારે મજબૂત અને બળવાન હતા. એમના વંશજો-આજના અંગ્રેજો-ખીલ જાતિઓ સામે જળરજસવી કરતાં પાછા પડે ત્યારે તો નબળા, ફગળા ગણાય. કેણુ માતાબેલે ને કેણુ લવેંચુલા ! હું અંગ્રેજ ! હું તારો સોનાની ખાણ, તારાં ઠેર લૂંટવાની ઇચ્છા કરે એમાં તે આટલાં બહાનાં, આટલો છળ શો ? આટલી બનાવટ શા માટે ? એકાદ બે બદમાશીઓ પકડાઈ ગઈ એમાં તો છાપાં આટલી બધી ખૂમો શા માટે પાડી ઉઠતાં હશે ?

પણ નાનપણમાં જે શોલે તે ઉમરે પહોંચે ન શોલે. નાનો બાળક બદમાશ થઈ પોતાથી નાના નબળા બાળકના હાથમાંનો લાડવો લૂંટાવી લઈ તડાક દઇને મોંમાં મૂકી જાય, પેલો બિચારો બાળક માથું ફૂટવા મ'ડે એ દેખીને પેલા તોફાની ઉપર ખાસ ક્રોધ ન થાય. વખતે એ જબરો બાળક નબળા બાળકને રડતો જોઈ ગાલ ઉપર તડાક દઇને ચડાવી દે ને નાક ઉપર આંગળી મૂકી તેને ઘૂપ થઈ જવા કહે તો વખતે બીજાં બાળકો તેના બાહુ-બળનાં ને દંડ સંકેતપનાં વખાણુ પણ કરે.

ઉંમરે આવ્યા પછી એ જળરા બાળકને પારકાના હાથમાં નો લાડવો જોઈ મોંમાં પાણી છૂટે, ને તે લેવાનો લોક ઝાલ્યો ફહે નહિ, તો પણ એમ લપડાક મારી લાડવો કાઢી લે નહિ, છેતરીને લઈ લે તોય એ છેતરપંડી પકડાઈ જાય તો શરમાઈ જાય. એ ઉંમરે ઝોળખીતા પાકોરીના ઘરમાં હાથ લાંબો કરતાં શરમાય; પણ ફર એકાદ ગરીબ મહેલમાં એકાદ અસહ્ય માતાના નાગા નબળા બાળકના હાથમાં એકાદ રોજ મધ્યાહ્નકે લાડવો દેખે, ત્યારે આમતેમ નજર કરી તેના હાથમાંથી ઝૂંટ મારી દોડી જાય ! જ્યારે પેલો છોકરો

પોતાની ચીસોને કીકીઆરીઓથી ગામ ગભવી મૂકે, ત્યારે સામેથી આવતા પોતાની સમ્ય જાતિના આદમીની સામે જોઈને બોલી ઉઠે કે એ કાળા છોકરાને ઠીક સજા કરી છે! એમ ના કહે કે જૂન લાગી હતી તેથી લૂંટી લીધું છે !

પ્રાચીન કાળની એ ચોરીમાં અને આજની ચોરીમાં અનેક ભેદ છે. આજની લૂંટાલૂંટમાં પહેલાંના જેવી નિર્લજ્જતા નથી, બળતું અજિમાન નથી. આજ તો પોતાનું કામ કરવા જતાં આખરૂનો વિચાર થઈ આવે છે, ને તેથી દરેક કામને ન્યાયપૂર્ણ કરાવવું પડે છે. તેથી કાંઈ કામ કરવું પહેલાંના જેટલું આજે સહેલું નથી; એટલે પ્રાચીન કાળના ચોર લોક કમનસીબે આ ઓગણીસમી સદીમાં અવતરે તો તેમનો અવતાર એજે જાય !

આમ છતાં પણ સંસારમાં એવા લોક નથી અવતરતા એમ નથી. ઘણા ય ચોર અવતરે છે તો ખરા, પણ એકદમ એમને ઓળખી શકાતા નથી. અયોગ્ય સ્થળ-કાળમાં એ પડ્યાથી વળતે પોતાને પણ એ નહિ ઓળખી શકે. ગાડીએ ચઢીને ફરે, વર્તમાનપત્રો વાંચે, વહીવટ રમે, સીમડળમાં મીઠી મીઠી વાતો કરે, કોઈને વહેમ પણ ન આવે કે આ ઘોળું ખમીસ પહેરીને રાખીનદ્દ નવે અવતાર અવતર્યો છે ! પરંતુ યુરોપની બહાર જઈને તે એકદમ પોતાનું સ્વરૂપ પૂરી રીતે બોલે. ધર્મનીતિનો આદર ફેંકી દીધો ■ એવી રુદ્રમૂર્તિની કથા તો આગળ કહી ગયો છું. પણ યુરોપના સમાજમાં રાખ નીચે ઢંકાયલા અંગારાનો તાપ કંઈ ઓછો નથી.

એ જ લોકો આજકાલ બોલી રહ્યા છે કે, બળનીતિની સાથે પ્રેમનીતિનો જોગ કર્યો હોય તો નીતિનું નીતિપણું વધી શકશે, પણ બળતું બળપણું ઘટી જશે. પ્રેમ, દયા એ સૌ વાતો સાંબળવામાં તો સુંદર છે, પણ જ્યાં આપણે લોકો રેડીને અધિકાર સ્થાપ્યો છે, ત્યાં નબળા જમાનાનો નબળી નીતિનો કોમળ છોકરો લાગણીનાં આંસુ પાડતો આવે તેથી અમને ત્રાસ છૂટે. અહીં સંગીત, સાહિત્ય,

શિલ્પકળા અને શિષ્ટાચાર; ત્યાં નાગી તરવાર અને છૂટી લગામે શક્તિની દોડાદોડ.

આથી આજકાલ આપણી સરકાર-બાતિના ગળામાંથી બે બાતનો સૂર નીકળે છે. એક દળ ભારતનો પક્ષ કરે છે, બીજું દળ જગતમાં પ્રેમ, શાન્તિ અને ન્યાય વર્તાવવા ઇચ્છે છે.

બાતિનું હૃદય એમ બે ભાગે વહેંચાઈ જતાં ગળા નળણું પડે-ચોતે ચોતાને વિમ્બરૂપ થઈ પડે. આજકાલ ભારતમાંનો પાશ્ચાત્ય સંપ્રદાય ખૂબ ભેરથી આશ્લેષ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, અમે જે કંઈ કામ ભેરથી કરવા માગીએ છીએ, તેમાં વિલાયતના ભાઈઓ આડખીલી નાખે છે. ગંધી વાતોમાં નીતિનો વિચાર કયેં પાલકે નહિ, ત્યારે પાશ્ચાત્ય કાળા સમુદ્રને હાથ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે કદાઈવિ ભારતમાં બ્રિટિશ ઝંડો રોપવા ઉભો થયો હતો, ત્યારે નીતિની વાતો કરી હોત તો અંગ્રેજના છોકરાને ઘર બહાર એક વેંત પણ ભોંય મળી ન હોત.

પરંતુ ગમે એટલો એવો વિલાપ કરો, તોપણ ફરી એ આખંડ પ્રખંડ બળ પાછું આવશે નહિ. આજ કોઈ જુલમ-તું કામ કરવા જતાં સમસ્ત દેશમાં બે મત થઈ જાય છે. આજ બે કોઈ પીડાતો માણસ ન્યાયને માટે જૂમ મારે તો સ્વાર્થ ને તુકસાન થવાનો સંભવ હોવા છતાં પણ નિહાન થોડા માણસ પણ તેને ન્યાય આપવાને ઉભા થાય. એક માણસ પણ બે ન્યાયને માટે ઉભો થાય તો ગમે તેવો પ્રખંડ સ્વાર્થ પણ કંઈક શરમમાં પડે ને સંકોચ પામે, ન્યાયનો વેશ ધરવાનો પણ ટોળ કરે; અન્યાય, અનીતિ વગેરે બળને આશરે બહાર પડે અને વિનાસકેયે દોડે, ત્યારે સામા બળ વગર બીલા કશાને ગાંઠે નહિ, પણ બે શરમાઈને બળને શરણે જાય નહિ અને ન્યાયનો ટોળ કરે તો અંદરથી જ શત્રુ જાગે. આથીજ અંગ્રેજ વિદેશમાં આજકાલ કંઈક નળણો પડ્યો છે અને તેથી વારંવાર અધીરો બની જાય છે.

આપણે પણ એઓનો દોષ હાથમાં આવતાં તેના

ઉપર આરોપ કરવા મંડી પડીએ છીએ. એટલા માટે ગોરા પ્રભુ કંઈક રાગ કરે છે. તેઓ કહેવા મંડી પડે છે કે, જવાળા ત્યારે જીવમ કરતા, મરાઠા ત્યારે ભૂટકાટ કરતા, ઠગલોકો ત્યારે ગળે ફાસો નાખતા ત્યારે તમારી કેંગ્રેસ ના સભાપતિ અને વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓ ક્યાં ગયા હતા ? અને હોત તોપણ શું કરવાના હતા ? ત્યારે તો બહારવટીઆ હતા, મરાઠા હતા, રાજપૂતો હતા, ત્યારે બળ સાથે બળ વિના બીજી ગતિ ન હતી અને તો પછી ઘોરની પાસે ધર્મકથા કરવાનું ચ કાંઈને સૂઝતું ન હતું.

આજ કેંગ્રેસ અને વર્તમાનપત્રો જે બહાર નીકળ્યાં છે તેનું કારણ પણ જો જ છે કે, અંગ્રેજ માત્ર બળની વાતો નહિ, પણ સાથે ન્યાયની પણ વાતો કરે છે. ઘોરને ધર્મની વાતો સંભળાવીએ તો એ ન માને, તોય ધર્મને અતુ સ્વરતો જવાળા આપવાનો પ્રયત્ન કરે અને પછી તો એવો સફળ જવાળા હઈ ન શકાય, તોપણ બળ વાપરતા સઠાઈ થાય આથી જ અંગ્રેજ આ દેશની સભાઓ અને વર્તમાન પત્રોના આશ્રેયોનો જવાળા આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તોપણ તે પોતાના જાતિભાઈઓની ધર્મભુદિથી હુ ખા પામે છે. તેઓ હવે ઉમરે ભોટા ચલા છે, પોતાના દલકથી પોતે શરમાતાં શીખ્યા છે, એથી તેઓ બહુ દુઃખ પામે છે

એક ક્ષિપ્રાએ તેઓ કંઈક હુ ખી છે એક બાલુએ બૂખના હુ ખથી ગ્રાણુ ટળવળે છે, બીજી બાલુએ પારકાનું અન્ન કાઢી લેવાનું નથી એ પણ બારે સંકટ છે ! જાતિનો જીવ પણ જાળવવો નોઈએ, આળસુ પણ જાળવવી નોઈએ બીજાની ઉપર અન્યાય કરવાથી એને તો સુકસાન થવાનું હોય તે યાય, પણ પોતાનો ધર્મનો પાયો પણ બોદાય જ ગુલામો ઉપર જે લોકો જીવમ કરે છે તેઓના ચરિત્રનો નાશ યાય છે ધર્મને સર્વ પ્રયત્ને જે જાળવાન ન રખાય તો જાતિનું બંધન ધીરે ધીરે દીણ પડી જાય. બીજી બાલુએથી પેટ ભરીને ખાવાનું મળે, એટલે વસ્તી વધે

ને રહેવાની જગા પશુ ખૂટે; અને જેમ જેમ સહ્યતા તેમ તેમ જીવનને માટે સામગ્રીઓ પશુ વધારે જોઈએ.

એટલા માટે પચીસ કરોડ ભારતવાસીનું ગમે તે થાય, પણ મોટા પગારવાળા ગોરા અધિકારીને પૈસાના દગલે દગલા આપીને જોનો 'એક્ષેન્સ' નો ખાટો તો ભરી આપવો જોઈએ. એટલા માટે સરકારી તીજેરીમાં જો લાજીતાણુ થાય તો કર નાખીને પશુ પૈસા તો ઉભા કરવાજ જોઈએ. પણ એથી જો લે'કેશ્યમરને જરા મુશ્કેલી પડે તો રૂ ઉપર મહેસુલ નાખી શકાય. જોને બદલે બહિર બાંધકામોમાં કંઈક ઘટાડો કરીને અને હુકાળકુંડ જપ્ત કરી લઈને પણ કામ ચલાવી લેવાય.

એક બાલુથી ગોરા અધિકારીઓનું દુઃખ આંખે જોઈ શકાતું નથી, બીજી બાલુથી લે'કેશ્યમરને ચતુર્નુકસાન પશુ સહન થતું નથી અને આ બાલુએ વળી પચીસ કરોડ અભાગીઓનું દુઃખ પણ ના પાડી શકાય નહિ. ધર્મનીતિ આમ સંકટમાં આવી પડે છે.

અને પછી વર્તમાનપત્રોમાં ઠેલાહલ થઈ ઉઠે, માળા-લૂંટયાં પંખીની પેઠે સભામાં લોક કિલખિલ કિલખિલ કરી મૂકે, ત્યારે એ ગોરાને ભારે લાગી જાય.

કામ ન્યાયસર થયું નથી એમ લાગે અને ફીતસર કામ - કયાં વિના કલાંક ટાળી શકાય એમ નથી; એવી રીયતિમાં ધર્મની વાતો સંભળાવીએ તો વિષમ રાગ કરે. પછી બીજી કંઈ યુક્તિ રહે નહિ ત્યારે ધુમ્મસો મારવા ઉભા થાય. કેવળ માણસનેજ નહિ, ધર્મશાસ્ત્રની ઉપર પણ આંખ લાલ કરે.

ધારાસભાના મંત્રી અને માતખર સભાસદો છાતી ફેંકીને કહે ■ કે, માત્ર ભારતવર્ષની સામે નહિ, પણ અંગ્રેજ રાજ્યની ઉપર નજર રાખીને ન્યાયે કાયદા કરવા પડે, ત્યારે માત્ર આ દેશને યત્ના ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર કયે પાલવે નહિ, અને કરીએ તો દહે પણ નહિ. લે'કે-

શાયર એ કંઈ સ્વપ્નની વસ્તુ નથી. ભારતવર્ષનું દુઃખ સાચું, તેમ લેકેશાયરનો લાભ પણ સાચો, અને લેકેશાયરનું જળ પાકું ! લેકેશાયરને છોડીને ધારાસભામાં કોઈ કાયદો કરીએ, પણ લેકેશાયર આપણને છોડે ? ફંચલ નહીં છોડતા ॥ વાત સાચી છે કે કામળીના શરીરમાં જોર બહુ છે. x

ત્યારે બાબુની સ્થિતિને ગણકાર્યા વિના ઉતાવળે ઉતાવળે એકાદ કાયદો પસાર કરી દીધો; પણ તે અમલમાં મૂક્યો એ જેવી તેવી વાત નથી, તેમ એ કાયદો રદ કરવાથી પણ માન રહે નહિ. નવાળની માફક એમ પણ ન કહેવાય કે, મને જેની જરૂર લાગશે તે કરીશ; ને બીજી બાબુએ ન્યાયબુદ્ધિમાં આવે તે કરતાં પણ વાંધા પડે. પરિણામે આ સંકટ દશાની વાત કોઈને કરતાં પણ શરમ આવે. ખરેખર, આ દુઃખની વાત છે.

આવી સ્થિતિમાં ત્યારે આપણે દેશી સભાઓમાં ને દેશી છાપાંમાં ઠેલાહલ કરવા માંડીએ, ત્યારે સાહેબ લોક વચ્ચે વચ્ચે આપણને સોટી દેખાડવા મંડે અને સરકાર જો કે આપણે શરીરે હાથ લગાડતાં સંકેતિયાય, પણ તેના નાના નાના અધિકારીઓના હાથમાં એક વાર કોઈ કારણે આવી પડયા તો છોડે નહિ; તેમજ આ દેશમાંના અભિજ્ઞતાં મોટાં મોટાં છાપાં, એક થઈ ગયેલાં કૂતરાંની પેઠે દાંત દેખાડી આપણી સામે જોરથી, શ્વાસ ખાધા વગર બસવા મંડી પડે. ભલે અમે તો જાણે ચૂપ રહ્યા, પણ તમારા પોતાને અટકાવી જુઓ જોઈએ ! સ્વાર્થની પરવા કર્યા વગર ધર્મની ધળ લઈને તમારા જ કેટલાક જણ ઉભા છે તેમને દેશવટો આપો જોઈએ ! તમારી જાતપ્રકૃતિમાંજ જે ન્યાયપરાયણતાનો

x એક નદીમાં રીંછ તરતું જતું હતું. કાફા ઉપરનો એક માણસ તેને કામળા ધારી લેવા પડ્યો. રીંછની પાસે જઈ તેને બાથ લીડી. રીંછે સામી બાથ મારી. ઘણું જ જોર કરે, પણ બહાર અવાય નહિ; કાફાના લોકે પૂછ્યું, આવતો કેમ નથી ? જવાબમાં તેણે કહ્યું, ફંચલ નહીં છોડતા ॥

આદર્શ છે તેની મસ્કરી કરીને દબાવી નાખે તેમ છે !

પણ એવું બની શકશે નહિ તમારી રાજનીતિમાં ધર્મ બુદ્ધિ જેવો એક સાચો પદાર્થ છે. કોઈ કોઈ વેળા તે જીતે, કોઈ કોઈ વેળા તે હારી બાજ, પણ એને સમૂળી મારી નાખાય એમ નથી. આયર્લાંડ જ્યારે બ્રિટાનીયા પાસે કોઈ હક માગે ત્યારે એ જેમ એક બાબુએ ખૂનની છરીઓ પથરા ઉપર ઘસવા મહે, તેમ બીજી બાબુએ ઇંગ્લાંડની ધર્મબુદ્ધિને પોતાની તરફ ખેંચી લેવાનો ઉદ્દેશ કરે. ભરતખંડ જ્યારે પરદેશી ધણીને બારણે પોતાનાં દુઃખ સંભળાવવા જવાની હિંમત કરે, ત્યારે તે પણ અંગ્રેજની ધર્મબુદ્ધિને પોતાની મદદમાં લેવા પ્રયત્ન કરે.

પણ જ્યાં સુધી પાશ્ચાત્ય પ્રકૃતિની આ સચેતન ધર્મબુદ્ધિ કંઈક પણ જાગતી રહેશે, જ્યાં સુધી તેમના પોતાનામાંજ પોતાના સારાનરસાનો વિચાર કરનારા હશે, ત્યાં સુધી આપણી સલા સમિતિઓ વધ્યા જશે, આપણાં વર્તમાનપત્રો બોલ્યા જશે. એથી બળી ઉઠેલો જેટલા ધર્મપ્રજાડ વધારે કરશે, તેટલીજ આપણા ઉત્સાહની અને ઉદ્યમની માત્રા વધી જશે.

(૧૮૬૪)

૪-અપમાનનો વદલો

એક વાર કોઈ ઉંચી પહાડીના જંગાળી અમલદારને ઘેર ઠાંધ ઠાંધેજના અંગ્રેજ પ્રેક્ષકને નોતર્યો. તે વખતે જયુરીના હકના બીલને માટે દેશમાં ઠાણાહત્ત મચી રહ્યો હતો.

જમી રહ્યા પછી નારીમંડળ પાસેના ખંડમાં આશુ' ગયું, અને પુરુષમંડળમાં જયુરીના બીલની વાત નીકળી. અંગ્રેજ પ્રેક્ષક બોલ્યા કે જે દેશના લોક અર્ધા મુઘયા, અર્ધા ભણ્યા, જેમને ધર્મનીતિનો આદર્શ ઉંચો નહિ, તેમને જયુરીનો અધિકાર આપવામાં આવે તો એમને હાથે નુકસાન થઈ જશે.

એ સાંભળીને મનમાં આશુ' કે, અંગ્રેજ એટલો મોટો સભ્ય થઈ પડ્યો છે કે, આપણે હાથે સભ્યતાનું રક્ષણ થઈ શકે એ વાત એને બહુ મોટી લાગે છે. આપણો નૈતિક આદર્શ કેટલો ઉન્નત થયો છે કે કેટલો પાછળ રહ્યો છે તે તો હું જાણતો નથી, પણ એટલું તો જાણું છું કે જેને ઘેર મહેમાન થઈ મિદાન ઠાંધીએ, તેનાં જાઈલાંડુનું ભુંડું બોલી અપમાન કરવું, એ આપણા દેશના આચારનિચારથી તો વિરુદ્ધ છે.

પ્રેક્ષક સાહેબ બીજી એક વાત બોલ્યા, એ વાત માત્ર કડવી ને અસહ્યજ નથી, પણ કોઈ પ્રાચીનને મોટેથી નીકળે નહિ એવી છે. એ સાહેબ બોલ્યા કે જીવનની પવિત્રતા ઉપર હાથ નાખવો એ કલંક છે, એ વાતનું જ્ઞાન અંગ્રેજ કરતાં હિંદીને બહુજ ઓછું છે. એને પરિણામે ખુની સામે હિંદી જયુરદોના મનમાં જોઈએ એટલો તિરસ્કાર થતો નથી.

આ નીતિની વાત ચોખ્ખી કે ઝાંખી અંગ્રેજના મનમાં છે કે નહિ તે તો છાતી ઠોકીને કહી શકાય નહિ, પણ એટલું અનુમાન તો નક્કી કરી શકાય કે, પોતાની જાતિનાનો પ્રાણ તેઓ અત્યંત પવિત્ર માને છે. કોઈ અંગ્રેજ હિંદીનું ખૂન કરે તો તો બેશક એ દુઃખી થાય-એને 'ગ્રેટ ગિસ્ટેક' (મહાન ભૂલ) ને વળી 'ગ્રેટ શેમ' (ભારે શરમ) પણ માને એય જનવાયોગ છે, પણ એ પાપની શાન્તિ માટે સુરેપિયનનો પ્રાણ દેવાનું એને કહી યોગ્ય લાગે નહિ. એના કરતાં નાની શાન્તિ એ કાયદામાં લખાઈ હોત, તો હિન્દીના ખૂન માટે શાન્તિ કરવાનું અંગ્રેજને બહુ સહેલું થઈ પડત. જે જાતિને પોતાના કરતાં અનેકગણી હલકી માને, એ જાતિ સંબધે કાયદાના ધારામાં અપક્ષપાત હોવા છતાં, ન્યાયાધીશના અંતઃકરણમાં અપક્ષપાત રહેવો કઠણ થઈ પડે. એવે પ્રસંગે તો પુરાવાની જરા પણ ખામી કે કાયદાના શબ્દોમાં જરા પણ કાલું હોય તે એવડું મોટું થઈ જાય કે તેમાં થઈને ખુની ઝડપ લઈને બહાર નીકળી જાય.

આપણા દેશના લોકની અવલોકન કરવાની ને વાતો યાદ રાખવાની શક્તિ એટલી સાફ અને જળવાન નથી, આપણા સ્વભાવમાંજ માનસિક શિથિલતા અને કદપનની અસ્તવ્યસ્તતા છે, એ દોષ સ્વીકારી લેવો પડે છે. એક બાબત આવી પડતાં તેની પહેલાં તે પ્રકારની સમસ્ત હકીકતોની છાપ આપણા મન ઉપર રહે નહિ, તેથી આપણે એનું વશુંન કરવા જઈએ, ત્યારે અસંગત અને ઉલટપાલટ વાતો કરી નાખીએ. કચેરીમાં ભય દેખાડાય કે તર્કથી પજવાય ત્યારે હકીકતોની આપણી દોરી તૂટી જાય. આથી આપણા દેશી સાક્ષી-ઓની વાતોમાંથી સાચુ જૂઠું ચોખ્ખી રીતે તારવી કાઢવાનું કામ પરદેશી ન્યાયાધીશને હંમેશાં કઠણ પડે છે. તેમાંએ વળી હલકી નીતિના, હલકા પેટના, હલકા મનના, નળજા હિન્દીના 'પ્રાણનો પવિત્રતા' સ્વદેશીના પ્રાણનો પવિત્રતા કરતાં અનેકગણી હલકી અંકાય, ત્યારે તો અંગ્રેજ ન્યાયાધીશને પૂરતાં પ્રમાણ મળવાં સંભવેજ નહિ. આમ એક તો આપણા

ઉઠતો સાંભળ્યો નથી.

પણ આપણા પ્રત્યે ગોરા અમલદારની આવી અવગણના છે, જોને માટે ખાસ કરીને તો આપણે ચોતે જવાબદાર છીએ. કારણ કે એ વાત આપણે કદી વિસરવી નેઈતી નથી કે, કાયદાની મદદથી કંઈ માન વધે નહિ, માન તો આપણા ચોતાના હાથમાં છે. આપણે સલાઓ બરીને નાકમાંથી ઉંચે સ્વરે ફરિયાદો કરવા માંડી છે, તેથી તો આપણું માન વધવાને બદલે ઘટે છે.

એક દાખલો હશે. ખુલનાના મેલસ્ટ્રેટે અરજી લખનારનું ખૂન કર્યું. પહેલેથી જ ગાલી રાખતું નેઈએ કે હિરિટ્કટ મેલસ્ટ્રેટ બેલ સાહેબ ઘણા દયાળુ અને ઉદારચરિત સાહેબ છે તથા હિંદી લોક તરફ તેમને બેપરવાઈ ને અવગણના નથી. હું માતું છું કે, અરજી લખનારને જોણે જે માર્યો તે અગિમાની પાશ્ચાત્ય પ્રકૃતિની હઠને લીધેજ, જાંગાળીના તિરસ્કારને લીધે નહિ. જઠરની આગ જ્યારે સળગે ત્યારે સામાન્ય કારણથી પણ, ગમે તો જાંગાળી હોય કે ગમે તો ગોરા હોય, પણ તેનો ક્રોધ સળગી ઉઠે. આમ આ પ્રસંગમાં પરદેશીના દ્રેષની વાત ઉભી કરવી ઠીક નથી.

પણ ફરિયાદપદના જાંગાળી બારિસ્ટરે આ મુકદ્દમા વળતે વારંવાર જણાવ્યું કે, અરજી લખનારનું ખૂન કરવું અંગ્રેજને મટતું નથી, કારણ કે, જેલ સાહેબ જાણતો હતો—અથવા જોણે જાણવું નેઈતું હતું કે, અરજી લખનાર તેને સામે મારી શકે એમ નહોતો.

આ વાત જો સાચી હોય તો શરમ તો લાગવી નેઈએ,...ને ! અને એની દેશજાતિને કારણે, કોષમાં સામાને મારી બેરાવું એ મરદની નળજાઈ, પણ માર ખાઈને સામે બદલો આપ્યા વિના માત્ર રોયા કરવું એ તો નામદની નળજાઈ, એમ કહી શકાય કે, અરજી લખનાર જો સામે સાહેબને મારત તો બેલ સાહેબ સાચા પાશ્ચાત્ય સ્વભાવ પ્રમાણે જોને માટે ઉંચો ગત બાંધત.

અનેક અપમાન વેઠીને પણ એક અરજી લખનાર કોઈ ગોરાને સામે મારી શકે નહિ, એ સાચેસાચી વાત વિનાસકોચે સ્વીકારવી અને તેને આધારે અંગ્રેજને દોષિત ઠરાવવો એ તો મારા મત મુજબ કેવળ નકામું ને વળી શરમાવનારું લાગે છે.

માર ખાવના કેસમાં કાયદેસર અરજી કરનારને જે ખદલો મળવો જોઈએ, તેમાંથી તલમાત્ર ઝોછો ન મળે તે બાબત આપણું ચોક્કસ ધ્યાન ઝેરકેજ રહેવું જોઈએ, પણ તેના માર ઉપર અને અપમાનની વેદના ઉપર સમસ્ત દેશના લોક ટોળે મળી આઢા-ઉઢું કરે અને પરદેશીને માત્ર ગાળો લાંઠે તે મને રુચતું નથી. બેલ સાહેબનું કામ સાફ નથીજ, પણ અરજી લખનારનું અને તેની પાસેના બધા લોકોનું આચરણ પણ નિંદવા જેવું ગણાય અને ખુલનાના બંગાળી બારીસ્ટરનું આચરણ તો અધમ, અન્યાયભર્યું ને તેથી સૌ કરતાં બ્રહ્મ છે.

થોડા વખત ઉપર એનાજ જેવો બનાવ પગનામાં બન્યો. ત્યાંની નદીના ઉતારઘાટ મ્યુનિસિપાલીટીના કોઈ પ્રાક્ષણ અધિકારીએ પોલીસ સાહેબના પંખાવાળાનું તથા પાલખીવાળાનું નાકું માગ્યું, તેથી પોલીસ સાહેબે ત્યાંજ એને સીધું જોખ્યું. બંગાળી માણસેટ્ટે એ ગોરા આરોપીને કોઈ રીતે દંડ ન દેતાં સૂચના આપી છોડી દીધો. પણ જો એ પંખાવાળાએ આ કેસમાં એ બિચારા પ્રાક્ષણનું પ્રામ દીધું હોત, તો તેને દંડયા વગર છોડત નહિ.

જે કારણથી બંગાળી માણસેટ્ટ, પ્રબળ અંગ્રેજ અધિકારીને સૂચના આપી છોડી દે ને નિર્બળ બંગાળી અપરાધીને દંડ કરી દે, એજ કારણ આપણી જાતિના મર્મમર્મમાં પેસી ગયું છે. આપણી જાતિને આપણે હાથે જે માન આપી શકીએ નહિ એ માન સીખમાગ્યે આપણને અંગ્રેજ આપી દેશે એવી આપણે આશા રાખીએ છીએ, ઇચ્છા કરીએ છીએ !

એક બંગાળી સૂપર્યાપ માર ખાય અને બીજા બંગાળી ઉભા ઉભા બેસ્યા કરે તથા એ અપમાનનો ણદલો બંગાળી મારફતે લેવાની પણ આશા નહિ, એ હકીકત કબૂલ કરતાં બંગાળીને શરમ પણ આવે નહિ ત્યારે સમજવું કે, ગોરાને હાથે માર ખાવાનું મૂળકારણ આપણા પોતાનામાં જ છે—સરકાર કોઈ કાયદા વડે, કોઈ ન્યાય વડે એ દૂર કરી શકે નહિ.

ગોરાએ કરેલાં અપમાનની આપણે વાતો સાંભળીએ છીએ, ત્યારે ક્રોધ કરીને જોલીએ છીએ કે, ગોરાના પ્રત્યે તો કોઈ ગોરો આવું કરતો નથી. વાત સાચી છે, પણ ગોરાના ઉપર રાગ કરવાને બદલે પોતાના ઉપરજ રાગ કર્યે કંઈક સાફ ફળ આવે. જે જે કારણથી ગોરા બીજા ગોરાના શરીર ઉપર હાથ ઉંચકવાનું સાહસ કરી ન શકે, તે જ કારણને જોરે આપણે પણ ચાલીએ તો પછી નાકમાંથી સૂર કાઢીને રેવાનો વખત રહે નહિ.

બંગાળી બંગાળીની સાથે કેવો વર્તાવ કરે છે તે પણ પહેલેથી જોવું જોઈએ. કારણ કે આપણું બધું શિક્ષણ ત્યાંથીજ શરૂ થાય છે. આપણે શું આપણા નોકરને મારતા નથી? આપણા તાબાના લોક પ્રત્યે ઉદ્વેગ યતા નથી? નીચ જાતના લોકનાં અપમાન કરતા નથી? આપણે સમાજ ઉંચી નીચી નાતોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. જે માણસ જરા પણ ઉંચી નાતમાં જન્મ્યો હોય છે, તે નીચેની નાતવાળો વાળા પાસેથી માનની આશા રાખે છે. નીચેની નાતનો તલમાત્ર પણ પોતાની સ્વતંત્રતા ઢેખાડે તો ઉપરની નાતનાને અસહ્ય થઈ પડે છે. ઉચ્ચની વર્ણના લોકને હિસાબે તો ખેડુત માણસ પણ નથી. જળવાનની સામે નિર્બળ નમીને ચાલે નહિ તો એની કેટલા શાંગી નાખવાનો લાગ શોધે. સિપાઈની ઉપર જમાદાર, તે જમાદારની ઉપર ફાજદાર માત્ર સરકારની નોકરી કરીને છોટો ના રહે, કેવળ પોતાની પોલીશનનું—મસ્તખાનું—માન લોગવીને ધરાય નહિ, પણ એને નીચાની ગુલામગીરી પણ જોઈએ. સિપાઈની આગળ

જમાદાર રાજા, ને જમાદારની આગળ ફૈજદાર રાજા; તેજ પ્રમાણે આપણા સમાજમાં નીચેના પાસે ઉપરના ઠેઠ સુધીના માન માગે. આવા માન આપવાના બારથી દળાઈ જઈ આપણામાં હાડમાંસ સુધી ગુલામગીરીનો બય પેસી ગયો છે. આપણા જન્મકાળથી ચાલતા આવેલા આ અ-બ્યાસે અને રોજ રોજ ચારે બાજુ ઝનતો ઝનતોથી આંધળા થઈને આપણે ચાલીએ છીએ. તેને કારણે સ્વભાવથીજ એવા ધની ગયા છીએ કે નીચેના ઉપર જુલમ ગુજરીએ છીએ, સરખાની અદેખાઈ કરીએ છીએ, ને ઉપરનાની ગુલામગીરી કરીએ છીએ. રોજ રોજના આ શિક્ષણમાં જ આપણા વ્યક્તિગત અને જાતીય અપમાનનું મૂળ રહેલું છે. શુરની ભક્તિ, પ્રભુની સેવા અને લોકમાન્યને યથોચિત માન આપવું, એ તો મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. ને તે ધર્મનું જતન કરવું જ જોઈએ. પણ આપણે શુર, આપણે પ્રભુ, આપણે રાજા પોતાની મર્યાદા છેડીને આપણી પાસેથી તેમને જોઈવું કઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે અને તે આપણે આપી દઈએ તો તેનું અને આપણું ઝનતું મનુષ્યત્વ ભાગે. કોટલાજ કારણે આપણું મનુષ્યત્વ ભાગી ગયું છે અને કોટલાજ કારણે અંગ્રેજ અંગ્રેજ સાથે જે રીતે વર્તે તે રીતે આપણી સાથે વર્તે નહિ.

ધરના ને સમાજના શિક્ષણથી પાછા જ્યારે આપણે મનુષ્યત્વ પામીશું, ત્યારે અંગ્રેજ આપણું માન રાખતાં શીખશે, અપમાન કરતાં પાછો ભાગશે. અંગ્રેજ સરકાર પાસે આપણે અનેક વાતોની આશા રાખી રાકીએ, પણ કુદરતના નિયમને ઉલટાવી નાખવો, એ એમના હાથની વાત નથી. નખળાને મારવો ને અપમાન આપવું એ તેા સંસારનો સ્વાભાવિક નિયમ છે. આપણે આજે નખળા પડ્યા છીએ ને તેથી એ મારે છે એમાં એમનો શો વાંક ?

(૧૮૯૫)

૫-સાચા ન્યાયનો અધિકાર

વર્તમાનપત્રના વાંચનારને ખબર હશે કે, થોડા વખત ઉપર ચતારા છઠ્ઠાના વાર્ષ નામે નગરમાં તેર આબરૂદાર હિન્દુઓ જેલમાં ગયા છે. તેમણે વખતે ગુન્હો કર્યો હશે અને સજા પણ કાયદેસર થઈ હશે. પણ આ બનાવથી સમસ્ત હિન્દુ સમાજના હૈયામાં ઘા લાગ્યો છે, અને એ ઘા લાગવાનાં કારણ પણ છે.

એ નગરમાં મુસલમાન કરતાં હિન્દુની વસતી બહુ વધારે છે, અને આપસઆપસમાં કશો વિરોધ પણ નથી. એક મુસલમાન સાક્ષીએ કોર્ટમાં પણ કહ્યું છે કે, એ ગામમાં હિન્દુ સાથે મુસલમાનને કંઈ વાંધો નથી-ત્યારે વાંધો છે હિન્દુ સાથે સરકારને.

અશાન્તિની શંકા લાવીને માલ્ટ્રેટ્ટે અકસ્માત્ એક ખૂબપ્રસંગે હિન્દુઓને વાળાં વગાડવાની મનાઈ કરી દીધી. હિન્દુઓ આપદામાં આવી પડ્યા. રાજાની ને દેવની બેયની ખૂબ કરવા બંધ તો કોઈની થાય નહિ; પણ તોય તેમણે અનેક દિવસથી વાળાંનો મોટો ડોળ ચાલતો આવતો હતો તે બંધ કરી માત્ર થોડાં વાળાંથી કોઈ રીતે ઉત્સવ પૂરો કર્યો. એથી દેવ સંતોષ પામ્યા હશે કે કેમ એ તો કોણ જાણે; પણ માલ્ટ્રેટ્ટ તો કોષે રાતાપીળા થઈ ગયા. નગરના તેર આબરૂદાર માલ્ટ્રેટ્ટને જેલમાં દેવખૂબ કરવા ઠાકી દીધા.

હાકેમ ખૂબ જખરદસ્ત, કાયદો ખૂબ કઠણ, કાયદાનો અમલ ખૂબ કઠક, પણ એથી હમેશની શાન્તિ થઈ કે નહિ તે માટે શંકા છે. એથી તો જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં વિરોધ

રોપાય, ત્યાં દેખતું માત્ર બીજ છે, ત્યાં એ બીજ ઉગી નીકળે, જોરથી શાન્તિ સ્થાપતાં ઉલટી અશાન્તિકાટી નીકળે.

સૌ જાણે છે કે જંગલી લોક વેદનું જાણે નહિ, ત્યારે રાજીને ભૂત વળગ્યું છે એમ માની તેને ઝાડી-ઝપટી એ રાગ-ભૂત કાઢવા મંડી જાય. તેઓ કોલાહલ કરી મૂકે, નાચે ને રાજીને મારે, પ્રલયકાંડ મચાવી મૂકે. અંગ્રેજ પણ હિન્દુ-મુસલમાનના વિરોધરૂપ રાજતું એ જંગલી લોકના જેવું આસડ કરે, તો રાજીનું માત યાય; બાકી રાગ તો કોઈ રીતે ટળે નહિ. એક ભૂતને ઝાડીઝપટીને કાઢવા જતાં બીજું ભારે ભૂત આવી પડે, અને એને તો કોઈ રીતે કાઢી શકાય નહિ.

અનેક હિન્દુ માને છે કે, વિરોધ મટાડવો એ સરકારનો અંદરનો અભિપ્રાય નથી. કેંગ્રેસ વગેરેને લીધે હિન્દુ મુસલમાન ધીરે ધીરે એક રસ્તે ચઢે છે એટલાજ માટે સરકાર એ બે ધર્મવાળાઓમાં લેદ જગાવે છે, અને મુસલમાન મારક્ષત હિન્દુને દબાવી મુસલમાનને સંતોષવાની અને હિન્દુઓને વશ કરવાની એની ઇચ્છા છે.

વળી લૉર્ડ લેન્સડાઉનથી માંડીને લૉર્ડ હેવિસ સુધીના સૌ કહે છે કે, એવી વાત જે મોઢે જોણે, તે પાખંડી-જૂઠાંબોલો.

x x x x

આપણે પણ એમની એ વાતનો અવિશ્વાસ કરતા નથી. કેંગ્રેસ ઉપર સરકારની બહુ પ્રીતિ ન હોઈ શકે, અને મુસલમાન હિન્દુની સાથે મળીને કેંગ્રેસ બળવાન ન બનાવે એવી ઇચ્છા પણ તેમની હોય એ પૂરી રીતે સંભવે છે. તોપણ રાજ્યના બે મુખ્ય સંગ્રહાય વચ્ચે વિરોધ રોપી દેવો એ કોઈ લાંબી નજરવાળી સરકારનો ઇરાદો હોય નહિ. જુદાઈ હોય એ તો સારી, પણ એ જુદાઈ રાજ્ય-કારભારમાં શાન્ત હોય તો ઠીક પડે. સરકારનું દારૂખાતું હોય લગાડતાં તો ઠંડું છે, પણ તેની સળગી ઉઠવાની શક્તિ કંઈ નાશ પામી નથી. હિન્દુ-મુસલમાનની અંદરની

જુદાઇ, સરકારના રાજ્યકારભારની છાવણીમાં એ દાડની પેઠે ઠંડી રહે એવો અભિપ્રાય સરકારનો હોય એ સંભવે છે.

એજ કારણે હિન્દુમુસલમાનની ગાળાગાળી સાંભળીને સરકાર હાલતીચાલતી નથી, પણ મારામારી એમના કારભારમાં હરકત કરે તેથી તેવે સમયે ઉંચીનીચી થાય છે.

જો તો હમેશ જોઇએ છીએ કે, જે પક્ષમાં ત્યારે વાંધો ઉઠે અને શાન્તિભંગ થયે એવી શંકા આવે ત્યારે માલુમ્મત ઝીણી નજરે વિચાર કરી વાંધો પતાવે નહિ, પણ ખંને પક્ષનાને સરખી રીતે દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે; કારણ કે સાધારણ નિયમ તો એ છે કે, એક હાથે તાળી પડે નહિ. પણ હિન્દુમુસલમાનના વિરોધની બાબતમાં તો ઘણા માને છેજ કે, હિન્દુઓને વધારે દબાવવામાં આવે છે, અને મુસલમાનને ઘણું કરીને લાલજ થાય છે. એમ માનવાને કારણે ખંને સંગ્રહાય વચ્ચે વળી વધારે વૈર થાય છે. અને જે ઠેકાણે કઢીયે કસો પણ વિરોધ હોય નહિ ત્યાં પણ બિલકુલ નકામી શંકા આણીને સરકાર એક પક્ષના કાયમના હકો લઈ લે છે, ને તેથી બીજા પક્ષની સ્પર્ધા ને સાહેસ વધારી મૂકે છે તથા કાયમનાં વિરોધનાં બીજ વાવે છે.

હિન્દુઓ ઉપર રાગ કરવાનું સરકારને કાંઈ ખાસ કારણ હોઈ શકે નહિ, પણ સરકારની માત્ર પોલીસીથી સરકારનું રાજ્ય ચાલે ના; પ્રકૃતિનો નિયમ બધે સરખો છે. સ્વર્ગલોકમાં પવનદેવનો કોઈ પ્રકારે ખરાબ હેતુ હોઈ શકે નહિ, તોપણ ગરમીના નિયમને વશ થઈને મૃત્યુલોકમાં પોતાના ઓગણપચાસ વાયુને છોડી મૂકે છે. સરકાર સ્વર્ગલોકની ખબર તો ખરાબર જાણી શકતી નથી, એ બધી ખબર તો લૉર્ડ લેન્સડાઉનને ને લૉર્ડ હેરિસને હશે, પણ આપણે આ લોકમાં ચારે બાજુએથી વાવાઝોડાં છૂટે છે એ સારી રીતે જાણીએ છીએ. સ્વર્ગધામમાંથી 'ખીતા ના, ખીતા ના' એવા નાદ વારંવાર ઉઠે છે, પણ આજુબાજુના વાયુગણમાં વારંવાર બારે ગરમી થતી ગયેલી જોઈએ છીએ.

મુસલમાનો પણ જાણે છે કે, એમને માટે વિશ્વહૃત વાટ જોઈ રહ્યો છે; આપણને પણ જાણીને કંપારી છૂટે કે ખારણે હાથમાં ગદા લઈને જમફત ગેઠો છે, અને વળી એ જમફતને ખોરાકી આપણી હાંદલીમાંથી કાઢીને આપવી પડશે.

હવાની ગતિને આપણે પારખી ગયા છીએ, એવું કંઈ કારણજ નથી એમ તો નથી. થોડાક વખત ઉપર 'સ્ટેટસ-મેન' પત્રમાં સરકારના ડેઈ ઉચ્ચા માનવંતા ગોરા સાહેબે લખ્યું હતું કે, આજકાલ સાધારણ એંગ્લો ઈન્ડિયનના મનમાં હિંદુઓ સામે દેવભાવ દેખાય છે ને મુસલમાન ઉપર વાત્સલ્યભાવ દેખાય છે. મુસલમાન લાઈના મોં ઉપર ગોરાના સ્તનમાંથી જ્યારે આટલું દૂધ છૂટે છે, ત્યારે તો આનંદ થાય છે. પણ જ્યારે અમારા ઉપર માત્ર પિત્તજ છોડવામાં આવે ત્યારે એ આનંદ શુદ્ધ હૃદયે સાચવી રાખે એ તો મુશ્કેલજ છે.

માત્ર રાગદ્વેષને કારણે ચક્ષુપાત અને અન્યાય થઈ શકે એવું તો નથી. બીકથી હાથ કંપે, ને તેથી પણ ન્યાયના ત્રાજવાની ઢાંડી હાલી જાય. અમારા મનમાં શંકા થાય છે કે, ગોરા મુસલમાનથી કંઈક કંઈક ડરે છે. એટલા જ માટે રાજકંઠ મુસલમાનને શરીરે તો માત્ર ઘસાય છે, પણ હિંદુને તો માથા ઉપર જોરથી પડે છે.

એવું જ નામ 'હુંડીને મારી વહુને શીખવવાની' રાજનીતિ. હુંડીનો વાંક પડ્યો ખાલીએ તો એ સહન કરી લે, પણ વહુ તો પારકો ઘરની કન્યા. ઘટતી સળા કરતાં પણ એને શરીરે હાથ લગાડો તો એ ફજેતી કરે. વળી ન્યાય કરવાનું કામ પણ ધરધણીઆણીથી એકે વારે તો બંધ થાય ના. જ્યાંથી વાંધો જલદી ન ઉઠે ત્યાં શક્તિ અજમાવાય તો ફળ તરત થાય, એ વાત શાસ્ત્રપ્રમાણુ છે. એટલા માટે હિંદુમુસલમાનના ઝગડામાં બિચારા બાપડા, સંપવગરના, કાયદો-બેકાયદો સહી લેનારા હિંદુને દબાવી દીધા એટલે બટ નિકાલ આવ્યો. આપણે એમ કહેતા નથી કે,

સરકારની એ નીતિ છે, પણ સ્વાસ્થ્યવિક રીતે, બહુએ બહુએ-
જ કામ એ રસ્તે કદાચ નહીંનું વહેણ કદાચ માટીથી ભરી
પેચી માટીને તેડી વહી બધ.

આથી હજાર રીતે ધર્મની વાલો કહેવા છતાં પણ
સરકાર એનાથી દૂર થઈ શકે એમ માની શકતી નથી.
અપણે કોંગ્રેસો જતીને છીએ, વિદ્યાર્થમાં આન્ડોલન કરીએ
છીએ, અમૃતમંજાર પરિકામાં દેખો લખીએ છીએ, દેશના
ઉચ્ચ નીચે સુધીના સૌ અધિકારીએનાં કામ ઉપર ટીકા
કરીએ છીએ, અનેક વાર તેમને જરૂર કદાચી શકીએ
છીએ અને ઇંગ્લેન્ડમાંના અપહરણો ગોરાઓની મદદ લઈ
ભારતના રાજ્યકર્તાઓ વિરુદ્ધ વહીવટમાં અનેક સુધારા
કદાચી શકીએ છીએ. આપણાં એ કામથી અંગ્રેજ એટલે
ભયી ઉઠે છે, કે રાજ્યવહિવટના ગોટા તીસમારખાં ને
બેઠેખાં પણ વચ્ચે વચ્ચે આગ ચોટી બધ છે. બીજી
બાજુએ રાજસક્તિને કારણે અદ્ય થઈ પડી કોંગ્રેસના રક્ષા-
માં કુચર ધઈ પડે છે. આ સૌ કારણોથી ગોરાના મનમાં
વિકાર થઈ ઉઠે છે. સરકારનો આમાં કંઈ હાથ નથી !

માત્ર આટલું જ નથી. કોંગ્રેસ કરતાં પણ ગોરાફણી
સલાહો રાજકર્તાના મનને વધારે ગરુણે છે. એ બધું છે
કે, ઇતિહાસની ચક્રવર્તી આજસુધી આત્મચરણને માટે
હિંદુ બતિ કરી એક થઈ નથી, ને હિંદુબતિ ગોરાફાને
માટે એક થઈ શકે તેથી એ કારણે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે
વિરોધ ઉભો થયો, ત્યારે સ્વાસ્થ્યવિક રીતે જ અંગ્રેજનું મન
હિન્દુ ઉપર ભયી ઉઠ્યું. ત્યારે એ વિરોધમાં કયો પણ
વધારે અપરાધી છે, અથવા એક પણ થોડે ઘણે અંગે
અપરાધી છે કે નહિ, તે પણપણ વિના ચોંટચોંટ વિચાર
કરી એવાની અંગ્રેજની ચક્તિ બહુ ચોટી હતી એવે વખતે
તેઓ કરી વચ્ચેને અત્યુક રાજનૈતિક સંકેત કેમ દૂર કરી
દેવું એ વચ્ચે જ વધારે નજર રાખી હતી. ‘અંગ્રેજનો ભય’
એ લેખમાં મેં સાંતાલ લોકને દલાવી દેવાનું ઉદ્દેશ્ય
આપી દેખાડ્યું હતું કે, બીકે લાગે એટલે બધા વિચાર-

વાની ધીરજ રહે નહિ, ને જેઓ બાણે અબાણે પીકતું કારણ થઈ પડે, તેમના ઉપર તૂટી પડે એ કારણે, સરકાર નામનું જન્મ ગમે એટલું અળગું રહે, પણ તેના નાનાગોટા જત્રીઓ ભયથી ઉંચાનીચા થઈ ઉઠે. આ વાતની તેઓ વારંવાર ના પાડે છે, પણ એનાં લક્ષણ આજસુધી અનેક વાર દેખાયાં છે અને હજીએ દેખાય છે. અને સાધારણ એંડો હાંડિયનના મનમાં, જુદાં જુદાં સ્વાભાવિક કારણે એક વાર વિકાર પેદા થયો તેવું જે ફળ ફળવું જોઈએ તે ફળ્યા વિના રહેજ નહિ. કેન્યુટ જેમ સમુદ્રનાં મોજાં ઉપર અંકુશ રાખી શક્યો ન હતો, તેમજ સરકાર પણ સ્વાભાવિક નિયમ ઉપર અંકુશ રાખી શકે નહિ.

ત્યારે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, ભણા આ ફાકટ હિલચાલ કરવાથી અને વળી આ લેખ લખવાથી પણ ફાયદો શો ?

સરકાર પાસે ક્યાભાવે કે અભિમાનભાવે બીજા માગવા માટે લેખ લખવાની જગાય જરૂર નથી, એ વાત તો હજાર હજાર વાર હું કબૂલ કરે છું. મારો આ લેખ મારા ભવભાઈઓને માટે છે. આપણી ભાત ઉપરનો અન્યાય ને જીલ્લમ દૂર કરવાનું આપણી ભાત સિવાય બીજા કોઈના હાથમાં નથી.

કેન્યુટે સમુદ્રનાં મોજાંને ત્યાં ચોલવાનું કહેલું, ત્યાં એ મોજાં ચોલ્યાં નહિ--જડ શક્તિના નિયમને વળગી ચલાયેલ્ય કેકણે જઈને અથડાયાં. કેન્યુટ મોઢાના શબ્દો બોલવાથી કે મંત્રો લખવાથી એ મોજાંને અટકાવી શકે નહિ, બાંધ બાંધીને તેમને સહજે અટકાવી શકે.

સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને આપણા ઉપર પડતા ધાને અર્થે રસ્તે જઈ રોકવા હોય તો આપણે બાંધ બાંધવો પડે--આપણે બધાએ એક ચવું પડે. સૌએ એક હૃદયના થઈ એકને થયેલી વેદના સૌએ સરખી માની લેવી જોઈએ.

હજી બાંધીને આપણે બાંધ કરવું છે એમ નથી; એવી

૬-ભાષણવંધી*

આજે હું ને ભાષામાં લેખ વાંચવા ઉભો થયો છું તે ભાષા ને કે છે તો જંગાળીની ભાષા, દુર્ગંજની ભાષા, જિતાયદી બાલિની ભાષા, પણ તે ભાષાથી આપણા રાજ-કારભારીઓ ભડકે છે. તેનું એક કારણ એ છે કે, તેઓ એ ભાષા સમજતા નથી. અને જ્યાં અજ્ઞાનનું અધારૂં, ત્યાંજ આશંકાનું ભૂત.

કારણ ગમે તે હોય, પણ ને ભાષા આપણા રાજ-કારભારીઓ સમજતા નથી અને ને ભાષાથી તેઓ મનમાં ને મનમાં ડરતા રહે છે, તે ભાષામાં એમને માટે બોલતાં એથીયે વધારે હું ડરું છું. કારણ કે આપણે શા ભાવે શું બોલીએ છીએ, આપણે માત્ર ન વેણતી વેદનાની વરાળ કાઢીએ છીએ કે સ્પર્ધાના ઉદ્ગાર કાઢીએ છીએ તેનો ન્યાય કરવાનું કામ એમનું છે, અને એ ન્યાયનું કળ કંઈ નેવું તેવું નથી.

આપણે બંડખોર નથી, વીર નથી; મને લાગે છે કે મૂર્ખ પણ નથી. ઉંચા થયેલા રાજદંડ નીચે પીછાંધને કમોતે મરવા પણ રાજ નથી. પણ આપણા દંડધારી રાજપુરુષો ભાષાના સીમાડાની હદ બાંધીને શાન્ત બેઠા છે કે નહિ તે હું બરાબર બાલુતો નથી. હું એ પણ બાલુતો નથી કે, સીમાડો ક્યાં આગળ એળંગવાથી રાજપુરુષનો દંડ મારા ઉપર આવી

* 'સીડીસ્ટ્ર વિલ' પત્રમાં થવાનું હતું તે પ્રસંગે ટાઉન હોલમાં વાંચેલો નિબંધ.

પડી મને લોંબલેગો કરી નાખશે? આમ ઉભી કરેલી શંકાને કારણે ચાલુ કરી દીધેલા આંધળા ફોજદારી કાયદાની સીમા ઝોળાંઝાતાં, બળતું ઉંઝાડિયું પડે તેમ, રાજકંઠ તૂટી પડે અને તેથી નિર્બળ છપને જ્યાં ત્યાં જ્યારે ત્યારે સાવધાન રહેવું પડે. આવે ઠેકાણે તો સર્વ રીતે ચૂપ રહેવું એજ સુખુદ્ધિનું કામ છે; અને આપણા આ અભાગીઆ દેશમાં અનેક જણ કર્તવ્યક્ષેત્રમાંથી ફર ખસી છાનામાના એ નિર્બંધ સુખુદ્ધિ પકડી લેશે, એવાં લક્ષણ અત્યારથીજ દેખાવા લાગ્યાં છે—આપણા દેશના સલા ગળવનારા પ્રચંડ સિંહનાદે, અંગ્રેજોના ચિત્તને પણ ચંચળ કરી મૂકતા તે કોતરમાં પેસી પોતાની વાચા ઉપર સંયમ રાખવાની સાધના સાધશે, એવો પણ એક સમય આવી પહોંચ્યો છે—એવે સમયે અભાગીઆ દેશની મૂંઝી વેદના જણાવવાને રાજદારે જવાનું સાહેસ કરે એવા સાહસી દેશબંધુઓ દુર્લભ થઈ પડશે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે રાજદારે દમશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ ચાન્ધવાઃ । તોય પણ શમશાન જ્યારે જોટલું બધું રાજદારની પાસે આવી પડ્યું ■ ત્યારે બીકણ બંધુને માત્રી આપવી પડે.

એશકે, રાજ રીસાએ આપણે જોટલા બધા બીએ નહિ, એવો આપણો સ્વભાવજ નથી. પણ રાજ કેમ આટલો બધો આપણાથી બીએ છે એ પ્રશ્નથીજ આપણને આટલો ગભરાટ છૂટે છે.

જો કે અંગ્રેજ આપણો એકેન્દ્ર રાજ છે, અને એની શક્તિ પણ અપરમપાર છે, તોપણ લડકપા ને જાડકપા રહે છે. એ પળે પળે જોધને આપણને નવાઈ લાગે છે. બહુ છેટે રશિયાનાં પગલાંના અવાજના લણકાર વાગે કે તેઓ દેવા ચમકી ઉઠે છે તે આપણે જોધએ છીએ, ને તેથી વેદના ધાય છે; કારણ કે દરેક વાર એમનું હૃદય લડકી ઉઠે ને ભારતલક્ષ્મીના ખાલી લંડારનાં તળીઆં ખખડે, આપણા ગરીબ પીડિતા કંગાજ દેશના ચીખાના કોળીઆ પળવાર-માં તોપના ગોળા બની જાય—એ ખોરાક આપણને જલદી પથે એવો નથી.

બહારના પ્રબળ યત્નથી એમ ચમકીને સાવધાન રહેવું પડે છે, એ કદાચ સકારણ હશે; પણ એ છાની હકીકતો અને ગુંચાચલા તત્ત્વની આપણને કશી ખબર નથી.

પણ થોડા દિવસથી ઉપરાઉપરી કેટલાક અણધારેલા બનાવો આપણે એકદમ એવા લાગ્યા છીએ. એ બનાવો વગર બોલ્યે ચાલ્યે અને વગર કારણે આપણને ધીવડાવે છે. આપણે પોતે જ ભયંકર ! શું આશ્ચર્ય ! આવી તો આપણને કદાપિ શંકા ન હતી.

એવામાં એક દિવસ આપણે ભેયુ કે સરકાર એકદમ ચમકીને પોતાની પુરાણી દંડચાળામાંથી કઢી નહિ વાપરેલી દેટલીક સખત નિયમની પ્રચંડ સાંકળો બહાર તાણી તાણી એનો કાટ ધસી ધસીને સાફ કરવા મંડી છે. આજ સુધીનાં ચાલતાં આચેટાં જડાં દોરડાંથી પણ હવે આપણને બાંધી રાખી શકતી નથી—આપણે અત્યંત ભયંકર !

એક દિવસ સાંભળ્યુ કે, અમુક અપરાધીને રીનસર પકડી શકાયો નહિ ત્યારે લાલચેળ સરકારે સાક્ષીપુરાવા-વાળા ન્યાયની વાટ ભેયા વિના સમસ્ત પૂના શહેરની છાતી ઉપર રાજદંડનો પથ્થર ચાંપી દીધો. આપણે વિચાર્યું કે પૂના શહેર અતિ ભયંકર ! કેણુ જાણે શોયે ભયંકર કાંડ છુપો છુપો વર્તાવી મૂક્યો હશે !

આજસુધી એ ભયંકર કાંડની કશી ખબરો બહાર આવી નથી.

એ કાંડ સાચો હશે કે સ્વપ્ન હશે, એ વિચારમાં ને વિચારમાં હું તો ચૂપચાપ બેસી રહ્યો હતો, એવે સમયે તારત્ત્વો સમાચાર આજ્યા કે, રાજમહેલના ગુપ્તચિખરમાંથી કોઈ એક ન સાંભળેલો ન દીઠેલો ભયંકર કાયદો વીજળીની પેઠે પડીને નાતુ ભાઈએને ઇકપ મારી કોણુ જાણે ક્યાંય ઉપાડી ગયો છે. ભેતભેતામાં ભયંકર વરસાદની પેઠે આખા મુંબઈ ઇલાકાની ઉપર કાળાં વાદળાં અંધારાં ઘેર ઘર્ષ ગયાં અને જબરદસ્ત રાજવહિવટના ભારે ભારે કાટકા ધશે ને

પથરા વરસશે, એવો ખ્યાલ થવા લાગ્યો. કોણ જાણે અંદર શું બન્યું છે, પણ કોટણું તો ચોખ્ખું દેખીએ છીએ કે વાત કંઈ સહજ નથી. દબણીની બાત બહુ ભયંકર !

જૂની કાયદાની સાંકળનો કાટ ઘસાઈ સાફ થઈ કે તરત રાજકારખાનામાંથી નવી સાંકળો ઘડવાનો પ્રયત્ન હથોડાનો અવાજ આવતો સાંભળીને સમસ્ત ભારતવર્ષ ઠપી ઉઠ્યો છે ! એક ભયંકર અવાજ ઉઠ્યો છે ! આપણે આટલા ભયંકર !

આપણે આજ સુધી આ વિશાળ પૃથ્વીને અચલ માનતા આવ્યા છીએ અને એ પ્રબળ વસ્તુધરા પ્રત્યે આપણે નેટલો ઉપદ્રવ કર્યો છે, તે સૌ પોતાની પ્રયત્ન શક્તિએ સહેલી આવી છે. એક દિવસ પાછલે પહોરે ત્યાં વરસાદને ભેરે એ અચલ ધરણી કોણ જાણે પેટની શી શંકાએ હાલવા લાગી. આપણે જોયું કે પળવારની એની એ અચળતાથી આપણાં વહાલાં પુરાતન ઘરખાર ધૂળધાણી થઈ ગયાં.

સરકારની અચળ નીતિ પણ જો અકસ્માત્ કોઈ સામાન્ય કે કલ્પિત ભયથી ચળી જાય ને કાટીતુટી આપણને ગળી જવા તૈયાર થાય ત્યારે એની શક્તિ અને નીતિની દૃઢતા સંભળે આપણો જે બહુ કિંવસનો વિશ્વાસ, તેના ઉપર પ્રયત્ન ધા પડે. એ ધાથી પ્રબલ ભયભીત બની જાય એ સંભવિત છે; પણ સાથે સાથે પોતાના તરફ પણ નજર કરે, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

તેથી એ બાબતમાં આપણને કંઈક આશ્વાસન છે; કારણ કે કેવળ નિસ્તેજ નિઃસત્ત્વ ભાતિ ઉપર બળ વાપરવું જેમ નકામું છે, તેમજ તેના ઉપર શ્રદ્ધા થવી પણ અસંભવિત છે. આપણને દબાવવાને માટે બેહદ તૈયારીઓ થતી જોઈએ ત્યારે ન્યાય-અન્યાયના તર્કને દૂર રાખીને સ્વાભાવિક રીતેજ વિચારવા લાગીએ કે, વળતે આપણામાં એવી એક શક્તિ હોવી જોઈએ કે જે આપણી મૂઢતાને કારણે આપણે હમેશાં જોઈ શકતા નથી. સરકાર ત્યારે ચારે બાજુએ તોપો બેઠેલી દે છે, ત્યારે આપણી ખાતરી

ધાય છે કે ખરેખર, આપણે ધ્રીડા તો નથી; એક મરેલા કીડા તો નથી.

આપણી જાતિના અંતરમાં હજી પ્રાણ છે, એમાં યજ્ઞિ સંસ્કૃતિ થકે એમ છે. એથી આપણને આનંદ થાય એવી વાત છે. આ વાતને ના પાડવી એ વૈષ્ણુનું કષ્ટ છે, એવી પાલીત્રી ટકી શકે એ નહિ અને કષ્ટ નકામું જશે. આથી સરકાર કોઈ કેટલે આપણી એ યજ્ઞિ કમૂલ રાખે ત્યારે નિરાશામાં પણ આપણને અભિમાન થયા વિના રહે નહિ ! પણ અરેરે, એ અભિમાન આપણે ઘાત કરાવી નાખે એવું જ છે—છીપમાંના મોલીના જેવો એ રોગ છે. એક દિવસ માછી બાવી આપણું પેટ કોર અભિમાનની છરી વડે ચીરી બહાર કાઢશે અને પોતાના મુગટમાં જશે. અન્નજ પોતાના આદર્શ સાથે આપણને આપણને જે અયોગ્ય માન આપે છે એ માન ગમે તો આપણી મરકરી કરવા આપે છે કે ગમે તો આપણે ઘાત કરવા આપે છે ! આપણા જે બળ ગાટે વહેમ લાવી સરકાર આપણા ઉપર જીવમ કરે છે, તે બળ આપણામાં નહિ હોય તો સરકારના જીવમથી આપણે માર્યા બંધનું ને હશે તો એ જીવમથી રોજરોજ અંદરથી હે ને બળવાન થશે.

આપણે તો આપણને જોગખીએ છીએ, પણ સરકાર આપણને જોગખવી નથી. ના જોગખવાનાં એકસો ને એક કારણ છે. એને વિસ્તારીને જણાવવાનું કારણ નથી. સા વાતની એક વાત એ છે કે, તેઓ આપણને જોગખવા નથી. આપણે પૂર્વના, એ પશ્ચિમના. આપણને યામાંથી યુ' થાય ? હા હાગે તો ય્યાં સોસ આવે એની એમને ગતાગમ છે નહિ. એટલા માટે જ એમને ક્ષય લાગે છે. આપણામાં ક્ષય-કરતાનું બીજું તો કંઈ લક્ષણ નથી, માત્ર એક જ છે. આપણે અજ્ઞાત—આપણે વનસ્પતિના જેવા છવ, આપણે શાન્ત, અહનશમિવાળા, પરવા વગરના; એને છતાંય આપણે વિશ્વાસ નહિ; કારણ કે આપણે પૂર્વના, આપણને કેમથી પારખી શકાય નહિ. એ આ વાત સ્વીકાર હોય તો હે રાજન !

અમને વળી શા માટે ઓળખવાથી નાસો છો ? જો રજામાં રાખેનો ભ્રમ થાય છે તો તુરતાતુરત ઘરના દીવા હોલવી નાખીને શા માટે તે ભ્રમ વધારી મૂકેા છો ? જો માત્ર એકજ ઉપાયે અમે અમારૂં પિછાન આપી શકીએ એમ છીએ, તમારી પાસે આવીને અમારૂં હૃદય ખોલી શકીએ એમ છીએ, તે પણ શા માટે બંધ કરી દો છો ?

૧૮૫૭ના બળવા પહેલાં હાથે હાથે જે રાટલી વહે-આતી હતી તે સંજોષે છાપામાં કશુંય લખાતું ન હતું. એવાં મૂળાં વર્તમાનપત્ર શું બયંકર નહિ ? સાથ છાનોમાનો પેસે ને છાનોમાનો કરડે, એટલાજ માટે શું એ બયંકર નહિ ? વર્તમાનપત્ર જેટલાં વધારે ને જેટલાં સ્વતંત્ર, તેટલો દેશ પોતાનું છાપું વધારે ગહાર કાઢે. કદી કોઈ ઘોર અધારી અમાવાસ્યાની રાત્રે અમારી અગળા ભારતભૂમિ આશા બાંધીને સાહસ કરીને ગાંડી થઈ જઈ જાંડ ઉઠાવવા નીકળે, ત્યારે એકમાં વળતે કુકડો ન પણ ખેલે, રાજાનો પહેરેગીર ન પણ જાળે, કિલ્લાના દરવાજાનો દરવાજા એને ન પણ ઓળખે, તેમ -તેનાં પોતાનાં નૂપુર, ગાંઝર અને કંકણ પોતપોતાની વિચિત્ર ભાષામાં વાગી ઉઠે, વર્તમાનપત્રો કંઈ ને કંઈ બકી ઉઠે, કોઈનું કહ્યું માને ના. પહેરેગીર પોતાને હાથે દાખીને જો ધરેણાંના નાહને દબાવી રાખે ને ત્યારે એની ઉંઘમાં ખલેલ તો ન પહોંચે, પણ છેવટે પહેરેગીરની દશા શી !

પણ પહેરો દેવાનો ભાર જે જાગતા લોકને માથે છે, તેજ નક્કી પણ કરે કે પહેરો શી રીતે જેવો ? જો બાબતની રીત ઢેખાડીએ તો આપણી ધૃષ્ટતા ગણાય, અને વળી જોખમમાં પણ આવી પડાય. તેથી આપણી દુર્ભાગ માતૃ-ભાષામાં આવી વાતો કરવાની એટલા ન કરવી. ત્યારે આવી નિર્ભાગ, વ્યર્થ, આપદા વહોરનારી વાચાળતા શા માટે ? બળવાનનો ભય નિર્ભાગને માટે કેવો બયંકર છે એ દેખાડવા માટેજ.

એવું એકે નાનું ઉદાહરણ આપવું જોઈ નથી. યોડા

દહાડા ઉપર હલકા વર્તના અવિચારી મુશ્કલમાનોનું ટોણું કલકત્તાના રાજમાર્ગ ઉપર લોહના સળીયા હાથમાં લઈને તોફાન કરતું દોડ્યું. નવાઈની વાત એ છે કે, એ તોફાન અંગ્રેજની સામે હતું. એમને સ્વયં પણ પૂરી રીતે યર્ષ હતી કેહેવાય કે, ઇટ ભારીએ તો પથ્થર ખાવો પડે, પણ આ મૂઠ દોડોએ ઇટ ભારીને પથ્થર કરતાં પણ સખ્ત પથ્થર ખાધો છે. અપરાધ કર્યો દંડ તો ખમવો પડે, પણ વાત શી હતી, એ તો આજીવુધી સમજાયું નથી. આ નાની કે મોટી ઘટના બની તો ગઈ, પણ આ મૂંઝી પ્રજા એમાંનું કંઈ સમજી શકી નહિ. વાત મર્મમાં રહી ને તેથી લોકે વગર કારણે નાની વાતને મોટી માની. હેરીફન દારૂને નાકેથી છુકું લોકના અધર્મચંદ્રવાળા રાજમહેલ સુધી લોકોએ તક-વિતક કરી વાતો કરવા માંડી ને તેને વળી ઘણી રૂઢિગા કુટયા. વાત અધારામાં રહી તેથી લયલકરનાં અંગ્રેજી છાપાંમાંથી દોહાંએ લખ્યું કે, આ તોફાનને દેંગ્રેસ સાથે સંબંધ છે ને બજવાની નિયાની છે; દોહાંએ લખ્યું કે મુશ્કલમાન વસ્તીને એકે વારે દેહાવી દેવી એકંએ; દોહાંએ લખ્યું કે આને લયલકર વિપદશરેલે સુમયે વાયસરોય હિમાળે ચઢી ટાઢા ચઢીને બેસી રહે એ કીક નહિ.

વાત બાંધી રહી બધ ત્યારે એથી અકળ લય દાગે અને બજવાનના અકળ લે થી નમજાનું તો વઢૂર મોત થાય ! મૂંઝાં કરી નાખેલાં વર્તમાનપત્રો લેદમાં ચૂપ થઈ બધ એ સ્થિતિ આપણે માટે બહુ લયલકર. એથી આપણાં સૌ કામ રાજપુરુષની આંખે તો વહેમના અધારામાં કાળાંજ દેખાય. અટળ અવિશ્વાસને કારણે રાજની છરી ધારદાર બની બધ અને પ્રજાનું હૃદય ખેદથી ભારે થઈ બધ ને છૂપી નિરાશાથી ફેરી થઈ બધ આપણે બેશક અંગ્રેજના તાબેદાર, પણ કંઈ પ્રકૃતિનો નિયમ તો એને તાબેદાર નથી. ઘા પડે તો આપણને વેદના થાય. સુરોપીયન હલ્લર ઉઘાય કરે તોય નિયમને તો ટાળી ન શકે. એ રાગ કરે તો ઘાની વેદના માત્ર વધે એટલુંજ. એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે; ચિનહોડોને

કબૂલ રાખે એમ નથી. બળતરા પેટમાંથી બહાર ન નીકળે તો પેટમાં વધ્યા જાય, એવી અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રાજ-પ્રજનો સંબંધ કેવો બગડી જાય તેની કલ્પના પણ કરતાં આપણને ધીક લાગે છે.

પણ ખરી ખરાબી તો આવા આંધળા વહેમમાં નથી. આપણે માટે બીજું એક એથી પણ ખરાબ છે. માનવચરિત્ર ઉપર પરાધીનતાનું પરિણામ ખરાબજ નીવડે, એ આપણને અંગ્રેજો શીખવાડ્યું છે. અસત્ય આચરણ ને કપટભાવ એ પરાધીન જાતિનું આત્મરક્ષણનું સાધન બને છે અને તેથી જાતિના આત્મસન્માનને, તેના મનુષ્યત્વને નક્કી મારી નાખે છે. સ્વાધીનતાના પૂજારી અંગ્રેજો પોતે પ્રજાઓને પરાધીન દશામાંથી કાઢી નીચતાનું કલંક, બન્યું ત્યાંસુધી, ધોવાના ઉપાય લીધા છે અને આપણને સ્વાધીનતાને માર્ગે ચઢતાં શીખવ્યું છે. આપણે જિતાયલા, એ જિતેલા; આપણે દુબળા, એ સબળા; એ વાત આપણને પગલે પગલે માદ દેવડાવતા નથી. એટલે સુધી પણ એ વાત ભુલાવી દેવડાવી છે કે, સ્વાધીનતા એ તો આપણો મનુષ્યત્વનો સ્વાભાવિક અધિકાર એવું આપણે માનતા થયા છીએ.

એકદમ જાગીને એકએ છીએ કે, દુર્બળને તો કશાય અધિકાર નહિ ! મનુષ્યમાત્રને મળી શકે એમ ને આપણે માનતા હતા, તે તો સબળો ત્યારે દયા કરે ત્યારેજ દુબળાને મળે એવું હીકું. આ સલામાં હોયો ચંદને આજે ને હું બોલું છું તેથી કંઈ આપણે ગર્વ કરવાનો નથી. દોષ કરવા પહેલાં ને ન્યાય થવા પહેલાં જેલખાનામાં હું પોતાને જ દેખી રહ્યો છું. તેવી સ્થિતિમાં તે ગીરવ શું ?

એક હિસાબે આ વાત સાચી છે. પણ એ સાચું હોવા છતાં એનો અનુભવ સદા થયા કરે, એ રાજ પ્રજા બંનેને માટે સાફ નથી. ગમે એવી અવસ્થામાં પણ દુદયનો સંબંધ જોડીને, માણસ અપમાન પામતે પામતે પણ પોતાના મનુષ્યત્વનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા કરે.

રાજા અને પ્રજા વચ્ચેની વહીવટની સાંકળો રાજરાજ અખડાવ્યા ન કરતાં એને મિત્રભાવના બંધનમાં બાંધી રાખી હોય તો આધીન પ્રજાનો ભાર બહુ ઓછો થઈ જાય.

છાપખાનાની સ્વાધીનતા એ એક પ્રકારના ઢાંકણ જેવી છે. એની નીચે આપણી અવરથાની એક હીનતાને ઢાંકી રાખી હતી. આપણી ઉપર રાજ્ય કરનારી જાતિની અનેક શક્તિઓ આપણી પાસે નથી, છતાં એ એ સ્વાધીનતાથી આપણે એક રીતે તેમની પાસે જઈ શકતા. આપણે દુર્બળ જાતિની ભ્રષ્ટ્ર બીક અને કપટ લૂકી જઈ ખુશ્કે હૃદયે ઉંચે માથે ઘોખી વાત કહી નાખતાં શીખ્યા હતા.

જો કે ઉંચા કારભારમાં આપણો ભાગ ન હતો, તોપણ નિર્ભયતાપૂર્વક સલાહ દઈ, સ્પષ્ટ વાક્યે વિવેચન કરી, આ વિશાળ રાજકારભારના આપણે પણ ભાગીદાર છીએ, એમ માનતા. તેનાં બીજાં ફળાફળને વિચાર કરવાનો તો વખત નથી, પણ તેથી આપણી આગરૂ તો વધી હતી. આપણે જાણતા કે સ્વદેશના આ મોટા કારભારમાં આપણે નકામા પડી રહ્યા નથી—એમાં આપણું પણ કર્તવ્ય છે, આપણી પણ જોખમદારી છે. એ કારભાર ઉપર જ્યારે મુખ્યત્વે ઠરીને આપણાં કુખડુખનો, આપણાં શુભાશુભનો આધાર છે, ત્યારે તેના સંબંધે આપણે કશું વિચારવાનું નહિ, કશું જોણવાનું નહિ, બંધનનો કથો જોગ નહિ. એથી તો આપણી હીનતા, આપણી હીનતાને કથો અવધિજ નહિ. વળી આપણે અત્રે નિશાળોમાં લણ્યા છીએ, અત્રે સાહિત્યમાંથી અત્રે કર્મવીરોનાં દૃષ્ટાન્ત આપણા હૃદયમાં પેઠેલાં છે; સર્વ પ્રકારના વહીવટમાં આપણા લલાને માટે આપણા હાથમાં અધિકાર રહે એમાં આપણે ગૌરવ માનીએ છીએ. આજે આપણો અભિપ્રાય જતાવવાનો આપણો અધિકાર ખુંચવી લેવાય, રાજકારભાર ઉપર ટીકા કરવાનો આપણો નાનો સરખો અધિકાર પણ કલમને એક ગોદે ખુંચવી લેવાય અને ગમે તો છાનામાના મુનિવ્રત ધરીને બેસી રહેવું પડે કે કપટી અને મીઠાં વાક્યોથી પ્રબળ

રાત્ર્યસત્તાના પગ આગળ આપણા માથાનું બલિદાન દેવું પડે, ત્યારે તો પરાધીનતાનાં સર્વ કલંક સાથે ઉંચા મનો-રથોની મૂંગી મમવેદના લળે અને આપણી દુર્દશાનો પાર રહે નહિ. જે સંબંધ રાજવા માટે આપ-લેનો એક સાંકડો માર્ગ ઉઘાડો હતો, તે માર્ગમાં પણ ભય આવીને ભૂતની ચેકે ઉભો રહેશે; રાજા તરફનો પ્રજાનો એ ભય કંઈ રૂપાળો કહેવાય નહિ, અને પ્રજા તરફનો રાજાનો ભય તો તેથી પણ વધારે ખરાબ.

છાપખાનાની એ સ્વતંત્રતાનું ઠાંકણું ઉંચું કરી નાખ્યે આપણી પરાધીનતાની બધી કંગાલિયત ઉઘાડી પડી જશે. આજકાલના કોઈ કોઈ જબરદસ્ત અંગ્રેજ લેખક લખે કે જે સત્ય એ તો ઉઘાડું પડયેજ સારું. પણ આપણે પૂછીએ કે અંગ્રેજ વહીવટમાં એકે કઠોર કઠણ પરાધીનતાની કંગાલિયત જ માત્ર સાચી વસ્તુ છે ! તેના ઉપર જીવનના લાવણ્યનું ઠાંકણું, સ્વાધીન હલનચલન, જે વિચિત્ર લીલા મનોહર શોભા આપે છે એ સૌ મિથ્યા ? એ સૌ માયા ? ખસે વર્ષના સંબંધ પછી આપણા માનવસંબંધમાં આટલું જ માત્ર બાકી ?

(૧૮૯૯)

૭-સમાજ

બધાય જાણે છે કે, હાલમાં કોઈ દક્ષિણી બ્રાહ્મણને તેના ઉપરીએ લાત મારી, તેની ફરિયાદ ઉંચામાં ઉંચી કચેરી સુધી ગઈ; પણ છેવટે આ ફરિયાદને નજીવી ગણી ઉડાવી દેવામાં આવી.

વાત એવી શરમ આવે એવી છે કે, માસિક પત્રમાં એ બધી ઉતારવી ઠીક લાગતી નથી. માર ખાઈને સામે માર મારવો ઠીક કે આંસુ પાડીને બેસી રહેવું ઠીક કે ફરિયાદ કરવી ઠીક, એ બધી વાતોનું વિવેચન વર્તમાન-પત્રોમાં થઈ ગયું છે, એટલે આ વાત ફરી આપણે ચર્ચી શું નહિ, પણ એ બનાવને ધ્યાનમાં રાખીને એમાંથી મનન કરવા જેવા જે બધા પ્રશ્નો મનમાં ઉઠે છે, તે સંબંધે જ વિચાર કરવો ઠીક છે.

ન્યાયાધીશ એ વાતને નજીવી માને છે, માટે જ જોઈએ છીએ કે એ નજીવી બની ગઈ છે અને તેથી તે એને અન્યાય કહેતો નથી. પણ એ બનાવ નજીવો મનાયા-થી આપણે સમજી લઈએ છીએ કે, આપણા સમાજમાં બહુ ઝડપથી વિકાર થતો ચાલ્યો છે.

અંગ્રેજ જેને 'પ્રેસ્ટીજ' એટલે તેમનું રાજસન્માન-મોહો-માને, તેને તે કિંમતી ગણે. કારણ કે એ પ્રેસ્ટીજનું જોર ઘણી વાર લશ્કરનું કામ કરે છે. જેમને કારભાર કરવાનો તેમની પાસે પ્રેસ્ટીજ રહેવું જોઈએ, એમ એ માને છે. જોર વિગ્રહની શરૂઆતમાં થોડાકે થોડાકે અંગ્રેજ

સામાજ્ય તમાચ પર તમાચ ખાવા લાગ્યું, ત્યારે ભારત-વર્ષમાંના અંગ્રેજોને ફેટલી શરમ આવતી એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. ત્યારે આપણે સૌ જાણી શક્યા હતા કે આ દેશમાં અંગ્રેજતા ખૂટ પહેલાંની ચેક ચેક ચેક ખોલતા નહોતા સંજાળાતા.

આપણા દેશમાં એકે કાળે પ્રાદાણનો પણ જોવો મોલો હતો. કારણ કે સમાજના વહીવટનો ભાર તે સમયે પ્રાદાણના હાથમાં હતો. પ્રાદાણ ચોખ્ખી રીતે સમાજનું રક્ષણ કરે છે કે નહિ, અને સમાજનું રક્ષણ કરવા જેવા મોટા શુભ તેનામાં છે કે નહિ, એ વાતનો વિચાર જ્યાં સુધી સમાજમાં પ્રાદાણોનો મોલો હતો ત્યાં સુધી, કોઈને આવતો નહિ. અંગ્રેજને પોતાનો મોલો જેટલો કિંમતી લાગે છે તેટલુંજ કિંમતી પ્રાદાણને પણ પોતાનું પ્રેસ્ટીજ લાગતું.

આપણા સમાજ જે ભાવે ઘડાયેલો છે, તે ભાવને કારણે તો સમાજને માટે પણ એની જરૂર હતી. જરૂર હતી માટેજ સમાજ એ પ્રકારનું સંમાન પ્રાદાણને આપતો.

આપણા દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થાએ એક મોટી વાત છે. એણે જ સમસ્ત દેશને નિયમિત રૂપે ધારણ કરી રાખે છે. એણે જ વિશાળ લોકસંપ્રદાયને અપરાધમાંથી, પતનમાંથી બચાવી લેવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. જો એમ ના હોત, તો અંગ્રેજ તેની પોલીસ અને લશ્કરને બળે પણ આવડા મોટા દેશમાં આમ આલ્ચરૂપે શાન્તિ સ્થાપી શક્યો ન હોત. નવાબ બાદશાહના જમલમાં પણ અનેક રાજકીય અશાન્તિની વચ્ચે પણ સામાજિક શાન્તિ ચાલી આવતી હતી, ત્યારે પણ લોકવ્યવહાર ઢીલો પડી જતો નહોતો. લેવડદેવડ ચાલુ રહી હતી, કોઈ ખોટી સાબ પૂરતું નહિ. દેણદારો લેણદારને વાંકો જવાબ દેતા નહિ, અને સાધારણ ધર્મની આજ્ઞાઓ પર સૌ કોઈ વિશ્વાસ રાખતું ને તેનું માન રાખતું.

એ ગહાન સમાજના આદર્શનું રક્ષણ કરવાનો અને તેમને વિધિવિધાન ચાલુ દેવડાવવાનો ભાર પ્રાદાણ ઉપર હતો,

પ્રાક્ષણ આ સમાજનો કર્તા કારવતા ને વ્યવસ્થાપક હતો. એ કામને માટે જોઈતું સંમાન પણ તેને હતું.

પૂર્વદેશની પ્રકૃતિને અનુસરીને આવા સમાજવિધાનને જો ખોટું ન માનીએ તો તો પછી તેના આદર્શને લાંબા વખત સુધી શુદ્ધ રાખવાનો અને સમાજવ્યવસ્થાને ઠીક રાખવાનો ભાર કોઈ એક સંપ્રદાય ઉપર રાખવો જ પડે. જીવનયાત્રાને સરળ અને વિશુદ્ધ રાખીને, પોતાના અભાવને ન ગણકારીને, બધુવા સજાવવાનું અને યજ્ઞ કરવા કરાવવાનું વ્રત પાળીને, દેશના ઉંચા આદર્શને દુકાનદારીના હલકા સ્વાર્થથી બચાવી લઈ સમાજ તરફથી જે સંમાન એણે મેળવ્યું છે તે સંમાનનો જો યોગ્ય અધિકારી થાય, એવી આશા આપણે રાખી શકીશું.

યોગ્ય અધિકારમાંથી લોક પોતાનેજ દોષે બ્રહ્મ થાય છે. યુરોપીયન લોકોમાં પણ એ દેખી શકાય છે. દેશી લોકના ઉપર અન્યાય કરીને 'પ્રેસ્ટીજ'ના રક્ષણને નામે જો હંડમાંથી છૂટી જાય, ત્યારે સાચી 'પ્રેસ્ટીજ' થી એ બ્રહ્મ થઈ પડે. ન્યાયપરાયણતાની 'પ્રેસ્ટીજ' સૌ પ્રેસ્ટીજોમાં મોટી, એની સામે ભક્તિભાવે આપણું માથું એની મેળેજ નમી પડે; પણ બધા જ્યારે ગળા ઉપર ચઢી બેસીને પ્રભુભ કરાવે, ત્યારે જો અપમાનનો બદલો વાળવા મનની અંદર વિદ્રોહ જાગ્યા વિના રહે નહિ.

પ્રાક્ષણે પણ જ્યારે પોતાનું કાર્ય છોડી દીધું છે, ત્યારે માત્ર હાડકાનું જોર દેખાડીને કે પરલોકનો બધા દેખાડીને સમાજમાં પોતાનું આસન રાખી શકે નહિ.

કોઈ સમ્માન વિનાશિત્વે-મરુત મળતું નથી, માત્ર વેપાર કર્યે પણ મળે નહિ. જે રાજા સિંહાસને બેસે, તે દુકાન પોલીને ધધો કરી શકે નહિ. જેને સમાનતા જોઈએ છે તેણે તો ચારે બાજુથી પોતાની વાસનાઓને સંકેલી લેવી જોઈએ. આપણા દેશમાં ઘરનાં બીજાં માણસો કરતાં પિતા-માતા સાંસારિક સુખ જોણું પામે છે-સૌને જમાડ્યા પછી

માતા વધુ કંઈ જમવા પામે છે. એમ ન કરતાં સા પહેલાં સાથી સારી સામગ્રી વડે પહેલું પેટ ભરી લેવાની વાસના કરે તો એનું માન બહુ દહાડા સચવાય નહિ. સંમાન પણ બેઠકો ને તેની કિંમત પણ ગજવામાં રાખી મૂકવી એ બહુ દહાડા ચાલે નહિ.

આપણા આજના બ્રાહ્મણો કિંમત આપ્યા વિના સંમાન લેવાની લાલસા રાખે છે ત્યારે તેમને માન પણ મોઢાતું મળતું થતું જાય છે; એટલુંજ નહિ, પણ બ્રાહ્મણો સમાજનું જે કંઈ કામ કરવા યોગ્ય હતા, તે કામ પણ ઢીલું પડી જવાથી સમાજની વ્યવસ્થા રોજ રોજ ઢીલી પડી જાય છે.

જે પૂર્વદેશની ભાવના પ્રમાણે આપણા દેશના સમાજનું રક્ષણ કરવું હોય, જે બહુ દિવસના જૂના સમાજને યુરોપીયન પદ્ધતિ પ્રમાણે ફેરવી નાખવો શક્ય પણ ન હોય ને યોગ્ય પણ ન હોય, તો સાચા બ્રાહ્મણસંપ્રદાયની ખરેખર જરૂર છે જ. તેઓ દરિદ્ર હશે, પંડિત હશે, ધર્મનિષ્ઠ હશે, આશ્રમધર્મના સર્વ પ્રકારે આદર્શરૂપ હશે ત્યારે એ શુભ થશે.

જે સમાજમાં એક દળ ધનમાનને લાત મારી જાય, વિલાસનો તિરસ્કાર કરે, જેમનો આચાર નિર્માળ, ધર્મનિષ્ઠા નહ, જેઓ નિઃસ્વાર્થભાવે જ્ઞાન લે ને નિઃસ્વાર્થભાવે આપે, તે સમાજને પરાધીનતા અથવા દરિદ્રતાથી કંઈ અપમાન નથી. સમાજ જેને યોગ્ય ભાવે સંમાનના આસન ઉપર બેસાડે, તેઓને હાથેજ સમાજ સંમાન પામશે.

સા સમાજમાં ઉપર તરતા માણસોના રૂપ પ્રમાણે આખા સમાજને રૂપ અપાય છે. ઈંગ્લાંડને જ્યારે આપણે ધનવાન માનીએ છીએ, ત્યારે ઉપરના થોડા ધનવાન લોકો તરફજ નજર રાખીએ છીએ, તેના અગણિત નિર્ધન લોક તરફ નજર કરતા નથી. યુરોપને જ્યારે આપણે સ્વાધીન કહીએ છીએ, ત્યારે જે જનસમાજનો થોડો ભાગ અસહ્ય પરાધીનતામાં પીડાય છે તેમના તરફ નજર સરખી પણ કરતા નથી. ત્યાંના સમાજના ઉપરના પડવાજ થોડાક લોક ધનવાન

છે, સ્વાધીન છે, પાશવતામાંથી મુક્ત છે. એ ઉપરના થોડાક લોકે જ્યાં સુધી નીચેના લોકને મુખસંપત્તિ ને જ્ઞાનધર્મ આપવા માટે પોતાનાં મુખને સંયમમાં રાખીને ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે, ત્યાંસુધી તો સમાજને ડરવાનું કશું કારણ નથી.

યુરોપિયન સમાજમાં એ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહિ એ વિચારવું નકામું હોઈ શકે, અને છતાં એક નકામું નથી.

જ્યાં વિરોધને કારણે પાસેના લોકોને હાંદી કાઢવાની લાલસાથી દરેક માણસને વારે ઘડીએ લડાઈ કરવી પડે, ત્યાં કર્તવ્યના આદર્શને શુદ્ધ રાખવો ખડું કઠણ થઈ પડે અને અમુક સીમામાં આશાને બાંધી રાખવી પણ લોકોને કઠણ પડે.

યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો એકબીજાને ઝાળંગી જવાને મથી રહ્યાં છે, એવે સમયે એવી વાત તો કોઈના મોંમાંથી નીકળવાનો સંભવ નથી કે, લાલ્લે પહેલા વર્ગમાંથી હું ખીજા વર્ગમાં આવી પડું, પણ તો ચે અન્યાય તો નહિ કરું; એવી વાત કોઈના મનમાં આવે નહિ. દરિયા અને જમીન ઉપર લશ્કર ઝાણું કરી દેવાથી લાલ્લે પાઠોશીની નજરમાં હલકો અર્ધ ગયેલો લાગીશ, પણ સમાજની અંદર મુખસંતોષ અને જ્ઞાનધર્મનો વિસ્તાર કરીશ. વિરોધના ણળથી જે વેગ ઉત્પન્ન થાય છે, એનાથી સૌ દોડાદોડી ચાલી રહી છે. એમ પૂછ જોરે ચાલવું તેને યુરોપ ઉત્તતિ કહે છે; આપણે પણ તેને ઉત્તતિ કહેતાં શીખ્યા છીએ.

પણ જે ચાલવામાં પગલે પગલે ઉભું રહેવાનો નિયમ નહિ તેને ઉત્તતિ કહેવાય નહિ. જે છંદમાં યતિ નહિ, તે છંદજ નહિ. સમાજના પગ આગળ સમુદ્ર રાતદહાડો જેમ મોળાં ઉછાળી ફેંલુ કાઢે, પણ સમાજને સૌથી ઉંચે શિખરે તો શાન્તિ અને સ્થિતિનો નિત્યનો આદર્શ કાયમ સ્થાપવો જોઈએ.

એ આદર્શનું અચળભાવે કોણ રક્ષણ કરી શકે ? જેઓ વંશપરંપરાથી સ્વાર્થના ઝઘડાથી પર હોય, પૈસેટકે દરિદ્ર રહેવામાંજ જે પ્રતિષ્ઠા માને, મંગળકર્મને જેઓ દુકાનના માલ જેવાં માને નહિ, શુદ્ધ જ્ઞાન અને ઉત્તત ધર્મની

અંદર જેમનાં ચિત્ત હંમેશાં ઉચ્ચેજ રહે અને ઊભા સર્વનો પરિત્યાગ કરીને સમાજના ઉત્તરિના આદર્શને સાચવી રાખવો એનેજ જેઓ પવિત્ર ને પૂજનીય માને તેઓ જ એ આદર્શને સાચવી શકે.

યુરોપમાં આ દોડાદોડીની વચ્ચે વચ્ચે પણ કોઈ મહાત્મા ઉડીને આ વટોગિયાની વચ્ચે પણ શાન્તિનો અને સ્થિતિનો આદર્શ આગળ લાવી મૂકે છે; પણ જે ઘડી ઉભા રહીને આ આદર્શ સાંભળે કોણ ? મહાવેગપૂર્વક દોડતા એ પ્રથમ વેગને જોકે-એ માણસો આંગળી ઉઠાવે તેથી કંઈ રોડી શકાય ? વેપારના મહાણુને શરૂમાં ઝોગણુપચાસ પવન ભરાઈ ધડેલે છે, યુરોપને પાદરે જે જળરહસ્ય દોડાદોડ થાતી રહી છે, તેમાં ઉભા રહેવાની નવરાસ કેને છે ?

એમ ગાંડા થઈને દોડવાથી જે શક્તિ ઉઘટે એમાંથી આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉઘટે એવો તર્ક આપણા મનમાં ઉઠે, પણ એની દોડ બહુ ઉતાવળી છે અને એથી આપણે ચકિત થઈ જઈએ, પણ એ પ્રલયની દિશાએ દોડે છે એવો સંદેહ આપણને ન પણ યાય.

એ દોડ કેવા પ્રકારનો છે ? જેમ લગવાં કપડાંવાળું સાધુઓનું એક દળ પોતે સાધુને સાધક છે એમ જણાવે છે, તેઓ ગાંબના નશાથી પોતાને આધ્યાત્મિક આનંદનો લાભ મળે છે એમ માને છે. નશાથી એકાગ્રતા જન્મે, આવેશ આવે, પણ -તેથી આધ્યાત્મિક સ્વાર્ધીન સરળતા બ્રહ્મ થાય છે. બીજું બધું છૂટી જાય, પણ નશાનો આવેશ છુટે નહિ-ધીરે ધીરે મન જેમ જેમ નબળું પડતું જાય, તેમ તેમ નશાની માત્રા ચઢાવતા જવું પડે. નાચી રૂઢી ધર્મના ઉન્માદમાં જે આનંદ લોગવાય તે પણ કૃત્રિમ. એ આનંદનો અલ્પમાત્ર પડી જાય એટલે અડીણના નશાની પેઠે શોકના સમયમાં જરા આનંદ કરાવે. આત્માની અંદરની શાન્ત એકેનિષ્ઠ સાધના સિવાય બીજી કોઈ કાયમની કિંમતી વસ્તુ મળે નહિ, તે સિવાય બીજી

કોઈ કામની કિંમતી વસ્તુનું રક્ષણ પણ ન થઈ શકે.

પણ વેગ સિવાય કામ ચાલે નહિ અને કામ સિવાય સમાજ ચાલી શકે નહિ. એટલા માટે ભારતવર્ષે પોતાના સમાજમાં ગતિ અને સ્થિતિ બંનેનો યોગ કર્યો છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે જેઓ હાથેપગે સમાજનું કામ કરી શકે એમ છે, તેમના કામની સીમા નક્કી કરેલી હતી. એટલા માટે ક્ષત્રિયો ક્ષાત્રધર્મના આદર્શનું રક્ષણ કરી પોતાના કર્તવ્યને ધર્મની અંદર ગણી લેતા. સ્વાર્થ અને પ્રવૃત્તિથી ઉંચે વિરાજતા ધર્મની ઉપર કર્તવ્યને સ્થાપ્યો, કામની અંદર પણ વિશ્વાસ અને આધ્યાત્મિક લાભ મળી શકે.

યુરોપિયન સમાજ જે નિયમે ચાલે છે, તે નિયમે ચાલતાં ચાલતાં એક દિશામાં લોક ઝૂકી પડે. ત્યાંના ખુદ્દિશાળી લોક રાજકારભારમાં ઝૂકાવે છે, સાધારણ લોક ધંધારોજગારમાં બીડ કરે છે. આજને સમયે સામ્રાજ્યની લોકપતા બધાને ગળી બેઠી છે અને જગતને વહેંચી ખાવાની તજવીજ ચાલે છે, એવે સમયે શુદ્ધ જ્ઞાનચર્ચા કરવાનું લોકને મન થાય નહિ, તો એમાં નવાઈ નહિ. એવો સમય પણ આવી શકે કે જ્યારે જરૂર પડ્યે પણ લશ્કરમાં ભરતી કરવા માણસ મળે નહિ. કારણ કે પ્રવૃત્તિને કોણ ટાળી શકે? જે જર્મની એક વાર પંડિત હતું એ જર્મની આજે જો વેપારી થઈ બેસે, તો એના પાંડિત્યનો ઉદ્ધાર કરશે કોણ? જે અંગ્રેજ એક દહાડો ક્ષત્રિય ભાવે દુઃખી જનનાં દુઃખ દૂરવાનું મત લઈ નીકળ્યું હતું તે જ્યારે ટાંટીઆને ભેરે પૃથ્વીની ચારે વાટે દુકાનો કાઢવા દોડાદોડ કરી મૂકે, ત્યારે તેનો એ પુરાતન ઉદ્ધાર ક્ષત્રિયભાવ એને કોણ પાછો લાવી આપશે?

એ એકની ઉપર કામનો બધો બોલે ન રાખતાં નિયમે બંધાયેલી સુવ્યવસ્થા રાખીને કામ કરવું એ ભારતવર્ષના સમાજની પ્રજ્ઞાલી. સમાજ જો સજીવ હોય, બહારના પ્રહારથી ભાગી ન પડે, તો એ પ્રજ્ઞાલી પ્રમાણે હંમેશાં

સમાજ સમતોલ રહે; ધક્કાધક્કી કરીને એક બાબુ ભરી કાઢે ને બીજી બાબુ ખાલી કરી દે, એવું થાય નહિ. સૌ પોતપોતાના આદર્શનું રક્ષણ કરે ને પોતપોતાનાં કામ કરી ગૌરવ માને.

પણ કર્મને એક પ્રકારનો વેગ હોય છે; એ વેગ કરીને તે પોતાનું પરિણામ ભૂલી જાય. ત્યારે કર્મ પોતેજ પોતાનું લક્ષ્ય જની જાય. માત્ર કર્મના વેગના મોંમાં પોતાને છોડી દેવામાં મુખ્ય પડે; કર્મનું જૂત કર્મીના ઉપર ચઢી બેસે.

માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ કર્મ કરવું એ જ જ્યારે છેવટનો હેતુ થઈ પડે ત્યારે ઉપાયનો વિચાર કરવાનો વિવેક માર્યો જાય. સંસારની સાથે, ગાવી પડેલા પ્રસંગની સાથે કામ કરનારાએ અનેક પ્રકારે જોગ રાખવો પડે.

તેથી જે સમાજમાં કર્મ છે, તે સમાજમાં કર્મને નિયમમાં રાખવા અંકુશની જરૂર છે. આંધળું કર્મ મનુષ્યત્વની ઉપર ચઢી ન બેસે એવી તજવીજ રાખવી જોઈએ. કામ કરનારને જરાબર રસ્તો દેખાડવા માટે, કર્મના કોલાહલની મધ્યે શુદ્ધ સૂર જરાબર અચળ રાખવાને માટે, એવા એક દળની જરૂર છે, કે જે જાને ત્યાંસુધી પોતાને કર્મ અને સ્વાર્થમાંથી મુક્ત રાખી શકે. એ દળ તે બ્રાહ્મણસમાજ.

એ બ્રાહ્મણસમાજ જ સાચી રીતે સ્વાધીન છે. તેઓજ સાચી રીતે સ્વાધીનતાના આદર્શને નિષ્ઠા રાખીને અને કઠણ તાપ સહીને પણ સાચવી શકશે. સમાજ એમને એ જ અવસર આપે, એ જ સામર્થ્ય આપે, એ જ માન આપે. એમની મુક્તિ તે સમાજની જ મુક્તિ. તેઓ જે સમાજમાં પોતાને મુક્તભાવે રાખી શકે, તે સમાજને હૃદય પરાધીનતાનો કશો ભય નથી, કશી વિપદ નથી. બ્રાહ્મણ-અંશની મધ્યે તે સમાજ સદા પોતાના મનની, પોતાના આત્માની સ્વાધીનતા મેળવી શકે. આપણા દેશનું હાલનું બ્રહ્મમંડળ જો દલભાવે, ઉન્નતભાવે, સાવધાનભાવે સમાજના આ પરમ-ધનનું રક્ષણ કરે, તો બ્રાહ્મણનું અપમાન સમાજ કદી પણ થવા દે નહિ. ન્યાયાધીશના મોંમાંથી કદી એવા શબ્દ

નીકળવા પામે નહિ કે બ્રાહ્મણને લાત મારવી એ નજીવી વાત છે વિદેશી હોવા છતાં ન્યાયાધીશ માનપાત્ર બ્રાહ્મણનું માન સાચવતાં એની મેળે શીખશે.

પણ જે બ્રાહ્મણ સાહેબની ઑફિસમાં નીચી મુડીએ ચાકરી કરે, જે બ્રાહ્મણ પોતાના અવકાશને પેચા માટે વેચી મારે, પોતાના મહાન અધિકારને ડૂબાડી દે—જે બ્રાહ્મણ વિદ્યાલયમાં વિદ્યા વેચે, ન્યાયમંદિરમાં ન્યાય વેચે, જે માણસ પૈસાના કારણે પોતાના બ્રાહ્મણત્વને ધિક્કારપાત્ર બનાવી દે, તે પોતાનો આદર્શ બચાવી શકે શી રીતે ? તેમની પાસેથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મનું વિધાન લેવાને જશે કોણ ? એ બ્રાહ્મણ તો આજે સર્વ લોકોની લીડમા સૌની સાથે સમાનભાવે પેસી જઇ પરમેશ્વરના શરીરે ઠેલાઠેલી અને કાઢાકાઢી કરવામાં લેળાઇ ગયો છે. બક્ષિએ કરીને એ સમાજને ઉચો લેતો નથી, ઉલટો એની નીચે લટકાઇને એને ઉતારી પાડે છે.

કોઇ સંપ્રદાયનો હરેક માણસ પોતાના ધર્મનું શુદ્ધ ભાવે વક્ષણ કરે નહિ તો અનેક મુશ્કેલીઓ આવી પડે, તે હું જાણું છું. અનેક જણે બ્રાહ્મણ જન્મી ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના જેવા આચાર આચર્યા છે, એવાં ઉદાહરણ પુરાણ માંથી મળી આવે છે છતાં પણ જે સંપ્રદાયની આંદર આદર્શ સંભવ રહી શકે, ધર્મ પાળવાના પ્રયત્નો થાય, કોઇ આગળ થાય—કોઇ પાછળ પડે પણ એજ માર્ગે ચાલતા હોય, ને અનેક માણસના આચારમાં તે આદર્શના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ હોવા દે, તો એ પ્રયત્નથી, એ આચાર આચરનાર પુરુષોથી જ સમસ્ત સંપ્રદાય સાર્થક થાય.

આજના આપણા બ્રાહ્મણસમાજનો એ આદર્શ નથી મારેજ બ્રાહ્મણના છેકરા અંગ્રેજ લણીને અંગ્રેજ ફ્રેશન પકડે—પિતાને એથી કંઈ અસંતોષ પણ થાય નહિ શાથી ? એમ. એ. પાસ થયેલા મુખોપાધ્યાય કે વિજ્ઞાનપંડિત અટ્ટા પાધ્યાય જે વિદ્યા શીખ્યા છે, તે વિદ્યા વિદ્યાર્થીને ઘેર બોતાવી આસન માડીને શીખવાડી શકે નહિ વિધાને જણે

સમાજને ઝણી કરવાનું ગૌરવ હોત, તો તેઓ પોતાના બ્રાહ્મણસમાજને શા માટે મૂર્ખ સખત ?

પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે બ્રાહ્મણ એકલો જ દિજ નહોતો, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પણ દિજના સમ્રદાયમાં હતા, જ્યારે બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને વિદ્યા લખવા જવા માટે તેમને જનોઈ પહેરવાં પડતાં, ત્યારે આ દેશમાં બ્રાહ્મણનો આદર્શ ઉંચો હતો; પણ ચારે બાજુએ સમાજ જ્યારે નીચો હોય, ત્યારે ઠોઈ પણ વિષયમાં સમાજ પોતાને ઉંચે રાખી શકે નહિ, ધીરે ધીરે નીચે ને નીચે તાણે, નીચે ને નીચે ઉતરતો જાય.

ભારતવર્ષમાં જ્યારે બ્રાહ્મણ માત્ર દિજ બાકી રહ્યો, જ્યારે તેને આદર્શની યાદ આપવા માટે, તેની પાસેથી બ્રાહ્મણત્વની જવાબદારી માગવા માટે, ચારે બાજુએ ઠોઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે તેના દિજત્વનો શુદ્ધ કઠણ આદર્શ જલ-હીજ બ્રહ્મ થવા લાગ્યો. ત્યારેજ તે જ્ઞાને, વિશ્વાસે અને કૃષિએ ધીરે ધીરે અધમ અધિકારીઓના હજમાં આવી પડ્યો; ચારે બાજુ જ્યાં ધાત્રનાં છુંપડાં હોય, ત્યાં તો પોતાની ખાસ નિશિષ્ટતા સાચવવા માટે રૂપાળો માંડવો બાંધવો લક્ષો-ત્યાં તો સાત માળની હવેલી બાંધવાની મહેનત લેવાનું ને ખર્ચ કરવાનું મન થાય નહિ.

પ્રાચીન કાળે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય હતા, એટલે કે આખોય આર્ય સમાજ દિજ હતો. જેને ચૂરનું નામ આપ્યું હતું એ તો સાંતાલ, ભીલ, ઢોળી લોક હતા. આર્ય સમાજની સાથે તેમના શિક્ષણનો, રીતિનીતિનો અને ધર્મનો પૂરો યોગ થઈ શકે એમ નહોતો; પણ તેથી કંઈ વાંધો આવતો નહિ. કારણ કે આખોય આર્યસમાજ દિજ હતો, એટલે કે સમાજનું શિક્ષણ તો એકજ તરેહનું હતું. લેદ હતો માત્ર કર્મમાં. શિક્ષણ એક પ્રકારનું હોવાથી એક-બીજાને પોતાના આદર્શમાં શુદ્ધ રાખવામાં આ રીતે મદદ થતી. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણત્વમાં રાખવામાં મદદ કરતા, અને બ્રાહ્મણ પણ ક્ષત્રિયવૈશ્યને ક્ષત્રિયવૈશ્ય

ધવામાં મદદ કરતા. સમાજના શિક્ષણનો આદર્શ સરખી રીતે ઉંચે થઈ નહિ તો એમ બની શકે નહિ.

આજે સમાજને જો માયાની જરૂર હોય, એ માયાને જો ઉચું રાખવું હોય અને એ માયાને જો પ્રાદક્ષી માનવો હોય તો તેની ખાંધને અને ગરદનને એકેવારે માટી સાથે રાખ્યે ચાલશે નહિ. સમાજ જો ઉંચો નહિ હોય તો એનું માથું ઉંચે રહી શકશે નહિ, અને સમાજને સર્વ પ્રયત્ને ઉંચો કરી રાખવો એજ એ માયાનું કામ છે.

આપણા આજના સમાજના વૈધ, કાયસ્થ, વાણીઆ વગેરે બદ્ધ સંપ્રદાયના લોકને જો આપણો સમાજ દિવ્વ માનવા ના પાડે, તો પછી પ્રાદક્ષીની ઉત્તતિની આશા રાખવી નહિ. એક પગે ઉભા રહીને સમાજ બગલાવૃત્તિ કરી શકે નહિ.

વૈશ્ય તો જનોઇ પણ પહેરે છે. મહીં મહીંથી કાયસ્થ પણ કહે છે કે, અમે ક્ષત્રિયો છીએ, અને વાણીઆ કહે છે કે અમે વૈશ્ય છીએ; એ વાતમાં અવિશ્વાસ કરવાને પણ કંઈ કારણ નથી. આકાર, પ્રકાર, બુદ્ધિ, શક્તિ એટલે કે આર્થત્વના લક્ષણમાં તેમનામાં અને પ્રાદક્ષીમાં કંઈ ફેર દેખાતો નથી. બંગાળમાં જ્યાં પ્રાદક્ષી, કાયસ્થ, સોની એ બધા એકઠા થઈ બેઠા હોય ત્યાં જઈને જનોઇ જોયા વિના એ બધાને પારખવા બેસીએ તો બની શકે નહિ. પણ સાચીજ રીતે જે અનાર્થ છે, તેમાંથી એમને ઓળખી કાઢવા એ તો સહજ છે. શુદ્ધ આર્થ લોહીની સાથે અનાર્થ લોહી લેવાયું છે એ તો આપણા રંગથી, રૂપથી, ધર્મથી, આચારથી અને માનસિક દુર્બળતાથી સાફ જણાઈ આવે છે. પણ એ ભિન્નણ તો પ્રાદક્ષી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય-એ સૌ સંપ્રદાયમાં થયું છે.

ગમે તેમ હોય પણ શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાકર્મનું રક્ષણ કરવા માટે સમાજે ખાસ કરીને પ્રાદક્ષીને સ્વતંત્રતા આપીને ચોળ્યો હતો. ક્ષત્રિય વૈશ્યને એ પ્રમાણે ખાસ કરીને પોતાના પૂર્વના આચારની મુરકેલીઓમાં બરાઈ રહેવાનું બંગાળામાં

કંઈ કારણ નહોતું. એની ખુશી હોય તો જીલ્લે જાય, ખુશી હોય તો વેપાર-વણજ કરે, એમાં સમાજનું કંઈ જાય આવે નહિ. અને જે લોક સુદ્ધ, વેપાર, ખેતી કે કારીગરી પોતાની મરજીમાં આવે તે કરે તેમને તો ખાસ નિશાનીઓ કરીને અજગા પાઠવાની જરૂર નહોતી. લોક ધર્મોદ્ધારગાર તો પોતાની ગરજે કરે, એને કોઈ ખાસ વ્યવસ્થાની તો પરવા નથી. ધર્મને માગે કંઈ એવો નથી; એ તો પ્રાચીન નિયમે બંધાયેલો છે; તેનું આયોજન, તેની રીતિવદ્ધતિ તો આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કંઈ થઈ શકે નહિ.

આપણે સમસ્ત સમાજ વિશેષ કરીને દ્વિજસમાજ છે. જો એમ ન હોય, જો આ સમાજ સુદ્ધસમાજ હોય તો પ્રાણજી યોગાક જ હોવાને કારણે આ સમાજ યુરોપિયન આદર્શ પણ પામશે નહિ, અને ભારતીય આદર્શ પણ ખોઈ નાખશે.

બધા ઉંચા પ્રકારના સમાજમાં લોક ઉપર કંઈ ને કંઈ જવાબદારી હોય છે. જે સમાજમાં જહું લોક પોતાને હલકા માની લઈ આરામમાં પડી, જઠ જની લોગવિલાસને વહાલા કરે, તે સમાજ મરે; ના મરે તો એના કરતાં મરવું જહું.

યુરોપ કર્મનું માયું સદા સર્વદા પ્રાણ આપવાને તૈયાર રહે છે. આપણે જો ધર્મને કાળે પ્રાણ દેવા તૈયાર ન હોઈએ તો જો પ્રાણ અપમાન પામવા છતાં પણ અભિમાન કરવું એમાં તે આપણી શી શોભા ?

યુરોપિયન લક્ષ્મર સુદ્ધના ઉત્સાહથી ને પગારના લોભથી તથા ગૌરવના આશ્વાસનથી પ્રાણ દેવા તૈયાર થાય; પણ ક્ષત્રિય તો જો કશાની પરવા કર્યા વિના પણ પ્રાણ દેવા તૈયાર થાય. કારણ કે સુદ્ધ જો સમાજનું જરૂરનું કામ છે, એક સંપ્રદાય પોતાનો ધર્મ માનીને જો કંઈ જાર ઉપાડી દે; તો કામની સાથે ધર્મરક્ષણ પણ થાય. આજો દેશ એકઠો થઈને સુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જાય તો ‘મિલિટરી-જમ’નું જળ વધી જાય અને દેશનું ભારે અનિષ્ઠ થાય.

વેપાર પણ સમાજરક્ષણને માટે જહું જરૂરનું કર્મ

છે. એ સામાજિક કર્મને જો કોઈ સંપ્રદાય પોતાનો ધર્મ માની ઉઠાવી લે, એમાં પોતાનું કુળગૌરવ માને તો ધર્મની રક્ષા થાય ને વાણિયાવૃત્તિ જથ્થે ફરી વળી સમાજની ખીણ શક્તિઓને ગળી જાય નહિ. અને વળી કર્મમાં ધર્મનો આદર્શ સદા જાગ્રત રહે.

ધર્મ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, યુદ્ધ અને રાજકાર્ય, વ્યાપાર અને કારીગીરી, એ સમાજનાં ત્રણ જરૂરનાં કામ છે. એમાંથી કશાય વિના ચાલે નહિ. એમાંથી હરેકમાં ધર્મગૌરવ ને કુળ ગૌરવ મૂકીને તે અત્યુક્ત અત્યુક્ત સંપ્રદાયને સોંપ્યે તેમની સ્તીમા પણ સચવાય અને તેની ઉત્પત્તિ કરવાના પ્રસંગ પણ મળે.

કર્મનો નરો જ આપણા ઉપર ચઢી બેસી આપણા આત્માને હળાવી દે, એ શંકા ભારતવર્ષને આવેલી તેથીજ ભારતવર્ષમાં માણસ લડાઈ કરે, વેપાર કરે; પણ તેથી એ માણસ કંઈ માત્ર એકલો સિપાઈ નહિ કે એકલો વેપારી નહિ. કર્મને કુળવ્રત માનવાથી, કર્મને સામાજિક ધર્મ કરી લીધાથી સમાજનું કામ સરે, અને એ કામ પોતાની સ્તીમાને ઝોળંગી, સમાજના સામંજસ્યને ભાગી, મનુષ્યના મનુષ્યત્વને ઢાંઢી દઈ આત્માના રાજ્યસિંહાસન ઉપર ચઢી બેસે નહિ.

જેઓ દિન છે તેમને એક વાર કામમાંથી છૂટા થવું પડે; ત્યારે તે બ્રાહ્મણ નહિ, ક્ષત્રિય નહિ, વૈશ્ય નહિ; ત્યારે તે નિત્યકાળનો માણસ. તે વેળાએ કર્મ એને માટે ધર્મ રહેતું નથી, તેથી એ સહેજે છોડી શકાય. એમ દિન-સમાજે વિદ્યા અને અવિદ્યા બંનેનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેઓ કહેતા કે અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયામૃતમશ્નુતે-અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જઈ વિદ્યાથી અમૃત મેળવી શકાય. પણ એવી રીતે થવું જોઈએ કે કર્મને જાહું મહત્ત્વ ન અપાય, જો અપાય તો મૃત્યુને તરી પણ ન જવાય. અમૃતને પ્રાપ્ત કરવાનું જે હેતુ તેથી પણ બ્રહ્મ થવાય-એને માટે અવકાશ જ મળે નહિ. એટલા માટે કર્મને નિયમમાં-

સીમામાં રાખી, એને ધર્મ સાથે જોડી દેવું ઇષ્ટ છે; એને પ્રવૃત્તિના હાથમાં, આવેશના હાથમાં, કર્મપૂરના વેગના હાથમાં છોડી ન દેવું જોઈએ. આટલા જ માટે ભારત-વર્ષમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયના હાથમાં જુદાં જુદાં કામ સોંપી દીધાં છે.

કર્મ અને ધર્મને સમતોલ રાખવા માટેનો, માણસના ચિત્તમાંથી કર્મના જુદા જુદા પાશને દોલા રાખીને તેને એક બાજુએ સંસારમતમાં પરાયણ રાખવાનો અને બીજી બાજુએ મુક્તિનો અધિકારી કરવાનો આ વિના તો ખીજે કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી.

હવે પ્રશ્ન એ થશે કે, સમાજને બાંધી રાખીને પોતે તેમાં પુરાઈ રહે તો માનવીની સ્વાધીન પ્રકૃતિ પીડાઈ મરે. માણસને નાનો કરીને સમાજને ચોટો કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સાચવવા માટેજ સમાજ છે.

એનો ઉત્તર એ કે, ભારતે સમાજને બાંધીને વ્યવસ્થામાં મૂક્યો છે, તે સમાજની અંદર બાંધાઈ જવા માટે નહિ; પણ પોતાને અનેક તરફની અંધ વ્યર્થ એકાઓમાં ફેંકી દીધા વિના, પોતાની નિયમિત શક્તિને અનંતની તરફ એકાગ્ર કરવાને માટેજ બાંધી જોઈને બહારના વિષયોની મર્યાદા બાંધી છે. નદીના કિનારાથી બાંધાઈને પાણીનો વેગ ઉતાવળો ને અચૂક દિશામાં થાય છે એમ સમાજબંધનની ખાજોથી એ શક્તિ વેગવાળી થાય અને અંકાઈ જડે નહિ, એ જ એનો ઉદ્દેશ હતો. એટલાજ માટે ભારતવર્ષનાં સમસ્ત ક્રિયાકર્મમાં, સુખ-શાન્તિ-સંતોષમાં મુક્તિનો સાદ છે—આત્માને ભૂમાનંદ પ્રાપ્તિ મધ્યે વિકસિત કરી દેવાને માટેજ એ સમાજ પોતે બનાવેલી સાંકળોએ બાંધાયો હતો. જો તે એ લક્ષ્યથી ભ્રષ્ટ થાય, જડને વશ થઈ એ પરિણામની અવગણના કરે તો કેવળ બંધન જ થઈ જાય, તો અતિ દુર્લભ સંતોષશાન્તિનો કશો અર્થ રહે નહિ. ભારતવર્ષનું લક્ષ્ય દુર્લભ નહોતું; ભારતવર્ષે તો માન્યું છે.

કે મૂર્ખ સુચં નાલે સુખમસ્તિ-અર્થતે જ સુખ, અલ્પમાં સુખ નહિ. ભારતના પ્રજાવાદીઓ વડે છે કે ચેનાઈ નામૃતા સ્વામ્ કિમદં તેન કુર્યામ્-જેનાથી અમરપદ મળે નહિ તેને લઈને તે હું શું કરું ? કેવળ પરિવારની અને સમાજની મુખ્ય સ્થાથી જ હું અમર થઈ શકીશ નહિ. એથી મારા આત્મા નો વિકાસ થઈ શકશે નહિ. સમાજ જો મને સંપૂર્ણ સાર્થકતા આપે નહિ તો સમાજ મારો કોણ ? સમાજને સાચવવાને માટે જો મને વધવા દે નહિ તેને હું માનું નહિ, યુરોપ પણ એ તો કહે છે જ કે વ્યક્તિને જો સમાજ પાંગળું કરી દબાવી દે તે સમાજની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ ન કરે તે દીન-દીન-અધમ. ભારતવર્ષ પણ ગિલકુલ સંઘાય વિના નિર્ભય થઈને જોડ્યો છે કે આત્માયે પૃથિવીમ્ ત્યજેત્ । સમાજને મોટો કરીએ તો ઉપાય મોટો થઈ જાય, ઉદ્દેશ્ય નાનું થઈ જાય. ભારતે એવું કર્યું નથી. એથી એક જાણુએ જેમ એનાં બંધન દહ, તેમ બીજી જાણુએ તેનો ત્યાગ પણ સંપૂર્ણ. સાંસારિક પરિપૂર્ણતામાં વીંટાઈને ભારતવર્ષે પોતાને કેદી નથી બનાવ્યો; પણ એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે. જ્યારે સંઘરવાનું સંઘરાઈ રહ્યું, ભંડાર બરાઈ રહ્યો, પુરે ઉંમરે આવી વિવાહ કર્યા, અને ત્યાગનો અવસર આવ્યો કે જરાજર તેજ દાણે સંસારનો પરિત્યાગ કરવાની વ્યવસ્થા હતી. જ્યાંસુધી શ્રમ કરો, ત્યાંસુધી તમે છો; જ્યાં શ્રમ થઈ રહ્યો ત્યાં આરામથી કૃણભોગ કરતા જડ થઈ બેસી રહેવાના એમ પણ નહિ. સંસારનાં કામકાજથીજ સંસારમાંથી મુક્તિ મળી, એટલે ત્યારપછી આત્માની અણાધ અનંત ગતિ-એનો અર્થ નિશ્ચેષ્ટ થવું એવો નથી. સંસાર ને હિસાબે એ જડતા જેવું દેખાય, પણ કુંભારનો ચાક જેમ ખૂણ ફરે કરતો દેખાય નહિ, તેમ આત્માના અનંત વેગમાં આવ્યે તે નિશ્ચળ જેવો દેખાય. આત્માના એ વેગને ચારે બાજુએ ગમે તેમ ફરવા ન દેતાં એક દિશાએ એકધારે ફરે એવી શક્તિ આપવી એ સમાજનું કર્તવ્ય હતું. આપણા સમાજમાં પ્રવૃત્તિને અંકુશમાં રાખી સદા-

સર્વદા તેને નિઃસ્વાર્થ મંગલસાધનામાં ત્રેયાં રાખવાની જે વ્યવસ્થા છે, તે બ્રહ્મસાધનું પહેલું પગથીઉં છે, એમ માનીને આપણે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. વાસનાને નાની કરીએ તો આત્માને મોટો કરી શકાય, એટલા માટે આપણે વાસનાને મોટી રાખીએ છીએ, તે કંઈ માત્ર સંતોષ અનુભવવા માટે નહિ. યુરોપ પણ મરવાને તો રાજ છે, પણ વાસનાને કુંડી કરવા માટે નહિ; આપણે પણ મરવાને તો રાજ છીએ, પણ આત્માને તેની પરમગતિથી-પરમ-સંપદથી તેને ઝટકાવવાને માટે નહિ. આજ દુઃખને ઢહાડે એ વાત આપણે ભૂલી ગયા છીએ કે એ આપણો સમાજ હજી એ આપણો છે, પણ તેમાં થઇને આપણી પ્રવાહધારા યેનાહં નામૃતા ક્યમ્ કિમહં તેન કુર્યામ્-એ ગાન ગાતી ગાતી બ્રહ્મ તરફ-મોક્ષ તરફ દોડતી જતી નથી. આજ તો-

માળા હતી જેનાં ફૂલ ગયાં પારી,

રહી ગયે માત્ર દોરી—

એ દશા થઈ પડી છે.

આથી જ આપણો એ પુરાતન સમાજ આપણને બળ આપી શકતો નથી, ગૌરવ આપી શકતો નથી; આધ્યાત્મિક ઉત્થતિને રસ્તે દોરી જઈ શકતો નથી, માત્ર આપણને ચારે દિશાએથી ઘેરી રહ્યો છે. એ સમાજનો મહાન ઉદ્દેશ્ય જ્યારે આપણે સાચી રીતે સમજી શકીશું તેજ પળે આપણે મોટા થઇશું, સુખ થઇશું, અમર થઇશું. જગતમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા થશે, પ્રાચીન ભારતના તપોવનમાં ઋષિઓએ જે યજ્ઞ આદર્યો હતો, તે સફળ થશે અને પૂર્વપુરુષો આપણામાં કૃતાર્થ થઈ આપણને આશીર્વાદ આપશે.

(૧૯૦૨)

૯-સમાજસેવ

ગયા બન્યુઆરી માગમા 'કોન્ટેમ્પોરેરી રિંચુ' પત્રમા જે ડિલેને 'વાઘ ચીન અને ગકરીનુ બન્યુ યુરોપ' એ નામે એક લેખ લખ્યો છે તેમા યુદ્ધ મળધે ચીના લેક ઉપરનો યુરોપનો પાવ વિનાનો જીલમ વર્ણવ્યો છે જાણેસખા, તેમૂર લઘ વગેરે માનવમતિના શત્રુઓની ઇતિહાસપ્રતિદ્દ દારુણ કીર્તિ યુરોપની ગર્જરતા આગળ નીચી મૂડીએ ઉભી હે છે-જાણી પડી ગઈ છે

યુરોપ પોતાની દ્વાધર્મસરી સ્વચ્છતાનુ ગૌરવ બતાવી સહા એશિયાનો ધિષ્ઠાર કરે છે એનો જવાબ દેવાથી આપણને કંઈ સુખ થાય એમ નથી, કારણકે દુર્જાન દોષ દેખાડે તેનાથી સંબળને કંઈ હાનિ તો થાય નહિ, ઉલટુ દુર્જાનને એથી કંઈ ને કંઈ આપણા આવી પડે

એશિયાચરિત્રની કુરતા, ગર્જરતા અને અસતતા એ તો જાણે યુરોપિયન સમાજમા સાધારણ કહેવતરૂપે ધર્મ પડી છે આથી યુરોપે એશિયાને આદર્શરૂપે માનવો નહિ એવી ધૂન આજકાલ ખ્રિસ્તીસમાજને ખૂબ જોરથી લાગી છે

આપણે જ્યારે યુરોપની નિશાળમા પહેલવારકા પાઠ ભણવા બેઠા, ત્યારે એ પાઠમાથી આપણને ધૂન લાગી કે માણસ માણસમા લેલ નહિ એટલા માટે આપણા એ નવા પડયા સાથેનો આપણો બધો લેલ ટળી જાય એવું કરવાને માટે આપણે બધી તૈયારીઓ કરવા માડી એટલામા તો પડયાજીએ પોતાની ધર્મપોથી બંધ કરી દીધી ને બોલ્યા

કે પૂર્વપશ્ચિમનો લેહ એવડો મોટો છે કે ટાળ્યો ટળે ના.

હીક સાઈ ! લેહ છે જ તો ભલે રહ્યો. વિચિત્રતાથી સંસાર નીરોગ રહે, પૃથ્વીમાં જયે ટાંઠતડકો સરળો નથી, એથી તો વાયુ વાય છે. સભ્યતાના બુદ્ધા બુદ્ધા આદર્શ બુદ્ધે બુદ્ધે રૂપે સાથેક થઈને પોતાની સ્વતંત્રતા ભલે સાચવે-એજ સ્વતંત્રતામાં એકબીજાની પાસેથી એકબીજાને જ્ઞાનની લેવડદેવડ થાય.

આજ તો જોઈએ છીએ કે, ગાળાગાળી ને ગાળા-ગાળીની લેવડદેવડ થાય છે. નવી ખ્રિસ્તી સહીની શરૂઆત બે રીતે થઈ.

લેહ તો છેજ એમ માની લઈને પણ ખુશિ વડે, ખીતિ વડે, હુદયના વિનય વડે એ લેહના અંતરમાં ઉતરવાની શક્તિ જો ન હોય, તો ખ્રિસ્તી શિક્ષણમાં આગણીસસો વર્ષોએ ક્યું શું ? પૂર્વના કિસ્સાની બીંતો તોપના ગોળાથી તોડીને એકાકાર કર્યો કે આવી લઈને એના દરવાજા ઉઘાડી અંદર પેસશે ?

મિશનરીઓ ઉપર ચીના લોકોએ હુલ્લા કર્યા તેથી આ વિખેલવનો પાયો નાખાયો છે. યુરોપ તો એ વાત સહેજે માની લે કે, ધર્મ ફેલાવવામાં અને શિક્ષણ વિસ્તારવામાં ચીનાઓએ અધીરા અને અનુદાર થઈ જઈને આ જે વાંધા નાખ્યા છે તેથી એમણે પોતાને હાથે જ સાળિત કરી દીધું છે કે, તેઓ પોતેજ બર્બર-જંગલી છે; ખાદી, મિશનરીઓ કંઈ ચીનનું રાજ્ય છતી લેવા ગયા નહોતા.

પણ અહીં પૂર્વપશ્ચિમનો જે લેહ છે તે લેહ ધીરજ અને શ્રદ્ધા વડે સમજવાના પ્રયત્નો યુરોપ કરતો નથી, કારણ કે એનાં કાંડાંમાં જોર છે.

ચીનનું રાજ્ય ચીના રાજાનું. જો કોઈ રાજ્ય ઉપર હુમલો કરે તો રાજા રાજામાં લડાઈ થાય, એથી પ્રજાને જે કંઈ હાનિ થાય તે મહુ ઉંડી નહિ. પણ યુરોપમાં રાજ્ય રાજાનું નહિ, સમસ્ત પ્રજાનું. સમૂહતંત્ર એજ યુરોપિ-

યન સહ્યતાનું કલેવર. એ કલેવર ઉપર પ્રહાર થાય અને તેમાંથી રક્ષણ થાય નહિ તો એનો પ્રાણ બચે નહિ; એટલા માટે ખીજા કોઈ પ્રહાર સંબંધે તેઓ પરવા કરે નહિ. વિવેકાનંદ વિલાયતમાં જઈ જો વેદાન્તનો પ્રચાર કરે ને ધર્મપાલ જો શુદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરે, તો તેથી કંઈ યુરોપના શરીરને ધા લાગે નહિ; કારણ કે યુરોપનું શરીર તો રાષ્ટ્રતંત્ર અપ્રાલ્ટરના પહોંડનું. એનું તો સમસ્ત ઇગ્લાંડ પ્રાણ હંધીને રક્ષણ કરે, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું રક્ષણ કરવા સાધન રહેવાની જરૂર તેમને લાગે નહિ.

પૂર્વદેશમાં બરાબર એથી વિરુદ્ધ પૂર્વની સહ્યતાનું શરીર ધર્મ. ધર્મ એટલે 'રીલીજિયન' નહિ, પણ સામાજિક કલ્યાણ-રીલીજિયન, પોલીટીકલ સૌ એની અંદર જ સમાઈ જાય. તેના ઉપર ધા કરવાથી સમસ્ત દેશ ખળબળી ઉઠે; કારણ કે એનું મર્મસ્થાન સમાજની અંદર જ છે, તેની અવનશક્તિ ખીજા કોઈ જગાએ નથી. ઢીલી રાજ્ય-શક્તિ વિશાળ ચીનના સર્વ પ્રદેશોમાં સચોટ દેખાય નહિ. રાજધાનીથી દૂર દૂર દેશના પ્રદેશોમાં રાજની આજ્ઞા પહોંચે, રાજનો પ્રતાપ પહોંચે નહિ; પણ તોય ત્યાં શાન્તિ છે, વ્યવસ્થા છે, સહ્યતા છે. ડૉ. કિલનને એથી નવાઈ લાગે છે. માત્ર થોડે જ બળે આટલું મોટું રાજ્ય કબજે રાખવું એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

પણ એ વિશાળ ચીન દેશ કંઈ હુથિયારથી કબજે રહ્યો નથી, માત્ર ધર્મથી જ રહ્યો છે. પિતાપુત્ર, ભાઈબહેન, પતિપત્ની, આડોશીપાડોશી, રાજપ્રજા, ગોર-યજમાન, જો બધાને મળીને એ ધર્મ બહાર ગમે એટલો વિપ્લવ હોય, અને રાજગાદી ઉપર ગમે તે બલે બેસે, પણ આ ધર્મ વિશાળ ચીનની નીચે રહીને અખંડ નિયમબળે એ વિશાળ જન-સમાજને નિયમમાં રાખી રહ્યો છે. એ ધર્મ ઉપર ધા થયે ચીનને મૃત્યુવેદના યાય અને આત્મરક્ષણને માટે નિર્દય પણ બની ઉઠે; તેવે સમયે એને કાણ શેકી રાખે? તેવે સમયે તો રાજ પણ કાણ ને રાજની સેના ય કાણ? ત્યારે

ચીન સામ્રાજ્ય નહિ, પણ ચીનજાતિ જાગી ઉઠે.

એક નાનું ઉદાહરણ આપવાથી આપણી વાત ચોખ્ખી થઈ જશે. પાશ્ચાત્ય પરિવારને અમુક માણસ છુવે ત્યાં સુધી તેને સંબંધ રહે. આપણા પરિવાર તો કુળનું એક અંગ છે. આટલા લેદમાં બધો લેદ આવી જાય. પાશ્ચાત્ય માણસ એ લેદ સમજવા ઉંડો ઉતરે નહિ, તેથી હિન્દુ પરિવારનું કુળ એ કેઈ રીતે સમજી શકે નહિ અને તેથી અનેક બાબતોમાં અધીરો થઈ જઈ તેને તરછોડી નાખે. કુળસૂત્રે બંધાયેલા હિન્દુ પરિવાર જીવતા ને મરેલા સૌ સાથે સંબંધ રાખે તેથી એ પરિવારમાંથી વિખૂટા પડીને એમાંના કેઈ નીકળી જાય, ત્યારે એ પરિવારને કેવો કારી થા લાગે, એ અંગ્રેજ સમજી શકે નહિ. કારણ કે અંગ્રેજ પરિવાર તો ધણીધણી-આણી સિવાય બીજા કેઈને માને નહિ. જોટલા જ માટે હિન્દુસંસારમાં વિધવાવિવાહનું વિધાન હોવા છતાં એનો પ્રચાર થયો નથી; કારણ કે સજીવ આણી જેમ પોતાના કેઈ સજીવ અંગનો ત્યાગ કરે નહિ, તેમજ હિન્દુ પરિવાર પણ વિધવાનો ત્યાગ કરી પોતાને પાંગળો કરી નાખવા ઇચ્છે નહિ. બાળવિવાહ પણ હિન્દુપરિવારમાં એ જ કારણથી સારો મનાયો છે. કારણ કે પ્રેમસંચારની ઉંમર અત્યંત પતિપત્નીની એકતા સાથે, પણ સમસ્ત પરિવારમાં એક થઈ જવાનો-મળી જવાનો-વખત તો નાનપણનો જ.

વિધવાવિવાહના નિષેધથી અને બાળલગ્નના વિધિથી બીજી રીતે તો અનેક હાનિ હોઈ શકે, પણ હિન્દુસમાજની ભાવના જે બાણે તે તેને બર્જસ્તા-જંગલીપણું-માનીને ઉઠાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ. અંગ્રેજને ભારતવર્ષ કળાજે રાખવો હોય તો જિજ્ઞાસુ, માસ્ટર, સુએઝ અને એડનનું રક્ષણ કરવું જ પડે; તેમ હિન્દુપરિવારનું રક્ષણ કરવું હોય તો વા ખમતે ખમતે પણ હિન્દુએ આ નિયમ પાળવા પડે.

પરિવારને અને સમાજને આમ સજડ ગાંધી રાખવો એ સારું કે નહિ, એવો તર્ક અંગ્રેજ કરી શકે. આપણે

ઉત્તર દર્શનું કે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને સૌથી ઉપર રાખીને રાજકીય જડ ઉઠી ધાલવી કે નહિ એના ઉપર પણ તર્ક ધર્મ શકે. દેશનાં ખીજાં બધાં પ્રયોજનને ધીરે ધીરે દબાવી દર્શ લશ્કરને વધારી મૂકવાની ચિંતાએ આપું યુરોપ પીડાઈ રહ્યું છે—એના સંપ્રદાયના અતિશય ભારથી સામાજિક સમતોલ પણ ભાગી પડ્યું છે. એનો છેડો ક્યાં ? નિહિલિસ્ટોના અભિઉત્પાતમાં કે એકબીજા સામેના પ્રલયના સંશ્રામમાં ? આપણે સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાચારને અનેક બંધને બંધાઈ મરીએ છીએ એ જો આચું જ હોય, તો યુરોપ સ્વાર્થ અને સ્વાધીનતાને રસ્તે છૂટી લગામે યોડા દોડાવી મૂકે છે તેથી સદા શુભતો રહેશે જ કે કેમ, એની તો પરીક્ષા હજી બાકી છે.

ગમે તેમ હો, પણ પૂર્વપશ્ચિમના આ બધા ભેદો વિચાર કરીને સમજવા જેવા છે. યુરોપની પ્રથાએનો ત્યારે વિચાર કરવા બેસીએ, ત્યારે યુરોપના સમાજતંત્ર સાથે તેનો મેળ કરીને વિચાર ન કરીએ તો અનેક સમય આપણે પણ તેમને અન્યાયથી તરછોડી બેસીએ એવો સંભવ છે. એનું એક જ પ્રમાણ—વિલાયતી સમાજમાં કન્યાને બહુ વરસ સુધી કુમારી રાખવાનો જે સંપ્રદાય છે, તેના ઉપર આપણે ટીકા કરીએ છીએ—આપણે એ પ્રથાથી ટેવાયલા નથી એટલા માટે એ સંબંધે આપણે નાના પ્રકારની શંકાઓ કરીએ છીએ. પણ બાળવિધવાને મરતા સુધી આપણે એવી જ દશામાં રાખીએ છીએ. તેના ઉપર તો પરાયા માણસને એથીયે વધારે શંકા ઉપજે એ વાત આપણે ત્યારે સમૂળી ભૂલી જઈએ છીએ. કુમારીને પ્રસંગે આપણે કહીએ છીએ કે, માનવપ્રકૃતિ નિર્બળ છે, પણ વિધવાને પ્રસંગે કહીએ છીએ કે, શિશુસાધનાથી પ્રકૃતિને વશ કરી શકાય. પણ ખરી વાત તો એ છે કે, એ બધા નિયમો કોઈ નીતિતત્ત્વને કારણે બંધાયેલા નથી, પણ પ્રયોજનને કારણે જ બંધાયેલા છે. નાની ઉંમરે કુમારીનો વિવાહ કરવો એ જેમ હિંદુને માટે જરૂરું છે, તેમજ વૈદ્યનો વિધિ પણ જરૂરનો છે; એટલા જ માટે હાનિઓ છતાં પણ હિંદુઓમાં બાળવિવાહ યાવ છે, શંકાને

સ્થાન હોવા છતાં મરણસુધી વૈધવ્ય પળાય છે. પ્રયોજનને કારણેજ સુરોપમાં કુમારિકાઓના વિવાહ મોટી ઉંમરે થાય છે ને વિધવાના પુનર્વિવાહ થાય છે. ત્યાં નાની ઉંમરની કન્યાને જીવનું ઘર માંડવું અને નહિ અને કોઈ વિધવા પરિવારનું અંગ ન હોવાથી અનેક વાર પરિવારનો આશ્રય પામે નહિ. સુરોપના સમાજસેવકો રક્ષણને માટે અનુકૂળ હોવાથી એમ કરવું ત્યાં શક્ય છે, બીજું જે કંઈ શક્ય તે તો આકસ્મિક જ છે-ગોણું છે.

એમ પ્રયોજનને અતુલ્યરી જે આશ્વાસ જાંઘાય, તેની સાથે ધીરે ધીરે ભાવની સુદૃઢતા જાડાતી જાય. ઉંમરે આવેલાં કુમાર-કુમારીઓની સ્વતંત્ર પ્રેમસુદૃઢતા સુરોપના ચિત્તમાં કેવી સજડ થોડી છે તે સુરોપનું સાહિત્ય વાંચવાથી ખાત્રી થશે. એ પ્રેમના આદર્શનું સુરોપિયન કવિઓએ દિવ્યભાવે ઉજાડું વણું કર્યું છે.

આપણા દેશમાં પતિવ્રતા ગૃહિણીનો કલ્યાણપરાયણ ભાવ મધુર બની હિન્દુ ચિત્તનું રક્ષણ કરે છે. બીજાં સૌ સૌંદર્ય કરતાં એ ભાવનાસૌંદર્યને આપણા સાહિત્યમાં અગ્ર-સ્થાન મળ્યું છે. એ વિષેનું વિવેચન હું બીજા તિબંધમાં કરીશ.

પણ એટલા માટે જે સ્વાધીન ભાવનાસૌંદર્યે સમસ્ત સુરોપિયન સમાજને ઉજાડો કરી મૂક્યો છે, તેનો અનાદર કર્યો તો આપણી અધતા ને મૂઢતાજ સાબીત થશે. સાચી વાત તો એ છે કે, એ સૌંદર્ય આપણા હૃદયને સ્પર્શે છે. જો એમ ના હોત, તો અંગ્રેજ કાવ્યકથા આપણે માટે મિથ્યા થાત. હિન્દુ કે અંગ્રેજમાં જાતિભેદ છે, તેમ સૌંદર્યમાં તો જાતિભેદ હોઈ શકે નહિ. અંગ્રેજ સમાજના આદર્શના સૌંદર્યને સાહિત્ય ન્યારે ખોલી દેખાડે, ત્યારે તે આપણી જાતિના સંસ્કાર ઉપર વિજય મેળવીને આપણા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે, તેમજ આપણા હિન્દુ પરિવારના આદર્શમાં જે કલ્યાણકારી સૌંદર્ય છે તે જો અંગ્રેજ ન જોઈ શકે, તો એ અંગ્રેજ પણ એટલે અંશે બળેર.

ચુરોપિયન સમાજે અનેક મહાત્માલોકને જન્મ આપ્યો છે; ત્યાં સાહિત્ય-શિક્ષણ-વિજ્ઞાન રોજ રોજ ઉન્નત થતાં ચાલે છે; એ સમાજ ચોતાનો મહિમા પોતે પગલે પગલે સાબિત કરતો આગળ ચાલે છે; એનો ચોતાનો ઘોટો નિરંકુશ બનીને ઉન્નત નહિ બની જાય તો એના રથને બહારથી કોણ કાઢી અટકાવી શકશે નહિ, તેની કલ્પના આપણાથી થઈ શકતી નથી. એવા ગૌરવશાળી સમાજને શ્રદ્ધાથી જોવાને બદલે જેઓ એના ઉપર અંગ આશ્રેષ્ઠ કરે છે એવા દેશી લેખકો અનણ્યતાં ચોતાનીજ મરકરી કરે છે.

ખીલ જાણ્યો, હજારો વરસનો સતત વિપ્લવ જે સમાજને લોંબોગો કરી શક્યો નથી, હજારો દુર્ગતિ સહેન કરીને પણ જે સમાજે ભારતવર્ષને હયાધર્મના ક્રિયાકર્તા બની અંદર સંયમિત કરી રાખ્યો છે, ને તેને સમાજમાં જતાં જાણી રાખ્યો છે, જે સમાજ સાવધાન રહી હિન્દુ-જાતિની પુરિષ્કૃત્તિને એવે ભાવે રક્ષણ કરતો આવ્યો છે કે બહારથી સામગ્રી મળતાંની સાથેજ પ્રકટી ઉઠે, જે સમાજે મૂઢ અશિક્ષિત જનમંડળની પ્રવૃત્તિ ઉપર પગલે પગલે અંકુશ મૂકીને, પરિવાર અને સમાજના હિતને માટે આત્મત્યાગ કરતાં શીખવ્યું છે, તે સમાજને પાઠરીઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક જુઓ નહિ, ત્યારે તો તેઓ પોતેજ શ્રદ્ધાને યોગ્ય નથી. એમણે એટલું તો સમજવું જોઈએ કે, આ વિશાળ સમાજ એક મહાપ્રાણી સમાન છે-જરૂર પડ્યે પણ એના એકાદ અંગ ઉપર ધા કરતા પહેલાં આખા પ્રાણીના શરીરતત્ત્વને તપાસી જોવાની ખાસ જરૂર છે.

સાચી રીતે તો સભ્યતા સભ્યતામાં ફેર છે-જો ફેર ધવામાં વિધાતાનો કંઈક અભિપ્રાય છે. જો વિજ્ઞતાની અંદર જ્ઞાનને અને સહૃદયતાને લઈને પ્રવેશી શકાય તો જ એ વિચિત્રતા સાર્થક થાય. જે શિક્ષણ અને અભ્યાસ એ પ્રવેશનાં બારણાં બીટી દે, તે બર્ષસ્તાની નીસરણીનું પહેલું પગથીઉં. એથી જ અન્યાય, અવિચાર, નિર્દયતા પેદા થાય.

સાચી સભ્યતાનું લક્ષણ શું ? સર્વજ્ઞ સર્વ જ્ઞાતિવેશ-
તે સર્વને જાણે છે અને સર્વ મધ્યે પ્રવેશે છે, જો સૂત્રને
જે અનુકૂળ છે તેજ સાચી સભ્યતા. જે પાશ્વિય સભ્ય-
તાની સદા મરકરી કરે--તેનો તિરસ્કાર કરે તે હિંદુઆણી
હિંદુસભ્યતા તો નહિજ; તેમજ જે પૂર્વની સભ્યતાનો
સંપૂર્ણ અસ્વીકાર કરે તે સાહેબી, યુરોપિયન સભ્યતા નહિ.
જે આદર્શ ધીજ આદર્શ સાથે વેર રાખે જો આદર્શજ નહિ.

આજકાલ યુરોપમાં જો આંધળે વેરભાવે સભ્યતાની
શાન્તિમાં પાપ ભરવા માંડ્યું છે. રાવણ જ્યારે સ્વાયે
આંધળો બની અધર્મ કરવા મંડી પડ્યો, ત્યારે લક્ષ્મી તેને
છોડી ચાલતી થઈ ગઈ. આધુનિક યુરોપના દેવમંડપમાંથી
લક્ષ્મી જાણે બહાર ચાલી ગાવી છે; એટલા જ માટે ખેર
ગામડાંમાં આગ લાગી છે, ચીનમાં પશુબળે લાજ છોડી
દીધી ■ અને ધર્મોપદેશકોનાં નિર્દય વચનોથી ધર્મ પીડાવા
લાગ્યો છે.

(૧૯૦૨)

૧-પૂર્વની અને પશ્ચિમની સમ્યતા

દ્રેન્ય પડિત મિત્રોએ યુરોપિયન સમ્યતાની પ્રકૃતિ સમજીને જે કહ્યું છે તે વિવેચન કરવા જેવું છે. પ્રથમ તો તેનો મત નીચે ઉતારી છું.

તે કહે છે કે આજની યુરોપિયન સમ્યતાની માતા પૂર્વના કાળમાં શું એશિયામાં કે શું ખીજે બધે, પ્રાચીન ગ્રીસ રોમમાં પણ માત્ર એકજ માર્ગે ચાલતી હતી દરેક સમ્યતા જાણે એકજ મૂળમાંથી ઉગી હોય એમ એકજ ભાવનો આધાર લઈને ચાલી છે. સમાજમાં તેનાં દરેક અનુયાયી, તેના આચારવિચાર, તેના અગવિકાસ સૌ એકજ સ્થાયીભાવ ઉપરજ લેવે છે.

જેમકે, ઇજીપ્તમાં માન પુરોહિતોના વહીવટ નીચેજ બધો સમાજ બધાઈ પડ્યો હતો તેના આચારવિચાર ઉપર, તેના કીર્તિસ્તંભો વગેરે ઉપર પણ માત્ર તેનોજ પ્રભાવ. ભારતવર્ષમાં પણ બ્રાહ્મણતંત્રેજ સમસ્ત સમાજને એકલાવે ગાડી દીધો હતો.

વચ્ચે વચ્ચે એમાં જુદા પ્રકારની શક્તિનો વિરોધ થતો નથી, એમ કહેવાનું કારણ નથી, પણ એ શક્તિ મૂળશક્તિની સામે હારી પડી છે.

એ એકજ પ્રકારની શક્તિને બળે જુદા જુદા દેશ જુદે જુદે રૂપે લાભ પામ્યા છે સમગ્ર સમાજમાં એવા ભાવની એકતાને કારણે ગ્રીસ આશ્ચર્યવેગે અપૂર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ કરી શક્યો હતો. ખીજા કાંઈ બાતિ એટલા ટુંક વખત

માં એવી ઉન્નતિ કરી શકી નથી. પણ ગ્રીસ એમ ઉન્નતિની સીમાએ પહોંચ્યું ન પહોંચ્યું એટલામાં તો હર્ષ થઈ ગયું. એની અવનતિ પણ એટલી જ ઝડપે થઈ ગઈ. જે મૂળભાવનો રસ પીને ગ્રીસ પોતાની સભ્યતાને ઉછેરતું હતું તે રસજ બાજે ખૂટી પડ્યો હોય, અને બીજી કોઈ નવી શક્તિ આવીને તેને પોષી શકે નહિ કે તેનું સ્થાન લઈ શકે નહિ એવી દશા થઈ ગઈ.

બીજી બાજુએ, ભારતવર્ષ અને ઇજિપ્તની સભ્યતાનો મૂળભાવ એક તો ખરો, પણ તેણે સમાજને અથળ કરી રાખ્યો, પણ તેની સરળતામાં બધું જડ થઈ ગયું; દેશ નાશ પામ્યો નહિ, સમાજ ટકી તો રહ્યો, પણ કશું નવું નહિ. સમાજ આગળ વધ્યો જ નહિ, સૌ એક જગાએ આવીને બંધાઈ પડ્યું, ઘેરી ગયું.

બધી પ્રાચીન સભ્યતાઓ કશા ને કશામાં બંધાઈ પડી. એ કોઈને પાસે આવવા દેતી નહિ, એ પોતાની ચારે બાજુએ વાડ બાંધીને બેસતી. એ ઐક્ય, એ સરળતાનો ભાવ સાહિત્યમાં અને હોકના આચારવિચારમાં પણ રાજ્ય મ્લકાવતો. એજ કારણથી પ્રાચીન હિન્દુઓના ધર્મોનો ને શાસ્ત્રોનો; ઇતિહાસનો ને કાવ્યનો સૌનો એકજ પ્રકારનો ચહેરો દેખાય છે. એમના જ્ઞાનનો ને કલ્પનાનો, એમની હવનજાત્રાનો ને અનુધાનનો સૌનો એકજ ધાટ; એટલે સુધી કે ગ્રીસનું જ્ઞાન ને શુદ્ધિ વિશાળ હોવા છતાં તેના સાહિત્યમાં અને શિલ્પમાં આશ્ચર્યપ્રકારે એકરૂપતા દેખાય છે.

યુરોપની આજની સભ્યતા એથી જુદીજ તરેહની છે. એ સભ્યતાની ઉપર એક વાર આંખ ફેરવી બાંધો તો ભ્રમ શકે. કે તે કેવી વિચિત્ર છે, કેવી અટપટી છે, કેવી નિર્ભય છે. એના ઉંડાણમાં સમાજતંત્રનાં બધા પ્રકારનાં મૂળતંત્રો હાજર છે; લૌકિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ, પુરોહિતતંત્ર, રાજતંત્ર, પ્રધાનતંત્ર, પ્રજાતંત્રની સર્વ શક્તિઓ, સર્વ અવસ્થાઓ એકઠી મળેલી દેખાશે; સ્વાધીનતા, પ્રજુતા અને

શક્તિ ધીરે ધીરે તેમા આવી મળી છે એ ચો વિચિત્ર શક્તિઓ રિધર નથી તેઓ પોતપોતાની અદ્વૈત લહે છે, પણ તેમાની ઠોઠ પલ્લ એક બીજી બધીને છતી લઈ જાળા સમાજને પોતાના અધિકાર નીચે લાવી શકતી નથી એ વિરોધી શક્તિઓ એકજ કાળે સાથે માથે રહીને સમાજનુ કાજ કરે છે, તેમા વિચિત્રતા હોવા છતા, લડતી ઝઘડતી છતા જાણે એકજ પરિવારની હોય એમ સાથે સાથે રહે છે યુરોપિયન સભ્યતા જોળખવાની આ નિયાની

આચારમા, વિચારમા ને ભાવમા એવી રીતે વિચિત્રતા અને વિરોધ તેઓ રાતદહાડો એકબીજાને જોળગે છે, લાતો માર છે, ઘાથે છે, બદલી નાખે છે અને એકબીજામા પેસી પણ જાય છે એક બાજુએ સ્વતંત્રતાની ઉત્કટ વાસના, બીજી બાજુએ બધાવાની પણ પુરેપુરી શક્તિ માણસ મા જુમના વિશ્વાસથી આશ્ચર્યરૂપે બધાય, અને વળી બધેનો તોડવા માટે વિશ્વમા ઠોઠની ઉપર પણ નજર રાખ્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એકલો ચાલ્યા જવાની ઉદ્વેગ વાસના સમાજ જેટલો વિચિત્ર છે, મન પણ એટલું જ વિચિત્ર

અને સાહિત્યમા પણ એવીજ વિચિત્રતા એ સાહિત્ય મા માનવમનના પ્રયત્નો જુદી તરેહના, વિષયો જુદી જાત ના અને ગભી તા દર દિશામા જનારી એજ દારણે સાહિત્યને બહારને ઘાટ અને આદર્શ પ્રાચીન સાહિત્યના જેવો શુદ્ધ સરળ અને સંપૂર્ણ નથી સાહિત્ય અને શિષ્યમા ભાવ સ્ફુટ હોય, સરળ હોય, એક હોય તોજ રચનાની સુદરતા અદ્ભુત અને પણ આજના યુરોપમા ભાવ અને વિચાર બે હદ વધી પડ્યા છે, તેથી રચનામા એવી શુદ્ધ સરળતા સાચવી રાખવી ધીરે ધીરે કઠણ થતી જાય છે

વર્તમાન યુરોપની સભ્યતાના દરેકે દરેક અશમા એ વિચિત્ર પ્રકૃતિ આપણે જોવા પામીશું બેશક, એમા મુશ્કેલી તો છે જ એના દરેક અશ જુદા જુદા કરીને જોઈએ, તો પ્રાચીન કાળની સરખામણીમા આ સભ્યતા ટુકી લાગે, પણ

સમગ્રવડપે જોઈએ તો જ એનો સાચો પ્રભાવ આપણે જોઈ શકીએ.

x

x

x

x

જિજ્ઞેષુ કહે છે કે વિશ્વજગતમાં આ વિચિત્રતાનો સંગ્રામ જાગેલો છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે કોઈએક નિયમ, કોઈ એક તરેહનું બંધારણ, કોઈ એક સરળ સ્વભાવ, કોઈ એક અમુક શક્તિ વિશ્વને દબાવી, તેને એકબીજામાં ઢાળી સમસ્ત વિરોધી પ્રભાવને દૂર કરી, સમસ્ત ઉપર ચત્તા ચલાવી શકે નહિ. વિશ્વમાં નાના પ્રકારની શક્તિઓ છે, નાના પ્રકારનાં તત્ત્વ છે, નાના પ્રકારનાં તંત્ર છે. તે એકઠાં ઘડીને સુદ્ધ કરે છે, એકબીજાને ઘડે છે, કોઈ કોઈને પુરી રીતે દબાવી શકે નહિ, કોઈ કોઈથી દબાઈ જાય નહિ.

અને એ સર્વ બંધારણ, તત્ત્વ અને જાવની વિધિ-નતા-તેમનો સંગ્રામ અને વેગ એક અમુક એકતા તરફ, એક અમુક વિશેષ આદર્શ તરફ ચાલે છે. યુરોપિયન સભ્યતા પણ એ વિશ્વતંત્રનું પ્રતિબિંબ છે. એ કંઈ અમુક સાંકેત વાક્યમાં બંધાઈને અચલ જની નથી. જગતમાં સભ્યતા આજ પ્રથમ વાર પોતાનું ખાસ સ્વરૂપ છોડી દઈ પ્રકટ થઈ છે. આજ પ્રથમ વાર વિશ્વના વિકાસની પેઠે તેનો વિકાસ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે, અનેકરૂપે અને અનેક દિશામાં દેખા દે છે. યુરોપની સભ્યતા એમ અનાદિ સત્યને માર્ગે ચાલી છે, એણે જગદીશ્વરની કાર્યપ્રણાલીની ધારા પકડી છે, ઈશ્વરે જે રસ્તો નિર્માણ કર્યો છે તે રસ્તે એ સભ્યતા ચાલી છે. એ સભ્યતાની એકતાનું તત્ત્વ એ સત્યની ઉપર જ આધાર રાખે છે,

જિજ્ઞેષુનો મત આપણે આ રીતે ઉતાર્યો.

યુરોપની સભ્યતાએ આજે પ્રથમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે એમાં તો કશો સંદેહ નથી. યુરોપ, અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા-એ ત્રણ મહાદેશો એ સભ્યતાના વહેણને પોષે છે. એટલા બધા જુદા જુદા દેશો ઉપર એક મહાસભ્યતાની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, પૃથ્વીમાં આજુ-આશુ-આજ સુધી કદી બનેલું.

નહિ, એટલે એની સરખામણી કરવી દેાની સાથે ? ક્યા ઇતિ-
હાસનો પુરાવો મૂકીને એના પરિણામનું નામ કાઢવું ? બીજી
બધી સભ્યતા તેા એક દેશની સભ્યતા-એક વ્યતિની સભ્યતા
એ વ્યતિએ જ્યાં સુધી ઉપદેશ ગ્રાપ્યો છે, ત્યાંસુધી તેા
તે જાગતી નહીં છે, ત્યાર પછી તે હોદ્દા થી ગઈ કે નામ થઈ
પડી છે. યુરોપિયન સભ્યતાના હોમના અગ્નિમાં સમિધા હોમ-
વાનો જ્વાર લીધો છે અનેક દેશોએ, અનેક વ્યતિઓએ; ત્યારે
આ સરહદપાશન શું હોદ્દા થયે, કે વ્યાપી જઈને સમસ્ત પૃથ્વીને
ગળી જાયે ? આ સભ્યતામાં પણ કામ કરવાની શક્તિ તેા
છે, દેાઈ પણ સભ્યતા આકારપ્રકાર વિનાની તેા દેાઈ શકે
નહિ; પેતાનાં સર્વ અંગને એ હદવે ચલવે એવી દેાઈ
શક્તિ જરૂર તેામાં છે. એ શક્તિના વિજયપરાજય ઉપર-
જ એ સભ્યતાની ઉત્પત્તિનાશનો આધાર રહેલો છે. એ
શક્તિ કઈ ? એની અનેક એકાઓનું અને સ્વતંત્રતાનું
એકતાસૂત્ર ક્યાં આગળ છે ?

યુરોપિયન સભ્યતાને દેશ દેશમાં ખંડ ખંડ કરીને
જોયે તેા બીજા બધા વિષયોમાં તેની સ્વતંત્રતા અને
વિચિત્રતા નજરે પડે, માત્ર એકજ વિષયમાંજ તેમાં એકતા
દેખી શકાય અને તે તેનો રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ છે.

ઈંગ્લેંડ અથવા ફ્રાન્સ કહે કે બીજા બધા વિષયોમાં
જનસાધારણમાં અભિપ્રાયનો મતભેદ દેાઈ શકે, પણ પોતાના
રાષ્ટ્રના સ્વાર્થનું પ્રાણજળે રક્ષણ કરવાનું આવે, પોષણ કર-
વાનું આવે, ત્યાં મતભેદ સાહે નહિ, ત્યાંજ તેઓ એકાગ્ર,
તેઓ પ્રગળ, તેઓ નિષ્કુન્ન; ત્યાંજ ઘા લાગ્યે સમસ્ત દેશ
એક મૂર્તિ ધારણ કરીને દિલો યાય. આપણમાં જેમ વ્યતિનું
રક્ષણ કરવાનું જગ સંસ્કારને જળે આવે છે, તેમ એમતા-
માં પણ રાષ્ટ્રના સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવાનું જગ અંદરના સં-
સ્કારથીજ ચોની અંદર આવે છે.

ઇતિહાસના ક્યા છુપા નિયમે કરીને અસુક દેશની
સભ્યતા અસુક સાવને અહણ કરે છે, એ નક્કી કરવું બહુ

કઠણ છે; પણ જોટલું તો નક્કી છે કે જો જાણ તેનાથીયે ઉંચા જાવને દળાવી શુંગળાવે ત્યારે તેનો નાશ પાસેજ હોય છે.

દરેક જાતિને જેમ તેનો એક જાતિધર્મ હોય છે, તેમજ જાતિધર્મ ઉપર પણ એક જાતિ શ્રેષ્ઠ ધર્મ હોય છે—અને તે માનવધર્મ. આપણા દેશના વર્ણશ્રમધર્મે જ્યારે જો ઉંચા માનવધર્મને જાત મારી, ત્યારે જો માનવધર્મે વર્ણશ્રમનો ઘાત કર્યો—

ધર્મ યય હસો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

એક સમયે આયં સહ્યતાએ આત્મરક્ષણને માટે પ્રાજ્ઞણ-શુદ્ધ વચ્ચે પડદા બાંધ્યા. પણ કાળે કરીને એ પડદાએ વર્ણશ્રમધર્મના ઉંચા ધર્મને અપટવા માંડ્યો. વર્ણશ્રમે પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવા કશા પ્રયત્ન ન કર્યો. જ્યારે ઉંચા પ્રકારના મનુષ્યત્વના વિચારમાંથી એણે શુદ્ધોને એકેવારે બાતલ કરી નાખ્યા, ત્યારે ધર્મે એમનું ચેર વાળ્યું. ત્યારે પ્રાજ્ઞણત્વ પ્રાચીન કાળની પેઠે પોતાના જ્ઞાનધર્મમાં આગળ ચાલતું અટકી પડ્યું. અજ્ઞાન જડ શુદ્ધ સંપ્રદાય પોતાના જારે બારથી સમાજને ખેંચીને નીચેની દિશામાં ખેંચી રાખવા લાગ્યો. શુદ્ધને પ્રાજ્ઞણ દળાવી ઉંચે આવવા દે નહિ, ત્યારે શુદ્ધે પ્રાજ્ઞણને પકડી નીચે ખેંચી રાખ્યો. આજેય ભારતમાં વર્ણશ્રમ હોવા છતાં પણ શુદ્ધના સંસ્કાર, નીચ પ્રકારના અધિકારીનું અજ્ઞાન પ્રાજ્ઞણ-સમાજ સુધી બંધાવી ગયું છે.

પાશ્ચાત્યોના આગમનથી જ્યારે જ્ઞાન બંધનમાંથી છૂટી આવ્યું, ત્યારે સૌ મનુષ્યો મનુષ્યત્વ મેળવવાના અધિકારી થયા, ત્યારે પ્રાજ્ઞણધર્મની મૂર્છા પળવાનાં લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં. આજે પ્રાજ્ઞણ-શુદ્ધ સૌ મળીને હિંદુ જાતિની અંદર રહેલા આદર્શને શુદ્ધ મૂર્તિની જોવાને માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. શુદ્ધ આજે જાગ્યા છે, માટેજ પ્રાજ્ઞણ ધર્મ હાલવા લાગ્યો છે.

ગમે તેમ હો, પણ આપણા પ્રાજ્ઞણ ધર્મ સાંકડો જાની

જઈને નિત્ય ધર્મને ઠેર ઠેર કાપવા મંડયો હતો. માટે જ ઉત્પત્તિને રસ્તે ચતો અટકી પડીને વાંકે રસ્તે ચાલ્યો.

યુરોપની સભ્યતાનો પાયો રાષ્ટ્રસ્વાર્થ ઉપર; એ રાષ્ટ્રસ્વાર્થ એ કાટી જઈને ધર્મની સીમાઓ ફૂંધી દે, તે તેના વિનાશનાં પશુ છિદ્ર પડે ને એ છિદ્રમાં ધર્મને શનિ અંદર પેસે.

સ્વાર્થનો સ્વભાવ રહ્યો વિરોધ. યુરોપની સભ્યતાને સીમાડે સીમાડે એ વિરોધના કાંટા રોજ રોજ વધારે ને વધારે ઉગતા ચાલે છે. આખી પૃથ્વીને માટે ઠેલાઠેલી ને ભારાભારી ધરે એની નિશાનીઓ દેખાવા માંડી છે.

એ પણ જોઈએ છીએ કે, યુરોપના એ રાષ્ટ્રસ્વાર્થે ધર્મનો ઉઘાડી રીતે તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો છે. ‘બળીઆના બે ભાગ’ એ નીતિનો સ્વીકાર કરતાં હવે એમને લાજ આવતી નથી.

એ પણ ચોખ્ખી રીતે જોઈએ છીએ કે, જે ધર્મનીતિ એક એક માણસને માટે ચરની છે તે આખા રાષ્ટ્રનું કામ કરવા જતાં અડચણ કરે તો છાંડી દેવી જોઈએ, એવું પણ સર્વ રીતે સ્વીકારવા લાગ્યું છે. રાષ્ટ્રવંત્રમાં બહુ બોલવું, આચરવું, સત્ય કુભારવું, કપટ કરવું—એ હવે શરમભર્યું મનાતું નથી. જે સૌ જાતિઓ માણસમાણસના વ્યવહારમાં સત્યની મર્યાદા રાખે, ન્યાયાચારને સારો માને, તે સૌ જાતિઓ રાષ્ટ્રવંત્રમાં તે સૌ વાતોને ધકકે ભારવા લાગી છે. એથીજ ક્રેન્ચ, અંગ્રેજ, જર્મન, રૂસ એ બધા લોક એક બીજાને કપટી ને પ્રપંચી કહી ગાળો દે છે.

એથી એમ સાબિત થાય છે કે, યુરોપિયન સભ્યતા રાષ્ટ્રસ્વાર્થને એટલું બહુ મહત્ત્વ આપે છે કે ધીરે ધીરે અભિમાની બની જઈને મહાધર્મ ઉપર પણ હાથ ઉગામવા તૈયાર થઈ ગઈ છે. આજ તો ગયા સૈકાના શ્રાતૃસાવના મંત્રના મોંમાં યુરોપ યુકે છે. આજે તો ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના મોંમાંથી નીકળતા ભાઈ શબ્દમાં શ્રાતૃસાવનો સૂર સંભળાતો નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સભ્યતાના મૂળમાં પણ એજ રાષ્ટ્રસ્વાર્થ હતો. તેથીજ તેમની રાષ્ટ્રીય હવેલી તૃટી પડતાં-

ની સાથે સાથેજ ઝીક અને રોમન સભ્યતા પણ તૂટી પડી. હિન્દુ સભ્યતા તો રાષ્ટ્રીય ઐક્ય ઉપર ચણાઈ નહોતી. તેથી આપણે સ્વાધીન હોઈએ કે પરાધીન હોઈએ, પણ એ હિન્દુ સભ્યતાને સમાજની અંદરના ભાગમાંથી વળી પાછી સજીવન કરી શકાયે, એવી આશા આપણે છોડી શકતા નથી, છોડવા જેવી નથી.

‘નેશન’ શબ્દ આપણી ભાષામાં નથી, એ ભાવ આપણા દેશમાં હોતો નહિ. આજ યુરોપિયન શિક્ષણને પ્રભાવે રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વને આપણે આદર આપતાં શીખ્યા છીએ. પણ તેનો આદર્શ આપણા અંતઃકરણમાં નથી. આપણા ઇતિહાસ, આપણા ધર્મ, આપણા સમાજ, આપણું ઘર-કુટુંબ એ નેશન બાંધવાના મહત્ત્વને કબૂલ રાખે નહિ. યુરોપ સ્વાધીનતાને જે સ્થાન આપે છે, આપણે સુક્તિને તેજ સ્થાન આપીએ છીએ. આત્માની સ્વાધીનતા સિવાય બીજી સ્વાધીનતાને આપણે જોળખતા નથી. રિપુનું બંધન એ આપણે હિસાબે સુખ્ય બંધન છે-તેને છેઢી નાખ્યે આપણું પદ રાજામહારાજાના પદ કરતાંયે ઉંચું થાય. આપણા ગૃહસ્થના કર્તાવ્યમાં સમસ્ત જગત પ્રત્યેનાં કર્તાવ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય. આપણે ઘરની અંદરજ સમસ્ત બ્રહ્માંડ અને બ્રહ્માંડપતિની સ્થાપના કરી છે. આપણાં સમસ્ત કર્તાવ્યોનો આદેશ આ એકજ મંત્રમાં સમાઈ ગયો છે:-

ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात् तत्त्वज्ञानपरायणः ।

यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥

એ આદર્શ પામી શકાય તો ‘નેશનલ’ કર્તાવ્યથી પણ એ મોટું છે. આને એ આદર્શ આપણા સમાજમાં જીવંત નથી, એટલા માટે તો આપણને યુરોપની અદેખાઈ આવે છે. એ આદર્શને જો આપણે ઘેરઘેર સજીવન કરી શકીએ તો આપણને બંદુક અને કમકમ ગોળીઓની જરૂર ન રહે. ત્યારે આપણે સાચેસાચી સ્વાધીનતા મેળવીશું, ત્યારે આપણા વિજેતા કરતાં કોઈ રીતે ન્યૂન હોઈશું નહિ. પણ એમની પાસે કરેલી પ્રાર્થનાઓથી આપણને જે કંઈ મળશે એથી

આપણે ઠોઠ રીતે મોટા થઈશું નહિ.

પંદર-સોળ સૈકાઓ એ કંઈ બહુ લાંબો કાળ ન કહેવાય. 'નેશન'જ સભ્યતાનું પરિણામ છે, એવી તો તેની ઉદ્ભવી પરીક્ષા ઠોઠ શકે નહિ. પણ એ તો જોઈએ છીએ કે, તેના આચારવિચાર સારા નથી. એ અન્યાય, અવિચાર અને અસત્ય વડે ખૂબ ફાલી છે અને લયંકર નિર્દયતા એનાં લાડકાંની અંદર પ્રસરી ગઈ છે.

એ નેશનલ આદર્શને આપણે આદર્શરૂપે લીધાથી આપણામાં પણ શું અસત્ય આવ્યું નથી? આપણી રાષ્ટ્રીય સભા વગેરે સંસ્થાઓમાં શું નાના પ્રકારની ચતુરાઈ, અસત્ય, પોતાનાં મન સંતાડવાની ખબરદારી ખીલી નથી? આપણે જોખમેજોખમું સત્ય બોલતાં શીખીએ છીએ? આપણે શું અંદરોઅંદર બોલવા નથી લાગ્યા કે પોતાના સ્વાર્થને માટે કરવામાં જે દૂષણરૂપ છે, તે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને માટે કરવામાં દૂષણરૂપ નથી?

ખરી રીતે દરેક સભ્યતા ઠોઠ ને ઠોઠ એક આસન ઉપર બેઠેલી હોય છે. એ આસન ધર્મને આધારે વહેણું છે કે નહિ તેજ વિચારવાની વાત છે. જો તે ઉદાર વ્યાપક ન હોય, જો તે ધર્મને પીડીને વધેણું હોય તો તેમાંથી થયેલી ઉન્નતિ જોઈને આપણે તેની અદેખાઈ ન કરવી જોઈએ અને તેનેજ ઇષ્ટ માનીને તેના ઉપર આપણી સભ્યતાને સ્થાપવાની લાલસા ન રાખવી જોઈએ.

આપણી હિન્દુ સભ્યતાના મૂળમાં અમાજ છે, યુરોપીયન સભ્યતાના મૂળમાં રાષ્ટ્રનીતિ છે. સામાજિક મહત્ત્વથી માણસ માહાત્મ્ય મેળવી શકે, રાષ્ટ્રનીતિના મહત્ત્વથી પણ મેળવી શકે. પણ યુરોપિયન પદ્ધતિએ નેશન ઘડવી એજ સભ્યતાની એકમાત્ર પ્રકૃતિ અને મનુષ્યત્વનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે એમ જો આપણે માની બેસીએ તો જરૂર આપણે ભૂલ કરીએ છીએ.

(૧૯૦૨)

૧૦--અતિશયોક્તિ*

પૃથ્વીના પૂર્વેકાના લોક-આપણે બહુ વધારીને વાતો કરીએ છીએ. આપણે આપણા પશ્ચિમના ગુરુ મહાશયોની પાસેથી ઠપકો ખાવો પડે છે. જે લોક સાત સમુદ્ર પાર થઈને આપણા બલોને માટે ઉપદેશ દેવાને આવે છે, તેમની વાતો આપણે માથું નમાવી સાંભળવી જોઈએ. કારણ કે આપણુ હલભાગીઓની પેઠે એ લોક માત્ર વાતોજ કરી જાયતા નથી. વાતો કેમ કરી સંભળાવાય તે પણ એમને ખબર છે. આપણા બંને કાનમાં એ ફગલ કરે છે.

પણ ઉપદેશ ને ઠપકો તો આપણે વારંવાર સાંભળ્યા છે; આપણે કેટલા અધમ છીએ એ તો આપણી નિશાળની ભૂગોળવિદ્યાનાં પાનાંમાં વાંચીએ છીએ ને કેન્વેકેશન હોલમાં પેટ ભરીને સાંભળીએ છીએ. આપણે નળગો જવાબ એ સાંભળે એમ નથી; તો પછી ક્યાં સુધી ચૂપ બેસી રહેવું? નમ્યું માથું કેટલું નમાવવું?

ખરી વાત એ છે કે, બધી જાતિઓમાં અત્યુક્તિ ને અતિશયોક્તિ હોય છેજ; એ તો 'ચોતાનું' બિલકુલ સ્વાભાવિક ને સામાન્ય એકે વારે અસંગત લાગે. જ્યારે આપણે આપણી વાતો વધારી વધારીને કરીએ છીએ, ત્યારે અગ્રેજ છાનો-માનો બેઠા હોય, ને જ્યારે અગ્રેજ ચોતાની વાતો વધારી વધારી નેકરતો હોય, ત્યારે આપણે છાનામાના બેઠા હોઈએ. આપણને લાગે કે અગ્રેજ વધારીને વાતો કરે છે; અને અગ્રેજ

ધારે કે પૂર્વદેશના લોકને પ્રમાણરૂં જાન નથી.

આપણા દેશમાં મહેમાનને કહીએ કે “બધું આપનુંજ છે-ધર આપનું, જાર પણ આપનું.” અંગ્રેજ એના પોતાના-જ ધરના રસોડામાં પણ મૂકતાં રાંધનારીને પૂછે કે “રસોડા-માં આવી શકું કે ?” આ જાને એકજ પ્રકારની અતિશયોક્તિ.

શ્રી મીડાની વાડડી ધણી તરફ ખસેડી મૂકે ત્યારે અંગ્રેજ ધણી બોલે: “ચેન્ક થુ !” એ પણ અતિશયોક્તિ. આપણા દેશમાં ખેતરમાં નોતરેલા પરણ્યા ફેરીઓ ખાઇ-ચૂસીને, વળી થોડી છેડે જાંધીને ખેતરના ધણીને કહે કે “અમને જાણું સંતોષ થયો”-એટલે અમારો સંતોષ એજ તમારું ઇનામ; ત્યારે ખેતરનો ધણી કહે કે “હું કૃતાધિ થયો.” આને પણ અતિશયોક્તિ કહી શકાય.

આપણા દેશમાં (બંગાલમાં) શ્રી સ્વામીને પત્ર લખે ત્યારે ‘શ્રીચરણેષુ’ એવું લખે, તે અંગ્રેજને અતિશયોક્તિ લાગે. અંગ્રેજ જેને તેને ‘માય ડિયર’ લખે, આવો અભ્યાસ આપણને ન હોવાથી આપણને એ અતિશયોક્તિ લાગે.

ખેશક, એવાં તો હજારો દૃષ્ટાંત હશે. એ જાંધી સમા-જમાં ચાલતી વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી અતિશયોક્તિનાં દૃષ્ટાંતો, રોજરોજના વ્યવહારમાં આપણે નવી નવી અતિશયો-ક્તિ જનાવી કાઢીએ છીએ-એ જ પૂર્વની ભતિનો દોષ.

તાળી એક હાથે પડે નહિ, તેમ વાત પણ એકલાથી થાય નહિ. જ્યાં શ્રોતાવક્તા એકબીજાની વાતો સમજી શકે, ત્યાં એની મેળેજ અતિશયોક્તિ ચોક્કસ. સાહેબ કાગળની નીચે આપણને ‘ચોર્સ ટુલી’ લખે ત્યારે એ એના આપણી સાથેતા એવા ઘણા સંબંધનો તરણુઓ ફરી આપણે પેટમાં વિચારીએ તો લાગે કે, સાચી રીતે સાહેબ આપણો છે જ નહિ. વળી વાઈસરોય સાહેબ આપણા ઉપરના પત્રમાં પોતાને ‘આપનો તાબેદાર સેવક’ લખે ત્યારે એમાંથી સોળે સોળ આના બાદ કર્યા પછી જે કંઈ વધે એમાંથીયે ફરી સોળ આના બાદ કરવાનું મન થાય. એ જાંધી તો રિવાજની અતિ-

શયોક્તિ. પણ ચાલવી ભાષામાં પણ અતિશય હમલેહમલા અતિશયોક્તિ કરે છે. 'ધમિન્સલી' 'ધમ્મેચરેલી' 'એકરદ્રીમલી' 'ધન્દ્રીનીટલી' 'એન્સોદ્યુટલી' વગેરે વગેરે શબ્દો એ બધે સાચીજ રીતે માની લેવામાં આવે તો પૂર્વદેશની અતિશયોક્તિ આ વચ્ચેમાં તો માથું ઘસું કરી શકે નહિ.

બહારની વાતોમાં આપણે દીવા છીએ એ હકીકત તો આપણે ઠપ્પૂલ કરવી નેહાયે. બહારની ચીજને આપણે ઠીક ઠીક ભેધ શકતા નથી, ઠીક ઠીક સમજી પણ શકતા નથી. ત્યારે ત્યારે આપણે બહારના નવને છ ને છને નવ કરી નાખીએ છીએ. બધી ભેધને આવે દોષ ન કરીએ તો એ-વડો દોષ-એક તો પાપ, ને તેના ઉપર વળી અજ્ઞાન. ઈન્દ્રિયને એટલો આગમુને બુદ્ધિને એટલો ગાફેલ શખીએ તો હુનિયામાં આપણા આ બે મુખ્ય આધાર માટી થાય. વૃત્તાન્ત તરફ વશાય ધ્યાન ન આપીએ ને સિદ્ધાન્તને કલ્પનાબળથી વધારી મૂકીએ તો આપણે આપણને જ હજો હાંએ. ત્યાં ત્યાં જૂઠ કરીએ, ત્યાં ત્યાં જ ઠાકર પાછાએ. કાણું હરણુ દેખતી આંખ તરફ નજર શખીને નીચંતે ચરે, પણ કાણી આંખ તરફથી પારખિતું વીર આવીને એનો પ્રાણ લે. આપણી કાણી આંખ મૃત્યુલોક તરફ છે, એ બાબુધીજ આપણને ધા પડ્યા છે. એ બાબુના ધા ખાઈને આપણે મર્યા પડ્યા છીએ. પણ સ્વભાવ પડયો તે ભય ના ને !

પોતાનો દોષ ઠપ્પૂલ કર્યો એટલે હવે પારકાનો દોષ કેખાડવાનો અવસર આવશે. અને લોક એવા પ્રચલની નિંદા કરે છે, હું પણ કરું છું. પણ જે લોક ન્યાય આપવા નીકળે, તેમનો ન્યાય કરવાનો બીજાને પણ અધિકાર હોય. એ અધિકાર છોડી દેવો ગમતો નથી. એથી પારકાને કંઈ લાભ થયે એમ માનતો નથી, પણ અપમાન કરવાને પ્રસંગે પોતાના લાલચી વાત છોડી દેવા ગમે નહિ.

આપણે ભેયું છે કે આપણી અતિશયોક્તિ આગમુ બુદ્ધિને કારણે છે, તે ઉપરાંત બહુ દિવસની પસંધીનતાને

કરણે પણ આપણાં મન જગડ્યાં છે. જેમ આપણે જ્યારે ત્યારે વખતે કે કવખતે, જરૂરે કે જીનજરૂરે ખૂમ પાડી ઉઠી એ છીએ કે ‘અમે રાજભક્ત !’ પણ ભક્તિ કરવી કેની તેનું તો ઠેકાણું પણ નહિ—કાચદાના પોધાની કે કમિશનર સાહેબના અપરાસીનો કે પોલીસના હવાલદારની ? સરકાર છે તો ખરી, પણ તેમાં માણસ કયા ? દુહ્યનો સંબંધ જોડવો કેની સાથે ? ઝાંદિસને છાતી સાથે બીઠાય નહિ. વચ્ચે વચ્ચે અમત્યક્ષ રાજાનું મરણ થાય કે અગિયેક થાય ત્યારે તે વખતે ફૂંક ઉઘરાવવાને બહાને રાજભક્તિ દોહી લેવાના પ્રયત્ન થાય. જીકેના માર્યા સૂકી ભક્તિ ઢાંકવાની અતિશયોક્તિ માટે પણ રાજપાત્રને કાના સુધી જરી આપણું પડે. જે વાત સ્વાભાવિક નથી, તેને પૂરવાર કરવા જતાં લોક વધારે જોરથી ખૂમ પાડી ઉઠે—એ વાત તો બૂલીજ જાય કે ખીરા રાગમાં જોરૂરે સૂર પકડાઈ જતાં વાર લાગે, ખૂમ પાડવામાં એ જોરૂરે સૂર ચારગણે ગાજી ઉઠે.

પણ આ પ્રકારની અતિશયોક્તિમાં આપણો એકલાનો દોષ નથી. એથી પરાધીન જાતિની બીજવા ને હીનતા તો દેખાઈ આવે છે, પણ એ અવસ્થામાં આપણા રાજ્યાધિકારીઓની મોટાઈ અને સત્ય રેનેહ કંઈ દેખાઈ આવતો નથી. તળાવનું પાણી સપાટીમાં નથી એવી વાત કોઈ મૂરખો ગંભીર બનીને કહે, તોપણ એના સરદાર વિના જીજ્ઞે કોણ આવી વાત માને ? આજકાલ આપણા લોકે કહે છે અમે તો રાજભક્ત—અમે તમારી પગરજ તળે વેચાયલા દાસ ! ને સામ્રાજ્યને મદદ મત્ત થયેલા અંગ્રેજ એવી વાતો સાંભળવા ચહાય, એટલું જ નહિ પણ એવી વાતો હુંદુબી વગાડીને જગતને સંભળાવે !

આ જાણુએ આપણા ઉપર પાછભારનો વિશ્વાસ એમના મનમાં નથી, આટલા મોટા દેશને હથિયાર વિનાનો કરી મૂક્યો, ખારણે એકાદ જંગલી ઘાતકી જનાવર આવી ચડે, તો ઘરને આગળો મારી અંદર પેસી જવા વિના આપણને જીજ્ઞે ઉપાય ના મળે, અને જગતના મોં સામે સામ્રાજ્યનું

બળ દેખાડવા આપણી અટલ રાજભક્તિ બહોર કરવા આપણે હાજર છીએ ! મુસલમાન રાજ્યોમાં દેશનાયક થવાનો, સેનાનાયક થવાનો, આપણે અધિકાર રદ થયો નહોતો; મુસલમાન ખાદશાહ પડખામાં સામંતસરદારને લઈને રાજસભામાં બેસતો એ કાંઈ મરકરી નહોતી. તે વખતના રાજ્યો સાચીજ રીતે ખાદશાહતના મિત્રો હતા, રક્ષક હતા અને માનપાત્ર હતા. આજ તો રાજ્યોને મોઢાનું માન આપવાનું અને તેમને પાછળ ઘસડી જઈ દેશવિદેશમાં રાજભક્તિનું નાટક પણ બોમનીજ પાસે કરાવવાનું. આડંબર જૂના વખત કરતાં ચારગણો. ન્યારે ઇંગ્લાંડની સામ્રાજ્યલક્ષ્મી સાજ સજીને બેસે, ત્યારે કોલોનીઓ (સંસ્થાનો) રાજ્યકર્તાના મુકુટમાં ચળકે-ચળકે કરે; અને ભારતવર્ષના પ્રાચીન કુળના રાજવંશીઓ બોના ચરણના નપુરમાં ઘુઘરીની પેઠે બાંધાઈને માત્ર ઝંકાર કરવાનું કામ કરે. આ વખતના વિદ્વાયતી દરબારમાં જગતની સામે એ બહોર થયું છે. અંગ્રેજનું સામ્રાજ્ય તે જગન્નાથજીનું મંદિર; ત્યાં કેનેડા, ન્યુઝીલેન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા પોતાનાં બહાં શરીર ને ફૂલેલી હાંડ લઈને હાંકારાહાંકાર કરતાં પંડયાગીરી કરતાં કરે છે, પણ ખિચાઈ સૂકાઈ ભારતવર્ષ તેને દરવાજે ધક્કા ખાય છે, એને મંદિરમાં પેસવાનોય અધિકાર નહિ, ઠાકોરજીનો ભોગ પણ બોના નસીબમાં એવોજ. પણ જે દહાડે જગતના રાજમાર્ગ ઉપર ઠાકોરજીનો બગનભેલી રથ નીકળે, તેજ માત્ર એક દહાડે રથનો વાંસ પકડી એને ખેંચવાને માટે ભારતવર્ષને હાંક પડે ! તે દહાડે કેટલી વાહેવા, કેટલી તાળીઓ, કેટલો મિત્રભાવ ! તે દહાડે કર્જનની બેલીઓમાંથી છૂટેલા ભારતના રાજ્યોનાં મણિમાણેક લાંડનના રાજમાર્ગ ઉપર ચળકે-ચળકે ચાય, અને લાંડનની હાંરિપટલો ઉપર રાજભક્ત રાજ્યોનો દાનવરસાદ મુસળધાર વરસે, અને એ બધું ભારતને નીચે માથે સાંભળી રહેવું પડે ! આ બધી ઘાલમેલ પશ્ચિમની અતિશયોક્તિ. આ બધી નકલ માત્ર અતિશયોક્તિભરેલી-એમાં કશુંય સાચું નહિ !

પૂર્વના લોકોની અત્યુક્તિ ને અતિશયોક્તિ ધણુક વખતે તેમના સ્વભાવની ઉદારતાને લીધેજ હોય છે. પશ્ચિમના લોકોની અતિશયોક્તિ માત્ર ઠંડારેલીજ હોય છે, બનાવટી ઠંડીએ તો ય આવે. દિવઉદાર ગોગલ બાદશાહના સમયમાં દિલ્હીમાં દરબાર ભમતો. ગાજ તો એ દિલેય નથી, એ દિલ્હી પણ નથી; ત્યારે એક નકલી દરબાર કરવો પડ્યો. એએક વર્ષથી રાજ્યો પોલિટિકલ એજન્ટોના હાથમાં સપડાઈ ગયા છે; સામ્રાજ્ય ચલાવવામાં એમને સ્થાન નથી, દામ નથી, એમને સ્વાધીનતા નથી. અકસ્માત્ એક દહાડો અંગ્રેજ સમ્રાટના નાથને મહિમા વિનાની થઈ પડેલી દિલ્હીમાં સલામ કરાવવા માટે ભારતને હાંકે મારી, લોંચે ધસડતા પોતાના પોષાકના પાલકને શીખ અને રાજપૂત રાજકુમારો પાસે ઉપડાવી, અચાનક આવેલા ઢાળીઆની પેઠે એક દહાડો સમારોહનો ભમદો ઉઠી આંચો; ત્યાર પછી બધું સુતું, બધું લખું!

હાલની ભારતસામ્રાજ્ય ઍક્સિસે પણ કાયદેસર ચાલે-એમાં રંગડંગ નહિ, ગીતવાદ નહિ, એમાં પ્રત્યક્ષ માણસ નહિ. અંગ્રેજના રમતખેલ, નાચગાન, આનંદવિલાસ સૌ પોતાનામાંજ. એમની આનંદશાળાઓમાંથી એમના આનંદ-વિનેદની કુશક્રી પણ ભારતદેશની સામાન્ય પ્રજાને માટે ઉઠી બહાર આવે નહિ. આપણી સાથે અંગ્રેજનો સંબંધ ઍક્સિસના બાંધા કામથી ને હિસાબના ચોપડા ઉપર સહી કરાવવાથી પૂરો થાય. પૂર્વના બાદશાહો અને નવાબો સાથે આપણો સંબંધ અક્ષવચ્ચનો, શિલ્પશોભાનો, આનંદઉત્સવનો-એમ અનેક રીતે હતો. એમના રાજમહેલોમાં આનંદનો દીવો યજ્ઞગ્ને એનું અજવાળું ચારે કોરની પ્રજાના ઘર ઉપર પડે; તેને દરવાજે ને નોબત બેસે તેનો આનંદધ્વનિ ગરીબની ઝૂંપડીમાં પણ વાગી ઉઠે.

અંગ્રેજ સિવિલિયનો પસપરને નોતરાં તેણં કરી લાઈ-બમી દાખવે, એ બધું પોતાને માટે. ત્યાં પાંચ અંગ્રેજ બેસા છે ત્યાં આનંદની લહેર ઉઠે છે, પણ એની ગંધ પણ

ખહાર નીકળતી નથી. આપણે માત્ર છેટેથી દેખી શકીએ છીએ—આકરો ખારણે બેઠા લાડકયા લાડકયા ઉપર પાડેલા કાણામાંથી પંખાની દોરી જેવે છે, ગાડીવાળો ગાડીના ઘોડાની લગામ પકડી ચમરીથી ઘોડાના મગજર ઉરાડે છે અને બળેલા ભારતવર્ષના તપેલા સંબંધમાંથી નાસી જવા રાજ-પુરુષો સીમલાની શીતળ ટેકરીને રસ્તે લેવે શ્વાસે દોડયા વાંચ છે. ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ સત્ત્યનો બહોળો વહીવટ એકે-વારે આનંદ વગરનો, એકેવારે રસ વગરનો છે—એનો માર્ગ ઑદિસ અદાલતની દિશાએ; જનસમાજના હૃદયની દિશાએ નહિ. ત્યારે આજ એકદમ ગ્યાનમાંથી દરબાર શો કાઢ્યો? સમસ્ત રાજ્યવહીવટ સાથે એનો યોગ ક્યાં આગળ? બાડ-વેલીએ ફૂલ ફૂટે, ઑદિસના વર્જીવાંસને તો શુભાળ ફૂલ ફૂટે ના! આ તો સૌ રેતીના રણમાં ઝંઝવાના જળ જેવો ખેલ છે; એ પાણી યાક ઉતારવા માટેનું નથી, તરસ મટાડવા માટેનું નથી.

પહેલાંના દરબાર બાદશાહોનો પ્રતાપ બહોર કરવા નહોતા ભરાતા, કોઇની પાસે તીણું સૂરે ચલામ કશવવા માટે નહોતા ભરાતા—એ તો સ્વાભાવિકજ હતા. એ સૌ ઉત્સવે બાદશાહ નવાબોની ઉદારતાના પ્રવાહ ઉછળતા ને પહેતા. એ પ્રવાહથી કામનાવાળાઓની કામના પૂરી થતી; દીનજનનાં દુઃખ ધોવાતાં; એથી આશાનંદ ફર ફર સુધી વહી જતા. આવતા દરબારમાં કયા દુઃખીનું દુઃખ જવાનું છે, કયા દરિદ્રની દરિદ્રતા ટળવાની છે? તે દિવસે જો કોઇ અભાગીઓ જોટી આશા રાખીને હાથમાં અરણ લઈ સમ્રાટના પ્રતિનિધિ પાસે જવાની ઉમેદ રાખે તો ખીંક ઉપર સિંચાઇના દંડા લઇને રોતો રોતો પાછો ના આવે?

માટે જ કહું છું કે, આવતો કિલ્હી દરબાર પશ્ચિમની અતિશયોક્તિ, નકલી અતિશયોક્તિ છે. આ બાબુ હિસાબ-કિતાબ, ફુકાનદારી; પેલી બાબુ પૂર્વના બાદશાહોની નકલ કર્યા વિના પણ ન આવે. આપણો આખો દેશ ભૂખે સૂશે તે દિવસે મોટા દરબારનો આડંગર દેખીને આપણે કંપી

ઉઠ્યા છીએ, એમ માનીને રાજકારભારીઓ આપણને ઠંડા પાડવા કહે છે કે, ખર્ચ કંઈ બહુ થશે નહિ, ને જે થશે તેમાંનું અધુરુંકે તો પાછું વાળી દેવાશે. પણ ખર્ચમાં કસર કરે તો ઉત્સવ થાય નહિ. કોયળીનું મોડું જેવી બાંધી ઉત્સવ કરવા નીકળતાં પોતાના પેસા તો જાયે, પણ બીજાના ખર્ચાવવાનું દિલ ના થાય. તેથીજ આવતા દરબારમાં સમ્રાટના નાયબ થોડા ખર્ચે ચલાવી તો શકે; પણ આડંબરને કુલાવી દેવાને માટે રાજાઓને તો ખર્ચ કરવા પડશે. દરેક રાજાને છેવટે અમુક થોડા, અમુક હાથી, અમુક માવુસો તો લઈ જવાંજ પડશે, ને સાંભળ્યું છે કે તેને માટે સૂચનાઓ તો અપાઈ પણ ગઈ છે. એ બધા રાજાઓના હાથીથોડાથી ને લાવલશ્કરથી અને એટલે થોડે ખર્ચે બાદશાહનો ચતુર મુખો અને એટલો ભારે ઠાંક ઠંડારી મૂકશે, પણ આપણે રામદાસે રાજકીય ઉત્સવનો જેને પ્રાણ કહી શકાય તે ઉદારતા, તે દાનશીલતા એમાં જરાય નહિ હોય. એક આંખ કોયળીની દોરી ઉપર ને બીજી આંખ પુરાતન બાદશાહોની નકલ ઉપર રાખ્યે કામ કંઈ થાય નહિ. એ સૌ કામ તો સ્વાભાવિક રીતે થાય ત્યારેજ થાય ને શોભા પામે.

એટલામાં આપણા દેશના એક નાના રાજાએ સમ્રાટના આ અભિપ્રેકને ઠારણે પોતાની પ્રજાને હજારોના કરની માફી આપી છે. મનમાં આવે છે કે, ભારતવર્ષનો રાજકીય ઉત્સવ શી રીતે ઉજવાય, તેનો પાઠ ભારતવર્ષના આ રાજાએ અંગ્રેજ કારભારીઓને શીખવ્યો છે; પણ જે નકલ કરે, તે સાચો પાઠ શીખે ના; એ તો માત્ર આડંબર કરી શકે. તપેલી રેતી સૂર્યની પેઠે તાપ આપે, પણ પ્રકાશ આપે ના. તેથી આપણા દેશમાં અસહ્ય અતિશયોકિનનું ઉદાહરણ આપણું હોય તો તપેલી રેતીનું અપાય છે. આવતા દિલ્હી દરબારમાં પણ એમ પ્રતાપ તો મોટો દેખાશે, પણ આશા ને આનંદ તો દેખાશે નહિ. માત્ર દંભ દેખાડવાથી સમ્રાટને પણ શોભા નહિ—ઉદારતા નીચે, દયા નીચે, દાન નીચે એ અસહ્ય દંભને ઢાંકી દેવામાંજ રાજાને શોભા. આવતા દરબાર-

માં ભારતવર્ષ પોતાના રાજસજ્જવાડાને લઈને બાદશાહના સુબાની સામે માથું નમાવવા જશે, પણ બદલામાં બાદશાહ એને શું માન આપશે, શી સંપદ આપશે, શો અધિકાર આપશે ? કશું જ નહિ. એથી ભારતની નગખાઈ સાબિત થશે, એટલું જ નહિ, પણ એવા પોલા દરબારની કંબુસામથી રાજમહિમા પૂર્વદેશમાં ઘટયા વિના નહિ રહે.

જે સૌ કામ પાશ્ચાત્ય રિવાજ પ્રમાણે થાય, તે આપણા રિવાજને મળતાં ન પણ આવતાં હોય તોય એ બાબતમાં આપણે ચૂપ થઈ બેસી રહેવું પડે. દાખલા તરીકે, આપણા દેશમાં તો રાજા પધારે કે દોઈ શુભ કર્મ આદરે, ત્યારે જે ઉત્સવ-આમોહ થતા, તેનું ખર્ચ રાજાઓજ કરતા. વળી જન્મતિથિ વગેરે પ્રસંગે રાજા પ્રજાને કંઈક લાલ આપતા. અહીં તો એથી છેક ઉલટું થાય છે. રાજા જન્મે કે મરે, ચંદે કે પડે, ત્યારે રાજા તરફથી પ્રજા પાસેથી પૈસા કઠાવવા લખણીનું પાનિયું ચોટામાં નીકળે; રાજા, રાય બહાદુર વગેરે ખિતાબના રાજકીય લીલામની દુકાન મંડાય. અકબર, શાહજહાં વગેરે બાદશાહો પોતાની કીર્તિ પોતેજ રાખી ગયા છે—આજકાલ તો રાજકારભારીઓ ભુલી ભુલી જગાએ વિવિધ ચતુરાઈએ લોક પાસેથી મોટા મોટા કીર્તિસ્તંભ કરાવી લે છે. આજે બાદશાહનો પ્રતિનિધિ સૂર્યવંશી ક્ષત્રીરાજાઓને સલામ કરાવવા બોલાવે છે, તે પોતાના ગળવામાંથી કંઈ નહોર બોલાવશે કે કંઈ ધર્મશાળા બંધાવશે કે કેળવણીને માટે કે શિક્ષણચર્ચાને માટે કંઈ પૈસા ખર્ચશે ? તે દિવસોમાં તો બાદશાહો, નવાબો ને રાજકારભારીઓ આ બધાં શુભ કાર્યો કરીને પ્રજાનાં હૃદયની સાથે યોગ દેતા. આજ રાજકાર-ભારીઓનો તો પાર નથી, એમના પગાર પણ એવા બડા છે કે દુનિયાભરમાં ચંકાય છે; પણ આ દેશમાં દાન કે સત્કર્મ કરીને કશી નિશાની રાખી જતા નથી. વિલાયતી દુકાનમાં-થી માલ ખરીદે, વિલાયતી ઢોસ્તોની સાથે મોજમલ ઉડાવે ને છેવટે વિલાયતના ખૂણામાં જઈ બેસી મરતાસુધી હિન્દુસ્તાનનું પેન્શન ખાય.

ભારતવર્ષમાં લેડી ડફરીનને નામે જે બધાં દવાખાનાં ખોલાયાં છે, તેના પેસા છૂટકે નાછૂટકે આ દેશની પ્રજાનેજ આપવા પડ્યા છે. એ રીત બહુ સારી પણ હોઈ શકે, છતાં તે આ દેશની રીત તો નથીજ-તેથી એ પ્રકારનું બહુ કામ આપણા હૃદયમાં વસતું નથી. વસે કે ના વસે, તોય વિલાયતનો રાજા વિલાયતી રીતે ચાલે, એમાં ખોલવાનું કશું હોય નહિ. પણ કોઈ વેળા દેશી કોઈ વેળા વિલાયતી થાય ત્યારે માનવું શું? વગી આડંબરની વેળાએ દેશી રીત પકડે અને ખર્ચપત્રની વેળાએ વિલાયતી રીત પકડે ત્યારે તો આપણને બહુ વિચિત્રજ લાગે. આપણા વિલાયતી કાર-ભારીઓ માની બેઠા છે કે, પૂર્વના લોકોનું હૃદય આડંબર-થી લોળવાઈ જાય છે, એટલા માટે ત્રીસકરોડ જીવડાંને દળાવી દેવાને માટે દિલ્હી દરબાર નામે એક ભારે અતિશયોક્તિ બહુ વિચાર કરી કરીને, હિસાબમાં બહુ કસાકસી કરીને ખડી કરી દીધી છે-જાણતા નથી કે પૂર્વના લોકોનું હૃદય તો હયાદક્ષિણથી અને મંગળકાર્યથી લોળવાય છે. આપણે જે ઉત્સવસમારોહ, તેમાં નોતરેલા અણનોતરેલા સૌને પીરસાય, તેમાં ઘઠિ ઘઠિ દેહિ પીયતામ્ મુગ્ધતામ્ શબ્દોનો તો પાર નહિ. એમાં પૂર્વના દેશોની અતિશયોક્તિ હશે, પણ એ પેટના ઉમળકાની છે, સ્વાભાવિક છે. અને પોલીસની ચોદીએ ઘેરાયલો, સંગીનથી કાંટાળો થઈ ગયેલો, શંકાથી સંકોચ કરાવતો, કંલુસાર્થથી સાંકડો થઈ ગયેલો, હયાહીન, દાનહીન જે આ દરબાર-જે માત્ર દંભ ઉલો કરે એ પશ્ચિમના દેશની અતિશયોક્તિ. એથી તો અમારું હૃદય પીડાય છે, લજવાય છે, અમારી કલ્પના ખેંચાતી નથી અને પાછી જાય છે. ઉદારતાથી આ દરબાર ઉજળતો નથી.

એ તો વાત થઈ નકલી અતિશયોક્તિની; પણ નકલ બહારના ઝોળને કારણે અસલને પહોંચી શકે એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. આથી સાહેબ જ્યારે સાહેબી છોડી નવાળી લે, ત્યારે જે અતિશયોક્તિ બહાર પડી જાય, તે પણ નકલી. એના સ્વભાવની અતિશયોક્તિ હાય આવે નહિ. વિલાયતી

અતિશયોક્તિનો એક દાખલો ઠીક યાદ આવે છે. સરકારેજ એ દાખલા ઉપર પચ્ચરનો થાંભલો ઉભો કરીને એને અમર કર્યો છે. એ દાખલો તે બળવા વખતના કાનપુરના કતલો દ્વાવાળી અતિશયોક્તિ.

પહેલેજ કહી દીધું છે કે, પૂર્વના લોકોની તે અતિશયોક્તિ આપણે બહુ વાપરી દર્ધએ છીએ, કાપીકૂપીને ઠીકઠાક કરતાં આપણને આવડે નહિ. જીભોને, આપણાં કપડાંની દીલાં દીલાં, જોઈએ તે કરતાં બહુ વધારે-સાહેબનાં કપડાં કાપી કૂપીને ઠીક માપસર, કાપી કાપીને અને રંગ કરી કરીને એવાં કરી નાખે કે આપણે હિંસાએ તો મર્યાદાની હદ પણ ફેદી જાય. આપણે જોઈએ તો પુષ્કળ નાગા, જોઈએ તો પુષ્કળ હાંકયા. આપણી વાતો પણ એવીજ-જોઈએ તો એકે વારે મૂંગા જેવા, જોઈએ તો બહુબોલા. આપણો વહેવારે પણ એવો-જોઈએ તો બહુ સાંકડો, જોઈએ તો બહુ ઉમળકાભર્યો.

પણ અંગ્રેજની અતિશયોક્તિ સ્વાભાવિક રીતે આવી વધારે પડતી નથી-તે અતિશયોક્તિ તો ખરી, પણ ઠીંગણી. રેતી ઉડતી ના હોય, ત્યાં પણ દરિયા દેખાડે; પણ ચતુરાઈ એવી વાપરે કે એમાં કંઈ મણા નહિ. પૂર્વની અતિશયોક્તિનો મોટો ભાગ શોભા; એજ એનો અલંકાર; એથી વિના-સંકેતે પોતે પોતાની બહેરાત આપે. અંગ્રેજ અતિશયોક્તિનો મોટો ભાગ મહીં ઉઠો હોય અને ઉપરથી ખરા પણાનો સાજ સજીને ખરા સત્યની હારમાં બેસી જાય.

આપણે હોત તો કહી નાખત કે કતલો દ્વામાં હજારો માણસો મર્યા છે. હકીકતોને એકદમ એક ધકકે અતિશયોક્તિના દરિયામાં ધકેલી દેત. હાલવેલ સાહેબે તો, કેટલા માણસો મર્યા તેની સંખ્યા નક્કી કરીને તેની યાદી કરી. દ્વાની લંબાઈ પહોળાઈ માપી, કુટનો હિસાબ પણ આપ્યો. એ સંખ્યામાં ક્યાંય કશુંય કાણું મળે ના. પણ સામી ઠેરાધી ગણિતશાસ્ત્રી એની વિરુદ્ધ ફરી બેસ્યો, એનો ખ્યાલ એને

ખિચારાને રહ્યો નહિ. હોદ્દવેલનું જુઠાણું ફેટલે ઠેકાણે ઠેવી રીતે પકડાઈ જાય છે તે અક્ષયકુમાર મિત્રે સિરાજુદૌલા નામના પુસ્તકમાં દેખાડી આપ્યું છે. હોદ્દવેલની એજ અતિશયોક્તિ આપણા ઉપદેશક કર્જન સાહેબને હાથે ભર કરીને રાજમાર્ગની માટી તોડી કૂટી નીકળી છે ને પથ્થરની આંગળી લટે આકાશ દેખાડે છે.

પૂર્વના અને પશ્ચિમના સાહિત્યમાં પણ એ બે પ્રકારની અતિશયોક્તિના દાખલા મળી આવે છે. પૂર્વની અતિશયોક્તિનો દાખલો અરેબીઅન નાઈટસ, ને પશ્ચિમની અતિશયોક્તિનો દાખલો ક્રિસ્ટીંગનું 'કીમ' અને તેણે આપેલું ભારતનું ચિત્ર. અરેબીઅન નાઈટસમાં પણ ભારતની વાતો છે, ચીનની વાતો છે; પણ એ વાતો તો ટાઢા પહોરની-એમાંથી કાલ્પનિક સત્ય સિવાય બીજા મત્યની કોઈ આશા રાખી શકે ના, એ ચોખ્ખું ને ચદ્દ છે; પણ ક્રિસ્ટીંગ પોતાની કલ્પનાને સંતાડી રાખી એવાદંગ માંડે છે, કે જાણે સત્યજ લખતો હોય, જાણે સોગન ઉપર જુળાની આપતો સાક્ષી રજેરજ સાચું બોલતો હોય ને ! એવી સ્થિતિમાં ક્રિસ્ટીંગનાં ગપ્પાંમાંથી અંગ્રેજ વાચક સાચું માની બેસે એમાં નવાઈ નહિ.

અંગ્રેજ વાચકને એમજ લાગવી પડાય, કારણ કે એને હકીકતો વહાલી. બણતી વખતેય એને ચોક્કસ હકીકતો જોઈએ, ખેલતી વખતેય ચોક્કસ હકીકતો વારવી ન શકે તો એને મજા પડે નહિ. એયું છે કે અંગ્રેજ રસોડામાં મસલાને સંધી બને ત્યાંસુધી આપું રાખે. એ સ્વાદિષ્ટ છે એટલાજ માટે એમાં પૂરો સ્વાદ પડે નહિ, પણ સાચેસાચું એ અંગ્રેજલોકોજ્ય પ્રાણી છે એવો અનુભવ કરવામાં પણ સ્વાદ પડે. બ્રિટિશ ખાણું તે માત્ર ખાણુંજ છે એમ નથી. એને પ્રાણીવિદ્યાનો અલોકિક ગ્રંથ પણ કહી શકાય. કોઈ તરકારીમાં પંખીના શરીર ઉપર લોટ ચઢાવીને ઢાંકી ફીધું હોય તો તેના પગ કાપીને તેના ઉપર મૂકે. એટલી બધી અંગ્રેજને હકીકતની ચીવટ છે. પોતાની બાળતની કલ્પનામાં પણ

અંગ્રેજ વાચક હકીકતના આંકડા માગે; ત્યારે કલ્પનાને પણ સાચા જેવી કરી દેખાડવી પડે ને ! માણસ અસંગત જગાએ પણ સાપ જેવા આછા, તેને વાઢી દેખાડી દેવો પડે. એ સાપ કાઢે તો પોતાની ઝોળીમાંથી, પણ દેખાડ કરે કે નીકળ્યો જ્વેનારના ખોળામાંથી. કિચ્લીંગ પણ પોતાની કલ્પનાને બળે સાપ કાઢે છે તો પોતાની ઝોળીમાંથી, પણ હકીકતોમાં અંતર્ધ પડેલો અંગ્રેજ વાચક લેખકની ચતુરાઈબળે એમજ સમજે કે આ સાપના ઢગલેઢગલા એશિયાના ખોળામાંથી નીકળી પડે છે.

બહારના આંકડાભરી હકીકતોની આપણા લોકને એટલી લોકપ્રતા નથી. આપણે તો કલ્પનાને કલ્પના જાણી તેમાં પણ રસ લઈએ. એટલા માટે ચક્રલાચકલીની વાતો સાંભળીએ તોપણ તેમાં લીન થઈ જઈએ—લેખકને કંઈ છળ કરવાની કરી જરૂર નથી, કાલ્પનિકને વાસ્તવિક સત્યની ઠાઠી-મૂછ પહેરાવવાની જરૂર નથી; પણ આપણે નિરુદ્ધ દિશામાં જઈએ છીએ. આપણે વાસ્તવિક સત્યને પણ કલ્પનાનો રંગ ચઢાવી તેને કાલ્પનિક કરી નાખીએ છીએ; એથી આપણને મારું ઢાગતું નથી. આપણે વાસ્તવિક સત્યને કલ્પનામાં લેળવી નાખીએ—યુરોપ કલ્પનાને વાસ્તવિક સત્યનાં લૂગડાં પહેરાવી દે, આપણા એ સ્વભાવદોષને કારણે આપણને બહુ તુકસાન થયું છે—ત્યારે અંગ્રેજનો સ્વભાવદોષ અંગ્રેજને તુકસાન કરે નહિ ? ઢાંકયું અસત્ય ત્યાં શું ઘેર ઘેર મહાજનું નથી ? ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોમાં બનાવટી બબરો કેમ પેસે છે એ કોઈથી ઢાંકયું નથી; ત્યાં વેપારીઓના મહેલમાં ને શેરબજારમાં શી શી લાયકર બનાવટો થાય છે એ કોઈનું અભણ્યું નથી. વિલાયતના વેપારીઓ અદ્ભુત ચિત્તે અદ્ભુત રંગે અદ્ભુત અક્ષરે પોતાની બહેસતોમાં કેવી અતિશયોક્તિને મિથ્યોક્તિ કરે છે એ આપણે જાણીએ છીએ—અને આપણે પણ સાફજોડું મેળવી બેશરમા થઈ એ રીત લેતા થઈએ છીએ. વિલાયતના પાલીટીકસમાં બનાવટી બબેટ તૈયાર કરવાં, પ્રશ્નના બનાવટી ઉત્તર ચોજી કાઢવા વગેરેના આરોપ

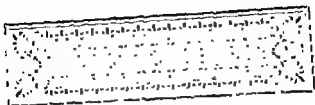
એક પક્ષ બીજા પક્ષ ઉપર મૂક્યે જ જાય છે. ત્યાંની પાર્લામેન્ટ અને પાર્લામેન્ટરી ભાષામાં ને કદી કદી તો તેની હદ ઝાળંગી જઈને મોટા મોટા લોકને જૂઠા, લુચ્ચા, સાચું છુપાવનારા વગેરે શબ્દોની પુષ્પાંજલિથી વધાવી લેવાય છે. એ પ્રકારના નિંદાવાદને અતિશયોક્તિનું ચિહ્નર કહેવાય કે નહિ એ જુદી વાત છે, પણ ઇંગ્લાંડનું પૉલીટીકલ જુઠાણાથી જીવું થઈ ગયું છે એ તો કબૂલ કરવું પડશે.

ગમે તેમ હોય, પણ આ સૌ વિચાર કરતાં એટલું તો જણાય છે જ કે, અતિશયોક્તિને અતિશયોક્તિનાંજ કપડાં પહેરાવવાં સારાં છે, અને ચતુરાઈને કાપીફૂપી વાસ્તવનાં કપડાં પહેરાવી ઠાઠમાઠથી ગંભીરરૂપે બેસાડવી એથી તો ઉલટી આપદા થઈ પડે.

(૧૯૦૩)

૧૧-તરુ વર્ષ*

આપણે હિસાબે આજે કામની કિંમત મોટી છે. ગમે તો, પામે, ગમે તો ફર, ગમે તો દિવસે, ગમે તો સંધ્યા-કાળે, ગમે ત્યારે પણ કામ તો કરવું જ જોઈએ. શું શું કરું, ક્યાં ક્યાં જવું આપું, ક્યાં ગાણું સમજું એજ શત-હજારો આપણે જોળીએ છીએ. સુરોપમાં પહેરેલી લગામે મરવું એ મોટા ગૌરવની વાત ગણાય છે. કાજ અકાજ, અકારણ કાજ, ગમે તે ઉપાયે જીવનના અંત સુધી ગાંઠાની પેઠે દોઢાદોઢી કરી મરવી જોઈએ. એ કાજનો નથો જ્યારે એકે એકે અનેક જાતિઓને ચઢવા માંડે, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર શાંતિ રહેતી કંઈ; ત્યારે તો, અગમ્ય હિમાલયના શિખર ઉપર જે હરણ જીવતું કરતું હતું, તે અકસ્માત શિકારીની ગોળીએ પડે પણ જાં. જે જીવજંતુ માણસ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મુખે વિકરે છે તેના લોહીથી જળ થઈને હવા રંગાય તો નવાઈ નહિ. વાણિયાની તોપ જોકે-હમ આવીને ચીનના ગણામાં અપીજીને ગોળો ઉતારી પણ દે, અને આફ્રિકાનાં જંગલોથી ઢંકાયેલી કાળાશ સહ્યતાને વળદેડે ધવાઈ રહી-કંઈની મરણ પામે.

અહીં આશ્રમમાં નિર્જન પ્રકૃતિની અંદર સ્તબ્ધ બેસીએ છીએ ત્યારે અંતરમાં સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે, હોવું એ જગતનો અંતિમ હેતુ છે, કરવું એ નહિ. પ્રકૃતિમાં કમને તો છેલ્લે નથી, પણ એ કમને ધરદાર પાછળ રાખીને પ્રકૃતિ પોતે હોવાની મધ્યે પ્રકાશ પામે છે. પ્રકૃતિના મોં

તરછોડી કાઢીએ છીએ, જેને જાણી શકતા પણ નથી, અંગ્રેજ નિશાળની ખારીએ બેસીને જેનો બિચારાનો પડ-છાયો પણ દેખતાં આંખ લાલ કરી નાખીએ છીએ ને મોં ફેરવી લઈએ છીએ, એ જ આપણો સનાતન ભારતવર્ષ. એ આપણી વિભાવતી તાળીઓને અનુસરી નાચવા માટે સભાએ સભાએ રખડતો ફરતો નથી; એ તો આપણી નદીઓની ઝરમ રેતીવાળા તીરે લંગોટી મારીને એકલા તૃણાસન ઉપર આસન વાળી મૂંગો બેઠો છે. એ બળવાન, પ્રચંડ, દારુણ, સહનશીલ, ઉપવાસી તેના હાડપિંજર જેવા ફેફસાં અંદર પ્રાચીન તપોવનનું અમૃત, અશોક, અભય અને હોમ વગેરે સામગ્રી હાથે બળે છે, અને આજનો મોટો આડંબર, દોડદોટી, તાળીઓ, લાંબાં લાંબાં વાડયો, આપણી પોતાની ઝનાવટો જેને ભારતવર્ષમાં સૌથી સાચી ને સૌથી મોટી માની બેઠા છીએ, એ તો સૌ પશ્ચિમસમુદ્રમાંથી ઉઠી આવેલું શીજી છે; આ સૌ એક વાવાઝોડું આવશે કે કયાંય ચારે દિશાઓમાં ઉડી જશે-એવું ઠેકાણું પણ નહિ રહે. ત્યારેજ જોઈ શકીશું કે, અચળ શક્તિ તો સંન્યાસીનાં તેજસ્વી ચક્રોમાં બળે છે, તેની જટા તો વાયુમાં ઠપે છે. વાવાઝોડાના સૂસવાટામાં ચીંપી ચીંપીને જોલતાં અંગ્રેજ ભાષણો ઉડી જશે, ત્યારે સંન્યાસીના કઠણ જમણા હાથ ઉપના લોહના કડા ઉપર તેનો લોહનો ટંક પડશે, ને ઘેનાદ કરતાં પણ વધારે ભયંકર નાદ ઉઠશે. ત્યારે આપણે આ સોળતી વિનાના, એકલા વસતા ભારતવર્ષને આપણે જોળખીશું; જે શુદ્ધ તેને તરછોડી કાઢીશું નહિ, જે મોન તેનો અવિશ્વાસ કરીશું નહિ, જે વિદેશની અલગલગ વિલાસ-સામગ્રીને તિરસ્કારી કાઢે તેને આપણે દરિદ્ર ગાની લઈશું નહિ. હાથ બેઠીને તેની સામે આવીને બેસીશું, અને વગર બોલ્યે ચાલ્યે તેના પગની ધૂળ માથે ચઢાવી ચાલ્યા ચાલ્યા ઘર આવીશું ને વિચાર કરી જોઈશું.

આજ નવે વર્ષે આ એકાન્ત પ્રદેશમાં ભારતવર્ષનો બીજો એક ભાવ પણ આપણે સમજી લઈશું. એ ભારતવર્ષનો

એકાન્તવાસ છે. એકાન્તવાસનો અધિકાર જો બહુ મોટો અધિકાર છે. એ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એ મેળવાય તોપણ સાચવવો કઠણ છે. આપણા પૂર્વજોએ ભારતવર્ષને એ એકાન્તવાસનું દાન કર્યું છે. રામાયણ-મહાભારત જેમ આપણી જાતીય સંપત્તિ છે, તેમ એકાન્તવાસ પણ આપણી જાતીય સંપત્તિ છે.

એક અજાણ્યો પરદેશી મુસાફર પોતાના વિચિત્ર પોશાકમાં ફરવા લાગે, ત્યારે કુતૂહલે ગાંઠા થઈ જઈને લોક તેની પાછળ હોડે, તેને પ્રશ્નો પૂછવા મંડી જાય, તેને કાયર કરી નાખે, તેના ઉપર વહેમ પણ આણે—આમ સૌ દેશમાં થાય છે, પણ ભારતવર્ષમાં મુસાફરને કોઈ કાયર કરે નહિ, એનાથી કોઈ કાયર થાય નહિ. ચીન દેશના સાધુ ફાઈદિઆન અને દ્વાનકસાં જેમ પોતાનામાં ફરતા હોય, તેમ ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરી ગયા છે. પરંતુ યુરોપમાં કદી એમ જાની શકે નહિ. ધર્મની એકતા બહારથી તો ત્યાં દેખાતી નથી. જ્યાં ભાષા, આકૃતિ, પોશાક સૌ સ્વતંત્ર; જ્યાં કુતૂહલના નિર્ઠય પ્રહાર પગલે પગલે પડે ત્યાં એ અધાની વચ્ચેથી ચાલવું બહુ કઠણ પડે. પણ ભારતવર્ષ એકાન્તને સેવી જાણે છે, પોતાની ચારે બાજુએ નિર્જનતાને લઈને ચાલે છે. એથી કોઈ તેના શરીર ઉપર આવી પડે નહિ. અજાણ્યો પરદેશી તેની પાસે ધસાઈને જઈ શકે ને તોય જગા પામે. જે લોક સદા હળ બાંધીને, બીડ કરીને અને રસ્તા રોકીને બેસે છે ત્યાં થઈને મુસાફરની લાત કોઈને વાળી શકે, ને બહલામાં મુસાફરને લાત ખાવી પણ પડે. સૌ કોઈ એને પ્રશ્નો ઉપર પ્રશ્નો પૂછે ને પરીક્ષામાં પાસ થઈ થઈને એક એક પગલું આગળ ભરી શકે; પણ ભારતવર્ષમાં તો મને ત્યાં જાયો, પણ આ પ્રકારની મુશ્કેલી નહીં નહિ. એને જગ્યાની તાણાતાણ નથી, એની એકાન્ત કોઈ જૂંટવી લે નહિ. ગ્રીક હોઃ કે આરબ હો, ચીનો હો કે ગમે તે હોય; જંગલમાં જાણે જતો હોય એમ એને કોઈ અટકાવ કરે નહિ. વનસ્પતિની પેઠે પોતાની ચારે કારે જગા રાખી શકે; અહીં આવીને આશ્રય લે ને વળી છાયા પણ પામે;

જાય ત્યારે વગરખોદ્યે ચાલ્યો જાય.

આ એકાન્તવાસનું મહત્ત્વ જે સમજી શકે નહિ તે ભારતવર્ષને પણ સમજી શકે નહિ. અનેક સદીઓથી પ્રખળ વિદેશી, ગાંડા સુવરની પેઠે ભારતવર્ષને એક છેડેથી ખીન્ન છેડા સુધી પોતાના દાંતથી ચીરતો કુર્યો છે, તોપણ ભારતવર્ષ પોતાના એકાન્તવાસને બળે અખંડ રહ્યો છે, કોઈ તેનું મર્મસ્થાન ચીરી શક્યું નથી. સુદ્ધવિરોધ ન કરવા છતાંય ભારતવર્ષ પોતાને પોતાની અંદર સહજે સ્વતંત્ર રાખી શક્યો છે—એટલા માટે હુચિયારખંધ પહેરેગીર રાખવાનું એને પ્રયોજન હતું નહિ. કણું જેમ સ્વાભાવિક કવચ લઈને જન્મે છે, તેમ ભારતવર્ષ પોતાનાં સ્વાભાવિક કવચથી રક્ષા પામે છે. સર્વ પ્રકારના વિરોધ-વિશ્લેષની વચ્ચે પણ તેની અટલ શાન્તિ તેની સાથે સાથે અચળ સ્વરૂપે સદાય રહે; તેથી તે શાગી પડતો નથી, તેનો નાશ થઈ જતો નથી, કોઈ એને ગળી શકતું નથી—ઉન્નત બીડમાં પણ એ એકલો ઊભો છે.

યુરોપ લોગ લોગવે એકલો, પણ કામ કરે ટોળે મળીને. ભારતવર્ષનો આચાર એથી વિપરીત જ છે; એ લોગ કરે ભાગ વહેંચીને, કર્મ કરે એકલો. યુરોપની ધનસંપદા અને આરામસુખ એકલાનું, પણ તેનું દાનધ્યાન, સ્ફૂલ્લ-કૌલેજ, ધર્મચર્યા, વણજવેપાર એ સો દળ બાંધીને થાય. આપણી સુખસંપત્તિ એકલાની નહિ, આપણાં દાન ધ્યાન, આપણું અધ્યાપન, આપણું કર્તવ્ય એકલાનું.

આ ભાવનો જાણી જોઈને નાશ કરવાને કરેલી પ્રતિજ્ઞા નકામી છે; એવી પ્રતિજ્ઞાથી કશું ફળ થયું નથી, યશે પણ નહિ. એટલે સુધી કે વેપારવણજની વિશાળ થાપણ એક જગાએ જમાવી દઈ તેના વણજામાં નાના નાના ઉદ્યોગોને ભેર કરી નિષ્ફળ કરી નાખવા એને પણ હું ઠીક માનતો નથી. ભારતવર્ષનું વણાટ માયું ગયું છે તે એક થવાની ભેગવાઈને અજાણે નહિ, પણ તેનાં જંત્રની ઉન્નતિને

અભાવે. શાળા જો સારી હોય અને દરેક શાળાવી જો કામ કરે-તેની કમાણીમાંથી પેટ ભરે, ચંતોપે પોતાની જીવન-જાત્રા ચલાવે, તો સમાજમાં સ્વાભાવિક દરિદ્રતા અને અદે-ખાઈતું ઝેર જામવા પામે નહિ, અને માન્યેદરનાં જટા-વાળાં કારખાનાં તેનો નાશ પણ કરી શકે નહિ. યંત્રતંત્રને અત્યંત સરળ અને સહેજ બનાવી સૌના અધિકારનાં કરવાં, સૌને સૌ સુલભ કરી દેવું એ આપણી પ્રાચીન ભાવના છે. આ વાત આપણે સર્વેએ સર્વંદા મનમાં રાખવી જોઈશે.

આનંદનું બળ, શિક્ષણનું બળ, હિતકર્મનું બળ એ સૌને એકેવારે શુંચવી નાખી દુઃસાધ્ય કરી મૂકવાથી મંડળ-ના હાથમાં કામ જઈ પડે. તેથી કામની સામગ્રી અને ઉત્સાહ ધીરે ધીરે એવો મોટો થઈ પડે કે માણસ તેમાં ઠંઠાઈ જાય. સ્પર્ધાના નિર્દય પ્રકારથી મજૂર યંત્ર કરતાં પણ હલકો થઈ જાય. બહારથી સહયતાની મોટી સામગ્રી દેખીને મૂઢ જની જવાય. એને તળીએ દારણ નરમેષ ચણ રાતદિવસ ચાલતો રહે; પણ તે છૂપો રહે. પણ વિધાતાની નજરથી તે છૂપો રહી શકે નહિ. વચ્ચે વચ્ચે સામાજિક ધરતીકંપ થઈ આવે, ત્યારે તેનાં પરિણામ બહાર પડી જાય. યુરોપમાં મોટાં હજી નાના હજીને હજી નાખે. મોટો રૂપિયો નાની પાકને ઘસી પાતળી કરી નાખે ને છેવટે આંખો મીંચી ગોળીની પેઠે તેને ગળી જાય.

કામના ઉદ્યોગને બેહદ વધારી મૂકી, કામને મોટું કરી હાથ, કામ કામમાં અઘડા વધારી દઈ, અશાન્તિ અને અસંતોષનું ઝેર વસોવી કાઢવું, એ જામી વાતનો વિચારજ જવા દો. વિચાર કરતાં આપણે જોઈ શકીશું કે આ સૌ કાળા ધુમાડા ઝોરતાં માયાવી કારખાનાંની અંદર ચારે બાજુએ માણસનું આજે તાલકુ પાડી જાય છે, તેથી તો એનો એ-કાન્તવાસનો સહેજ અધિકાર, એકલા રહેવાની આબરૂ પણ ચાલી જાય છે. ના મળે સ્થાનનો અવકાશ કે ના મળે કાળનો અવકાશ કે ના મળે ધ્યાનનો અવકાશ. એમ પોતાની જાતે જ પોતે અતડી સ્થિતિમાં આવી પડવાથી, કામમાંથી જરા

પણ વખત બચતા કલાલની દુકાને જઈ દારૂ પીએ, ગાડા ચાલ ને પોતાની બાતને પોતાના હાથમાંથી વછોડી દેવાના પ્રયાનો કરે શાન્તિમાં બેસવાની, એકાન્તમાં બેસવાની કે આનંદમાં રહેવાની કોઈની તાકાત રહે નહિ.

અમણવીની-મબૂરની તો આ દયા. જેઓ લોગી તેઓ નવા નવા લોગનો નવી નવી સામગ્રીઓથી ચાકી જાય. જમણ, ખેડ, રમત, નાચગાન, ઘોડદોક, ચિતાર, દોડગાડી વગેરેમાં વાવાઝોડાની આગળ સૂકા પાંદડાની પેઠે બિચારા ઉઠતા રહે વટોળીઆમાં ગુમાએલો બિચારો ન તો પોતાને કે ન તો જગતને સારી રીતે જોઈ શકે, એને તો અધુ માધણ દેખાય, જ્યાં વાર એના આનંદચક્રનો વટોળીઓ ફરતી જાય, ત્યારે પણ એટલી વાર માટે એ પોતાના આત્મા કે વિશાળ જગત સાથે જોગ દેવાનો લાગ સાધતા એને મુરઠેલ લાગે.

ભારતવર્ષે લોગના માહાત્મ્યને સગવડોલામાં અને આરોશીપાડોશીમાં બાપી હઈ નાનું કરી દીધું છે, અને કામની જ જગતને પણ ચરણ બનાવી હઈ માણસમાણસમાં વહેલી દીધી છે આથી લોગ કરતા, કર્મ કરતા અને ધ્યાન ધરતા પણ મનુષ્યત્વની અર્થા કરવાને માણસને અવકાશ મળે, ચેપારી પણ ધ્યાન હઈને કથા સાંભળી શકે, કારીગર પણ નિરાતે રાગ કાઢીને સમાયણ વાચી શકે એ અવકાશના વિસ્તારથી મલિનતાની જાડી વરાળમાંથી ચરને, મનને સમા જને અનેક રીતે નિર્મળ સખી શકાય, જ ધાતો વાસુ એક જગતે જરૂર રહેતો અટકે અને મલિનતાની જ જાગ દેહ ઉપર જામી જાય ના એકેળીબંદ પાસેથી કાઠકાઠી કરવાનો-માત્રામારી કરવને જે લથકર દાવાનળ સળગી ઉઠે, તે આ કાનજીથી ભારતવર્ષમાં શાન્ત રહે છે.

એકલા રહીને કામ કરવાનું ભારતવર્ષનું જે આ મત તે આપણે દરેક અહણુ કરીએ તો અજના નવા વર્ષનો આશીર્વાદ-વરસાદ અને કન્યાશુ-વર્ષણ સફળ કરો દળ બાધવાની, પેસા લૂટવાની અને સક જને કુવાવી મૂકવા ની પરવા કર્યા વિના આપણે જે જ્યાં હોય ત્યાં, પોતાના

પ્રદેશમાં, પોતાના ગામમાં, પોતાના મહેલવામાં, શાન્ત ચિત્તે, ધીરજ રાખીને, સ્વતોષ રાખીને પુણ્યકર્મ મંગળકર્મ સાધવાનો આરંભ કરી દઈએ. આઠંબરના અભાવથી હોશ ન પામતાં, જોછી સામગ્રીથી ન ગભરાતાં, દેશો ભાવથી ન લજવાતાં આપણી જીંવણીમાં રહીને, હોંચ ઉપર બેસીને, અંગવસ્ત્ર ઝોલીને આપણા કામમાં લાગી જઈએ, ધર્મની સાથે કર્મને, કર્મની સાથે શાન્તિને જોડી રાખીએ; વિદેશીઓ શાખાશીની તાળીઓ પાટે એટલા માટે આતકની પેઠે એમના હાથ તરફ તાકી ન રહીએ; તે ભારતવર્ષના અંદરના સાચા બળથી આપણે ગળવાન થઈ જઈએ. બહારથી તે આપણને લાતો મળે, બાકી બળ તો ના મળે. જાતના બળ વિનાતું બીજું બળ નહિ. ભારતવર્ષ જ્યાં પોતાના બળે બળીએ છે, તે સ્થાન ચોથી કાઢી તેને કબજે કરીએ તો શુભમાત્રમાં આપણી બધી લાજ ચાલી જાય.

ભારતવર્ષે નાનામોટાને, સીપુરુષ સૌને મર્યાદા આપી છે, એ મર્યાદા જોટી લાલસાએ આપણી થઈ શકે નહિ. પરદેશીઓ બહારથી એને દેખી શકે નહિ. જે માણસ પોતાના પૂર્વજોના જે કર્મક્ષેત્રમાં જન્મ્યો છે, તે કર્મક્ષેત્ર તેના માટે સરળ છે, સુલભ છે, તેમાં રહેવામાંજ તેનું ગૌરવ છે, તેમાંથી બ્રહ્મ થતાં તેની મર્યાદા તૂટે. માણસને ધારણ કરી રાખવાનો એક માત્ર ઉપાય એ મર્યાદાજ છે. પૃથ્વીમાં અવસ્થાનો લેઈ તો રહેવાનોજ. ઉંચી અવસ્થા તો ચોડા લોકનાજ ભાગ્યમાં હોય—બાકી બધા જે એવા લોકની સાથે પોતાના ભાગ્યની સરખામણી કરી મનમાં ને મનમાં અમર્યાદા અનુભવે, તો તેઓ પોતે ઉભી કરેલી આદીનતામાં ખરેખર છુદ્ડ બની જાય. વિલાયતમાં મજૂરો તન તોડીને કામ તો કરે છે ખરા, પણ એ કામમાં મર્યાદાનો યોગ કરતા નથી; તે પોતે પોતાને હીન માનીને ખરેખરા હીન બની જાય છે. એ રીતે યુરોપમાં પંદર આના લોક દીનતાથી, અદેખાઈથી અને નિષ્ફળ પ્રયાતથી અસ્થિર બની ગયા છે. યુરોપિયન મુસાફર પોતાના દરિદ્ર હલકા લોકના વર્ગને હિસાબે આપણા દરિદ્ર

ને હલકા લોકોનો વિચાર કરે ને માને કે તેમના હુ ખ અને અપમાન આપણામા પણ છે પણ એકેવારે એ વાત ખોટી છે ભારતવર્ષમા કર્મના લેહ છે, જ્ઞાતિના લેહ નક્કી થયેલા છે, માટેજ તો ઉંચી જાતના લોકોને નીચી જાતના લોકોનું અપમાન કરવાનું કશું કારણ નથી માટેજ બ્રાહ્મણના છોકરા ને ઘોળી કાકા હોય છે એકબીજા વચ્ચેની લેહની લીટીઓ ઝોની મેળેજ જળવાય છે એકબીજામા જવા-આવવાનો સળધ, માણસ માણસના હૃદયનો સળધ વગરવાયે ચાલ્યા કરે છે, પોતાના નહિ એવી બીજી જાતિના લોકોના હાથપગ એથીજ ઉપરી જાતિના લોક ભાગી નાખતા નથી જગત મા નાનામોટાનો લેહ રટવાનોજ હોય, આભાવિક રીતેજ બધેય નાનાઓની સખ્યા વધારે ને મોટાઓની સખ્યા ઓછી રહેવાનીજ હોય, તો તો સમાજના મોટા ભાગને અમર્યાદાની લાજમાથી ઉગારી લેવાનો જે ઉપાય ભારતે શોધી કાઢ્યો છે, એ શ્રેષ્ઠજ છે એમ માનવું પડશે.

યુરોપમા અમર્યાદાનો પ્રભાવ એટલે સુધી વ્યાપી ગયો છે કે ત્યાં આજે અમુક સ્ત્રીઓ સ્ત્રીરૂપે જન્મી છે તેથી પણ લાજ પાત્રે ઉ ગર્ભ ધારણ કરવો, સ્વામીની તથા સત્તાનની સેવા કરવી એમા પણ એને સંકેત લાગે છે અમુક કામ મોટું નથી, માણસ મોટો છે, માણસાઈ સાચવીને કામ કરાય તો એમા અપમાન નથી-ગરીબાઈમા લાજ નથી, સેવા મા લાજ નથી, હાથે કામ કરવામા લાજ નથી,--સૌ કામમા એ અવસ્થામા સહે? માથું ઉંચું રાખી ચકાચ, એ ભાવ યુરોપમા મળે નહિ એજ કારણે બળીઓ કે બગહોન નો શ્રેષ્ઠ થવાને માટે અમાજમા નિષ્ફળતા, અપાર વૃથા પ્રવૃત્તિઓ અને આત્મઘાતી ઉદ્યમો કર્યે જ જાય છે ઘર વાળવું, પાણી ભરવું, ભાઈભાડું ને ને અતિથિને ખવરાવીને પછી ખાવું, એ યુરોપની આખમા જીનમ ને અપમાન લાગે છે આપણે હિસાબે તો એ ગૃહવદ્ધમીનો ઉંચો અધિકાર છે એમા જ એ પુણ્ય માને છે, એમા જ એ માન સમજે છે સાલજીયું છે કે, વિવાયતમા એવા બધા કામ કરવામા જે લોક પડ્યા

છે, તેઓ સાવનાચી પડીને ભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે; કારણ કે કામને હલકું માનીને તો માણસ પોતે હલકો થઈ જાય છે. આપણી લક્ષ્મીદેવી સેવાના કામમાં જેટલી વધારે લીન થાય, હલકાં કામને પુણ્યકર્મ માની લીન થાય, પ્રતાપ વિનાના સ્વામીની દેવતા માની ભક્તિ કરે, એટલીજ એમની શ્રી-સૌંદર્ય-પવિત્રતા વધી જાય, એમને પુણ્યપ્રકાશો ચારે બાજુની તુલ્યતા પહોંચાવતી થઈ જાય.

યુરોપ તો કહે છે કે, શ્રી માણસોનો સૌ થવાનો અધિકાર છે, એ સાવનામાં જ માણસનું ગૌરવ છે; પણ ખરી રીતે તો સૌને શ્રી થવાનો અધિકાર તો છે જ નહિ, એ શુદ્ધ સત્ય નસના રાખીને પહેલેથી સ્વીકારી લેવામાં લાભ છે. વિનયથી માનીને સ્વીકારી લેવામાં નાનમ નથી. વહાલીના ઘરમાં લાલીનો કંઈ અધિકાર નથી, એ વાત નહીં હોવાથી વહાલીના ઘરનો વહીવટ કરવામાં કંઈ લાગ ન મળે તો તેથી કરીને લાલીને કંઈ નાનમ નથી. પણ કદી લાલીના માથામાં જગાહ થાય ને માની લઈએ કે વહાલીના ઘરનો વહીવટ જખરદસ્તીથી પણ મારે કરવો બેઠંએ અને એટલા મારે એ વારંવાર બાધોડીઆં મારે, તો પછી એના અપમાનનો અને દુઃખનો પાર રહે નહિ. આપણા દેશમાં નહીં કરેલી સીમામાં પોતપોતાને સ્થાને રહી પોતાને મારે નહીં થયેલા અધિકાર પાળવામાં જ મર્યાદા ને શાન્તિ છે, એથી પ્રસંગ મળતો પણ મોટો નાનાને દૂરાવે નહિ અને નાનો મોટાને દૂરાવે નહિ.

યુરોપ કહે કે એજ સંતોષ. વિજયની આકાંક્ષાનો એ અસાધ્ય જાતિના મૃત્યુનું કારણ છે. યુરોપીઅન સભ્યતાનું મરણ થાય ખરું, પણ આપણી સભ્યતાનો તો એ પાયોજ છે. જે લોકે વહાણમાં બેઠા છે, તેમને મારે જે વિધિ હોય તેના તે વિધિ જે લોકે ઘરમાં બેઠા હોય તેમને મારે હોય નહિ. યુરોપ બોલે છે કે સર્વ સભ્યતા સરખી છે, અને એકસરખી સભ્યતાનો આદર્શ માત્ર યુરોપમાંજ છે, તો તેમનાં એ અભિમાનભર્યાં વચનો સાંભળી

આપણા મલ્લને ઠીંકરામાં મૂકીને ઉકરડે ફેંકી દેવું પાલવે નહિ.

જો સંતોષમાં મરણ છે એમ માનીએ તો અતિલાલ સામાં મરણ નથી એમ કોણ કહેશે? સંતોષ જડ થઈ ગયાથી કામ લીધું પડી જાય એ વાત સાચી હોય તો અતિલાલસાનો મદ વધવાથી અનેક નકામાં નકામાં અને બચાંકર કામ વધી જાય એની કોનાથી ના પડાશે? પહેલા રોગથી જો મોતે મરાય, તો બીજા રોગથી કમોતે મરવું પડે. યાદ રાખજો કે, એ બંનેની માત્રા વધી ગયે વિનાશ જ થાય.

ત્યારે હવે વધારે વિવેચન કર્યા વિના એટલું માની લેવું જ લેઈએ કે, સંતોષ, સંયમ, શાન્તિ, ક્ષમા-એ સૌ ઉંચી સભ્યતાનાં અંગ છે. એથી પરસ્પર ચક્રમક બંદે નહિ, ઠોકઠોકી થાય નહિ; તણખા પણ ખરે નહિ અને હીરા જેવો શુદ્ધ સુંદર પ્રકાશ નીકળે. એ સુંદર પ્રકાશ કરતાં એ તણખાની કિંમત જો લોક વધારે આંકે તે માત્ર અનાય-તાતું-બળંરતાતું લક્ષણ છે. ગમે તો યુરોપિયન સભ્યતાની નિશાળમાં એ બળંરતા શીખવાય તોપણ એ તો બળંરતા.

આપણી પ્રકૃતિના અચલ સ્થાનમાં બેઠેલા ભારતવર્ષને આજે નવા વર્ષને દિને હું નમસ્કાર કરું છું. જોઈ છું કે કુળલોહુપ કર્મના બચાંકર ધક્કામાંથી છૂટું રહી તે શાન્તિના ક્યાનાસનમાં બેઠું છે. અનેક જન પરચરની ઘંટીમાંથી છૂટું રહી પોતાના એકાન્તવાસમાં આવી બેઠું છે, સ્પર્ધાના કેકણ ઘસારામાંથી અને ઈર્ષ્યાની મેથમાંથી છૂટું રહીને પોતાની અવિચળ મર્યાદામાં વિંટાઈ બેઠું છે. આ જ કર્મની વાસનામાંથી, માનવસંઘના પ્રહારમાંથી અને વિજયના મદમાંથી મુક્તિ એ મુક્તિએ જ ભારતવર્ષને પ્રદાને માર્ગે ભયહીન, શોકહીન, મૃત્યુહીન પરમ મુક્તિને માર્ગે ચઢાવ્યો છે. યુરોપ જેને 'ક્રીડમ' કહે છે એ મુક્તિ આપણી આ મુક્તિ આગળ હીણી પડી જાય છે. એ ક્રીડમ ચંચળ, દુર્બળ, બીજા-એ અસિમાની, નિર્દય-એ બીજાની સામે આંધળું, એ ધર્મને પણ પોતાની બરોબરીમાં ગણે નહિ. સત્યને પણ

ખરીદી હઈ ગુલામ બનાવવા ઈચ્છે ! એ સામા ઉપર માત્ર પ્રહાર કરે, સામાના પ્રહારની બીકે રાતહહાડો પોતે બખ્તર ને હથિયાર સજી કાંટાળું બને—આત્મરક્ષાને કારણે—પોતાના પક્ષના લોકને પણ એક પ્રકારની ગુલામગીરીમાં બાંધી મૂકે. એની અસંખ્ય સેના એ મનુષ્યત્વને દળી નાખનારૂં મહા-ભયંકર જંત્ર. એવું રાક્ષસી ‘ફ્રીડમ’ કોઈ કાળે ભારતવર્ષની તપસ્થાનો અંતિમ વિષય હતોજ નહિ; કારણ કે આપણા જનસમાજ બીજા દેશ કરતાં વાસ્તવિક રીતેજ વધારે સ્વતંત્ર હતો. આજે પણ અનેક તિરસ્કાર થતે પણ એ ‘ફ્રીડમ’ આપણા સમાજનું અંતિમ લક્ષ્ય બની શકે નહિ. ના બને એજ સારું. એ ‘ફ્રીડમ’ કરતાં જે ઘણું ઉચું, ઘણું વિશાળ મહત્ત્વ—જે શુદ્ધિત ભારતવર્ષની તપસ્થાનું ધન, એને એ આપણે આપણા સમાજમાં નોતરી લાવીએ, આપણા અંતરમાં ઉતારીએ, તો ભારતવર્ષના નાગા પગની ધૂળ વડે પૃથ્વીના મોટા મોટા રાજસુકુટ પણ ચવિત્ર બનશે.

નવા વર્ષ સંબંધેના મારા વિચારો હું અહીંજ સમાપ્ત કરું છું. આજ આપણે પુરાતનમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, કારણ કે પુરાતનજ નવીનતાનો અક્ષય સંડાર છે. આજે જે નવપક્ષવતાં ઉત્સવવસ્ત્ર વનલક્ષ્મીએ ધારણ કર્યાં છે, એ વસ્ત્ર આજનાં નથી—જે ઋષિ કવિઓએ ત્રિશુભ્ર છંદમાં તરણ ઉપાનાં વંદનગાન ગાયાં છે, તેઓએ પણ વનલક્ષ્મીને આ સુવાણાં પીળાં—લીલાં વસ્ત્રોમાં સજાયેલી જોઈ છે. ઉજ્જવળિ-નીના ઉદ્યાનમાં કાલિદાસની સુગંધ દષ્ટિ સામે વાયુએ કંપતાં ફૂલોથી ગહેકી ઉઠતી દિશાઓ બાલસૂર્યનાં કિરણોથી જળ-હળી ઉડી હતી. નવીનતાની અંદર પુરાતનને અનુભવે અ-માપ યૌવનસમુદ્રમાં આપણું અર્જુન જીવન સ્નાન કરવા પામે. આજના નવા વર્ષમાં હજારો પુરાતન વર્ષોને અનુભવેજ આપણી દુર્ગંજતા, આપણી લાજ, આપણાં લાંછન, આપણા વેદ ટળશે. માગી આણેલાં ફૂલપાનથી જાડને સાજ સજાવીએ તો આજ હોય, કાલે ના હોય; એવી નવીનતાનો નાશ થતો કોઈથી અટકાવાય નહિ. નવું જળ, નવી સુંદરતા બીજે

ક્યાંકથી માગી આણીને આપણે આપણી જાતને રાજ રાજ-
વીએ તો જે પહેર પછી કંઈકની માળા જનીને એ આપણા
શરીરની હાંસી કરાવશે; ધીરે ધીરે એમાંથી ફૂલપાન ખરી
જઈને આપણે ગળે માત્ર જાંઘનનો દોરોજ રહી જશે.
વિદેશનો વેશ-પોશાક મરડાટ અમળાટ આપણાં ગામ ઉપર
જોતજોતામાં બેડોળ જની જશે; વિદેશનું શિક્ષણ રાજનીતિ
આપણા મનમાં જોતજોતામાં નિર્ણય ને નિષ્ફળ જની જશે;
કારણ કે એની પાછળ બહુ કાળનો ઇતિહાસ નથી, એ
અસંગત છે, એની સાંકળ તૂટેલી છે. આજના નવા વર્ષને
દિને આપણે ભારતવર્ષના ચિરપુરાતનમાંથીજ આમણી નવીનતા
હાથે-સાંજે જ્યારે વિશ્વામનો ઘંટ વાગશે ત્યારે પણ એ
ખરી પડશે નહિ-ત્યારે એનહિ કરમાયેલી માળા આશીર્વાદ
આપીને આપણા પુત્રને ગળે પહેરાવીને તેને નિર્ભય ચિત્તે
સરળ હૃદયે વિજયને માર્ગે ચોકલી હાથે ! જય થશે,
ભારતવર્ષનો જય થશે ! જે ભારત પ્રાચીન, જે ઢાંકણું, જે
મોઢું, જે ઉઠાર અને જે અબોલું તેનોજ જય થશે; આપણે
અથેજ બોલનારા અવિશ્વાસ કરીએ છીએ, મિથ્યા વાણી
બોલીએ છીએ, ફૂદકા મારીએ છીએ, આપણે વધે વધે
“મળી મળી જઈએ સાગરલહરિ સમાના” તોય અચળ
સનાતન ભારતને હાનિ થવાની નથી. ભરમચોળ્યા મુનિઓ
ત્યારે વાટે મૃગચર્મ પાથરી બેઠા છે. આપણી બધી અચળતા
પૂરી થઈ રહેશે, આપણાં પુત્ર-કન્યાને કોટ-ફ્રેક પહેરાવી
આપણે વિદાય થઈ જઈશું, તોય પણ એ ભારત આપણા
પૌત્રોની વાટ જોતું ઉભું રહેશે, એની એમ વાટ જોયેલી
નકામી નહિ જાય. એ બધા આ વૃદ્ધ સંન્યાસી સામે હાથ
જોડીને ઉભા રહેશે ને બોલશે “પિતામહ, અમને મંત્ર આપો.”

તે બોલશે: ॐ इति ब्रह्म ।

તે બોલશે: भूमैव सुखं ताल्पे सुखमस्ति ।

તે બોલશે: आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचन ।

(૧૯૦૩)

૧૨-ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ

ભારતવર્ષનો જે ઇતિહાસ આપણે વાંચીએ છીએ તે ગ્રામીણે પરીક્ષા આપીએ છીએ, એ તો માત્ર ભારતવર્ષની અંધારી રાતના જુદા સ્વપ્નની એક કથા. ક્યાંકથી ટોચક આવી પડ્યા, કાપાકાપી મારામારી થઈ પડી, બાપદીકરામાં ભાઈભાઈમાં સિંહાસન લેવા તાણાતાણી ચાલી; એક દળ બેસી જાય તો બીજી ક્યાંકથી બીજું એક દળ આવી ખડું થઈ જાય; પઠાણ, મોગલ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ વગેરેએ મળીને સ્વપ્નને વધારે ને વધારે ગુંથવી નાખ્યું.

પણ લોહીરંગે રંગાયેલા એ સ્વપ્નપટ્ટાની અંદર ભારતવર્ષને વીંટીને તેના ઉપર નજર નાખીએ તો સાચા ભારતવર્ષને જોઈ શકાય નહિ. ભારતવર્ષ ક્યાં ? એ પ્રશ્નના ટોચ ઉત્તર આ ઇતિહાસ આપી શકે એમ નથી. જાણે અહીં ટોચ ભારતવાસીજ નથી-કેવળ જેમણે મારામારી કરી છે, કાપાકાપી કરી છે તેજ અહીં છે.

પણ તે સમયના જુદા દિવસોમાં પણ મારામારી ને કાપાકાપીજ સુખ્ય વ્યાપાર હતો એવું તો ન હતું. વંદોળી-આને દિવસે વંદોળીઓજ સૌથી મોટો, એવું તો એના સખત સપાટા ખાતે હતો પણ કળૂલ કરી લેવાય નહિ-તે દિવસે પણ ધૂળથી ઘેરાયેલા ગાકાથ નીચે ગામડાંમાં ઘેરઘેર જન્મમરણ ને સુખદુઃખનો જે પ્રવાહ સતત ચાલ્યો જાય છે, તે એ ધૂળે ઢંકાયેલો રહે, તોપણ માણસને મન તો વંદોળીઆ કરતાં મોટો. પણ પરદેશી સુસાદરને તો વંદોળીઓજ મોટો દેખાય. ધૂળથી એની આંખો પુરાઈ જાય એટલુંજ નહિ પણ

એ આખોય ઢકાઈ બધ કાઢીકે એ તો ધ ની નદર નથી, ધરની બહાર રસ્તાની ખારે ઢિલો છે એટલા માટે પરદેશીને લખેલો ઇતિહાસ તો પૂણનો ઇતિહાસ-એમાથી મને આપણને વટોળી-ન ની વાતો, ધરની નદરની વાતો એમાથી મળી શકે નહિ એ ઇતિહાસ વાંચીએ ત્યારે એમ યાદ કે બધે ત્યારે ભારતવર્ષ હતો નહિ પણ માત્ર એમણે, પાંચે પવ નમા ઘેરાઈને સૂકા પાટલાના વવટા ઉગાવતા ઉત્તરથી દક્ષિણમાં ને પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ચકાવે ચઢ્યા હતા.

પણ બ્યારે વિદેશ હતો, ત્યારેય દેશ તો હતો, નહિ તો એ બધા વટોળી-ન ની વચ્ચે કબીર, નાલક, ચૈતન્ય, લુકા રમ વગેરેને કાણે જન્મ આપ્યો ? તે વખતે માત્ર દિલ્હી ને અમા હતા એન નથી, કાશી અને નવદ્વીપ (નદિયા) પણ હતા ત્યારે સામેસ ચ ભારતવર્ષમાં ને હરનમવાહ વહેતો, જે નેકાના ઘરન ઉત્તા, જે વામાનિક દેરકારો યતા તેની ડાશી ખબરો આ ઇતિહાસમાથી મળી શકે એમ નથી.

નિયાળમાં ચાલતી ઇતિહાસની ચોપડીઓ અને જહાનના એ ભારતવર્ષ સાથેજ આપણે તો સાચો લેખ છે એ લેખનુ બહુ કાળનુ ઐતિહાસિક સૂત્ર ખોવાઈ બધ તો આપણુ હૃદય ગસરાય આપણે કંઈ ભારતવર્ષના મળી અણેલા દીકરા નથી બહુ સહીએથી આપણા જટાબૂદ મૂળી-ના ભારતવર્ષના મર્મમાં પેસતા અગ્નિ છે પણ આજ વાત આપણા બળકે જૂઠી બધ એવો ઇતિહાસ કમનસીબે એમને લાગ્યો પડે છે, બધે કે ભારતવર્ષમાં આપણે તો કંઈજ નથી, જે છે તે તો બધે એ નવા પેઠેલ જ.

આપણા દેશ સાથેનો આપણો સબધ એટલો નનો કરી નાખીએ તે સ્વપણા પ્રાણુ કત્તનો કયા ? એવા દયામા તો સ્વદેશને આસને વિદેશને બેસ કતા આપણને શકા યાદ ના, ભારતવર્ષના અગૈરવથી આપણને હાજ આવે ના આ પહે સહેજ ઓછી નાખીએ કે, પૂર્વે આપણુ કમુલ હેતુ નહિ, અને આજે આપણુ વેશવેશ્યાક, આચારબ્યવહાર બધુ પરદેશની નિયાળમાથી આપણે સીખી લેવુ બેધરે.

જે બધા દેશ ભાગ્યશાળી છે તે તો પોતાના પુરાતન સ્વદેશને દેશના ઇતિહાસમાંથી શોધી કાઢવા પામે છે. નાન-પણથી ચાળકને ઇતિહાસજ તેના દેશ સાથેનું ઓળખાણ કરાવે. આપણા દેશમાં ખરાબર એથી ઉલટું દેશના ઇતિહાસેજ આપણા સ્વદેશને સંતાડી રાખ્યો છે. મહમુદની ચઢાઈથી માંડીને લૉર્ડ કર્ઝનના અભિમાની દિલ્હી દરબાર સુધીનો ઇતિહાસ એજ આપણા દેશનો ઇતિહાસ ! પણ એ તો ભારતવર્ષ ઉપર ઉડી આવેલા વંટોળીઆનો ઇતિહાસ—એ આપણને આપણા દેશની કરી ઓળખાણ કરાવી શકે નહિ, એ તો દેશની ઓળખાણ ઉપર ધૂળ છાવરે, એટલું એજ. એ ઇતિહાસ કૃત્રિમ વીજળીનો હીરો લાવીને એની જગાએ ધરે કે તેથી આપણા ઇતિહાસની સાચી દિશાઓ ઉપર તો અંધારું જ રહે, ને દેખાય માત્ર અંધારામાંથી તરી આવતાં નવાબની વિલાસશાળામાં નાચતી નત્ની કીઓનાં હીરા-મોતી; બાદશાહના હારના ખ્યાલામાંથી નીકળતાં ફેણ ને ઘેનથી તથા જાગરણથી થયેલી બાદશાહની લાલચોળ આંખો. એ ઇતિહાસે ઉભા કરેલા અંધારામાં આપણાં પ્રાચીન દેવમંદિરોનાં શિખર ઢંકાઈ જાય ને બાદશાહે પોતાની પ્રિયતમાના પડદા ઉપર ઉભી કરેલી આરસની કબરોનાં કોતરણીવાળાં શિખરો ગચન ચુંગતાં નજરે પડે. એ અંધારામાં ઘોડાની ખરીઓના અવાજ, હાથીઓના બરાહ, હથિયારના ખડખડાટ, દૂર સુધીના તંબુઓની હારોનો સફેદ રંગ, કિનખાખની ચાદરોનો ચળકતો રંગ, મરિજદોના ફીણ જેવા સફેદ પથ્થરના મંડપો, ખોળાઓની ચોકીવાળાં ચૂપ અને સેદસ્યાં અંતઃપુરો—આ સૌ વિચિત્ર નાહ, વિચિત્ર રંગ, વિચિત્ર ભાવ. એને શું ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ કહેવો ? ખરે, એ તો માત્ર પા ઘડીની ઇન્દ્રજાલ છે. અરેખીઅન નાઈટ્સની કથા જેવી આ કથાએ ભારતવર્ષના સાચા ઇતિહાસને ઢાંકી રાખ્યો છે, ને એ કથાએ માત્ર આપણા વિદ્યાર્થીઓના નસીબમાં પરીક્ષાઓને માટે ગોખવાની રહી છે. પછી જ્યારે પ્રલય-રાત્રે મોગલો પડાશે.

મૂર્છાવશ થયા, ત્યારે જોમનાં શળ ખોતરવા રૂમશાન-
ભૂમિમાં ફરફરથી કેટલાંક ગીધડાં આવી પહોંચ્યાં અને છળ
કપટ કરીને જો શળ ખાવા તેજો અંદર અંદર મારામારી
કરવા મંડી પડ્યાં--આને પણ શું ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ
કહેવો ? ત્યાર પછી પાંચ પાંચ વર્ષનાં ટુકાં ટુકાં ખાનાંવાળા
શેતરંજ જેવું અંગ્રેજનું રાજ્ય. જોમાં તો ભારતવર્ષ જોથી
ચે વધારે નળજો પડી ગયો; શેતરંજમાં ને આ રાજ્યમાં
ફેર જોટલોજ કે શેતરંજનાં ખાનાં કાળાં ધોળાં સરખાં, અને
અંગ્રેજ શેતરંજનાં ખાનાં પંદર આના ધોળાં. આપણને પેટ ને
અડને કારણે સારો વહિવટ, સારો ન્યાય, સારી કેળવણી સૌ
બહાઈતવે-સેટલોની દુકાને ખરીદવા જવું પડે છે, કારણ કે
ખીણ ખધી દુકાનો ખંધ થઈ છે. જો કારખાનામાં ન્યાયથી
માંડીને વેપાર સુધી સૌ સાફજ હોઈ શકે; કારણ કે ખીણ ખધી
દુકાનો ખંધ થઈ છે, અને તેમાં પણ આપણે માટે તો જો કાર-
ખાનામાં જોકે ખૂણે કારકુનો છપાય છે, જોમાં જ ધડાવાનું.

સર્વ દેશનો ઇતિહાસ સરખોજ હોય, જો ભુટે
ખ્યાલ હોડયા વિના છૂટકો નથી. રૈયસ્થાઈલિટનું જીવન
જેમણે વાંચ્યું છે, તેમને કાઈસ્ટનું જીવન લખતાં તેના
હિસાબનાં ખાતાંપતરાં અને આપ્રીસની ડાયરી જોળવાની
તલજ લાગે, પણ જોવા કાગળો ન જડે ત્યારે તિરસ્કાર
કરીને બોલે કે, જેનામાં જોકે પેસાની આક્રમ્મ તો હતી નહિ,
તેનું તે વળી જીવન કેવું ? તેમજ ભારતવર્ષના ભત્તીય
દક્ષતરમાંથી જોના રાજાઓની વંશાવળી અને જયપરાજયના
કાગળપત્રો જડે નહિ ત્યારે ભારતવર્ષના ઇતિહાસ સંજંધી
જેજો નિરાશ થઈ જઈને કહે કે જ્યાં 'પાલીટીકસ' નહિ,
ત્યાં વળી ઇતિહાસ કેવો ? જોવા લોક અનાજના ખેતરમાં
રીંગણાં જોળવા જાય ને ના મળે ત્યારે મનમાં ફોણ લાવી-
ને અનાજના ખેતરને ખેતરમાંજ ગણે નહિ. જ્યાં ખેતરમાં
જોકેસરખો માક ન પાડે, જોમ માની દરેક ખેતરમાં બુદ્ધાબુદ્ધ
પાકની આશા રાખે જો ખરો બુદ્ધિશાળી ને ચતુર ગણાય.

કાઈસ્ટના હિસાબમાં ખાતાં ના જડે, ત્યારે તેના

ઉપર તિરસ્કાર થાય, તો પણ, તેના સંજોગે બીજા વિષયોની તપાસ કરતાં ઘણું જડી આવે ને ખાતાં પતરાંની કિંમત ઘટી જાય; તેમજ જાતીય ઇતિહાસમાં પણ ભારતવર્ષને દીનહીન માનવા છતાં બીજી બાબુઓએ તપાસ થાય તો એની એ દીનતા ચાલી જાય. ભારતવર્ષ ઉપર એ સારી દિશામાંથી નજર ન નાખતાં આપણે નાનપણથી જ એને હીણા માનતા આવ્યા છીએ, ને તેથી આપણે જાતેજ હીણા થઈ ગયા છીએ. અંગ્રેજનો છોકરો જાણે કે મારા વડવાઓએ અનેક જુદાં જુદાં જીવ્યાં છે, દેશ જિત્યા છે, વણજવેપાર જેડ્યા છે, તેથી એ પોતે પણ રણગૌરવનો, રાજ્યગૌરવનો ને ધનગૌરવનો અધિકારી થવાની ઇચ્છા કરે. આપણે જાણીએ છીએ કે, આપણા વડવાઓએ નથી તો દેશ જીત્યા કે નથી તો વેપાર કર્યા; એટલુંજ શીખવાને માટે આપણે આપણો ઇતિહાસ લખવાનો ! એમણે શું કર્યું છે, એ જાણીએજ નહિ એટલે આપણે શું કરવાના તે પણ જાણીએ નહિ; પછી બાકી રહી પાશ્વરી નકલ કરવાની !

અને દોષ દેવો કેને ? નાનપણથી જ આપણે જે લખુતર જે રીતે જાણીએ છીએ, એને પરિણામે ધીરે ધીરે આપણા દેશ ઉપરની મમતા ઘટતી જાય ને છેવટે દેશથી અવળા ફરી એસી દેશવિદ્રોહી પણ થઈ બેસીએ.

આપણા દેશના ભણેલા સુદાં વારંવાર મૂર્ખાની ચેટે બોલી ઉઠે કે દેશ તમે કહો છો કેને ? આપણા દેશની વિશેષ લાવના કઈ ? તે'ં છે પણ ક્યાં ? ને હતી પણ ક્યાં ? એમ પ્રશ્નો ક્યેં કંઈ ઉત્તર મળે નહિ; કારણ કે પ્રથમ તો એ વાત એવી સૂક્ષ્મ છે, એવી મહત્ત્વની છે કે માત્ર યુક્તિથી કંઈ સમજી શકાય નહિ. અંગ્રેજ દેશો કે ફ્રેંચ દેશો, પણ કેઈ એક જાતિ પોતાના દેશની લાવના શી છે, દેશનું સાચું મર્મસ્થાન ક્યાં છે તે એક એ વાતો બોલી સમજાવી શકે નહિ; એ તો દેહમાં રહેલા પ્રાણના જેવું પ્રત્યક્ષ સત્ય છે, પણ એ દેખાડી શકાય નહિ કે તકથી સાબિત કરી શકાય નહિ. એ તો નાનપણથી આપણા

જાનની અંદર, આપણા સ્નેહની અંદર, આપણી કલ્પવાની અંદર અનેક ગુણ મારો નાના પ્રકારે નાના આકારે ઉતરે. એ પોતાની વિચિત્ર શક્તિ વડે આપણને ગુણ જાણે ઘટે આપણા પ્રાચીન સાથે આપણા અર્વાચીનનો વિચિત્ર યોગ દે નહિ-એની કૃપાએજ આપણે મેલ્યા, આપણે અમક એ વિચિત્ર ઉદ્યોગપત્રાચલુ ગુણ પુસતના શક્તિ સંશયી વિશ્વાસુ ની ખાસે એ આર વાતોમાં શી રીતે સાખીવ ઢરી સૂઝે ?

પરુ ભારતવર્ષની મુખ્ય આવૃત્તિ એમાં છે, એણે જો ટોઈ પૂછે તો તેનો તો ઉત્તર છે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ એ ઉત્તર આપી શકે એમ છે ભારતવર્ષ પુસતના કળાથી માત્ર એકજ સામગ્રી માધ્યમું વ્યાપ્ત છે અનેકતામાં એકતા સ્થાપની, જુદા જુદા માર્ગોને એક તત્ત્વ તન્ન વાળના અને બહુમા એકનો નિઃસંશયપણે અતરતરૂપે અનુભવ કરવો-બહાર જે સો અનેકવા અને વિરુદ્ધતા દેખાય છે, તેને તાલ ન કરતા એની નીચે-અંદર રહેલા ગુણ એમને સાધવો.

એ એકને પ્રભાસ કરવો ને તેને ઉઠે મુખી વિસ્તારવો એ / ભારતવર્ષનો સ્વભાવ છે એના એ સ્વભાવને કલ્પેજ એ રાજગૌરવ પ્રત્યે બેદરકાર રહ્યો છે, કારણ કે રાજગૌરવ ના મૂલ્યમાં તો વિરોધ રહેલો છે એવો પારકાને સાચી રીતે પાકે. માની શકે નહિ-ઉઠા અવરમાથી માની શકે નહિ, તેઓ રાજગૌરવને છુલ્લનો અર્થિત છેતુ માની શકે નહિ પારકાને હજારીને તેની જગ્યાએ પાડે થોડી જગ્યાને ઉપમ એજ પાછીડીકસનો ખાચો, અને રાજગૌરવ સાથે પેલાની સ્નેહસંબધ એજગ્યાને એજ ધર્મવીરિતિનો અને સામાજિક ઉન્નતિનો ખાચો યુરોપિયન સંસ્કૃતિએ જે એકવારુ સત્તુ લીધું છે, એ એકવારુ વિરોધધ્વજ છે. ભાગ્ય સંબધાએ જે એકવારુ સત્તુ લીધું છે, તેથીજેમ સમાધ છે યુરોપિયન રાજકીય એકવારુ અંદર જે વિરોધની ક્રાયર બેઠેલી છે, તેને બીજાની સાથે ધરી તો મક્રમ, પરંતુ પોતાનામાં પણ સાચી એકવા થવા દે નહિ. તેથીજ-એ કાયરને બળેજ-ત્યા માણસ માણસમાં, રાજ

પ્રજામાં, ધનવાન હરિદ્રમાં વિચ્છેદ ને વિરાધ સદા જાગતાં રહે છે. તેઓ સૌ મળીને પોતપોતાના નહીં થયેલા અધિકાર વડે સમગ્ર સમાજને ચલાવે છે એમ નથી, તેઓ તો એકબીજાની વિરુદ્ધ ઉભા રહે, સામા પક્ષનું જળ વધી જાય નહિ એ એતા સૌ પક્ષ સાવધાન થઈને બેસે; પણ જ્યાં સૌ મળીને કેલાટેલી કરે, ત્યાં જળનું સમતોલ રહી શકે નહિ—ત્યાં દિવસ જતે લોકો યોગ્યતાના પ્રમાણમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવે અને વેપારજળે ધનવાનના ધનભંડાર ભરાઈ જાય, પણ એવા સમાજનું સમતોલ જળ તો તૂટી જાય અને એ જગ્યા જુદા જુદા વિરોધીભાવોને તોડજોડથી એક કરી રાખવાને સરકારને કાયદા ઉપર કાયદા ઘડવા પડે. ખીણું પરિણામ આરેજ નહિ; કારણ કે વિરોધ જેનું ખીજ, વિરોધજ તેનું ફળ. વચ્ચે જે મોટું જડું ફૂલેલું દેખાય છે તે વિરોધખીજમાંથી ફાલીફૂલી મોટું થયેલું જળવાન વિપવૃક્ષ.

ભારતવર્ષે લેહભાવમાં સંબંધ જાંધન જાંધવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. જ્યાં સ્વાભાવિકજ લેહભાવ છે, ત્યાં એ લેહભાવને એને પોતાને ખીલે જાંધી રાખી—સંયમમાં રાખી ખીજે બધે લેહભાવ ટાળવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. જધાને એક કરવા માટે કાયદા જાંધ્યે કંઈ એકતા થાય નહિ. જે એક મધ શકે નહિ, તેમને એક કરવાનો ઉપાય એજ કે, તેમને જુદા જુદા અધિકાર આપીને જુદા જુદા રાખવા કે જેથી વિરોધ થવાજ પામે નહિ. જુદાને કાયદો કરી જળ વડે એક કર્યા તો એક દહાડો પાછા તે જળ વડે તૂટી જશે. અને તે દહાડો પ્રલયકાળ સમાન. જોગસાધનાનું આ મહત્ત્વ ભારત અસહ્યથીજ જાણતો. ક્રેંચ નિષ્ણવ ઠાંડાને જોર માનવજાતિના સમસ્ત લેહભાવને લોહી રેડીને ધોઈ નાખશે એમ છાતી ઠાંકીને કહેતા; પરંતુ ફળ ઉલટુંજ આઠ્યું છે. યુરોપમાં રાજશક્તિ સામે પ્રજાશક્તિનો, ધનશક્તિ સામે જનશક્તિનો વિરોધભાવ અત્યંત જોરથી વધ્યો જાય છે. ભારતવર્ષનું પણ લક્ષ્ય તો હતું એક સૂત્રે સાંધવાનું, પણ એનો ઉપાય હતો કંઈ જુદોજ. ભારતવર્ષે સમાજની સૌ

જુદી વિરોધી શક્તિઓને સીમામા બાધી ર્ધ અને એક
 બીજાથી જુદી રાખી સમાવ્યકલેવરને એક આશુ યનાંયુ
 હેતુ અને એ જુદા જુદા અગ્રને પોતપોતાના જુદા જુદા
 કામમા ચોછ આખા શરીરને મુદ્દા જનાવવાની વ્યવસ્થા
 કરી હતી પોતાના અધિકારની મર્યાદા તોડીને બીજાના
 વિરોધની સાકેયો ખખડાવવાનો પ્રયત્ન નાંચે ન હતો.
 પરસ્પરના વિરોધને માગે સમાજની સૌ શક્તિને ચોછ
 ર્ધ સમામયજ રચવાની ને તેમા ધર્મકર્મ અને ધરણાસ
 સૌ હોમી રાખ કરી નાખતા એનો છવ આયો નથી એવુ
 લક્ષ્ય તો એ હેતુ કે એકતા, બેગ, શાન્તિ અને રિયતિ
 સ્થાપીને તેમાથી સુક્તિ પાગવાનો અવકાશ મેળવવો.

વિધાતાએ ભારતવર્ષમા જુદી જુદી જાતિઓને જે વી
 આણી છે ભારતવાસી આયો જે શક્તિ પાગ્યા છે, તે શક્તિ
 વિષે વિચાર અતિ પ્રાચીન કાળથી વાત્તાવર્ષ કરતો આંખો
 છે એકતા સાધનારી એ સ્વચ્ચતા તે માનવજાતિની સ્વચ્ચ
 તા એ સ્વચ્ચતાનો ખાચો નાખવાને માટે ભારતવર્ષે નાના
 પ્રકારની સામગ્રાનો ઉપયોગ કર્યો છે પારકા માનીને એણે
 કોઈને પાછા કાઢ્યા નથી, અનાર્થ બેલીને એણે કોઈને
 બહાર કાઢ્યા નથી, બાસ મત માનીને એણે કશાને હસી
 કાઢ્યુ નથી ભારતવર્ષે સર્વને સમર્થ છે, સર્વને સ્વીકાર્યા
 છે એમ બધાને એકતા કરીને પણ આત્મરક્ષણ કરવા બતા
 આ અનેક પ્રકારની સામગ્રીને વ્યવસ્થામા, સચમમા રાખ
 વાના ઉપાય લેવા ઘટે, એ બધાની સાઠમારીમા શરૂ પાછ
 ને છોડી મૂકેના ખશુની પેઠે છોડી મૂકવામા આવે અને
 એકબીજાની સાથે બાઝવામા આવે એવી કઈ કામ ચાલે
 નહિ. એમને સ્વતંત્ર રાખીને પણ મૂળભાવે બાધીને બધા
 ને એક કર્યા, સામગ્રી ગમે ત્યાંથી બાવી હશે, પણ સચમ
 ભારતવર્ષનો સુરોગ બીજાને દૂર રાખી, તેનો નાશ કરી
 સમાજને સંગમત રાખવા ઈચ્છે, અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા,
 ન્યુઝીલેન્ડ, કેપ કોન્સેની વગેરે પ્રદેશોમા આ બજતનો
 પાઠો અનુસવ આપણને મળી ચુક્યો છે એવુ કારણ

એવું હિં કે, તેમના પોતાના સમાજમાં સુવ્યવસ્થિત સંયમ-સાંકળ નથી-પોતાની અંદર બીજા સપ્રદાયનાને યોગ્ય સ્થાન આપી શકેતો નથી, અને જે સમાજનાં અંગ છે, જે સો સમાજ ઉપર બાબતસ્વરૂપ યદ્ય પડે છે-જીવી સ્થિતિ-માં બહારના લોકને એ સમાજ કેવી રીતે સ્થાન આપી શકે? પોતાનાજ જ્યાં ઉપદ્રવ ઉભો કરે, છતાં પારકાને પોતાનાં કરી લેવાની જોમની તાકાત શી? જે સમાજમાં નિયમ છે, એકતાનું વિધાન છે, સર્વને સ્વતંત્ર સ્થાન અને અધિકાર છે, તેજ સમાજ બીજાને પોતાનો કરી શકે. ગમે તો પારકાને કાપી, મારી, જોદી કાઢી પોતાના સમાજનું અને સહ્યતાનું રક્ષણ કરી શકાય કે ગમે તો પારકાને પોતામાં મેળવી લઈને સુવ્યવસ્થિત સંયમથી સ્થાન કરી અપાય-આ બેમાંથી એક રસ્તો હોઈ શકે. સુરોપે પ્રથમ રસ્તો લઈને સમસ્ત વિશ્વની સાથે વિરોધ કરી મૂક્યો છે-ભારતે બીજો રસ્તો લઈને સર્વેને ધીરે ધીરે પોતાના કરી લેવાના ઉપાય લીધા છે. જે ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોય, જે ધર્મનેજ માનવ સહ્યતાનો અંતિમ આદર્શ માનવામાં આવે, તો ભારતવર્ષના રસ્તાનેજ ઉત્તમ માનવો પડશે.

પારકાને પોતાનો કરી લેવામાં જ પ્રતિજ્ઞા રહેલી છે. બીજાની અંદર સમાવેશ કરી લેવાની શક્તિ અને બીજાને પોતાનો કરી લેવાની કરામત એમાં જ પ્રતિજ્ઞા રહેલી છે. ભારતવર્ષમાં એ પ્રતિજ્ઞા આપણે નોંધ શકીએ છીએ. ભારતવર્ષે વિનાશકારી બીજામાં સમાવેશ કરી લીધો છે, અને સહેજે બીજાની સામગ્રીને પોતાની કરી લીધી છે. વિદેશીઓ જેને મૂર્તિપૂજા કહે છે, તેને નોંધને ભારતવર્ષ કરી ગયો નથી; પોતાનાં નાકે :ચઢાવી દીધાં નથી. ભારતવર્ષે પુલિન્દ, શવર, વ્યાધ આદિ અનાયર્ જાતિઓ પાસેથી બીજાસ સામગ્રીઓ લઈને તેની અંદર પોતાનો ભાવ ઉતારી દીધો છે-તેના દ્વારા પોતાનો આધ્યાત્મિક ભાવ પ્રકટ કરી દીધો છે. ભારતવર્ષે કશાનો ત્યાગ કરે નહિ, સર્વનું શ્રદ્ધા કરીને તેને પોતાનું બનાવી દીધું છે.

એ એકતાવિચાર અને ન બંધન ધન કેવળ સમાજ-
વ્યવસ્થામાં જ નહિ, પણ ધર્મનીતિમાય જોડેની હીએ
ગીતામાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મની મધ્યે જે અપૂર્ણ તેમ
સ્થાપવાનો પ્રયત્ન એમણે હીએ, તેમાં સાતવર્ષની જ
વિશેષતા છે મુદોષમાં 'રીહોરિયન' નામે જે શબ્દ છે,
તેના અર્થનો શબ્દ ભારતવર્ષની સાધામાં હોઈ શકે નહિ,
કારણ કે ભારતવર્ષના ધર્મમાં માનસિક વિ-હેદને સ્થાન
નથી આપણી જુદી, ધર્મ, આચાર, આપણા આ હોઈ અને
પાલોક સૌને સાથે આપીને જ આપણા ધર્મ ઉદ્ભવ્યો છે
ભારતવર્ષ તેના વિભાજકને એકને સર્વવિધે પહેલાનો
ને જીવનને પહેરી ફાડવાનો પોતાક બનાવતો નથી હાથનું
જીવન, પગનું જીવન, માથાનું જીવન, પેટનું જીવન તેમ
અંતર્યક નહિ, તેમ વિચારનો ધર્મ, આચારનો ધર્મ,
નિવાસનો-દેવતાનો ધર્મ, બાહ્યના છે વિચારનો ધર્મ અને
યશનો ધર્મ, એમ ભાનવવે ધર્મના જુદા જુદા ભાગ કહી
વાળ્યા નથી ભારતવર્ષને ધર્મ તે સમસ્ત સમાજનો ધર્મ
તેનું મૂળ માટીમાં ને માથું અકાશમાં તેના મૂળને ને
માથાને છુદુ રાખીને ભારતવર્ષ જુએ નહિ ધર્મને ભારત
વર્ષ જુએ કે-આકાશહોક-બાપી, માનવતા નમસ્ત જીવન
બાપી એક મહાવૃક્ષ સમાન માને

પૃથ્વીના સભ્ય સમાજ સામે ભારતવર્ષ જુદાને એક
કરવાનો આદર્શ મૂકે છે, એ એના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થઈ
શકે એકને વિશ્વ મધ્યે અને નિજને આત્મા મધ્યે અનુ
ભવી એ એકને અનેકમાં સ્થાપી, જ્ઞાન દ્વારા પ્રકટ કરી,
કર્મદ્વારા સ્થાપન કરી, પ્રેમદ્વારા પ્રાપ્ત કરી, જીવનદ્વારા
પ્રચાર કરી અનેકવાદો વિપત્તિ-કુર્નતિ-મુગતિ વગેરે ધર્મને
ભારતવર્ષે પોતાનો માર્ગ કયો છે ઇતિહાસમાં ધર્મને
અમારે ભારતના એ નિત્યના ભાવનો અનુભવ કરીશું, ત્યારે જ
આપણા અવાચીન ન થઈને આચીનનો વિ-હેદ ટલી જશે.

૧૩-ધર્મવિરોધનું દૃષ્ટાન્ત

ખીલ એક જગાએ મેં લખ્યું છે કે, આ દેશમાં જ્યુરી દ્વારા ન્યાય કરવાનો અધિકાર આપવાની યાબતમાં એક અંગ્રેજ પ્રોફેસરે કહેલું કે આ દેશના અર્ધસભ્ય લોકોને પ્રાણના માહાત્મ્યનું (સેન્કટીટી એન્ડ લાઇફલું) લાન નથી, માટે એમને જ્યુરીનો અધિકાર આપવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

પ્રાણનું માહાત્મ્ય આપણા કરતાં અંગ્રેજ વધારે સમજે છે, એ વાત સાચી ના હોય તોપણ બધે કે આપણે સ્વીકારી લઇએ. ત્યારે એટલા માટે તો જ્યારે એ ખૂન કરે ત્યારે એનો અપરાધ આપણા કરતાં પણ મોટો. પણ આપણે બેઇએ છીએ કે, કોઈ અંગ્રેજ દેશીનું ખૂન કરે ત્યારે પણ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ અને અંગ્રેજ જ્યુરીની કચેરી-માંએ ખૂની ફાંસીની સજા ખાય નહિ. પ્રાણનું માહાત્મ્ય પોતે બહુ ઝીણી રીતે બાળે છે. એવાં પ્રમાણુ વળતે ખૂની માનતો હશે કે, અંગ્રેજ તેની પાસે છે, પણ દેશી લોકોને એનાં એ પ્રમાણુ તો દેખાતાં નથી.

એવા ન્યાયથી આપણને બે બાબુએથી ઘા લાગે. પ્રાણ જે જવાનો તે તો બંધ જ, ને તેના ઉપર માન બંધ એ જુદું. એથી આપણી જાતિનું જે અપમાન થાય તેથી આપણાં ગર્ધાનાં શરીર ઉપર ઘા લાગે.

ઇંગ્લાંડમાં ગ્લોબ નામે એક વર્તમાનપત્ર છે અને ત્યાંના ભદ્રલોકમાં આખર પામેલું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, ટોમિ ઍટકિન (પલટણનો એક જોરો) દેશી લોકોને મારી નાખવાના ઇરાદાથી મારે નહિ, પણ માર ખાઇને દેશી

મરી જાય એને માટે ટોમિ જિયારાને થોડો દંડ તો થાય છેજ, ને તોય દેશી વર્તમાનપત્રો ચીત્કાર કરી મરે છે.

ટોમિ એટકિન માટે દરદ તો બહુ દેખાય છે, પણ 'સેન્ડટીટી ઓફ લાઇફ' ક્યાં આગળ ? જે પાશવ ધાને બળે ખરોળ ફાટે, એ ધાતુ બળ એ ભદ્ર વર્તમાનપત્રના આક્ષેપમાં પણ નથી શું ? પોતાની જાતના ખુની ઉપર સ્નેહદષ્ટિ રાખીને માર્યા ગએલા માણસના સગાસંબંધીના વિલાપને ક્રોધ કરી તિરસ્કારે, એથી તેઓ શું ખૂનને પોષતા નથી ?

થોડાક વખતથી આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે, યુરોપિયન સભ્યતામાં ધર્મનીતિનો આદર્શ સાધારણ રીતે અભ્યાસ ઉપર આધાર રાખે છે. ધર્મ સમજવાની શક્તિ એ સભ્યતાના અંતઃકરણની અંદર પ્રકટેલી નથી. એટલા માટે અભ્યાસની સીમા બહાર એ આદર્શને રસ્તો જડી શકે નહિ ને અનેક વાર આડે રસ્તે માર્યો જાય.

યુરોપિયન સમાજમાં ઘેરેઘેર કાપાકાપી મારામારી થઈ શકે નહિ. એમ કરવાથી ત્યાંના સાધારણ સ્વાર્થમાં વિરોધ આવે. જે દર્દને કે હુધિયાર મારીને ખૂન કરવાનો અભ્યાસ યુરોપમાંથી કેટલીક સદીઓ થયાં આવ્યો ગયો.

પણ હુધિયાર વિના-લોહી પાડ્યા વિના પણ ખૂન તો થઈ શકે, પણ અંતરમાં સ્વાભાવિક ધર્મજ્ઞાન થાય તો એવું ખૂન પણ નિંદાય અને પછી થવાનો સંભવ રહે નહિ.

એક ખાસ દષ્ટાન્ત લઈને એ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરીએ.

હેત્રી સેવેજ લેઝર નામે એક પ્રખ્યાત મુસાફર હતો. ટિબેટના તીર્થસ્થાન લાસામાં જવાની એને શારે તાલા-વેલી લાગેલી. બધાને એ વાતની ખબર છે કે, ટિબેટના લોકો યુરોપિયન પ્રવાસીઓ અને મિશનરીઓ ઉપર શંકાની નજરે જુએ છે. તેમના દુર્ગંધ ઘાટરસ્તા વિદેશીઓ બહુતા નથી, એ હકીકત એમના રક્ષણને માટે એમના લાભની છે. એ લાભ ન્યાયે ફીકલ સોસાયટીના હાથમાં સોંપી દઈ નિરાંતે ઉઘવાને તેઓ રાજ થાય નહિ, તો એમનો દોષ કાઢી શકાય નહિ.

પણ ણીબના વાંધા માનવા નહિ, કોઈના વાંધાને ગાંઠનું નહિ, એ તો યુરોપનો ધર્મ છે. પ્રયોજન કંઈ હોય કે ન હોય, પણ વિપત્તિ ઓળંગી જઈ બહાદુરી કર્યે પણ યુરોપમાં એવી વાહવા બોલાય કે એવી બહાદુરી કરવાનું મન ઘણાને થઈ જાય. યુરોપના બહાદુર લોકે દેશવિદેશમાં વિપત્તિ યોજતાજ ફરે છે. ગમે તે ઉપાયે પણ લાસામાં યુરોપિયન પગ સુકાય તો યુરોપના સમાજમાં એની આગરૂની મણા રહે નહિ.

આથી પર્વત પરના ઝરફના અને ટિબેટના લોકોના વાંધાની પરવા ન કરતાં લાસા જવું તો જોઈએજ. લેંડોર સાહેબે આલમોરાથી કુમાયુન તરફ જાત્રા શરૂ કરી અને અંદનસિંહ નામે એક હિંદુ આકરને સાથે લીધો.

કુમાયુન પ્રાન્તમાં ટિબેટના સીમાડા ઉપર બ્રિટિશ રાજ્યમાં શોકા નામે એક પહાડી જાત છે. ટિબેટન લોકોના લયથી ને ત્રાસથી તેઓ કંપતા રહે છે. ટિબેટનોની પીઠામાંથી બ્રિટિશ રાજ્ય આ લોકનું રક્ષણ કરી શકતું નથી, એવા આક્ષેપ લેંડોર સાહેબે વારંવાર કર્યા છે. એ શોકા લોકમાંથી જ સાહેબને કુલિ-મજૂર લેવા પડવાના હતા. બહુ મહેનતે ત્રીસ માણસો એકઠા કરી શકાયા.

ત્યાર પછી પ્રવાસ શરૂ થયો. મજૂરો કોઈ રીતે નાસી ન જાય એ તરફ સાહેબનું મુખ્ય ધ્યાન રોકાયું. તેમને નાસી જવાને ચોખ્ખા કારણ પણ હતાં. લેંડોરે પોતાના પ્રવાસ-વર્ણનના પચીસમા પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે “એ મજૂર લોક જ્યારે વગર બોલેચાલેચે જંબીરભાવે પીઠ ઉપર બોલે લઇને દયામણી રીતે હાંફતા હાંફતા ઉંચા ને ઉંચા પહાડ પર ચઢ્યા જતા હતા, ત્યારે મનમાં ણીક લાગતી હતી કે એમાંથી કેટલાકે ગમે ત્યારે પણ પાછા જતા રહેશે.”

મારે પૂછવાનું એટલું જ કે એવી શંકા જ્યારે તમારા મનમાં થાય છે ત્યારે એ હતભાગીઓને તેમની મરજી વિરુદ્ધ મોતના મોંમાં લાત મારીને હાંકી જવા એને શું

નામ આપણું થટે ? તમારી તો મરો વાહવા, ને તેની ઉપર વળી ધન મળવાનો પણ મારી રીતે સમવ છે-તમે તો એ આશાએ છવમટોસટનું કામ કરી શકો, પણ એ યેની આશાએ એ કદ સહી શકે ?

વિજ્ઞાનના ઉત્પત્તિયુગમા છવમટે (વીવીસેકેશન) ઉપર મુરોપમા અનેક તર્કવિતર્ક થાય છે છવતા જંતુઓ ઉપર પરીક્ષા કરતી વખતે વેદના ન સાચ એવું બીજા આપણુ લેઈએ, એવા પણ વિચાર થાય છે પણ બહાદુરી કરી વાહવા લેવાને માટે મજૂરોને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સહ જવાને માટે ખીસ કરવામા આવે, અવાસવર્ણનમા એ પીકાતું પણ વર્ણન થાય, સમાલોચકો એના ઉપર ટાળીઓ પાડે, એ યેની આવૃત્તિ ઉપર આવૃત્તિઓ પ્રકટ થાય ને ખપી જાય, હનગ હનગ વાજનારાઓ એ જુધાં વર્ણન વિશ્વમયથી વાગે અને આનંદથી એની ચર્ચા કરે, પણ જરૂરના કંઠણ રસ્તે એ ચાન્ત શોઝી-કુવીઓએ સતહકારો નસવા દુખ ભોગ વધુ-એમને શુ મળ્યું ? લેટાર ગાઉજ માનો કે લાશમા પહોચ્યા, પણ તેથી જગતપર એવો તે રોડ ઉપકાર થઈ જમા નો હતો ? અને એ ગિચાત લમલીત થઈ ગયેલા, નાસી જવાને આહુર માળમેને પીડીને લાતો મારી મુનુને માર્ગે ધકેલવા એ સાફ માની શકાય ? પણ એને માટે તો લેખકને થ શકેલ થતો નથી, ને વાચકને થ ક્યા આવવી નથી !

ટિબેટનો ગાદુ નિર્દયતાએ પીટે છે, અને મારી નાખે છે, એ કારણે શે કા લોક ટિબેટનોથી બચે કંપે છે, તેમને ટિબેટનોના પજમાથી ઉગરી લેવાને અમેજ સત્ય કેવુ અશકત છે, એ તો લેટોગ વધુતો હતો-એ એમ પણ લખતો હતો કે જે ઉત્પાદે, ઉત્તેજને ને ગલોસને પોતે સાહસ ખેડતો હતો, નેમાત લેશ માત્ર એ ગિચાત રોમએને તો નહતું અને હતા થ લેટોર પોતાના પુસ્તકમા ૧૮૫ એ પૃષ્ઠે જે ગ્રાંટેમા જે વાવે પોતાના મજૂરોના કચડુ ખનુ વર્ણન કરે છે તેને વાંચુએ નીચે આપ્યો છે -

૫ “ દરેક ગાદર હાથે એ હાથીને આક્રમવાકુળ સહ વર્ષ

રડતો હતો. કાચિના બે ગાલ ઉપર આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં જતાં હતાં, ઢોલા ધૂરકે રડતો હતો અને ડાકું તેમજ બીજા બે એક ટિબેટને માફ કાગ લીધું હતું, અને જે બધાએ બીકના માર્યા પોતાના વેશ ખદલી નાખ્યા હતા, તેઓ પોતાના યોગની પાછળ સંતર્ધ બેઠા હતા. અમારી અવસ્થા બે કે ભયભરી હતી, તોપણ અમારાં માથુસોની આ ભયાનુર દશા દેખીને મને હસવું આવ્યા વિના રહ્યું નહિ.”

ત્યાર પછી જો અભાગીઆ નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરે તો લેંડોરે તેમને એવી ધમકી આપીને શાન્ત કરી દીધા કે, જે કંઈ નાસી જવાનો કે સામે ચવાનો પ્રયત્ન કરશે તેને ગોળી છોડી મારી નાખીશ.

લેંડોર સાહેબ સહેજસાજ કારણમાં પણ ગોળી મારવા કેવો ઉશ્કેરાઈ બાધ છે, તેનું પ્રમાણ બીજે ઠેકાણે આપ્યું છે. ટિબેટી વહીવટદારોએ લેંડોરને પોતાની હઠમાં પેસવાની ત્યારે મના કરી, ત્યારે તેણે પાછા ફરવાનો ડોળ કર્યો. એક ખીલમાં ઉતરીને દૂરળીન માંડી બેસું તો જણાયું કે, પહાડના શિખર ઉપર આશરે ત્રીસેક માથાં પથ્થરની આડમાંથી ઢેખાતાં હતાં. સાહેબ લખે છે કે: “ મને બહુ કોપ થયો. બે ઈંચા જ હોય તો ખુદલી રીતે મારી પાછળ કેમ આવે નહિ—ફર રહીને શામાટે પહેરો ભરે ? આથી મેં મારી આકસોગણ રાઈફલ લીધી ને જમીનપર સપાટ સૂતો, પછી બે માથું સોથી સ્પષ્ટ ઢેખાયું તેના ઉપર નિશાન તાક્યું. ”

અહીં જો આથીની તો મળે છે ! છુપાવાનો લેંડોર સાહેબને કેટલો બધો તિરસ્કાર છે ! તે પોતે, અને તેની સાથે એક જથ્થુ મિશનરી હિંદુ બ્રાહ્મણને વેશ લઈને, ટિબેટ જતા હતા; મનાઈ ચતાં હિંદુસ્તાનમાં પાછા ઉતરવાનો ડોળ કરીને છાનામાના લાસા જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એનું તો કંઈ નહિ, ને એમની જો ચોરી ઉપર સામે છુપાઈને પહેરો ભરાય એ વાત લેંડોર સાહેબને એટલી અસહ્ય લાગી કે પોતે લાંબા યદને જમીન ઉપર સપાટ સૂઈ ગયા અને એમ સામે ન ફેળે એ રીતે છુપાઈને પોતા :—

આકસો-ગણ રાઈફલ તાબી બોલ્યા કે “જો બાયવાયોને સમજ પાડી કેસની મને ઇચ્છા થાય ■” દ્વરથી છુપાઈને રાઈફલ ચલાવવામાં રાઈફોને ને બહુ દુરી બતાવી તે માટે વિચાર કરનાર તો ત્યાં કોઈ હતું નહિ આપણા પોર્પોચોનો ફર્જગવાની તો અનેક વાતો આપણે સાંભળી છે, પણ તોય કથરાઈ કુઠાની જોડ કાઢે એના જેવી વાત કરતા પશ્ચિમના લોકોએ આપણને આવડે નહિ ખરી વાત તો સાઈ જો જ છે કે, કાઢામાં જોર હોય તો ત્યાંય કરવાની સત્તા પોતાના હાથમાં લેતા વાર કેટલી? અને એવું થાય ત્યારે ખારકાનો તિરસ્કાર કરવાનો અકયાસ બધઈ બધ અને પોતાના સબધમાં ન્યાયને અવકાશ જ મળે નહિ

બેશિયા આદિકામાં પ્રવાસીઓ અનિચ્છુક નોકરો અને મજૂરો ઉપર જે જુનમ ગુનારે છે, દેશ જોળવાની લાલ્ચમાં બંધે-બંધે-કોરાલો જે સીતે કોમને કુખના અને માતાના મોંમાં ધટ્ટેલી લેઈ જાય છે એ બાપુ કોઈથી અભય નથી અને ‘સિન્ડ્રીટી જોડ લાઈફ’ સબધે કો બધી પાશ્વત્ય સભ્ય જાતિઓને બહુ લીન જીવ હોય તોપણ એ કોઈ જગ્યાએ એમને આડ કરતી નથી એવું કારણ શું છે કે ધર્મશોષ પાશ્વત્ય સભ્યતાનું અદરનું અંગ નથી-સ્વાયંશક્ષુના પ્રાકૃતિક નિયમે બહારથી જ એવું નામ દેવાય છે એટલે જ માટે યુરોપના સીમાડા બહાર એમના ધર્મની પ્રભુતિમાં વિસ્તાર થઈ જાય ■ શ્રી તો શુ પણ કો સીમાડાની બહાર પણ જ્યાં સ્વાયંનો પ્રશ્ન મળાજ મઈ હઈ, ત્યાં દયાધર્મનું પક્ષ્ય કરવું એને યુરોપ નબળાઈ માની હવે તો એનો પણ વિસ્તાર કરે છે વિચારને સમયે સામા પક્ષનું સર્વેવ જળી મૂકવું, તેમના અનાથ શ્રી બાળકોને કેદ કરી લેવા એ બધી વાતોની વિરુદ્ધ તમે જાણો તો વમારી વાતોને સેવીમે ટર્બિટિ’ મળી કાઢે યુરોપમાં સાધારણ રીતે અસત્યપસચલુતા દ્વંધ્યરૂપ મનાય છે અને તો પણ એ લીલીકસમાં એક પક્ષ પીળ પક્ષ ઉપર દમીશા (અસત્યનો આરોપ મૂકવું જ બધ ■) એ જ કારણે ચીન

વિગ્રહમાં યુરોપિયન સેનાનો ઉપદ્રવ બર્જસ્તાની સીમા ઓળંગીને આદ્યો હતો અને કાંગો પ્રદેશમાં સ્વાર્થોન્મત બેલજીઅમનો વ્યવહાર પૈશાચિકતાએ જઈ પહોંચ્યો છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં નિજો ઉપર શા શા બુલમ ધાય છે, તે ન્યુયોર્કમાં પ્રકટ થતા 'પોસ્ટ' નામના વર્તમાન-પત્રમાંથી બીજી બુલાઇના વિલાયતના 'ડેલી ન્યૂસ' માં કચેલા ઉતારાથી સમજાશે. નજીવે બહાને સીદી સ્ત્રીપુરુષોને પોલીસ ખેંચી જાય, માણસ્ટ્રેટ ત્યાં એમનો હંડ કરે, ક્રાઈ-માં ઉલેલા ગોરાઓ એ હંડ ભરી દે અને એટલા પૈસા પેટે તેઓ એ બિચારા સીદીઓને શુક્લમ બનાવીને લઈ જાય. ત્યાર પછી આખુલ, લોઠાની સાંકળો અને એવે એવે અનેક ઉપાયે તેમને ગરબડ કરતા ને નાસી જતા અટકાવે. એક સીદી બાઇને તો આખુલો મારી મારીને મારી નાખી છે. એક બીજી સીદી બાઇને બે ઘણી કરવાને અપરાધે દેડ કરી હતી. એ પોલીસ અટકમાં હતી તે વખતે એક ગોરા બારિ-સ્ટરે એનો કેસ હાથમાં લીધો ને ક્રાઈમાં હાજર કરતા પહેલાંજ પોલીસ અટકમાંથી એને નિર્દોષ કરાવી છોડાવી દીધી. પછી બારિસ્ટરે પોતાની ફીના દાવામાં એ સીદી બાઇને મેઠી કેમ્પમાં ચોદ મહિના સુધી કામ કરવાને મોક-લાવી દીધી. ત્યાં એને નવ માસ સુધી ચાવી-તાળામાં બંધ કરીને અટકાવી રાખી. પછી એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જોરથી એક બીજા માણસ સાથે પરણાવી દીધી ને એને જણાવી દીધું કે, તારા પહેલા ઘણી સાથેનો વિવાહ ગેરકાયદેસર છે અને તેથી એની ખાસે જઈ શકશે નહિ. આ ઘણીની સાથેજ રહેવું પડશે. એક વાર એ નાચી જાય છે એ શંકાએ એની પાછળ ફૂતરાઓ છોડી દીધા હતા અને તેના ચોદ મેઠીએ તેને પોતાના હાથે આખુલનો માર માર્યો હતો અને તેની ખાસે સોગન લેવરાવ્યા હતા કે, ચોદ માસની સજા પૂરી થયા પછી પણ મહિને પાંચ ડોલરના પગારથી તેજ જગાએ કામ કરીશ.

'ડેલી ન્યૂસ' કહે છે કે, રશિયામાં ચાહુદીઓની હત્યા ૧૫

અને ઠાગોમા બેલિયમનો વૃદ્ધ વહેરે લોઈએ છીએ ત્યારે
અન્ય ઠાઈ ઉપર દોપનો આરોપ દેવો મુશ્કેલ લાગે ॥

x

x

x

આપણા દેશમા ધર્મનો જે આદર્શ છે, તે હૃદયની સા-
મગ્રી છે એને બહારની સીમાથી રોકી રખાય નહિ આપણે
જે એક વાર “સેન્ડીટી ઝાફ લાઈફ” સ્વીકારી લઈએ તો પછી
પશુપક્ષી-કીટપતંગ કશાને એની સીમાબહાર રાખીએ નહિ
ભારતવર્ષ એક વાર માંસબક્ષી હતો, આજે એને માંસનો નિષેધ
છે માંસબક્ષી જાતિએ પોતાને સયમમા મૂકી એક વારે
માસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે લાગે ॥ કે, જમતમા એક
મીણુ દેખાત છે જ નહિ ભારતવર્ષમા જોઈ શકીએ છીએ
કે, ગરીબગા ગરીબ માણસ પણ જે ઉપાજન કરે, તે દર
દૂરના સ્થળાસળખીઓ સાથે વહેંચીને ખાતા સંકેત ય ના
સ્વાસનો પણ એક પ્રકારનો ન્યાય અધિકાર છે, એ વાતને
આપણે અનેક પ્રકારના સકટો વેંચીને પણ જાને ત્યા સુધી
દખાવી રાખી છે આપણા દેશમા જળ અને મુદ્દમા
ધર્મરક્ષા કરવાનું વિધાન છે-હથિયાર વિનાશને, નાસતાને,
શરણે આવેલા શત્રુને માટે આપણા હૃદયોનો જે ધર્મ-
વિહિત ધર્મ હતો છે, તે દુરોપને તો હસવા જેવો લગશે
અને તેનું જો જ માગ હારણ છે કે ધર્મને આપણે અતરણ
ધન માની અંદર કરીએ છીએ સ્વાર્થનો પ્રાકૃતિક નિયમ
આપણે ધર્મને ઘડી કાઢતો નથી, પણ ધર્મનો નિયમ આપણા
સ્વાર્થને સયમમા રાખવાની ચેત્તા કરે છે એટલા માટે
આપણે બહુ રવા વિષયોમા દુર્જન હોઈએ, તેથી જો કે
આપણે બહારના રુચી પસંદગી પામીએ, તથાપિ આપણા
સ્વાર્થ અને સત્જતા ઉપર ધર્મના આદર્શને વિચારી કર્યાના
પ્રયત્નને કારણે મૌરવ ગ્રામ કર્યું છે, તે કદી વ્યર્થ જશે
નહિ-એવો પણ એક દહાજો આવશે (૧૯૦૪)

૧૪-સ્વદેશી સમાજ*

આપણા દેશમાં યુદ્ધવિગ્રહ, રાજ્યરક્ષા અને ન્યાય-કાર્ય રાજ કરતા, પણ વિદ્યાદાનથી માંડીને જલદાન સુધીનું સઘળું કામ સમાજ એવી સરળતાથી કરી શકતો કે આજ સુધીમાં અનેક રાજાનાં રાજ્યો આપણા દેશ ઉપર યદને નદીના પ્રવાહની પેઠે વહી ગયાં, તોપણ આપણા ધર્મનો નાશ કરી આપણને પણ જેવા કરી શક્યાં નહિ, સમાજનો નાશ કરી આપણને કેવળ દરિદ્ર કરી દીધા નહિ. રાજ રાજમાં લડાઈનો અંત નહિ, પણ આપણા મર્મર શબ્દે શોભતા વેલુકુંજમાં, આપણા આંખા અને આમલીના વનની છાયામાં દેવમંદિર બંધાય, અતિથિશાળા સ્થપાય, તળાવ ખોદાય, સુરુમહાશય આંકે ગોખાવે, ટોલમાં શસ્ત્ર લણી વવાનું બંધ થાય ના, ચંડીમંડપમાં રામાયણનો પાઠ થાય અને કીર્તનના અવાજથી ગામનાં આંગણાં ગાળે. બહારની સહાયતાની અપેક્ષા સમાજ રાખે નહિ, અને બહારના ઉપદ્રવથી દરિદ્ર થાય નહિ.

પાણીનું બહુ દુઃખ છે, એવી વાતો તો આજે આપણા દેશમાં સામાન્ય થઈ પડી છે. સૌથી વધારે શોકની વાત તો તેના મૂળકારણ સંબંધે છે. આજે સમાજનું મન સમાજની અંદર નથી, આપણું મન બહારની દિશાએ છે.

* બંગાળામાં જળકટ નિવારવા સરકારે પોતાનો અભિ-પ્રાય જાહેર કર્યો ત્યાર પછી આ નિબંધ લખાયો હતો.

x પ્રાચીન પ્રણાલીની પાઠશાળાને બંગાળામાં ટોલ કહે છે.

કોઈ નહીં જે ગામની બાજબર પાસે થઈને વહી બાય છે તે ગામની પાસેથી તે નદી ખસી બાય, ને તેનો પ્રવાહ ફર ચાલ્યો જાય, તો તે ગામનું જળ ચાલ્યું જાય, ફળ ચાલ્યું જાય, સ્વાસ્થ્ય ચાલ્યું જાય, વ્યાપાર ચાલ્યો જાય, બાગનું જંગલ ઘણું જાય, પહેલાની સમૃદ્ધિમાં બનેલાં મર ખડેર ધર્ષ પડે, તેની તુટેલી સીતોની કાંટોમાં વડપીપળા ઉગી નીકળે ને તેમાં ધુવડ-વાગોળને આશરો મળે.

મનુષ્યનો ચિત્તપ્રવાહ નદીના પ્રવાહ જેવીજ ચીજ છે એ ચિત્તપ્રવાહથી બંગાળનાં હયાશીતલ ગામ બહુ દિવસ સુધી નીરોગ અને આનંદિત રહ્યાં હતાં-આજે બંગાળનાં એ ગામોથી બંગાળીઓની ચિત્તપ્રવાહ ખસી ગઈ છે, તેથીજ એનાં દેવાલય છુટું-એનો છલોંદાર કરનાર કોઈ નથી; એનાં જળશયો પુરાઈ ગયાં છે-એને ફરી ફરસત કરનાર કોઈ નથી, સમૃદ્ધ ઘરો ખાલી યઈ પડ્યાં છે-ત્યાં ઉત્સવનો આનંદધ્વનિ સંભાળતો નથી તેથીજ આજે જળદાનની વ્યવસ્થા કરનાર સરકાર બહાદુર, સ્વાસ્થ્યદાનની વ્યવસ્થા કરનાર સરકાર બહાદુર, વિદ્યાદાનની વ્યવસ્થા માટે પણ સરકાર બહાદુરને બાસ્તે મોંમાં તરણું ઘાલી ફરવું પડે છે. જે ઝાડ એક વાર પોતાનાં ફૂલ પોતેજ ફુટાવતું, તેને આજે આકાશમાંથી ફૂલવૃષ્ટિ થાય એ આશાએ સર્વ સફળો દાખીએ ઉંચી કરી પ્રાર્થના કરવી રહી છે. વખતે એની પ્રાર્થના મળૂર પણ થાય, તેણે એ સૌ આકાશ કુસુમને લીધે એનું વળવાનું શું?

અંગ્રેજીમાં જેને 'સ્ટેટ' કહે છે તેને આપણાં દેશમાં આધુનિક ભાષામાં સરકાર કહે છે એ સરકાર પ્રાચીન ભારતમાં સમ્રાજ્યરૂપે હતી. પણ વિદ્વાતના સ્ટેટ અને આપણી રાજશક્તિ વચ્ચે ભેદ છે વિદ્વાતને દેશનાં સમસ્ત કલ્યાણધર્મનો ભાર સ્ટેટના હાથમાં સોંપી દીધો છે-ભારત-વર્ષે તેમાનો કંઈક ભાગજ શોધ્યો છે.

૨. જેઓ દેશના ગુરુસ્થાને હતા; જેઓ સમસ્ત દેશને

વિનાયકારે વિદ્યાશિક્ષા, ધર્મશિક્ષા દેવા આવ્યા છે; તેમને પાલન કરવાનું, તેમનો આદર કરવાનું કર્તવ્ય રાજાનું નહોતું એમ નહિ. પરંતુ માત્ર અંશભાગે, ખરી રીતે તો સામાન્ય રીતે એ કર્તવ્ય પ્રત્યેક ગૃહીનું છે. રાજા જો એ સહાયતા બંધ કરે, અકસ્માત્ દેશ કહી અરાજક થઇ જાય, તથાપિ સમાજની વિદ્યાશિક્ષા, ધર્મશિક્ષા એકદમ અટકી પડે નહિ. પ્રજાને માટે તળાવો રાજા ખોદાવતા નહોતા એમ નહિ, પરંતુ સમાજના ધનવાન લોક જેમ ખોદાવતા, તેમજ એ યજ્ઞ ખોદાવતા. રાજા બેઠરકાર રહે તો દેશનું જળપાત્ર ખાલી થઇ જતું નહિ.

વિલાયતમાં જધા માણસો પોતાના આરામ-આમોદ અને સ્વાર્થસાધનમાં પડ્યા છે, તેઓ કર્તવ્યભારથી પીડાતા નથી, તેમનો સમસ્ત મોટો કર્તવ્યભાર રાજશક્તિને સોંપાયેલો છે. આખલા દેશમાં રાજશક્તિને કંઈક સોંપાયું છે અથ્વા, છતાં પણ પ્રજા સાધારણ પણ સામાજિક કર્તવ્યોથી બંધાયેલી છે. રાજા સુદ્ધ કરવા બાય, શિકાર કરવા બાય, રાજકાર્ય કરે અથવા આમોદપ્રમોદમાં દિન ગાળે; એને માટે ધર્મ ન્યાયને જવાબદાર થશે. પણ જનસાધારણ પોતાના મંગળને માટે તેના ઉપર બિલકુલ આધાર રાખીને બેસી રહે નહિ, સમાજનું કાર્ય સમાજના પ્રત્યેક ઉપર આશ્રયપણે અને વિચિત્રરૂપે વહેંચાયેલું ગયું છે.

એમ હોવાથી જેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ તે સમાજમાં સર્વત્ર સંભરી રહ્યો છે. આપણે પ્રત્યેકે સ્વાર્થ, સંયમ અને આત્મત્યાગની વિવેચના કરી છે. આપણે પ્રત્યેકે ધર્મપાલન કરવું જોઈએ.

આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, જુદી જુદી સહયતાની પ્રાપ્તશક્તિ જુદે જુદે સ્થાને રહેલી છે. પ્રજાના કલ્યાણને બાર જ્યાં સ્થપાયેલો છે, ત્યાંજ દેશનું મર્મસ્થાન છે. એ સ્થાને ઘા કરવાથી દેશનો પ્રાણ સંકેટમાં આવી પડે. વિલાયતમાં જો રાજશક્તિ નાશ પામે તો સમસ્ત દેશ નાશ

પામે, એટલાજ માટે સુરોપમા પોલીટીકલ જો બહુ અગત્ય નો વિષય ગણાય છે આપણા દેશમા સમાજ જો પાગલો થઈ પડે, તોજ દેશ જો પ્રમાણે સકંટમા આવી પડે આજ કારણે આટલા દિવસ સુધી સ્વદેશી સ્વાધીનતા માટે આપણે પ્રાચુર્યે પ્રયત્ન કરતા નહિ, પણ સામાજિક સ્વાધીનતા ખૂબ યત્નથી બચાવતા આવ્યા છીએ. ત્યાં દરિદ્રને મિલ્કા હાનપી માકીને પ્રબલનને ધર્મશિક્ષાદાન સુધીનું સમસ્ત કામ વિલાયતમા સ્ટેટ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ આપણા દેશમા પ્રત્યક્ષની ધર્મવ્યવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે, એટલા માટે અંગ્રેજ સ્ટેટને બચાવે તોજ બચે અને આપણે ધર્મવ્યવસ્થાને બચાવીએ તોજ બચીએ

દેશમાં સ્વાભાવિક રીતેજ સ્ટેટને જામનું વાળવામા લોક મહાત્મ મહત્ત્વા રહે. આ ? આપણે અંગ્રેજની માદશા બામા બણીને નક્કી કર્યું છે કે, અમારે ત્યારે સરકારને આર પોલી કાવધાન કરવી જોજ જનસમાજનું સુખ દુર્લભ છે આપણે જો જાણુ નહિ કે, પારકાના શરીરને રાજદાન બહીસ્ટર લગાડવાથી પોતાના બાધિની પરીક્ષા થઈ શકતી નથી

આપણને તર્ક કરવા સારા લાગે છે, તેથી અત્યારે પણ આ તર્ક ઉઠવો અશ્વલિત નથી કે, જનસમાજનો કમંભાર જનસમાજના સર્વાંગમા સચારી રાખવો સારો કે એને વિશેષજાણે સરકાર જામની નમુકે એકે જગાએ મૂકી દેવો સારો ? માત્ર કહેણુ એમ છે કે, આ તર્ક વિલાયતની ટીએટીંગ સોસાઇટીમા થઈ શકે, પણ અત્યારે તો આ તર્ક આપણા કોઈ કામમા આવે નહિ

કારણ કે શો વાત આપણે સમજવીજ જોઈએ કે, વિલાયતના રાજ્યનું સ્ટેટ આપણા સમાજની સપાટીની ઉપર જ અમલકરે સ્થપાયેલું છે, જો ત્યાંના સ્વાભાવિક નિયમે સ્થપાયું છે, માત્ર તર્કથી જો મળી શકે નહિ અત્યંત આ હોય તોપણ મળી શકે નહિ

આપણા દેશમા સરકાર બહાદુર જોડે સમાજમાંનો

કોઇ નહિ, સરકાર સમાજની બહારની વસ્તુ છે. તેથી કરીને જે કંઈ વિષયની તેની પાસે જેટલે અંશે આશા રાખીએ, તે બદલ સ્વાધીનતા એટલે અંશે જોવી પડે. જે કર્મ સમાજ સરકાર પાસે કરાવી લે, તે કર્મ સંખ્યા તે પોતાને અકર્મવ્ય જનાવી દે, અને એ અકર્મવ્યતા આપણા દેશની સ્વસ્થાવસિદ્ધ વસ્તુ નહોતી. આપણે જુદી જુદી જાતિ-ઓની જુદા જુદા રાજાઓની સ્વાધીનતા સ્વીકાર કરતા આંખ્યા છીએ, પણ સમાજ આજ સુધી પોતાનાં સમસ્ત કાર્યો પોતેજ કરતો આંખ્યો છે; નાના મોટા કોઇ કામમાં બહારના બીજા કોઇને હાથ નાખવા દેતો નહિ. આથી રાજ-હક્કમી કહી દેશવટો પામે તોપણ સમાજહક્કમી ઘેરજ રહી શકે.

આજે આપણે સમાજનાં સમસ્ત કર્તવ્ય એકેએકે સમાજ બહારના રહેતને આપણી મેળે હાથે લેવાની જાણીને સોંપવા તૈયાર થઈ ગયા છીએ. આજ સુધી હિંદુ-સમાજની અંદર રહી નવા નવા સંપ્રદાયોએ પોતાની અંદર અનેક પ્રકારના આધારવિચાર પ્રવર્તાવ્યા છે, હિંદુસમાજ એમનો તિરસ્કાર કરતો નથી, આજથી બધું અંગ્રેજને કાયદે બંધાઈ ગયું છે, દરેક દેરફાર પોતાને અહિંદી કહી પોકારવા તૈયાર થઈ ગયો છે. એથી જણાઈ આવે છે કે, આપણાં મર્મસ્થાન-જે મર્મસ્થાને આપણા પોતાના અતેં મધ્યે જતન કરીને આજ સુધી સાચવી રાખતા આંખ્યા છીએ એજ આપણું અંતરતમ મર્મસ્થાન ઉઘાડું થઈ પડ્યું છે, અશક્ત થઈ પડ્યું છે. એજ સંકટ છે, બાકી પાણીનું સંકટ એ કંઈ સંકટ નથી.

પૂર્વે જેઓ બાહ્યશક્તિના દરબારમાં માન પામતા હતા, નવાબો જેમની સલાહ અને સહાયતાની અપેક્ષા કરતા હતા, તેઓ એ રાજપ્રસાદને યથેષ્ટ માનતા નહિ-રાજપ્રસાદ કરતાં સમાજપ્રસાદને તેઓ ઉચ્ચ માનતા. તેઓ સંમાનને માટે પોતાના સમાજ તરફ દ્રષ્ટિ કરતા. રાજરાજે-શરનો રાજધાની દિલ્હી તેમને જે સંમાન આપી-શક્તી નહિ, એ છેવટના સંમાનને માટે તેમને પોતાના અખ્યાલે

કરત ? ત્યારે તો આપણે તેને વિલાયતી ઢંગની ન બનાવતાં દેશી પદ્ધતિનો મેળો લાવવો. ત્યાં ગાન અને આમેદ પ્રમોદ કરતા ડરડંગન્ટરથી દેશના લોક એકત્ર થત, ત્યાં વેપારની અને એવીની દેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન થત, ત્યાં ભણા ભણા કથાકારો, કીર્તનકારો હાલ આપત અને પામત. ત્યાં બહુ ધન જ્ઞાનજ્ઞ વગેરેની સહાયતાથી લોક સમાજને આસ્થ્ય વગેરેનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ રીતે આપી શકત અને આપણે જે કંઈ કહેવાનું હોય, જે કંઈ સુખદુઃખની વાતો હોય તે તે લોકોને એકમતથી આપણી સંગ દેશી ભાષામાં કરી શકત.

આપણા દેશ માટે જાગે ગામડામાં વસ્યો છે, એ ગામડાને ત્યારે ત્યારે પોતાની નાડીઓમાં બહારના લોકો નો અનુભવ કરવાનું મન થઈ આવે, ત્યારે મેળો એ એનો સુખ્ય ઉપાય છે એ મેળાજ આપણા દેશમાં બહાર નું ઘેર લવવાનું સુખ્ય સાધન છે. એ ઉપરાંત ગામડાં પોતાનાં કુટુંબો લઈ લઈ અને પોતાનું દુઃખ ખોલી દાન કરવાનું અને ગ્રહણ કરવાનું એ સુખ્ય સ્થાન છે તેમ આકાશના જળથી જળાશય લાવનારો સમય વર્ષાઋતુ છે, તેમજ વિશ્વને જાણે ગામડાનું દુઃખ ભરી દેવાનો યોગ્ય અવસર મેળો છે.

એવા મેળો આપણા દેશમાં અત્યંત સ્વાભાવિક છે સમાના હેતુથી લોકને બોલાવે તો યકાશીલ થઈને એ આવશે, એમના મન ખુલ્યા બહુ વાર લાગશે, પણ મેળામાં લોક એકઠા થાય એ તો મન ખોલીનેજ આવે આથી મેળામાંજ લોકના મન મેળવવાના પ્રસંગ મળે ગામમાં પાણી પાણી ધામધધો બધું થાય ત્યારેજ તેમની પાસે બેસવાનો પ્રસંગ મળે.

આપણા દેશમાં એવો નિહો નથી કે ત્યાં જુદે જુદે રીતે વર્ષમાં જુદે જુદે પર્વે મેળો ન ભરાતો હોય. પ્રથમ એવા મેળાની તાલિકા અને વિવરણનો નંબર કરવો

એ આપણું કર્તવ્ય છે. ત્યારપછી એ સમસ્ત મેળાને દેશના લોકની સાથે યથાર્થ રીતે પરિચિત થવાના હેતુથી વ્યવસ્થા કરવી.

દરેક જિલ્લાના ભદ્ર શિક્ષિત લોક પોતાના જીવતાના મેળાઓને જો નવે સાથે જાગૃત કરે, નવે ગ્રાણી સજીવ કરી દે, પોતાનું હૃદય એમાં સંચારી દે, એ સર્વ મેળામાં જો હિંદુમુસલમાન વચ્ચે સફળાવ સ્થપાય, કેઈ પણ પ્રકારે નિષ્ફળ રાજકીય વિષય હાજર થવા ન દઈને વિદ્યાલય, રસ્તા, જળાશય, એના ઘાટ, ગોચર વગેરે જીવંતની જરૂરી-આતો પૂરી પાડવાના વિચાર આવે, તો થોડાજ સમયમાં સ્વદેશને સચેત કરી દેવાય.

મને વિશ્વાસ છે કે, ફરી ફરીને આપણા દેશનાં જુઠાં જુઠાં સ્થળોમાં મેળા કરવાને એક મંડળ તૈયાર થાય અને તેઓ નૂતન નૂતન જાત્રા (ધાર્મિક નાટકો, સમલીલાની પદ્ધતિ ઉપર) કીર્તન કથા વગેરે રચી, સાથે બાયોસ્કોપ, બાકુઈ ફ્રાનસના દેખાવો, વ્યાયામ બાકુના ખેલ વગેરેની વ્યવસ્થા કરે તેના ખર્ચને માટે તો ચિંતા રાખવાનું કારણ નથી. જો તેઓ એકંદરે પ્રત્યેક મેળાને માટે જમીનદારને પાકનો કંઈ અંશ આપવા અને હુકાનદારને તેના વેચાણના નફાનો કંઈક અંશ આપવા પ્રાર્થના કરે તો એ અંશ મેળવવાનો અધિકાર મળી શકે અને એ સુવ્યવસ્થાથી મેળાને લાભકર બનાવી શકાય. એ લાભમાંથી જમીન વ્યવસ્થાનો ખર્ચ ઉઠાવી શકાય અને ખર્ચ કરતાં બાકી વધે તે દેશના કાર્યમાં વાપરી શકાય તો એ મેળાના લોક સાથે દેશના હૃદયનો સંબંધ ગાઢ બની ઉઠે. લોકો દેશને અનેક રીતે જાણી શકે અને તેમના દ્વારા દેશનાં કેટકેટલાંક કાર્ય થઈ શકે એ તો વર્ણવતાં પાર આવે નહિ.

આપણા દેશમાં ચિરકાળથી આનંદ-ઉત્સવ દ્વારા લોકને સાહિત્યરસ અને ધર્મશિક્ષણ દેવાયું છે. આજ અનેક કારણે જમીનદારો મોટે ભાગે નગરમાં વસવા જાય છે:

તેમનાં પુત્રકન્યાના વિવાહાદિ પ્રસંગે જે કંઈ આમોદપ્રમોદ કરે છે તે કેવળ નગરના ધનવાન જાધુઓને નાટકયાળામાં ને નાચગાનમાં બોલાવી પૂરો કરે છે અને જમીનદાર એવે પ્રસંગે પ્રજા પાસેથી ઉઘરાણું કરતા અચકાતા નથી આમ ગામડાના 'રત્તરે જના.' મિથાત્રની વ્યવસ્થા તો કરી આપે, પણ એ 'મિથાત્ર' માથી કંઈમાત્ર પણ એ 'રત્તરે જના.' ભોગવી શકે નહિ, ભોગવી શકે માત્ર "વાન્ધવા" અને "સાહેવા" આથી જાગાળાના સૌ ગામ દિવસે દિવસે નિરાનદા થઈ પડ્યાં છે, અને જે સાહિત્ય દેશના આબાલવૃદ્ધ નરનારીઓના મનને સરસ અને શોભન કરી રાખતું, તે રોજ રોજ સાધારણ લોકથી દૂર થતું જાય છે આપણે એ કટિપત મેળાસ પ્રદાય જે સાહિત્યની ધારા, આનંદનો ઓત ગામડાને બારણે એક વાર ફરી વહેવરાવે, તો આ અસ્થ સ્થામણ જગાલ ભૂમિનું અત કરણ દિવસે દિવસે શુષ્ક મરુભૂમિ થતું ન જાય

એ વાત આપણે જરાજર મનમાં રાખવી જોઈએ કે, જે માટાં જળાશયો આપણને જળદાન અને સ્વાસ્થ્ય દાન દેતા, તે સૌ હ્રષિત થઈ જઈ માત્ર આપણને જળકષ્ટ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ રોગનું અને મૃત્યુનું પણ વિવરણ કરી આપે છે, તેમજ આપણાં દેશમાં જે કો મેળા ધર્મને નામે આદ્યા છે, તેમાંના પણ ઘણાખરા હ્રષિત થઈ જઈ લોકશિક્ષાને માટે કેવળ અચોગ્ય થઈ પડ્યા છે. સલાળ રાખ્યા વિનાના ખેતરમાં અનાજ તો પાકતું નથીજ, પણ ઉલટા કાટા ઉગી આવે છે. એવી સ્થિતિમાં આપણે આપણા ઉદ્દેશનો-એ મેળાઓનો-જે આપણે ઉદ્ધાર ન કરીએ તો સ્વદેશના, ધર્મના આપણે અપરાધી થઈએ

આપણા દેશી લોકની સગે દેશી ધારા મિલાવવાનો ઉદ્દેશ્ય શુ હોઈ શકે, તેનું આ માત્ર એક દૃષ્ટાન્ત દીધું અને એ ઉદ્દેશ્યને નિયમે બાધી વ્યવસ્થિત કરીને શુ કરવાથી દેશવ્યાપી જગળ વર્તીવી શકાય તેનો માત્ર આશાસ આપ્યો.

જેઓ રાજદારે શિક્ષાવૃત્તિ કરવી એજ દેશનાં મુખ્ય મંગળ વ્યાપાર છે એમ માનતા નથી, તેમને અન્ય પક્ષવાળા 'ચેસીમિસ્ટ' એટલે આશાહીન મંડળના માને છે--અર્થાત્ માનની પાસે કંઈ આશા નથી એમ માની આપણે નિરાશા માનીએ છીએ, તેટલી નિરાશા અમૂલક છે એમ તેઓ માને છે.

હું સ્પષ્ટ કરીને કહું છું કે, રાજા આપણને વચ્ચે વચ્ચે હંડા ભારી તેને બારણેથી હાંકી મૂકે છે એમ જાણીને પોતાના ઉપરજ નિર્ભર રહેવું વધારે સાફ છે. કદીજ એવી દુર્લભ દ્રાક્ષ પામવાની હતભાગ્ય શિયાળની આશાનો આશ્રય હું તો ન કરું. હું તો એજ કહું છું કે, પશાચાની કૃપાશિક્ષા એજ યથાર્થ "ચેસિમિસ્ટ" (આશાહીન) હીનનું લક્ષણ. મોંમાં તરણું લઈશું નહિ તો આપણી ગતિ નથી, એ શબ્દ હું કદી ઉચ્ચારીશ નહિ. મને સ્વદેશમાં વિશ્વાસ છે, આત્મશક્તિમાં સમ્માન છે. હું નિશ્ચય બાંધું છું કે, ઉપાય ગમે તે હો, પણ આપણે પોતામાં સ્વદેશીય સ્વજાતીય એકતા પ્રાપ્ત કરીને જાણે જે સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સુક બન્યા છીએ, તેની ભીંત જો પારકાની પરિવર્તનશીલ પ્રસન્નતા ઉપરજ ચલાવ, જો એ વિશેષભાવે ભારતવર્ષના પોતાના ઉપર ન હોય, તો તે ફરી ફરી વ્યર્થ થઈ જશે, તેથી ભારતવર્ષના યથાર્થ માર્ગ કયો છે તે માટે આપણે ચારે બાજુ તપાસ કરવી જોઈશે.

માણસની સાથે માણસનો આત્મીય સંબંધ સ્થાપવો એ ચિરકાલથી ભારતવર્ષની મુખ્ય એકા હતી, દૂર આત્મીયની સંગે પણ સંબંધ રાખવો જોઈશે, સંતાન ઉંમરમાં આવે તોપણ એ સંબંધ શિથિલ થશે નહિ, ગામના લોકોની સાથે પણ વણ અને અવસ્થાનો વિચાર કર્યા વિના યથાયોગ્ય આત્મીય સંબંધ રાખવો જોઈશે; ગુરુ-પુરોહિત, અતિથિ-શિક્ષક કે જમીનદાર-પ્રજાવૃંદ સર્વની સાથે યથાયોગ્ય સંબંધ બંધાઈ રહ્યો છે એ માત્ર શાસ્ત્રવિહિત નીતિક સંબંધ નથી, એ તો હૃદયનો સંબંધ છે. એમાંના કોઈ પિતૃસ્થાને, કોઈ પુત્રસ્થાને, કોઈ શ્વાતૃસ્થાને ને કોઈ મિત્રસ્થાને છે.

આપણે જે કોઈના સંબંધમાં આવીએ છીએ, તેની સાથે કોઈ યથાયોગ્ય સંબંધ બાંધી બેસીએ છીએ, એટલા માટે કોઈ પણ અવસ્થામાં માણસને આપણે આપણા કાર્યસાધનની કળ કે કળતું અંગ ગણી શકતા નથી. એની સારી નરસી બંને બાણુ હોઈ શકે, પણ એ આપણું દેશી, એથી એ મોટું-એ પૂર્વતું.

જાપાનના યુદ્ધવ્યાપારમાંથી મારી એ વાતનું ઉત્તરવડ દેશાન્ત મળશે. યુદ્ધવ્યાપાર કળનો વ્યાપાર છે, એમાં તો સંદેહ નહિ. નેન્યને કળની પેઠે ઉકવું પડે, કળની પેઠે આલવું પડે. પણ છતાંયે જાપાનનો પ્રત્યેક સૈનિક એ કળ છોડીને આગળ ચાલ્યો-તે અંધ જડવત્ નથી; રક્તોન્મત્ત પશુવત્ પણ નથી; મિકાડોની સાથે અને એ સૂત્રે સ્વદેશની સાથે એ પ્રત્યેક સૈનિક બંધાયો છે; એ સંબંધની પાસે પોતાના સર્વસ્વને તે હોમી દે છે. એ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન કાળમાં પ્રત્યેક દ્વેષસૈનિક પોતાના રાજાને ઠે પ્રભુને સંબંધે બંધાઈ ક્ષાત્રધર્મમાં પોતાને સમર્પી દેતો. રણક્ષેત્રમાં એ શેતરંજનાં ખ્યાદાંની પેઠે મરતો નહિ; માણસની પેઠે હૃદયને સંબંધે, ધર્મને ગૌરવે મરતો. એથી યુદ્ધવ્યાપાર અનેક વખત વિરાટ આત્મહત્યારૂપ થઈ પડતો, અને પાશ્વત્ય સમાહોચકો બોલી ઉઠે: “એ અમત્કાર-પણ એ યુદ્ધ નહિ !” જાપાને એ અમત્કારને યુદ્ધ સાથે મિલાવ્યો. અને પૂર્વે પશ્ચિમનો ધન્યવાદ પ્રાપ્ત કર્યો.

ગમે તેમ હોય, પણ એ આપણી પ્રકૃતિ છે. પ્રયોજનના સંબંધને આપણે હૃદયના સંબંધે શુદ્ધ કરી લઈએ, ત્યારે વ્યવહાર કરી શકીએ. તેથી અનાવશ્યક બોલો પણ કંઈક આપણે ઉઠાવવો પડે. પ્રયોજનનો સંબંધ તો સાંકડો; ઔદિસમાંજ એ પૂરો થાય, પ્રભુસેવક વચ્ચે જો કેવળ પ્રભુસેવકનોજ સંબંધ રહે, તો યગાર દેવામાં કામ કરવામાં એનો નિકાલ આવે. પણ જો એમાં કોઈ પ્રકારે આત્મીય સંબંધનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જ એ બોળને તાણીને પુત્રકન્યાના વિવાહ અને શ્રાદ્ધશાન્તિ સુધી જવાય.

આ સંજોગે ખીજું એક આધુનિક દષ્ટાન્ત આપું. હું રાજશાહી અને દોકાની પ્રાંતિક પરિષદમાં ગયો હતો. એ પરિષદનું કામ હું અતિ મહત્વનું માનું છું એમાં તો સંદેહ નહિ. પણ આશ્ચર્ય તો એ બેયું કે, તેમાં સાચા કામ કરતાં અતિથિસત્કારની ધામધૂમ વધારે હતી. જાણે વરસાબની જાન ગઈ હોય તેમ આહાર-પિહાર અને આમોહ-અમોહને માટે એટલો બધો ઉપદ્રવ, કે આમંત્રણ કરનારનો હમ નીકળી જાય. જો એ કહી કે કે, તમે સૌ સ્વદેશનું કામ કરવા આવ્યા છો, મારે માટે કંઈ આવ્યા નથી; ત્યારે આવું વિવિધ પ્રકારનું રહેવાનું, વિવિધ પ્રકારનું સૂચા બેસવાનું; સોઝહેમોનેડ, ગાડીચોરા-આ અધુનું ખર્ચ આમારે માથે કેમ ? જો એ એવું કહી દે તો કંઈજ અન્યાય નહિ. પણ કામનું પ્રયોજન દેખાડી ખસીજ જવું એ આપણી જાતના લોકનું કામ નહિ. આપણે શિક્ષણના માર્ગ લઈને કામગીરી થઈ બેસીએ તો એ આમંત્રણ કરનારને કામ કરતાં અતિથિમાં વધારે ધ્યાન આપવું પડવાનું. આપણે કામને પણ હૃદયના સંજોગથી દૂર કરવા ઇચ્છતા નથી. ખરી રીતે તો એ પરિષદમાં અતિથિયથી જેટલું આપણું મન આકર્ષાતું હતું, તેટલું કાર્યવિભાગથી આકર્ષાતું નહોતું. પરિષદ પોતાના વિલાયતી બ્યાપારમાંથી એ દેશી હૃદયને એકે વારે ધાતલ કરી શકી નહિ. આમંત્રણ કરનાર અતિથિ-એને અતિથિલાવે આત્મીય લાવે માન આપવું એ પોતાનો ધર્મ માનતા હતા. તેમનો પરિશ્રમ, ખર્ચ, કષ્ટ વગેરે જેટલું બાધું હતું એ તો જે ત્યાં હતા તેજ જાણે. કોંગ્રેસમાં પણ અતિથિયનો જે અંશ છે, એ અંશ ભારતવર્ષીય છે, અને એજ અંશ દેશમાં ખરું કામ કરે-જે અંશ કામનો તે તો માત્ર ત્રણ દિવસનો, ગાડી તો આખા વર્ષમાં તેનો તો શબ્દેય સંલગ્ન નહિ.

અતિથિસેવાની લાવના વિશેષરૂપે ભારતવર્ષનો સ્વભાવ છે, તેનું અનુશીલન પ્રબળરૂપે ચાલુ રહે તો દેશમાં અતિ આનંદના કારણરૂપ થઈ પડે. જે અતિથિય ઘેરઘેર થાય છે,

તેથીયે વધારે પરિતૃપ્તિ માટે પ્રાચીનકાળમા મોટા મોટા યજ્ઞ યતા-આજ તો બહુ દિવસથી એ હુસ્ત ઘઈ ગયા છે પણ ભારતવર્ષ એ ભૂલી ગયો નથી, માટેજ દેશના કામને કારણે સઘ બરાયો, અને એ ભારતવર્ષગીએ પોતાની અવ્યવહૃત પુરાતન અતિથિશાળાનું ઠાર ખોલી દીધું, પોતાના યજ્ઞ બહારની વચે પોતાનું હમેશનું આસન ગ્રહણ કર્યું એમ કરીને કેાગ્રેસ-પરિષદમા-ન્યા વિલાયતી તરેહની વકનૃતા થાય છે અને ફડાફડ ફડાફડ તાળિયો પડે છે ત્યાં પણ-એ ઘેર સજાઓમા પણ-આપણી જે માતા સ્મિતમુખે પોતાના ઘરની મામખી, પોતાને હાથે બનાવેલું મિષ્ટાન્ન પોતાને હાથે સર્વેને પીરમી ખવરાવી ચાલી જાય, પછી ત્યાં શુ થાય છે એની તો એ પરવા પણ ન કરે માના મુખ ઉપર કંઈક હાસ્ય ફૂટે-જે એ જાણે કે પુરાતન યજ્ઞની પેઠે આ અધુનિકે યજ્ઞમા માત્ર જણેલાગણેલાજ નથી આવ્યા, માત્ર ઘડિયાળધારી લોકજ નથી આવ્યા, પરંતુ બોલાવ્યા અણ બોલાવ્યા પામરથી માડીને સર્વ પ્રકારના લોક અજાણ્યતેજ એકઠા થયા છે, તો એ અવસ્થામા સંખ્યાનું લોભ્ય ઓછું થાય, આકળર પણ ઓછો થાય, પરંતુ-આનંદમગ્ન અને માતાને આગીવાંટે ખીજી સૌ કામકાજ પણ પરિપૂર્ણ થઈ જાય

ગમે તેમ હોય, પણ એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ભારત વર્ષ કામ કરવા બેસે તોય માનવસ બધનું માધુર્ય ભૂલી શકે નહિ, એ સબધની સમસ્ત જવાબદારી સ્વીકારી લે

આપણે એ સમસ્ત-મોટે ભાગે અનાવશ્યક-જવાબ દારી સહેજે સ્વીકારી છે, માટેજ ભારતવર્ષમા ઘેર ઘેર, ઉચ્ચનીચના, ગૃહમ્થ-અતિથિના ગાઢા સબધની વ્યવસ્થા સ્થપાઈ છે એટલાજ માટે ટોલ (ગુરુને ઘેર ચાલતી શાળા), પાઠશાળા, જલશય, અતિથિશાળા, દેવાલય, અપગ પાલન વગેરે માટે કોઈ દિવસ કોઈને નિચારવું પડતું નથી

આજ જો એ સામજિક સબધ છૂટી જાય, જો અત્તદાન, જલદાન, આશ્રયદાન, સ્વાસ્થ્યદાન, વિદ્યાદાન વગેરે

સામાજિક કેવળ છિન્ન સમાજમાંથી છૂટી ગહાર પડી રહે, તો એકેવારે અંધારું નહિ થઈ જાય ?

ઘર અને ગામનો શુદ્ધ સંબંધ જોળંગી પ્રત્યેકને વિશ્વ સાથે યોગ હઈ અનુભવ કરાવવાને માટે હિન્દુ ધર્મે માર્ગ બતાવ્યો છે. હિન્દુ ધર્મ સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રતિદિન પંચમહા દ્વારા દેવતા, ઋષિ, પિતૃપુરુષ, સમસ્ત મનુષ્ય અને પશુપક્ષી સાથે પોતાનો મંગળ સંબંધ યાદ કરાવ્યા કરે છે. એ ધર્મ જો મથાયા રીતે પાળવામાં આવે, તો વ્યક્તિગત ભાવે પ્રત્યેકને માટે અને સાધારણભાવે વિશ્વને માટે મંગળકર બની ઉઠે.

એ ઉચ્ચ ભાવથી આપણા સમાજમાં પ્રત્યેકની સાથે સમસ્ત દેશનો નૈત્યિક સંબંધ બાંધવો શું અસંભવિત છે ? પ્રતિદિન સ્વદેશને સ્મરણ કરેક જણ એક પૈસા, એથી યે એણું એક મૂઠી કે અધીં મૂઠી ચોખા, સ્વદેશજલિસ્વરૂપે કાન ના કરી શકે ? હિન્દુ ધર્મ શું આપણામાંથી પ્રત્યેકને આ આપણા દેવતાના વિહારસ્થળ, પ્રાચીન ઋષિના તપસ્થાના આશ્રમ, પિતૃપિતામહની માતૃભૂમિ, ભારતભૂમિની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધે લક્ષિતને બાંધે બાંધી શકશે નહિ ? સ્વદેશની સાથે આપણો મંગળસંબંધ-એ શું આપણામાંથી પ્રત્યેકને વ્યક્તિગત થશે નહિ ? આપણે શું સ્વદેશનાં જલદાન, વિદ્યાદાન વગેરે મંગળ કર્મો પારકાના હાથમાં સોંપી હઈ દેશમાંથી આપણી એકા, ચિંતા અને હૃદયને એકેવારે વિચિત્ર કરી હઈશું ? સરકાર આજે બંગાળ દેશને જલકલ નિવારણ માટે પચાસ હજાર રૂપિયા આપે છે અને ધારો કે આપણી હિલચાલના પ્રયત્ન બળે પચાસ લાખ આખ્યા ને જલકલ એકેવારે નિવારણ; તો ચ કળ શું ? કળ એ થયું કે સહાયતા અને કલ્યાણને સૂત્રે દેશનું જે હૃદય આજ સમાજમાં રહી કામ કરતું હતું અને વૃદ્ધિ પામતું હતું, તે આજે વિદેશીના હાથમાં સમર્પણ કરાયું. જ્યાંથી સમસ્ત દેશ ઉપકાર પામશે ત્યાંજ એ પોતાનું સમસ્ત હૃદય દોરશે. સ્વાભાવિક રીતે જ દેશે દેશનું દ્રવ્ય અનેક માર્ગે અનેક

આકારે વિદેશમાર્ગે દોડ્યું બાંધ છે, એવો આપણે આશ્વેષ કરીએ છીએ; પણ દેશનું હૃદય જો બાંધ, દેશ સાથેનો સુમત્ર કલ્યાણસંબંધ એકેએકે જો વિદેશી સરકારને સોંપી દેવામાં આવે, આપણા હાથમાં કશુંય જાકી ન રહે, તો પરદેશ વહેતા દ્રવ્યપ્રવાહ કરતાં શું ઓછા આશ્વેષનું કારણ છે ? આ કારણે આપણે સલાઓ ભરીએ, દરખાસ્ત કરીએ અને એ પ્રમાણે દેશને અંદર તથા બહાર સંપૂર્ણભાવે પારકાના હાથમાં દેંકી દેવાની ચેષ્ટા કરીએ એ તે દેશહિતેષિતા ? કદી નહિ. એ પ્રયત્ન કદી આ દેશમાં આદર પામશે નહિ; કારણ, એ ભારતવર્ષનો ધર્મ નથી. અતિ દૂરના સંબંધવાળા અનાથ આત્મીયને પણ પારકાની ભીષ ઉપર લટકતો રાખી શકીએ નહિ—તેમને પણ તેમનાં સંતાન સહિત સમાન સ્થાન આપ્યું છે; બહુ કપટે પેદા કરેલું ધન પણ બહુ દૂરના કુટુંબીની સાથે વહેંચી ખાતાં આપણે કદીએ એવો વિચાર લાવતા નથી કે, એ અસામાન્ય વ્યાપાર છે, ત્યારે આપણે એમ કહીશું કે આપણી જનની જન્મભૂમિનો ભાર વહન કરી શકીશું નહિ ? વિદેશીઓ ચિરદિન આપણા દેશને અન્નજળની અને વિદ્યાની શિક્ષા આપશે, અને આપણું કર્તવ્ય એજ રહેશે કે, શિક્ષાનો ઢુકડો મનમાનતો ન મળતાં આપણે ચીસોજ પાડયા જઇએ ? કદી નહિ—કદી નહિ ! સ્વદેશનો ભાર આપણે પ્રત્યેક અને પ્રતિદિન અહણ કરીશું—એમાંજ આપણું ગૌરવ, એજ આપણો ધર્મ. આપણો સમાજ એક મહાન સ્વદેશી સમાજ થઇ શકે એ સમય આવ્યો છે. હું એકલો નથી, હું હુદ્ર હોવા છતાં મારો કોઇ ત્યાગ કરી શકશે નહિ અને હુદ્રમાં હુદ્રનો પણ હું ત્યાગ કરી શકીશ નહિ, એવું ભાન પ્રત્યેકને થાય એવો સમય આવ્યો છે.

આજ જો કોઇને કહીએ કે, સમાજનું કાર્ય કરો, તો ‘શી રીતે કરૂં, ક્યાં કરૂં, કેાની પાસે શું કરૂં’ વગેરે વિચારતાં માથામાં ચક્કર આવશે. મોટે ભાગે લોકો પોતાનું કર્તવ્ય સમજી શકતા નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

આવી રિધિમાં વ્યક્તિગત પ્રયત્નોને અમુક માર્ગે આકર્ષણ કરી લેવા માટે એક કેન્દ્ર હોવું જોઈએ. આપણા સમાજમાં કોઈ પણ મંડળ એ કેન્દ્રનાં સ્થળ ઉપર અધિકાર લોગવતું નથી. આપણા દેશનાં અનેક મંડળ શરૂઆતના ઉત્સાહના ધક્કાને જળે જોડે અનેક કૂલ કૂટાવે છે, પણ છતાંયે તેને ક્ષણ આણી શકતાં નથી. એનાં ઘણાં કારણો છે, પણ એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, આપણાં મંડળોની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના મંડળના ઐક્યનું દબાવે રક્ષણ કરી શકતી નથી—શિથિલ જવાબદારી પ્રત્યેકને ખલેથી ખસી પડે છે ને આશ્રય પામવાનું સ્થાન એને જડતું નથી.

આપણો સમાજ હવે એ પ્રકારે ચાલશે નહિ. કારણ કે બહારથી જે ઉચ્ચ શક્તિ દરરોજ સમાજને પોતાનો કરતી જાય છે, તે શક્તિ ઐક્યબદ્ધ હદ છે; એણે આપણી શાળાઓથી માંડીને હમેશાની દુકાન અને બજાર સુધી પોતાનો અધિકાર જમાવી પોતાનુંજ આધિપત્ય સ્કૂલ સૂક્ષ્મ આઠારે સ્થાપી લીધું છે. એની વિરુદ્ધ સમાજની આત્મરક્ષા કરવી હોય તો અત્યંત નિશ્ચિતભાવે એ સમાજને પોતાને ઉભો કરવો પડશે. એમ કરવાનો એક ઉપાય છે—એક વ્યક્તિને, અધિપતિત્વ સમર્પણું, સમાજના પ્રત્યેકને એજ એકમાં પ્રત્યક્ષ કરણું, તેના સંપૂર્ણ શાસનનું વહન કરવામાં અપમાન ન માનતાં સ્વાધીનતાનું અંગ સમજવું.

એ સમાજપતિ કદી સાચો હોય, કદી નરસો પણ હોય; પણ સમાજ નો જાગૃત રહે, તો એકંદરે કોઈ પણ વ્યક્તિ સમાજનું સ્વાધીન અનિષ્ટ કરી શકે નહિ. વળી, એમ અધિપતિને અણિયેક એ સમાજને જાગૃત રાખવાનો સહેજ ઉપાય છે. સમાજ અમુક એક સ્થાનમાં પોતાનું ઐક્ય પ્રત્યક્ષભાવે પ્રાપ્ત કરે તો એની શક્તિ અજોય જની જાય.

એની નીચે દેશના વિવિધ વિવિધ અમુક અંશમાં વિવિધ વિવિધ નાયક યોજાય. સમાજના સમસ્ત અભાવ-ભોયન, મંગળકર્મ-સાધન અને વ્યવસ્થારક્ષણ તેઓ કરે અને

સમાજપતિ આગળ જવાબદાર રહે

પહેલાં કહ્યું છે કે, સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ દરરોજ અતિ અલ્પ પરિમાણમાં પણ કંઈક સ્વદેશને માટે અર્પણ કરી શકે એ સિવાય વિવાહાદિ શુભ દિને પ્રત્યેક ઘર જેમ ગામના ધર્માદામા આવે છે, તેમ તેને સ્વદેશી સમાજમાં પણ કંઈક આપણે લાવે ન પડે અમુક સ્થળે એનો સશ્રદ્ધ કરવાથી પછી દ્રવ્યનો અભાવ લાગશે નહિ આપણા દેશમાં ઇન્છાપૂર્વક આપેલા દાનથી મોટા મોટા મઠમંદિર આવે છે, એ દેશમાં સમાજ શું ઇન્છાપૂર્વક પોતાનું આશ્રય સ્થાન પોતે રચી શકે નહિ ? વિશેષ કરીને અન્નથી, જલથી, સ્વાસ્થ્યથી, વિદ્યાથી દેશનું સૌભાગ્ય થાય, તો કૃતજ્ઞતા કદી નકામી નહિ થાય

બેશક, અત્યારે હું બંગાળાની સામે દૃષ્ટિ રાખીને બોલું છું બંગાળામાં અધિનાયકે સ્થાપીને આપણી સામાજિક સ્વાધીનતાને બે આપણે ઉત્તરવળ અને સ્થાયી કરી શકીએ, તો ભારતવર્ષના અન્ય વિભાગો પણ આપણું અનુકરણ કરશે અને એમ ભારતવર્ષનો પ્રત્યેક પ્રદેશ બે પોતાની અદર એકથ પ્રાપ્ત કરી શકે, તો પરસ્પરની સાથે સહયોગિતા કરવી એ પ્રત્યેકને માટે અત્યંત સહજ થાય એક વાર એકથનો નિયમ એક સ્થાને પ્રવેશ પામી સ્થપાય તો પછી તે સર્વત્ર વ્યાપે, પણ જુદે જુદે સ્થાને જુદા જુદા ઢગ કરાય તો એક થાય ના

આત્મશક્તિ એક વિશેષ સ્થાને સચિત કરવી, એ વિશેષસ્થાનનું જ્ઞાન થવું, એ વિશેષસ્થાનમાંથી સર્વત્ર પ્રયોગ કરવાની વ્યવસ્થા થવી એ આપણે માટે કેટલું જરૂરનું થઈ પડ્યું છે, તે કંઈક આલોચના કર્યાથીજ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે સરકારે પોતાના કામની સરજતાને માટે કે પછી ગમે તે કારણને નાટે, બંગાળાના બે ભાગ કરી નાખ્યા છે આપણે ભય પામીએ છીએ કે એથી બંગાળા દુર્બળ થઈ જશે એ ભય પ્રકટ કરીને આપણે રો-કૂટ કરી મૂકી

છે; પણ જો એ રા-ફટ નિષ્ક્રમ જાય તો શું બધું પતી ગયું ?
 દેશને ખંડિત કરી નાખે તો અમંગળ થવાનો જે સંભવ
 છે, તેને દૂર કરવાને માટે દેશમાં ક્યાંય કશીય વ્યવસ્થા
 થશે નહિ. વ્યાધિનું ખીજ જહારથી આવીને શરીરમાં ન
 ભરાય એ તો સાફ જ છે, પણ કદી બરાઈ પેહું તો લાત મારી
 તેને ઠાલી નાખવાની, ફરી સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ શું નથી ?
 એ શક્તિ જો આપણે સમાજમાં સુદૃઢ સ્વરૂપ કરી દઈએ, તો
 જહારથી કેાઈ બંગાળાને નિર્જીવ કરી શકે નહિ. સમસ્ત
 વાતે આરોગ્ય આપવું, એક્યને આકર્ષી રાખવું, મૂર્ચ્છિતને
 સચેતન કરી દેવું એ તો એનું કર્તવ્ય છે. આજકાલ વિદેશી
 રાજપુરુષ સત્કર્મના ઇનામરૂપે આપણને ઉપાધિ આપે
 છે, પણ સત્કર્મને માટે સાધુવાદ અને આશીર્વાદ આપણે
 સ્વદેશ પાસેથી જ પામીએ, તો જ સાચો ધન્યવાદ છે. સ્વ-
 દેશ ધન્યવાદ આપે એવી શક્તિ આપણે આપણા સમાજમાં
 જો સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપીએ નહિ, તો હમેશની પેઠે એ સાથક-
 તાથી આપણે વંચિત રહીશું. આપણા દેશમાં ક્યારે ક્યારે
 સામાન્ય કારણે હિન્દુ-મુસલમાનમાં વિરોધ ઉઠે છે, એ
 વિરોધ મટાડી દઈ બંને પક્ષમાં પ્રીતિશાન્તિ સ્થપાય બંને
 પક્ષ પોતપોતાના અધિકાર નિયમિત કરી દે, એવું વિશેષ
 કર્તૃત્વ સમાજના કેાઈ પણ સ્થાને જો ના થાય, તો સમાજ
 વારેવારે ક્ષતવિક્ષત થઈ ઉત્તરોત્તર દુર્બળ થતો જાય.

પોતાની શક્તિમાં અવિશ્વાસ કરતા નહિ. નહીં
 બાણજે કે, સમય આવ્યો છે; નહીં બાણજે કે ભારતવર્ષમાં
 એકય બાંધવાનો ધર્મ હમેશને માટે રહેલો છે. નાના પ્રકાર-
 ની પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છતાં, ભારતવર્ષ
 બરાબર પોતાની વ્યવસ્થા કરી શક્યું છે; તેથી જ આજે રક્ષા
 પામ્યું છે. એ ભારતવર્ષ ઉપર મને વિશ્વાસ છે, એ ભારત
 વર્ષ આજ આ ક્ષણે ધીરે ધીરે નૂતનકાળની સાથે પોતાના
 પુરાતન આશ્રયને એકરૂપે ગાંઠતું આવ્યું છે. આપણે
 પ્રત્યેક સજ્જાનલાવે તેમાં હાથ દઈએ-જડ થઈને વા વિદ્રોહને
 ભયે તેમાં જરાયે વિરુદ્ધતા ન કરીએ !

બહારનાની સાથેના હિન્દુસમાજનો સંબંધ આજે કંઈ નવો નથી ભારતવર્ષમાં આર્યો આવ્યા, ત્યારે તેમની સાથે આદિમવાસીઓ સાથે તુચ્છ વિરોધ થયેલો એ વિરોધમાં આર્યો વિજય પામેલા, પણ આદિમ આર્યોવિયનો કે અમેરિકનોની પેઠે નાથ નહિ પામેલા, તેઓ આર્ય મંડળ થી દૂર જઈ નહિ પડેલા, તેમના આચારવિચાર જુદા હોવા છતાં તેમને સમાજતંત્રમાં સ્થાન મળ્યું. તેમના મળવાથી આર્યસમાજ વિચિત્ર-નવરૂપ બન્યો.

એ સમાજ વળી એક વાર છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે. ઔદ્યોગિકાવના સમયમાં ઔદ્યધર્મના આકર્ષણથી ભારતવર્ષની સાથે અનેક પરદેશીઓનો ગાઢો સંબંધ બધાયો. વિરોધસંબંધ કરતાં આ મિલનસંબંધ ઘણો ગભીર છે. વિરોધમાં આત્મરક્ષાની ચેષ્ટા બગબગ લાગતી રહે છે-મિલનમાં અનુલૂપતા પણ બધું એકાકાર થઈ જાય. ભારતવર્ષમાં એમજ બનેલું એ એશિયાબ્યાપી ધર્મજ્ઞાવનમાં જુદી જુદી ભૂતિઓના આચારવિચાર, ક્રિયાકર્મ, આહારવિહાર સૌ તણાઈ ગયું હતું, કોઈએ રોકાયું ન હતું.

પણ એ અતિમહાન ઉત્ક્રાંતિ સામે પણ વ્યવસ્થા સ્થાપનની શક્તિ ભારતમાંથી ગઈ ન હતી જે કંઈ ધરતું, જે કંઈ બહારતું, એ સમસ્તને એક કરી લઈ ફરી વળી ભારત વર્ષે પોતાનો સમાજ વ્યવસ્થિત કરી દીધો. પહેલાંના કરતા સમાજ વળી વધારે વિચિત્ર બની ઉઠ્યો, પરંતુ એ સર્વ વિચિત્રતામાં પણ મર્વત્ર એક સ્થાપી શક્યો. આજ અનેક નિઃશાસકો છે કે, નાના પ્રકારના વિરોધથી, નાના પ્રકારના ખડકવિખડથી ભરેલા આ હિન્દુધર્મનું, આ હિન્દુસમાજનું એક સ્થાપકો કયો રહેશે ? સ્પષ્ટ ઉત્તર દેવો કહી શકે છે. બહુ મોટી પગલિનું કેન્દ્ર જોળી શકે તેવું એવુંજ કહી શકે છે, પરંતુ કેન્દ્ર છે તો ખરું જ ને તે પણ બહાર નહિ, પરંતુ અંદર નાના જોળાને સમાજવેદ કહી શકે નથી, પણ જોળ પૃથ્વીને જેઓ ખડ ખડ કરી જુએ છે, તેમને તો એ ચપટીજ દેખાશે. એજ પ્રમાણે હિન્દુ સમાજને નાના પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર

ખંડોને એક કરી લઈ એક્યને સૂત્રે ગાંઠ્યા છે. એ એકય આંગળી કરીને દેખાડી દેવું તે કઠણ છે, પણ એ સમસ્ત દેખીતા વિરોધોની વચ્ચે પણ દઢભાવે રહ્યું છે એ તો આપણે સ્પષ્ટભાવે જોઈ શકીએ છીએ.

ત્યાર પછી ભારતવર્ષને મુસલમાન પ્રજાઓનો સંબંધ થયેલ. આ સંબંધની સમાજ ઉપર કેટલીજ છાપ પડી નહોતી, એમ કહી શકાય નહિ. તે વારે હિન્દુ સમાજમાં પર-સંબંધમાં જોડાવાની પ્રક્રિયા સર્વત્ર ચાલી રહી હતી. હિન્દુ-મુસલમાન સમાજનું એવું સંયોગસ્થળ રચાયું હતું કે જ્યાં બંને સમાજની સીમારેખા લળી જાય; નાનકપંથી, કબીર-પંથી અને નીચેના વર્ગનો વૈષ્ણવસમાજ આ સીમારેખાનાં દયાન્ત છે. આપણા દેશમાં સાધારણ લોકોમાં જુદે જુદે રથાને ધર્મ અને આચારની તોડતોડ ચાલે છે, શિક્ષિત લોક તેની કંઈ ખબર રાખતા નથી. જો એવી એવી ખબર રાખે તો જોઈ શકે કે, આજે પણ અંદર અંદર પરસ્પર જોડાવાની સજીવ પ્રક્રિયા બંધ નથી.

આજે ખીજે એક પ્રબળ વિદેશી ધર્મ આચારવ્યવહાર અને શિક્ષાદીક્ષા લઈને આવી ઉભો છે. એમ પૃથ્વીના ચાર પ્રધાન ધર્મને આશરે ઉભેલા ચાર મહાસમાજ છે. હિન્દુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી. આ સૌ ભારતવર્ષમાં આવી મળ્યા છે. વિદ્યાતાએ મહાન્ સમાજસંમેલનને માટે જાણે ભારતવર્ષમાં જ એક મહાન રાસાયનિક પ્રયોગ-શાળા ખોલી છે.

અહીં મારે જોકે વાતનો સ્વીકાર કરવો પડે છે કે, બૌદ્ધવિકાસને સમયે સમાજમાં એવું મિશ્રણ અને ઉત્પલ-પાયલ થઈ ગઈ હતી કે પાછળના હિન્દુ સમાજમાં એક પ્રકારનું લયનું લક્ષણ રહી ગયું હતું. નવીનતા અને પરિ-વર્તનમાત્ર તરફ સમાજની નસેનસમાં શંકા પેસી ગઈ. એવા ચિરસ્થાયી લયની અવસ્થામાં સમાજ આગળ ચાલી શકે નહિ. બહારના વિરોધ સામે જય મેળવવાનું તેને અસાધ્ય

ઘઈ પડ્યું. જે સમાજ માત્ર આત્મરક્ષાને માટે જ પોતાની સમસ્ત શક્તિનો પ્રયોગ કરે, તે સમાજ તોડજોડની વ્યવસ્થા પછી કરી શકે નહિ. ભયને માટે સાવધાન પણ રહેવું જોઈએ, અને સાથે સાથે આગળ વધવું પણ જોઈએ; નહિ તો એ પાંગળો બની બચી શકે તો ખરો, પણ સાંકડી જગામાં બંધાઈ પડે-એવું નામ એક પ્રકારે જીવનમૃત્યુ.

બૌદ્ધ વિશ્વવ પછીનો હિંદુ સમાજ, પોતાની પાસે હતું તેવું પ્રાણપણે રક્ષા કરવાને માટે, પારકાના સંબંધથી સર્વ રીતે દૂર રહેવાને માટે, પોતે ભગમાં પુરાયેલા આથી ભારતવર્ષ પોતાનું મહત્ત્વપદ ગુમાવી બેઠો. એક સમયે ભારતવર્ષ પણ પૃથ્વીમાં ગુરુપદે હતો; ધર્મમાં, વિજ્ઞાનમાં અને દર્શનમાં ભારતવર્ષના ચિત્તસાહસની સીમા ન હતી; એજ ચિત્ત, સર્વ દિશાએ દુર્ગમ દૂર દેશપ્રદેશ ઉપર પ્રકાશ પાડવા પોતાની પોતાની શક્તિ પ્રેરતું. એમ ભારતવર્ષે ગુરુત્વ જે પદ પ્રાપ્ત થયું હતું તે પદથી એ આજે ભ્રષ્ટ ઘઈ પડ્યો છે; આજે એને શિષ્યત્વ સ્વીકારવું પડ્યું છે. એવું કારણ એ કે, આપણામાં ભય પેસી ગયો છે. સમુદ્રયાત્રા ચારે બાજુના ભયથી આપણે બંધ કરી દીધી છે. શું જલસમુદ્ર કે શું જ્ઞાનસમુદ્ર ! આપણે હતા વિશ્વના તે પેસી ગયા ગામડામાં. સંચય અને રક્ષા કરવાને માટે સમાજ-માં જે બીજી શીશક્તિ છે, એજ શક્તિએ કૌતુહલપર, પરીક્ષામિત્ર, સાધનશીલ પુરુષશક્તિને હરાવી તેના ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે. તેથી આપણે જ્ઞાનરાજ્યમાં પણ હઠ સંસ્કારબદ્ધ શીશક્તિને વશ ઘઈ પડ્યા છીએ. જ્ઞાનના વાલ્કિ-લ્યમાં ભારતવર્ષે જે કંઈ આરંભ્યું હતું, જે સદાસર્વદા વધીફૂલીને જગતના ઐશ્વર્યને વિસ્તારી મૂકતું હતું, તે આજ અંતઃપુરના અવકારના ડોળામાં પેસી પોતાને સુરક્ષિત માને છે; એ આજ વધતું નથી, જે જોવાઈ જાય છે એ જોવાઈજ નાય છે.

વસ્તુતઃ આપણું એ ગુરુપદ જોવાયું છે. રાજ્ય-શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ તો આપણા દેશે કદી ધરમસંપત્તિ

માનીજ નહોતી-એ શક્તિએ આપણા દેશના સર્વ લોકના હૃદયમાં વાસ કર્યોજ નહોતો-તેના અભાવથી આપણા દેશને એટલી બધી હણપ લાગતી નહોતી; પ્રાદ્યુત્પનો અધિકાર, જ્ઞાનનો અધિકાર, ધર્મનો અધિકાર, તપસ્યાનો અધિકાર એજ આપણા સમાજના પ્રાણનો યથાર્થ આધાર હતો. જ્યારથી તપસ્યાને હક્કેલી મૂઝી આવ્યારે તેનું સ્થાન હીંધું-જ્યારથી પોતાની ઐતિહાસિક ગર્યાદા બૂલી આપણા દેશમાં પ્રાદ્યુત્પ સિવાયના સર્વેએ પોતાને શૂદ્ર-અર્થાત્ અનાર્થ માની લીધા,--સમાજને તપસ્યાનું નવું નવું રૂળ, નવું નવું ઐશ્વર્ય આપવાનો ભાર જે પ્રાદ્યુત્પ ઉપર હતો, તેજ પ્રાદ્યુત્પ જ્યારે પોતાનું યથાર્થ માહાત્મ્ય બૂલી સમાજના હરવાળા ઉપર આવી ઉભા ને માત્ર ચોક્કી કરવાનો ભાર ગ્રહણ કર્યો-ત્યારથી આપણે બીજાને પણ કંઈ હર્ષ શક્તા નથી; આપણું જે કંઈ હતું, તેને પણ નકાસું કરી હીંધું, બગાડી હીંધું.

નક્કી બાણુનું કે, પ્રત્યેક જાતિ વિશ્વમાનવનું અંગ છે. વિશ્વમાનવને દાન કરવાથી, સહાયતા આપવાથી શી સામગ્રી ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, એનો ઉત્તર સારી રીતે આપવામાંજ જાતિની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે. જ્યારથી એ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રાણુશક્તિ કોઈ જાતિની નાશ પામે, ત્યારથીજ પક્ષાઘાતના અંગની પેઠે એ જાતિ વિશ્વમાનવના અંગમાં ભારરૂપ થઈ પડે; કેવળ ટકી રહેવામાં તો ગોરવ નથી.

ભારતવર્ષ રાજ્યને માટે મારામારી કરે નહિ, વાણિજ્યને માટે ઝુંટાઝુંટી કરે નહિ. જે ટિબેટ-ચીન-જાપાન યુરોપને ભયે સમસ્ત બારીબારણું બંધ કરવા તૈયાર છે, તેજ ટિબેટ-ચીન-જાપાન ભારતવર્ષને શુરુ માની આહર-પૂર્વક તેને પોતાના ઘરમાં જવા આમંત્રણ આપતા હતા. ભારતવર્ષે પોતાની સેનાથી અને વાણિજ્યદ્રવ્યથી સમસ્ત પૃથ્વીનાં હાકમાંસ તોડી નાખ્યાં નથી, એ તો સર્વત્ર શાન્તિ, સાન્તવના અને ધર્મવ્યવસ્થા સ્થાપન કરી માનવ-

સમાજની ભક્તિને પાત્ર થયું છે. એમ જે ગૌરવ એણે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે તપસ્યા દ્વારા કર્યું છે અને એ ગૌરવ-દાન્ય ચકવર્તીપણા કરતાં પણ મોટું છે.

એ ગૌરવ ગુમાવી બેસી જ્યારે આપણે ગાંસડાં-પોટલાં બાંધી બચલીત ચિત્તે ખૂણામાં આવી ભરાયા, એજ સમયે અંગ્રેજને આવવાનું પ્રયોજન થયું. અંગ્રેજને પ્રબળ આધારે કરી પલાયન કરનાર આ ભીરુ સમાજનાં ક્ષુદ્ર આવરણ અનેક સ્થાનેથી તૂટી ગયાં છે. બહારના બચથી ભાગી જેમ જેમ ફર ગયા, તેમ તેમ એ બચ હો-હો કરીને ગરહન ઉપર આવીને તૂટી પડ્યો-એને ઠેલી કાઢવાની કોની શક્તિ હોય ! એ ઉત્પાતથી આપણે કિલ્લો તૂટી પડ્યો, અને એમાંથી એ વસ્તુ આપણને રપટ થઈ. આપણી ઠેલી આશ્ચર્યશક્તિ હતી તે આપણને રપટ થઈ અને આપણે ઠેલા આશ્ચર્ય રીતે અશક્ત થઈ પડ્યા છીએ તે પણ રપટ થતાં વાર લાગી નહિ.

આજ આપણે રપટ રીતે સમજી શક્યા છીએ કે, ઘરમાં અંગ હાંકીને બેસી રહી આત્મરક્ષા કરી શકાય નહિ. પોતામાં રહેલી શક્તિને સર્વ રીતે બગાડ કરવી, ચલાવવી એજ આત્મરક્ષાનો સાચો ઉપાય છે; એજ વિધાતાનો નિયમ. અંગ્રેજ ત્યાં સુધી આપણા ચિત્તને અભિભૂત કરશેજ, જ્યાંસુધી આપણું ચિત્ત જડત્વ ત્વજી તેના પોતાના ઉદ્ધારમાં કામ નહિ મંડે. ખૂણે બેસી કેવળ ‘ મર્યું મર્યું ’ બોલીને હાહાકાર કરી મરવાથી કંઈ ફળ થનાર નથી. સર્વ વિષયમાં અંગ્રેજનું અનુકરણ કરી કપટવેશ ધારણ કરી બચવાની ચેષ્ટા કરવી તે તો પોતાનેજ છળવાની વાત છે. આપણે અસલ અંગ્રેજ થઈ શકવાના નથી, નકલી અંગ્રેજ થયે આપણે અંગ્રેજને હાકાવી શકવાના નથી.

આપણી બુદ્ધિ, આપણું હૃદય, આપણી રુચિ પ્રતિ દિન પાણીને મૂદે વેચાય છે, તે અટકાવી દેવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. આપણે પોતે જ છીએ, તેજ સજ્જાન બાવે,

સખળભાવે, સચ્ચલાવે, સંપૂર્ણભાવે બની ઉઠવું.

આપણી જે શક્તિ અધાઈ ગઈ છે, તે વિદેશી વિરોધના આધાતેજ મુક્ત થયે; કારણ કે આજ પૃથિવીમાં એતું કામ પડ્યું છે. આપણા દેશના તાપસો તપસ્યા દ્વારા જે શક્તિ સંચય કરી ગયા છે એ મહામૂલ્ય છે, વિધાતા એને નિષ્ફળ કરશે નહિ. એટલા માટે સમય આવતાં તેણે નિશ્ચેષ્ટ ભારતને ઠકિન દુઃખ દઈને બચત કર્યું છે.

બહુમાં ઐક્યપ્રાપ્તિ, વિચિત્રમાં ઐક્યસ્થાપન, એ તો ભારતવર્ષના અંતરનો ધર્મ છે. ભારતવર્ષ પાશ્વર્યને વિરોધ માને નહિ—પરને શત્રુ હોવાની કલ્પના કરે નહિ. એટલાજ માટે ત્યાગ ન કરી, વિનાશ ન કરી, એક વિરાટ વ્યવસ્થામાં સર્વને સ્થાન આપે. એથીજ એ સર્વ અભિપ્રાયોનો સ્વીકાર કરે; સ્વસ્થાનમાં રહી, સર્વના માહાત્મ્યને નિહાળી શકે.

ભારતવર્ષમાં આ શુભ હોવાથી, હાઈ સમાજને આપણે વિરોધી માની કરી શકીએ નહિ. પ્રત્યેક નવા નવા સંઘાતથી—નવા નવા સંબંધથી આપણે તો આપણા વિસ્તારનીજ આશા રાખી શકીએ. હિંદુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ભારતવર્ષના ક્ષેત્રમાં પરસ્પર લડી મરશે નહિ, અહીં તો એકતા શોધી લેશે. એ એકતા અહિંદુ થશે નહિ, એ વિશેષભાવે હિંદુ થશે. તેના અંગ પ્રત્યંગ ગમે તેટલાં દેશ-વિદેશનાં હોય, પણ તેનો પ્રાણ—તેનો આત્મા ભારતવર્ષનો થશે.

ભારતવર્ષના વિધાતાએ આપેલા યોગ્યું જે આપણે સ્મરણ કરીએ, તો આપણું લક્ષ્ય સ્થિર થાય, લજ્જા દૂર થાય; ભારતવર્ષની અંદર જે એક મૃત્યુહીન શક્તિ છે, તેની લાજ બેઠે. આપણે મનમાં રાખવુંજ જોઈએ કે, યુરોપના જ્ઞાનવિજ્ઞાનને અનંત કાળ સુધી આપણે માત્ર શિષ્યની પેઠે ગ્રહણ કરીએ એમ નહિ, પણ ભારતવર્ષની સરસ્વતી જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં સમસ્ત ફલને અને લેદને એક શતદલ પદ્મમાં વિકસિત કરી મૂકશે, તેની ખડતા દૂર કરશે. ઐક્ય સાધવું એજ ભારતવર્ષની પ્રતિજ્ઞાનું મુખ્ય કાર્ય છે. ભારત-

વર્ષ દોઢનો ત્યાગ કરવા દોઢને દૂર કરવા કંઈક નથી, ભારતવર્ષ ચક્રગને સ્વીકાર કરવાનો, ચક્રગનું ગ્રહણ કરવાનો, વિશદ એકની અંદર ચક્રગને પોતપોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાનો પંથ આ વિવાદમાં પડેલા, આવશ્યકથી ચેત્તાચેત્ત સંચારને એક દિવસ દેખાડી દેશે.

એ મંગળ દિન આવે તે પહેલાં—‘એક વાર તું મા દહી શબ્દ કર!’ લે એક માત્ર મા દેશના પ્રત્યેકને ગોઠમાં ખેંચી લેવા, અનેકતા ટાળવા, સ્થા કરવા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, જે પોતાના ભંડારમાંથી ચિદસંચિત જ્ઞાનધર્મ નાના આકારે, નાના પ્રયોજને આપણા સર્વના અંતઃકરણમાં અધ્યાન્તસાથે સંચાર કરી, આપણા ચિત્તને લાંબી પરાધીનતાની રાત્રિએ વિનાશથી બચાવતી આવી છે, તેને મદમત્ત ધનવાનોની શિક્ષાશાખાના ખણ્ણમાં સ્થાન કરી આપવાની દોડાદોડી ન કરતાં, દેશને મધ્યસ્થલે સંતાનથી વીંટાઈ વળેલી મરઘાળામાં તેનું સ્થાન સ્થાપો! આપણે શું એ જનનીના છર્ણુ ગૃહનો ઉદ્ધાર કરી ચક્રીશું નહિ? સાહેબની દુકાનોનાં બીલ ચૂકવી ચક્રીએ નહિ, આપણા સાજ-અસખાજ આઠંબરમાં ખામી આવે, એટલા માટે આપણી જે માતા એક દિન અન્નપૂર્ણા હતી, તેને આજે પાનકાના રસોડાને બારણે ખાવાને માટે બીજા માગવી પડ્યો? આપણે દેશ એક દિન ધનને તુચ્છ કરી બાણતો હતો, એક દિન દારિદ્ર્યમાંજ શોભા અને મહિમા માનતાં ગ્રીષ્ઠ્યો હતો, તે આજ આપણે શું ટકાની પાને ધૂળમાં સાદાંગે આળોટી આપણા સનાતન સ્વધર્મને અપમાનિત કરીશું? આજ આપણે એ શુદ્ધ, નિયમિત અને અદ્વયસંતુષ્ટ જીવનયાત્રા ગ્રહણ કરી આપણી વપત્તિની જનનીની સેવામાં નિયુક્ત નહિ થઈ ચક્રીશું? આપણા દેશમાં કેળાનાં પાતરાંમાં ખાતાં તો દોઢ દિન શરમ નહોતી, શરમ તો એકલા ખાવામાં હતી. એ શરમ પાછી આવશે નહિ? શું આજ સમસ્ત દેશને પીરસવા માટે તૈયાર થવા આપણે પોતાના કોઈ આરામનો, દોઢ આઠંબરનો પરિત્યાગ કરી ચક્રીશું નહિ? એક દિન

આપણે માટે કેવળ સહજ હતું તે શું આજે આપણે માટે
એકવારે અસાધ્ય થઈ પડ્યું ?-કહી નહિ. અત્યંત દુઃસમયે
પણ ભારતવર્ષનો નિઃશબ્દ પ્રકાંડ પ્રભાવ ધીરભાવે ગૂઢભાવે
વિજયી બન્યો છે. હું નિશ્ચય માતું છું કે, આપણી બે-ચાર
દિવસની આ નિશાળની મુખ્યત્વે વિદ્યા એ ચિરપ્રભાવને લેહી
શકશે નહિ. હું નિશ્ચય માતું છું કે, ભારતવર્ષનો ગંભીર
સાદ પ્રતિસ્રણે આપણા અંતરમાં ધ્વનિ કરી રહ્યો છે, અને
આપણે અનુભવે પછી ધીરે ધીરે એ ભારતવર્ષની તરફ
ચાલીએ છીએ. આજ જે સ્થળેથી માર્ગ આપણા મંગળ-
દીપક વડે પ્રકાશતા ધર તરફ જાય છે, તેજ સ્થળે આપણે
ગૃહયાત્રાને આરંભે તે દિશામાં ઉભો રહી 'એક વાર તું
મા કહી શબ્દ કર !'

(૧૯૦૫)

૧૫-પારિશિષ્ટ

હવે જ્યારે તેના સકલ કવચનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેનું મૃત્યુ થયું, ગાડીવ ઉપાડવાની અર્જુનની શક્તિ ગઈ ત્યારે તે સામાન્ય દસ્યુને-કાળાને હાથે પરાજય પામ્યો. એથી જાણી શકાશે કે, સર્વની શક્તિ એક સ્થાને નથી-કોઈ દેશ પોતાના અશ્વશસ્ત્રમા પોતાનું બળ ભરી શકે, કોઈ દેશ પોતાના સર્વાંગમા શક્તિકવચ ધારણ કરી જય પ્રાપ્ત કરે.

યુરોપનું જે સ્થળે બળ, તે સ્થળે આપણું બળ ન હોય. યુરોપ પોતાની આત્મરક્ષાને માટે જે સ્થાને ઉદ્યમ પ્રયોગ કરે, તે સ્થાને આપણી આત્મરક્ષાને માટે ઉદ્યમ પ્રયોગ કરવો વૃથા છે. યુરોપની શક્તિનો ભડાર સ્ટેટ અર્થાત્ સરકાર છે. એ સ્ટેટે દેશના સમસ્ત હિતકર કાર્યોનો ભાર ઝાડણું કર્યો છે. સ્ટેટજી ભિક્ષાદાન કરે, સ્ટેટજી વિદ્યાદાન કરે, ધર્મરક્ષાનો ભાર પણ સ્ટેટ ઉપર, તેથી સ્ટેટના શાસનને સર્વ પ્રકારે સબળ, કમિંદ્ર અને સચેતન કરી રાખવું, તેને અદરની વિકળતાથી અને બહારના હુમલાથી બચાવવું, એજ યુરોપીય સભ્યતાની પ્રાણુરક્ષાનો ઉપાય છે.

આપણા દેશની કન્યાણુશક્તિ સમાજની અદર જ છે. એ શક્તિ ધર્મરૂપે આપણા સમાજમા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી છે. એટલાજ માટે આજમુધી ધર્મને, સમાજને બચાવવો એજ આત્મરક્ષાનો એકમાત્ર ઉપાય ભારતવર્ષ માનવું હતું, રાજત્વ તરફ નહિ પણ સમાજ તરફ એટલા માટે તેની દૃષ્ટિ હતી, એટલાજ માટે સમાજની સ્વાધીનતા એજ યથાર્થ ભાવે ભારતવર્ષની સ્વાધીનતા હતી કારણકે મ ગળ કરવાની

સ્વાધીનતા, ધર્મરક્ષાની સ્વાધીનતા એજ સ્વાધીનતા છે.

આજસુધી નાના પ્રકારનાં વિધ્નોમાં એ સ્વાધીનતા અપાડ હતી. પણ આજ આપણે અચેતનભાવે, મૂઠભાવે પાસકાના હાથમાં પ્રતિદિન સોંપતા જઈએ છીએ. અંગ્રેજને આપણું રાજ્ય જોઈતું હતું, તે એને મળ્યું છે, આપણે હાથે કરીને વિનામૂલ્યે સોંપી દીધું છે.

એણું એક પ્રમાણ જુઓ. અંગ્રેજના કાયદાએ આ પછી સમાજરક્ષાનો ભાર લીધો છે. ગમે તો એ યથાર્થ-ભાવે રક્ષા કરે, પણ એથી ખુશી થયે પાલવશે નહિ. પૂર્વે સમાજ વિદ્રોહીસમાજ પાસેથી દંડ પામી અંતે સમાજની સાથે નિકાલ કરી લેતો, અને અહર અહર સમજૂત થઈ જતી તેણું કળા એ ચતું કે, જે કોઈ સામાજિક પ્રધાથી જુદા ચાલે, તે જુદા સંપ્રદાયરૂપે સમાજના કોઈ વિશેષ સ્થાને આશ્રય લે. એમ કહી શકાય નહિ કે, હિંદુસમાજમાં આચારવિચારમાં કોઈ વિવિધતા નથી. વિવિધતા તો છેજ, પણ એ વિવિધતા સામાજિક અવસ્થાની ઢોરીએ બંધાઈ પરસ્પરને આઘાત કરે ના.

આજ એણું થવાની તેની શક્તિ ગઈ છે. કોઈ અંશે કોઈ હજા જુદું થઈ ગયું કે તે હિન્દુસમાજમાંથી કપાઈ ગયું. પૂર્વે એમ કપાઈ જવું, એ ભયસ્પદ્ય મનાતું કારણ કે તે સમયે સમાજ એવો સળળ હતો કે સમાજનો અનાહર કરી દૂર થવું એ સહજ નહોતું. તેથી જે હજા કોઈ કારણથી જુદાઈ કરે તે ઉદ્વેગભાવે સમાજની બહાર નીકળી જાય ના. સમાજ પણ પોતાની શક્તિ અંજ ધે નિઃસંશય હતો, તેથી અંતે ઉદાર થઈ જુદા સંપ્રદાયવાળાને યથાયોગ્યભાવે પોતાના અંગમાં જોડી દેતો.

આજ તો જે હજા કંઈક જુદું ચાલે, તેનો સમાજ ત્યાગ કરે છે. કારણ કે કોણ હિંદુ, કોણ અહિંદુ તેનો નિર્ણય કરવાનો ભાર અંગ્રેજના કાયદાએ લીધો છે અને સમજૂતી કરવાનો ભાર અંગ્રેજના હાથમાં નથી, સમાજના હાથમાં જ.

નથી. એનું કારણ એ કે, જુદા યવાને કારણે કેાઈને લાભ નુકસાન નથી—અંગ્રેજના રચેલા સ્વતંત્ર કાયદાનો આશ્રય લેવામાં વિશેષ બાધ નથી. આથી આજ હિંદુસમાજ કેવળ માત્ર ત્યાગ કરી શકે. માત્ર ત્યાગ કરવાની શક્તિ બળરક્ષાનો—પ્રાણરક્ષાનો ઉપાય નથી.

હાંત આવે છે, ત્યારે બાળક વેદનાથી વ્યાકુળ થાય છે; પણ જ્યારે તે આવી રહે, ત્યારે મોં એજ હાંતનું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે. હાંત આવતાં થયેલી વેદનાને યાદ કરી એ સૌ હાંતને વિદાય દેવાની શરીર તૈયારી કરે, તો કહીશું કે એની સ્થિતિ સારી નથી, શરીર શક્તિહીન થયું છે.

એ પ્રમાણે કેાઈ પ્રકારે નવી સમૃદ્ધિને પોતાની કરી લેવાની શક્તિ સમાજમાં બિલકુલ ન રહે; તેનો ત્યાગ કરીને નિરુપાયલાવે બેસી રહે એ સમાજ જીવતો હોવાનું લક્ષણ નથી. વળી તેનો ત્યાગ કરવાને માટે અંગ્રેજના કાયદાની સહાયતા લેવી એ તો સામાજિક આત્મહત્યાનો ઉપાય.

ત્યાં સમાજ પોતાના દુકડા કરે ને એ દુકડા બહાર ફેંકી દે, ત્યાં એ પોતાને જ નાનો કરી દે, એટલુંજ નહિ પણ ઘરની સામેજ એક વિરોધી ફળ ઉભું કરે. ધીરેધીરે જેમજેમ એ વિરોધી પક્ષ મોટો થતો જાય છે, તેમ તેમ હિંદુસમાજ તેમનાથી ઘેરાતો જાય છે. કેવળ બોવાનુંજ હોય, તો તો નહીં આમ દુસ્થિતિનું કારણ છે. પ્રાચીનકાળે આપણી આ દશા નહોતી. આપણે ખોતા નહોતા. આપણે વ્યવસ્થાબદ્ધ સમસ્તની રક્ષા કરતા હતા, એજ આપણું વિશેષત્વ—એજ આપણું બળ હતું.

માત્ર એટલુંજ નહિ, કેાઈ કેાઈ સામાજિક પ્રધાને અનિષ્ટકર માનીને, આપણે અંગ્રેજના કાયદાને ઘુસાડી દીધો છે, એ કેાઈથી અજાણ્યું નથી. જે દિવસે પરિવારનાં સંતાનોની વ્યવસ્થા કરવા પોલીસને બોલાવવી પડે, તે દિવસે પરિવારરક્ષાની ચેષ્ટા કેવી ? તે દિવસે તો વનવાસ જ લેવો.

મુસલમાન સમાજ આપણી શેરીમાં જ છે અને ખ્રિસ્તી સમાજ આપણા સમાજની ભીંત ઉપર જળના ધોધની પેઠે

ધસી આવે છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોના સમયમાં એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થયો ન હતો; એ થયો હોત, તો હિંદુસમાજની સાથે એ સર્વ પરસમાજનો અધિકાર પણ નક્કી કરત-એવું કરત કે જેથી પરસ્પર વિરોધ થાય નહિ. આજ વાતવાતમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પક્ષો વચ્ચે જે દંદ જાગે છે, એ દંદ જ આ અશાન્તિ, અભ્યવસ્થા અને દુર્ગંજતાનું કારણ છે.

ત્યાં એ દંદ બહાર સ્પષ્ટભાવે નીકળી આવતું નથી; ત્યાં અંદર ઘુમાય છે. આ ક્ષયરોગ તે સામાન્ય રોગ નથી. આમ સમાજ બીજાની સાથેનો પોતાનો સંબંધ નક્કી કરવાનો કંઈ પ્રયત્ન કરતો નથી; પોતાનો ક્ષયરોગ નિવારવા પણ કંઈ પ્રયત્ન કરતો નથી. એની એણે થાય છે એમ થવા દે છે; ત્યારે રોગ વધી જાય છે ને દુઃખ ઉભરાઈ આવે છે, ત્યારે માથે હાથ દઈ વિલાપ કરે છે; પણ આજ સુધી હલેકું ફેંકી દઈ વિલાપ કરીને પ્રવાહને કોઈ અટકાવી શક્યું નથી; રોગનું ઔષધ વિલાપ ન હોય.

વિદેશી શિક્ષણ, વિદેશી સભ્યતાએ આપણા મનને, આપણી બુદ્ધિને એ આમ હરાવી લીધી ન હોત, તો આપણી સ્વાધીનતા એમ સહજે નાશ ન પામી જાત.

હારે રોગથી ત્યારે રોગીનું મસ્તક બ્યાકુળ થાય, ત્યારે વેદને લય લાગે. એવું કારણ કે, શરીરમાંના રોગને અહીં વાગતા અટકાવવા માટેની વ્યવસ્થા તે મસ્તક જ કરી શકે. એ જો હારી ગયું તો વેદને જે અપ્ય સહાયતા મળવાની તે ચાલી જાય.

પ્રબળ અને વિચિત્ર શક્તિશાળી યુરોપીય સભ્યતાએ આપણા મનને બહુ સહેજે હરી લીધું છે. એ મનજ સમાજનું મસ્તક છે; વિદેશી પ્રભાવને હાથે એ હારી જાય તો સમાજ પોતાની રક્ષા કરી શકે શી રીતે ?

એમ વિદેશી શિક્ષાની પાસે સમાજનો શિક્ષિત વર્ગ પોતાના હૃદય-મનને હારી બેઠો છે; તેથીજ કોઈ એને ગાળ દે છે, કોઈ એની હાંસી કરે છે; પણ એ શાન્તભાવે વિચાર નથી કરતો કે આનું કારણ શું ?

વેલો કહે છે કે, શરીર જ્યારે સળળ અને સક્રિય હોય, ત્યારે રોગના હુમલાને ઠેલી શકાય; નિદ્રિત અવસ્થામાં મેલેરિયા, શરદી, ખાંસી વગેરે ચઢી વાગે.

વિલાયતી પ્રભાવને રોગની સાથે સરખાવ્યો એટલા માટે ક્ષમા માગું છું. પોતપોતાને સ્થાને સૌ દીપે, અસ્થાને પડેલી સાશી વસ્તુ પણ ઉત્પાત કરે. આંખનું કાજળ કપાળે લગાડીએ તો લાજ આવે. મારી ઉપમાનું આ તાત્પર્ય છે.

ગમે તેમ, પણ આપણું ચિત્ત એ સર્વ વિષયમાં સતેજ, સક્રિય હોત તો આજે વિલાયત આપણા એ ચિત્તને વિર્ણન કરી શકત નહિ.

હુમાંગે જ્યારે અંગ્રેજ તેનું કળખળ, તેનું વિજ્ઞાન-દર્શન લઈને આપણે બારણે આવી ઉભો, ત્યારે આપણું ચિત્ત ચેષ્ટાહીન હતું. જે તપસ્યાને પ્રભાવે ભારતવર્ષ જગતને ગુરુપદે જઈ બેઠો હતો, તે તપસ્યા ત્યારે ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. આપણે ત્યારે કેવળ વચ્ચે વચ્ચે પોથીઓને તકદે સૂકવતા હતા ને પાછી વીંટીને પેટીમાં મૂકતા હતા. આપણે કશું ચ કરતા નહોતા. આપણા ગૌરવનો દિવસ તો બહુ દૂર પાછળ ક્ષિતિજમાં છાયાની પેઠે માત્ર દેખાતો હતો. પાસેની નદીને સામે તટ પણ એ પાછળની પર્વતમાળા કરતાં મોટો ને સત્યરૂપે દેખાતો હતો.

ગમે તેમ, પણ આપણું મન જ્યારે નિશ્ચેષ્ટ-નિષ્ક્રિય હતું, તે સમયે એક સચેષ્ટ શક્તિ, સૂક્ષ્મ જેઠની ઉપર અવાદનાં વાદળાં આવી તૂટી પડે એમ, અકસ્માત્ ત્યારે દિશાએથી પોતાની વજ્રવિદ્યુત, વાયુવેગ અને જલવર્ષણ લઈ તૂટી પડી. આથી આપણું મન હારી ન જાય તો કરે શું ?

બચવાનો ઉપાય આપણી પોતાની શક્તિને બળે સર્વ રીતે બાંધત કરવો જોઈશે. આપણા પૂર્વપુરુષોની સંપત્તિ આપણે બેઠા બેઠા કુંકી ખાઈએ છીએ એમાં કંઈ આપણું ગૌરવ નથી; આપણે એ ઐશ્વર્યને વધારીએ છીએ, એમ જ્યારે સમાજમાં સર્વત્ર લાન થશે, ત્યારે જ પોતાના ઉપર યથાર્થ શ્રદ્ધા પેદા થશે ને આપણો મોહ તૂટશે.

આપણે કહીએ છીએ કે, સમાજ તો છેજ, એ તો આપ-
ણા પૂર્વપુરુષો બાંધી ગયા છે; આપણે તો કરવાનું કંઈજ નથી.

અહીંજ આપણું અધઃપતન છે. અહીં જ વર્તમાન
યુરોપીય સભ્યતાએ વર્તમાન હિંદુસભ્યતાને જિતી લીધી છે.

યુરોપમાં 'નેશન' એ સ્વયં સત્તા છે. પ્રાચીન સાથે
નેશનતા અર્વાચીનનો માત્ર જડ સંબંધ છે એવું નથી. પૂર્વ-
પુરુષોએ પ્રાણ આપી કામ કર્યું છે અને વર્તમાન પુરુષ
આંખ મીંચી માત્ર લોગવે છે એવું નથી. પ્રાચીન-અર્વાચીન
વચ્ચે નિરંતર ચિત્તનો સંબંધ છે-અખંડ કર્મપ્રવાહ આવેલો
આવે છે. એક અંશ પ્રવાહિત, બીજો જડાઈ બચેલો; એક
અંશ બળતો, બીજો યુજાયેલો, એવું નથી. એમ હોય તો
સંબંધ તૂટી જાય, જીવનની સાથે મૃત્યુ લાગે.

આજસની બકિયી તો સંધાય ના-ઉઠકું દૂર અવાય,
અંગ્રેજ જે પહેરે, જે ખાય, જે બોલે, જે કરે, એ સૌ સાદું-
જો અધભાવે માની લેવાની આપણી બક્તિ આપણને અંધ
અનુકરણ કરવા પ્રેરે, અસલ અંગ્રેજથી આપણને દૂર કરી દે.
કારણ કે અંગ્રેજ એમ નિરુદ્ધમ અનુકરણ કરનાર નથી. અંગ્રે-
જ સ્વતંત્ર વિચાર અને ચેષ્ટાને બળે તો મોટો થયો છે. પારકા-
એ આપેલી વસ્તુનો આલસ્યભાવે લોગ કર્યો કંઈ અંગ્રેજ
થઈ જવાય નહિ, અંગ્રેજ સાજમાં સગયે સાચું અંગ્રેજ-
પણું આપણે માટે હુલ્લે છે.

એજ પ્રમાણે આપણા પિતામહ ચોટા થયા હતા, તે
કેવળ આપણા પ્રપિતામહના બોલામાં નિશ્ચલભાવે સૂવાથી
નહિ. તેમણે ધ્યાન કર્યું છે, વિચાર કર્યો છે, પરીક્ષા કરી
છે, દેરકાર કર્યો છે; તેમની ચિત્તવૃત્તિ સ્વચેષ્ટ હતી. આથી
તેઓ મોટા થયા છે. આપણું ચિત્ત બે તેમના એ ચિત્તની
સાથે યોગ પામે નહિ, માત્ર તેમનાં કર્યાં કાર્યો સાથે
આપણે જડ સંબંધજ રહે તો તે સાચું ઐક્ય નથી. પિતા-
માતાની સાથે પુત્રના જીવનનો યોગ છે-તેમનું મૃત્યુ થતાં
મણી જીવનક્રિયા પુત્રના દેહમાં એકજ રીતે કામ કરે.
પરંતુ આપણા પૂર્વપુરુષોની માનસી શક્તિ જે ભાવે કામ

કરતી હતી, તે જાણ જો આપણા મનમાં આવે નહિ, આપણે જો માન તેમજ અવિકલ અનુકરણ કરતા ચાલીએ, તો જાણુ કે, આપણા આપણા પૂર્વપુરો સજીવ નથી. શબ્દની હાદી પહેરેલો નાટકનો ન જોડે એ મહર્ષિ નારદ, તેટલે અથો આપણે આર્થ આપણે સમાજ નાટકનું નટમડળ-આગ્યલાપામાં અને કૃત્રિમ સાજસરજામમાં પૂર્વ પુરુષનો વેશ લઈ નાટક કરીએ છીએ.

પૂર્વપુરુષના જે ચિત્તને આપણા જડ સમાજમાં જગાડી ફર્કિયું ત્યારેજ આપણે મોટા ચર્ચા આપણે સમસ્ત સમાજ જો પ્રાચીન મહત્તાની સ્મૃતિ અને જ્ઞાન દ્વારા આદિથી અત સુધી સજીવ સચેદ જની જાય, પોતાના અગ-પ્રત્યગમાં અનેક શતાબ્દીને જીવનપ્રવાહ અનુભવી પોતાને સજાળ અને સચળ કરી મૂકે, ત્યારે રાષ્ટ્રીય પરાધીનતા અને બીજી સર્વ દુગતિ દૂર તુચ્છ થઈ જાય સમાજની સચેદ સ્વધીનતા બીજી બધી સ્વાધીનતા કરતા મોટી છે.

જીવનનું પરિવર્તન વિકાસ છે, મરણનું પરિવર્તન વિકાર છે. આપણા સમાજમાં પણ સત્તર વેગે પરિવર્તન ચાલે છે, પણ સમાજની અદર સચેતન અત કરણ નથી તેથી જે પરિવર્તન વિકારની દિશાએ દોડે છે-કોઈ એને અજ્ઞાવી શકતું નથી.

મજીવ પદાર્થ સચેદ જાણે બહારની અવસ્થાને પોતાને અનુકૂળ કરી લે, નિર્જીવ પદાર્થને બહારની અવસ્થા પ્રજાળ આઘાત મારી પોતાને તાણે કરી લે આપણા સમાજમાં ઘણા પરિવર્તનમાં ચેતનકાર્ય નથી, તેમાં બહારની સાથે અદરનો ગેળ નથી-બહારથી પરિવર્તન અગ ઉપર આવી પડે છે અને સમાજના સર્વ સાધા નબળા કરી નાખે છે.

નવી અવસ્થા, નવી શિક્ષા, નવી જાતિની સાથેનો સંઘર્ષ-એ સૌનો અસીકાર કરી શકાય નહિ આપણે જો એમ માનવા ની છત્રા કરીએ, કે નવું જાણે કશું આગ્ય જ નથી, જાણે આપણે ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વના કાળમાં બેઠા છીએ, તો એ ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાની અવસ્થા

આપણને કંઈ સહાયતા નહિ આપે અને વર્તમાન પરિવર્તનનો પ્રવાહ તો આપણને ખેંચી લઈ જશે. આપણે વર્તમાનનો અસ્વીકાર કરી પૂર્વપુરુષના બળ ઉપર ઝૂકીશું, તેથી કંઈ પૂર્વપુરુષ સાદા દેવાના નથી.

આપણી આ નિષ્ક્રિય-નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થા કેમ થઈ છે, તેનું કારણ મારા લેખમાં દેખાડ્યું છે-એનું કારણ ભીરુતા છે. આપણું જે કંઈ હતું, તેમાંજ પડી રહેવાની વિદેશી સહયતાને આધારે આપણે હારી પડ્યા-અંતર્ધ ગયા.

પણ પ્રથમ જેણે આપણને દાખી લીધા, તેણેજ આપણને જાગૃત કર્યા છે. પ્રથમ નિઃશ્વાસમયે જે પ્રકાશે આપણને આંત્ર નાખ્યા, તેણે જ ધીરે ધીરે આપણી દૃષ્ટિને સહાયતા આપી છે. આજ આપણે જાગ્યા-સજાન લાવે પોતાના દેશના આદર્શને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્ત થયા.

આજે એ આદર્શ શું કરવાયો જવાબી શકાય એની બ્યાકુળતાથી વિવિધ માર્ગ ચોધવા આપણે મંડી પડ્યા છીએ. જેમ છીએ, તેમજ એવી રહે જો સમસ્ત રક્ષા થઈ શકે એમ હોત, તો રોજ રોજ પગલે પગલે આપણી આવી હુર્ગતિ થાત નહિ.

ભાષાની છટાથી મુઘ્ધ કરી હિંદુ સમાજને એકાકાર કરી દેવાની શુભ મતલબ મનમાં મેં ભરી રાખી છે, એવી કેઈ કેઈ બંગાળી લેખક શંકા કરે છે. મારી બુદ્ધિશક્તિ ઉપર એમની જેટલી ગંભીર અનાસ્થા છે, તેટલી બીજા બધાની હોઈ ન શકે એવી આશા કરું છું. મારા આ સ્વીકૃત હાથમાં શું સેરવનું પિનાકે છે ? નિર્બંધ લખીને હું ભારતવર્ષને એકાકાર કરીશ ? જો મારી મતલબ એવીજ હોય તો મારી વાતનો પ્રતિવાદ કરવાની જરૂરજ શી છે ? કેઈ બાળક નૃત્ય કરે, ત્યારે ધરણી ડોલવાવાની તેના મનમાં મતલબ છે એવી શંકા કરીને લોકને સાવધાન કરવાનો કેાણુ પ્રયત્ન કરશે ?

અવસ્થાબુદ્ધિ વડે ભારતવર્ષના અનેકયમાં એકયનું રચાપન કરવું એનો અર્થ એવો ન થઈ શકે કે, ભારતવર્ષ

ઉપર સ્ટીમરોલ ફેરવીને બધી વિચિત્રતા વિવિધતા દબાવીને સપાટ બનાવી દેવું. વિલાયત પારકાનો વિનાશ કરવામાજ-પારકાને દૂર કરવામાજ આત્મરક્ષાનો ઉપાય માને છે, ભારત વર્ષ પારકાને પોતાનું કરવામાજ આત્મસાર્થકતા માને છે એ વિચિત્રને એક કરવું, બીજાને પોતાનું કરવું એ એકાકાર નહિ, પરંતુ પરસ્પરના અધિકાર સ્પષ્ટભાવે નક્કી કરી દેવાની વ્યવસ્થા છે. એ વાત શું આપણા પોતાના દેશમા પણ ઠાલવગાડીને કહેવી પડે? આજ ભો વિચિત્રમા ઐક્ય સ્થાપી નહિ શકીએ, પારકાને પોતાના કરી નહિ શકીએ, આપણે ભો પગનો અવાજ સાલજતાજ-અતિથિ અભ્યાગતના દેખતાંજ હાં-હા શબ્દે લાકડી લઈ મારવા દોડીશું, તો તો બાણુવું કે, પાપને ફોળે આપણા સમાજની લક્ષ્મી આપણને છોડી ચાલી તો ગઈ છેજ, ને આ લક્ષ્મીવિહીન અરક્ષિત ઘરને આજ કેવળ મારામારી કરીનેજ બચાવવું પડશે એના ગૃહદેવતા-જેણે હસતે મુખે સર્વને બોલાવી આણી સર્વને પ્રસાદનો ભાગ આપી વિના કોલાહલે વિના ઉપદ્રવે એને બચાવ્યું હતું તે-હવે ક્યારે ચાલ્યા જવું એજ વિચારશે.

પ્રશ્ન ઉઠયો છે કે મેં નવી નવી જાત્રા, કથા વગેરે વાતોનેા પ્રસ્તાવ કર્યો છે, એવી નવી વાતોનું તાત્પર્ય શું? પુરાતન ખસ નથી કે ?

રામાયણના કવિએ રામચંદ્રની પિતૃભક્તિ, સત્યપાલન, જ્ઞાતૃપ્રેમ, દાપત્યપ્રેમ, ભક્તવાત્સલ્ય વગેરે અનેક ગુણોના ગાન કરી મુદ્ધકાંડ મુધીના છ કાંડમા એ મહાકાવ્ય પૂરું કર્યું તોપણ તેમા 'નવો' ઉત્તરકાંડ ઉમેરાયો તેમના વ્યક્તિગત અને પારિવારિક ગુણોનું યથેચ્છ વર્ણન થયું નહોતું, જનસમાજ પ્રતિ તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠાને કઠિનભાવે પ્રથમ વર્ણવેલા સમસ્ત ગુણોની ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરીને તેમના અસ્તિગાનને શોભાવી મૂક્યું.

આપણી જાત્રા-કથામા અનેક શિક્ષણ છે એ શિક્ષણ આપણે ત્યજી શકીએ નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેને નવું સ્વરૂપ આપી નવું કર્તવ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈશે. દેવતા,

સાધુ, પિતા, શુરુ, ભાઈ, નોકર વગેરે પ્રત્યે આપણું શું કર્તવ્ય છે, એમને માટે ક્યાંસુધી લોગ આપી શકાય તે શીખીશું; સાથે સાથે જનસમાજ પ્રતિ, દેશ પ્રતિ આપણું શું કર્તવ્ય છે તે પણ આપણે નવે રૂપે ગાવું પડશે, એ વાતમાં કોઈ પક્ષને કંઈ શંકાનું કારણ છે ખરું ?

ખીજે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે, સમુદ્રયાત્રાનું હું સમર્થન કરું કે નહિ ? જો કરું છું, તો હિંદુધર્માનુગત આચાર-પાલનની વિધિ પાળી શકાય કે નહિ ?

પૃથ્વીમાં જન્મ ગ્રહણ કરી પૃથ્વીના પરિચયથી દૂર રહેવું એને હું ધર્મ માનતો નથી. તેમજ વર્તમાન પ્રસંગે જો સૌ વાતોને પ્રધાનપદ આપવું એ પણ હું યોગ્ય માનતો નથી. કારણ કે હું એમ કહેતો નથી કે, મારા મત પ્રમાણેજ સગાજનું સંગઠન કરવું. મારું જોગ કહેવું છે કે, આત્મરક્ષાને માટે સમાજને જગાડવો પડશે, કર્તૃત્વ ગ્રહણ કરવું પડશે. સમાજ જે કોઈ ઉપાયે એ કર્તૃત્વ પામી શકે, તે સૌ ઉપાયના પ્રશ્ને સમાજે ચોતેજ ખોલવા જોઈશે. જો પ્રશ્નોનો વિચાર કેવે સમયે કેવે રૂપે કરવો પડશે, તે સૌ હું ગણાવી શકું નહિ. આથી પ્રસંગાનુસાર હું જે જો ચાર વાતો બોલ્યો છું, એને જાહુ સૂક્ષ્મભાવે ચીંધવી જો મિચ્યા છે. સૂનેલા બેરેરીને જગાડીને જ્યારે હું કહું કે “ ભાઈ, તમારી હીરા-માતીની હુકાન સંભાળો,” ત્યારે એણે મારા જો સાદનો શું એવો ઉત્તર દેવો જોઈએ કે “ કંઈક જનાવવાની રીતમાં તમારો અમારો મત એક નથી, માટે તમારી વાત સાંભળવા જેવી નથી ? ” તમારું કંઈક જેમ ખુશી પડે એમ થડો, એને માટે વળતે તમારે ને અમારે ચિરદિન વાદ પ્રતિવાદ થશે; પણ પ્રથમ પાણી છાંટી આંખ ધોઈ નાખો, તમારું મણિમાણિક્યનું ધન સાચવો, ડાકુનો કોલાહલ સંભળાય છે, અને તમે વિનાશબંદે વિના એતને જારણાં વાસી પડ્યા છો, જ્યારે તમારી ભીંતમાં તો સુરંગ ખોદવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે.

(ઇ. સ. ૧૯૦૫)

૧૬-સફલતાનો સડપાય

ભારતવર્ષ ઉપર અંગ્રેજના એકછત્ર રાજત્વથી મુખ્ય કદયાણ એ થયું કે, ભારતમાંની જુદી જુદી જાતિઓ એક થઈ ગઈ. અંગ્રેજની ઇચ્છા ન હોય તોય એકપસાધનની ક્રિયા પોતાની મેળેજ ચાલ્યા કરે. નદી ને મનમાં વિચારે કે, દેશના બે ભાગ કરી નાખું તોય એક દેશની સાથે બીજા દેશનો સંબંધ જોડી આપે, વાણિજ્ય વહેન કરે, તીરે તીરે ખજાર ઉઠાં કરે, જવા-આવવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યા વિના એને ચાલે નહિ. એકપહીન દેશમાં વિદેશી રાજતંત્ર શાસન એમ યોગત્વ સાધન થઈ પડે, વિધાતાના એ મંગળ હેતુથી ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ શાસન સ્થપાયું છે.

જગતના ઇતિહાસમાં સર્વત્ર જોઈ શકાય છે કે, એક પક્ષને દળાવી રાખી બીજા પક્ષનું બહુ બહુ લાંબા વખત સુધી કરી શકાય નહિ. ધર્મ સામંજસ્ય-મેળ ઉપર સ્થપાયો છે ને એ સામંજસ્ય નાશ પામ્યે ધર્મ પણ નાશ પામે; અને

ધર્મ યથા હતો દન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

ભારતસામ્રાજ્યથી તો અંગ્રેજ બળવાન થયો છે, પણ ભારતને ને અંગ્રેજ બળહીન કરવાની ચેષ્ટા કરે તો એ એક પક્ષની સુવિધા ઠોઠ રીતે બહુ લાંબો કાળ સ્થાયી રહી શક્યો નહિ. તે પોતાનો વિનાશ પોતાની મેળેજ કરી દેશે. નિરસ્ત્ર, નિઃસત્ત્વ, નિરજ્ઞ ભારતની દુર્બળતા જ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો વિનાશ કરી દેશે.

પણ રાષ્ટ્રનીતિને ઉદાર હૃદયે જોવાની શક્તિ બહુ યોગ્ય લોકમાં હોય છે. ખાસ કરીને લોક જ્યારે વિશેષ

હોય છે, ત્યારે જોવાની શક્તિ જોથી ચે જોછી થઈ જાય છે. ભારતવર્ષને અનંત કાળ સુધી અમારી ગિલ્ફત કરી રાખીશું, જોવી રાષ્ટ્રનીતિ અને આ અસ્વાભાવિક સંકલ્પ કોઈ અત્યંત લોભભાવે કરે તો ભારતવર્ષને અનાદિ કાળ રાખી મૂકવાનો ઉપાય પણ જો જરૂર ચોજે, ચિરકાળ રાખી શકવો સંભવ નથી. જો તો જગતના નિયમવિરુદ્ધ છે—ફોજે વૃક્ષને છોડવું જ જોઈએ—ચિરદિન બાંધી રાખવાનું આયોજન કરતાં, ખરેખરી રીતે જેટલા દિવસ રાખી શકવાનો સંભવ હોય તેમાં પણ જોછા થાય.

આધીન દેશને દુર્બળ કરવો, તેને કુસંપથી છિન્નભિન્ન કરવો, દેશના કોઈ પણ સ્થાનમાં શક્તિનો સંચય થવા ન દેવો, સમસ્ત શક્તિને પોતાના શાસનબળે નિયંત્રિત કરી રાખવી જો રાષ્ટ્રનીતિ વિશેષભાવે કયા સમયની ? જે સમયે વડંબવર્ધ, શેલી, ક્લિટસ, ટેનિસન, બ્રાઉનિંગ આદિ ગયા ને કિપલિંગ થયો કવિ; જે સમયે કાર્લાઈલ, રસ્કિન, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ નહોતા, જોકેમાર મોર્લિંગે માથે અરણ્યરોહનનો ભાર આવી પડ્યો હતો; જે સમયે ગ્લેડસ્ટનની વજગંબીર વાણી નીરવ થઈ ગઈ ને ચેમ્બર્લેનની વાણીચંચળતાથી સમસ્ત ઇંગ્લાંડ ઉન્મત્ત બની ગયું હતું; જે સાહિત્યના કુન્જવનમાં હવે જો ભુવનમોહન ફૂલ ફૂટતું નહોતું—જોકેમાર પૌલીટીકસના બાવળીઆ અસંભવ તેજે પ્રકાશતા હતા; જે સમયે ખીડિતને માટે, દુર્બળને માટે, દુર્ભાગ્યને માટે દેશની કરુણા ઉછળી આવતી નહિ, ભૂખ્યો શાહીવાદ સ્વાર્થ-ભાળ વિસ્તારવામાંજ મહત્ત્વ માનતું હતું; જે સમયે વીર્યંત્રુ સ્થાન વાણિજ્યે પચાવી પાડ્યું હતું અને ધર્મંત્રુ સ્થાન સ્વાદેશિકતાએ પચાવી પાડ્યું હતું જો સમયની જો રાષ્ટ્રનીતિ.

પરંતુ આ સમયને આપણે દુઃસમય કહેવો કે નહિ તેનો સંપૂર્ણ આધાર આપણા પોતાના ઉપર છે. સત્યનો પરિચય: દુઃખની વેળાએ જ સારી રીતે થાય, જો સત્યના પરિચય વિના કોઈ જાતિનો કોઈ કાળે ઉદ્ધાર નથી. જે પોતે કરવાનું હોય, તે અરણ્યોથી ન થાય; જેને માટે

સ્વાર્થત્યાગની જરૂર છે, તેને માટે જોઈએલ કરવાથી કંઈ વળે નહિ, એ સી વાતો સારી રીતે સમજવાને વિધાતા હું ખૂબ જોઈએ જ્યાંસુધી નહિ સમજીએ ત્યાંસુધી હું ખૂબ ઉપર હું ખૂબી ને અપમાન ઉપર અપમાનથી અભિમૂલ થઈ જઈશું.

પ્રથમ તો એ વાત આપણે સાદી રીતે સમજવી જોઈએ કે, કોઈને કંઈ ચકા મનમાં રાખીને આપણા ઐક્યતા માર્ગમાં યથાસંભવ કાટા ઝીટવા તૈયાર થાય, તો એ શક્યને પ્રતિવાદ વડે આપણે કેવી રીતે દૂર કરી શકીએ? સહાઓમાં આપણે એવા કેવા વાક્યોનું ઇદ્રજળ રચીએ કે જેથી તેમને હાલમાંના આશ્વાસન મળે? આપણે શું એમ કહી શકીશું કે, અંગ્રેજ અનતકાળ આપણને શાસન નીચે રાખશે એમાંજ આપણું યેય છે? કહી શકીએ તોપણ અંગ્રેજ શું એવો ભીરુ ને બુદ્ધિહીન છે કે એવી વાતો ઉપર હાલ પણ વિશ્વાસ કરે? આપણે એ વાત કહેવી જ જોઈએ અને ના કહીએ તોપણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, જ્યાંસુધી આપણી વિવિધ જાતિઓમાં ઐક્યસાધનની શક્તિ યથાર્થ ભાવે-સ્વાધીભાવે પેદા ન થાય, ત્યાંસુધી અંગ્રેજનું રાજત્વ આપણે માટે જરૂરનું છે, પણ ત્યાર પછી બીજેજ દિવસે નહિ.

અંગ્રેજ નો મમતાથી મુગ્ધ થઈ પોતાની જાતેના સ્વાર્થ ઉપર જ દષ્ટિ રાખી-એ સ્વાર્થને પછી ભલેને ગમે એવું મોટું નામ આપે, ભલેને એને શાહોવાદ જ કહે-જો સ્વાર્થ ઉપર જ દષ્ટિ રાખી એમ કહે કે અમારા ભારત રાજ્યને અમે પાકું ચિરસ્થાયી કરીશું, અમે સમસ્ત ભારત વર્ષને એક થવા દેવાની નીતિ અંકેષુ કરીશું નહિ, ત્યારે એનો તો જવાબ શો?

કઠિયારો જ્યારે ઝાંડની ડાળ કાપે, ત્યારે જો વન સ્પતિ જોલે "ગાહા, શું કરે છે, એમ તો અમારા ડાળ-પાદડા ચાલ્યા જશે." તો કઠિયારો જવાબ દે કે "ડાળ, કપાય છે તે શું હું નથી જાણતો? હું શું જાણક છું?" અને છતાંયે તર્કની ઉપર ભરોસો રાખી રહી શકાય?

આપણે જાણીએ છીએ કે, પાર્લામેન્ટમાં તર્ક થાય છે ત્યાં

સામસામી પક્ષે સવાલ-જવાબ કરે; એકે પક્ષે બીજા પક્ષને હરાવે ત્યારે-કોઈ સચું માની રાજ થાય; તેથી આપણા મનમાંથી એ વિચારનું નથી કે, અહીં પણ કાજ સરવાનો એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

પણ ઉપાય એકજ હોઈ શકે નહિ. ત્યાં તો બે પક્ષ છે-એકજ અંગનાં ઠાઠાં જમણાં બે અંગ છે. તેમની બન્નેની શક્તિનો આધાર એકજ છે. આપણે 'શુ' એ પ્રમાણે એકજ છીએ? જ્યાં સરકારજ શક્તિની પ્રતિષ્ઠા છે, ત્યાંજ શુ આપણી શક્તિની પ્રતિષ્ઠા છે? તેઓ જે કાળ હલાવે તો ફળ પડે, તેજ કાળ આપણે હલાવીએ તો તેવાજ ફળ આપણને મળે? ઉત્તર આપતી વખત પોથી ખોલશો ના. એ સંબંધે મિલે 'શુ' કહ્યું છે કે, રવેન્સરે શુ કહ્યું છે, કે શેલીએ શુ કહ્યું છે તે બધાથી આપણને પાંઈભાર પણ લાભ નથી. પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર સર્વસ્વ દેશમાં ખુલ્લું પડ્યું છે.

અંદાજમાં બોલીએ, તો કર્તા કારવતાનું એ કામ છે ને આપણે કર્તા કારવતા નથી. તાર્કિક યદ્યને બોલી શકાય કે "એ શી વાત!" આપણે કરોડો રૂપિયા સરકારને આપી-એ છીએ અને એ રૂપિયા ઉપર તો સગ્કારને આપેા આધાર છે, તો આપણું ધાયું કેમ ન થાય? આપણે એ રૂપિયાનો હિસાબ માગી લઈશું." ગાય નંદનંદને બે વાર દૂધ આપે, અને એ દૂધ ખાઈ નંદનંદન શતોચ્ચળ થાય, ત્યારે ગાય શિંગડાં હલાવીને નંદનંદનની પાસે દૂધનો હિસાબ દેશ ન માગી હે? કેમ નથી માગતી એ તો ગાયનો અંતરાત્મા બાણે કે તેનો અંતર્યામી બાણે.

સીધી વાત તો એ છે કે, અવેશ્યાલેદના ઉપાય પણ જુદા જુદા હોય છે. ધારો કે, ક્રાન્સની પાસે કંઈ જાણત અંગ્રેજને મતલબ છે, તો-અંગ્રેજ કેન્ય પ્રેસીડેન્ટને તર્કમાં નિરુત્તર કરી નાખવાનો કંઈ મયલ કરે નહિ, તેમજ તેને ધર્મનો ઉપદેશ પણ કરે નહિ. કેન્ય રાજકર્તાઓનાં મન મેળવવા તેઓ અનેક પ્રકારે કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરે છે અને એટલાજ માટે અંગ્રેજનો કુશળ રાજદૂત ક્રાન્સમાં રહે

છે. સાંભળ્યું છે કે, એક વાર જમની અને ઇંગ્લાંડ મિત્ર હતાં. ત્યારે ડયુકની ઉપાધિનાળા અંગ્રેજ દૂતે જોગૃતસભામાં ઉભા થઈ જમન કેસરના હાથમાં હાથ મિલાવ્યો ને તેના ઉપર રૂમાલ ઢાંક્યો, અને એથી કાજ સિદ્ધ થયું હતું. એવો પણ એક દિન હતો કે ન્યારે મોગલ સભામાં ને નવાળના હરખારમાં અંગ્રેજને બહુ ખુશામત, બહુ અર્થવ્યય, બહુ શુભ કૌશલ કરવું પડતું હતું. એ દિવસે એમની પેટની દહાય બહુ પ્રસન્નમુખે એમને કેવી રીતે પેટમાંજ રાખવી પડતી, એનો તો હિસાબ નથી. પારકાની પાસેથી મતલબ કઢાવવી હોય ત્યારે એ જરૂરું છે.

વળી, આપણા જેવી નિરુપાય જાતિને બે પ્રમળ પક્ષ પાસેથી કોઈ સુયોગ મેળવવો હોય તો શું કંઈ હિલચાલ વડે સફળ થઈ શકાય ? જે દૂધમાં માખણ છે, તે દૂધમાં આન્ડોલન કરીએ તો માખણ તરી આવે; પણ માખણનું દૂધ રહ્યું જોવાળને ઘેર, અને આપણે રોજરોજ ઘરના પાણીમાં આન્ડોલન કરીએ. એથી તે શું માખણ નીકળવાનું હતું ? જે પુસ્તકપંથી છે, એ તો છાતી કુઢાવીને બોલશે કે અમારે સુયોગ જોઈતો નથી, અમારે જોઈએ ન્યાય અધિકાર. ભલે, એ વાત તો સારી છે. ધારો કે, તમારી મિસ્કત અમુક મુદતને માટે ગીરો છે, તે છોડાવવી હોય તો ગીરો રાખનારનું મન પાવવું જોઈશે. સરકાર કોઈ એક-લોઠાની કળ નથી, એની પાછળ તો રક્તમાંસનાં માણસો છે, તેઓ જોઈએ તે અંશે પડરિપુને વશ છે. તેઓ રાગદ્વેષને હાથ દઈ એકેવારે જીવ-મુખ થઈને તો આ દેશમાં આવ્યા નથી. તેઓ અન્યાય કરતા હોય ત્યારે હાથ પકડીને દેખાડી દેવો એ અન્યાય દાળવાનો સુંદર ઉપાય છે એવું તો કોઈ કહેશે નહિ.

પણ આપણી શી વ્યવસ્થા, શું ઉદ્દેશ્ય અને શો ઉપાય, એ આપણે સ્પષ્ટ રીતે વિચારી જોતા નથી. મુદ્દમાં જેમ જય પ્રાપ્ત કરવો એજ મુખ્ય લક્ષ્ય, એમ રાજ્યનીતિમાં ઉદ્દેશ્યસિદ્ધિ એજ મુખ્ય લક્ષ્ય છે, એ આપણે બે કે

માંએ બોલીએ છીએ, તથાપિ મનમાં એનો અમલ કરતા નથી. માનીએ છીએ કે, રાજ્યનીતિનું આપણું ક્ષેત્ર શાળા-બાળકોની ડીએટીંગ કડખ છે, સરકાર બંને કે પ્રતિપક્ષી વિદ્યાર્થીઓ હોય અને આપણે જવાબ દઈ શક્યા એટલે બસ છૂટી ગયા એમ માનીએ છીએ. શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સા અતિ સુંદર હોવા છતાં રોગી મરે, આપણા રાજ્યનીતિના ક્ષેત્રમાં પણ ભાષણો બહુ સુંદર હોવા છતાં કામ કંઈએ છે એનાં હિસાબ રોજરોજ નોંધએ છીએ.

હું મારા પોતાના સંબંધમાં પણ એક વાત કબૂલ કરવા ઇચ્છું છું. કર્તા કારવતાએ આપણા પ્રતિ કંઈ દિવસે કેવી વ્યવસ્થા કરી એ સંબંધે હું પોતે અત્યંત કુબંધ થઈ જતો નથી. હું જાણું છું કે, મેં જેટલી વાર ગાળે એટલી ગંધીય વાર વજ્ર પડશે એવા બચથી અસ્થિર બની જવાથી કંઈ લાભ નથી. પ્રથમ તો વજ્ર પડે પણ ખર, ન પણ પડે; બીજું ત્યાં વજ્ર પડવાનું જ છે, ત્યાં આપણી ગતિવિધિ નથી, પ્રતિવાદ કે પ્રાર્થના ત્યાં પહોંચનાર નથી, ત્રીજું વજ્રપાતના હાથમાંથી બચવાનો કદી ઉપાય હોય, તો તે ઉપાય ક્ષીણ કે કે વજ્રને સામે જવાળા દેવામાં નહિ, પણ વિજ્ઞાનને અનુકૂળ શ્રેષ્ઠ કરવામાં જ છે, જ્યાંથી વીજળી પડે, ત્યાંથી સાથે સાથે વજ્રનિવારણને માટે ત્રાંબાપાટો કંઈ એની પોતાની ઉતરી આવે ના, એ તો શાન્તભાવે વિચાર પૂર્વક આપણે પોતેજ તૈયાર કરવો જોઈશે.

પ્રાકૃતિક નિયમ ઉપર ક્રોધ કર્યો પાલવે ના. સનાતન ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મારી પાંખ બાળી નાખવી ઉચિત નથી એમ બોલીને કદી પતંગ જો આગમાં અપડે તે તોપણ એની પાંખ તો બળે. એ સ્થળે ધર્મની વાતો જોખવામાં સમય ગાળવાને બદલે આગને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા એ એનું કર્તવ્ય હોય. અંગ્રેજ તો આપણા ઉપર રાજ્ય કરશે આપણુ ને અપૂર્ણ રીતે તાબે રાખવાની શ્રેષ્ઠ કરશે. જ્યાં પોતાની શાસન-સાંકળ ચિથિલ થવાની લેશમાત્ર શંકા હશે, ત્યાં

તત્કાલ જોઈએ એક જો ખીલી ઠાકી દેશે. આ તો કેવળ સ્વાભાવિક છે—પૃથ્વીમાં અર્ધજીવ એમજ બનતું આવ્યું છે; આપણે સૂક્ષ્મ તર્ક કરી શકીએ કે કુટુંબકાલ અંગ્રેજી બોલી શકીએ એથી કંઈ વાત બદલાય નહિ. એવે રથને બીજું ગમે તે થાય, પણ કોધ કર્યો પાલવે નહિ.

એક વાત મનમાં રાખવી જોઈએ. અંગ્રેજની આંખમાં આપણે કેટલા તુચ્છ છીએ? દૂર યુરોપના નિત્યક્રીલામય પોલીટીકલ રંગક્ષેત્રમાં એક સ્થાને રહી આપણા ઉપર એ રાજ્ય કરે છે; ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન, ઇટાલિયન, અમેરિકન અને તેનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો સાથેના તેના રાજનૈતિક સંબંધ બહુ વિચિત્ર રીતે ગુંથાયેલા છે, એ સંબંધ અહીં તેને સાચવીને નાખવો પડે; આપણે તો આ વિપુલ પોલિટિકલ ક્ષેત્રને સીમારે પડ્યા, આપણી ઇચ્છા-અનિચ્છા, રાગ-દ્રેષ સામે જોવાનું તેનાથી બને નહિ, અને માટે જ તેનું ચિત્ત આપણા સંબંધે તેજપાણીને સંબંધે ગંધાયેલું છે, માટે જ ભારતવર્ષના વિષયપ્રસંગે પાર્લામેન્ટમાં સભાસદો ઉઘે છે, પ્રવાહના પાણીની ચેઠે અંગ્રેજ સદા આ દેશની ઉપર થઇને વહી જાય છે, અહીં તેનું કશું સંચય થતું નથી, તેના હૃદયનું મૂળ અહીં વિસ્તરતું નથી, રાજાની તરફ દ્રષ્ટિ રાખી કામ કરે છે, જે કંઈ આમોદપ્રમોદ કરે છે તે પોતાની જાતિવાળા સાથે; અહીંના ઇતિહાસની ચર્ચાનો ભાર જર્મનો ઉપર છે, અહીંની ભાષા સાથેનો પરિચય તેમને કચેરીમાં માત્ર સાક્ષીઓજ આપે, અહીંના સાહિત્ય સાથેનો પરિચય સરકારના દુબાષિયા છે;—એવી સ્થિતિમાં આપણે તેમની નજરમાં કેટલા તુચ્છ છીએ તે આપણે આપણા મમત્વના નશામાં બૂલી જઈએ છીએ અને તેથી આપણા પ્રતિના અંગ્રેજના વ્યવહારથી પ્રતિક્ષણે વિસ્મિત થઈએ છીએ; હુબ્બ રાઈએ છીએ; આપણાં એ, વિરમય-સ્રોતને વધારે પડતો માની આપણા કર્તાહર્તા કદી કોપે ભરાય છે, તો કદી હસવું સમાવી શકતા નથી.

હું આ અંગ્રેજના અપવાદનું વર્ણન કરતો નથી; હું

તો કહું છું કે, જો તો નિયમ જેવું થઈ ગયું છે અને જો સ્વાભાવિક છે. અને જો પણ સ્વાભાવિક છે કે, જે પદાર્થ અતિસૂક્ષ્મ હોય છે તેની મર્યાદાની વેદનાને, તેની પ્રાણનાશક ક્ષતિને સ્વતંત્ર રીતે જોવાની, ધ્યાન આપીને જોવાની શક્તિ ઉપરવાળામાં યોગ્ય પરિભાવમાં હોઈ શકે નહિ. જે આપણે હિસાબે મોડું, તે તેમને તુચ્છજ લાગે. આપણી ભાષા, આપણું સાહિત્ય, આપણા જંગલોના ભાગવિભાગો, આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ, આપણી આ સામાન્ય યુનિવર્સિટી, જે અધાને માટે લયની લાવનાથી અસ્થિર મઈ દેશમાં ગમે એટલી ચીસાચીસ કરી મૂકીએ છીએ, ગમે એટલું આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, પણ એટલું એટલું કંઈ મનમાનવું ફળ કેમ મળતું નથી ? કારણ કે આપણે બૂલી જઈએ છીએ કે, અંગ્રેજ આપણી ઉપર છે, આપણી અંદર નથી. તે જે સ્થાને ઉભો છે, તે સ્થાને આપણે જો પહોંચી શકીએ, તો આપણે દેખી શકીએ કે આપણે કેટલે દૂર પડ્યા છીએ, આપણે કેટલા નાના દેખાઈએ છીએ.

આપણે એટલા નાના દેખાઈએ છીએ, માટે તો કઈન સાહેબ-જાણે સહજ વાત હોય એમ જોઈએ હતા કે, તમે ચોતાને શાહીવાદી તંત્રની અંદર એકાકાર થવામાં કેમ ગૌરવ માની શકતા નથી ? સર્વનાશ ! આપણા પ્રત્યે આ તે કેવો વ્યવહાર ! એકેવાદે જાણે પ્રણયવાર્તા સંભળાવે છે ! એ ઓસ્ટ્રેલિયા ને કેનેડા-જેમને અંગ્રેજ શાહીવાદના આલિંગનમાં લેઈ લેવા ચલાય છે, ને તેથી જ જેમના શયનગૃહની ખારીઓ નીચે ઉભો રહી એ અંગ્રેજ પ્રણયસંગીત ગાઈ તેનો નાદ આકાશવારમાં ભરી કાઢે છે, જેમને માટે બૂખતરસ વેઠીને ચોતાની રાટલી પણ મોંઘી કરવા સજી થાય છે-તે ઓસ્ટ્રેલિયા ને કેનેડા સાથે આપણી તુલના ! એવી મોટી મોટી વાતો કરતાં મોટા લોકોને લાજ ના આવે, પણ આપણે તો લાજે મરી જઈએ ! ઓસ્ટ્રેલિયા આપણને મારી કાઢે, નાતાલ આપણને કલંકિત

કરે, ઘેર સ્વદેશમાં પણ અધિકારીઓ આપણને મૂર્ખ બનાવે; ને એવી સ્થિતિમાં શાહીવાદી વાસર ઘરમાં (લમ પછી વરવહુ પ્રથમ રાત્રિ જે ઘરમાં ગાળે છે તેમાં) જવા આપણને શા માટે નિમંત્રણ મળે છે ! કઝંન સાહેબ આપણા સુખદુઃખના સીમાડાથી બહુ દૂર બેસીને વિચારે છે કે એ તો બહુ છુદ્દ છે, ત્યારે શા માટે શાહીવાદમાં એકેવારે મળી જવા રાજી નથી, પોતાની આટલીસરખી સ્વતંત્રતા માટે, આટલાશા ક્ષતિલાભ માટે આટલો બધો હાહાકાર કેમ કરી રહ્યા છે ? એક દૃષ્ટાન્ત લો. એક યજ્ઞ થાય છે, બાંધુ-બાન્ધવને નિમંત્રણ થયાં છે, ત્યાં એક બકરાને પણ આદરસહિત નિમંત્રણ કરવાને માટે હાથમાં માળા સિંદૂર લઈને લોક આવે અને એ આદરવ્યવહાર જોઈને બકરો રાકેાચ પામી પાછો હઠે, ત્યારે યજ્ઞમાન તેને કહે: 'શુ' આસ્થય ! આવા મોટા યજ્ઞમાં યોગ દેવામાં તને આપત્તિ શી ! હાય ! યજ્ઞમાં બીજા યોગ દે અને પોતે પણ યોગ દે, એ બે વચ્ચે શો ભેદ છે, તે એક પળવાર પણ તે બકરો બૂલી શકે ? યજ્ઞમાં આત્મવિસર્જન દેવા સિવાય બીજા કોઈ અધિકાર એને નથી. પણ બકરાની એ વેદના યજ્ઞકર્તા શી રીતે સમજી શકે ? એ તો સમજે કે બકરો તો છુદ્દ પ્રાણી છે. શાહીવાદી તંત્ર નિર્દોષ ટિબેટમાં લડાઈ કરવા જાય, આપણે અધિકાર એ લડાઈને માટે બચની ભેગવાઈ કરી આપવાનો; સોમાલીલેંડમાં બાંડ થાય તેનું નિવારણ કરવા જાય, ત્યાં આપણે અધિકાર જીવ આપવાનો; ગરમ દેશોમાં ફસલ પેદા કરવા જાય ત્યાં આપણે અધિકાર સસ્તા મજૂરની ભેગવાઈ કરી આપવાનો ! મોટાનાના મળીને યજ્ઞ કરવાનો આ નિયમ.

પરંતુ એથી ઉતાવળા થઈ જવાની જરૂર નથી. સશક્તનો અને અશક્તનો હિસાબ જ્યારે એકજ ચોપડામાં રખાય, ત્યારે જમા બાબતના આંકડા અને ઉધારના આંકડાનો ભાગ એજ પદ્ધતિએ ફાળવાય—અને જે સ્વાભાવિક છે, તેની ઉપર આંખ રાતી કરવી કે આંખમાંથી આંસુ પાડવાં

વૃથા છે. સ્વભાવને સ્વીકારી લઇએ તો કામ થઇ શકે. વિચારી જુઓ કે, આપણે જ્યારે અંગ્રેજને કહીએ છીએ કે “તમે સાધારણ મનુષ્યસ્વભાવને ઝોળી જાઓ છો, તમે સ્વજાતિના સ્વાર્થને કારણે બારતવર્ષના મંગળતું કાજ અવગણો છો” ત્યારે અંગ્રેજ જો જવાબ દે કે “હીક, તમારા મુખશ્રીનો ધર્મોપદેશ અમે પછી સાંભળીશું; પ્રથમ તો તમને અમારે કહેવાતું” કે સાધારણ મનુષ્યસ્વભાવની જે નીચી કેટિમાં અમે છીએ, જે કેટિમાં તમે આવો. તેની ઉપર ચઢવાનું કારણ નથી—સ્વજાતિના સ્વાર્થને તમારા પોતાનો સ્વાર્થ માનો. સ્વજાતિની ઉત્તતિમાં પ્રાણ ન અપી” શકે તો ગમે તો આશમ અર્પો, દ્રવ્ય અર્પો, કંઈ પણ અર્પો ! તમારા દેશને માટે અંગ્રેજ બધું કરીએ અને તમે કંઈજ ના કરો ?” એ પ્રશ્નનો કંઈ ઉત્તર છે ? વસ્તુતઃ આપણે કોણ શું અપીએ છીએ ? કોણ શું કરીએ છીએ ? કશું કર્યા વિના પણ દેશની જાળરજ સંખીએ, તોપણ આજસ રાખે અને નહિ. દેશનો ઇતિહાસ અંગ્રેજ રચે અને આપણે તેનો તરજુમો કરીએ; સાધારણનો ઉદ્ધાર અંગ્રેજ કરે, આપણે તેને ગોળી લઇએ; ઘરની પાસે શું છે, તે બાંધવા હંટરને પૂછ્યા વિના આપણી ગતિ નથી. ત્યાર પછી દેશની ખેતીનો વિષય લો કે વાણિજ્યનો વિષય લો, કે ભૂતરવ લો કે માનવતરવ લો, પણ આપણા પોતાના પ્રયત્નથી આપણે કશુંય કશું નથી. સ્વદેશ પ્રતિ એમ એકેવારે ઉત્સુકતાહીન હોવા છતાં આપણા દેશ પ્રતિનું કર્તાવ્ય પાળવા વિદેશીને આપણે ઉંચી કર્તાવ્ય નીતિનો ઉપદેશ આપતાં અચકતા નથી. એવો ઉપદેશ કોઈ દિવસ કંઈ કામ લાગી શકે નહિ. કારણ કે જે માણસ કામ કરે તે અધિકારી છે; અને જે માણસ કામ કરતો નથી પણ માત્ર વાતો કરે છે, તે અધિકારી નથી; એ જે માણસ વચ્ચે કદી સાચી રીતે લેવઠદેવડ હોઈ શકતી નથી. એક બાબત એ પૈસા અને બીજી બાબત એ માત્ર ચેકબુક. એવે સ્થળે ખાલી ચેક વટાવવા સંભવિત નથી. શિક્ષાસ્વરૂપે એકાદ વાર

ચાલે, પણ તેવે સ્થાને અધિકારસ્વરૂપે તો ચાલેજ નહિ; એથી પેટમાં વખતે બળતરા થાય. મનમાં એમ થાય કે, અપમાન કરી પાછો કાઢયો, પણ એ અપમાન-એ વ્યર્થતા શબ્દે કે નિઃશબ્દે પોકારીએ, પણ પેટમાં ઉતારી હાથ પચાવી લેવા સિવાય બીજો રસ્તો કયો? એ તો એમ હમેશાં યથા કરે છે. આપણે વિરાટ સભાઓ કરીએ, વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખીએ. અને છેવટે ને હજમ ન થઈ શકે એવું હોય તે હજમ પણ કરી જઈએ. ગઈ કાલે જેને એકેવારે અસહ્ય માની ચીસો પાડી તરફડતા હતા, તેને માટે આજે હવે વેધ બોલાવવાની જરૂર માનતા નથી.

મને લાગે છે કે, બધા મને કહેશે કે તમે તો બહુ પુરાતન કથા બોલો છો; પોતાનું કામ પોતેજ કરવું પડશે, પોતાનું કલંક પોતેજ દૂર કરવું પડશે, પોતાની સંપદ પોતેજ કમાવી પડશે, પોતાના સંમાનનો ઉદ્ધાર પોતેજ કરવો પડશે એ કંઈ નવી વાતો છે? બેશક, વાતો તો પુરાતન છે છું એ અપવાદ હું સ્વીકારી લઉં છું, હું નવી વાતો વિનાનો છું એ કલંક માથે ચઢાવું છું; પણ જે કોઈ એમ કહે કે, તમે નવી કંઈ વાત બતાવો છો ત્યારે મારી મુશ્કેલી! કારણ કે સહજ બાબતને કેમ કરીને પ્રમાણ કરી દેખાડવી એ વિચારવું બહુ કઠણ છે. હઃસમયનું અપ્ય લક્ષણ એ કે, સહજ બાબત કઠણ લાગે અને પુરાતન બાબત અદ્ભુત લાગે, એટલે સુધી કે લોક ગાળદેવા તૈયાર થઈ જાય. જનશૂન્ય પક્ષાના લાકામાં અંધારી રાત્રે માર્ગ બૂલી જળને સ્થળ, અને ઉત્તરને દક્ષિણ માની ભ્રમિત થયેલોજ નહોતે કે તે અત્યંત સહજ છે, તે અંધારે કેવું વિપરીત ને કઠણ થઈ પડે છે; દીવો આવે કે પગમાત્રમાં એ ભ્રમને માટે વિસ્મયનો પાર રહે નહિ. આપણે અત્યારે અંધારી ઘેર રાત્રિમાં છીએ, આજે દેશમાં જે કોઈ અત્યંત પ્રમાણ્ય વાતને પણ વિપરીત જ્ઞાન માની કડવાં વચન કહે, તો તે પણ સકરુણ ચિત્તે સહન કરવાં પડે, આપણા કુશલ સિવાય બીજા કોઈને દોષ દઈશું નહિ. આશા રાખીને

બેસીશું કે, ઉત્તરને દક્ષિણ મારી આવીશું તો એક દિવસ પાછા આવવુંજ પડશે; એમ ઠોકર ખાઈને શીખવું પડશે.

વળી હું તો નક્કી બાલું છું કે, સર્વનીજ એવી ઠસા છે એમ નથી. આપણામાં એવા અનેક ઉત્સાહી યુવક છે કે તેઓ દેશને માટે માત્ર બોલી બણતા નથી, ત્યાગ કરવાને માટે પણ તૈયાર છે. પણ શું કરવું, ક્યાં જવું, શું દેવું, કેને આપવું, તેનું એમને ઠામ ઠેકાણું જઠતું નથી. વેરાતું ફેંકવામાં માત્ર નાશજ થાય. દેશને ચલાવવાની એક શક્તિ જો ક્યાંય પ્રત્યક્ષ આકારે હોય, તો જોઓ મનનશીલ છે તેમનું મન, જોઓ ચેષ્ટાશીલ છે તેમની ચેષ્ટા, જોઓ દાનશીલ છે તેમનું દાન એકે પ્રકાંડ લક્ષ્ય પામી શકે. આપણી વિદ્યાશિક્ષા, આપણું સાહિત્યાતુરીભન, આપણી શિલ્પચર્ચા, આપણાં નાના પ્રકારનાં મંગલ અનુષ્ઠાન સહેજે તેનો આશ્રય લે ને જો ઐક્યની ચારે બાજુએ દેશ ઉભો રહીને એક અદ્ભુત વ્યાપાર ચાલી રહે.

મારા મનમાં શંકા નથી કે, આપણને ગહારથી જેટલી લાતો વારંવાર પડે છે, તે કેવળ ઐક્યના આશ્રયને બંધત કરવાને માટેજ; અરજીઓ કરીને જેટલા નિરાશ થઈએ છીએ, તે માત્ર આપણને જો ઐક્યના આશ્રયની દિશામાં ફેરવવાને માટેજ; આપણા દેશમાં મોં સામે તાકી રહેનારા કર્મહીન સમાલોચકોનો સ્વાભાવિક નિરુપાય નિરાનંદ રાજ-રાજ દૃષ્ટિએ પડે છે, તે કેવળ જો ઐક્યના આશ્રયની—જો શક્તિના કેન્દ્રની શોધને માટેજ; જો બધું કેાઈ વિશેષ કાયદો રદ કરાવવાને માટે કે કેાઈ અમુક અંગની બળતરા નિવારવાને માટે નહિ.

દેશની અંદર જો શક્તિ સ્થપાય, ત્યારે તેની આગળ આપણી પ્રાર્થના સંભળાય; ત્યારે આપણે જો સુક્તિઓનો પ્રયોગ કરીએ તેને કાર્યનું અંગ ગણી શકાય. તે શક્તિના પગમાં આપણે હાથ દેવો જોઈએ, સમય દેવો જોઈએ, સામર્થ્ય દેવું જોઈએ; આપણી બુદ્ધિ; આપણી ત્યાગપરતા, આપણું વીર્ય, આપણી પ્રકૃતિની અંદર જે કંઈ ગંભીર—જે

કંઈ મોટું છે, તે જગાડવાનું, આકર્ષવાનું, યોજવાનું એ એક ક્ષેત્ર બનશે; એને આપણું ઐશ્વર્ય દર્શાવું, અને તેની પાસેથી આપણે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીશું.

ત્યાંથીજ આપણા દેશની વિદ્યાશિક્ષણની, સ્વાસ્થ્યરક્ષાની, વાણિજ્યવિસ્તારની એટલેક ધાય, તો આજ એક વિપ્લવ માટે, કાલે એક વાત માટે જ્યારે ત્યારે ઉતાવળા ઉતાવળા એ ચાર વક્તાઓને બોલાવી લાવીને ટાઉનહોલની સભાઓમાં ફોડાફોડી કરી મરણ પડે નહિ. આ રહી રહીને ચમકી ઉઠવું પડે, પછી ચીસો પાડવી પડે અને પછી સ્તબ્ધ થઈને ઉભા રહેવું પડે એ તો હસવા જેવો ખેલ થઈ પડે છે; આપણી પોતાની પાસે અને સામાની પાસે પણ એમાં આપણી ગંભીરતા સચવાતી નથી. આ પ્રહસનમાંથી રક્ષા પામવાનો એકજ ઉપાય છે—પોતાનું કામ પોતે સંભાળી લેવું.

એ ઉપદેશી એમ સમજવાનું નથી કે, સરકાર સાથે આપણે કશો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા નથી. આ જે ક્રોધ, આ જે અભિમાન—આ તો સમાનકક્ષામાં ઉભેલાને શોભે; પ્રણયનું સંગીતજ શોભા પામે. હું તો બીજી પણ ઉલટી વાત કહું છું. હું કહું છું કે, સરકાર સાથે આપણે ભદ્ર રૂપ સંબંધ સ્થાપવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ. ભદ્રસંબંધ માત્રમાં એક પ્રકારની સ્વાધીનતા છે. જે સંબંધ આપણી ઇચ્છા-અનિચ્છાની કંઈ અપેક્ષાજ રાખે નહિ, એ તો હાસ-ત્વનો સંબંધ. એ છછૂતો છછૂતો છેવટે તૂટી જાય; પણ સ્વાધીન લેવડ-દેવડનો સંબંધ ધીરે ધીરે ઘાડો થતો જાય.

આપણે અનેક કેદપનાઓ કરીએ છીએ ને કહીએ છીએ કે, આપણને જે કંઈ જોઈએ છે, તે બધું જો સરકાર આપે, તો પછી આપણી પ્રીતિનો ને સતોષનો પાર રહે નહિ. એ વાત કેવળ પાયા વગરની છે. એક પક્ષ માત્ર આપે, બીજો પક્ષ માત્ર લે—એનો અંત ક્યાં ? ઘી હોમ્યે આગ કદી જુગાયજ નહિ, એ તો શાઓ પણ કહે છે. એવો દાતા-લિપ્તકનો સંબંધ જેટલો વધે, તેટલો દાનશીલતા ઉપર આધાર વધે; અને અસતોષનું પરિમાણ તો આકાશ સુધી

વધી જાય. જ્યાં મેળવવું આપણી શક્તિ ઉપર આધાર રાખતું નથી પણ દાવાની ઉદારતા ઉપર આધાર રાખે છે, ત્યાં જેમ આપણે પક્ષે અમંગળ છે, તેમ દાવાને પક્ષે કઠણ છે.

પણ જ્યાં લેવડદેવડનો સંબંધ-દાનપ્રતિદાનનો સંબંધ છે ત્યાં બંનેનું મંગળ છે. ત્યાં દાવાનું પરિમાણ પણ સ્વાભાવીજ ન્યાય્ય થઈ ઉઠે અને સર્વ વાતો લેવડદેવડમાંજ સમાય. દેશમાં એવી ભદ્ર અવસ્થા થવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે; સમાજમાં દેશના મંગળસાધનની બીંતના પાયામાં સ્વાધીન શક્તિને ગોઠવવી. એક કર્તૃશક્તિની સાથે બીજી કર્તૃશક્તિઓનો સંબંધ શોભે ને સ્થાયી થાય એજ આનંદ અને સમાનતા ભંડાર છે. ઈશ્વર સાથે સંબંધ તોડવા જતાં પોતાને જડ પદાર્થ કરી દીધે ચાલે નહિ. પોતે પણ એક સ્થાને ઈશ્વર થવું પડે.

માટેજ મેં કહ્યું છે કે, સરકાર પાસેથી આપણા દેશને જેટલું લેવાનું, તે છેવટ સુધી લઈ શકાશે. જો આપણે દેશને જેટલું દેવાનું, તેટલું ઠંઠ સુધી દઈ શકીશું તો જે પરિમાણમાં દઈશું, તેજ પરિમાણમાં લેવાનો સંબંધ દઢ થશે.

એવી પણ શંકા ઉઠી શકે કે, આપણા દેશનું કામ કરવા જતાં કદી મળળ પક્ષ વિનંત નાખે તો ? જ્યાં બે પક્ષ છે, અને બંને પક્ષના સ્વાર્થ જ્યાં સમાન નથી ત્યાં કદી વિનંત નહોતો જ નહિ, એવું તો બની શકે નહિ. પણ એટલા માટે હાથ પહોળા કરી નાખ્યે પાલવે નહિ. જે પુરુષ બરાબર કામ કરવાજ ઇચ્છે છે તેના માર્ગમાં છેવટ સુધી વિનંતો નાખવાં અશક્ય છે. સ્વાયત્તશાસનનું દધાંત લો. આપણે માથે હાથ દઈ રોઈએ છીએ કે રિપને આપણને સ્વાયત્તશાસન આપ્યું, તે પાછું અધિકારીઓએ ઝૂંટવી લીધું. ધિક્ક આવું રોવું ! એક જણ જે દઈ શકે, બીજો એક જણ તે ઝૂંટવી લઈ શકે તે કોણ નથી જાણતું ? એને સ્વાયત્તશાસન નામ આપ્યું માટે શું સ્વાયત્તશાસન થઈ ગયું ?

સ્વાયત્તશાસનનો અધિકાર તો આપણા ઘર આગળ

પડ્યો છે. એને દેઈ જૂટવી હેનું પણ નથી ને કોઈ જૂટવી દેવાય પણ નહિ. આપણા ગ્રામની-ગ્રામણી શિક્ષા, કથાકથા, દાટકાટની હિત્તિ, એ સૌ આપણે પોતે કરી શકીએ. એ કંઈ. કરીએ, એ એક ચક્રએ તો એ મારે સંસ્કારની અપરાધ નીતિ. બાંધવ ની કરી દરકાર નથી. પણ કંઈએ એ દા.ય નહિ, એ એક ચવાચન નહિ; તો સુદામાં ગયું એ સ્વા-ચચાચન ! તો દેરી-હોટા જેવો બીએ દોઈ બધું નથી !

પરંપરાથી સાંસનું છે કે, આપણા દેશના દોઈ એક નામને એક હયા અધિકારીએ બાંધુસાવે કહ્યું કે, સંસ્કારને મૂલના કરી આપને ઉચી પદવી દેવાલીય; તેમની રાજ-એ ઉત્તર આપ્યો કે, અમલ આપનો છે, આપ દોઈ ભેંઈએ તો મને નામ કહે, એકએ તો બાંધુ કહે; ગમે તે નામે બોલવો, પણ મને એવી ઉપાધિ આપ્યો નહિ. જે આજ કંઈ યથે દાન કરી શકે તે કાલ કંઈ યથે હંપુ કરી શકે. મારી પ્રજા મને મહારાજાધિપત્ય કહી બોલાવે છે, એ મારી ઉપાધિ દોઈ લઈ શકે નહિ; તેમ આપણે ગમે તે બોલીએ, પણ અમલ સંસ્કારને આપણને એવા સ્વાચચાચનનું કામ નથી. જે જેટલી રજામાં આપે, તે તેટલી રજામાં જૂટવી લે. જે સ્વાચચાચન આપણું છે, દેશનું મંગલ કરવાનો જે અધિકાર વિધાતાએ આપણા હાથમાં મૂક્યો છે, તેનોજ અંગીકાર આપણે બોલસુચરિત્તે, નિષ્ઠા સાથે કરી શકીએ; રિપનનો જય થાઓ ને કંઈનં થવું આવે !

હું કંઈથી કહું છું કે, દેશની વિદ્યશિક્ષાનો ભાર આપણે ગ્રંથકુટરોજ એકરો દોઈ સંચય કર્યો કે, શિક્ષાનો ભાર તો આપણે લઈએ, પણ કામ આપે છે કોણ ? કામ તો આપણેજ આપણું પડ્યો એક મોટું સ્વદેશી કર્મક્ષેત્ર આપણા અધિકારનું ન થાય તો આપણે હંમેશાં દુર્બળ રહેવાના, દોઈ પણ સુકિયાથી આપણે આ નિર્ભય દુર્બળતાથી બચી શકવાના નહિ. જે આપણને કામ આપ્યો, તેજ આપણે કર્તા થશે, બીજું બની શકેજ નહિ; જે કર્તા થશે તે આપણી અવસ્થા કરતી વખતે પોતાનો સ્વાર્થ વિચ-

રશે નહિ, એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટેજ સર્વ પ્રયત્ને આપણે એવું એક સ્વદેશી કર્મક્ષેત્ર તૈયાર કરી દેવું જોઈએ કે જ્યાં સ્વદેશી વિદ્યાલયમાં ભણેલા શિક્ષકનાં, વૈદ્યનાં અને એવાં સ્વ-દેશનાં બીજાં કાર્યોની વ્યવસ્થામાં યોગ્યરો. આપણે આશ્ચર્ય કરી શકીએ કે, આપણને કામ શીખવાને માટે અને કામ દેખાડવાને માટે અવકાશ જ ન હોય તો મનુષ્ય બની શકી-એ નહિ. પણ એ અવકાશ પારકાની મારફત કંઈ પણ સંતોષજનક રૂપે મળી શકે નહિ, એનાં પ્રમાણ મળવામાં હવે બાકી રહી નથી.

હું જાણું છું કે, ઘણા એમ કહેશે કે મેં વાત બહુ કંઠ્યું સંભળાવી લીધી છે, મારાથી પણ એ વાતની ના પાડી શકાતી નથી. પ્રશ્ન ધકઢજ નથી અને સહજ હોય તો વિશ્વાસ પણ ન આવત. જો કેાં દરખાસ્તના કાગળની નોકા બનાવી સાત સમુદ્ર પાર સાત સળના ધનભાણેકેનો બ્યાપાર ચલાવવા-નો પ્રસ્તાવ કરે, ત્યારે તે દરખાસ્ત ગમે તેની પાસેથી સાંભ-ળવા જેવી હોય, તોપણ એ કાગળની નોકાના વાલ્ચિત્ર્યમાં ફાઈને પણ તેનું ધન ખરચવાની સલાહ આપું નહિ. જ્યાં બાંધ-વો કંઠ્યું છે, માટે ત્યાં દગ બાંધી નહીને 'ખસી જવાની પ્રાર્થ-ના કરવી એને "કોન્સ્ટ્રીટ્મુશનલ એજીટેશન"નું નામ આપી શકાય. કામ તો બહુ સહજ છે, પણ ઉપાય એવો સહજ નથી, આપણે સસ્તામાં મોટું કામ કરવાની ચતુરાઈ પ્રકટ કરીએ પણ એ સસ્તે ઉપાયે વારંવાર કામ ભાગીને ત્યારે ધૂળખાણી થઈ જાય, ત્યારે પારકાને માથે દોષ આપણી સંતોષ પામીએ. એથી વૃત્તિ તો થાય પણ કાજ થાય ના.

પોતાના પ્રસંગમાં બધી જવાબદારી હેઠળી કરી ના-ખવી ને પારકાના પ્રસંગમાં એને બારે કરી દેવી, એ કેત-વ્યનીતિનું વિધાન નહિ. આપણા પ્રવિનાં અંગ્રેજનાં આચ-રણનો ત્યારે વિચાર કરીએ, ત્યારે સમસ્ત વિદ્યોત્તમી અને મનુષ્યપ્રકૃતિની સ્વભાવિક કૃત્તિતાની આલોચના કરીને, આપણી આશાઓના આંકડા જેમ અને તેમ જોણ મૂકવા જોઈએ. પણ આપણા પોતાના કર્તવ્યનું વિવેચન કરવા બેસ-

તાં બરાબર તેથી ઉલટું ચાલવું જોઈએ. પોતાની બાબત-
માં બહાનું કાઢવું નહિ જોઈએ અને પોતાને ક્ષમા નહિ
આપવી જોઈએ. પોતાની અમુક સમસ્યાને કારણે પોતાના
આદર્શને દુઠો કરી નાખવાનો સંકલ્પ નહિ કરવો જોઈએ.
એટલા માટેજ હું કહું છું કે, અંગ્રેજના ઉપર કોષે બરાધ
ક્ષત્રિક ઉશ્કેરણીના ઉદ્દોગમાં ઉચ્ચાનીચા થવું સહજ છે,
પણ એ સહજ માર્ગ શ્રેયનો માર્ગ નથી. જવાબ દેવાની,
નિરુત્તર કરી દેવાની પ્રવૃત્તિ આપણને યથાર્થ કર્તવ્યથી,
સફળતાથી હાથ કરી દેશે. લોક ત્યારે કોષે બરાધ મુકદ્દમે
કરવા તૈયાર થઈ જાય, ત્યારે પોતાનું સર્વનાથ કરતાં પાછા
હઠે નહિ. આપણે જો એ પ્રમાણે તપીને ગરમ વાક્યો-
ના કુંદાડાથી કોધાતુર થઈ જવાની ચેષ્ટા કરીએ, તો ફળ-
લાભનું લક્ષ્ય ચૂકીએ ને માત્ર કોધની પરિવૃત્તિ પામીએ.
સાચી રીતે ગંભીર બાવે દેશના રચાયે મંગળ તરફ ધ્યાન
રાખીએ તો ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિના હાથમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ.
પોતાને કુદ્ધ અને ઉત્તેજિત અવસ્થામાં રાખીએ તો સર્વ
વ્યાપારનું પરિણામજ્ઞાન ચાલ્યું જાય—નાની વાતને મોટી
કરી દેવાય—દરેક તુચ્છને પકડી અસંગત અયોગ્ય આચાર
વડે પોતાનું ગાંભીર્ય નષ્ટ કરી દઈએ. એવી અચળતાથી
દુર્બળતાની જ વૃદ્ધિ થાય—એને શક્તિનો પ્રયોગ કહેવો એ
અશક્તિનું પ્રમાણ છે.

એ સર્વ ક્ષુદ્રતામાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરી દેશપ્રીતિની
ઉપર જ દેશના મંગળની રચાપના કરવી જોઈએ—સ્વભાવની
દુર્બળતા ઉપર નહિ, પારકા પ્રત્યેના દ્વેષ ઉપર નહિ અને
પારકા પ્રત્યેના અંધ આધાર ઉપર પણ નહિ. એ આધાર
અને એ દ્વેષ દેખતે પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે છે, પણ ખરી
રીતે એ એક જાડની બે ઠાળીઓ છે. એ બન્ને આપણી
લજાજકર અશક્તિ અને જડત્વનાં પરિણામ છે. પારકાના
ઉપર દાવો રાખવો એ અમાર્ગ ભાથું છે એમ માનીએ તો
એ દાવામાં નિષ્ફળ થતાં આપણો વિદ્વેષ ઉત્તેજિત થાય.
એ ઉત્તેજિત થઈ ગયેલી વૃત્તિને આપણે સ્વદેશહિતૈષિતા

ગણી કાઢીએ છીએ. આપણી દુર્બળતાને મોટું નામ આપી આપણે દેવળ સાંત્વન લઈએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ ગર્વ માનીએ છીએ.

એ વાત વિચારી બુઝો કે, માતાને તેનાં સંતાનની સેવાથી હર કરી, એ કાર્યનો ભાર એ ખીજા લોકે લઈ લે તો માતાને એ અસહ્ય થઈ પડે. એવું કારણ કે સંતાન પ્રતિને અકૃત્રિમ રીતે જ તેની સંતાનસેવાનું આશ્રયસ્થાન, દેશહિતવિતાનું યથાર્થ લક્ષણ, દેશનું હિતકર્મ આશરૂપૂર્વક ચોતાના હાથમાં લેવાના પ્રયત્ન કરવા એ જ છે. દેશની સેવા વિદેશીની પાસે કરાવવાની ચતુરાઈ એ યથાર્થ પ્રીતિનું લક્ષણ નથી; એને યથાર્થ બુદ્ધિનું પણ લક્ષણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એવી એલાથી કોઈ પ્રકારે સફળ થઈ શકાય નહિ.

(ઇ. સ. ૧૯૦૫)

૧૭-દેશી રાજા

દેશવિદેશના લોક કહે છે કે, ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓ પાછળ પડી ગયા છે. જગતની ઉત્તતિના માર્ગમાં પાછળ પડી જવું એ સાફ નથી, એ તો સૌ કોઈ કપૂલ કરશે; પણ આગળ ચાલવાના યથા ઉપાયોથી મંગળજ થાય છે એવું પણ નથી. પોતાની શક્તિ વહેજ આગળ ચાલવું એનું નામ ખરી રીતે આગળ ચાલવું-એથી કદી ધીમું ચલાય તોય એ સાફ. બીજા માણસની કેડે કે પીઠે ચઢી ચાલવાનું નામ ચાલવું નથી, એમાં કંઈ ગૌરવ નથી. કારણ કે ચાલવાની શક્તિ આવે એજ સાચો લાભ છે, ખાલી આગળ જવામાં કંઈજ લાભ નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણે જે કંઈ આગળ ચાલ્યા છીએ, એથી આપણું કેટલું હજાર પ્રીટ્યું છે ? એમનો રાજવહીવટ, રક્ષણ અને વિધિવ્યવસ્થા ભલેને ગમે એટલાં સારાં હોય, તો પણ ખરી રીતે એ આપણાં નથી. માણસ ભૂલ, ત્રુટી, ક્ષતિ અને કલેશ વચ્ચે થઈને જ પૂર્ણતાને રસ્તે ચઢી શકે છે; પણ આપણને ભૂલ કરવા દેવાની ધીરજ બ્રિટિશ રાજ્યને નથી. એ કારણે એ આપણને શિક્ષા આપી શકે છે, શિક્ષા આપી શકતું નથી. તેમની પાસે જે બધું છે તેનાં ફળ આપવાને એ તૈયાર છે, પણ તેના બીજને હાથ અડાડવા દેતા નથી. વિચારી લો કે, કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટીના કમીશનરો નગરનું કામ કરવાને સ્વાધીનતા પામ્યા પછી યોગ્ય કુશળતા દેખાડી શક્યા નહિ, એ અપરાધથી અધીરા થઈને અંગ્રેજે તેમની સ્વાધીનતા જૂંટવી લીધી. વળતે એમ પણ

હશે કે, આજે કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ પહેલાંના કરતાં સાડું પણ ચાલતું હશે, પણ એવી રીતે સાડું ચલાવવું એ જ સૌથી સાડું એમ માની શકાતું નથી. એના કરતાં તો આપણી શક્તિ વધે કંઈક ખરાબ ચલાવીએ તે પણ આપણે માટે તો સાડું છે. આપણે રહ્યા ગરીબ લોકે અને તેમાં પણ ઘણા વિષયોમાં તો અશક્ત. આપણા દેશમાં ભણાવવાનું કામ ધનીશાની વિલાયતના વિખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલય સાથે સરખામણીમાં કંઈ નથી, એમ માનીને એ કામમાં દેશી જનોને દળાવી દઈ રાજા જો પોતાને જોરે કેમ્પીજ-એકસફ્ટની નકલી મૂર્તિ અહીં ખડી કરી દે, તો એથી આપણું વખતે કંઈક ભલું થતું ચ હોય; પણ આપણે ગરીબને થોડા વિદ્યાલય આપણે પોતે જ સ્થાપી શકીએ, તો જ એ આપણી સાચી સંપત્તિ. જે સાડું આપણું પોતાનું સાડું નથી, તેને આપણું માની લેવું એ જ માણસનું મોટું સંકટ. થોડા દિવસ ઉપર એક ગંગાળી ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ દેશી રાજા પ્રત્યે પુષ્કળ તિરસ્કાર બતાવ્યો હતો. ત્યારે ચોખ્ખી રીતે લાગ્યું કે, બ્રિટિશ રાજ્યની જે સૌ સુવ્યવસ્થા તે જાણે પોતાની જ સુવ્યવસ્થા હોય એમ એ માનતો હોવો જોઈએ. જો એના મનમાં તે વખતે આગ્યું હોત કે, હું તો માત્ર ભારવાહી છું; જત્રી હોય જત્ર માંહેતું એક ચક્રમાત્ર, તો દેશી રાજા પ્રત્યે એમ અભિમાન થી તે તિરસ્કાર દેખાડત નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યમાં જે કંઈ આપણે પામીએ છીએ તે આપણું ન હોય એ હકીતને સાચી રીતે સમજી લેવી આપણે માટે બહુ કઠણ થઈ પડી છે. એ કારણે આપણે રાજા પાસેથી નવા નવા અધિકાર માગ્યા જઈએ છીએ, પણ બૂલી જઈએ છીએ કે અધિકાર મેળવવા અને અધિકારી થવું એ એ એક વાત નથી.

દેશી રાજ્યની ભૂલ, ત્રુટી, મંદ ગતિ એ સૌની વચ્ચે પણ આપણને આશ્વાસનની વાત એટલી છે કે, એમાં જે કંઈ લાભ છે, તે સાચી રીતે આપણે લાભ છે. એ લાભ બીજાની ખાંધે ચઢવાનો લાભ નહિ, પણ આપણે પોતાને પગે ચાલવાનો

લાલ છે. એટલા માટે આપણા ઇંગાળાના આ નાના ત્રિપુર-રાજ્ય તરફ ઉત્સુક નજરે જોયા વિના ચાલતું નથી. એટલા માટે જ ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થામાં જે સૌ ખામીઓ ને વિન્ને નજરે પડે છે તે સૌને આપણા સમસ્ત ઇંગાળાનું દુર્ભાગ્ય માનું છું. એટલા માટેજ ત્યાંના રાજવહીવટમાં કંઈ અવ્યવસ્થા કે વ્યવસ્થાની કાંઈ ખામી જોઈ છે ત્યારે તે ઉપર અભિમાન વડે ટીકા કરવાનું સાહસ નથી થતું-ઉલટું માફ માયું શરમને લીધે નથી પડે છે. એટલા માટે જ જે જાણવામાં આવે કે, તુચ્છ સ્વાર્થપરાયણ પોતાના સામાન્ય લાભને ખાતર, તરત મળી જતી સરળતાને, ખાતર, રાજધીની મંદિરભીંતને ઢીલી કરી નાખવા પાછી પાની કરતો નથી, ત્યારે એ અપરાધને ક્ષુદ્ર રાજ્યની એક ક્ષુદ્ર ઘટના ગણી કાઢવાનું સાહસ થતું નથી. દેશી રાજ્યની આવા પ્રકારની લાજને જે પોતાનું ગૌરવ માની લઈએ નહિ તો દેશ સંબંધે આપણે ભૂલ કરી બેઠા છીએ એમ માનવું પડે.

પહેલાં કહી ગયો છું કે, ભારતની પ્રકૃતિને વીર્ય હઈ સમજ કરી શકીએ તોજ આપણે સાચી રીતે ઉન્નતિની આશા રાખી શકીએ. બ્રિટિશ રાજ્ય ઇચ્છા કરે તોપણ આપણને એ વિષયમાં મદદ કરી શકે નહિ. તેઓ તો પોતાના મહિમાનેજ મહિમા માને છે; તેથી સારી બુદ્ધિએ કરીને આપણને જે કેળવણી આપે છે, તેથી જે આપણે તો સ્વદેશની અવગણના કરતા થયા છીએ. આપણામાં જેઓ દેશભક્ત ગણાય છે તે-માંના કેટલાય આમ દેશની અવગણના કરનારા છે. એમ જેઓ ભારતની અંતરમાંથી અવગણના કરે છે, તેઓ તો ભારતને વિલાયત બનાવી દેવા તૈયાર થઈ ગયા છે. સારે નસીબે તેમની અસંભવ આશા કદી સફળ થવાની નથી.

આપણું દેશી રાજ્યો પાછળ પડી ગયાં હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ ત્યાંજ આપણે સ્વદેશને સાચી રીતે જોઈ શકી-એ એમ છે. નકલબગાડનું કાગળીઉં ત્યાં નહિ પેસે એવી આપણે આશા રાખીએ છીએ. બ્રિટિશ રાજ્ય આપણી ઉન્નતિ ચાહે તોપણ એ ઉન્નતિ બ્રિટિશ ટંકશાળની ચાહે.

એવી સ્થિતિમાં કમળની ઉત્પત્તિ કરવાની રીત ગુલાબની ઉત્પત્તિ કરવા માટે અજમાવવામાં આવે. પણ દેશી રાજ્ય તો સ્વાભાવિક નિયમ વડેજ ઉત્પત્તિ મેળવવાના ઉપાય ચોંટે એ આપણી કામના હોય.

એતું કારણ એવું નથી કે, ભારતીય સભ્યતાજ સૌ સભ્યતામાં શ્રેષ્ઠ છે. યુરોપની સભ્યતાએ માનવજાતિને જે સંપત્તિ આપી છે તેની કિંમત મોટી છે, એ બાબતમાં શંકા કરવી એ તો બુદ્ધતા છે.

આપી યુરોપિયન સભ્યતાને હલકી ગણી છોડી દેવી જોઇએ એમ હું કહેતો નથી; પણ એ આપણે માટે અસ્વાભાવિક છે, અસાધ્ય છે એમ માનીનેજ સ્વદેશી આદર્શ તરફ આપણે મન લગાડવું જોઇશે—જે આદર્શની તુલના કરીને વિવાદ કરવાતું આપણને કારણ નથી. એમ કહેવાની પણ જરૂર છે કે, માણસને બન્ને આદર્શની જરૂર છે.

તે દિવસ આહીના કોઈ સારા માણસે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, સરકાર આર્ટ સ્કૂલની ગેલેરીમાંથી વિલાયતી છબિઓ વેચી નાખી તે શું સાફ થયું છે ?

મેં એનો ઉત્તર આપ્યો હતો કે, સાફજ થયું છે. એતું કારણ એ નહિ કે વિલાયતી ચિત્રકલા એ સારી સામગ્રી નથી, પણ એ ચિત્રકલાને એમ જલહી મેળવી લીધે ચાલે નહિ. આપણા દેશમાં એ ચિત્રકલાનો સાચો આદર્શ લાવવો ક્યાંથી ? આપણા દેશની એકાદ લખનોરી હુમરી તથા “ હિલ્લિમિલિ પનિયા ” સાંભળીને જો કોઈ વિલાયતી અંગ્રેજ ભારતની સંગીતવિદ્યા શીખી લેવાતું મન કરે, તો એના બાઇએએ એને તરત વારવો જોઇએ. વિલાયતી ખમ્મરમાંથી ફેંકી દીધેલી થોડીક સસ્તી અને તેની સાથે એકાદ બે સારી છબિઓ આંખ સામે રાખવાથી કંઈ આપણે ચિત્રવિદ્યાનો સાચો આદર્શ શીખી શકીશું ? એ ઉપાયથી આપણે ગમે એટલું શીખીએ, તોપણ એમાં કેટલી ખામી છે તે જાણી લેવાનો ઉપાય આપણા દેશમાં તો છે નહિ. જ્યાં એક વસ્તુની નથી ચરૂઆત કે નથી છેડો, માત્ર વચમાંના થોડા આંટા

દેખાય છે, ત્યાં એ વસ્તુના માહિતગાર થવાનું કામ બહુ ભય-
કર. એવી અધુરી વિદ્યાર્થી આપણી દૃષ્ટિ નહીં થઈ જાય.
પારકા દેશનું ભણું તો શીખી શકાય નહિ અને આપણા
દેશનું ભણું શીખવાની શક્તિએ ચાલી જાય.

આટલું સ્ફુલ્ભમાં ભરાવો તો યથો છે, પણ આપણા
દેશમાં શિલ્પકળાનો આદર્શ શો એ આપણે બણતા નથી.
જો શીખવાથી એ સમજી શકાતો હોત તો સાચી શક્તિ
પામવાનો ઉપાય થાત. કારણ કે એ આદર્શ તો આપણા
દેશમાં જ છે—એક વાર જો નજર ખુલી જાય, તો એ આદર્શ
આપણે આખા દેશમાં—ઘાણીમાં, લોટામાં, વાડકીમાં, ટોપ-
લામાં, ઝૂંપડીમાં, મંદિરમાં, મઠમાં, કપડામાં, કપડાની કોર-
માં, જણસોમાં, જણસોના ઘાટમાં, ઘરમાં, ઘરની બીંતો ઉપર
જુદે જુદે આકારે, જુદે જુદે સ્વરૂપે અને સમગ્ર મૂર્તિરૂપે
જોઈ શકીએ, એના તરફ આપણે ચિત્ત દઈને પ્રયત્ન કરીએ
તો પૂર્વજની સંપત્તિ સંભાળી તેની કિંમત કરાવી શકીએ.

એટલા માટે આપણા બણવાના દિવસોમાં નિલાયતી
ચિત્રોનો મોહ જોર કરીને પણ ભાગી નાખવો સારો છે; નહિ
તો પોતાના દેશમાં શું છે, એ જોવાનું મન પણ નહિ થાય.
જે ધન ઘરની પેટીમાં પડ્યું છે, તે માત્ર અવગણવાને કારણે-
જ લૂંટાઈ જશે.

આપણે જોયું છે કે, જાપાનનો એક પ્રખ્યાત ચિત્ર-
રસજ્ઞ પંડિત આપણા દેશની કેટલીક આંતરી આપેલી લૂગડા
ઉપરની છબિઓ જોઈને છક થઈ ગયો ને તેમાંથી એક છબિ
ખરીદ કરીને સાથે લઈ ગયો. જાપાનમાંના અનેક શુણ્ણ
લોકોએ એ છબિ માટે મોટી મોટી રકમો આપવાની માગણી
કરી, પણ તેણે વેચી નહિ.

આપણે એ પણ જોઈ શકીએ છીએ કે, યુરોપના
અનેક રસજ્ઞ લોકો આપણી ખુણાઓચરાની દુકાનોમાં પેસીને
એલી ફાટી ગયેલી છબિઓને ખરીદી મોટી મિલકતની પેઠે
સંઘરીને સ્વદેશ લઈ જાય છે. એ બધાં ચિત્રો જોઈને આપણી
આટલું સ્ફુલ્ભના વિદ્યાર્થીઓ તો નાક ચઢાવે એનું કારણ શું ?

કારણ એટલું જ કે, જેઓ કલ્પવિદ્યા સાચી રીતે શીખ્યા છે, તેઓ તો વિદેશની અભણી રીતનાં ચિત્રોના સૌંદર્યને ધરા-
બર રીતે બાળી ચક્રે છે—એમનામાં એક પ્રકારની શિષ્યવૃદ્ધિ
બાળી બંધ છે. પણ જેઓ માત્ર નકલ કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ
નકલ બહાર કશું પણ જોઈ શકતા નથી.

આપણે જો પોતાના દેશની શિષ્યવૃદ્ધિને સમગ્ર ભાવે
સાચે ભાવે જોતાં શીખત, તો આપણામાંયે શિષ્યવૃદ્ધિ, શિષ્ય-
જ્ઞાન આવત. એની મદદે શિષ્ય સુંદરતાના દિવ્ય ધામનાં
ધારણાં ઉઘડી જાત. પણ વિદેશી શિષ્યના અધુર લણતરથી
આપણે જે શીખ્યા નથી તે શીખી લીધું' માની લઈએ
છીએ. જે ખારકાના કબજામાં ચાલ્યું ગયું છે તેને પોતાની
સંપત્તિ માની અભિમાન કરીએ છીએ.

‘પિયેર હોટિ’ નામ ધારણ કરી એક પ્રખ્યાત કેન્દ્ર
મુસાફર ભારતમાં મુસાફરી કરવા આવ્યો હતો. તે આપણા
દેશના રાજમહેલોમાં વિલાયતી અસખાળની બરતી ચઢેલી
જોઈને બહુ નિરાશ થઈ ગયો હતો. તે સમજી ગયો હતો કે,
વિલાયતી અસખાળની બીજા પ્રકારની સામગ્રીથી ઘર સજાવી-
ને આપણા દેશના મોટા મોટા રાજાઓ પોતાના અજ્ઞાનને
કારણે ને શિક્ષાને અસાચે ગૌરવ માને છે. ખરી રીતે
વિલાયતી સામગ્રીને જોળખવાનું શીખાય વિલાયતમાં. ત્યાં
શિષ્યવૃદ્ધિ સજીવ, ત્યાં શિષ્યોએ રોજ રોજ નવી નવી કળા
પેદા કરે, ત્યાં શિષ્યવૃદ્ધિનો કાળપરંપરાથી ઇતિહાસ છે,
ત્યાંના ગુણીજન પ્રત્યેક કળાની સાથેની દેશ-કાળ-પાત્રની
સંગત જાણે; આપણે એમાંનું કશુંય જાણ્યા વિના માત્ર હાથ-
માં પેસાતી કાથળી લઈને મૂર્ખ દુકાનદારની મદદે આંધળા
થઈને ત્યાંથી વચલા વાંધાની જણસ ચીજ મંગાવી ઘરમાં ઢગ
મારીએ છીએ—એના સંબંધમાં વિચાર કરવાની તો આપ-
ણમાં તાકાત નથી.

એ બધી અસખાળની દુકાનો જો હોર્ડ કંઝન જો;
કરોને બંધ કરી શક્યો હોત, તો જાજ મારીને આપણે
સ્વદેશી સામગ્રીનો મર્યાદા પાળી શક્યા હોત—ત્યારે તે

પેસાનું બળ હોવા છતાં પણ કોઈ ચીજો ખરીદાત નહિ. એટલે રુચિ વિધેનો વિચાર થાત, ત્યારે તો પેસાવાળાના ઘરમાં પેસતાં તે ઘર વિલાયતી અસખાળની દુકાન જેવું લાગત નહિ, એના માલિકના મનમાં જે કંઈ થોડું શિલ્પનું જ્ઞાન હોત તે પણ બહાર પડત. આપણને એ સ્થિતિમાં શિક્ષણ મળત ને લાલ થાત. એ સ્થિતિમાં આપણી અંદર બહાર, આપણા સ્થાપત્ય-ભાસ્કર્યમાં, આપણા ઘરની લીંતો ઉપર, આપણા ચોટામાં આપણે સ્વદેશનાં દર્શન કરી શકત.

કમનસીબે ગંધા દેશોમાં બીજા વર્ગના લોક સંસ્કાર વિનાના હોય છે. સાધારણ અંગ્રેજમાં પણ શિલ્પનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી તેઓ સ્વદેશી સંસ્કારને બળે આંધળા બને છે. તેઓ આપણી પાસે તેમની નકલ કરાવવા ઇચ્છે છે. આપણા દિવાનખાનામાં તેમની દુકાનની સામગ્રી જુઓ ત્યારેજ એમને ટાઢક વળે, ત્યારે એ માની શકે કે આપણે એમની ફરમાયશના તૈયાર થયેલા સબ્ય પદાર્થ બન્યા છીએ. એમની અશિક્ષિત રુચિને અનુસરીને આપણે આપણા દેશના પ્રાચીન શિલ્પસૌંદર્યના સુલભ અને સામાન્ય અનુકરણનો માર્ગ છોડી દઈએ છીએ. આ દેશના શિલ્પીઓ વિદેશી ટકાની લાલચે વિદેશી રીતની અદ્ભુત નકલ કરવા મંડી પડી અદ્ભુત શુભાવી બેઠા છે.

જેમ શિલ્પમાં, તેમજ સૌ બાબતમાં આપણે વિદેશી પદ્ધતિને જ એકમાત્ર પદ્ધતિ માની બેઠા છીએ. કેવળ બહારની બાબતમાં નહિ, પણ આપણા મનમાં, આપણા હૃદયમાં પણ એ ઝેર ઉતર્યું છે. દેશને માટે આના જેવી વિપદ બીજી કોઈ હોઈ શકે નહિ.

આ મહાવિપદમાંથી ઉદ્ધાર પામવાને માટે આપણે માત્ર આપણાં દેશી રાજ્યો તરફ તાકી બેઠા છીએ. એ વાત હું કહેતો નથી કે, વિદેશી સામગ્રી આપણે લઈશું નહિ, હોવી તો પડશે જ; પણ સ્વદેશીને આધારે લઈશું. પારકાં ખરીદતાં આપણાં પોતાનાં કારખાનાંને ભાગી નાખીશું

નહિ. એકલવ્યની પેઠે ધનુર્વિદ્યાની ગુરુદક્ષિણામાં આપણા જમણા હાથનો અંજુઠો કાપી આપીશું નહિ. એ વાત મનમાં રાખવી જ જોઈએ કે, પોતાની પ્રકૃતિની અવગણના કરતાં માણસ દુર્ગંજ થઈ જ જાય. વાઘનો ખોરાક બેશક જ બળદાયક છે, છતાં પણ હાથી જો એ ખોરાકનો લોભ કરે તો જરૂર મરે. આપણે લોભને કારણે પ્રકૃતિની સાથે આવી જોગજોગ ન કરીએ તો સારું; પણ આપણે તો આપણા ધર્મ-કાર્યમાં, આચારવિચારમાં એવું જ કર્યા જઈએ છીએ ને તેથી આપણો કાયડો રોજ ને રોજ વધારે ને વધારે ગુંથવાતો જાય છે—આપણે કેવળ નિષ્ફળ થતા જઈએ છીએ, ભારે દુખાતા જઈએ છીએ. મોટી મોટી જટાબૂટ જો આપણા દેશનો ધર્મ નથી, સામગ્રીની વિરલતા અને જીવનજાત્રાની સરળતા જો જ આપણા દેશનો ધર્મ છે; ત્યાં જ આપણું બળ છે, ત્યાંજ આપણો પ્રાણ છે, ત્યાંજ આપણી પ્રતિભા છે. આપણા અંડીમંડપમાંથી વિલાયતી દુકાનોની મોટી જંગળોને ઝાડુ મારી નહિ કાઢીએ તો જો ય બાણથી મરીશું—વિલાયતી કારખાનાં અહીં ચાલી શકશે નહિ, અંડીમંડપ પણ મંડપને ચોગ્ય રહેશે નહિ.

આપણે કમનસીબે એ કારખાનાંનો પૂળધુમાડાભર્યો વાયુ રાજ્યવ્યવસ્થામાં પેસી ગયો છે, સહેજસાજને વિના કારણે ગુંથવી નાખ્યું છે, ઘરને પરદેશ બનાવી મૂક્યું છે. જેઓ અંગ્રેજને હાથે માણસ બન્યા છે, તેઓ તો સ્વપ્ને પણ સમજી શકે નહિ કે, અંગ્રેજની સામગ્રી કદી લેવી જ પડે, તો ય પોતાની કરી ન શકાય તો તેથી નુકસાન જ થાય. અને આપણી કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય જો કે, તેને છે એમ જ ન રાખવી, પણ આપણી પ્રકૃતિને અનુકૂળ બનાવી લેવી. અનાજ પેટમાં જઈને અનાજ જ રહે તો તેથી પુષ્ટિ મળવી તો ઘેર ગઈ, પણ ઉલટો રોજ થાય. અનાજ જો પોતાનું રૂપ બદલી નાખીને શરીરની પ્રકૃતિને અનુકૂળ બર્ન હાડ, માંસ અને લોહીનાં રૂપ ધારણ કરે તથા જો પચી શકે તેવું ન હોય તે નીકળી જાય તો જ આપણો પ્રાણ બચે

વિભાજન સામગ્રી જ્યારે આપણી ભારતપ્રકૃતિ વડે છુટું થઈ જઈ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ છોડી દે, આપણા કલેવરની સાથે ઓકસરૂપ થઈ જાય, ત્યારે જ તે આપણને લાભ કરી શકે-જ્યાં સુધી તે વિદેશી રૂપમાં સાજી રહે ત્યાં સુધી આપણને લાભ કરે નહિ, વિભાજન સરસ્વતીનો પાળ્યો-પોષ્યો પુનઃ જો વાત કંઈ રીતે સમજી શકે નહિ પુષ્ટિ કરવા તરફ તેની નજર નથી, તેની નજર માત્ર બોલે વધારવા તરફ જ છે. આથી જ આપણા દેશી રાજ્યો વિદેશી, અસંગત અને બીનજરૂરી મોટી જ ભાગ્ય પોતાની શક્તિ વિનાશકારણે છુટ્ટી કરી નાખે છે. વિદેશી બોલે જો એમ સહેજે લઈ શકાત, જો એ બોલે સમાન જ રહ્યો ન હોય, રાજ્યને જો એક ઔદ્વિજસ્વરૂપ બનાવી દેવાને માટે આટલો પરસેવો પાડવામાં ના આવ્યો હોત, જે સજીવ હૃદયપિંડની નાડી સાથે સળધે જોડાયેલું હતું તેને સચાનો નહીં માથે જોડી દેવામાં ના આવ્યું હોત, તો આપણને હું જા માનવાનું કશું કારણ ન હતું. આપણા દેશના મોટા રાજ્ય તે કાર કુનોને હાથે ચાલતા મોટા કારખાના ન હોય, નિર્દોષ નિર્વિ' કાર એન્જિન ન હોય, તેના સળધી અગ લોહના ન હોય-એ તો જે હૃદયતત્ત્વ, રાજ્યલક્ષ્મી, પગપગ કર્મના સુકા કામમાં રસ સચારે, કંઠણને કોમળ કરે, તુચ્છને સુઢર કરી શોભાવે લેવડદેવડના કારભારમાં કંઠ્યાણ મૂછી તેને ઉજળો બનાવે, અને ભૂલચૂકને ક્ષમાના આસુજળે ધોઈ નાખે. આપણા નશીળ એવા બુદ્ધિ ન નીવડે કે દેશી રાજ્યો વિદેશી ઔદ્વિજના બીજામાં ઢાળીને પોતાને સચા બનાવી દે એ સૌ સ્થાનો માં આપણે સ્વદેશલક્ષ્મીના દૂધલીના સ્તનોવાળી માતાનો સ્પર્શ કરી શકીએ એટલી જ આપણી કામના છે. દેશની ભાષા, દેશનું સાહિત્ય, દેશનું શિલ્પ, દેશની રીતિ, દેશની કાન્તિ-આ સ્થાનોમાં માની કુંડની પેઠે આશ્રય પામે અને દેશની શક્તિ મેઘમુક્ત પૂર્ણચન્દ્રની પેઠે અતિ સહજ અતિ સુઢરભાવે પ્રકાશ પામે એજ આપણી કામના છે.

૧૮-શાહીવાદ

વિલાયતને શાહીવાદનો નરો ચઢ્યો છે. ત્યાંના અનેક લોક તાળાના દેશને તથા સંસ્થાનોને જોડી ખાંધી ઉપસર્ગ ગનાવી અંગ્રેજ સામ્રાજ્યને લગાડી દેવાની ચિંતામાં પડ્યા છે. વિશ્વાભિત્રે નવી સૃષ્ટિ સર્જવાનો ઉદ્યોગ માંડ્યો હતો; સ્વર્ગની સાથે હરીફાઈ માંડીને એક રાજાએ સ્તંભ ઉભો કરવાની એટલા કર્યાની કથા ખાઈબલમાં આવી છે; ખુદ રાવણ-ને માટે પણ એમજ કહેવાય છે.

એવા એવા મનોરથ ધરતીના તળીઆ ઉપર અનેક વાર અનેક લોકના મનમાં પેદા થયેલા આપણે જાણ્યા છે. એ મનોરથો પાર તો પડે ના, પણ ધૂળભેગા લાળતા પહેલાં જગતમાં કંઈ ને કંઈ તોફાન મચાવ્યા વિના પણ રહે નહિ.

અંગ્રેજોના દેશમાં પણ આવા મનોરથનાં મોળાં દોડાં કળંનના મનમાં ઉછળી રહ્યાં છે, તે એમના તે દિવસના ભાષણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જોઈ છે કે કોઈ કોઈ વર્તમાનપત્ર કદી કદી એ વિષય સંગ્રામે ઉત્સાહમાં આવી જાય છે ને કહે છે કે વાત તો સારી છે, ભારતવર્ષને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ઢાળવા થવાનો અધિકાર આપો ને ?

એમ વાત પકડી લીધાથી અધિકાર મળે નહિ.—અરે, છાપામાં ચંડિતાર્થ ભરેલા લેખો લખ્યે પણ દુર્બળનો હક્ક સચવાય નહિ. આથી બ્યારે જોઈએ છીએ કે, આપણા ઉપર-વાળાને એ તો શાહીવાદનું ભૂત વળગ્યું છે, ત્યારે તો મનમાં કશી આશા રહેતી નથી.

તમે કહેશો કે, તમને આટલી ખબી શીકે લાગે છે

શેની ? નેમના હાથમાં નુસા છે તેઓ તો ચહીવાદના આક્રમણોએ દે ના ગોળે, પણ ધારે તો તમારું છુડું સહેજે કરી નાખે એમ છે, ત્યારે કય શો ?

સહેજે કરી શકે નહિ કાનુ દે હજાર કરે તેય કયા ધર્મ એકેવારે છે ટાવો કાનુ છે કનક શરમ પણ આવે પણ ને દોષ મોટી વાતનુ એહું દેડ ભેડે, ત્યારે નિર્દયતા પણ અચરી શકે ને અન્યાય પણ સહેજે કરી શકે

જતુને દુ.ખ દેતાં અનેક લોકોનો અવકાશ દુ.ખ દેવાનું નામ ફેવી એને શિક્ષા કહેવામાં આવે ત્યારે તે મારેલાં પશુપંખીની ચહી કાનુમાં અનંદે અભિમાન કરે વિના કાનુ જે પંખીની પાંખ તોડી નાખે તે બેશક શિક્ષા રીતી નિર્દયજ નહીય, પણ એમ કહેવાથી પક્ષીનું કંઈ બહું થાય નહિ એ બિચારાને તો એ નિર્દય લોક કન્યાં પણ શિમરી હજારનણા સમજા

જેમને ચહીવાદનુ બૂલ લાગ્યું છે, તેઓ તો દુર્બળ ભવિષ્ય સ્વપ્ન અનિશ્ચય ટાળવા માટે અને અધિકાર છુટાવી લેવા પણ જરૂર નિર્દય થઈ શકે પૃથ્વીમા જામ તો ઘણી ચે વાગ જાન્યું છે ફિન્લેન્ડ, પોલેન્ડને પોતાના બહા શરીર માં ગળી ઉગારી જવા રૂશિયાએ ટેટલુ ભેર કર્યું છે, તે સૌ દોષ ભલે છે પોતાના તાબાના લુહાલુહા દેશની વિવિધ સ્થિતિ જળગદસ્તીથી તોડી નાખી એક કરી દેવાને ચાહી વાદને નામે એક સ્વાર્થસાધનાની બહુ જરૂર છે એવું ને રૂશિયાએ માન્યુ ન હોવ તો એ આડલે સુધી કદી કરત નહિ એ સ્વાર્થને રૂશિયાએ પોલેન્ડ-ફિન્લેન્ડનો સ્વાર્થ માન્યો.

લૉર્ડ કર્ઝન પણ એમજ બોલે છે કે, ભવિષ્ય વાતો ભૂલી જાઓ, સામાન્યના સ્વાર્થને તમારો સ્વાર્થ માની લો.

દોષ જાણીઆ માણસને આ વાત સાંભળીને બીક લાગે નહિ, એને બીક લાગવાનું કાનુ પણ નથી, કાનુકે માત્ર વાતોથી એ સોજવ ય એમ નથી, એ તો આનાપાઇનો હિસાબ મહીને પોતાનો સ્વાર્થ તપાસે મતલબ કે, એને પોતાના

દળમાં ખેંચવા જતાં ચોતાને સ્વાર્થ પણ થોડો ધણો ન છોડાય, તો એનું મન મેળવી લેવાય નહિ. તેથી એવે ઠેકાણે મધ પણ ઢાળવું પડે. ને તેલ પણ ઢાળવું પડે; જોમ કર્યા વિના ચાલે નહિ.

ઈંગ્લાંડનાં સંસ્થાનો એજ આ વાતનું દ્રષ્ટાન્ત. ચદેતત્ હૃદયં મમ તદસ્તુ હૃદયન્તય એવા એવા અનેક મંત્રો સંસ્થાનોના કાનમાં એ કુંકયે જાય છે, પણ માત્ર મંત્રથી એ કંઈ ભોળવાઈ જાય એવાં નથી. એ તો રૂપિયા-આના-પાઈના હિસાબ ગણી જુએ છે.

હતભાગીઆ જે આપણે તેનો વારો આવે ત્યારે તો કોઈ મંત્રની પણ જરૂર પડતી નથી, ને રૂપિયા આના પાઈની તો વાતજ શી !

આપણે વારો આવે ત્યારે તો એજ વિચારવાનું કે, જાતિનો અશ્ન વિચારો ત્યારે તો ભેદબુદ્ધિ ચાલે, શાહીવાદનો વિચાર કરે ત્યારે એવી બુદ્ધિ વિપરીત કહેવાય. આથી એવી ભેદબુદ્ધિનાં જે સૌ કારણ હોય એને ઉગાડી નાખવાં જ બતાં.

ત્યારે એ કારણ ઉગાડવા માટે એ પણ કરવું જોઈએ કે, દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જે એક પ્રકારની એકતા જામવા માંડી છે તેને જામવા દેવી નહિ. એ એકતાને તૂટી-ફૂટીને ઢુકડા થઈ જાય તો પછી દેશને કબજે કરવામાં બહુ સુરકેલી પડે નહિ.

ભારતવર્ષ જેવા આવડા મોટા દેશને એક કરી દેવા માં મોટું ગૌરવ છે. એને જાણી જોઈને તોડી નાખવાથી અંગ્રેજના જેવી અભિમાની જાતિનેજ લાજ લાગે.

પણ શાહીવાદના મંત્રથી એ લાજ દૂર થઈ જાય. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મળી જવાથી ભારતવર્ષને બે લાભજ છે, તો એ મહાહેતુને કારણે ઘંટીમાં દળીને એનો લોટ કરવો એજ મનુષ્યત્વ !

ભારતવર્ષના કોઈ પ્રાન્તમાં તેની ચોતાની શક્તિને એકઠી થવા ન દેવી એ તો અંગ્રેજ સભ્ય નીતિને હિસાબે જરૂર લાજ લાગે; પણ બે શાહીવાદનો મંત્ર લાણીને એ કોંમ

કરવામા આવે તો મનુષ્યને લાગતી લાજ ભુ સાઇ નય ને રાજનીતિને માથે ઝોરવનુ છે શુ ઉગે

પેતાનુ ઉપરીપણું નિભયતાએ ચનાવી શકાય એટલા માટે એક મહાદેશના અમખ્ય લોકને હથિયાર વિનાના બનાવી દઇ તેમને પૃથ્વીના જનસમાજમા કાયમના બિચારા બાપડા બનાવી મૂકવા એ કેવડો મોટો અધર્મ, કેટલી મોટી નિર્દયતા એ કહી બતાવવાનુ કારણ નથી, પણ એ અધર્મ ની ગનાનિમાથી પોતાને બચાવવા માટે એક મોટા શબ્દની આથ લીધી એટલે પશુ !

સેસિલ હોડકને પણ શાહીવાદનો વાચુ લાગ્યો હતો, એટલા માટે દક્ષિણ આફ્રિકાના બેર લોકની સ્વાધીનતા લૂટી લેવાને માટે એના પક્ષના લોકે કેવો આગ્રહ કર્યો હતો એ સૌ કોઇ જાણે છે

મણસ માણસના વહેવારમા જેને આપણે ચારી કહીએ, જુઠાણુ કહીએ, જેને પ્રપચ, ખૂન, લૂટ કહીએ તેને 'વાદ' પ્રત્યય લગાડીને શુદ્ધ કરી નાખ્યો એટલે ગૌરવ શાળી થઇ પડે, આના દાખલા વિલાયતના ઇતિહાસમા અમરપદ પામી ગયેલા દગલેદગલા લોકના આચારમાથી પુગ પાડી શકાય એમ છે

એટલાજ માટે કારભારીઓના મોમાથી શાહીવાદના શબ્દનો આભાસ માત્ર નીકળતા આપણો જીવ કંપી ઉઠે છે એવડા મોટા રથના પેડા નીચે આપણુ હેયુ પીલી નાખવામા આવે, ત્યારે ધર્મનુ નામ દીધે કોઇ આપણી વાત સાલજે નહિ કારણ કે એક બાજુ કામ કયળી જતુ હોય, એવી વેળાએ પોતાના વહેવારમા ધર્મની દખન થવા ન દે

પ્રાચીન ગ્રીસમા પ્રબળ આયેનિયનો જ્યારે દુર્ગંજ મેલિયાનોના બેટોને અન્યાયથી, નિદેયતાથી ખુચાવી લેવા તૈયાર થયા હતા, ત્યારે બને પક્ષ વચ્ચે કેવો વાદવિવાદ થયો હતો, તેનો નમુનો ગ્રીક ઇતિહાસક યુકી દીદીસ આપી શકે છે તેના થોડાક ભાગનો ભાવાર્થ આ નીચે ઉતાર્યો છે તે પરથી વાચક સમજી શકશે કે, શાહીવાદનો વાચુરોગ ચુરોપમા

કેટલી જૂનો છે, અને પોલીટીકસના જે પાયા ઉપર યુરોપ-ની સભ્યતા ચઢ્યું છે, તેમાં કેટલી ભયંકર નિર્ઘ્યતા છુપાઈ બેઠી છે:-

એથેનિયન્સ—“પરંતુ અમારે અને તમારે, આપણે જે વિચાર ધરાવતા હોઈએ તે સત્યપણે વ્યક્ત કરવા જોઈએ, તેમજ શક્ય હોય તેટલુંજ ધ્યેય ધરાવવું જોઈએ. કારણ કે આપણુ બન્ને સમાનપણે જાણીએ છીએ કે માનુષી બાબતોની ચર્ચામાં, જ્યાં જરૂરિયાતનું કળાણ એકસરખું હોય ■ ત્યાંજ માત્ર ન્યાયનો પ્રશ્ન આવી ઉભો રહે છે. અને તેમાં પણ જે બળશાળી હોય છે તેઓ શક્ય એટલું બધું મેળવવા મથે છે અને નિર્ણયોને તે આપણુંજ પડે છે. x x x હવે આપણને સમજશે કે આપણે આપણા સામ્રાજ્યના હિતને અર્થે આ બધું કરીએ છીએ. અને આપણે જે કહેવાતું છે તે એજ કે અમે માત્ર તમારા શહેરને રક્ષિત રાખવા માગીએ છીએ. કારણ કે એછામાં એછી મહેનતે અમે તમને અમારા બનાવવા માગીએ છીએ અને તમારો નાશ ન થાય તે આપણા બંનેના લક્ષ્યને માટેજ છે.”

મેલિયાનો—“અમારા સ્વતંત્રી યવામાં કદાચ તમારું હિત હશે, પરંતુ અમે તમારા શુભામ બનીએ તે શી રીતે ખતે ?”

એથેનિયન્સ—“આથી તમને એ લાભ થશે કે અમને તાબે થવાથી તમારાં અનિષ્ટો દૂર થશે અને તમારા રક્ષણ માટે અમે સંપત્તિવાન થઈશું.”

૧૯-રાજમત્તિ

એક હતો રાજપુત્ર. રાજ્યના પ્રધાનોના જેટલા પુત્ર તે બધા તેની ચારે બાજુ વાડ કરી તેમાં તેને ઘેરી ઉભા-ઠાઇની શક્તિ નહિ કે એમાં છીડું ચોધી ચેચી શકે. તોય વખતે છીડું રહી ગયું હોય તે સાચવવા ઠાટવાળનો પુત્ર એની ચોકી કરતો ઉભો-એને સિરપાવ મળ્યો. ત્યાર પછી ? ત્યાર પછી પુષ્કળ હાથમાં હોડી રાજપુત્ર વહાણે ચઢી ચાલ-તો ધર્યો-અને ભારી વાર્તા પૂરી થઈ ગઈ.

છે શું ? આ તો માત્ર વાતજ. રાજ્ય અને રાજ્યપુત્રનો આ બહુ મોઘો સંબંધ જેટલો દૂર, જેટલો ઓછો, જેટલો નિર્ધાર બની શકે એટલો બન્યો. સમસ્ત દેશ ફરી ફરીને, દેશને જેટલો ઓછો ઓળખી શકાય-દેશની સાથે જેટલો ઓછો યોગ કરી શકાય, તેટલો બહુ બહુ ખર્ચ કરીને, બહુ બહુ ચતુરાઈ વાપરીને, બહુ બહુ ડેરા કરીને કરી લીધો.

બેશક, રાજકારભારીઓ એમાં કંઈક પોલીસી, કંઈક પ્રયોજન માને છે-નહિ તો આટલું નકામું ખર્ચ કરે કેમ ? વાતમાં આવે છે કે, રાજપુત્ર ઠાઇ ઉઘટી રાજકન્યાને જગાડવા સાત સસુદ્ર તો નદીઓ ઓળંગીને ગયો હતો. આપણા રાજપુત્ર પણ, લાગે છે કે, ઉઘટી રાજમત્તિને જગાડવાને મુસાફરીએ નીકળ્યો હશે, પણ એમાંથી શી સોનાની કોઠી ઠાઠી ?

અનેક ઘટનાથી સાફ જણાય છે કે, આપણા રાજકારભારીઓને સોનાની કોઠી કરતાં લોઢાની કોઠી વહાલી લાગે છે ! પોતાના પ્રતાપનો આડંબર પ્રચંડ વીજળીની પેઠે ઘડીએ ઘડીએ આપણી આંખ સામે તો ઝગઝગાવે છે.

તેથી આપણી આંખ અંતર જાય, હૃદય પણ કંપી જાય, પણ રાજપ્રજામાં કંઈ અંતરનું વંધન યાય નહિ-ઉલટો લેલવાવ વધી જાય.

ભારતવર્ષનું નસીબ એથી બીજું હોઈ શકે નહિ. કારણ કે અહીંના રાજ્યાસન ઉપર જે બેસે છે તે તો ચાર દિવસના આંદરણા જેવા. અને અહીંની રાજસત્તા એવી ભેરાવર છે કે ખુદ ભારતસમ્રાટની પણ એવી નથી. ખરી રીતે ઇંગ્લાંડમાં તો રાજ્ય કરવાનો ભેગ કોઈનેય નથી; કારણ કે ત્યાં પ્રજા સ્વતંત્ર છે. ભારતવર્ષ તાબાનો સુલક છે, એ એમને સુખમને કાંઠે પગ મૂકતાંજ સમજાઈ જાય છે. તેથી આ દેશમાં અધિકારનો દંભ, શક્તિનો મદ્દ કળજે રાખવો એ નળગા મનના માણસને માટે કઠણ છે.

બુનિયાદી રાજા તો રાજકીય નશે ઢગી પડે નહિ. રાજાને માટે એવો નશો એર જેવો છે. ભારતવર્ષમાં જે પણ રાજ્ય કરવા આવે છે, તેમાંના મોટા ભાગને આ નશાનો અફયાસ નથી. તેમના દેશમાં અને આ દેશમાં બહુ દેર છે. જેઓની કિંમત ત્યાં કુટી બદામની નથી હોતી, તે અહીં આવીને એક પળમાં મોટાભા થઈ જાય છે. એવી દેશમાં નથાને ભેરે આ નવી મળેલી સત્તાને સૌ કરતાં વહાલી ગણે છે-કિંમતી ગણે છે.

પ્રેમનો માર્ગ એ તો નમ્રતાનો માર્ગ. સામાન્ય લોકના હૃદયમાં પેસવું હોય તો તેમના બારણાના માપ પ્રમાણે માથું નીચું નમાવીને પેસવું પડે. પોતાના પ્રતાપ અને પ્રતિષ્ઠાને માટે જે માણસ નવા ગાદીએ ચઢેલા નવાળની પેઠે હુમેશાં પગથી માથા સુધી અમકેલો રહે તે માણસનામાં એવી નમ્રતા અશક્ય છે.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજનું રાજ્ય એ માત્ર જવા આવવાનુંજ રાજ્ય ન હોત, આ દેશમાં કાયમતા રહીને તેઓ પણ રાજ્યનો તાપ સહેલા હોત, તો તો જરૂર તેઓ આપણી સાથે હૃદયનો ભેગ ભેડવા પ્રયત્ન કરતા. પરંતુ આજ તો તેઓ ઇંગ્લાંડ નામે અબળણ્યા સુલકમાંથી થોડાક દિવસને માટે આવે છે, તેથી બૂલી શકતા નથી કે અમે તો રાજાના ભા. ૨૧

કારભારી. અને એ પેલો દંભ હંમેશાં ચક્રચક્રતો રાખવાને તેઓ દરેક બાબતમાં રાતદહાડો આપણને છેડા ને છેડા રાખ્યા કરે છે અને માત્ર પ્રતાપને જોરે આપણને નીચા રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. આપણી ઇચ્છા-અનિચ્છા તેમની રાજનીતિને અડતી નથી, એ વાત કબૂલવા તેઓ ના પાડે છે. એટલે સુધી કે કોઈ બાબતમાં આપણને વેદના થાય ને રડી ઉઠીએ ત્યારે તેને પણ આપણી ઉદ્ધતાઈ કહે છે.

વર ગમે એટલો કઠણ હોય છતાં પણ વહુની સાથે મળવા ઇચ્છે, એટલુંજ નહિ પણ મનમાં ને મનમાં તેનું હૃદય મેળવવા પણ ઇચ્છે. હૃદય મેળવી લેવાનો સાચો રસ્તો લે નહિ તો તેનું અધકડ અભિમાન વચ્ચે નડે. જો એને વહેમ પડે કે આ તેની સત્તા તો સહન કરે છે, પણ ચાહતી નથી, તો વધારે કઠોર બનતો જાય છે. પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાનો આ સાચો માર્ગ નથી, એ તો સૌ કોઈ જાણે છે.

એમ ભારતવર્ષના અગ્રેજ રાજાઓ પણ આપણી પાસેથી રાજભક્તિનો દાવો છોડી શકતા નથી. પણ ભક્તિનો સંબંધ એ તો હૃદયનો સંબંધ-એ સંબંધ દેવા આપવાથી થાય-એ કંઈ સંજ્ઞાનો સંબંધ નથી. એ સંબંધ બાંધવા જતાં જ પાસે આવવું પડે, કંઈ જળરક્તસ્ત્રીથી બને નહિ. પરંતુ આ તો પાસે પણ આવવું નથી, હૃદય પણ ફેલું નથી ને રાજભક્તિ જોઈએ છે. પછી ભક્તિના સંબંધમાં કંઈ વહેમ પડે, ત્યારે શુરબાને બોલાવે, ફટકા ચેડકાવે ને જેલમાં નાખી રાજભક્તિ કરાવવાનો ઉપાય શોધે.

અગ્રેજ રાજ્ય ચલાવતાં ચલાવતાં કહી કહી રાજભક્તિને માટે આતુર થઈ જાય છે. કર્જનના અમલમાં એનો એક નમુનો મળી આવ્યો હતો.

સ્વાભાવિક યુનિયાદ ન હોવાથી લોર્ડ કર્જન કારભારના નશામાં ચક્રચૂર બની ગયો હતો, એનો સાફ અનુભવ થઈ ગયો છે. ગાદી છોડવી તો એને જરા પણ ગમતી નહોતી. એ રાજકીય આડંબરમાંથી છૂટયા પછી એનો અંતરાત્મા

ખુમારીથી ગાંડા બનેલા અણુસની પેઠે આજ જે અવસ્થામાં એ છે એ જો આપણે બરાબર અનુભવીએ તો આપણને પણ એ ધિયાસની દયા આવે. એને અધિકારની એવી લોહ-પતા લાગી હતી કે ભારતવર્ષના બીજા કેઈ અધિકારીએ એવી દેખાડી લાગતી નથી. એ લાટ સાહેબે ભારતવર્ષના જૂના કાળના બાદશાહના જેવો દરબાર ભરવાનો સંકલ્પ અને ઠરો જાણી જોઇને દરબારનું સ્થાન દિલ્હી કરાવ્યું.

પણ એ બાદશાહો તો સમજતા કે, દરબાર સત્તા દેખાડવા માટે નથી, દરબાર તો રાજા સાથે પ્રજાના આનંદ-મેળાનો ઉત્સવ છે. તે હકોડે માત્ર રાજા પોતાના પ્રતાપથી પ્રજાને મૂક નહોતો કરી મૂકતો, પણ એ પ્રતાપ વડે પ્રજાને પાસે બોલાવતો હતો. એ દિવસ તો દયા કરવાનો, દાન કરવાનો, કારભારને સુંદર બનાવવાનો શુભ અવસર હતો.

પણ પશ્ચિમના તાજા નવાજ તો દિલ્હીના જૂના ઇતિહાસને બાળુ રાખીને અને સોદાગરની કંબુસાઈ વડે દાન-ઉદારતાને કાપીકુપીને કેવળ પ્રતાપને ચક્રચક્રતો કરી આગળ ધરે છે. એથી કંઈ અંગ્રેજનો રાજવૈભવ આપણી સામે મોટો દેખાતો નથી. એથી દરબારનો હેતુ પૂરેપૂરી રીતે રદ ગયો છે. એ દરબારના અસદ્ય તાપથી દેશના હૃદય પીડાયાં છે ખરાં; બાકી આકર્ષાયાં તો લેશમાત્ર નથી. આટલા બધા ખોટા ખર્ચ-તું કંઈ ફળ રહી જાય તો એ અપમાનની યાદગીરી સોનાની સળીતું કાજ, લોહાની સળી સારવા જાય તે અફળ તો જાય જ, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું ફળ આવે.

આ વખતે રાજપુત્રને ભારતવર્ષમાં આણ્યો. રાજનીતિ-ને હિસાબે તો આ સુક્તિ અતિ ઉત્તમ છે. કારણ કે ભારતવર્ષ-તું હૃદય સાધારણ રીતે બહુ કાળથી સજવંશી તરફ આકર્ષાય છે. એટલા માટે દિલ્હી દરબારમાં ડયુકે ઓફ ડેનોટ હાજર હોવા છતાં કેર્ઝન દરબારને તખ્તે ચઢ્યો તેથી સમસ્ત ભારત-વાસીઓને નવાઈ લાગી. એવે ઠેકાણે ડયુકને હાજર રહેવું એજ ઠીક નહોતું. ખરેખર, લોકોએ માની લીધું હતું કે,

કર્મને આડંબર દેખાડવાને માટેજ બહુી ભેદને દયુક આફ દોનોટને દરબારમાં હાજર રાખ્યો હતો. આપણે વિદાયતી કાયદો તો બહુતા નથી, પણ દરબાર વસ્તુ જ બ્યાદે પૂર્વ-દેશની છે, ત્યારે તો એ હેતુએ ભરેલા દરબારમાં ઉઘાડી રીતે રાજવંશનું અપમાન કરવું એ તો રાજનીતિ પ્રમાણે પણ ઘટતું નથી.

ગમે તેમ હો, પણ રાજસભિ ઉપજવવાને માટે એક વાર રાજપુત્રને સમસ્ત દેશમાં ફેરવવા એ ઠીક થઈ પડ્યો, એવી સલાહ પહેલાં થઈ દોવી ભેદ્યે. પણ ભારતવર્ષના અંગ્રેજ તો દુદયનો કારભાર કદી ચે કરતા નથી, તેઓ તો આ દેશને કદી દુદય આપતા પણ નથી, દેશનું દુદય ક્યાં છે તેની પણ ખબર રાખતા નથી. એમણે તો રાજપુત્રનું ભારત-વર્ષમાં આવવું જોટલું જોણું સફળ થાય એ પ્રમાણે ક્યું. આજે રાજપુત્ર ભારતવર્ષની ધરતી છોડી વહાણે ચઢી ચાલતો થયો છે ને આપણા મનને થાય છે કે, એક સ્વપ્ન ઉડી ગયું-જણે નાનાં છોકરાંની રાજપુત્રની વાત પૂરી થઈ. ક્યું ય ક્યું ના, મનમાં રાખવા જેવું ક્યું ય રહ્યું ના, જેવું હતું તેવું પાછું બની ગયું.

ભારતવર્ષ પ્રકૃતિથી જ રાજસભ છે, એ વાત સાચી. હિંદુ ભારતવર્ષની રાજસભિમાં કંઈક વિશેષત્વ છે. હિંદુઓ રાજને દેવતુલ્ય માને, રાજસભિને ધર્મસ્વરૂપ માને; પશ્ચિ-મના હોકે એ વાતનો મર્મ જાણે ના. તેઓ તો એમ જ સમજે કે ગળીઆની સામે શિર નમાવવું એ તો આપણા દીનહીન સ્વભાવ જ છે.

અંસારના અંબધો દૈવ અંબધ છે, એમ હિંદુઓ માને છે. હિંદુઓને હિસાબે ક્યું ય અકરમાત નથી; કારણ કે તેઓ સમજે છે કે આપણી સામે જે આ વિચિત્ર જુદી જુદી લીલાઓ દેખાય છે તે સૌની મૂળશક્તિ એક જ છે. હિંદુ-ને હિસાબે આ માત્ર દાર્શનિક તત્ત્વજ નથી, પણ ધર્મ છે; એ માત્ર પોથીમાંનાં રીંગણાં નથી, અને ઠાલેજેમાં યોજવા-ની પુસ્તકખાણ નથી-એ તો જ્ઞાનની સાથે સાથે દુદયમાં

ઉતારવાનું અને ત્યાંથી જીવનના વ્યવહારમાં ઉતારવાનું તરવ છે. આપણે પિતામાતાને દેવ માનીએ છીએ, સ્વામીને દેવતા માનીએ છીએ, તેમજ સતી અને લક્ષ્મી માનીએ છીએ. ગુરુજનની પૂજા કરીને ધર્મને સંતોષીએ છીએ. એનું કારણ એ કે, જે કોઈ પણ સંબંધમાંથી આપણે મંગળ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તે સુઘળા સંબંધોની અંદર આપણે આદિમંગળશક્તિને જોઈએ છીએ. આ સર્વ સંબંધો છૂટીને દૂર દૂર સ્વર્ગમાં મંગળમયની સ્થાપના કરી તેની પૂજા કરવી એ ભારતવર્ષનો ધર્મ નથી. પિતામાતાને બ્યારે આપણે દેવ કહીએ, ત્યારે આપણે ખોટી રીતે એમ માની નથી લેતા કે, તેઓ વિશ્વજીવનના ઈશ્વર છે અથવા તેમનામાં અલોકિક શક્તિ છે. તેઓ મનુષ્ય છે એ તો આપણે ખરેખાર સ્વીકારીએ છીએ, તોપણ એ ય ખરેખાર માનીએ છીએ કે, જેઓ પિતામાતાસ્વરૂપે આપણું કલ્યાણ કરે છે, તેઓ જગતના પિતામાતાના પ્રતિનિધિરૂપે આપણી સાથે સંબંધ રાખે છે. ઇંદ્ર, વૈદ્ય, અગ્નિ અને વાયુને વેદમાં જે દેવતા ગાન્યા છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. શક્તિમાનની શક્તિમાં ભારતવર્ષ સદા સત્તાનો અનુભવ કરે છે, એ જ કારણે વિશ્વના જુદા જુદા હેતુમાં જુદે જુદે પ્રકારે ભક્તિએ નમ્ર બની ભારતવર્ષ પૂજા કરી રહ્યા છે. જગત આપણી સાથે સર્વદા દેવશક્તિથી સજીવ દેખાય છે.

આપણે દીનતાથી પ્રબળની પૂજા કરીએ છીએ, એ વાત દેવળ ખોટી છે. બધાય બાંહે છે કે, ભારતવર્ષ ગાયત્રી પૂજા કરે છે. ગાયત્રી પશુ છે એમ એ બાંધતા નથી એવું તો નથી. માણસ બળીઓ છે ને ગાય બિચારી છે, એ પણ એ બાંહે છે. ગામ છતાં ભારતસમાજ ગાયત્રી પાસેથી અનેક પ્રકારે લાભ પામે છે, એ લાભ માણસ પશુ પાસેથી પોતાના બળ વડે લઈ શકે છે, પણ ભારતવર્ષમાં એ ઉદ્ધતાઈ નથી. સર્વ મંગળનું મૂળ જે દેવ તેની કૃપાને પ્રજ્ઞામ કરીને સર્વની સાથે સ્નેહસંબંધ જોડીએ તોજ બચી શકાય. કારીગર તેના ઓળરને નમસ્કાર કરે, ચોરો તેની તલવારને નમ-

સ્કાર કરે, (શુભી) વગાડનાર તેની વીણાને નમસ્કાર કરે-
આ સઘળા પોતાનાં જત્રને જત્ર માનતા નથી, એમ તો
નથી; પરંતુ સાથે સાથે તેઓ એમ પણ જાણે છે કે, જત્ર તો
માત્ર સાધન છે, પણ જત્ર માંહેથી જે અઢોલિકા આનંદ
અને ઉપકાર થાય છે તે લાકડાથી કે લોઢાથી મળતો નથી;
કારણ કે આત્મા વિનાની ખીણ કોઈ સામગ્રી આત્માનો
સ્પર્શ કરી શકતી નથી. એટલા માટે તેમની કૃતજ્ઞતા, તેમની
પૂજા જે વિશ્વજત્રનો જત્રો તેની પાસે આ જત્રો મારફત
પહોંચાડે છે, સમર્પે છે.

એટલા માટે ભારતવર્ષ પોતાના ઉપરનો કારભાર પુરુષ-
રૂપે નહિ, પણ માત્ર જત્રરૂપેજ ચાલતો દેખે, ત્યારે એને
ગન ખીણ કોઈ પીડા વધારે ન લાગે. જડ માંહે ચેતનનો
અનુભવ કરતાં ધરાય નહિ એવા ભારતવાસીઓ રાજતત્ર
જેવા આવડા મોટા માનવવ્યાપાર માંહે હૃદયને પ્રત્યક્ષ
મૂર્તિમાન દેખે નહિ તો એની કેવી દશા થાય? આત્માની
સાથે રોહનો સંબંધ જ્યાં છે, ત્યાંજ માથું તો નમે-જ્યાં
એ સંબંધ નથી, ત્યાં રાતદિવસ માથું નમાવવું પડે તો
અપમાન લાગે, પીડા લાગે; આથી રાજકારભારમાં, આપણે
દેવતાની શક્તિને, મંગળના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને રાજરૂપે દેખી
શક્તીએ તો કારભારનો ભારે ભાર સહજે ઉપાડી શક્તીએ; નહિ
તો હૃદય પળે પળે લાગી જાય. આપણે પૂજા કરવા
ચાહીએ છીએ, રાજતત્રમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી તેની સાથે
આપણા પ્રાણનો જોગ અનુભવવા ચાહીએ છીએ-આપણે
બળને કેવળ માત્ર બળરૂપે સહન કરી શક્તીએ નહિ.

આથી ભારતવર્ષની રાજલક્ષિત સ્વાભાવિકજ છે, એ વાત
સાચી; પણ તેટલા માટે રાજા તેને હિસાબે માત્ર તમાશા-
નોજ રાજા છે એમ નથી. રાજાને માત્ર નકામા આડંબરનું
અંગ જોવો એને ગમતો નથી. રાજાને સત્યરૂપે રાજા અનુ-
ભવવા એ ઇચ્છે છે. એવો રાજા એમને ઘડું કાળથી મળ્યો
નથી એમ માનીને એ દુઃખી થયા કરે છે. આ વિશાળ
દેશ પળપળના અનેક રાજાઓના અસહ્ય ભારથી મર્મમાં

કેટલી પીડા પામે છે, હાથાર થઈને કેવા ઉંડા નિસાસા મૂકે છે, એ જોનાર અંતર્યામી વિના બીજું કંઈ પણ નથી. જેઓ માત્ર સુસાક્ષર છે, જેમની નજર હુદ્દીના દિવસો ઉપર જ ચોંટેલી હોય છે, જેઓ ભૂખને દુઃખે આ કાળે પાણીએ આવી પડયા છે, જેઓ પગાર ખાઈને રાજકારભારના સંચાની કળ ફેરવ્યા બાદ છે, જેમની સાથે આપણે જરા પણ આમાનિક સંબંધ નથી-રાજરોજ બદલાતા એવા લોકનો હૃદયના સંબંધ વિનાનો આશીસી વહીવટ રાતદિવસ ઉપાડવો પડે એ કેટલો અસહ્ય છે, તે તો ભારતવર્ષ જ નહોતું. રાજભક્તિની હીક્ષા પામેલું ભારતવર્ષ અંતઃકરણથી તન્નભાવે પ્રાર્થના કરે છે કે, ભારત ઉપર ફેરેલા હે ભગવન! આ નાના નાના રાજા, ક્ષણ ક્ષણના રાજા, અનેક રાજા હવે અમારાથી સહન થતા નથી; અમને તો એક રાજા આપ ! એવો રાજા આપ કે જે એમ બોલે કે ભારતવર્ષ માટે રાજ્ય; વાણિયાનું નહિ, ખાણવાળાનું નહિ, વાકરનું નહિ, હેઠે-શાયરનું નહિ; પરંતુ ભારતવર્ષ જેનો અંતરથી અનુભવ કરી શકે કે આ અમારો રાજા. હેઠીરે રાજા નહિ, કુતર રાજા નહિ, વર્તમાનપત્રનો તંત્રી રાજા નહિ. રાજપુત ભલે આવે, ભારતને રાજતખ્તે બેસે; એમ કાંઈ તો સ્વાભાવિક રીતે ભારતવર્ષ એમને હિંમતે સુખ્ય થશે અને ઇંગ્લેન્ડ ગૌણ થશે. એમાંજ ભારતવર્ષનું મંગલ છે ને ઇંગ્લેન્ડને લાભ છે. કારણ કે માણસ ઉપર કળ વડે સભ્ય કરીશું, એની સાથે હૃદયનો સંબંધ, સમાજનો સંબંધ રાખીશું નહિ, એ અપમાન ધર્મ-રાજ કદાપિ લાંબો વખત સહી શકે નહિ-એ સ્થિતિ સ્વાભાવિક નથી-એ સ્થિતિ વિશ્વવિધિને પીડા સમાન છે. હૃદયનો આ ભયંકર દુકાળ સારા રાજવહીવટથી કહો કે શાન્તિથી કહો, પણ કશાવધી પૂરી થકાય નહિ. આવી વાતો સાંભળીને કાંઈકો રાતોથીનો થઈ બાદ, પોલીસ પણ ઉંચીનોથી થઈ બાદ; પણ જે ભૂખનું સત્ય ગ્રીહ કરેડ પ્રજાનાં મર્મમર્મ હાહાકાર કરી ઉઠે છે, તેનો બળ ઉચ્છેદ કરી શકે એવા વહીવટનો ઉચાચ કંઈ પણ માનવીના હાથમાં નથી; કંઈ

પણ માનવીના હાથમાં નથી.

ભારતવર્ષની પ્રજાના હૃદયમાં આ જે રત્નદિવસ કલેશ થયા કરે છે, એને કંઈક સ્થાનવના આપણા માટે જ રાજપુત્ર-ને જહીં જવવામાં આણ્યો હતો. આપણને દેખાડવામાં આણ્યું છે કે, અમારે પણ રાજા છે, પણ અંડવાના જગથી તે સાચી વરસ છીપવી હતી?

ખરેખર્ તો આપણે રાજચક્રિનો નહિ, પણ રાજ-હૃદયનો અનુભવ કરવા, પ્રત્યક્ષ રાજને આપણું હૃદય અર્પણ કરવા ઇંછીએ છીએ. અમારાં જનમાલદુરં રક્ષણ થઈ જોઈએ કૃપાથી ધયા એમ, હે રાજસ્થામીઓ! માનવા ના તમે અમારી અવજા કરો છે. માટે જ તમે જોઈ ચકા કે, એ હોક શાંતિમાં તો છે, ત્યારે એમને બીજું જોડે શું? નહીં જાણ્યો કે, હૃદય વડે જાણ્યો હૃદયનો સંલગ્ન જોડાય તો પોતાની પુણીથી જનમાલ તો હોમી ચકાવ, ભારતના દલિદાસમાં એનાં પ્રમાણ છે. જાણ્યો શાંતિથી ધરતો નથી, એને તુલિ જોડે છે, અને દેવ અમારા વિરુદ્ધ જોડેને રૂંથો હે, પણ અમેય પુરુષ છીએ! અમારી જૂળ મટાકવાને અમને સાચેસાચ અતાવની વરૂ છે; બીજા કયાથી અમારું હૃદય વશ થયે નહિ.

દેવ હો કે મનુષ્ય હો, લાટ હો કે લોક હો, ભ્યાં કેવળ પ્રતાપ દેખાડવામાં આવે, જગતું પ્રદર્શન થાય ત્યાં જહીં જણું, તમી પણું વજેરે જે આત્માનું અપમાન એ તો બીજું કશું નહિ, પણ છુદ્ધ ઇંચનું અપમાન થઈ સમ થઈ. હે ભારતવર્ષ! એવે દેખણે તું વારા પુરાવન ઉદાર અજય પ્રજ્ઞાનને જો એ સૌ દાંછોની ઉપર વારે જાણું તારા રાજ-એ જ્યાં મોટાં મોટાં નામ જાણ્યું કરીને આવ-તાં અસત્યોને વારા અંકકરણમાંથી ફર કર, મોટા મોટા વેશ પહેરીને એ જાણી જણાવો આવે એતાથી કો જતો ના. વારા આત્માની દિવ્યતા, ઉચ્ચવગતા અને પરમ ચક્રિ-ની પાસે આ સૌ દોષવાસી, આ સૌ ઉચ્ચ પદનાં અભિમાન, આ સૌ રાજકારણના આડંબર બાના જાણકના તુચ્છ જેટ

જેવા છે-તને વખતે સહજ પીડા કરશે, પણ તને હીલો કરી શકશે નહિ. જ્યાં પ્રેમનો સંબંધ ત્યાંજ માથું નમાવ્યે ગૌરવ-જ્યાં એ સંબંધ નથી, ત્યાં ગમે તે ધાય તોપણ અંતઃકરણને મુકત રાખજે, સીધું રાખજે, દીનતાનો સ્વીકાર કરતો ના, બિલાવૃત્તિનો ત્યાગ કરજે, નિજ ઉપર અચલ શ્રદ્ધા રાખજે; કારણ કે જગતમાં તારું નહીં પ્રયોજન છે-એટલા માટે તો આટઆટલું દુઃખ પડ્યે પણ તારો નાશ નથી થયો. આટલે હઠોઠે બીજાઓનું બહારનું અનુકરણ કરીને ઐતિહાસિક કારસ કરવાને માટે આટલા દિવસસુધી તું બચ્યો છે એવું કહાવિ નથી. તું જે જાનશે, જે કરશે એનો નમુનો બીજા દેશના ઇતિહાસમાં નથી-તું તારે સ્થાને વિશ્વભુવનમાં સો કરતાં મોટો છે. હે મારા સ્વદેશ ! મહા-સમુદ્રથી વીંટાઈ મહાપર્વત સુધી તારું આસન વિસ્તરેલું છે. એ આસન સામે હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ-સૌ લોક વિધાતાના નોતર્યા આવીને બહુ દિવસથી વાટ જોઈ ઉભા છે. તારા એ આસન ઉપર ફરીને તું આવી બેસશે, તારે હું નહીં માનું છું કે, તારે મંત્રે શું જ્ઞાનના કે શું કર્મના કે શું ધર્મના બધા વિરોધો ટળી જશે, તારા પગ આગળ આજના રાજકીયપણાનું વિશ્વદેવી એરી અભિમાન નમી પડશે. તું અંચળ થતો ના, મુગ્ધ થતો ના, ભય પામતો ના; તું આત્માને વિદ્ધિ-પોતાને ઓળખ અને સ્થિતિ જાગ્રત પ્રાપ્ત કરાવિશો. શુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા તુર્ગમે પથસ્તાત્ કયયો વદન્તિ ॥ ઉઠ, જાગ, શ્રેષ્ઠને પામીને જ્ઞાની બન; જે સાચો માર્ગ છે તે તો છરાની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ છે, ઓળંગવો સહેલો નથી, એમ જ્ઞાનીજન કહી ગયા છે,

(૧૯૦૬)

૨૦-વહુસુખી રાજવહીવટ

જૂના કાળની સાથે જ જૂના કાળની સંસ્કૃતિઓ કમી
હીક નથી. જૂનો કે જ નવરે જ ને હાજર નથી. ત્યારે
લેખકની કલ્પનામાં જેમ જને છે તેમ જનવાનો સંસ્કૃતિ
છે, એટલે કે ન્યાયાધીશના નિબંધમાં જ વે તો કદી જૂનો
કે જ નિતે, કદી જાજનો કે જ પછુ નિતે. ૧૬૬ લેખક કંઈક
ઉપર લેખો મૂકી શકાય નહિ.

આપણે મટે મોઝદે નો જમણ સુખજનક હોય કે
જાજનો. લેખકનો કંઈક એક જણ જણ ૧૬૬ કાંઈ
પૂર્ણ હોયને જાણી શકાય નહિ નાની મેં યી જાનેક વાતો
ઉપર માણસના સુખજનક જાણ છે-જો હો વાતોને
હા-ના, હા-ના કરીને ઉઠો દલીલ શકાય નહિ. વાતો જે
કે જ જાણે જાય છે, તે તો જેનાના જાનેક સહીપુત્રા
પોતાની સાથે જ લેનો જાય છે

જામ છતાં જૂના નવા કે જ વચ્ચે વીજ નાનાને કા લે
તો જાનેક છે, પણ તે સૌને મેં લેક મોટો લે છે. જેમ લે
લેક લીલ નો લેક કાંઈ મોટો છે, તેમ લે લેકાં કા
કા ૧૬૬ લીલ હો કાંઈ મોટો છે જા નાના નિબંધમાં
જેનું વિવરણ આપણે કુટુંબમાં કરીશું

૧૬૬ જાત-જાતના સિંહાસન ઉપર લેક જાણ્યાહ
જેસતો, ત્યાં પછી લેક કાંઈ લેકી, ત્યાં ૧૬૬ જાણી લેક
પ્રજા લેકી. જાણક હો લેક, હવે જા જાનેક. લે ૧૬૬
લેકી-જાણી છે કે લેના પ્રમાણની કદી જા નથી.

જાણ્યારે જાણ્યાહ હો, ત્યારે તે જાણ્યારે કે સમજા

ભારતવર્ષ મારો છે, આજે અંગ્રેજ પ્રબલ જલ્દે છે કે, ભારતવર્ષ અમારો બધાનો છે—એક રાજકુટુંબ જ વાંધે, પણ સમસ્ત અંગ્રેજ પ્રબલ ભારતવર્ષ વડે પૈસાદાર બની ગઈ છે.

પૂજા સંભવ છે કે, બાદશાહનો જીવન બહુ હશે પરંતુ આજે જીવન નથી, પણ બોલે છે. હાથીની પીઠે મહાવત બેસીને વચ્ચે વચ્ચે તેને અંકુશ મારે તે હાથીને સારો લાગે નહિ. પણ મહાવતને બહલે બીજા એક આખા હાથીને પીઠ પર ચઢાવીને ખેંચવો પડે, ત્યારે હવે મહાવતના અંકુશનો માર ખાવો પડતો નથી એમ માનીને એ રાજ થાય ના.

એકજ દેવની પૂજાને માટે યાજમાં ફૂલ સજવવાનાં હોય, ત્યારે ફૂલનો ઢગલો કરી શકાય, એ ફૂલ-વીણનારને મહેનત પડે એ તો દેખીતુંજ છે. પણ તેત્રીસ કરોડ દેવતાને એક એક આખું ફૂલ નહિ, પણ ફૂલની એક એક પાંખડી જ ચઢાવવાની હોય ત્યારે દેખાય તો નાની, પણ કામ કંઈ સહેલું પડે નહિ. અને એ એક એક પાંખડી એક જગાએ એકઠી કરવી કઠણ થઈ પડે ત્યારે બીજા કેઈને દોષ દેવા કરતાં ખોતાના નસીબને દોષ દેવાનું મન થાય.

આપણે અહીં કેઈને દોષ દેવાની વાતો કરતા નથી. મોગલ કરતાં અત્યારનો રાજકર્તા સારો કે નહિ તે બાબતનો વિચાર કરવાથી કંઈ ખાસ લાભ તો નથી. તો પણ સ્થિતિ બરાબર જાણી હોય તો અનેક નકામી આશાને નકામા મયત્નમાંથી બચીએ તે પણ એક લાભ તો ખરો.

ધારો કે, આપણે આરોપ કરી મરીએ છીએ કે, દેશની મોટી મોટી નોકરીઓ બોરાઓના નસીબે જઈ પડી છે એનો ઉપાય શો ? આપણે ધારીએ છીએ કે, વિલાયત જઈને ઘેર ઘેર આપણાં હુકમ રહતા ફરીએ તો આપણી સફળિતિ થાય.

પણ માદ રાખવું જોઈએ કે, જેની વિરુદ્ધ આપણે ફરિયાદ કરવાની છે તેનેજ બારણે ફરિયાદ કરવા જઈએ છીએ.

બાદશાહના અમલમાં આપણે વજીર થતા, સેનાપતિ થતા, દેશનું કારભાર કરતા. આજે એ વાત આપણા નસીબ-

માંથી છટકી ગઈ છે એનું કારણ શું ? બીજા ઉધાડાં છાનાં કારણ તો જવા દો, પણ એક મોટું કારણ છે તેજ લુચો ને ! ઇંગ્લાંડ બધા અંગ્રેજોનું પેટ ભરી શકે નહિ, એટલા માટે ભારતવર્ષમાં તેમને માટે અત્યંત ખોલવું લેઈએ. એક એક પ્રજાને ખવરાવવાનો ભાર અનેક અંશે આપણા ઉપર પડ્યો છે, તેથી આપણે તેમનાં લુદી લુદી રીતનાં ભાણાંમાં એક ઠે બીજે રૂપે ખાવાનું નાખવું પડે છે.

જો એકવડ રાજા સાચીજ રીતે આપણા દિલ્હીના સિંહાસન પર રાજા થવાને બેઠા હોત, તો તેમની પાસે જઈને આપણે કહી શકત કે હજુર ! અત્તના મોટા મોટા ડેાળીઆ પરદેશીઓના ભાણામાં જઈ પડે તો તમારું રાજ્ય કેમ ટકશે ?

ત્યારે રાજા બોલત કે હાસ્તો, મારા રાજ્યમાંથી મારા ભોગ માટે હું જે લઉં, તે તો ચોલે; પણ એટલા માટે ચોત-રફનાં ભૂત એકઠાં થઈ ભાણાં માંડી બેસી જાય એ કેમ ચાલે ?

તે વારે તેઓ અમારું રાજ્ય છે એમ માની આપણું દુઃખ જોતા અને બીજાના હાથને તરછોડી કાઢતા. પણ આજ તો હરેક અંગ્રેજ ભારતવર્ષને પોતાનું રાજ્ય માને છે. એ રાજ્યમાં તેમના ભોગમાં કંઈ ઉણપ આવે તો એકઠા મળીને એવો ઠેલાહલ મચાવી દે કે તેમના સ્વદેશીઓ કાયદામાં કશો ફેરફાર કરી શકે નહિ.

આ આપણા લાખો મુખવાળા રાજાના મુખમાં ડેાળીઆમાંથી ભોગ પકાવવો હોય તો દરબારમાં જવું નકામું છે, એ સહજ વિચાર કરતાં સમજી શકાય એમ છે.

સીધી વાત—એક આખી પ્રજા પોતાના દેશમાં બેસી બીજા દેશ ઉપર રાજ્ય કરે એવો હાખલો ઇતિહાસમાં આજ સુધી કદાપિ બન્યો નથી. રાજા ખૂબ આદો હોય તોપણ આવી સ્થિતિમાં બેઠો ઉપાડવો દેશને બહુ બારે કિધું પડે. ખાસ કરીને પારકા દેશનો ને સાથે સાથે ગોણું રૂપે પોતાના દેશનો પણ સ્વાર્થ જે દેશને એકસાથે સંભાળવો પડતો હોય, એના જેવો બીજો અભાગીઓ દેશ કોઈ

નહિ. જે દેશનું ચુરુવાકર્ષણનિન્દુ પોતાની બહાર ખેંચાઈ બાય, તે દેશ ઉલો રહી શકે શી રીતે ? લૂંટ-ચોરી દેશમાંથી બાંધ પણ થઈ બાય, અદાલતોમાં ન્યાય પણ સારો મળી શકે; પણ બોલો ઘટે શી રીતે ?

ત્યારે કોંગ્રેસે જો કંઈ પ્રાર્થના કરવી હોય તો આજ કદે કે જોઈએ તો એકવડના છોકરાને, જોઈએ તો લોડ કર્જનને કે લોડ ક્રીચનરને, જોઈએ તો 'ઈંગ્લીશમેન'ના કે 'પાયોનિયર'ના તંત્રીને, સારા ખોટા કે ગમે તેવા એકાદ અંગ્રેજને લાવીને અમારો કરી દિલ્હીને ત્રિહાસને બેસાડો. એમનો ગમે એટલો મોટો રસાલો હશે; તોપણ એક રાજાને એક દેશ પાળી શકે; આખી પ્રજા જ્યાં રાજા હોય એ રાજા પાળવો કઠણ.

(૧૯૦૧)

૨૧-રસ્તો ને રસ્તાનું માથું

પાણીમાં જે દરરોજ જળ નાખે, તેની જળમાં માછલાં આવે. એક દિન જળ નાખતાં ઘડો આવ્યો. ઘડાનું મોં ઉઘાડ્યું કે તરતજ ધુમાડાના ગોટેગોટારૂપે એક સફસ નીકળી આવ્યો. આવી વાત અરેણીઅત નાઈદસમાં આવે છે.

આપણા દેશનાં છાપાંની જળમાં અનેક ખળદો રોજ રોજ પકડાઈ આવે છે, પણ તે દિવસે જળમાં જેમ ઘડો આવ્યો હતો એવો ત્રાસજનક યનાવ છાપાંની જળમાં પકડાઈ આવશે કે કેમ એવી આશા કદી રખાય નહિ.

છેક ધરના ખારણાજ પાસે આવો યનાવ આંખ મીંચતામાં યાની જાય; ત્યારે સમસ્ત દેશના લોકોનાં મન ઉંચાં નીચાં થઈ જાય, અને એટલી યધી અંચળ દશામાં યોલવા યોલવામાં ફેર પડી ગયા વગર રહે નહિ. પાણીમાં જ્યારે મોળાં ઉઠે, ત્યારે પડછાયો એટલો થઈ જાય એમાં કોને દોષ દેવો ! અત્યંત લયલીત અને ચિંતાતુર દશામાં આપણા યોલવા-વિચારવામાં સહજે ભૂલો થાય, પણ યરાયર એજ વખતે અચળ અને ચોખ્ખા સત્યની સૌથી વધારે જરૂર છે. સાદા દિવસોમાં અસત્ય અને અર્ધસત્ય આપણને માત્ર નુકસાનજ કરે, પણ સંકટના સમયમાં તો એના જેવો ખીજો કોઈ શત્રુ નહિ.

.. આથી લગવાન કરે ને આજ આપણે લયથી, ક્રોધથી, દુઃખથી નબળા મનના થઈ જઈ, પોતાને ભૂલી જઈ પોતાને કે ખીજને ભુલાવવાને માટે ફાકટના શખ્દોની ધૂળ ઉડાવી આપણી આસપાસના મેલા આકાશને વધારે મેલું કરી નાખવા-

નીબૂલ ના કરી બેસીએ તીવ્ર વાક્યોથી ચત્રજતા વધારવા-
ના, ભય વડે સત્યને કોઈ રીતે દબાવી દેવાના પ્રયત્નો થશે,
માટે આજ હૃદયનો આવેશ દેખાડવાની લાલસાને દબાવી
સાખી શાન્તભાવે એ હાલના બનાવો મન ધી વિચાર કરીશું
નહિ, સત્યને બહાર કાઢી તેનો પ્રચાર કરીશું નહિ, તો
આપણા વિવેચનો માત્ર વ્યર્થ જશે, એટલું નહિ પણ
એમાંથી પરિણામ પણ ભુકું આવશે

આપણે નબળા, એટલે આ ચકટના સમયમા બેહદ
આતુર થઈ જઈ દોડી આવી મોટેથી ખૂમો પાડવાનું મન
થઈ જાય કે “અમે તો એમાના નહિ, એ તો માત્ર અમુક
લોકનુજ કામ છે, એ અન્યાય અમુક લોકનોજ છે, અમે
તો પહેલીથીજ કહેતા આવ્યા છીએ કે, એ બધું કંઈ માફ
નથી, અમે તો જાણતા હતા કે આવું બનશે ”

કોઈ ખરાબ પ્રસંગ બને ત્યારે આવી નહિ શોભતી
ઉત્કંઠાથી પારકાના સૂરમા સૂર મેળવવો અને પોતાની
સુબુદ્ધિ માટે અભિમાન લેવું એમા તો આપણી નિર્જનતાજ
તરી આવે છે, અને એટલા માટે આપણે શરમાવું ઘટે
છે. વળી આપણે બળીઆની મત્તા તળે છીએ એટલા માટે
રાજપુરુષ રાગ કરે, ત્યારે બીજાને ગાજો દઈ પોતે સારા
માણસોના ટોળામા પેસી જવાની તજવીજ કરવી તેથી તો
આપણામા એક પ્રકારની અધમતા આવે, માટે આવી સ્થિ-
તિમા હદમા રહીને ઉત્માહ દેખાડવો એમાજ માલ છે,
હદ છોડવામા માલ નહિ

વળી જેમણે અપરાધ કર્યો છે, જેઓ પકડાઈ ગયા છે,
નિર્દય રાજદંડ જેમના ઉપર ચઢી બેઠો છે, તેમના ઉપર
વિચાર કર્યા વિના તીખા થઈ ઉઠવું ને કહી નાખવું કે
એ લોક ભુકા છે, એ તો માત્ર બાયલાનેજ શોભે તેમનો
ન્યાય જેમના હાથમા છે તેઓ સજા કરતા દયા-મમતાને
કારણે પાછું વાળી જીએ એવા નથી આપણે આગળ
પડીને એમના સૂરમા સૂર મેળવીએ તો આપણા બીકણ
સ્વભાવની નિર્દયતાજ ઉઘાડી પડે. બનાવો ગમે એટલા

હોયભયાં હોય તોપણ મલનઈને અભિપ્રાય આપી દેવા હું શા માટે જોગજી જવી? સમગ્ર દેશના માથા પગના આગવમા ભયકર વાદળા ઘેનાઈ તેમા ઢાટકા ધાય છે ને જગતને બાગી બનમ કરી નાખે એવી વીજળી પાત્ર આવી આવીને ખીવગવે છે એવે વખતે એ વીજળીની ચામે દોડા દોડ કરી મૂકવી એ તો ભયકર છે

અમુક માણસો પોતાને જમ્મે તેજલા દુરદર્શી માનતા હશે, પણ એજુ તો આપણે ડબ્બલ કરી દેવું પડશે કે, ગિયતિ આપણે યુધી આવી પડે. અથવા એ તો દેશમા ભાગ્યેજ કાંઈએ કંઈયુ હશે જુદિ તો થોડેઘણે અથવા આપણા સૌમા છે, પણ એ છંદ્રી જયા પછી જે જુદિ આવે, તે જુદિ આપણે પડેલા હનીજ એમ તો કહી શકાય નહિ

મેશક, બનાવ જ્યાંએ બન્યો હેતુ ત્યાંએ તો ના કોઈને મહાજે બોલતા માવડે કે, આવું બનશે એ તો અમે જાણતાજ હતા અને આવે પ્રમગે આપણામા જેઓ અભાવ થીજ કંઈક વધાએ અથગ છે તેમને મહાજે હપકો પણ દેતા આવડે કે, તમે આવી દોડાદોડી ન કરી હોત તો કીડ થાત

આપણે હિંદુ, વળી બગાળી શબ્દોમા જમ્મે એજલા વાળા પહોળા ચંઈએ ડીએ, પણ ભમા એજલા આગળ મલતા નહી, એ બાગન તો દેશવિદેશમા આપણે માથે કવડ છે એજલા માટે તો આપણે બામુ ચોક અથેજની ગાળો ખાઈ લાતો ખાડ પાછા આવીએ ડીએ બગાળીના જમ્મે તેવા ભયકર શબ્દોમા પરુ ભય નથી, એ વાતની તો આપણા શત્રુ-મિત્રને સૌને પામી ખાતરી છે. એજલે યુધી કે બોલા આવીમા માપણે જમ્મે તેજલો કોથ ડીએ, અને જમ્મે એટલુ ડખાગ વહાવીએ, તે દેખીને કહી પોતાના અને કહી પાગળ કાથ ડે, ને જી ત લોડ તો આપણી ઝકાપ ચી ઉડા વવામા મામી નાખે નહિ માચીજ વાત છે કે, છાપામા કે નલાએમા જનાન અનત કોથના એવા શબ્દો છૂટે છે ત્યાંજે ખાન કરીને ગરમ આવે છે કે, જે બલિ નાહમિડ હતા ગમ કવવા પાડી લાગે છે તે બલિ આવા વાકયોથી તો

માત્ર ખોતાની નળખાઈજ ખુદી કરી મૂકે છે. સાચી વાત તો એ છે કે, જંગાળી જાતિ ભીસ્તાનું કલંક કપાળમાં લઈને બહુ દિવસથી નીચી ડોકે ચાલે છે; ત્યારે ન્યાય-અન્યાય, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વગેરેનો વિચાર એક બાજુ મૂકીએ તો આ કલંક આજે ધોવાય છે એ વિચારીને જંગાળીને આનંદ થયા વિના રહે નહિ.

એટલા માટે એ વાત સાચીજ છે કે, જંગાળાના મનની જ્વાળા જોતજોતામાં જે પ્રકારે અગ્નિરૂપે પ્રકટી નીકળી છે, એ જોઈને આપણા દેશનો કે બીજા દેશનો કોઈ જાની પુરુષ તો એમ અનુમાન ન કરે કે, આમ બનવાનુંજ હતું. આજ આપણા આ અકસ્માત્ બુદ્ધિવિકાસને કિવસે, આપણને ઠીક લાગતા લોકને આજળા ધરી તેમની ગાદેલી-અતને માટે તેમને જવાબદાર કરી મૂકવા એ કોઈ રીતે ન્યાય-સંગત નથી. હું પણ આ ગરબડના કિવસોમાં કોઈની પણ સામે ફરિયાદ કરવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ સાચી શું બન્યું અને તેનું ફળાફળ શું થયું એ બાબતનો શુદ્ધ વિચાર કરીને તેમાંથી આપણે આપણા ઠીક સ્તો કાઢી લેવો જોઈએ. એમ કરતાં જો કોઈ એક કે અનેક પુરુષોની સાથે મારો મતલોઠ દેખાય તો હયા ઠરીને તેઓ એટલો તો ખ્યાલ રાખશે જ કે, મારી બુદ્ધિનો દોષ હોવાનો સંભવ હશે, મારી દૃષ્ટિનો દોષ હોવાનો સંભવ હશે; પણ સ્વદેશહિતની ખામીને કારણે કે સ્વદેશહિતૈપીની વિરુદ્ધ જવાને કારણે હું મારા વિચારમાં જૂલ કડું છું, એ વાત કદાપિ સત્ય નથી. એટલા માટે મારા અભિપ્રાય તેઓ લલે ગ્રહણ ન કરે, તોપણ ધીરજ તથા શ્રદ્ધા રાખીને તેઓ વિચારશે તો ખરાજ એવી મને આશા છે.

જંગાળામાં થોડાક વખતથી જે બનાવો બનતા ચાલ્યા છે, એ બનાવોમાં આપણા કયા જંગાળીનો ફેટલો હાથ છે એ બાબતનો ઝીણો વિચાર ન કરીએ, તો આટલું તો નક્કી કહી શકાય કે, આપણે દરેકે એ બાબતમાં કાયા વડે, મન વડે કે વાક્ય વડે કંઈ ને કંઈ લાજ આપ્યો છે. આથી મનની

બળતરા એક માંકડા ઠામમાં ઘેરાઈ રહે નહિ, પ્રકૃતિભેદથી જોએ વસ્તુ અંશે આપણે સૌએ જે બળતરા અનુભવી છે ને બહાર કાઢી છે, તે જો તેના ઠામમાંથી ઉલરાઈ બહાર નીકળી પડે અને તેને પરિણામે શુભ વિપ્લવની આવી અદ્ભુત તૈયારીઓ થાય, તો તેની જવાબદારી ને દુઃખ બાંગાળીમાત્રે સ્વીકારવું જોઈએ. તાવ જ્યારે આખા શરીરમાં પેઠા હોય છે ત્યારે વખતે કપાળ કરતાં હાથ ઠંડા હોય, પણ મોત આવીને હાથ પકડે ત્યારે હાથ પોતે સાધુ થઈને બેસે ને કપાળને જ સર્વનાશનું કારણ ઠરાવી ફરિયાદ કરે; એથી પોતે કંઈ નિર્દોષ ઠરી જાય નહિ. આપણે શું કરીએ, શું કરી શકીએ-એ ન સૂઝે ત્યારે આપણા મનની આગ ધુંધવાઈ ઉઠે; એ આગ સ્વભાવધર્મને લીધે લીલાં લાકડાંમાં ધુણીના ગોટા ઉઠાવે, અને સૂકાં લાકડાંમાંથી ભડકા કાઢે એવે સમયે ઘરમાં પડેલું ઘાસતેલ કબાની સત્તા સહન ન કરવાથી તોડીને બચ-કર કામ કરી બેસે.

એ તો ગમે તે થયું, કાર્યકારણના પરસ્પર યોગથી પરસ્પરની વ્યાપ્તિ ગમે તેવી રીતે બની, પણ એ બધા તર્ક છોડીને અગ્નિ જ્યારે લભૂદ્રીજ ઉઠયો છે, ત્યારે તેને હોલ-વવાની તજવીજ પ્રથમ કરવી એમાં તો કોઈનો પણ મત-લેહ આલશે નહિ.

વળી કારણ દેશમાંથી દૂર ચલું નથી; લોકનાં મન ઉશ્કેરાઈ ગયાં છે, અને એટલાં તીવ્ર રીતે ઉશ્કેરાઈ ગયાં છે કે જે સૌ ભયંકર બનાવો આપણને અમ્બલપિત લાગતા તે પણ બનવા લાગ્યા છે. વિરોધબુદ્ધિ એટલી ઉંડી અને એટલા વિસ્તારમાં વ્યાપી ગઈ છે કે, કારભારીઓ તેને ઠામઠામથી બળ વડે કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે તોપણ એનો પાર આવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એથી તો એને બળવાન અને પ્રચંડ કરી મૂકે.

આજને સંકટસમયે રાજપુરુષોએ શું કરવું જોઈએ, એ બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ, તો તેઓ તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને સાંભળશે એવો ભરોસો નથી. તેમની દંડ-

શાળાને બારણે બેસીને તેમને રાજકીય ડહાપણનું શિક્ષણ આપવાનું હિલ ચતું નથી. આપણે કહેવાની વાત તો જૂની છે ને તે સાંભળીને માની લેવામાં આવશે કે, આપણે બીકના માયા બોલીએ છીએ. પણ સત્ય જૂનું, તોય સત્ય; એને બોલું માનીએ તો પણ તે સત્યજ. એ વાત આ છે: શક્તિસ્વ મૂર્ખાં ક્ષમા । સાથે બીજી પણ વાત છે: રક્ષા બળવાનનું માત્ર ભૂપણ જ છે એમ નથી. અમુક પ્રસંગે બળવાનનું પ્રદક્ષિણ પણ ક્ષમાજ છે. પણ જ્યારે આપણે બળવાનના દળમાં નથી, ત્યારે આ સાંસ્થિક ઉપદેશનું વધારે વિવેચન કરવામાં આપણી શોભા પણ નહિ.

રાજ તો બંને પક્ષને લાગુ પડ્યો છે અને બંને પક્ષમાં પરસ્પરને બાણવા સમજવાનો સંબંધ છેક ચાલ્યો ગયો છે. એક બાબત એ પ્રજાની વેદનાની અવગણના કરીને સત્તાએ પ્રચંડ રૂપ ધારણ કર્યું છે; ત્યારે બીજી બાબત એ દુર્ગંજ, પોતાના નિરાશ મનોરથ સફળ કરવાનો કચો રસ્તો ન રહેતાં, ધીરે ધીરે મરણને રસ્તે ચાલે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં નિકાલ કંઈ સહેલો નથી. કારણ કે બે પક્ષના બંધકામાં એક પક્ષ તરફ ઉભા રહીને જ વિચાર કરવાનું આપણા હાથમાં છે. જાતે હલેસું પકડી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરીશું—માછી મદદ કરશે તો ઠીક છે, અને નહિ કરે તોપણ જાતે પ્રયત્ન કરવો—જ નેમંશે, કારણ કે જ્યારે દૂબલા બેઠા હોઈએ ત્યારે બીજાને ગાયો દઈ સંતોષ પકડવાથી ઉદ્ધાર થાય નહિ.

આવે દુઃખને ઠહાઠે સત્યને ચૂપચાપ દાબી રાખીએ તો પ્રલયક્ષેત્રમાં બેઠા છતાં છોકરાંની રમત કરવા જેવું થાય. આપણે જણાવી દેવા તૈયાર થઈ ગયા છીએ કે, આ બધાં કામ તો બે—ચાર વઠેલા છોકરાઓનાં મગજના વિકારનું પરિણામ છે. પરંતુ હું તો માતું છું કે, એ પ્રકારના ખાલી આશ્વાસનથી કશો લાભ થવાનો નથી. સૌથી પ્રથમ તો એમ ગમે તે પ્રકારે બોલવાથી આપણે સરકારને એની રાજનીતિમાંથી રજમાત્ર પણ પાછી વાળી શકીશું નહિ. બીજું દેશની આજકાલની અવસ્થામાં ક્યાં શું બને છે તે નક્કી

લાણીએ છીએ એમ બોલવું જૂઠું છે; એ તો ક્યારનું ય સાબિત થઈ ગયું છે. તેથી વિપક્ષનો સંભવ કબૂલ કરીને પણ આપણે કામ તો કરવું જ જોઈશે. જવાબદારી લીધા વિના માત્ર દુ'કાં દુ'કાં-છટાં છટાં વાક્યો બોલ્યે સંકટ સાચી રીતે દૂર થાય નહિ. આજ તો સાચું જ બોલવું જોઈશે.

આજે દેશના લોકોને વિના કપટે દેશના હિતને કારણે માફ સાફ કહેવું જોઈશે કે, સરકારનો રાજવહીવટ ગમે તે રસ્તે જતો હોય, અને ભારતવર્ષમાંના અંગ્રેજોના આપણા તરફના વહેવારથી આપણાં મન ગમે એટલાં વલોવાતાં હોય, તોપણ આપણી ભતને બૂઝી જવી એ આત્મઘાત છે; એમાંથી બચવાનો માર્ગ નથી.

આ સ્થિતિમાં સરકારને ધર્મનાં વાક્યો શાસ્ત્રમાંથી કાઢી બતાવવાં, એ પણ મિથ્યા છે. કારણ કે રાજનીતિ-માં ધર્મનીતિને સ્થાન છે એમ જે માણુન બહોર કરે તેની લોક મફકરી કરે ને કહે કે, ગમે તો એને વસ્તુસ્થિતિ-નું ભાન નથી કે ગમે તો એને નીતિનો વાયુ લાગ્યો છે. જરૂર પડ્યે બળીઓ પણ માને કે કામની આડમાં ધર્મને લાવવો એ તો કામ બગાડવા બરોબર છે, અને એના દાખલા તો પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં પાને પાને મળી આવશે; એમ છતાં પણ જરૂર પડ્યે નબળાને ધર્મ માનવાનો ઉપ-દેશ દેવાય, તો એ ઉશ્કેરાઈને કહી દેશે કે ના, એ તો તમે ધર્મને નામે ભય બતાવો છો.

થોડા વખત અગાઉ જે બોર વિગ્રહ થઈ ગયો છે તેમાં ધર્મબુદ્ધિને અનુસરીનેજ વિજયલક્ષ્મીએ અતનારને માળા નથી પહેરાવી, એમ કોઈ કોઈ ધર્મથી ડરનારા અંગ્રેજોજ કહેવા લાગ્યા છે. યુદ્ધના સમયમાં શત્રુઓને બીવરાવવા અને કાયર કરવા માટે તેમનાં ગામગામડાં ભાંગી નાખવાં, ઘર-બાર બાળી મૂકવા, ખાવાપીવાનું લૂંટી લઈ વગરન્યાયે અનેક નિરપરાધ નરનારીને નિરાધાર કરી મૂકવાં-એ બધું યુદ્ધનું અંગ ગણાય છે. લશ્કરી કાયદાનો અર્થજ એવો છે કે; જરૂરને પ્રમંગે ન્યાયબુદ્ધિને યોદ્ધાં વિહ્ન માનીને તેને દેશ-

પાર કરી દેવી અને વેર લેવાની માણસની પ્રકૃતિને મોકળી કરી દઇ પોતાનું પ્રયોજન સાધવામાં પશુવૃત્તિ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો. ખુનિટિવ પોલીસ મૂકીને સમસ્ત નિરાધાર લોક ઉપર બળ કરીને બાર લાઠવાનું વિવેક ચિનાનું જંગલી-પાનું પણ એનુંજ છે. એ બધા ઉપરથી જે એમ સાબિત કરવામાં આવે છે કે, રાજકાળમાં ચોખ્ખા ન્યાયધર્મથી સ્વાર્થ સાધી શકાતો નથી.

યુરોપની એ અવિશ્વાસી રાજનીતિએ આજ સમસ્ત પૃથ્વીની ધર્મશુદ્ધિમાં ઝેર લેણવી લીધું છે. એવી સ્થિતિમાં જ્યારે અમુક પ્રસંગે અમુક કારણે કોઈ પરાધીન બલિ અચાનક પોતાની આધીનતાની બચાનક મૂર્તિને જોઈ શમે શમે દુઃખી થઈ ઉઠે અને ઠેર ઠેર અપમાન પામી પોતાને નિરાધાર દેખી તપી ઉઠે, ત્યારે તેમાંનું એક ફળ અધીરું બની બલ, હુપા માર્ગ લે, ધર્મશુદ્ધિ સામે ક્રમશુદ્ધિ પણ જોઈ જોએ, ન કરવાનું કરી જોએ; તે વખતે દેશના હિલ્લચાલ કરનારા ને બાપણ કરનારા ઉપર બધી જોખમદારી ઢાળી પાડવી, એ અયોગ્યજ બલાય.

એવે સમયે જે લોકોએ, દેશહિત સાધવાને માટે ‘માત્ર હુપા રસ્તા જ ખુલ્લા રસ્તા છે’ એમ માની લીધું હોય, એવા લોકોને ગાળો લાંડવાથી કંઈ ફળ ન આવે; તેમને ધર્મનો ઉપદેશ આપવા જતાં તો તેઓ મસ્કરીમાં ઉડાવવાના. આ સુગમાં જ્યારે રાજનીતિ સામે ધર્મ બિચારો લાચાર થઈને ખુલ્લી રીતે બેસી પડ્યો છે, ત્યારે તો એવી સ્થિતિમાં ધર્મનાશનું જે દુઃખ તે સૌ લોકને ભુલે ભુલે રૂપે ભોગવવું પડશે જ; રાજા કે પ્રજા, પ્રજા કે દુર્જન, ધની કે શ્રમી કોઈ પણ એમાંથી છટી શકશે નહિ. રાજા પણ સ્વાર્થ સાધવા પ્રબલને અનીતિથી ઘા કરશે ને પ્રજા પણ સ્વાર્થ સાધવાને રાજાને અનીતિથી ઘા કરવાના પ્રયત્ન કરશે, અને જે ત્રીજા વર્ગના લોક આ બધી ગડમથલમાં સીધી રીતે વણાયા નથી, તેમને પણ અનીતિએ ધસાતા એ પક્ષમાંથી દેવતા ખરશે તેથી દાઝવું પડશે. આમ સંકટમાં આવી પડેલા

લોક જ્યારે ખગી રીતે જોઈ શકશે કે અધર્મને પગાર આપી ને રાખવાથી એ કંઈ એક પક્ષની ગુલામીગીરીએ બાધે પડ્યો રહેશે નહિ, એ તો પેઠા એટલે બન્ને પક્ષના પૈસા વારા ફરતી ખાઈ જઈ બન્ને પક્ષને વારાફરતી પીડા આપ્યા કરશે, ત્યારે એની સહાયતા ઉપરથી વિશ્વામ ઉઠી જશે ને હુ ખમા આવી પડેલા બને પમો એકઠા મળીને તેને હાકી કાઢશે એ રીતેજ ધર્મસજ ઠારણુ યુદ્ધમાંથી ધર્મને વિજયી બનાવી બાધાવી લે છે અને એ કામ પૂરું નહિ થાય ત્યાસુધી સદેહ ની સામે મદેહના, દેવની સામે દેવના, કપટનીતિની સામે કપટનીતિના મત્રામમા માનવસમાજ બળતોજ રહેશે

ત્યારે, અત્યારે દેશના તપી ગયેલા લોકને કશી પણ વાત કહેવી હોય, તો પ્રયોજનની દિશાએજ ઉભા રહીને કહેવી જોઈએ તેમને એ વાત બરાબર મમજાવવી જોઈએ કે, પ્રયોજન ગમે એટલું ભારે હશે તો પણ સ્ત્રીધા રસ્તે જવા થીજ કામ સરશે કોઈ દુ કે રસ્તે પતાવી દેવા જતા એ રસ્તો ભુડા હોવાથી ઠાકર ખાઈ બેસશે, ને કામ સમૂગ્ર કંથળી જશે આપણી ઉતાવળને કારણે જગતમા માર્ગ પણ પોતા ને દુ કે કરી દે નહિ, સમય પણ પાસે આવી નામ નહિ અને ઉતાવળે આળા પાકે નહિ

દેશનું દ્વિતવિધાન કેવડું મોટું છે, એની અગણિત શાખાઓ કેટલા કેટલા વિસ્તારે વિસ્તરી છે એ વાત આપણે પ્રસંગને વશ થઈ જઈ ભૂલવાની નથી ભારતવર્ષ જેવા અનેક રંગી ને વિરોધે ભરેલા દેશમા તો આ કોયડો મળી વધારે ગુચ્છવણુઓ હોય એ સ્વાભાવિકજ છે ભગવાને આપણા ઉપર એવડા મોઠા કર્મનો ભાર મૂક્યો છે આપણે એવડા મોટા ગુચ્છવાયેલા જાણાની લાખો ગાઠો છોડવાનો આદેશ લઈને અવતર્યા છીએ કે તેનું માહાત્મ્ય ભૂલી જઈને ફણવાર પણ આપણે ચચગ થવું ન ઘટે આદિકાળથી જગતમા જેટલી જેટલી મોટી શક્તિઓના પ્રવાહ વહી નીકળ્યા છે, એ સૌ ભારતવર્ષમા આવી મળ્યા છે ઇતિહાસ સ્થાતા પૂર્વેના કાળમા કોઈ મૂઠ કારણથી ધડકેલાયલી આર્ય જાતિ, પર્વતની

ગુફામાં ભરાઈ રહેલી નદીની ધારા અકસ્માત્ છૂટે તેમ,
વિશ્વની યાત્રાએ જવા બહાર નીકળી પડી અને તેમની એક
શાખા વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતી કગતી આવીને જે દિવસે
ભારતવર્ષની અરણ્યછાયામાં યજ્ઞનો અગ્નિ સળગાવી બેઠી,
તેજ દિવસથી આર્ય-અનાર્યના ઇતિહાસે જે વિશાળ ગાન
ગાવા શરૂ કર્યો છે, તે પૂર્ણ થતા પહેલાંજ શુ આજ
અટકી પડશે ? એને શુ વિધાતા ઇશ્વરના રમવાના રીતીના
ધરની પેઠે અકસ્માત્ ભાગી નાખશે ? ત્યારપછી આજ
ભારતવર્ષમાંથી છૂટેલા બૌદ્ધ ધર્મના મિલનમંત્રે, કરુણા-
જળે ભર્યા ગભીર મેઘની પેઠે ગાળ ઉઠી, એશિયાના પૂર્વ
સાગર સુધીના સમન્ત મેઘોલિયન લોકોને જગાવી મૂક્યા,
અને બ્રહ્મદેશથી માંડીને દૂરદૂર બાપાન સુધીના જુદી જુદી
ભાષામાં જુદા જુદા લોકોના લોકને ધર્મ સંબંધે ભારત
વર્ષની સાથે જોડ્યા, ભારતક્ષેત્રમાં એજ મહાશક્તિનો અભ્યુ-
દય શુ કેવળ ભારતને જ માટે વગરપરિણામ આપ્યે સમાપ્ત
થઈ જશે ? ત્યાર પછી એશિયાને પશ્ચિમકાંઠે દૈવબળની
પ્રેરણાએ માનવીની બીજી એક મહાશક્તિ ઉદ્ધમાથી જાગી
ઉઠીને, એકતાનો મંત્ર લઈ ઘરુજુ વેગે પૃથ્વીના પટ ઉપર
ફરી વળી, એ શક્તિ વિધાતાએ ભારતમાં માત્ર બોદ્ધાવી
આપી છે, એટલું જ નહિ પણ તેમને અહીં કાયમનું ઘર
કરી આપ્યું છે આપણા ઇતિહાસમાં શુ આ માત્ર આક-
સ્મિક ઉત્પાતજ છે ? એમાં શુ કશા નિત્ય સત્યનું લક્ષણ-
જ નથી ? ત્યાર પછી યુરોપના મહાક્ષેત્રમાંની માનવશક્તિ
પ્રાણને બળે, વિજ્ઞાનને કીતુહલે, ધનની વાસનાએ જ્યાં
ધરમાંથી બહાર નીકળી પડી ને વિશ્વને માર્ગે ચાલી, ત્યારે
એની પણ એક પ્રબળ ધારા ભારતમાં આવી અને વિધાતા
ના વિધિએ એણે આપણને લાત મારી જગાડી દીધા બૌદ્ધ
ધર્મનું પૂર જોગરી ગયા પછી દેશમાં જુદા જુદા ધર્મ-
ની ઠાંટાની વાડો બીટાઈ દેશના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા
હતા, તેવે અવસરે શત્રુનાચાર્યે આ સર્વ ટુકડાઓને એક
કરવાના સમર્થ પ્રયત્ન કર્યા અને વળી ફરી ભારતવર્ષનું

ગારવ શોભાવ્યું. પછી વળી જ્યારે દાર્શનિક જ્ઞાનની સાધના-
 ને કારણે ભારતવર્ષના જ્ઞાની-અજ્ઞાની, અધિકારી-અન-
 ધિકારી તટી છટી પડવા લાગ્યા ત્યારે ચૈતન્ય, દાદુ, કબીર
 વગેરે સંતોએ ભારતવર્ષના જુદા જુદા પ્રદેશની જાતિઓની
 ક્ષાંટેને, ધર્મની ક્ષાંટેને સાંધવા માટે લખિતનો પરમ મુંદર
 અમૃતરસ રેડ્યો. ભારતવર્ષના માત્ર હિંદુસમાજની ક્ષાંટે
 સાંધવા તેમાં પ્રેમનો રસ તેમણે રેડ્યો છે, એટલુંજ નહિ
 પરંતુ ભારતવર્ષના હિંદુ-મુસલમાન એ બે મોટા ધર્મ
 વચ્ચે રહેલા સમુદ્ર ઉપર તેમણે પૂલ બાંધ્યા છે. ત્યાર-
 પછી પણ આજસુધી ભારતવર્ષ હાથપગ જોડીને બેસી રહ્યો
 છે એવું નથી. ત્યારપછી પણ રાજા રામમોહન રાય,
 સ્વામી દયાનંદ, કેશવચંદ્ર સેન, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિ-
 વેકાનંદ, શિવનારાયણ સ્વામી વગેરે અનેક મહાપુરુષોએ
 અનેકતામાં એકતા તથા ક્ષુદ્રતામાં મહત્તા સ્થાપવાને માટે
 પોતાનાં જીવનની સાધના ભારતવર્ષને સોંપી છે. અતિ
 પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ભારતવર્ષનો આ એક એક
 અધ્યાય ઇતિહાસનાં વીજેરાઈ પડેલાં ગણ્યાં નથી, પણ
 સમસ્ત ઇતિહાસનો એક અખંડ દોરીએ ચૂંચાયેલી છે-એને
 સ્વપ્નની જેઠે ઉડાવી દેવાની કોઈની તાકાત નથી-એ બધી
 ઇતિહાસનો આજ સુધી જીવંત છે. મંદિ હોય કે વિગ્રહ
 હોય, તોપણ એ બધા વચ્ચે થઈને એ ઇતિહાસનો ધડીમાં
 લાડ લડાવી, ધડીમાં લપડાક મારી, વિધાતાની વિધિ પ્રમાણે
 પોતાની રચના આજ સુધી રચતી આવી છે. પૃથ્વીના
 બીજા કોઈ દેશમાં આવી મોટી રચનાની સામગ્રી એકઠી
 થઈ સાંભળી નથી. આટલી જાતિઓ, આટલા ધર્મ, આટલી
 શક્તિ બીજા કોઈ તીર્થક્ષેત્રમાં એકઠી થઈ સાંભળી નથી.
 ઠંઠ સુધીની આવી ભિન્નતા અને વિચિત્રતાને લગ્ય એકતાએ
 બાંધી રાખી વિરોધમા પણ એકતાના આદર્શનો પૃથ્વીમાં
 વિજય કરાવવા વિધાતાનો આવો વિધિ બીજે ક્યાંય સંભ-
 વ્યો નથી. બીજે બધે માનવી લલે રાજ્ય વિસ્તારે, વેપાર
 વિધારે, પ્રતાપ વધારે-ભારતવર્ષમાં તો માનવી કંઈ તપસ્યા

વડે એકનો-બ્રહ્મનો, જ્ઞાને-ત્રેમે-કર્મે સમસ્ત અનેકતામાં અને સમસ્ત વિરોધમાં પણ સ્વીકાર કરી, માનવીની અતિ ઘણી સાંકડી કર્મશાળામાં પણ સુકિતની ઉદાર નિર્ભળ જ્યોતિને સળગતી રાખે-ઇતિહાસના આરંભથી માંડીને ભારત આપણને એજ આજ્ઞા આપતું આવ્યું છે. કાળો, ગોરો, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પૂર્વ પશ્ચિમ કોઈ આપણી વિરુદ્ધ નહિ-ભારતના પુણ્યક્ષેત્રમાં સર્વ વિરોધ એક થઈ જવા માટે હજારો વર્ષ લગી કઠોર સાધના કરશે, એટલા માટે તો બહુ પ્રાચીન કાળે અહીંનાં તપોવનમાં એકતું તત્ત્વ ઉપનિષદે સરળ જ્ઞાન સાથે એવી આશ્વચ રીતે ઉપદેશ્યું છે કે તેની જુદી જુદી દિશાએથી જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરતાં પણ પાર પામી શકાય નહિ.

માટેજ હું સૂચવું છું કે, ખીન્ન દેશના લોકોનો થોડોક ઇતિહાસ જોઈને એમ માની લેવું નહિ કે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં કંઈ નથી; તેમાં જે ઉત્પાત ને વિરોધ દેખાય છે તેથી નિરાશ થઈને અંધલાવે ન કરવાનું કરી બેસવાનું કંઈ પણ કારણ નથી; નક્કી માનજો કે, એ માર્ગે આપણે સફળ થઈ શકીશું નહિ. વિધાતાની ઈચ્છા સાથે પોતાની ઇચ્છાનો યોગ કરવો એજ સફળતાનો સાચો ઉપાય છે, વિધાતાની સામે બંડ ઉઠાવવાથી એ સહજ સફળતાની લાલચ દેખાડી અંતે આપણને વિફળતાના હિંડા ખાડામાં નાખશે.

માનવીની સમસ્ત મહાશક્તિઓ વડે જે ભારતવર્ષ ધીરે ધીરે આમ વિરાટભૂતિ ધારણ કરી શક્યો છે, સમસ્ત આઘાત, અપમાન, સમસ્ત પેઢના સહન કરતે કરતે આ પરમ પ્રકાશને રસ્તે ચાલ્યો છે, તે ભારતની મહાસાધનાની અંદર પોતાની અવ્યળ ભક્તિને જોરે સમસ્ત જ્ઞાન, અર્ધચં અને અહંકારને ડુબાવી દઈ ભારતવિધાતાના પગ આગળ તેની પૂજની સામગ્રીરૂપે પોતાના નિર્ભળ જીવનને કોણ અર્પી દેશે ? ભારતને જગાડનારા આપણા પુરોહિતો ક્યાં ? તેઓ ગમે ત્યાં હશે, પરંતુ એ વાત નક્કી

માનજો કે, તેજો ચચગ નથી, તેજો ઉન્મત્ત નથી, તેજો કર્મહીન અભિમાનલયા વાકયો વડે દેશના લોકને ઉદ્દેશી મૂકી ગાડા નહિ બનાવી દે, નક્કી જાણુજો કે, એમનામાં શુદ્ધિ છે, હૃદય છે, અસાધારણ કર્મનિષ્ઠા પણ છે, તેમનામાં જ્ઞાનની ગભીર શાન્તિ તથા ધૈર્ય અને સાથે સાથે ઇચ્છા-શક્તિનો પ્રબળ વેગ તથા કાર્યકૃશ્ણતા પણ છે

પણ જ્યારે જોઈએ છીએ કે, અમુક બનાવથી ઉદ્દેશી રાઈ જઈને, આસંગિક વિરોધથી ગભરાઈને, દેશનું હિત કરવું જોઈએ એમ ધારીને દેશના અનેક લોક પગમાત્રમાં ઉઘે શ્વાસે દોડવા મડી જાય, ત્યારે માનવ પડે છે કે તેજો હૃદયની લાગણીનેજ માત્ર સાધન માની વન-વગડાને ગતે દોડવા બહાર પડ્યા છે દેશના વિદ્યાગ અને ફરફર સુધી વિસ્તરતા મગળને શાન્તભાવે મત્યભાવે વિચાર કરવાની તેમનામાં શક્તિ નથી હૃદયમાં અતિ ઘણી ચાલતી વેદનાનોજ તેજો અનુભવ કરે છે અને વેર લેવાની વૃત્તિ મનમાં એટલી બધી જડી રાખે છે, કે પોતાની જાતને વશ રાખવાની શક્તિ ન હોવાને કારણે સમગ્ર હિતને ઘા કમી દે એવો સંભવ છે

ઇતિહાસનો અભ્યાસ વિચારપૂર્વક કરવો એ કઠણ વાત છે મર્વ દેશના ઇતિહાસમાં ટોઈ પણ મોટો બનાવ મૂર્તિરૂપે ખડો થાય, ત્યારે અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે, પ્રથમ ધા અને આઠોલનને બંને એ મૂર્તિ પેદા થયેલી રાષ્ટ્રમાં કે સમાજમાં વિષમતાનો બોલો અનેક દિવસથી ધીરે ધીરે છાનો છાનો એકઠો થઈ ઢગલો થાય, પછી કાઠીને એકદમ બહાર પડે ને વિપ્લવ થાય એ મમયે દેશમાં જો અનુકૂળ સામગ્રી તૈયાર હોય, પહેલેથી જો લડાઈમાં જ્ઞાન અને શક્તિની સામગ્રી વગરડોલાહલે ભરી ગઈ હોય, તો એ વિપ્લવના ભયકર ઘાને ડગાવી દઈ દેશ પોતાના નવતર જીવનને નવીન મમતા આપી આગળ ચાલે દેશની અંદરની એ છાનીમાની મઘરી રાખેલી સામગ્રી જોયા જણ્યા વિનાજ આપણે માની લઈએ છીએ

કે, વિપ્લવથી દેશ નવજીવન પામ્યો; માની લઈએ છીએ કે, વિપ્લવજ મંગળનું મૂળ કારણ છે-વિપ્લવજ મંગળનો મુખ્ય ઉપાય છે.

ઇતિહાસનો એમ બહારથીજ અભ્યાસ કરીને આપણે માની બેસવાના કે, જે દેશના મર્મસ્થાનમાં પેદા કરવાની શક્તિ નબળી પડી ગઈ છે, તે પ્રલયના ઘાને કદીજ રૂઝાવી શકે નહિ. બાંધવાની-ચણવાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ જેનામાં હાવતી છે, તેના જીવનધર્મને, તેની સરજવાની શક્તિને એજ નાશ કરવાની શક્તિ લાત મારીને જગાડે. એમ નવી સૃષ્ટિને નવા બળ વડે ઉભી કરવી એજ પ્રલયનો મહિમા છે; નહિ તો માત્ર ભાગવું, વગરવિચારે વિપ્લવ જગાડવો, એ કોઈ રીતે કહ્યાણજનક થઈ શકે નહિ.

શઢમાં વેગવાળો પવન જરાય તો વહાણ આગસ ખાંખેરી સરસર વ્યાલ્યું જાય, ત્યારે નક્કી જાણીએ કે ખીણું કશું તો નહિ, પણ તળીએ કાણું તો નથીજ. કઠાચ હશે તો વહાણના કુચારે ગમે તો રાત્રે કે બપોરે તો દિવસે બેસીને એની મેળે પૂરી દીધું છે. પણ જે જીણું વહાણ-ને ધક્કો મારતાંજ તળીઆનું એક પાટીઉં બીજા પાટીઆ સાથે અથડાઈને ઢાંત ઢાંટે, તેના શઢમાં વેગવાળો પવન શું વિનાશનું કારણ નથી? આપણા દેશમાં એક જરા સરખો ધક્કો લાગતાં હિંદુ મુસલમાન સાથે અને ઉંચી વણું નીચી વણું સાથે શું અથડાઈ પડતી નથી? અંદરજ બ્યારે આમ કાણાંની પરંપરા છે, ત્યારે પવન કાપીને, મોળાં-થી બચીને સ્વરાજ્યને બાંહે પહોંચવા માટે ઉશ્કેરણી ઉપરથી ગાંડછામાં ફેદી પડવું એ તે કંઈ ઉપાય છે?

બહારથી દેશ જ્યારે અપમાન પામે છે, આપણા હૃદયે લેવાની ઇચ્છા કરતાં પણ, 'તમે તો નાલાયક છો' એવો અપવાદ જ્યારે રાજકારભારીઓ તરફથી મળ્યા કરે છે, ત્યારે આપણા દેશની કચી દુર્બળતા કે કચી તુટી માનવી એ પણ વિચારવું આપણે માટે કઠણ થઈ પડે છે. ત્યારે

આખરે રાખવાને કારણેજ ખીલની સાથે લપડાક મારીને મોં રાતું રાખીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ અભિમાન ઉપર લાત વાગતાં પોતાની ગુન્હા સંબંધેના વિચાર કરવા બેટલી પણ બુદ્ધિ ખોઈ બેસીએ છીએ. આપણે અપમાનને યોગ્ય નથી, એ આંખના પલકારામાં સાબિત કરી દેવાને માટે આપણે એકદમ અધીરા બની ઉડીએ છીએ. આપણે બધું કરી શકીએ છીએ, આપણે સર્વ રીતે તૈયાર છીએ, માત્ર બહારના દબાણથીજ આપણે દબાઈ રહ્યા છીએ એવી વાતો ઉચું ગળું કરીને બોલી બેસી રહેતા નથી, પણ એવે વિશ્વાસે કામ કરવાને પણ આપણું અપમાનિત હૃદય આકુળબ્યાકુળ થઈ ઉઠે છે. ચિત્તની આવી અત્યંત ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં ઇતિહાસ લખતાં આપણે ભૂલ ખાઈ જઈએ છીએ, મનમાં માની લઈએ છીએ કે, જે સર્વ પરાધીન દેશ સ્વાધીન બન્યા છે તે સૌએ વિપ્લવ કર્યો છે, અને તેથી સ્વાધીન બન્યા છે. એ સ્વાધીનતા હાથ કરવાને અને ત્યાર પછી હાથ રાખવાને માટે ખીલ કોઈ ગુણની જરૂર છે કે નહિ, તે આપણે કાળજી રાખીને લખતા નથી; અથવા ઉતાવળે ઉતાવળે માની લઈએ છીએ કે, એ સૌ ગુણ આપણામાં છે અથવા તો જરૂર પડતાં એ ગુણ કોઈ ને કોઈ રીતે બેગવી લઈશું.

એ રીતે માણસનું મન જ્યારે અપમાનથી હુલાઈને પોતાનું ગૌરવ સાબિત કરવાને તૈયાર થઈ જાય, બધી કઠણ મુશ્કેલીઓને ગણકાર્યા વિનાજ ગાંડાની પેઠે અસાધ્ય સાધનાએ આત્મહત્યા કરવાનો ઉદ્યોગ કરે, ત્યારે એના જેવી મર્મલેદી કરુણાજનક સ્થિતિ જગતમાં બીજી કયી ! એ પ્રકારના ઉદ્યોગથી તો આપણે જરૂર નિષ્ફળ થવાના, એમ છતાં પણ એને હસી કઢાય એમ નથી. એની મધ્યે માનવપ્રકૃતિનો જે પરમ દુઃખકર ઉત્સાહ રહેલો છે, તે પૃથ્વીના સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં અનેક કારણે અનેક અસંખ્ય આશાએ અસાધ્ય સાધને વારંવાર બળતા પતાપ્તીઓની પેઠે આંધળો થઈ જળીને ભસ્મ થઈ જવા માટેજ

અગ્નિશિખામાં પડતું મૂકે છે.

એ તો જમે તે હોય—જમે તે થઈ ગયું, પણ શક્તિનું અભિમાન લાત ખાઈને ભગી ઉઠ્યું એ બતિને માટે અનિદ છે, એમ તો કહી શકાય નહિ. ત્યારે વખતે વિરોધના ક્રોધભર્યા આવેશને લીધે આપણા આ ઉદમ અકસ્માત્ દુર્ગી ઉઠ્યો છે એમ માનીને આપણામાંના કોઈ કોઈ દેશની શક્તિ વિરોધની મૂર્તિમાં જ છે એમ માની બેસે છે. પણ જેમને સામાન્ય અવસ્થામાં કોઈ દિવસ સ્વાભાવિક સ્નેહને કારણે દેશહિતમાં ઉભા રહેવાનો અભ્યાસ નથી, અનેક દિવસની ધીરજ વડે અનેક સાધને અનેક વિધોમાં થઈને ઉંચા સંકલ્પોને સફળ કરવાની જેમને પ્રકૃતિ નથી, જેઓ અનેક દિવસથી રાજકારભારના વિકટ કામથી દુર્ભાગ્યને કારણે નીકળી ગયા છે ને નાના નાના સ્વાર્થો સાધવા માટે સાંકડા મનથી જીવનનાં કામ કરતા આવ્યા છે, તેઓ એકદમ ક્રોધ કરીને નિમેષમાત્રમાં દેશનું સમસ્ત હિત કરી નાખે, એ કોઈ રીતે જની શકે એમ નથી. સામાન્ય દિવસે તો વહાણની પાસે પણ ગયો નથી, તેને તોફાનને દહાડે ઉતાવળે ઉતાવળે હાથમાં સુકાન પકડી મોટો માછી થઈ બેસું ને દેશમાં વાહવાહ બોલાવું એવો સંકલ્પ તો સ્વપ્નમાં જ આવવો સહેલો છે. માટે આપણે પણ ઠેક શરૂઆતથી માંડીને કામ કરવું પડશે. એથી વિલંબ તો થયેજ, પણ વિપરીત ઉપાયે તો એથી પણ વધારે વિલંબ થશે.

માનવી વિશાળ મંગળ સાથે, તપસ્યા વડે ક્રોધથી કે કામથી એ તપસ્યાનો ભંગ થાય; અને તપસ્યાના ફળનો પળવારમાં નાશ થઈ જાય; આપણા દેશના કલ્યાણ માટે પણ એકાન્તમાં નક્કી તપસ્યા થાય છે. ઉતાવળે ફળ મેળવવાનો એને લોભ નથી. પ્રસંગે પ્રસંગે થતી આશાભંગનો ક્રોધ એ દાળી રાખે છે. એવે સમયે આવ અકસ્માત અધીરી ઉન્મત્તતા યજ્ઞક્ષેત્રમાં લોહી વરસાવી, એની બહુ દુઃખે સંચિત કરેલી તપસ્યાના ફળને કલંકિત કરી નષ્ટબ્રહ્મ કરવાનો આ ઉદ્યોગ મંડાયો છે.

કોપના આવેશમાં તપસ્યા ઉપર વિશ્વાસ પડે નહિ; એને નકામી ગણી કાઢે, પોતાના કાજમાં અંતરાયરૂપ માનીને ધૂતકારી કાઢે, ઉત્પાત કરીને એ તપસાધનાને હલાવી નાખે ને તેને વિક્ષણ કરી નાખવાના પ્રયત્ન કરે. ક્ષણને પાકવા દેવા જે ધીરજ જોઈએ તેને એ આગસ માને, ઝડપ હોયને કાચા ક્ષણને તોડી પાડવામાં જ પુરુષાર્થ માને, એ તો માને કે માળી બિચારો ઝાડના મૂળમાં પાણી રેડે છે, કારણકે ઉપર ચઢીને ક્ષણ તોડી લેવા જેટલું એનામાં સાહસ નથી, બિચારો નખજો છે; એવી સ્થિતિમાં એ માળી ઉપર રાગ કરે ને પાણી રેડવાના કામને નકામું ગણે કે આગસ ગણે. ઉદ્ધેરાયેલી દશામાં માણસ પોતાની સ્થિતિને જ જગતમાં સૌથી વધારે સાચી માને, જ્યાં એ સ્થિતિ ન હોય ત્યાં એને કશી સાર્થકતા દેખાય નહિ.

પણ ચીણુગારીમાં ને દીવામાં જે ફેર છે, તેવો જ ઉદ્ધેરાયેલી દશામાં ને શક્તિમાં ફેર છે. ચક્રમક પછાડવાથી જે ચીણુગારી પેદા થાય તેથી કંઈ ઘરમાંથી અંધારું બચ નહિ. તેની સામગ્રી જેમ નાની, તેમ તેનું ક્ષણ પણ નાનું. દીવો કરવો હોય તો કેડીઉં લાવવું પડે, રૂ લાવી દીવેટ કરવી પડે, તેમાં તેજ પૂરવું પડે અને દીવાસળી ઘસી દીવો કરવો પડે. જોઈતું ખર્ચ કરીએ ને જોઈતી મહેનત કરીએ, ત્યારે દીવો ધાય ને ઘરને અજવાળાય. દીવાને માટે આટલી બધી સામગ્રી તૈયાર કરીએ નહિ, માત્ર ચક્રમકના પથરા ઠોકાઠોક કરવા માટે ઢોડાઢોડ કરી મૂકીએ, તણખા છૂટયે કામ સિદ્ધ થયું માની આનંદે ચાંડાતુર થઈ જઈએ, એવી સ્થિતિ ધાય ત્યારે નક્કી માનવું પડે કે, એથી કંઈ ઘરમાં દીવો સળગવાનો નથી, પણ વળતે આખું ઘર સળગી ઉઠવાનો સંભવ છે.

પણ શક્તિને સસ્તે મૂલ્યે ખરીદવા માટે માણસ ઉદ્ધેરાઈ બચ. એને ખબર નથી કે, માલ એવો મળે ખરો, પણ એ એવો તો તકલાદી છે, કે ફરી ફરીને ખરીદે તેનો ધાર આવવાનો નથી ને મૂલ્ય આપી આપીને યાકી જવાશે;

લાવનાએ દેશને ગાંઠો કરી મૂકે છે. આપણે આજ આમ સમસ્ત દેશને આ ગાંઠ આપીને ભૈરવીચક્રમાં બેસાડી દીધા છે:

પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિ ભૂતલે ।

ઉત્પાય ચ પુનઃ પીત્વા પુનર્જન્મો ન વિષતે ॥

ધર્મ નહિ, કર્મ નહિ, કર્શી યોજના નહિ; માત્ર લાવના ઉછાળા ને મત્તપણાની મૂર્તિ !

અનેકને ઇસારા કરી બોલાવ્યા, અનેકને સાદ કરી બોલાવ્યા, લોકોનાં ટોળાં બેઠને આનંદ થયો, આશા પડી પણ કાર્યના ક્ષેત્રમાં એવું કશું ખીજ વધાયું નહિ કે ઉપડી આવેલી શક્તિને માટે કશું માર્ગદર્શન જેવું ઉગી નીકળે. માત્ર ઉત્સાહજ આવવાથી કંઈ કામ થાય નહિ, કારણ કે કામ તો આખું નહિ. બૂણ ઉઘડી હોય તે વેળાએ ખાવાનું ન મળે તો રોગ થાય. મનમાં માન્યું કે ઉત્સાહથી માણસ નિર્ભય બને, ઐશી કાર્યક્ષેત્રમાં આવતાં વિઘ્નોને ઓળંગી શકે; પણ એમ થેકડા મારી મારીને વિઘ્નો ઓળંગવાના ઉત્સાહથીજ કંઈ સૌ કામ થઈ જાય નહિ. ખુદ્ધિ સ્થિર રાખીને વિચાર કરવાની શક્તિ અને કામની યોજના કરવાની શક્તિ એજ વધારે ઉપયોગની છે. બેશક, ઘાફીઓ હાથમાં તલવાર લઈને ખૂન તો કરી શકે, પણ ઠરીને ચુદ્ધ કરી શકે નહિ. ચુદ્ધમાં કશે ઉન્માદ જ હોતો નથી, એમ તો નથી, પણ એ ઉન્માદને ઠંડું મગજ વશ રાખી ચલાવે છે. એવી ઠંડા મગજવાળા હરદર્શી કર્મોત્સાહી પ્રભુને આજે આ ઉફકેરણીના દિવસોમાં દેશ શોધે છે, બોલાવે છે, પણ દેશના દુર્ભાગ્યને કારણે એનો સાદ એવા વીરને પહોંચતો નથી. આપણા તરફ જે દોડી આવ્યા છે તે તો મદ્યના પાત્રમાં માત્ર મદ્ય જ રેડયા જાય છે, એ જીનમાંથી વરાળ છટકા જાય છે. જ્યારે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, એ એ જીનને માટે રસ્તો સીધો કરીને પાટા બેસાડવાની ગોઠવણ કરીએ, ત્યારે આપણે ઉત્તર દઈ દેવાના કે, એ રગડો કામ કરવા માટે માથું દુખાડવાની જરૂર નથી—એ તો પ્રેરિત આવ્યે એની મેળે થઈ રહેશે, મજૂરનું કામ મજૂર કરી

લેશે-આપણે તો નાયક, એટલે એંજીનમાં ચઢી બેસવાના.

આજ સુધી જે શાન્ત થઈને બેસી રહ્યા હતા તે પણ આજ ઉઠીને પ્રશ્ન કરે છે કે, ત્યારે શું બંગાળાની સમસ્ત પ્રજામાં આ જે ઉત્સાહ આવી ગયો છે તેનું કશું સારૂ ફળ નહિ થાય ?

નહિ થાય એ વાત હું કદી જ કહેતો નથી. ઉંઘતી શક્તિને જગાડી ઉઠાડવા માટે આજ ઉત્સાહની જરૂર હતી, પણ શક્તિને જગાડી બેઠી કરી, ઉભી કરી; ત્યાર પછી કરવું શું ? કામ કરાવવાનું નહિ, માત્ર ગાંડાંજ કઢાવવાનાં । ઠંડા જીવને કામ કરાવવા જેટલા મદની જરૂર હોય, તેથી વધારે આપવાથી તેની કામ કરવાની શક્તિ ઉલટી નાશ પામે. જે સૌ કાર્યા કામમાં ધીરજ અને ખંતની જરૂર છે એ કામમાં દારૂડીઆને રુચિ થાય નહિ, એમાં એની શક્તિ વ્યાજે નહિ. એને તો દોડાદોડી ગમે ને કામને નામે એ કામનું સત્યાનાશ વાળી દે. એની રુચિ જ એવી છે. પોતાના નશાના થેનમાં આ જે ઉત્પાત મચાવી મૂકે એને એ દેશ-હિતનું નામ આપે અને ઉંચે સાહે ઉરકેરણી ઠર્યા કરે. હૃદયના આવેશને માત્ર અંતરમાંજ બાંધી રૂંધી રાખીએ ને ભેંધતું કામ આપી બહાર નીકળવાનો માર્ગ આપીએ નહિ, તો એ આવેગ સહીને ઝેર થાય-તેની નકામી અવગતતા આપણી નાડીમાં ભેરથી ઉછળે અને આપણી કર્મ-સભાને નૃત્યસભા કરી મૂકે.

ઉંઘમાંથી ઉઠી પોતાની અવગત શક્તિ સાચી છે એમ અનુભવવા માટે ઉત્સાહના બળની આપણને જરૂર હતી. મનમાં નક્કી કરી લીધું હતું કે, જન્માન્તરની સુકૃતિ અને જન્મકાળના શુભ અહસ્વરૂપ આપણા કર્મહીન હાથ અંગ્રેજ સામે જોડીએ એટલે એ આપણાં સૌ કામ પોતેજ આપણને કરી આપશે. વિદ્વાતાએ આ વગર મહેનતે આપેલા સૌભાગ્યને કદી પગે લાગતા ને કદી તેની સાથે ઝગડો કરી વખત ગુમાવતા. એમ કરતાં કરતાં બ્યારે સા લોક ઓફિસમાં જાય, ત્યારે આપણે ઘરમાં બેઠાં નિરાંતે ઉજી

લેતાં. એ ઉંઘમાંથી જાગવાની જરૂર હતી.

એવે સમયે કોણ જાણે ક્યાંથી ધા આવી પડ્યો ને ઉંઘ ભાગી ગઈ. પહેલાંની પેઠે સુખસ્વપ્નો જોવાની હવે ઈચ્છા રહી નહિ. ફરી આંખો મીંચવાની ઈચ્છા થઈ નહિ, તોય ખુબીની વાત તો એ છે કે, આપણાં સ્વપ્ન આપણા જાગરણમાં પણ તરવા લાગ્યાં.

એટલે આપણે માની લીધું કે, અચત્ન નહિ કરીએ તો- પણ કૃષ્ણ એની મેળે આવીજ મળશે; હજીયે માનીએ છીએ કે કૃષ્ણ મેળવવાના લાંબા માર્ગને, મહેનત બચાવવાને કારણે આપણે ટુંકો કરી શકીએ. સ્વભાવસ્થામાં આકાશના તારા હાથમાં લઈ જોતા હતા, જાગ્રત અવસ્થામાં પણ એ વાતને ભૂલી શકતા નથી. શક્તિનો ઉત્સાહ એટલો ગંધો આપણામાં વધી ગયો છે, કે બહુજ જરૂરનો વિલંબ પણ આપણાથી સહન થઈ શકતો નથી-નકામો લાગે છે. બહારથી પુરાણી દીનતા એની એજ કાયમ છે, અંદરથી નવા જાગેલા ઉત્સાહને જોરે માથું ઉંચું થઈ ગયું છે, એ જોનો જોગ કરવો કેવી રીતે ? ધીરે ધીરે ? રીતે રીતે ? જોની વચ્ચેની ઉંડી બખોલ ઉપર પચ્ચરનો પૂલ ખાંધીને ? પણ અભિમાન વિલંબ ખમે નહિ, મત્તતા બોલે ‘મને સીડીની જરૂર નથી, હું તો એમજ ઉડવાની; પ્રસંગ પકડીને તો સૌ કોઈ સાધના સાધી શકે, પણ અસાધ્ય સાધન વડે હું જગતને ચમકાવી મૂકું’ એજ કલ્પના મારા હૃદયમાં રમી રહી છે.’ પણ જાણીયું જોઈએ કે, પ્રેમ જ્યારે જાગે ત્યારે તે શરૂઆતથીજ કામ કરવા ઇચ્છે છે; એ નાના મોટા કથાની ગણના કરે નહિ, કશું કામ પાછળ ખાદી રહી જશે એવી શંકા પણ કરે નહિ, પ્રેમ પોતાને સાર્થક કરવા ચહાય, એ પોતાને સાબિત કરવા ઉતાવળો થાય નહિ. પણ અપમાનની લપડાક ખાધે માત્ર જે અભિમાન જાગી ઉઠે, એ તો છાતી કૂલાવી બોલે કે બસ, હું તો ચાલવાનું નહિ, હું તો ચેકડા મારતું જવાનું. એટલે કે સૌ જગતના લોકને જે કરવું પડે, તે કરવાની એને જરૂર

લાગે નહિ, ધીરજ એને નકામી લાગે, ખંત નકામી લાગે; દરને બિન્દુએ જવા માટે ત્યાં પહોંચવાના ઉપાય લેવા પણ એને તો નકામી લાગે. ગાંધી કાલે જેમ પારકાની શક્તિ પર આધાર ધરાવે રહેતા, તેમ પોતાની શક્તિ ઉપર આધાર ધરાવે આજે ફક્ત જોઈએ છીએ. તે વખતે પણ કામ કરવું સૂઝતું નહોતું, આજે પણ કામ કરવું સૂઝતું નથી. એક વાતમાં આવે છે કે, બ્યાંસુધી બાપ જીવતો હતો ત્યાં સુધી દીકરાને ખેતરમાં જવું સૂઝતું નહિ. બાપ ખેતી કરતો ને તેઓ મજાથી જાતા. બાપ મરી ગયો ત્યારે ખેતરમાં તો ગયા, પણ ખેતી કરવા નહિ, બાપે સંતાડેલું ધન ખોદી કાઢવાને ગયા. સાચેસાચું ધન તો હાડકાં નમાવીને ખેતી કરવામાં છે, એ શીખર્તા બહુ દહાડા ફેંકટ નીકળી ગયા. ધન કોઈ અદ્ભુત ઉપાયે દાટેલું જડવાનું નથી. સમસ્ત સંસારના લોક જેમ મહેનત કરીને ધન મેળવે છે ને લોગવે છે, તેમ આપણે પણ કરવું પડશે, એ વાત જો આપણે સહજે નહિ શીખી લઈએ તો ધા ને દુઃખ રોજ રોજ વધ્યાજ જશે, અને ખોટે માર્ગે જેમ જેમ આગળ ધસીશું, તેમ તેમ પાછા વળવાનો રસ્તો લાંબો અને કઠણ થઈ પડશે.

અધીરાઈથી કે અજ્ઞાનથી સ્વાભાવિક રસ્તા ઉપર અવિશ્વાસ લાવીને, કોઈ અણધરતો રસ્તો ખોળી કાઢવાની ઉતાવળ કરી મૂકે તો માણસની ધર્મબુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય. ત્યારે સર્વ સાધનને સાધન માની લેવાનું, સર્વ ઉપાયને ઉપાય માની લેવાનું મન થાય. નાનાં નાનાં છોકરાંને પણ પોતાની વાતો ચાખખી રીતે ખોલી દેતાં મનને આંચકો લાગે નહિ. મહાભારતમાંના સોમક રાજાની પેઠે અવળે ઉપાયે પણ સિદ્ધિલાભ કરવાની લાલચે આપણે અતિ સુકુમાર બાળકોને પણ યજ્ઞના કુંડમાં હોમી ખેડા છીએ. આ અવિચારી નિષ્કુરતાનું પાપ ચિત્રગુપ્તની નજરથી ઢાંક્યું રહે તેમ નથી. એનું પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ થઈ ગયું છે, બાળકો ઉપરની વેદનાથી આખા દેશનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું છે, હજી કોણ જાણે, કેટલું ય દુઃખ વેઠવું પડશે.

હુઃખ સહન કરવું એટલું કઠણ નથી, પણ હુણ્દિ-
ને કબજે રાખવી બહુ કઠણ છે. અન્યાયને, મારફાડને
એક વાર બે કર્મસાધનાની મદદે બોલાવી તો પછી અંતઃ-
કરણને બગડતું બચાવવાની સર્વ શક્તિ ચાલી જાય. ન્યાય-
ધર્મનું મધ્યબિંદુ એક વાર છોડ્યું એટલેજ જુદિ તો નાહી;
પછી કામ થઈ શકે નહિ અને પછી તો વિશ્વવ્યાપી ધર્મ-
વ્યવસ્થાની સાથે આપણા શ્રેષ્ઠ જીવનનો યોગ કરવાને માટે
બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે.

આવી દશા આપણા દેશમાં થોડા દિવસથી થતી આવે
છે, એ આપણે નમ્ર હૃદયે અતિશય હુઃખની સાથે કબૂલ
કરવું પડશે. આ વિવેચન કરવું સાફ નથી લાગતું, પણ
તેટલા માટે છાનામાના બેસી રહી એ સ્થિતિ છુપાવી રાખવી,
અથવા અતિશયોક્તિથી તેને ઢાંકી રાખવી એ પણ ઇષ્ટ નથી;
કારણ કે એથી તો દહાડેદહાડે સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય.

બનતા મુખી પરદેશી માલ ન વાપરવો, દેશી
કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું અને તેની ખૂબ પ્રયત્ન કરીને
ઉન્નતિ કરવી એના વિરુદ્ધ હું બોલું છું એવી કેાઇએ શંકા
કરવાનું કારણ નથી. બહુ દિવસ પહેલાં મેં લખ્યું હતું કે—

“નિજ હસ્તે શાક અન્ન તુલે દાઓ પાતે, તાઇ જેનો રૂચે;
મોટા વસ્ત્ર જુને દાઓ યદિ નિજ હાતે, તાઇ લજજા ધુચે.—x

તે વખતે તો લૉર્ડ કર્ઝન ઉપર રાગ કરવાનું આપ-
ણને કંઈ કારણ ન હતું, અને બહુ પહેલાં જ્યારે સ્વદેશી
લંઠાર સ્થાપીને દેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર કરવાના મેં પ્રયત્ન
કયા હતા, ત્યારે તો મારે લોકમતની વિરુદ્ધ ઉભું રહેવું
પડ્યું હતું.

પણ, પરદેશી વસ્તુને બદલે દેશમાં દેશી વસ્તુનો
પ્રચાર કરવાનું કામ ગમે એટલું મહત્ત્વનું હોય, તોપણ

x પોતાને હાથે શાક ને અન્ન લાવીને ચાળીમા પીરસીએ તો
જ ખાવાની રુચિ જાગે, ને જાડા વસ્ત્ર પોતાને હાથે વણી લઈએ તોજ
લાજ દળે.

એનું સમર્થન કરવાને લેશમાત્ર અન્યાય કરવો એ મતને હું કદાપિ માની શકતો નથી. વિદ્યંબથી, વિરુદ્ધતાથી ડરવાનું નથી; એથી તો ભીંત પાકી થશે અને ધાર્યાં ફળ આવશે. દિવાળીને દહાડે ખજવારમાં સુંદર કેરી બનાવી આપે અને આશ્વાસન આપી કહે કે, એના રોકડા પૈસા આપવાની જરૂર નથી, એવી ઈર્દ્રભળ કોઈ રીતે સારી નથી. પણ હાથ ! મનમાં જાણે બીક લાગે છે કે, ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પરદેશની મિલો જો જાંધ કરી શકીશું નહિ, તો અચળ નિષ્ઠાથી આપણું કામ કરવાની આપણામાં શક્તિ રહેશે નહિ ! એટલા માટે કોઈ રીતે હાથે હાથે ભાગલાનું વેર લેવા દોડતાં માર્ગ-કુમાર્જનો વિચાર છોડી દઈએ છીએ. આરે દિશાએથી ઠાન ચીરી નાખે એવા કોલાહલથી ભરી જઈ, પોતાના ઉપર અવિશ્વાસ કરી, પોતાના સ્વભાવ ઉપર અશ્રદ્ધા આણી, શુભ બુદ્ધિનો તિરસ્કાર કરી ઉતાવળે ઉતાવળે લાલ લણી લેવા દોડીએ છીએ, અને પરિણામે લાંબા વખત સુધી નાશનાં ગાડાં ભરી લાવીએ છીએ. મંગળને દબાવી મંગળ પમાયો, સ્વાધીનતાના મૂળમાં ધા કયોથી સ્વાધીનતા લેવાયે એ કદી બની શકે એમ નથી, એવું વિચારવાની તો કદી ઈચ્છા પણ થતી નથી !

આપણામાંથી ઘણાય પૂરી રીતે જાણુતા નથી અને કેટલાક જાણુતા છતાં કબૂલ કરતા નથી કે, બહિષ્કારની આગતમાં અનેક ઠેકાણે દેશના લોક ઉપર દેશનાજ લોકે જુલમ કર્યો છે. જેને હું સારું માનુ તે દયાનંતથી કે ઉપદેશથી બીજા બધાને જો સારું મનાવવાની જો ધીરજ રહે નહિ, બીજાના અધિકારમાં બળથી હાથ નાખવો એ વાતને અન્યાય માનવાનો અભ્યાસ જો દેશમાંથી ઉઠી જાય, તો પછી અસંયમને કોઈ સીમામાં બાંધી રાખવો કઠણ પડે. કર્તાવ્યને નામે જો અકર્તાવ્યનું બળ વધી પડે તો જોતજોતામાં આખો દેશ અસ્વાભાવિક બની જાય. એટલાજ માટે સ્વાધીનતા મેળવવાને નામે ખરેખર સ્વાધીનતાધર્મની વિરુદ્ધ જાંડ ઉઠાયું છે, દેશના મતલેકને-

ઈચ્છાવિરોધને દંડો લગાવી બળથી એકાકાર કરી શકાશે એવી કુમતિ પેદા થઈ છે. હું જે કઈ તે બધાએ કરવું જ નેહશે, હું જે બોલું તે બધાએ બોલવું જ નેહશે એમ માનીને દેશના અભિપ્રાયમાં, ઇચ્છામાં અને આચારમાં જે ભેદ છે તેને બળાત્કારે અકાળ મૃત્યુને વશ કરવા એનેજ આપણે જાતીય એકલ માની લીધું છે. આપણો સમાજ વિરુદ્ધ મતવાળાને પીડા કરે છે, છાપામાં ગમે તેવી ગાળો ભાંડે છે, એટલુંજ નહિ પણ માર મારીને ઠેકાણે લાવવાનો ભય દેખાડે છે. તમે નક્કી માનજો ને મને તો એથી યે વધારે ખબર છે કે, એવા નનામા કાગળો આપણા દેશના અનેક લોકને વારંવાર મળે છે, અને દેશના પ્રવીણ માણસો પણ એ અપમાનમાંથી બચી ગયા નથી. અનેક મહા-પુરુષોએ જગતમાં સામા પદાની વચમાં જઈને પોતાના મતનો પ્રચાર કરતાં પ્રાણ મુઢાં આપ્યા છે. આપણે પણ આપણો મત પ્રચારવાને બહાર નીકળ્યા છીએ; પણ એ સૌ સારાં દૃષ્ટાન્તને બાબુ પર મૂકી* કાળા પહાડને જ ગુરુ માની બેઠા છીએ.

પહેલાં જે કહી ગયો છું કે, જેમનામાં અણવાની શક્તિ નથી, તેઓને માટે બાગવું એ આપણાત મમાન છે. હું પ્રશ્ન કરું છું કે, આપણા દેશમાં બાંધવાની એ શક્તિ ક્યાં આગળ છે? કઈ સૂજનશક્તિ આપણામાં અંદરથી કામ કરીને આપણને એક સૂત્રે બાંધી રાખે એમ છે? ભેદનાં લક્ષણ તો ચારે બાજુએ છે! પોતાનામાં જ જ્યારે ભેદભાવ બળવાન હોય ત્યારે કોઈ રીતે આપણે પોતાનું કામ કરવા ઉભા થઈ શકીએ નહિ. એમ જો આપણું કામ આપણાથી ઘાય નહિ ત્યારે તો બીજા આપણા ઉપર કારભાર કરેજ. એ સ્થિતિની તો કોઈ રીતે ના પાડી શકાય નહિ. અનેક લોક એમ માને છે કે, પરાધીનતાનો રોગ અંદરનો નથી; માથું અંદરથી દુખતું નથી, પણ સરકાર માથાની ઉપર બોબરૂપ છે, તેથી માથું દુખે

* સંસ્કારના બધા પ્રકારના બંધનો સામે શુદ્ધ મતવાનનાર વ્યક્તિ.

છે. ગમે તેમ કરીને માથા ઉપરથી એ બોલે ફેંકી દીધો એટલે માથું હલકું થઈ જશે. પણ એ વાત સહજ નથી ! સરકાર કંઈ આપણી પરાધીનતા નથી, એ તો આપણી પરાધીનતાનું માત્ર પ્રમાણ છે.

પણ એનાં ગંભીર કારણો વિચારવા બેટલો. પણ અવકાશ આપણાં મનમાં આવજાલ નથી. ભારતવર્ષની આટલી જાતિઓના લેદ હોવા છતાં શી રીતે એક જાતિ બનીને સ્વરાજ્ય મેળવી શકાય ? એ પ્રશ્ન જ્યારે ઉઠે, ત્યારે આપણામાંના જે ઉતાવળીઆ તેતો એમજ કહીને વાતનો નિકાલ કરી દે કે, સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં પણ અનેક જાતિઓ તો છે અને ત્યાં શું સ્વરાજ્યને વાંધો આવે છે ?

એવાં પ્રમાણ આપીને આપણે આપણી જાતને જુલાવી શકીએ, પણ વિધાતાની આંખમાં ધૂળ નાખી શકીશું નહિ. ખરી રીતે તો અનેક જાતિઓ હોવા છતાં સ્વરાજ્ય ચાલી શકે કે કેમ, એ અસલ પ્રશ્ન નથી. લેદ તો અનેક જાતના હોઈ શકે. જે કુટુંબમાં દશ માણસ હોય તે કુટુંબમાં પણ દશ મત હોય છે. પણ અસલ પ્રશ્ન એ છે કે, એવા લેદમાં પણ એકત્યનું તત્ત્વ કામ કરી શકે કે નહિ ? સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં અનેક જાતિઓ હોવા છતાં એક બની શકે, તો તે ઉપરથી સમજવું બેઠએ કે, એ લેદ ઉપર થઈને પણ એકતા કરી શકાય. ત્યાંના સમાજમાં એવો એકતાનો કોઈ ધર્મ છે. આપણા દેશમાં પણ લેદ તો છે જ, પણ એવો એક ધર્મ ન હોવાથી ભાષા, જાતિ, ધર્મ, સમાજ અને ભાષાસ્થાના લેદ જુદી જુદી રીતે મોટા થઈ પડ્યા છે અને આ મહાદેશને નાના નાના ટુકડા કરી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો છે.

તેથી એવાં પ્રમાણ આપીને નિરાંતે બેસી રહેવામાં લાલ નથી. આંખો મીંચીને એમ ભાલ્યે કંઈ ધર્મ સાંભળશે નહિ કે, આપણું સૌ ઠીક થઈ ગયું છે, ને હવે માત્ર અંગ્રેજને કાઢી શકીએ તો બંગાળી, પંજાબી, મરાઠા, મદ્રાસી, હિન્દુ, મુસલમાન એકઠા મળીને એકમને એકપણે એક-સ્વાર્થે સ્વાધીન બની જશે.

આજ ભારતવર્ષમાં થોડું ઘણું ઐક્ય દેખીને હવે કામ સિદ્ધ થશે એમ માનીએ છીએ, પણ એ ઉપર ઉપરનું છે, અંદરનું નથી. ભારતવર્ષની બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાતિઓમાંનું આ ઐક્ય જીવનધર્મને કારણે બંધાયું નથી—પરજાતિના રાજ્યના બહારના બંધનથી આપણે બંધાયા છીએ.

સજીવ પદાર્થ યંત્રભાવે એકઠા રહી રહીને પણ કોઈ વાર મળી જાય છે. એક જાતના ઝાડની ડાળીમાં બીજી જાતના ઝાડની ડાળીની કલમ લગાવી શકાય, પણ જ્યાંસુધી એ બે ડાળીઓ મળી એક થઈ જાય નહિ, ત્યાંસુધી એના ઉપરના પાટા છોડી શકાય નહિ. બેશક, પાટા એ કંઈ ઝાડનું અંગ નથી, એટલા માટે ગમે એટલા સારા હોય તો પણ ઝાડને પીડા તો જરૂરજ દેશે, પણ જ્યારે બુદ્ધિ જાતનાં બે ઝાડને એક કરી તેમનાં શરીરના અંદરના ભાગને બાંધ્યા જ, ત્યારે તો બેને એક થયા વિના બીજો માર્ગ નહિ. જરૂર કરતાં બાંધણુ વધારે છે એ વાત ખરી પણ હોય, પણ એમાંથી છૂટવાનો એકજ ઉપાય—નવી આવેલી ડાળીની રેપાઓમાં મૂળ ઓટે પોતાના અંતરનો રસ રેડવો, પૂરા થોડા કરીને તેને પોતાની કરી લેવી, ત્યારે ઉપરનું બંધન છૂટી જાય. એ વાત નક્કી છે કે, એવી રીતે કલમ કરતાં જ આપણે માળી આપણી રેપાઓ કાપી નાખશે. અંગ્રેજી રાજ્ય નામે બહારના પાટા સ્વીકારી લઈને, અને ત્યાર પછી જડભાવે નહિ પણ અંદરથી સેવા કરીને, સ્નેહ કરીને સર્વ કૃત્રિમ પડદાને ખસેડી નાખી નાડીના બંધનથી ભારતવર્ષને એક કરી લેવો પડશે. અનેક કાર્યો એકઠા થઈને કરવાને માટે ભૌગોલિક ભૂમિને સ્વદેશરૂપે પોતાને હાથે તૈયાર કરવો પડશે અને વીખેરાઈ પડેલી અનેક જાતિઓને પોતાને હાથે સ્વજાતિરૂપે બનાવી લેવી પડશે.

વળી કોઈ કોઈ એવું પણ બોલતા સાંભળ્યા છે કે પાશ્ચાત્યો ઉપરનો સર્વ હોકનો સર્વસાધારણ દ્રેષ જ આપણને એક કરી શકશે. પૂર્વની પરજાતિ પ્રત્યેની પાશ્ચાત્યોની સ્વાભાવિક બેદરકારીથી અને ઉદ્વેગાઈથી ભારતના નાના

મોટા સૌ લોક જાણી ઉઠ્યા છે. દિવસ જતા જાય છે, તેમ તેમ વેદનાનો અણીઆળો કાંટો ઉઠો ને ઉઠો આપણું હૃદયમાં પેસતો જાય છે. એમ રોજ ને રોજ ઉઠો ઘાવ બધા ભારતને એક કરવાનું કામ કરી રહ્યો છે; માટે એ દેવ-નેજ આપણી એકતાને માટે કામે લેવો.”

આ વાત સાચી જ હોય, તો દેવનું કારણ જ્યારે આલ્યુ જશે, અંગ્રેજ આ દેશમાંથી ચાલ્યો જશે, ત્યારે તો એ એકતાની દોરી પળમાત્રમાં તૂટી જશે. તે વખતે દેવનું બીજું કારણ આપણે ધ્યાનમાં જોવા જઈશું ? ત્યારે તો એ કારણ શોધવા દૂર જવાશે નહિ, બહાર જવાશે નહિ; અને પરિણામે લોહીવરસી દેવબુદ્ધિને કારણે એક-બીજા ઉપર છરી લઈને ઢોકલું નેધશે.

“આટલા દિવસ તો ગમે તેમ ચાલ્યા, પણ હવે તો કંઈક સાફ થશેજ, માટે અત્યારે તો આજ રીતે ચાલો.” એવી એવી વાતો જે કરે છે, તે એ વાત જુલ્લી જાય છે કે, દેશ એમની એકલાની પૂંછ નથી; રાગદેવને ઇચ્છા-અનિચ્છા લઈને એ લોકો ચાલ્યા જશે તોપણ દેશ તો અહીં રહી જશે. દૂસરી જેમ સોંપેલા ધનનો ઉપયોગ રીત-સરના ઉપાયો છોડીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેમ કરી શકે નહિ, તેમ બહુ ઠાળનું બહુ લોકનું મંગળ અમુક પ્રસંગના ક્ષણને વશ થઈ આંખો મીંચીને દુંદી બુદ્ધિએ શકમંદ સ્થિતિમાં ફેંદી દેવાનો અધિકાર આપણા-માંથી કોઈને નથી. સ્વદેશને લવિધ્યમાં જેથી લાભ થઈ પણ શકે એવું ઢીલું શંકાસ્પદ કામ આજની ઉશ્કેરણીને ખાતરજ કરી નાખવું એ કદાપિ કોઈનું કર્તવ્ય હોઈ શકે નહિ. કર્મનું ફળ તે કંઈ આપણે એકલાએ લોગવવાનું નથી, એમાંથી જો દુઃખ થાય તો તે અનેકને સોગવનું પડે.

માટે જ વારંવાર કહ્યું છે ને વારંવાર કહીશ કે, વેર-બુદ્ધિને રાતદિવસ માત્ર બહારની બાજુએ ભાગતી રાખવાને માટે ઉશ્કેરણીની આગમાં પોતાનો સંઘરેલી બધી થાપણને હોમી દો ના; બીજાની સામેથી લમર ચઢાવેલું

મેં દેરવી દો, અપાઢને દિવસે આકાશમાં ચઢેલાં વાદળાં
 જેમ મુસળધારે તાપે સુકાયેલી તરસી માટી ઉપર તૂટી
 પડે, તેમ દેશની સર્વ જાતિના સર્વ લોકની વચ્ચે ઉતરી
 આવો, સર્વ પ્રકારના મંગળકાર્યના જાળથી સ્વદેશને સર્વ
 પ્રકારે બાંધી દો, કર્મક્ષેત્રને ચારે બાજુએથી વિસ્તારો—
 એટલે સુધી વિસ્તારી દો કે દેશના ઉંચા નીચા-હિન્દુ
 મુસલમાન ખ્રિસ્તી-સૌ હૃદય સાથે હૃદયને અને કામ સાથે
 કામને મેળવી એક થાય. એથી રાજ આપણા ઉપર
 સંદેહ કરશે, આપણાં કામમાં વાંધા નાખશે, આપણને
 ઘડી ઘડી આંતરવાના પ્રયત્ન કરશે; પણ તેમાં એ કદી
 ફાવી શકશે નહિ—આપણે જરૂર વિજયી થવાના. વાંધાની
 સામે ગાંડાની પેઠે પોતાનું માથું અક્ષણીને નહિ, પણ
 વિચાર કરીને ધીરેધીરે તેને જાળંગી જઈને વિસધી થઈશું,
 એટલું જ નહિ પણ કાર્યસિદ્ધિની સાચી સાધનાને દેશમાં
 હમેશને માટે સંઘરી રાખીશું; આપણા અનુભવે માટે
 કામ કરવાના સૌ ભાગ એકેએકે ઉઘાડા કરી દઈશું.

આજ આ જે દેહખાનામાં લોહાની સાંકળોનો ઝળ-
 કાર સંભળાય છે, દંડાવાળા પુરુષોનાં પગલાંથી કંપતા
 રસ્તા ગાણ ઉઠે છે, એના ઉપર પણ બહુ ધ્યાન આપતા
 નહિ. જે કાન માંડીને સાંભળશે તો કામના મહાસંગીતમાં
 આ અવાજ તો કયાંય વિલીન થઈ જશે ! કેટલા જુગની
 કેટલી ઉઘલપાથલ, કેટલી પીડાના કેટલા છેદ, આ દેશના
 દરવાજામાં થઈને કેટલા કેટલા રાજપ્રતાપના પ્રવેશ ને
 વિહાય—એ સૌમાં થઈને ભારતવર્ષ પોતાની પરિપૂર્ણતાને
 ભાગે આદ્યુ જાય છે. તેમાં આજના એક નાનકડા
 દિવસનો નાનકડો ઇતિહાસ એની સાથે મળી જાય છે ને
 કંઈ કાળ પછી તે કયાંય ઉતરી ગયો છે એ દેખાશે પણ
 નહિ ! પામશે નહિ, ક્રોધ કરશે નહિ; ભારતવર્ષનો જે
 પરમ મહિમા સમસ્ત દુઃખના ઘા ખમતે ખમતે પણ
 વિશ્વકવિના સજ્જનઆનંદને વહેતો વહેતો પ્રકટ થઈ ઉઠે
 છે તેની અખંડ મૂર્તિ લક્ષ્મણસાધકના શાન્ત ધ્યાનનેત્રમાં

અનુભવી શક્તીશું. ચારે બાજુના કોલાહલ અને ગભરાટની વચ્ચે સ્થાપનાને સાચે માર્ગે સ્થિર રાખીશું. નક્કી માનીશું કે, આ ભારતવર્ષમાં બુગબુગાન્તરના માનવાહુદયની સમસ્ત કામનાઓનો પ્રવાહ એકઠો થયો છે—અહીં જ જ્ઞાનની સાચે જ્ઞાન ચર્ચા કરશે, જાતિની સાચે જાતિ મળશે. અહીં વિચિત્રતાનો ગુચવાડો થાય છે, લેદ અત્યંત બળવાન છે, વિરોધ સખત છે—આટલો લેદ, આટલી વેદના, આટલી મારામારી આટલા બધા દિવસો સુધી ચાલુ કરીને કોઈ દેશ ખચી શકે નહિ. પણ કોઈ મહામિલનનો હેતુ જ આ સમસ્ત વિરોધભાવને ધારણ કરી રહ્યો છે, એકબીજાનો ધા થવા છતાં પણ કોઈનો નાશ થવા દેતો નથી. આ જે સમસ્ત વિચિત્ર પ્રકારની જુદી જુદી સામગ્રી દેશદેશાન્તરથી ને કાળ-કાળાન્તરથી આવા એકઠી થઈ છે, તેને આપણી નબળી શક્તિ વડે ધક્કેલી પાડવા જતાં આપણે પોતેજ પડી જઈશું અને એને તો કશું પણ કરી શકીશું નહિ. જાણું છું કે, બહારથી થતો અન્યાય અને અપમાન આપણી એવી પ્રકૃતિને ઉશ્કેરી મૂકે છે કે જે ઘા કરી જાય, જે ધીરજ રાખી જાય નહિ, જે પોતાનો નાશ થવા છતાં પણ પોતાનો પ્રયત્ન સફળ થયો માને. પણ એ અભિમાનના ગાંડ-પણને ટાળવા માટે આપણા અંતઃકરણમાં ગંભીર આત્મ-ગૌરવ ચાલુ કરવાની ઊંડી શક્તિ ભારતવર્ષ શું આપણને આપશે નહિ ? જેઓ પાસે આવીને આપણને ઓળખવા ઇચ્છતા નથી, જેઓ દૂરથી આપણા તિરસ્કાર કરે છે એ સઘળા વાચે કૂલેલાં કણુલવી વર્તમાનપત્રોની—પેલા વિલાયતના ટાઇમ્સના અથવા આ દેશના ટાઇમ્સ એફ ઇન્ડિયાની વાણીમાત્રના—અંકુશ ખાઈ આપણે આંધળા થઈને વિરોધને માર્ગે દોડીશું ! એના કરતાં તો બીજી સાચી અમર વાણી આપણા પિતા પૂર્વજોના પવિત્ર સુખ-માંથી શું નીકળી નથી ? જે વાણી દૂરનાને પાસે લેવાનું બોલે, જે વાણી પાસનાં પોતાનાં કરવા બોલાવે, એ સર્વ શાન્ત ગંભીર સનાતન કલ્યાણવાણી આજે શું હારી

જશે ? ભારતવર્ષમા આપણે મળીશું ને મિલાવીશું, આપણે એ કઠણ સાધના માધીશું, જેથી શત્રુમિત્રનો ભેદ ટળે પવિત્રતાને તેજે, ક્ષમાને વીર્યે, ન હાતી પડે એવી પ્રેમની શક્તિએ સંપૂર્ણ એવું જે સર્વથી ઉચ્ચ મત્ય છે તેને આપણે કદાપિ અસાધ્ય માનીશું નહિ, તેને નક્કી મગળ કારી માની માથે ચઢાવીશું હું ખવેદનાને કઠણ માર્ગે થાલી આળે ઉદાર આનંદિત મનમાથી સમસ્ત દ્રોહભાવ ફર કરીશું, જાણ્યે અજાણ્યે વિશ્વનો માનવી આ ભારતક્ષેત્રમા મનુષ્યત્વનું જે અતિ આશ્ચર્યજનક મંદિર જુદા જુદા ધર્મ, જુદા જુદા શાસ્ત્ર અને જુદી જુદી વ્યતિ એ વડે બાધવા પ્રયત્ન કરે છે, તે બાધનામા આપણે જોગ હઈ મદદ કરીશું, આપણા અંતરની સર્વ શક્તિ એ શક્તિમા મેળવીને એ મંદિર બાધવામા ભાગ આપીશું, એમ જો કરી શકીશું, જો જ્ઞાને, પ્રેમે ને કર્મે ભારતવર્ષના આ હેતુમા સમસ્ત પ્રાણ હઈ કામે લાગી શકીશું તોજ મોહમુક્ત પવિત્ર દૃષ્ટિથી સ્વદેશના ઇતિહાસમા આ એક નિત્યસત્યને જોઈ શકીશું ઋષિજન કહે છે કે -

સ સેતુવિઘ્નિ રેણામ્ લોકાનામ્ ।

તસ્ય હ વા ઇતસ્ય બ્રહ્મણો નામ સત્યમ્ । (૧૮૦૧)

૨૨-કોહાડો

એ ' રસ્તો અને રસ્તાનું લાથુ ' નામના નિબંધમાં
આપણું કલ્પન અને તે સાધવાની ગીત ઉપર વિવેચન કર્યું
છે એમાં જતાવેલા વિચારો સાથે બધા મળતા આવશે એવી
તો હું આશા રાખી શકતો નથી

સાર થુ અને તેને માટે સારો ઉપાય રો! તે જાણ
તોના તર્કોને કેાઈ દેશમાં હજી પણ નિમજ થયો નથી
માણસના ક્રિતિહાસમાં એ તર્કથી બહુ લોહી રેડાયું છે,
વગી તે એક બાલુએથી દબાઈ બાય તો બીજી બાલુએથી
નવા રૂપમાં ફરી નીકળે

આપણા દેશમાં દેશહિત વિષેના મતભેદ માત્ર મોઢે
મોઢે, છાપામાં, છાપખાનામાં કે મલાઓમાં લકાઈ કરે છે
પૂમાડાની પેઠે માત્ર કુમાર છે, બાગની પેઠે ભબૂકી ઉડતો નથી

પણ આજે આપણા દેશમાં એકબીબના મતવિદાય
ને દેશના હિતાહિત સાથે ભેડી દેવાનો પ્રયત્ન ચતો લેવા
માં આવે છે, એને માન કાબ્યાલકારનો સંકારમાન માની
લેતો નથી આમી જેમની સાથે માટે મતનો વિરોધ છે
તેઓના ઉત્તરમાં ઠલી કઠોરતા દેખાઈ આવે તો તે અયોગ્ય
માનીને હું હોભ કરી શકતો નથી આ સમયમાં કશી
વાત બોલવા પછી માણસ તેમની સહેલે છટકી શકતો
નથી, એ સમયનું સાદું લક્ષણ છે એમાં કશો મદદ નથી

ત્યારે તર્કની મારામારી ગમે એટલી પ્રયત્ન હોય,
પણ જેમની સાથે આપણા કોઈ કોઈ ઠેકાણે મતભેદ છે,

તેમના અંતરમાં દેશનું હિત સાધવાની નિષ્ઠા છે એવી આપણી શ્રદ્ધા નાશ પામવાને કશું કારણ મળે નહિ, ત્યાં સુધી આપણે પરસ્પર શું કહેવાનું છે તે ચોખ્ખી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. પહેલેથી જ રાગ કરી બેસીએ, અથવા વિરોધી બુદ્ધિ લઈ બેસીએ ને વહેમ લાવીએ તો વખતે પોતાની જ બુદ્ધિને છેતરવા જેવું થઈ જાય. ઓછી-વત્તી બુદ્ધિને કારણે જ મતભેદ થાય એવું તો કંઈ હમેશાં ધનર્થ નથી. ઘણે ભાગે તો પ્રકૃતિદેશથી મતભેદ પડે છે, તેથી મતભેદને સહન કરવાથી પોતાની બુદ્ધિનું અપમાન થાય છે એ વાત કદાપિ સાચી નથી.

આટલું વિવેચન કરીને હવે ‘ રસ્તો અને રસ્તાનું ભાથું ’ એ નિબંધે જે વિવેચન ઉભું કર્યું છે એ બાબત વળી વિશેષ લખું છું.

સંસારમાં વસ્તુસ્થિતિ સાથે આપણે કદી ભ્રમ રાખવો પડે છે, કદી તેની સાથે લડાઈ કરવી પડે છે. આંધળા થઈને ચાલવાથી કે ચતુરાઈ કરવાથી વસ્તુસ્થિતિને આપણાથી ઓળંગી શકાય નહિ; એવી રીતે તો નાનામાં નાનું કામ પણ આપણે કરી શકીએ નહિ.

એટલા માટે દેશહિતના સંકલ્પ સંબંધે જ્યારે આપણે તર્ક કરવા બેસીએ, ત્યારે એ તર્કની મોટી વાત તો એજ કે, સંકલ્પ ગમે એટલો મોટો હોય અને ગમે એટલો સારો હોય તોપણ વસ્તુસ્થિતિ સાથે એને મેળ છે કે નહિ એ તપાસી જોવું જોઈએ. એક ઉપર કેટલા રૂપિયાનો આંકડો છે તે જોઈને રાજ થવાનું નથી, પણ કયા શેઠનો એક છે એ તપાસવાની જરૂર છે.

સંકટને સમયે જ્યારે કોઈને સલાહ આપવાની હોય, ત્યારે છેક સાધારણ જ હોય એવી સલાહ આપવાથી ચાલે નહિ. કોઈ માણસ ખાલી વાસણ સામે માથે હાથ મૂકીને બેઠો હોય ને શું ખાવું ને કેમ કરી પેટ ભરવું એ ચિંતાથી ઘેરાઈ પડ્યો હોય, ત્યારે એને એવી સલાહ આપ્યે એનું

હિત ન થાય કે, સારી રીતે ખાધેપીધે ભૂખતરમ મટે. એવી મકાહને માટે અત્યાર સુધી એ ડપાળ ગાલીને બેસી રહ્યો ન હતો. સાચી ચિતાનો જે વિષય છે, તેને ઝોળાળીને ગમે એટલી મોટી વાતો ઠગીએ તોપણ એ સૌ તે વખતે તો નકામી છે.

ભારતવર્ષ સમયે પણ મુખ્ય જરૂર શેની છે એ વાત નો વિચાર કરતા, જો આપણે તેને આજે શેની ખાત્રી છે અને ખરી સ્થિતિ શી છે એ હકીકત કબાવી રાખીને ખૂબ મોટી મોટી વાતો બોલી બેસીએ ત્યારે જેના ખાતામા બેકમા મીલકત ન હોય તેનો લાભ કપિયાનો એક દેવા જેવી છે, લેણદાર છાતી ઉપર આવી બેઠા હોય તેને કાઢવાને માટે આવો એક ચાલાકીથી વાપરી શકાય ખરો, પણ પગિણામે એથી લેણદારને કે દેણદારને કોઈને પણ કશો ફાયદો થાય નહિ.

‘રસ્તો અને રમતાનુ ભાતુ’ એ નિળધમા જો આવી ગફલત કરી દેવાનો એ પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તર્કની કોર્ટમાં માફી પામવાની ઇચ્છા હું રાખતો નથી. સાચી વાતને છુપાવીને અથવા નકારીને આગળ ધરી અમુક ભાવ સમયે નકામા તર્ક કર્યા હોય તો સર્વની મામે એના દુકડા કરી નાખવા સારા છે કારણ કે ભાવ જો તેની વાસ્તવિક સ્થિતિથી તૂટીને જુદો ઉભો રહે તો કારગાળની પેઠે એ માણસને કમંડીલા ને સદેહશીલ બનાવી મૂકે.

પણ અમુક અવસ્થામાં શું ખરેખર વાસ્તવિક છે એનો નિકાલ લાવવો એ મહત્ત્વ નથી એટલાજ માટે ઘણી વખત માણસ માની લે કે જે આખ સમયે દેખાય છે તેજ સૌથી વધારે વાસ્તવિક વસ્તુ છે. ખરેખર તો, માનવસ્વભાવની નીચેના પડમાં જે કંઈ છે તે જ મોઢી વધારે માત્રુ છે કોઈ અગ્રેજ વિવેચક રામાયણ ક્રમ્તા ઇલિયડ મોટુ છે એવું સાબિત કરતા બોલેલો કે, ઇલિયડ કાવ્ય વધારે ‘હુમન’ છે, એટલે કે માનવચરિત્રની વાસ્તવિક

સ્થિતિ એણે સ્વીકારી છે; કારણ કે એ કાવ્યમાં એકીલીંગ મરાયલા શત્રુના શબને રથે તાણી બાંધીને ટ્રાયને માર્ગે ધૂળ ઉડાવતો આવ્યો, જ્યારે રામચંદ્રે તો હારેલા શત્રુને ક્ષમા આપી. ક્ષમા કરતાં હિંમા માનવચરિત્રને માટે વધારે વાસ્તવિક છે, એનો અર્થ જો એવોજ હોય કે એનું 'કદ મોટું' છે તો એ વાત કબૂલ થાય; પણ સ્થૂલ કદના પ્રમાણથી પણ વાસ્તવ સ્થિતિનું પ્રમાણ નીકળી શકે, એ વાત તો માણસથી કદી સ્વીકારી શકાય નહિ. એટલાજ માટે લોક ઘરલયા અંધારા કરતાં નાના સરખા એક દીવાને વધારે ખસંદ કરે છે.

ગમે તેમ હોય, પણ એ વાત તો સાચીજ છે કે, માનવીના ઇતિહાસની અનેક સામગ્રીઓમાં કઈ મુખ્ય ને કઈ ગોણુ, હાલને સમયે સૌથી ઉપયોગી કઈ અને કઈ નહિ, તે એક વાર માત્ર આંખ ફેરવી ગયે નહીં કરી શકાય નહિ; અને બેશક, એ વાત તો સ્વીકારવીજ જોઈશે કે, ઉફકેરણીને દિવસે ઉફકેરણીજ સૌથી મોટી લાગશે. રોગ થયો હોય ત્યારે જે વસ્તુ રોગ ધવાજ ન રે એવી વસ્તુની વાતો કરવી નકામી છે. એવે સમયે માણસ સહજે ખોલી ઉઠે કે 'રાખી મૂકો તમારી ધર્મની વાતો !' એનું કારણ એ નથી કે, ધર્મ ખરેખરજ વાસ્તવ પ્રયોજનને માટે નકામો છે ને દુષ્ટ બુદ્ધિજ એના કરતાં વધારે ઉપયોગી છે, પણ એનું કારણ એ છે કે, વાસ્તવ ઉપયોગિતા તરફ હું નજર કરવા ઈચ્છતો નથી, પણ વાસ્તવ સિદ્ધિલાલનેજ હું તો કબૂલ કર છું.

પણ સિદ્ધિલાલથી વાસ્તવનો હિસાબ થોડોજ થઈ શકે ? એના કરતાં ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં રાખીને હિસાબ કરવો વધારે જરૂરનો છે. ૧૮૫૭ના યજવા પછી જે અંગ્રેજોએ ભારતવર્ષને નિર્વૃત્તાથી છુદવાની સલાહ આપેલી તેઓએ માનવચરિત્રના વાસ્તવનો હિસાબ ખરું સાંકડા મનથી કરી નાખેલો. રોગ વળતે એવો સાંકડો હિસાબ ઘટ

ત્ય એ સ્વાભાવિક છે એટલે કે મત લેતાં આવો હિસાબ કરનારની સંખ્યા વધારે નીકળે. પણ લૉક કેન્સિંગે ક્ષમાની દિશામાં નજર રાખીને જે વાસ્તવનો હિસાબ કર્યો છે, તે હિસાબ વેરના હિસાબ કરતાં વાસ્તવને બહુ ઉંચી દૃષ્ટિએ-ગંભીર દીર્ઘ દૃષ્ટિએ ગણીને કર્યો છે.

પણ જેઓ કોષે ધરાયેલા તેઓ તો બોલવા મંડી પડેલા કે, કૃત્તિંગની ક્ષમાનીતિ લાગણીવશતા છે, એનું વાસ્તવનું જ્ઞાન ગમ્યું છે ને એને ભાવનાનું વાયુ લાગ્યું છે. હમેશાં એમજ થતું આવ્યું છે. અક્ષોહિણી સેનાની સંખ્યામાં જ જે પક્ષ ગૌરવ માને, તે પક્ષ નારાયણને તરછોડીને પણ ખાતાને સખળ માને; પણ જયલાભને જ જે વાસ્તવનું છેવટનું પ્રમાણ માનીએ તો નારાયણ એકલા લહેને હો, ગમે એટલી નાની મૂર્તિ લઈને લહેને એ આવે, તોપણ એ જ વિજય અપાવશે.

આટલી વાત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ પક્ષમાં જે સાચું વાસ્તવ છે તે ઉકેરણીને બળે કે લોકસંખ્યાને બળે માપી શકાય નહિ. શાન્તિ ધારણ કરતું વાસ્તવ નાતું ને જે વાસ્તવ મનુષ્યને આશુક મારી દોડાવે અને રસ્તો તપાસવા માટે પણ અવસર આપે નહિ એ વાસ્તવ મોડું, એ વાત આપણાથી સ્વીકારી શકાય નહિ.

‘રસ્તો ને રસ્તાનું સાચું’ એ નિર્બંધમાં મેં જે વાતનું વિવેચન કર્યું છે. પ્રથમ તો ભારતવર્ષને માટે દેશહિત શું? એટલે કે દેશી કપડાં પહેરવાં ને પરદેશીને હાંદી કાઢવો એ કે ખીલું કંઈ? ખીલું એ દેશહિત સાધી શકાય શી રીતે? ભારતવર્ષનું સાચું હિત શેમાં છે, એ સમજવામાં આપણે પોતેજ વાંધા નાખીએ છીએ એમ નથી; અંગ્રેજનો આપણા પ્રત્યેનો વ્યવહાર એ સૌથી મોટા વાંધારૂપ થઈ પડે છે. અંગ્રેજ કોઈ રીતે આપણી પ્રકૃતિને માનવપ્રકૃતિ માનવા ઇચ્છતો નથી. તેઓ તો માને છે કે, આપણે જ ત્યારે સત્, ત્યારે તો જવાબદારી માત્ર આપણી જ; એમની જરા પણ નહિ. બંગાળના એક વ્યાધ્યા ગયેલા અધિકારીએ

ભારતવર્ષની અચળતા માટે જે વરાળ કાઢી છે, તેમાં આખા ભારતવર્ષનો જ વાંકે કાઢયો છે, ને અભિપ્રાય આપ્યો છે કે, છાપાં બધાં બંધ કરી નાખો; સુરેન્દ્ર બેનરજી, બિચિન પાલ જે સૌને બંધનમાં નાખો, દેશને ઠંડો પાડવાનો આટલો આજ ઉપાય જેઓની કલ્પનામાં સહજે આવે ને વિના-સંકેતે જણાવે એવા માણસો આપણા રાજકારભારમાં ગોઠી પદવીએ બિરાજે એજ શું દેશનું લોહી ગરમ કરી નાખવાને માટે બસ નથી ? અંગ્રેજના શરીરમાં ભેર છે માટે શું માનવપ્રકૃતિની એવું અવગણના કરવી ઘટે છે ? ભારતવર્ષની અચળતા દૂર કરવા જતાં ભારતનું પેન્શન ખાતો દંલિયટ પોતાના ભતભાઈને શું એક પણ શબ્દ કહેવાનો નહિ ? જેમના હાથમાં સત્તા છે, તેમને કબજે રાખવાની તો વાત નહિ; ને જે બિચારા સ્વભાવથી જ બિચારા છે, તેમને જ માટે શમ, દમ, નિયમ, સંયમ બધી વ્યવસ્થા ! તેણે લખ્યું છે કે, ભારતવર્ષમાં કોઈ ગોરાના શરીર ઉપર જે હાથ ઉપાડે તે કોઈ દિવસ એમ ને એમ છુટી ન જાય એ માટે બહુ સાવધાન રહેવાની ખાસ જરૂર છે. ત્યારે જે પણ ગોરા માણસ ભારતવાસીનાં ખૂન કરીને માત્ર ઠંડ લરી છુટી જાય છે અને ન્યાય ઉપર કાયમનું કલંક આંકી જાય છે, તથા ભારતવાસીનાં હૃદય બાળ્યા કરે છે તેને માટે સાવધાન રહેવાની કશી જરૂર નહિ ? બળને અભિમાને આંધળી બનેલી આવી ધર્મબુદ્ધિ વિનાની સ્વર્ધાથીજ ભારતવર્ષમાં પાર્શ્વાત્ય સત્ત્વ અને પાર્શ્વાત્ય પ્રજા શું ભ્રષ્ટ થતી નથી ? નબળો બિચારો લોહીમાં સુધી બળી જાય, તેવે સમયે પણ સરકારનો લાલ ચોળ આંખવાળો પિતલ કોડ એકલો જ ભારતવર્ષમાં શાન્તિ સ્થાપી શકે એવી યક્ષિત ભગવાને સરકારનાં હાડકાંમાં આપી નથી. સરકાર જેલમાં નાખી શકે, ફાંચીએ ચઢાવી શકે; પણ પોતાને હાથે અગ્નિકુંડ સળગાવી મૂકે, પછી લાલ મારીને તે હોલવી શકે નહિ. જ્યાં જેલની જરૂર જ માની છે ત્યાં તો પછી ગમે તો રાજ હોય તો તેને પણ

નાખવો. એમને. જો એમ ન કરે, પોતાના રાજકંડને જો વિશ્વવિધિ કરતાં પણ મોટો માને તો પછી એ ભયંકર અધતાએ કરીને દેશમાં પાપના બોળનો ઢગલો કરી દઈ એક દિવસ એવો આણે કે ત્યારે એ ભયંકર જુદાઈને કારણે જ દેશમાં દારણ દાવાનળ સળગી ઉઠ્યા વિના રહે નહિ. દેશના અંતર અંતરમાં રોજ રોજ જે ચિત્તવેદના એકઠી થતી જાય છે તેને માત્ર કૃત્રિમ માનીને પોતાને બળે ફૂલેલો અંગ્રેજ હસી કાઢી શકે-મોલિં તેને ન ગણકારીને રાજનીતિને જીવિતું લક્ષણ માની શકે અને ઇલિયટ તેને પરાધીન જાતિની સ્પર્ધા માનીને ઘડપણમાં પણ હાંત કથકથાવી શકે; પરંતુ આ બિચારા નળજાની વેદનાનો હિસાબ કોઈ જ રાખતું નથી એમ માને છે? બળવાન ત્યારે માની લે કે, મારા અન્યાય કરવાના નિરંકુશ અધિકારને હું કબજે રાખવાનો નહિ, છતાં પણ ઇશ્વરના વિધાન પ્રમાણે તો એ અન્યાયનો જરૂર બહોલો લેવાની વૃત્તિ માનવહૃદયમાં ધીરે ધીરે ધૂમાઈ ધૂમાઈને સળગી ઉઠે; એ વૃત્તિને જ માત્ર અપરાધી માનીને તેને ભરાબર હાખી દઈ નિરાંતે સૂઈ રહે અને એ રીતે પ્રબળ બળ વડેજ પોતાના બળના મૂળમાં કુહાડાનો ઘા કરે. કારણ કે ત્યારે એ અશક્તાના ઉપર ઘા કરતો નથી, પણ વિશ્વપ્રજ્ઞાંડના મૂળમાં જે શક્તિ રહેલી છે તે વજ્રશક્તિની સામે પોતાનો મુઠ્ઠો ઉગામે છે. જો તમે એમ કહો કે, જે વેદના હથિયાર વિનાનાને પણ આમ સળગાવી મૂકે છે, જેથી આવા નળજાની પણ ધીરજ છૂટી જાય છે ને તેથી તે પોતાને જ નાશને માર્ગે દોડવો જાય છે, એ બાબતમાં અમારો પાશ્વર્યનો કથો હાથ નથી, અમે ક્યાંય પણ અન્યાય કરતા નથી, અમે માત્ર સ્વાભાવિક બેદરકારીને કે ઉદ્વેગતાઈને કારણે રોજ રોજ અમારા કરેલા ઉપકારને તમારી આંખોમાં અરુચિકર બનાવી મૂકતા નથી; જો માત્ર અમારો, જ દોષ કાઢીને અમારા સામે કહો કે અમારાથી થઈ શક્યું નથી એટલા માટે અસંતુષ્ટ થવું એ ભારત વગરકારણે અપરાધ

કરે છે, અને અપમાનને માટે બળતરા કરવી એ ભારતની ચોખ્ખી કૃતમતા છે, ત્યારે તો એવી એવી તમાંડી સ્વર્ગી બ્રહ્મી વાતો તમે રાજગાદી ઉપર હોવા છતાં નકામી જશે, અને તમારો ટાઇમ્સમાં કાગળો લખનારો અને ટેલી મેલનો ખબરપત્રી તથા પાચોનિયર અને ઇંગ્લિશમેનના અધિપતિ-એ એવી વાતોને બ્રિટિશ પશુરાજની સ્ત્રીમગજનાનું સ્વરૂપ આપી દેશે તો એવાય અસત્યથી તો તમને કશું સાફ ક્ષણ નહિ મળે. તમારા શરીરમાં ભેર તો છે, છતાં પણ સત્યની સામે આંખ રાતી કરવાનું તમારું ભેર નથી. નવો કાયદો કરીને લોહાની નવી સાંકળ ધડી શકશો, પણ વિધાતાને હાથે જડી શકશો નહિ.

માટે માનવપ્રકૃતિના માર્ગી વિશ્વને નિયમે જે હોકા ગુંદાપાક ખાઈ બેઠા છે તેની તીખી યાદ આપીને મારા નિબંધથી તેમને ચૂપ કરી શકીશ એવી ખોટી આશા હું રાખતો નથી. દુર્બુદ્ધિ બ્યારે લાગી ઉઠે, ત્યારે એ વાત મનમાં રાખવી જોઈએ કે, દુર્બુદ્ધિના મૂળમાં બહુ દિવસ-થી બહુ કારણો એકઠાં થતાં આવ્યાં હોવાં જોઈએ. એ વાત મનમાં રાખવી જોઈએ કે, એક પક્ષને લ્યાં સુધી પ્રકારે નિર્બંધ ને નિરુપાય બનાવી દેવામાં આવે છે ત્યાં સામા પક્ષની જુદિનો નાશ અને ધર્મની હાનિ જરૂર જ થાય છે. જેની ઉપર હમેશાં અઘણા રાખીએ, જેનું રોજ રોજ અપમાન કરીએ તેની સાથે બ્યવહાર રાખવાથી આપણું માન ઉત્તરવળ રાખી શકાય નહિ. નબળાના સંબંધ-થી બળિયો હિંસક બની લાય ને પરાધીનના સંબંધથી સ્વાધીન હોય તે નિરંકુશ બની લાય. પ્રકૃતિના આ નિયમને કોણ ધક્કેલી શકે? વધતાં વધતાં વાત ક્યાંયની ક્યાં ચાલી લાય, પણ શું એને ક્યાંય અટકાવજ નહિ? ચરિત્રના છટા મૂકેલા ચોડાથી આંખમાં ધૂળ ઉઠી જુદિ આંધળી થઈ લાય ત્યારે શું એથી દરિદ્રને એકલાનેજ નુકસાન થાય? દુબળાને એકલાનેજ દુઃખનું કારણ થઈ પડે?

આ જે બહારના ધા બહુ દિવસથી રેશનાં દિલ

ઉકેરે છે ને સળગાવી મૂકે છે, એ તો ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત છે એમાં તો કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી. અને અંગ્રેજ બધો વહીવટ અને બધી સાવધાનતા કેવળ એક બાબુએ-માત્ર દુર્ગાબાઈ જ બાબુએ દબાવીને જે અસમાનતા ઉભી કરી દે છે; ને તેથી ભારતવાસીની સમગ્ર બુદ્ધિને અને સમગ્ર કલ્પનાને તથા વેદનાની સમગ્ર લાગણીને બહારની બાબુએ, આ ઉત્પાતની દિશાએ ખેંચી આણે છે એમાં કશો સંદેહ નથી.

આમી, આવી અવસ્થામાં દેશની કયી વાત સોથી મોટી એ એ લોકભૂલી જાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. પણ તે સ્વાભાવિક હોવા છતાં પણ ચર્ચા કાળે સારી નથી હોતી. હૃદયના આવેશની તીવ્રતા પૃથ્વીનાં સૌ વાસ્તવ કરતાં મોટું વાસ્તવ છે એમ માનવાથી આપણે અનેક ભ્રમંકર ભ્રમમાં પડી જઈએ છીએ-એનો અનુભવ સંસારમાં અને આપણા પોતાના જીવનમાં આપણને ડગલે ને પગલે મળે છે. કિંથર ચિત્તે વિચાર કરી જોઈશું તો ભતિઓના ઇતિહાસમાં પણ એ વાત અનેક વાર ચોખ્ખી દેખાય છે.

“ભલે ઠીક, તમે એને દેશની સોથી મોટી વાત માનો છો ?” આવો પ્રશ્ન ઘણા લોક રાગ કરીને મને પૂછ્યો એ હું નાણું છું. એ ક્રોધ બહોરી લઈને પણ એ ઉત્તર આપવા માટે તૈયાર થવું જોઈએ.

ભારતવર્ષની સામે વિધાતાએ જે કોલ્લડો મૂક્યો છે, તે ઉકેલવો બહુ મુશ્કેલ પણ હોય, પણ ધીરે ધીરે ઉકેલતાં ઉકેલવો કશું નહિ પડે. તે આપણી જ સામે આવી પડ્યો છે, એટલે જીભ દૂરના ઇતિહાસના દાખલાથી ઉકેલવા જઈશું તો એનો છેડો હાથ લાગશે નહિ.

ભારતના પર્વતમંડળથી આરંભીને સમુદ્ર મુધી નજર ફેરવી જઈશું તો સૌથી પહેલું શું નજરે પડશે ? આટલી જુદી ભતિઓ, આટલી જુદી ભાષાઓ અને આટલા જુદા આચાર જગતના જીભ કોઈ પણ દેશમાં નથી.

પશ્ચિમ દેશના જે બધા ઇતિહાસો આપણે નિયાળ-માં લઈએ છીએ, એમાંના કોઈમાં આવો કોણેય દેખાતો નથી. યુરોપમાં જે લેદ-પ્રલેદ વચ્ચે જુદા મત્યાં હતાં, તે આપણા જેવાં ન હતાં. એમનામાં મેળનું એક એવું તત્ત્વ હતું કે લડીને પાછા એકઠા થઈ ગયા ત્યારે એમના મોં ઉપર જુદાઈનું ચિહ્ન પણ મળે નહિ. પ્રાચીન યુરોપમાં રોમન, ગ્રીક, ગાય વગેરે જાતિઓમાં શિક્ષાદીક્ષાનો બહારથી ગમે એટલો લેદ દેખાતો હતો, તોપણ પ્રકૃતિએ તો એ સવાળા એકજ જાતિના હતા. એકબીજાની ભાષા, વિદ્યા અને રંગ મેળવી એક થઈ જવાનો પોતેજ પ્રયત્ન કરતા. વિરોધને તાપે ગળી જઈ જ્યારે મળી ગયા છે, ત્યારે સમજાયું છે કે તેઓ એક ધાતુના ગદ્દા બની ગયા છે. ઇંગ્લાંડમાં એક દિવસ સેક્સન, નોર્મન અને કેલ્ટિક જાતિઓમાં વિરોધ થયો હતો, પણ તેમનામાં એકતાનું એક પ્રકારનું સ્વાભાવિક જ તત્ત્વ હતું કે જેથી જિતનારી જાતિ કાયમને માટે જીતી રહી શકી નહિ; વિરોધ કરતી કરતી પણ તે ક્યારે એક થઈ ગઈ તે પણ જણાયું નહિ.

આથી યુરોપિયન સભ્યતામાં માણસની સાથે માણસે એકતા કરી છે એ સ્વાભાવિક એકતા છે. યુરોપ આજે પણ એ સ્વાભાવિક એકતાને માને છે—પોતાના સમાજમાં કોઈ ગંભીર લેદ થવા દે નહિ, ધાય તો તેને હાંકી કાઢે કે મારી નાખે. યુરોપની ગમે તે જાતિ હોય ને, પણ તે સર્વે માટે અમૈજના સંસ્થાનનાં બારણાં ઉઘાડાં, અને એશિયાવાસી તેની પાસે ધસાડને પણ ન જાય એટલા માટે સાપની પેડે ફેણ માંડીને સદા સાવચેત બેસે.

યુરોપની સાથે ભારતને અહીંથીજ—શરૂઆતથીજ લેદ દેખાશે. ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જ્યારથી શરૂ થયો હશે ત્યારથીજ વહુ સાથે વહુનો અને આર્ય સાથે અનાર્યનો વિરોધ હતો. ત્યારથીજ આ વિરોધ મટાડવાને માટે ભારતવર્ષનું દિલ લાગ્યું હતું. આર્ય સમાજમાં જે અવતાર-સ્વરૂપ મનાય છે તે સમયદ્રે દક્ષિણ દેશમાં આર્યોનાં

સંસ્થાનો પધારવા પ્રયત્ન કર્યો ને તે માટે જે દિવસે અંકલરાજ શુદ્ધ સાથે દોસ્તી બાંધી, જે દિવસે કિલ્કિ-ધાના અનાયોનો વિનાશ ન કરતાં તેમને મિત્ર બનાવી સહાયક કરી લીધા, અને લોકાના હારેલા રાક્ષસરાજ્યને ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં વિલીયણની સાથે બંધુબાવ બાંધી શત્રુની શત્રુતાના કાંટા ઉખેડી નાખ્યા એ દિવસે આ મહાપુરુષે ભારતવર્ષનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો હતો. ત્યાર પછીથી આજ સુધી આ દેશમાં માણસોનો જે મેળો લરાયો છે તેમાં વિચિત્રતાનો પાર રહ્યો નથી. જે સામગ્રીને એકઠી બાંધી શકાય નહિ, તે આવી આવીને એકઠી થઈ બઈ છે. એવી રીતે આવી આવીને બોલે એકઠો તો થયો, પણ ઘર બાંધાવાની કરી તૈયારી થઈ શકી નહિ. એટલા માટે એ કંઠણ બોલે ભારતવર્ષ-ને હજારો વર્ષથી માથે ઉંચકી રાખવો પડે છે. ત્યારે વિચારવાનો પ્રશ્ન એજ છે કે, આ વીખરાઈ પડેલી સામગ્રી કેવી રીતે જોડી શકાય? જે વિરુદ્ધ સ્વભાવની છે તેને અનુકૂળ શી રીતે કરી શકાય? જેમનામાં અંદરથીજ વિભેદ છે એની કોઈ રીતે ના પાડી શકાય એમ નથી તે સંબંધી શી રીતની વ્યવસ્થા કરી હોય તો એ ભેદ બને એટલો એકબીજાને બોલો નડે, એટલે કે શું કર્યું હોય તો સ્વાભાવિક ભેદનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ વાંધાકૂપ ન થઈ પડતાં સામાજિક એકતાને બને એટલી મદદ કરે?

જુદા જુદા પ્રકારના લોક બધાં એકઠા થયા છે ત્યાં રાતદિવસ એ કોણેકો આવી ઉભો રહે છે કે, એ જુદાઈની પીડાને, એ ભેદની દુર્ગંજતાને કેમ કરીને દૂર કરી શકાય? એકઠું રહેવું તો જોઈએ, ને એક થઈ શકાય નહિ; આવી સ્થિતિ કરતાં માણસને બીજી કોઈ સ્થિતિ વધારે દુઃખકર ન હોઈ શકે. એવી સ્થિતિમાં એવો પ્રયત્ન થાય કે, એ ભેદને અગુક સીમા બાંધીને અક્ષય કરી દેવો-એક બીજે સામસામાના ઘસારામાં ના આવે એ સંભાળી લેવું, એક બીજાની બાંધી લીધેલી

સીમા મામેનો ઝોગજો નહિ, એવી વ્યવસ્થા કરી લેવી, પણ એ નિષેધની સીમાઓ જે પ્રથમ અવસ્થામાં બહુ જુદા લોકોને એકઠા ગહેવામાં મદદ કરે, તેજ સીમાઓ વખત જતા જુદાને એક કરતા અગ્રકાવી દે એ જેમ સામસામેના ધાને અટકાવે, તેમજ એકબીજાને મગતા પણ અટકાવે અશાન્તિને દૂર અગ્રકાવી ગણવી તેનું નામ શાન્તિ સ્થાપી એમ ન કહેવાય ખરી જીતે તો એથી કાયમને માટે અશાન્તિની સીમાઓ બધાય છે વિરોધને દૂર રાખવા જતા પણ રહે તો ખરોજ હોજ્યા છતા પણ કોઈક દિવસ શક્તિભૂતિ ધાગતા કરીને મામે આવી ઉભો રહે

માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ વ્યવસ્થા બાધવાને કારણે એક ઘરમાં રહીને એકબીજાને નકાગ્વા એથી એમનો સ્વીકાર થયો કહેવાય નહિ એથી માણસને આરામ મળે, પણ શક્તિ મળે નહિ સાકળે બધાયાથી કામ તો ચાલે, પણ પ્રાણ તો એકતાથીજ બધાય

હારતધર્મે પણ આટલો વખત પોતાના લેદલાવને ને વિરોધલાવને એક વ્યવસ્થાની અદર તાણી લાવી અમુક અમુક કોઠામાં પૂરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે બીજા કોઈ દેશમાં આવો ખરેખારનો લેદલાવ એકઠો આવી ઉભો નથી, એટલો બીજા કોઈ દેશમાં આવો કંઈ પ્રયત્ન કરવાનું કશું કારણ નહોતું

આવું નિઃકુશ દિગ્ગલિખિત સ્વત્ય બ્યારે લાણુ થઈને જ્ઞાનનો માર્ગ રોકી એસવા પ્રયત્ન કરે, ત્યારે વિજ્ઞાનનું પહેલું કામ તો એ કે, તેમને શુણ્કર્મજ્વલાવને અનુસરીને ગોઠવી દેવું પણ શુ વિજ્ઞાનમાં કે શુ સમાજમાં એવી રીતે સામગ્રીને હારબંધ ગોઠવી દેવી એજ કંઈ છેવટનો હેતુ ન હોઈ શકે, છેવટનો હેતુ તો એ હોઈ શકે કે, તેનું એક કલેવર બાધવું ઇન્, ચૂનો, સુરકી, લાકડા વગેરે મામ ઝી એકઠી થઈ જાય તો એકબીજાને બગાડી નાખે માટે તેમને છૂટી છૂટી રાખવી એ છેવટનો હેતુ ન હોઈ શકે, તે બધાનો ઉપયોગ કરીને એક મોટું મકાન ચણવું એજ

છેવટનો હેતુ તો હોઈ થકે.

આપણા દેશમાં પણ એમ જુદા જુદા ભાગ તો તૈયાર છે, પણ ગમે તો ચણવાનું કામ હજી શરૂ થયું નથી કે ગમે તો એ કામ જહું આગળ વધ્યું નથી. એક જ પ્રકારની વેદના અનુભવવાથી લોહી જેમ સ્નાયુ, માંસ અને હાડકાંને વિંટાઈને રહે છે તેમ વિધિનિષેધની સૂઝી કઠણ વ્યવસ્થાને એકેવારે વીંટી લઈને જ્યારે એક સરસ સહાનુભૂતિની નાડીઓના જાળાની અંદર પ્રાણનું ચૈતન્ય વ્યાપી દેવાય, ત્યારે જાણીએ કે મહાજાતિએ દેહ ધારણ કર્યો.

આપણે જે જે દેશના ઇતિહાસ વાંચ્યા છે, તે સઘળા દેશોએ પોતાને અનુકૂળ જુદે જુદે માર્ગે પોતાની સિદ્ધિ સાધી છે. તેમના વિકાસમાં જે જે વિદ્યો નડેલાં તેમની સામે તેમને લડવું પડેલું. એક દિવસ અમેરિકામાં એવો ઠોંઠોડો હતો કે સંસ્થાનવાસીઓ એક દિશાએ અને તેમની ઠળ ચલાવનારા સમુદ્રની સામી દિશાએ-માયું ને ધડ જાંછે ખરાખર છુટાં-એવો વિભેગ કોઈ જાતિથી સહન થઈ શકે નહિ. જન્મેલું બાળક જેમ માતાના શરીર સાથે ઢશા બંધ-ને બંધાયેલું રહી શકે નહિ-નાળ કાપવોજ પડે-તેમ અમેરિકા સામે આ નાળ કાપવાનો પ્રશ્ન આવી પડ્યો, ત્યારે છરી લઈને ઝટ કાપ મૂક્યો. એક દિવસ ફ્રાન્સની મામે કોહડો આવી પડ્યો કે, ત્યાં રાજા અને પ્રજાના લોક હતા તો એક જાતિના, પણ એ બેના જીવનના રસ્તા ને સ્વાર્થ એવા વિરુદ્ધ હતા કે એ જુદાઈની પીડા માણસથી સહન થઈ શકે નહિ. આવી સ્થિતિ દૂર કરવાને માટે ફ્રાન્સને એક વાર લોહીની નદી વહેવડાવવી પડી હતી.

બહારથી જોતાં અમેરિકા અને ફ્રાન્સની સાથે ભારત-વર્ષનો કોહડો મળતો આવે છે. ભારતવર્ષમાં પણ રાજા-પ્રજા એકબીજાથી દૂર રહે છે, તેમજ તેમના બેના જીવનના રસ્તા ને સ્વાર્થ જુદા છે. એવે ઠેકાણે રાજકારભાર તો વખતે સારો ચાલે, પણ રાજકારભારની વ્યવસ્થા ઉપરાંત માણસને ખીજ અનેક તૃષ્ણાઓ હોય છે. જે આનંદે માણસ

જીવી શકે અને વિકાસ પામી શકે એ આનંદ માત્ર કાય-
દો કે કોટો સ્થાપવાથી કે પોલીસ સ્થાપી જનમાલતું
રક્ષણ કરવા માત્રથીજ મળી શકે નહિ. માણસ આધ્યાત્મિક
જીવ છે—એને શરીર છે, મન છે, હૃદય છે—તેને તૃપ્ત કરવા
જતાં એ સમગ્રને તૃપ્ત કરવું પડે. સજીવ પદાર્થના એક
અંગને ખીડા થતાં એ સમગ્ર પદાર્થને ખીડા થાય. તેને
કોઈ વસ્તુ આપવી હોય તો એ વસ્તુ એકલીને હિસાબ
ગણવાનો નથી, પણ એ વસ્તુ એને કેમ આપવી એ હિસાબ
એ કરતાં પણ મોટો છે. ઉપકારની સાથે સાથે આત્મ-
શક્તિ અપાય નહિ તો એ ઉપકાર તો માત્ર બોળ સમાન
થઈ પડે. જે એની સાથે સ્વાધીનતાનો આનંદ હોય તો
એ કહણ રાજવહીવટ પણ છાનામાના સહન કરી લેવાય,
એટલુંજ નહિ પણ હીંડી ચાલીને તેને કળૂહ પણ કરી
લેવાય. માટેજ કહું છું કે, કેવળ માત્ર સારી વ્યવસ્થાજ
માણસને સંતોષ આપી શકે નહિ.

વળી જ્યાં રાજ્ય પ્રજા દ્વર રહે, એકબીજા વચ્ચે કામ
સિવાય બીજો ઉચો અંતરનો સંબંધ બાંધતાં વાંધા ઉઠે,
ત્યાં રાજકારભાર ગમે એટલો સાથે હોય તો પણ ત્યાં માત્ર
આદિસ, અદાલત અને કાયદા-કાનુન સિવાય બીજું કંઈ
હોઈ શકે નહિ. આટઆટલું છતાંય માણસ કેમ આમ
મુકાતો જાય છે, તેની અંદરનો આનંદ કેમ આમ ઉઠી
જાય છે તે સંબંધે કારભારીઓ કથોય વિચાર કરે નહિ,
માત્ર રાત્રી આંખ કરે; એટલુંજ નહિ પણ પ્રજા પોતે પણ
ચોતાને સારી રીતે સમજી શકે નહિ. આમ રાજ્યપ્રજા એક-
બીજાથી જુદાં રહેવાથી રાજકારભાર સૂકો ને જીવનહીન
બન્યા વિના રહે નહિ. કમનસીબે ભારતમાં પણ એમ જ
બન્યું છે એની કોઈથી ના પડાય એમ નથી.

ત્યાર પછી અઢારમી સદીના ફ્રાન્સની સ્થિતિ સાથે
આજના ભારતની સ્થિતિ મળતી આવે છે, એ વાત પણ
માનવી પડશે. આપણા રાજકારભારીઓનું જીવન આપણા
જીવન કરતાં જુદું જ ખરોજ છે. તેમનાં જ્ઞાનપાન, તેમના

વિલાસ-વિહાર, સમુદ્રની પેલી પાર આ પારનું તેમનું ખર્ચ, અહીંથી છૂટી લઇને વિલાયત જાય ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમાં અહીંના કામની જોગવાઈ અને તેમનાં પેન્શનને સૌ આપણે કરવું પડે. જોતજોતામાં એમના વિલાસની માત્રા વધી ગઈ છે, એ તો સૌ કોઈને જાણીતું છે. એ સૌ વિલાસનું ખર્ચ જોગવવાનો ભાર ભારતવર્ષને માથે છે, અને એને પોતાને તો બે વેળા પેટમાં નાખવાના પણ સાંસા છે ! એવી સ્થિતિમાં જે વિલાસી બળવાન પક્ષ, તેમનું અંતઃકરણ નિર્દય બને. જો કોઈ એમને કહે કે જુઓ, આ હતભાગી-આઓને પૂરું ખાવાનું પણ મળતું નથી; ત્યારે તેઓ સાબિત કરવા મંડી પડે કે, એમને જે ખાવાનું મળે છે તે પૂરતું છે ને સ્વાભાવિક છે. જે સૌ કારકુનો ચંદર વીસ રૂપિયામાં મજૂરની પેઠે મહેનત કરી મરે છે, તે પોતાના પરિવારનું શી રીતે પેટ ભરી શકતો હશે એનો વિચારભારે મહિનો ખાતો સાહેબ, વીજળીના પંખાનીચે ઠંડા થઈ જાય ત્યારે પણ કરવાની પરવા કરે નહિ. કારણ કે એ મનને શાન્ત સ્થિર રાખવા ચઢાય, નહિ તો એનું ખાધું પચે નહિ ને એનો પિત્તો ઉછળી આવે. એને થોડાથી ચાલે નહિ. અને ભારતવર્ષ ઉપર જ એનો આખો આધાર છે, એ વાત જો નક્કી જ છે તો પછી એ વાત પણ નક્કી જ છે કે, એની ચારે બાજુના લોક શું ખાય છે, શું કરે છે ને શી રીતે ઢહાડા કાઢે છે એનો વિચાર નિઃસ્વાર્થપણે તો એને કદી આવે જ નહિ. વળી એકાદ બે માણસ નહિ, કેવળ એક શાન્ત નહિ, એક મહારાજા નહિ, પણ સમગ્ર જાતિના લોગવિલાસ ભારતવર્ષે પૂરા પાડવા પડે. બહુ દૂર બેસીને બાદશાહ જેવા વિલાસ લોગવવા છતાં તેમને માટે કશા પણ સગ-પણ વિનાની પરદેશી જાતિનાં અગ્રવસ્ત્ર ઉપર છરી સુકાય છે. આવી નિષ્કુર વિષમતા રોજ ને રોજ વધ્યા જાય છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ?

આથી એક બાજુએ મોટા મોટા પગાર, બહુ બહુ પેન્શન ને લાંબા લાંબા ચોખા; બીજી બાજુએ કેવળ દુઃખ

ને અર્ધે ભૂખે પેટે ચલાવાતો સંસારવ્યવહાર ! માત્ર અન્ન-વસ્ત્રની જ તાણ છે એમ નથી, આપણી આબરૂ પણ એટલી હલકી, એકબીજાની કિંમતમાં પણ એટલો દેર કે કાયદાને હિસાબે પણ પશુપાતમાંથી આપણને બચવું બહુ મુશ્કેલ પડે. એવી રીતે તો જેમજેમ દહાડા જાય છે, તેમ તેમ ભારતવર્ષની છાતી ઉપરનો ભાર વધતો જ જાય છે, એ પણ વચ્ચેની વિષમતા પણ પાર વિનાની વધતી જ જાય છે, એ જાણવાનું હવે કોઈને બાકી નથી. આ સ્થિતિમાં એક બાજુથી વેદના અસહ્ય થતી જાય છે, બીજી બાજુએથી અવગણના પણ એટલી જ ગંભીર થતી જાય છે. આવી તાપની અવસ્થા જો આહુ જ રહે તો એક દિવસ વાવા-ઝોડું આવે જ એમાં કયો સંદેહ નથી.

આમ ડેટલુંક એક્ય હોય તોપણ આપણે કહેવું જોઈશે કે, વિશ્વવની પહેલાં અમેરિકા તથા ફ્રાન્સની સામે જે એકમાત્ર કોણડો હતો અને જે કોણડો ઉઠેલતાં તેમને મુક્તિ મળી જાય એમ હતી, તેજ કોણડો આપણે કોણડો નથી. આપણે જો દરખાસ્તના બળ વડે કે શરીરના જોર વડે રાજકર્તાને ભારતવર્ષમાંથી વિદાય લેવા રાજી કરી શકીએ તો પણ આપણે કોણડો ઉઠવી જાય નહિ, એવી સ્થિતિમાં તો અંગ્રેજ પાછો આવશે નહિ તો વળી એવો બીજો કોઈક આવી પડશે કે જેના મોંની ફાક ને પેટનો ઘેરાવો અંગ્રેજ કરતાં નાનો નહિ હોય.

કહેવાનું કારણ નથી કે, જે દેશ પોતાની જાતિને ગાંઠી એક મહાજાતિ બનાવી શકે નહિ, તે દેશમાં સ્વાધીનતા હોઈ શકે જ નહિ. કારણ કે સ્વાધીનતાનો 'સ્વ' ક્યાં છે ? સ્વાધીનતા ? કોની સ્વાધીનતા ? ભારતવર્ષમાં બંગાળી જો સ્વાધીન થાય તો દક્ષિણની નાયર જાતિ પોતાને સ્વતાંત્ર ઘડી માને નહિ; અને પાશ્ચિમની જાટ જાતિ જો સ્વાધીનતા પામે તો પૂર્વની આસામ પ્રદેશની જાતિ તેના કળનું જોરવ પામે નહિ. એક બંગાળામાંજ હિન્દુની સાથે મુસલમાન પોતાનું જાગ્ય એકડું કરવા રાજી હોય

એવા કશા લક્ષણ જણાતા નથી ત્યારે સ્વાધીન શાય કોણ ? હાથની સામે પગ, પગની મામે માથું એકે વારે જુડ રહીને હિસાબ ગણે ત્યારે લાલ એ વસ્તુજ કોની ?

એવો તર્ક પણ સભાગાય છે કે, વ્યામુઘી આપણે પારકાના આકરા વહીવટને તાબે રહીશું, ત્યામુઘી આપણે ભતિને બાધી શકીશું નહિ પગલે પગલે વાધા પડશે ને એકઠા મળીને જે મોટા મોટા કામ કરવાથી એજીબીજનો મેળ ભમે તે કામ કરવાનો અવસર જ મળશે નહિ આ વાત જો સાચીજ હોય તો તો પછી એ કોણડાનો કોઈ ઉકેલ જ નથી કારણ કે દુકડા કોઈ દિવસ આખા મામે તો વિરોધ જગાવી શકે નહિ, ને જગાવે તો જિતી શકે નહિ દુકડામા બળ ભાગે, ઉદ્દેશ્ય ભાગે, કામ કગવાની ખત પણ ભાગે વગી દુકડા પણ જડની પેઠે પડ્યા પડ્યા બચી તો શકે, પણ કોઈ ઉપાયે કોઈ વાયુવેગે તેને હલાવવા જતા- જ વીખગઈ પડે, ભાગી જાય, એક દુકડો બીજામા અથડાઈ બેના આર ધઈ જાય અને તેમનામા ગહેવી દુર્ગંજતા અનેક સ્વરૂપે જાગી ઉઠી એકબીજાનો સહાર કરવા મડી પડે. આપણે પોતે એક ના હોઈએ તો બીજાને જે આખો એક હોય તેને ખમેડી શકીએ નહિ, ગમે તો તે કૃત્રિમ રીતે એક થયો હોય તોપણ

ખમેડી શકીએ નહિ એટલું જ નહિ, પણ કોઈ બહુજ જરૂરને કારણે માનો કે તેમ કરી શક્યા તોપણ જે બહારના બધનને લીધે આપણે એકઠા થયા હતા, તે બધન પણ ત્યારે પૂરું જ થવાનું, તૂટી જવાનું ત્યારપછી તો આપણે અદરનો વિરોધ પાછો જાગવાનો તેવે મમયે મારામારી કાપીકાપી કર્યા પછી પણ એક થવાનું આપણી પામે કંઈ કારણ હશે નહિ વગી આપણને એવો મમય પણ કોઈ આપશે નહિ, કારણ કે આપણને મળેલા શુભ પ્રમગનો લાભ આપણે લઈ શકતા નથી ત્યાગે જગતમા જે મો બળવાન ભતિઓ વળતે કવળતે હમેશા વાટ ભેટી તૈયાર જ બેઠી હોય છે, તે કંઈ આપણા ઘરમા

ચાલતો ચુકકાડ નાટકના દ્રશ્યોની ચેઢે છેટેથી ભેટી માત્ર ચૂપચાપ બેસી રહેશે નહિ ભારતવર્ષ કંઈ એવો દેશ નથી કે લોભીઆની આખ એના ઉપરથી કદીયે ખમતી હોય

આથી જે દેશમાં વમતી જુદી જુદી ભતિઓ એક થઈને એક મહાભતિ ણની શકે નહિ, તે દેશ પરદેશીની સત્તા નીચે હોય કે ન હોય તે વિચારવાની જરૂર નથી એમ મહાભતિને જાણવાનોજ જ્યાં એક મોટો પ્રશ્ન આવી પડે છે, ત્યાં પીજા સૌ નાના નાના પ્રશ્નોએ એક જાણુ ખસી જવું ભેદભે-એજુજ નહિ, પણ પરદેશી રાજ્ય પણ એ જાણતમા કામ આવી શકે એમ હોય તો એને માટે તે રાજ્યને પણ આપણા ભારતવર્ષની સામગ્રીસ્વરૂપ માની લઈ કબૂલ કરી લેવું પડશે તેને અંતરની પ્રીતિથી કબૂલવાને બહુ વાધા છે એ જાધા વાધા દૂર કરીને અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય શું કરીએ તો આપણા આત્મમમાનને દબાવી શકે નહિ ? શું કરીએ તો તેમની સાથે આપણો ગૌરવભયો સખધ બાધી શકાય ? એ બહુ કઠણ પ્રશ્નો પણ વિચાર આપણે કરવો પડશે રાગ કરીને જો આપણે કદીએ કે 'ના, એ તો અમારે કરવું નથી,' તો એ વાત ચાલશે નહિ, આપણે એમ કરવુંજ પડશે કારણ કે જ્યાંસુધી આપણે એક મહાભતિ ગાઠી શક્યા નથી ત્યાંસુધી પરદેશી રાજ્ય તુ જે પ્રયોજન તે કદી પૂરૂ થશે નહિ

આપણા દેશનો સૌથી મોટો કોલ્લહો એ છે કે, થોડા દિવસ થયાં વિધાતાએ આપણી સર્વ ચેતનાનું કારણ બેચી આણીને એના હાથમાં મૂક્યું છે આપણે તે દિવસે ધાર્મ હવું કે, જગલગને કારણે એણે જે આપણા મન જાળ્યા છે, તેટલા માટે આપણે એને દેખાડી આપીશું, આપણે પરદેશી મીઠું હવે હાથમાં ઝાલીશું નહિ, દેશ માત્ર પરદેશી કાપડ બેચી નાખશું નહિ ત્યાં સુધી માણી પીશું નહિ, પારકાની સાથે ચુક કરવા નીકળ્યા, ત્યાં થરમાં જ એવું જુદું જામ્યું કે પહેલાં એવું કદી જોયું સાલજ્યું ન હતું હિન્દુસુન્નતમાનનો વિરોધ અહ

સ્માત્ ગંભીરરૂપે જાગી ઉઠ્યો.

એ વાતથી આપણને ગમે એટલું દુઃખ લાગે એમ હોય, તો પણ આપણે એ શીખવાની પણ જરૂર હતી. એ વાત આપણે નકકી જાણવાની જરૂર હતી કે, આપણા દેશમાં હિન્દુ અને મુસલમાન એ બે જુદાં તત્ત્વ છે એ વાત આપણે ગમે તે કામ કરવા નીકળીએ, તોપણ જૂદી જૂદી ચાલે એમ નથી. હિન્દુમુસલમાનના સંબંધમાં તો કશો દોષ ન હતો, પણ અંગ્રેજો મુસલમાનને આપણી વિરુદ્ધ ઉત્કેરી મૂક્યા છે એમ કહી જાતને છેતરવાથી કામ સરથે નહિ.

અંગ્રેજે બે મુસલમાનને ખરેખર આપણી વિરુદ્ધ ઉભા કર્યા છે, તો અંગ્રેજે આપણા ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. દેશમાંના એક મોટા વાસ્તવ સત્યનો આપણે મૂઢની પેઠે વિચાર કર્યો વિનાજ દેશનાં મોટાં મોટાં કામની સામગ્રીનો હિસાબ ગણતા હતા, ત્યારે શરૂઆતમાંજ એ સત્ય સામે અંગ્રેજે આપણી નજર કરાવી છે. એમાંથી કશું શીખ્યા વિના આપણે બે અંગ્રેજ ઉપરજ આંખ રાતી કરીએ તો આપણી મૂઢતા દૂર થવા સારૂ ફરી આપણે ફટકો ખાવો પડશે. જે સ્વાભાવિક છે, તે ગમે તેમ કરીને પણ આપણે શીખવું પડશે, એને ઓળંગી જવાના નકામા પ્રયત્નો કોઈ રીતે ચાલશે નહિ.

એની સાથે ખાસ એક વાત યાદ રાખવી જોઈશે કે, હિન્દુ અને મુસલમાન, અથવા હિન્દુઓની અંદરના જુદા જુદા ભાગો, અથવા ઉંચા નીચાઓની વચ્ચે મેળ નહિ થવાથીજ આપણાં કામ બરબાદ જાય છે; માટે કોઈ પણ રીતે મેળ કરીને આપણે બળ મેળવીશું એ વાત સૌ કરતાં મોટી નથી, માટે સૌ કરતાં સત્ય પણ નથી.

હું આ પહેલાં જ કહી ગયો છું કે, કેવળ માત્ર પેટ-પૂરતું ખાવાનું મળે, કેવળ માત્ર સભ્યમાં સારી વ્યવસ્થા મળે તેથી કંઈ પ્રાપ્ત જાય નહિ. કોઈકે કહ્યું છે કે, માણસ માત્ર રોટલીથી જીવી શકતો નથી. એનું કારણ એવું છે

કે, માણસને કંઈ એકલું શારીરિક જીવન જ નથી, આધ્યાત્મિક જીવન પણ છે. એ મહાજીવનનો ખોરાક પૂટયો છે એટલા માટે તો પરદેશી રાજ્યનો સર્વ પ્રકારનો વહીવટ સારો હોવા છતાં પણ આપણો આનંદ ચોપાઈ ગયો છે.

પણ જો આ ખોરાક કેવળ બહારથી એ રાજ્યને લીધે જ મળી જાય એમ હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે બહારથી મુદારો કર્યે આપણું કામ સફળ થાય. પણ પોતાના અંતઃપુરમાં બહુ દિવસથી આ ઉપવાસની સ્થિતિ ચાલી આવે છે. આપણે હિન્દુ-મુસલમાન, આપણે ભારતવર્ષના જુદા જુદા પ્રદેશના હિન્દુઓ એક જગ્યાએ રહીએ છીએ ખરા, પણ માણસને રોટલી કરતાં પણ જે ઉંચો ખોરાક પ્રાણ, શક્તિ અને આનંદથી પુષ્ટ કરી શકે, તે ખોરાકથી આપણે એકબીજાને જૂઠ્યા રાખતા આવ્યા છીએ. આપણી સૌ હૃદયવૃત્તિઓ, ભલા માટેના આપણા સૌ પ્રયત્નો આપણા કુટુંબકબીલામાં અને એક સાંકડા સમાજમાં એવા ગુંચાઈ રહેલા છે કે સાધારણ માણસની સાથે સાધારણ ભાઈ-આરાનો જે સંબંધ તે સ્વીકારવાને માટે પણ આપણે તૈયાર થતા નથી; તેટલા માટે નાના નાના બેટોમાં આપણે પડ્યા હોઈએ એમ એકબીજાથી છૂટા પડી ગયા છીએ, મહાદેશમાં થવું જોઈએ તેમ એક સમર્થ બલિ યનાવી શક્યા નથી.

દરેક માનવી મહામાનવી સાથે અનેક મંગળકારી વડે પોતાનું ઐક્ય નાના પ્રકારે બાંધી શકે. એથી અમુક લાભ થશે એટલા જ માટે નહિ, પણ એ તેનો પ્રાણ છે, તેનું મનુષ્યત્વ એટલે કે તેનો ધર્મ છે, માટે આ એકતા બંધાવી જોઈએ. એ ધર્મથી જેટલો એ પાછો પડે તેટલો એ નીરસ બની જાય. આપણા દુર્ભાગ્યને લીધે બહુ દિનથી ભારતવર્ષમાં આપણે આ નીરસતાને વશ થઈ પડ્યા છીએ. આપણા જ્ઞાન કર્મ આચાર વ્યવહારના, આપણી સર્વ પ્રકારની લેવડદેવડના મોટા મોટા રાજમાર્ગ આપણી નાની નાની મંડળીઓ આગળ આવીને અટકી પડ્યા છે; આપણું હૃદય અને આપણા પ્રયત્ન ઘણું કરીને આપણા

પોતાના ઘરમાં કે પોતાના ગામમાં જ રહે છે, એને વિશ્વ-માનવ સામે ખુલ્લાં મૂકવાના અવસર આપણે લીધા નથી. એજ કારણે આપણને પરિવારમાં આનંદ મળે છે, નાના સમાજની મદદ મળે છે, પણ મહામનુષ્યની શક્તિ અને સંપૂર્ણતાથી આપણે બહુ દિવસથી વિખૂટા પડી ગયા છીએ- દીનદીનની પેઠે છત્રીને માત્ર દહાડા કાઢીએ છીએ.

આ મોટી ખોટ ભાગવાનો ઉપાય જે આપણા પોતા-માંજ છે તે ન લઈ શકીએ તો પછી બહારથી તે ક્યાંથી લાવી શકીશું? પરદેશીઓના આદ્ય જવાથી આપણી એ ખોટ ભાગશે એવી કલ્પના આપણે શા માટે કરીએ છીએ? આપણે એકબીજા ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા નથી, એકબીજાને મદદ કરતા નથી, એકબીજાને ઓળખવા સુદાં પ્રયત્ન કરતા નથી, માત્ર આજ સુધી ઘરના આંગણાને પણ પરદેશ માની ઘરમાં પડ્યા રહીએ છીએ; એકબીજા માટેની જે બેદરકારી, જે અવગણના અને જે વિરોધ આપણે દૂર કરવો જ જોઈએ, તે શું માત્ર પરદેશી કાપડને જેવી કાઢવાને માટેજ કે માત્ર પરદેશી કારભારીઓની સામે આપણી શક્તિ ભહેર કરવાને માટેજ દૂર કરવાનો છે? ના, એ દૂર નાહી કદીએ તો આપણા ધર્મ ખીડાતો રહેશે, આપણું મનુષ્યત્વ સાંકડું રહેશે, આપણી ખુદ્દિ સાંકડી રહેશે, આપણા જ્ઞાનનો વિકાસ થશે નહિ, આપણું દુબળું ચિત્ત અનેક અંધ-સંસ્કારથી જડ થઈ રહેશે, આપણે અંદરની અને બહારની પરાધીનતાનાં અંધન છેદીને વિનાશયે વિનાસકોયે વિશ્વસ-ભાજમાં માથું ઉંચું રાખીને ફરી શકીશું નહિ. એ સંકેત્ય વિનાના બાધાવિનાના વિશાળ મનુષ્યત્વના અધિકારી થવાને માટેજ એકબીજાની સાથે એકબીજાના ધર્મનું અંધન બાંધવું જોઈએ. એ વિના માણસ કોઈ રીતે મોટો થઈ શકે નહિ અથવા કોઈ રીતે સાચો થઈ શકે નહિ. ભારતવર્ષમાં ગમે તે હશે, ગમે તે આવ્યા હશે, પણ તે બધાને લઈને આપણે સંપૂર્ણ થવું જોઈએ. ભારતવર્ષમાં વિશ્વમાનવના એક મોટા કોણકાનો ઉકેલ થવાનો છે. એ કોણકો એજ કે પૃથ્વીમાં.

માણસ રંગે, ભાષાએ, સ્વભાવે, આવરણે, ધર્મે વિચિત્ર છે—નરદેવતા એ વિચિત્રતા હોવાથી વિચાર—એ વિચિત્રતાને આપણે આજ ભારતવર્ષના મંદિરમાં એક કરીને ભેંટ્યું; સ્વાભાવિક ભિન્નતા છે એનો લોપ કરીને નહિ, પણ સર્વત્ર પ્રકાશનો ઉદાર અનુભવ કરીને, માનવી પ્રત્યેનો સહનશીલ પરમ પ્રેમ વરચાવીને, ઉંચા નીચા—પોતાના પારકા એ સૌની સેવામાં ભગવાનની સેવા છે એમ માનીને. બીજું કશું નહિ તો શુભ પ્રયત્નો વડે દેશને જિતી લો—જેઓ તમારા ઉપર સંદેહ આણે, એમના સંદેહને છુટી લો, જેઓ તમારા ઉપર દ્વેષ રાખે તેમના દ્વેષને જિતી લ્યો. બંધ બારણાં ઠોકો, વારંવાર ઠોકો—કશી નિરાશાથી, કશા અભિ-માનથી ખિન્ન થઈ પાછા ફરતા ના; માણસનું હૃદય માણસના હૃદયથી લાંબા વખત સુધી ઢલી પણ ફર રહી શક્યે નહિ.

ભારતવર્ષનો સાદ આપણા અંતઃકરણને સંભળાવે છે. એ સાદ વર્તમાનપત્રોની કોધભરી ગજનાઓમાં કે હિંસાભરી ઉશ્કેરણીના શબ્દોમાં સાચી રીતે પ્રકટ થાય છે એ વાત હું સ્વીકારતો નથી; પણ એ સાદ આપણા અંતરાત્માને જગાડે છે એમ ત્યારેજ માની શકાય કે જ્યારે આપણે ભતિવણુંનો લેદ ટાળીને હુકાળથી પીડાતા લોકોને ખારણે અન્નપાત્ર લઈને જઈએ, જ્યારે મોટા-નાનાનો લેદ ટાળીને પ્રવાસે આવેલા યાત્રાળુની મદદને માટે કેડ બાંધીએ, રાજપુરુષોના નિર્દય મંદેહ અને વિરોધ સમયે પણ, અટકાવ અને જીલમને સમયે પણ આપણા યુવકો ઠાઈ સંકટના સંભવથી અટકી પડે નહિ. સેવામાં આપણે સંકોચ સખતા નથી, કર્તવ્યમાં આપણે ભય ટળી ગયો છે, બીજાને સહાયતા આપવામાં આપણે ઉંચા-નીચાનો વિચાર ચાલ્યો ગયો છે વગેરે જે મુલક્ષણો દેખાવા લાગ્યાં છે તેથી બચી શક્યા છીએ કે, આપણને જે સાદ આપ્યો છે તેણે કરીને બધી સાંકડી ગલીઓમાંથી નીકળી બહાર આવીશું. ભારતવર્ષમાં આજ માણસ માણસને જોલાવે છે. આજ જ્યાં જેને જે કશાનો અભાવ હશે તે

પૂરે કરવાને આપણે જવું જોઈએ જાણ, સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાને માટે દૂર દૂરના ગામડાઓમાં વધને પણ આપણુ જીવન સુમર્યવું જોઈએ, ખીજા કોઈ પોતાના સ્વાર્થમાં કે તરંગમાં આપણે બંધાયે રહીશું નહિ જાણુ દિવસના સૂઝા ફુઝાળ પછી વરસાદ આવે ત્યારે વાવા ઝોડાને પણ ક્ષેતો આવે, પણ નવા વરસાદની શરૂઆતમાં વાવાઝોડુ આ નવા વિકાસનું સૌથી મોટું અગ નથી, તેમ કાચમટું પણ નથી બીજાનીના ચમકારા, વાદળાના ઠાંટકા ને પવનના તોફાન પોતાની મેળે શાન્ત થઈ જશે અને પછી તે વાદળા ફેરાઈ સર્વ આકાશને ઘેરી ઠંડા વાસુ છોડશે-ત્યારે દિશાએ વરસાદ વરસશે તે સૂઝા વાસણોને પાણીથી છલોછલ ભરી દેશે, જુખ્યાને ખેતરમાં અજાની આશા બધાવશે, આખો ને હૃદય ઠંડુ કરશે મગજમગજ એ વિવિધ અકળતાનો દિવસ જાણુ દિવસ વાર લેયા પછી આજ સ્વરતત્ત્વમાં દેખાય છે, એ સમાચાર નક્કીના બાણી ને આપણને બાણે આનંદ થાય છે એને માટે? ઘર છોડી ને ખેતરમાં આવવા માટે, ખેતી કરવા માટે, ખીજા વાવવા માટે-ત્યાર પછીથી સોનાની ફસલથી બ્યારે લક્ષ્મીના દર્શન થશે, ત્યારે એ લક્ષ્મીને ઘેર પધરાવી મહોત્સવ કરવા માટે

૧૬૦૬

૨૩-દેશનાયક

તેના જ્યારે રણક્ષેત્રમાં યાત્રા કરે, તે વેળાએ પાસેની ગલીમાંથી તેમને કોઈ ગાળ દે કે શરીર ઉપર ઢેકું મારે, ત્યારે અપમાનનું વેર લેવા તેજ સમયે છત્રભંગ થઈ તે ગલીમાં ફોડી જાય નહિ એ અપમાન એને સ્પર્શ પણ કરે નહિ, કારણ કે તેની સામે મહાસત્રામ-મહામૃત્યુ પડ્યું છે તેમજ જ્યારે આપણે યથાર્થભાવે આપણા દેશનું કાર્ય કરવાને યાત્રાએ નીકળીએ, ત્યારે તેના માહાત્મ્યને બળે નાના મોટા અનેક વિદ્વાલ આપણને સ્પર્શ કરી શકે નહિ-ક્ષણેક્ષણે નાના નાના મતભેદોને માટે ફોડાફોડી કરી વૃથા યાત્રાભંગ કરવો પાલવે નહિ.

આપણા દેશમાં આજકાલ જે સર્વ આન્દોલન-આલોચનાના તરંગો ઉઠ્યા છે, તેમાં કેટલાક તો માત્ર કલહ-સ્વરૂપ છે. બેશક, દેશવત્સલ લોક એ કલહને માટે અદર અદર શરમાય છે, કારણ કે કલહ નિર્બળનું બળ છે, અકર્મ-પ્રયત્નો એક પ્રકારનો આત્મવિનોદ છે.

દેશમાં ચારે દિશાએ દષ્ટિ નાખશે તો જણાશે કે લોક એટલું દુઃખ એવે મૂળે મોઢે વહન કર્યો જાય છે કે જગતમાં બીજે કોઈ સ્થાને એવો દેખાવ નજરે પડશે નહિ નિરાશા, નિરાનદ, ભૂખ, રોગ એ સૌએ પ્રાચીન ભારતવર્ષના મહિરની ભીતને તોડીફોડીને ધૂળ કરી છે. દુઃખના જેવું કઠોર સત્ય બીજું કયું? એના જેવી દારુણ પરીક્ષા બીજી કઈ? એની સાથે રમત કયે? ચાલે નહિ, એની સામે આંખો ખીચી શકાય નહિ, એ સબ ધે

કૃત્રિમ કલ્પનાઓ કરવાનો અવકાશ પણ નહિ, એ શંત્રુ-
મિત્ર સર્વને સખત રીતે વીંધી નાખે. આ દેશવ્યાપી
દુઃખના સંબંધમાં આપણે કેવો વ્યવહાર આચરીએ છીએ
તે માપવાથી જ આપણા મનુષ્યત્વનું સાચું માપ થશે.
આ દુઃખના કાળા કઠણ કસોટીપથ પર ઉપર આપણે દેશા-
નુરાગ ને ઉજળી રેખાઓ પાડે નહિ, તો નિશ્ચય જાણ્યો કે,
એ સાચું સોનું નથી. જે સાચું નથી તેનું મૂલ્ય કોણ આપે ?
અંગ્રેજ એ વિષયનો ઝવેરી છે, તેને છેતરશે. શી રીતે ?
આપણા દેશહિતૈષણના ઉદ્દોગ ઉપર તેની શદ્દા શી રીતે
બેસાડવી ? પોતે આપીએ તોજ હાવો કરી શકીએ; પણ
સાચું કહો, આપણે શું કર્યું છે ? દેશના હારણ દુઃખને
દિવસે આપણામાંથી સુખી છે, તેઓ સુખમાં પડ્યા છે;
જેમને અવકાશ છે, તેઓ આરામમાંથી જરા પણ દૂર
થતા નથી; જે કંઈ ત્યાગ થયો છે તે એટલો થોડો છે
કે કહેવો પણ નકામો છે; જે કંઈ સહન કર્યું છે, તેના
કરતાં અનેકગણી ખૂંચો પાડી છે.

આનું કારણ શું ? એનું કારણ એ કે, આજ સુધી
પારકાને બારણે માથું ફેડવાની ચર્ચા કરી છે, સ્વદેશ-
સેવાની તો ચર્ચાજ કરી નથી. દેશનું દુઃખ તો, ગમે તો
વિધાતા, ગમે તો સરકાર દૂર કરશે એ વિશ્વાસે રહ્યા છીએ.
આપણે એકઠા થઈએ, મત લઈએ અને એ કાર્ય કરવા મંડી
પડીએ, એ વાત તો આપણે અકપટભાવે આપણી પોતાની
પાસે પણ સ્વીકારતા નથી. આથી દેશના લોકની સાથે
આપણા હૃદયનો સંબંધ બંધાય ના; દેશના દુઃખની સાથે
આપણા પ્રયત્નોનો ભેગ જામે ના; વાસ્તવતાની ભીંત ઉપર
દેશાનુરાગ જામે ના એટલાજ માટે ફંડનું પાનીઉં લઈ
મફત રખડી ગયે ને કામ પડ્યે કોઈ ઉત્તર પણ દે ના.

વીસ વર્ષ ઉપર, પ્રેસીડેન્સી કોલેજના તે વખતના
અધ્યાપક ડૉક્ટર શ્રીયુત પ્રસન્નકુમાર રાય મહાશયને ઘેર
છાત્રસમ્મેલન થયું હતું, તે વખતે જે ગાન ગવાયું હતું,
તેનો એક શ્લોક નીચે ઉતારું છું:

“ શબ્દોએ રચેલું જાળ અને વિના આંસુનું રોપું મિથ્યા છે. આવેદન-નિવેદનના ભારથી માથું નમ્મું જાય છે. રોઇને દયા માગવી ને જગતની સામે બિખારીને વેશે કરવું, એથી તો લાજ આવે છે. આપણું કામ આપણે તો કરતા નથી ને બીજા ઉપર આટલો રોષ શો ?

“ પોતેજ પોતાની શરમ ઉખાડો, પારકાને બારણે રખડો ના. માનને માટે પારકાને પગે પછી લીખ માગવી એ બધી લીખોમાં હલકી છે. આપો-આપો કહી પારકાની માછળ પાછળ ભટક્યે અને રડ્યે કશું મળે ના. જો માન જોઇએ, પ્રાણ જોઇએ તો પહેલાં પ્રાણ સમર્પો.”

ત્યારથી આજ વીસ વર્ષ પછીના વિદ્યાર્થીઓ આજ નિઃસંદેહ કહેશે કે, આજ અમે અરજીઓનો યાજ મૂકી દઇને હાથ ખાલી કરીશું, આજ તો અમે પોતાનું કામ પોતેજ કરવા તૈયાર થયા છીએ. એ વાત સાચીજ હોય તો તો સાફ, પણ પારકાના ઉપર અભિમાન શા માટે રાખવું ? જ્યાં અભિમાન છે ત્યાંજ ગુપ્તભાવે પ્રાર્થના-અરજી આવી પડે છે. આપણે પુરુષની પેઠે બલિષ્ઠભાવે સ્વીકારી લેવું નહિ કે, આપણે વિદ્યો સ્વીકારીશું ? આપણે પ્રતિકૂળતાને ઝાળંગીશું ? વાત વાતમાં આપણી આંખમાં આંસુ કેમ ભરાઈ આવે છે ? આપણે શા માટે એમ વિચારીએ છીએ કે, શત્રુમિત્ર સર્વ મળીને આપણો માર્ગ સુગમ કરી લઈશું ? ઉન્નતિનો માર્ગ તો દુર્ગમ છે, એ વાત જગતના ઇતિહાસમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

હુરસ્ય ધારા નિશ્ચિતા હુરત્યયા દુર્ગમં પથસ્તાત્ કવયો વદન્તિ ।

હુરત્યય-મુશ્કેલીથી ઝાળંગાય એવો-માર્ગ બીજા સાફ ન કરી આપે, સીધો ન કરી આપે, તો આપણે માત્ર કુરિયાદોમાં હહાડા કાઢીએ, અને મોં ચઢાવીને બડબડ કરીએ, ત્યારે આપણે આપણી શાળનાં કપડાં પહેરીશું, આપણી પાઠશાળાઓમાં ભણીશું એ અભિમાન તે શા ઉપર ?

હું પૂછીશ કે, સર્વનાશની સામે ઉભેલા કેને અભિમાન આવે ? મૃત્યુ-શય્યાને ઉશીકે બેસી કોણ કલહ કરવા

માંડે? આપણે શું જોતા નથી કે, આપણે મરવા માંડ્યું છે? હું આ રૂપકની ભાષામાં બોલતો નથી, આપણે સાચેસાચો મરવા પડ્યા છીએ. જેને વિનાશ કહે, જેને વિલાપ કહે, તે અનેક રૂપ ધરી આપણી આ પુરાતન જાતિના ઘરમાં પેઠા છે. મેલેરિયાથી હબરો માણસો મરે છે, મરતા નથી એ જીવન્મૃત થઈ ગયા છે ને પૃથ્વીનો સાર વધારે છે. એ મેલેરિયા પશ્ચિમથી પૂર્વમાં અને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં વ્યાપી ગયો છે. પ્લેગ એક રાત્રિનો અતિથિ થઈ આવ્યો; પછી તો વર્ષ ઉપર વર્ષ આલ્યાં ગયાં, તોય નરરક્તની એની તરસ છીપતી નથી. જે વાઘે એક વાર મનુષ્યમાંસનો સ્વાદ ચાખ્યો, પછી તે જીલની લાલસા કેમે કરી છોડી શકે નહિ. હુકાળ એમજ વારંવાર ફરી ફરીને આવે છે ને લોકનાં ઘરખાર સૂનાં કરી મૂકે છે. આને દેવની દુર્ઘટના માની આંખો મીંચી શું પડ્યા રહીશું? સમસ્ત દેશ ઉપર મૃત્યુની કાણું વિનાની આ જાળ વીંટાયેલી દેખીએ છીએ તેને શું આકસ્મિક કહી સૂઈ રહીશું?

એ આકસ્મિક નથી. એણે વ્યાધિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મૂળ નાખ્યાં છે. એવી રીતે અનેક જાતિઓ મરી પરવારી છે—આપણે પણ આ દેશવ્યાપી મૃત્યુને વિનાશપ્રયત્ને ફર કરી શકીશું, એણું જનવાનો સંજલ નથી. આપણી આંખ સામે લેઈએ છીએ કે, જે જાતિઓ મુસ્ત ને સજાળ છે તે પણ પ્રાણરક્ષાને માટે પ્રતિક્ષણ લઠાઈ કરે છે—ત્યારે આપણા જીર્ણ દેહ ઉપર મૃત્યુદેવ વારંવાર નખ માર્યા જાય છે. એ દશામાં વિના પ્રયત્ને આપણે જચી શકીશું?

એ વાત આપણે મનમાં રાખવીજ પડશે કે, મેલેરિયા—પ્લેગ—હુકાળ એ તો બહાર દેખાતાં માત્ર લક્ષણ છે, બાકી મૂળ રોગ તો દેશની નાડીમાં જામી ગયો છે. આપણે આજ સુધી એકલાવે ચાલ્યા આવીએ છીએ—આપણા હાટે-વાટે, ગામે-ઘરે આપણે એકલાવે જયવાની વ્યવસ્થા કરી છે, આપણી એ વ્યવસ્થા બહુ કાળની પુરાતન છે. ત્યાર પછી આજે બહારના સંઘાતથી આપણી વ્યવ-

સ્થામાં ફેર પડી ગયો છે. એ નવી અવસ્થાની સાથે આપણે પૂરી રીતે યોગ કરી શક્યા નથી—એક જગાએ મેળ થતાં બીજી જગાએ તૂટે છે. એ નવી અવસ્થાની સાથે આપણે પૂરો મેળ કરી શકીએ નહિ, તો આપણે મરવું જ પડે. પૃથ્વીની જે સર્વ બંધિઓ મરી પરવારી, તે એવીજ રીતે !

મંલેરિયાનું કારણ દેશમાં નહું જ છે એમ નથી. પૂર્વે પણ આપણા દેશમાં લેજવાળી જમીન હતી, વનજંગલ તો આજના કરતાં પણ વધારે હતાં; અને મચ્છરનો અભાવ તો કદીયે નહોતો, પણ દેશ તે વારે સમૃદ્ધિવાન હતો. સુદ્ધ કરવા જઈએ તો સાથે ખોરાકની વ્યવસ્થા પણ કરવી પડે. સર્વ પ્રકારના રોગચાળાની સાથે લડવાને તે વારે આપણી પાસે ખોરાકનો અભાવ ન હતો. આપણાં ગામડાંની માતા અન્નપૂર્ણા તે વારે પોતાનાં બાળકોને ભૂખ્યાં રાખી પૈસાને લોકે પારકાં બાળકને ધવસવતી નહોતી, એટલુંજ નહિ, પણ તે સમયની સમાજવ્યવસ્થા એવી હતી કે ગામડાંનાં જળાશયો ખોદાવવા અને સમારવા માટે પારકા સામે તાકી રહેલું નહોતું પડતું—ગામડાંની ધર્મબુદ્ધિ ગામડાંની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા સદા જાગ્રત રહેતી. આજ બંગાળામાં ગામે ગામે જળકષ્ટ આવી પડ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન જળાશયો ગંદાં થઈ પડ્યાં છે. એવી રીતે શરીર જ્યારે અન્ન વિના હીનબળ થઈ જાય, પાણી સુધાયાં વિના રોગનું ઘર થઈ પડે, ત્યારે બચવાનો ઉપાય શો ? એથી પ્લેગનો પણ આપણા દેશમાં પગ પેઠો છે; કોઈથી એને રોકાતો નથી; કારણકે પુષ્ટિને અભાવે આપણું શરીર નબળું થઈ પડ્યું છે.

પુષ્ટિનો અભાવ થવાનું મુખ્ય કારણ શું ? જુદી જુદી નવી નવી પદ્ધતિએ દેશનું અન્ન વિદેશમાં વાલ્યું જાય છે. આજ સુધી જે અન્ન ખાઈને આપણે માણસ રહ્યા હતા, તે અનાજ હવે પેટપૂરતું મળતું નથી. ગામડામાં જઈને જુઓ—હાથ ફાલેલ, ઘી મોંઘું અને તેલ શહેરમાંથી આવે ! તેને પૂર્વના અભ્યાસથી માની લઈએ કે, એ તો સરસીઈ ને

સંતોષે ખાઈએ; વળી જ્યાં પાણીનું દુઃખ ત્યાં માછલાનો પણ અભાવ. સસ્તામાં સસ્તું કવીનીન થયું છે. મમરત દેશની જીવનશક્તિનો મૂળમંથન ધીરે ધીરે ઘસાતો ન હોય એવો એકે દિવસ જતો નથી. શાહુકારની પાસેથી દેવું કર્યું તે સમયે તો તે વાળવાની શક્તિ હોય, પણ મંપત્તિ ઘસાતાં જે શાહુકાર એક પ્રકારનો લેણદાર હતો તે કાયમનો થઈ જાય. એમ જ આપણા દેશમાં મેલેરિયા, પ્લેગ, કોગળીઈ, દુષ્કાળ કોઈ કોઈ પ્રસંગે અતિથિ થતાં, તે શક્તિ ઘસાતાં ધીરે ધીરે ઘરજમાઈ થઈ પડ્યાંને કાઢ્યાં જતાં નથી; આપણું મૂળધન ઘસાતું આબંધું છે, હવે શાહુકાર હિંદરાણી કરવા આવતો નથી, હવે તો ઘરખેતરમાં ને વાડીવજીરામાં ખગ જમાવી પડ્યો છે. વિનાશ જો આમ થતો જ ચાલે, તો વર્ષવર્ષનો હિસાબ લેતાં પારક્યાં આવે?

આવી સ્થિતિમાં રાજની મંત્રણાસભામાં-લેજીસ્લેટિવ કોસિલમાં-એક બે પ્રશ્ન પૂછવા હોય તો પૂછે, એનો મને વાંધો નથી. પણ એથી શું વળી ગયું? ગરજ એના કરતાં આપણને વધારે નથી? ઘરમાં આગ લાગે ત્યારે પોલીસના થાણામાં ખબર આપીને નિરાંતે બેસી શક્યો? ઘરમાં બેરી-છોકરાં બળી મરે, ત્યારે દારોગાની શિથિલતા માટે માજિસ્ટ્રેટ પામે ફરિયાદી કરવા મોટી સલાહ લરશે તેણે વળવાનું શું? ગરજ તો આપણે છે! મરીએ છીએ તે આપણે! અભિમાન કરવાનો, કલહ કરવાનો, વાટ જોવાનો હવે આપણને વખત નથી. જે કંઈ ધાય તે કરવાને માટે આપણે જ કેડ ખાંધવી જોઈએ. પ્રયત્ન કર્યો હોયેશાં કાર્ય સિદ્ધ થાય, ન પણ થાય; પણ આવવાની નિષ્ફળતા તો સ્વીકારાય ના-એણાવિનાની નિષ્ફળતા એજ પાપ છે-એ જ કલંક છે.

આપણા દેશની જે દુર્ગતિ થઈ પડી છે, તેનું કારણ આપણા પ્રત્યેકના અંતરમાં છે અને આપણી જાત સિવાય બીજા કોઈથી એ કદી દૂર કરી શકાયે નહિ. આપણે પાગ્ધાનાં પાપનાં ફળ ભોગવીએ છીએ એ કદી જ સાચું નથી, અને આપણા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પારકાથી નિરાંતે

કરાવી લેવાશે એવી પણ કદીજ આશા રાખી શકાશે નહિ.

સૌભાગ્યે આજ દેશને ભુદે ભુદે સ્થળે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે 'શું કરીએ, કેવી રીતે કરીએ ? આજ કર્મ કરવાની ઇચ્છા આપણને થઈ છે, કામે લાગ્યા પણ છીએ; એ ઇચ્છા નિરાધાર ન થઈ પડે, આપણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ન થાય, પ્રત્યેકની છુદ્ડ છુદ્ડ શક્તિ છટા છટા કણ થઈ નાશ ન પામે તે વિષે આપણે આજ સુપૂર્ણ ધ્યાન દેવું જોઈએ. રેલ-ગાડીની વરાળ સીસોટી વગાડવા માટે નથી, એ તો ગાડી ચલાવવા માટે છે. સીસોટી વગાડવામાં જ સમસ્ત વરાળ ફૂંટી દેવામાં આવે, તો અવાજ તો પ્રચંડ થાય, પણ ગાડી ચાલતી બંધ થઈ જાય. આજ દેશમાં જે ઉદ્યમ ચાલી રહ્યો છે, તેને વ્યવસ્થિત કરી એક નીકમાં નહિ વહેવડાવીએ તો ધણું વ્યર્થ જાય, પરસ્પર વિરોધ પણ કરે, નવાં નવાં દળ બંધાય અને સામયિક પ્રશ્નો ને આકર્ષણ ગુચ્છ કાર્યોને મહાસ્વરૂપ આપી દઈને પોતાની શક્તિનો અપવ્યય કરે.

દેશના સમસ્ત ઉદ્યોગને એમ વ્યર્થ થતાં અટકાવીને એક દિશામાં ફેરવી લાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે કોઈ એક જણને આપણા અધિનાયકરૂપે સ્વીકારવો. દેશમાં એકઠા થઈને વાદવિવાદ તો કરી શકાય, પણ તેવી રીતે કામ કરી શકાય નહિ. શાકગજલમાં ગમે તેમ એકઠા થઈને ઝઘડા કરી શકાય, પણ સુદે ચડતાં તો એના-પતિ જોઈએ. વાતો કરતાં નાના પ્રકારના લોક એકઠા થઈ શો ઉચે સ્વરે પોતપોતાને મરણ મુજબ બોલી શકે, પણ વહાણ ચલાવવાનું હોય તો તો એક ટંડેલની જરૂર પડે.

મારા દેશવાસીઓને આવે હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે, તમે કોધના માર્યા આત્માને વિસરો ના. હોલ મટાડવા માટે માત્ર વિરોધની ચેષ્ટા ન કરો. લિપ્તા માગવા જઈએ તો પારકાના મોં સામે તાટી રહેવું પડે; વિરોધ કરવા જઈએ, ત્યારે પણ પારકા ઉપર સર્વ ધ્યાન દેવું પડે. એ જયને ભાગ નથી. એ સર્વની પ્રગળ ઉપેક્ષા કરીએ તોજ મંગળસાધનનું મહાગૌરવ પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે વિજયી થઈ શકીએ.

તમે ખ્યાલ રાખજો કે, જંગલંગ આજ મુખ્ય વિષય નથી, મેં તો એને નાનો કરી નાખ્યો છે. શી રીતે નાનો કરી નાખ્યો છે ? જંગલંગના આઘાતથી આપણે સમસ્ત જંગલોએ એકઠા થઈને વેદનાને જળે સ્વદેશના તરફ જોડું કે તસ્ત જ એ જંગની કૃત્રિમ રેખા નાનાથી નાની થઈ ગઈ. આજ સમસ્ત મોહને કાપી સ્વદેશની સેવા સ્વ-હસ્તે કરવાને માટે આપણે તૈયાર થઈ ઉભા, તેની સામે જંગના નખના ધા તુચ્છ થઈ ગયા ! પણ આપણે જો કેવળ પીટીશન ને પ્રોટેસ્ટ (અરજ અને વિરોધ), બહિષ્કાર ને નાયાજતા કરીને બેસી રહ્યા હોત તો જંગલંગ માટે થાત, આપણે નાના થાત-પરાભૂત થાત. કાલોંધલનો શિક્ષા-સહયુક્તે આજ ક્યાં ઉતરી ગયો છે ! આપણે તુચ્છ કરી દીધો છે; ગાળાગાળો કરીને નહિ, મારામારી કરીને પણ નહિ. ગાળાગાળો મારામારી કરી હોત તો તો એ ચઢી વાગત. આજ આપણે વિદ્યાદાનની આપણી પોતાની વ્યવસ્થા કરવા તૈયાર થયા છીએ. એથી આપણા અપમાનનો દાહ, આપણા આ-ઘાતની ક્ષતવેદના એકેવાદે મળી ગઈ છે. આપણી સર્વ ક્ષતિ સર્વ હાંછનની ઉપર તરી આવી છે. પણ એ માટે જો આજ સુધી કેવળ મહાસભાઓ ભરવા દેશના એક પ્રાન્તથી બીજા પ્રાન્ત સુધી દોડાદોડ કરી મૂકત, નાક ચઢાવીને નાકમાંથી ઉચ્ચારેલી ફરિયાદો સમુદ્રની આ પારથી પેલે પાર સુધી તરાવી મૂકી હોત, તો છોટીને માટી કરી મૂકત અને એમની સામે આપણી જાતને નાની કરી મૂકત. હાલ ખારિસાલને રસ્તે આપણાં ઘોડાંક માથાં ભાગ્યાં અને ઘોડો દંડ પણ દેવો પડ્યો. પરંતુ એ વ્યાપાર ઉપર સમ-સ્ત એક દઈ નેતર ખાધેલા જાળકની પેઠે ભેંકડો મૂક્યે તો આપણાં ગૌરવ જાય. એ સામાન્ય વાતની ઉપર ચઢી ન બેસતાં, માત્ર આંસુ જ પાડ્યા જઈએ તો લાલ મરવું પડે. ઉપર ચઢી આવવાવાનો એક ઉપાય છે. જેને આપણે નાયકપદની માળા આરોપીએ તેને રાજદરબારને દરવાજેથી પાછા લાવી આપણી કુટીરને આંગણે પુણ્યવેદિકા

ઉપર સ્વદેશના ઋતપતિરૂપે અભિવેક કરો. કુદ્રની સાથે મારામારી કરી દિવસ કાપવા એ કંઈ જય મેળવવાનો ઉપાય ન હોય—તેની ઉપર આવવામાં જ જય છે. આપણે આજ આપણા સ્વદેશના કોઈ મનસ્વી પુરુષનું કર્તૃત્વ જો આનંદ સાથે, ગૌરવ સાથે સ્વીકારી શકીએ, તો એમસંને આપણામાંના કોની સાથે કેવો વ્યવહાર કર્યો છે, કેંપના આચરણમાં કાયદાવિરુદ્ધ કંઈ થયું છે કે નહિ, તે તુરંચથી તુરંચ થઈ સામયિક ઇતિહાસના કાગળ ઉપરથી એકેવારે ભુંભાઈ જશે. વસ્તુતઃ આ ઘટનાઓને તુરંચ માની ફેંદી નહિ દઈએ તો આપણું અપમાન ફર થશે નહિ.

સ્વદેશના હિતસાધનનો અધિકાર આપણી પાસેથી કોઈ છૂટી શકે નહિ—એ અધિકાર દેવદત્ત-સ્વાયત્તશાસન મદાકાળનું આપણુંજ છે. રાજા સૈન્ય લઈને લલે પહેરો ભરે, રાતા કે કાળા ગાઉન પહેરીને લલે ન્યાય કરે, લલે કદી અનુકૂળ ને કદી પ્રતિકૂળ થાય; પણ પોતાના દેશનું કલ્યાણ પોતે કરવાનો જે સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ-અધિકાર, તે નષ્ટ કરવાની શક્તિ કોઈનીજ નથી. એ અધિકાર આપણે પોતેજ નષ્ટ કરી શકીએ. એ અધિકાર જો આપણે ન અહણુ કરીએ તો નષ્ટ થાય. પોતેજ એ અધિકાર ખોઈ જેસી પારકાના ઉપર કર્તૃવ્યશિથિલતાનો દોષ આરોપીએ તો આપણે માથે લાજ પર લાજ ! મંગળ કરવાનો જેમનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી, તેઓ તો માત્ર દયા કરે, તેમની પાસેથી સમસ્ત મંગળ, સમસ્ત સ્વાર્થત્યાગ કરવાની આશા રાખવી ને પોતે કશાનો ત્યાગ કરવો નહિ, એથી કાર્યજ થાય ના. એવી દીનતાનો અનુભવ કરવો એ શું કઠણ છે !

માટેજ હું કહું છું કે, સ્વદેશના મંગળસાધનનું કર્તૃત્વસિંહાસન આપણી સામે શૂન્ય પડી આપણને પ્રતિ-ક્ષણે લજવાવે છે. હે સ્વદેશસેવકગણ ! એ પવિત્ર સિંહા-સનને વ્યર્થ કરો ના, એને પૂર્ણ કરો. રાજ્યશાસનનો અ-સ્વીકાર કરવાનું પ્રયોજન નથી—એ તો કોઈ વેળા શુભ, કોઈ વેળા અશુભ, કોઈ વેળા સુખ ને કોઈ વેળા અસુખને આકારે

આપણા પર થઈને વહી જશે, પણ આપણા પ્રત્યેનું આપણું શાસન જ ગંભીર, એજ સત્ય, એજ ચિરસ્થાયી, એજ શાસનથી જાતિ યથાર્થ રીતે ઘડાય, જહારને શાસને નહિ એજ શાસન આજ આપણે શાન્ત દેહ પવિત્ર ચિત્તે શ્રદ્ધીશુ

જો આપણે એ શ્રદ્ધા કરીએ, તો સર્વે પોતપોતે મોટા થઈ બધનહીન થઈ ગયે ચાલે નહિ. એક જણને માન્યે આપણે યથાર્થભાવે પોતાને માની શકીએ. એક જણનો આપણે સર્વેએ સ્વીકાર કરવો જોઈએ એક જણનો દક્ષિણ હસ્ત આપણી સર્વની શક્તિએ બલિષ્ઠ કરી દેઈશુ. આપણું સર્વના વિચાર એમના મત્રણાભંડારમા એકઠા થશે અને એમની આશા આપણા સર્વની આજ્ઞાક્રમે ઘેરઘેર ગાળી ઉઠશે.

જેઓ પીટીશન વા પ્રોટેસ્ટ (અરજી વા વિરોધ), પ્રણય વા કલહ કરવાને રાજવાડીની સડકે દોડાદોડી કરી મૂકે છે તે એને દેશનું મુખ્ય કાજ માને છે, તે દળમાનો હુ નથી, એ ફરીથી જણાવવાની જરૂર નથી. આજસુધી જેઓ દેશહિતનું મત ધારણ કરનારા નાયક થતા આવે છે, તેઓ રાજમાર્ગની સૂઝી રેતીને આંસુથી અને ધમ્મથી સિંચી, ઉત્પાદન કરવાની ચેષ્ટા કરતા આવ્યા છે, તે પણ હુ જાણું છું. માછલાવિનાના પાણીમા જળ નાખી રાતદિવસ કિનારે બેસી રહે, અતે માછલાં મળે એવી આશાનો એમને નશો થઈ, એને નિઃસ્વાર્થ નિષ્ફળતાનો નશો કહેવાય, માનવ સ્વભાવમા એને પણ સ્થાન છે. પણ એટલા માટે નાયકો ઉપર દોષ દઈ શકાતો નથી, એ આપણા લાભનો દોષ છે. દેશની આકાશ મૃગજળની દિશાએ ન દોડતાં જળાશયની દિશાએ વહે, તો તેઓ તેને નક્કી એ દિશામા વહન કરી લઈ જાય, વિરુદ્ધ માર્ગે ચાલી શકે નહિ.

ત્યારે નાયક થવાની સાર્થકતા શી, એ પ્રશ્ન ઉઠી શકે. નાયકનું કર્તવ્ય કાર્યપરિચાલન-બમને માર્ગે હો કે બમસંયોધનને માર્ગે હો. આંતરહિત તત્ત્વદર્શી નાયકને માટે વાટ જોઈ બેસી રહે કશું કામ થાય નહિ દેશે ચાલવું જ જોઈશે; કારણ કે ચાલવું સ્વાસ્થ્યકર છે, બલકર

છે. આટલા દિવસ રાજકીય હિલચાલને માર્ગે ચાલ્યા હોય, તેથી ખીજે ક્ષણલાલ ગમે એટલો સામાન્ય થયો હશે, પણ નક્કી બળલાલ તો થયો છે—નક્કી એથી આપણું ચિત્ત બગ્ગત થયું છે, આપણું જડત્વ દૂર થયું છે. ઉપ-દેશથી ભ્રમનું મૂળ કદી પણ ઉપડી આવે નહિ, વારંવાર અંકુરિત થઈ ઉઠી આવે. ભોગ વડે કર્મનો ક્ષય થાય, એમજ ભ્રમ કરતાં કરતાં યથાર્થભાવે ભ્રમશુદ્ધિ થાય; નહિ તો એની જડ મરવાની નહિ. ભૂલ કરતાં મૂને ભય થતો નથી, ભૂલની શંકાએ નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહેતાં ભય લાગે છે. દેશની વિધાતા દેશને વારંવાર વિમાર્ગે ફેંકતાં ફેંકતાં માર્ગ દેખાડી દેશે—શુભમહાશય પાઠશાળામાં બેસીને માર્ગ દેખાડી શકશે નહિ. રાજમાર્ગે દોડાદોડી કરી જેટલું ક્ષણ પામી શકાય, એટલા સમયમાં પોતાનાં ખેતર ખેડયે વધારે લાભ થવાનો સંભવ છે, એ વાત સારી રીતે સમ-જાવવાને માટે આટલા દિવસની વિક્ષણતા શુરુની પેઠે સામી ઉભી છે. એ શુરુની શિક્ષા જ્યારે હૃદયમાં ઉતરશે, ત્યારે જ જેઓ સડકે દોડે છે, તે ખેતરવાટે ચાલવા માંડશે. અને જે ઘેર પડ્યા રહ્યા છે, એ તો નથી સડકના કે નથી ખેતરના; તેઓ તો અવિચલિત જ્ઞાનના આડંબર, પડ્યા પડ્યા સર્વ આશાથી, સર્વ સફળતિથી ભ્રષ્ટ થવાના.

આથી દેશને ચાલવું પડશે. ચાલશે તો જ એની સર્વ શક્તિ એની મેળે જાગશે, બેલશે; પણ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલવાને ચાલક જોઈએ, માર્ગનાં સર્વ વિગ્ન ટાળવાને વીજરાઈ પડેલી વ્યક્તિઓનું દળ ખાંધવું જોઈએ, સ્વતંત્ર શક્તિઓને એકત્ર કરવી જોઈએ, એક જણનું નાયકત્વ સ્વી-કારી દૃઢ નિયમને અધીન રહી પોતાની મતલિખ્તતાને યથા-સંભવ નિયમિત કરવી જોઈએ; નહિ તો આપણી સાર્થકતાની શોધની આ મહાયાત્રા દીર્ઘકાળ સુધી કેવળ દોડાદોડીમાં, ખૂમાખૂમમાં અને મારામારીમાં નષ્ટ થઈ જશે. (૧૯૦૭)

૨૪-પવના પ્રાદેશિક સંમેલનમાં આપેલું માષણ

માજની આ મહાસભામાં સભાપતિનું આસન લેવા આમંત્રણ કરીને મને આપે જે માન આપ્યું છે, તેને માટે હું અયોગ્ય છું એ વાત જણાવવીજ નિરર્થક છે. ખરી રીતે તો એવું માન ગ્રહણ કરવું સહજ છે, પણ પાર ઉતારવું કઠણ છે. અયોગ્ય માણસને ઉચ્ચપદે બેસાડવો એ તેને પદચ્યુત કરવાનોજ ઉપાય છે.

ખીલે પ્રસંગ હોત તો આવી મોટી જવાબદારીમાંથી નીકળી જવાની ચેષ્ટા કરત; પણ આજે આપણા આત્મ-ભંગને સંકટકાળે-જ્યારે કાંઠે વાઘ ને પાણીમાં મગર છે, આત્મીય સમાજમાં પણ એકબીજા સાથે જ્યારે કોઈ ધૈર્ય ધરી શકતું નથી, જ્યારે નિશ્ચય જાણું છું કે આ સભાપતિ-નું આસન નથી સુખનું આસન કે નથી માનનું આસન, અપમાનની શંકાઓ આરે દિશાઓથી ઘેરે છે-ત્યારે આપ-ના એ આમંત્રણનો વિનયને કારણે પણ કાપુરુષની પેઠે પાછું ઠેલી શક્યો નથી અને વિશ્વજગતની સમસ્ત વિચિત્ર-તાઓ અને વિરોધોની વચ્ચે પણ એ એક છે, ભવર્ગ: માનવસમાજની વિવિધ ભતિઓની વચ્ચે ભતિહીન જે બિરાજમાન છે, જે વહુધા રુક્તિયોગાત્ વર્ગાન્ અને કાન્ નિદિવાર્થો દઘાતિ બહુધા શક્તિ વડે જુદી જુદી ભતિઓનાં જુદાં જુદાં પ્રયોજન વિચિત્રરૂપે સંપાદન કરે છે, વિવેતિ ચાન્તે વિશ્વમાદૌ વિશ્વનાં સમસ્ત આરંભમાં જે છે, સમસ્ત પરિણામમાં પણ જે છે, સ દેવ: સ નો હું

દયા શુભયા સંયુત, એજ દેવતા આપણી આ મહાસલા-
માં શુભ બુદ્ધિસ્વરૂપ વિદ્યમાન રહી આપણા હૃદયમાંથી
સમસ્ત કુદ્રતા દૂર કરે, આપણાં ચિત્તને પરિપૂર્ણ પ્રેમમાં
મિલાવે અને આપણી ચેષ્ટાને મહાન લક્ષ્યમાં પ્રવેશાવે,
એવી એકાન્તચિત્તે પ્રાર્થના કરી અયોગ્ય હોવા છતાં પણ
આ મહાસલાના સલાપતિનું આસન ગ્રહણ કરું છું.

વળી જાણું છું કે, એવો સમય આવે કે જ્યારે
અયોગ્યતાજ વિશેષ યોગ્યતાનું સ્વરૂપ ધરી ઉઠે.

આજ સુધી દેશની રાષ્ટ્રસલામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા
માટે મેં પોતાને તૈયાર કર્યો નથી, તેથી મારામાં તેવી
શક્તિનો અભાવ અને સ્વભાવની ખામી પ્રકટ થઈ છે.

એ ખામીને લીધે હું સર્વ જગોથી બહાર છું અને
એ કારણે હું સર્વથી નિર્વિરોધી છું, એમ માનીને સલા-
પતિના ઉચ્ચ આસનને નિરાપદ કરવાને માટેજ આપે મને
અહીં બેસાડ્યો છે. આપની એ ઈચ્છા જો સફળ થશે તો
હું ધન્ય થઈશ; પણ રામચંદ્ર સત્યપાલનને માટે જ્યારે
વનવાસ ગયા અને પછી ભરતે જો ભાવે રાજ્યરક્ષાનો ભાર
લીધો હતો, તેમજ હું પણ મારા નમસ્થ જ્યેષ્ઠ ગણની
પાઠકાને મનની આગળ રાખીને મારી જાતને હેતુસ્વરૂપ
આ સ્થાને સ્થાપ્યું છું.

રાષ્ટ્રસલાનાં કેાઈ દળ સાથે મારે ઘાટો યોગ ન
હોવાથી આજ કાંચેસમાં જે આત્મવિશ્લેષ થઈ ઉઠ્યો છે
તેને દૂરથી જોવાનો મને સુયોગ મળ્યો છે. જેઓ એની અંદર
હતા, તેઓએ સ્વાભાવિક રીતેજ એ ઘટનાને એવે પ્રચંડ-
રૂપે જોઈ અને તેથી એવા ભારે અહિંતની શંકા કરી છે
કે હજી પણ તેમના મનનો ફોલ દૂર થતો નથી.

પણ જે ઘટના બની જ ગઈ છે તેને વેદનાની અંદર
વીંટી રાખવાની ચેષ્ટા કરવી એ બલિષ્ઠ પ્રકૃતિનું લક્ષણ
નથી. કવિએ કહ્યું છે કે, સાચા પ્રેમનો પ્રવાહ વિનાવિદ્યે
વહે નહિ; સાચા જીવનનો પ્રવાહ પણ એવોજ છે, સાચા

કર્મના પ્રવાહની પશુ એવું દેખા છે. દેશની નાહીમા પ્રાણનો એક ચક્ષુ યદ્ય ઉઠતા કર્મમાં એ વચ્ચે વચ્ચે વિવિધ આવી પડે તો તેથી નિરાશ ન થઈ જઈ એ વાત મનમાં સમાવી દે, એ જીવનધર્મની અંતિ ચ મળવાએ એક વાર કાલેસને આઘાત ક્યો છે, એ જીવનધર્મને એ આઘાતને બનાવાસે દૂર કરી કાલેસમાં નવા સ્વાસ્થ્યનો સમાર કરશે. સુત પદ્યાર્થ- જ પોતાની કોઈ કૃતિને જુલો શકે નહિ સૂકું લાકડું જેમ સાચુ તેમજ લાવ્યું રહે, પણ સુષુપ્ત વૃદ્ધ નવે થાને નથી ડાળીએ સર્વજ્ઞ પોતાની કૃતિ પૂરી કરી વધતું ચાલે.

સુસ્થ દેહ જેમ પોતાના ધાને તુરતજ દેવાની શકે તેમજ આપણે કાલેસનો ધા સત્તર દેવાવી રહ્યું અને સાથે સાથે એ પાટલામાંથી મળતું શિશુનું પશુ નકાબાને મહંમુ કરીશું.

એ શિશુનું એવું કે બધારે કોઈ પ્રબલ આઘાતથી માણસના મનમાંથી ઉદાસીનતા નાશ થાશે અને એ ઉત્તેજિત અવસ્થામાં આવી ઉઠે, ત્યારે તેને હરણે એ કામ કરવાનું હોય તે કામમાં મતની વિચિત્રતા અને મતનો વિરોધ સહિષ્ણુભાવે સ્વીકારવોજ એજ એ બધારે દેશનું ચિત્ત નિર્દોષ અને ઉદાસીન હોય તે સમયના કાર્યની પ્રજ્ઞાથી જેવી હોય, તેવીજ પ્રજ્ઞાથી વિપરીત અવસ્થામાં હોઈ શકે નહિ.

આને જે અગ્રિય છે તેને બળપૂર્વક ધક્કો મારવાની અને જે વિરુદ્ધ છે તેને પ્રહાર વડે જલોડવાની એજા કરવાથી અસર નહિ એ તો મુ પશુ એવે સમયે તો હાર માનવામાં પશુ જય પ્રાપ્ત થાય છે. જીવીશુલ જેવું પણ કાઈને સેસાય તો જે મેળવવાની ક્ષમિત કરીએ તેના કુકડા દુકડા કરી ન જાય.

સમસ્ત વિચિત્રતા અને વિરોધને એક વિચાર બ્ય-વસ્થામાં ગાળી દેવા એજ આપણે માટે સૌથી મોટું શિક્ષણ છે એ શિશુનું એ આપણે માટે અસંપૂર્ણ હોય તો સ્વા-વગચાસન આપણે માટે અસંભવ થશે વચાર્થ સ્વાધ્યય-

શાસનમાં મતવિચિત્રતા ક્યારાઈ ન બાંધ, સર્વ મત પોતાનું યથાયોગ્ય આસન ગ્રહણ કરી લે અને વિરોધને વેગે પરસ્પરની શક્તિને પરિપૂર્ણ રૂપે સચેતન કરી રાખે.

સુરોપના રાષ્ટ્રકાર્યમાં સર્વત્ર અનેક વિરોધી દળોનો એકત્ર સમાવેશ થતો દેખાય છે. દરેક દળ મુખ્ય લાભને માટે પ્રાણપણે ચેષ્ટા કરે છે. મજૂર પક્ષ અને સમાજવાદી વગેરે સર્વ દળો રાષ્ટ્રસભામાં સ્થાન પામે છે અને તેઓ ધર્તમાન સમાજને પોતપોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરે છે.

એવું અનેકય કયે જળે એક થયું છે, અને આટલો વિરોધ મિલનનો નાશ કેમ નથી કરી નાખતો ? એનું કારણ બીજું કશું નથી, પણ એ સર્વ નીતિના ચરિત્રમાં એવું શિક્ષણ દેઠું છે કે જેથી સર્વ પક્ષો નિયમના શાસનને માન્ય કરીને ચાલી શકે છે. નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને તેઓ પોતાના ધારેલા ફળના દુકડા કરી નાખવા ઇચ્છતા નથી, નિયમનું પાલન કરીનેજ જ્યલાભ કરવાને માટે ધૈર્ય ધારણ કરી જાણે છે, એ સંયમ તેમનાં બળનું દર્શન કરાવે છે. એ કારણથી એટલા વિચિત્ર અને વિરુદ્ધ મતિગતિના લોક એકત્ર થઈને માત્ર તર્ક અને આલોચના જ નહિ, પણ મોટાં મોટાં રાજ્યો અને મહારાજ્યો ચલાવવાનું કામ કરી શકે છે.

આપણી કાંગ્રેસ ઉપર રાજ્ય-સામ્રાજ્ય ચલાવવાનો ભાર નથી, માત્ર દેશનો શિક્ષિત સંપ્રદાય એકઠો મળી દેશની ઇચ્છાને પ્રકટ કરવાને માટે એ સલાને ચલાવે છે. એ ઉપાયે દેશની ઇચ્છા ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરી બળ પ્રાપ્ત કરશે અને દેશ ઇચ્છાશક્તિને બળે કાર્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરી દેશનું આત્મજ્ઞાન જગાડી દેશે, એ આપણું લક્ષ્ય છે. સમસ્ત દેશના શિક્ષિત સંપ્રદાયની એકત્ર મળેલી ચેષ્ટા જે મહાસભામાં આપણી ઇચ્છાશક્તિને પ્રકટ કરવા તત્પર થઈ રહી છે, એમાં એવી ઉદારતા જો ન હોય કે જેથી શિક્ષિત સંપ્રદાયના સર્વ વર્ગો અને સર્વ મતના લોકો ત્યાં

પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે; તો તેથી આપણી શક્તિ અસંપૂર્ણ છે એમ સિદ્ધ થાય.

એ, મિલનને સંભવિત કરવાને માટે મતના વિરોધનો નાશ કરવો પડશે, એવી ઇચ્છા કરીએ તો તે સફળ થાય નહિ અને સફળ થાય તોપણ એમાં ઠલ્યાણ નહિ. વિશ્વ-સહિતા વ્યાપારમાં પણ આકર્ષણ અને વિકર્ષણ, કેન્દ્ર-નુગ અને કેન્દ્રાતિગ શક્તિઓ પરસ્પર વિરોધ કરે છે, અને છતાં પણ એક નિયમને આધીન રહેવાથીજ વિચિત્ર સહિને વિકસાવી શકે છે. રાષ્ટ્રસભામાં પણ નિયમથી બંધાઈ, પ્રત્યેક પક્ષ પોતાના મુખ્ય લાભને માટે ચેષ્ટા કરે નહિ, તો તેથી સભાનું સ્વાસ્થ્ય નાશ પામે, શિક્ષણ અપૂર્ણ રહે અને પરિણામે ભવિષ્ય સંકટું થઈ જાય, આથી, મતવિરોધ જો માત્ર થવાનોજ, એટલુંજ નહિ પણ લાભ-હારક પણ છે, તો સભાને માટે નિયમશાસન સફળ થાય. એમ પણ ઇચ્છવુંજ જોઈએ. નહિ તો વરપક્ષ ને ઠન્યા-પક્ષ ઉચ્છ્રંખલ બાવે વાઢવિવાદ કરીને માત્ર વિવાહને નિષ્ફળ કરી નાખશે. વરાળના જ્વાળાને જોઈલરમાં બાંધી, રાખીએ તોજ કળ ચાલી શકે, તેમજ આપણા મતસંઘાત-ની ચાંકા જેટલી પ્રબળ હોય તેટલું જ આપણું નિયમ-ખોઈલર વજ સમાન કઠણ કરવું પડશે; ત્યારેજ કામ કરી શકાશે, નહિ તો અનર્થ થતાં વાર નહિ લાગે.

આપણે આજ સુધી કાંગ્રેસને અને કૉન્ફરન્સને માટે પ્રતિનિધિ મોકલવાના યથારીતિ નિયમ કયાં નથી. જ્યાં સુધી દેશના લોક ઉદાચીન હતા અને રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય સંબંધે આપણામાં મતભેદ હતો નહિ ત્યાંસુધી એવા નિયમ-ની શિથિલતાથી કંઈ હાનિ નહોતી. પણ જ્યારે દેશનું મન જાગી ઉઠ્યું છે, ત્યારે કામની અંદર દેશનું મન લેવું જોઈશે, પ્રતિનિધિ દ્વારા સાચી રીતે દેશની સંમતિ લેવી જોઈશે. એમ માત્ર પ્રતિનિધિ સંબંધે જ નહિ, પણ કાંગ્રેસ, અને કૉન્ફરન્સનું કામ ચલાવવાને વિધિ પણ નિયમિત કરવાનો વખત આવ્યો છે.

એમ ન કરતાં માત્ર વિવાદથી જયવા માટે દેશનો પ્રત્યેક પક્ષ જો એકાએક સાંપ્રદાયિક કોંગ્રેસો ઉભી કરે તો કોંગ્રેસનો કશો અર્થજ રહેશે નહિ. કોંગ્રેસ સમગ્ર દેશની અખંડ સભા, વિશ્વ યતાં જ એ સંપ્રદાયને કાઢી મૂકવા તૈયાર થાય તો કેવળ માત્ર સભાની સંખ્યા તો વધશે, પણ એથી આપણને લાભ શો ?

આજ સુધી કંઈ પણ કામ કરતાં, એટલે સુધી કે આપણે માટે મંડળ બાંધતાં પણ એકમત ના થઈ શક્યા ત્યારે જુદાં જુદાં મંડળમાં વહેંચાઈ ગયા છીએ. વિરોધ યતા માત્રમાં મૂળ વસ્તુને ગમે તો તે નહ થઈ જતી હોય તોપણ, એને છોડી દેવાની ચેષ્ટા કરી છે. અનેકયને એકયમાં બાંધી તે બધાનું જુદાં જુદાં અંગવાળું સુંદર શરીર બનાવવાની જીવની શક્તિ આપણે બતાવી શક્યા નથી. આપણી સમસ્ત દુર્ગતિનું કારણ એજ કોંગ્રેસમાં પણ એ રોગ દૂઢી આવે; ત્યાં પણ જો વિરોધના આઘાત માત્રથી એકયનો મૂળ પાયો સુદ્ધાં હવમયી બન્ય, તો આપણો કોઈ પણ પક્ષ ઉભો રહેવાનો શેના ઉપર ? જે મર્યાદા બાળીને ભૂત કાઢવાનું છે તે મર્યાદાને જ ભૂત ખાઈ ભેડું તો ઉપાય શો ?

બંગલંગ રદ કરાવવાને માટે આપણે જેવી કઠણ ચેષ્ટા કરી છે, તેથીયે કઠણ ચેષ્ટા આત્મભંગ રદ કરવાને માટે આપણે કરવી પડશે. પારકાની સામે જે દુર્બળ, તે આત્મીયની સામે પ્રચંડ થઈ પોતાને પ્રબળ માનવાથી સાન્નત્યના ન થાય. પારકો આપણામાં ભંગ પાડે, તેથી તો માત્ર અનિષ્ટ જ થાય; પણ આપણે આપણામાં ભંગ પાડીએ; એથી તો પાપ થાય. એ પાપનું અનિષ્ટ અંતરના ઉંડા ભાગમાં-હારણ પ્રાયશ્ચિત્ત ન થાય ત્યાં સુધી ભરાઈ રહે.

હાલને સમયે હવે આત્મવિસ્મૃતિ રાખ્યે કોઈ રીતે ચાલી શકશે નહિ; કારણકે આજે આપણી મુક્તિની તપસ્યા છે. ઇર્દગેવે આપણી પરીક્ષાને માટે આપણો તપો-ભંગ કરવા આ જે ઘટનાને યોગ્ય છે, તેની સામે હાર સ્વીકાર્યે આપણી મંગળસાધના નહ થશે. માટે લાઇઓ,

જે કોથે ભાઈભાઈની ઉપર હાથ ઉગામે એ કોથને દબાવવો જોઈશે, પોતાના વિરોધને વારંવાર ક્ષમા આપવી જોઈશે, પરસ્પરમાં અવિચારને કારણે જે વિરોધભાવ થઈ પડ્યો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તેને દૂર કરવામાં વિલંબ ચાલશે નહિ. આગ જ્યારે આપણા પોતાનાજ ઘરમાં લાગી છે, ત્યારે બંને પક્ષે એ બાબતથી એ અગ્નિને ગરમ વાક્યને વીંઝણું-વાયુ નાખી જુઝાવવા પ્રયત્ન કરવો. એના જેવી બીજી મૂઢતા આપણી કશી ન હોઈ શકે. પારકાએ પાડેલા ભંગથી હેશમાં જે ઉત્તેજના પેદા થઈ છે, તેને પરિણામે આપણામાંજ ભંગ પડી જાય તો, ભારતનો ધનિશ્રદ્ધ કર્તૃનમૂર્તિને શ્રદ્ધી આપણી જાતને પણ શ્રદ્ધવા તૈયાર થાય તો બહારના મારથી અસ્થિર થઈ ઘરમાં જઈએ, ત્યાં પણ આશ્રયનું સ્થાન નથી.

આજ એક પ્રચંડ તલવાર હેશના માથા ઉપર ઝઝૂમે છે. કેટલી સદીઓથી આપણે હિન્દુમુસલમાન એક હેશમાતાની એ ભંગ ઉપર બેસીને એકજ સ્નેહનો ઉપભોગ કરીએ છીએ, પરંતુ આજે આપણા મિલનમાં વિઘ્ન પડ્યું છે.

એ દુર્બળતાનું કારણ જ્યાં સુધી છે, ત્યાંસુધી આપણા હેશની ઠેાંધ મોટી આશાને અપૂર્ણ રીતે સફળ કરવાનો સંભવ નથી; આપણાં સમસ્ત રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યપાલન પગલે પગલે મુશ્કેલ થતાં જશે.

બહારથી હિન્દુ-મુસલમાનના ભેદને પરિણામે વિરોધ કરાવવાના પ્રયત્નો થાય તો તેથી આપણે ડરવાનું નથી. આપણી પોતાની અંદર જે ભેદબુદ્ધિનું પાપ છે તેને દૂર કરી શક્યે, બીજાએ ઉભો કરેલો ભેદભાવ નક્કી દૂર કરી શકીશું; એ ભાવ દિવસ જતાં એની મેળે મરી જશે. કારણ કે એ આગમાં રોજ કોલસા પૂરવાની સરકારની શક્તિ નથી. એ આગને આશ્રય આપવા જતાં તુરતજ એવી સીમાએ જઈ પહોંચશે, કે જ્યારે બંબાને માટે ધૂમ પાડવીજ જોઈશે. પ્રબળ ઘરમાં આગ લાગશે, તો કોઈક દિવસે કોઈક રસ્તે એ રાજવાડીની પાસે જઈ પહોંચશે, ભા. ૨૮

જે એ વાત સાચી હોય કે હિન્દુઓ પ્રતિ જે આચાર આચરવાના પ્રયત્ન થાય છે, તે દેખીને કદી મુસલમાન જે મનમાં પાકું સમજી જાય, તો એ શનિ, એ કલિ, એ ભેદનીતિ રાજાને પણ છોડ્યે નહિ. કારણ કે આદર વડે વધારી મૂકેલી આશાને પૂર્ણ કરવી બહુ કઠણ પડે છે. જે ભૂખ સ્વાભાવિક છે તેને એક દિવસ મટાડી શકાય; યોગ્યતાની સ્વાભાવિક માગણીને પણ સીમા હોય છે, પણ આદરથી ઉભી કરેલી માગણીને સીમાજ હોતી નથી. એ તો કાણા કળશીઆમાં પાણી ભરવા જેવું છે. આપણાં પુરાણમાં કલંકલંજનનો જે ઇતિહાસ છે, તેનું દૃષ્ટાન્ત સરકાર છે. પ્રિયજન પ્રતિના પ્રેમથી હો કે વિપરીત પક્ષ પ્રતિના વિરોધથી હો, પણ અયોગ્યતાનો કાણો કળશીઓ કદી ભરી શકાય નહિ. અસંતોષને સદા બૂખ્યો રાખવાનો ઉપાય આદર છે. એ બધી કાશીના કરવતની નીતિ છે; જતાં પ્રજાને વહેરશે, તો આવતાં રાજાને પણ વહેરશે.

આ ઘટનાઓમાં જે સારું છે તેની પણ આપણે વિવેચના કરી જોવી જોઈશે. આપણે આરંભથીજ અંગ્રેજની નિશાળમાં ધ્યાન દઈ સારી રીતે જોખી શક્યા છીએ તેથી સરકારની નોકરી અને સંમાનનો ભાગ મુસલમાન લાઈઓ કરતાં આપણે ભાગ વધારે આવ્યો છે, એમાં તો સંદેહ નહિ. એવી રીતે આપણામાં એક ભેદ છે. એ ભેદ દૂર થાય નહિ તો આપણું મન સારી રીતે મળે નહિ. આપણામાં ઈર્ષાનો ભાગ અંદરઅંદર રહેવાનોજ. મુસલમાનોને જે યોગ્ય પરિમાણમાં નોકરી અને માન મળે, તો જે અવશ્યાભેદને કારણે જે જાતિઓનાં મનમાં બિન્નભાવ ઉભો થયો છે, તે ચાલ્યો જાય ને આપણામાં સમાનભાવ સ્થપાય. જે રાજકૃપાનો ઉપલોગ આજ સુધી આપણે કરતા આવ્યા છીએ, તે ભોગ હવે મુસલમાનોને પણ મળે, એવી પ્રાર્થના પ્રગ્નચિત્તે કર છું. પણ એ કૃપા અમુક સીમાએ પહોંચશે અને બ્યારે જોશે કે, બહારના કુદ્રદાનથી અંતરના દૈન્યને કોઈ રીતે પૂરી શકાય એમ નથી,

જ્યારે સમજશે કે શક્તિલાલ જેવો બીજો લાલ નથી, અને ઐક્ય વિના એ લાલ અશક્ય છે; જ્યારે જાણશે કે જે દેશમાં આપણે જન્મ્યા છીએ તે દેશના ઐક્યનું ખંડન થયે ધર્મહાનિ થાય અને ધર્મહાનિ થયે કદી સ્વાર્થરક્ષા થઈ શકે નહિ, ત્યારે આપણે બંને લાઇ એક જ સમજેલાના મિલનક્ષેત્રમાં આવી હાથ પકડી ઉભા રહીશું.

ગમે તેમ હો, હિન્દુ ને મુસલમાન, ભારતવર્ષના એ બે મુખ્ય ભાગને એક રાષ્ટ્રમિલનમાં જાંધવા માટે જે ભાગની, જે સહિષ્ણુતાની, જે સાવધાનતાની, જે આત્મ-દમનની જરૂર છે, તે આપણે ગ્રહણ કરવું જ જોઈશે; એ પ્રયત્ન કર્મજલ્પ જ્યારે આપણે સારી રીતે સમજીશું, ત્યારે જવાબદારીની સુખદિને, જવાબદારીના ધર્મને અને પ્રાણ-ધર્મને નિયમે દેશમાં જે જે નવા પક્ષો ઉભા થશે તે પ્રત્યેક વિશેષરૂપે ઉઠી દેશને બહુ ભાગે ચીરી નહિ નાખે. તેઓ એક મહાવૃક્ષની ઉપર નવી નવી સતેજ ડાળીઓની પેઠે, રાષ્ટ્રના ચિત્તને નવપલ્લવથી શોભાવી મૂકશે.

પુરાતન દળમાંથી દેશમાં જ્યારે એક નવું દળ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે પ્રથમ તો એવો ભ્રમ થાય કે, એની જરૂર નથી. કાર્યકારણની પરંપરામાં તેનું એક અનિવાર્ય સ્થાન છે જ, તે અભવમાને બેપરવાઈથી ભેવાની ટેવને લીધે આપણે તરત સમજી શકતા નથી. એ કારણે પોતાને પ્રમાણભૂત માનવાના પ્રયત્નમાં નવા દળની પ્રથમ અવસ્થામાં સ્વાભાવિકતાની શાન્તિ હોય નહિ, એ અવસ્થામાં પોતાનું હોવા છતાં આપણે તેને પારકું માનીએ છીએ.

પરંતુ એ વાત નક્કી જ સાચી છે કે, દેશમાં નવાં દળ, બીજામાંથી ફાટી નીકળેલા અંકુરની પેઠે, બધાં વિદ્યોને તોડી સ્વભાવ ને નિયમોની ઉપર દેખાવાનાં. જૂનાની સાથે અને ચારે દિશાઓની સાથે તેને સંબંધ છે.

એ તો આપણું નવું દળ, એ તો આપણા પોતાના હોઈ; એમની સાથે કદી કદી ઝગડા કરીશું, વળી બીજાં

ક્ષણે સુખદુઃખે, ક્રિયાકર્મે તેમને પાસે તાણી લાવી ખભો મેળવી કાર્યક્ષેત્રમાં પાસપાસે ઉભા રહીશું. પણ ભાઈઓ ! 'એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ' કે ચરમપંથી કે વધી ગયેલું દળ કે ગમે તે કહોઃ એવું એક દળ આપણા દેશમાં ઉભું થાય છે એવી વાતો સંભળાય છે. એ દળ છે ક્યાં ? પૂછું છું કે આ દેશમાં સૌ કરતાં મોટો અને મૂળ 'એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ' કોણ ? ચરમપંથિત્વનો ધર્મજ એ કે, એક દિશાએ અત્યંત ઉંચે જાય એટલે એજ તાણુને બળે બીજી દિશાએ પણ પોતાની મેળે એટલે જ ઉંચે જાય. બંગલગને કારણે સમસ્ત બંગાળા જેવી વેદના અનુભવે છે અને જેવો દારણુ ભાવ દુઃખલોચ વડે એ પ્રકટ કરે છે, એવું ભારતવર્ષમાં, મને લાગે છે કે, કદી નહિ બન્યું હોય. પણ પ્રજાની એ સત્ય વેદના તરફ રાજપુરુષ કેવળ ઉદાસીન થઈ ઉભો નથી, ઉલટો ઋદ્ધ થઈ તલવાર પકડી ઉભો છે. એ ઉપરાંત ભારતવર્ષનો વર્તમાન વિધાતા, જેના અશુદ્ધતા સંવાદમાત્રથી ભારતવર્ષનો ચિત્તચક્રાર પોતાની સમસ્ત તૃષાતુર ચાંચ પહોળી કરી એકેવારે આકાશમાં ઉડ્યો હતો તેણે પોતાના દૂર સ્વર્ગલોકમાંથી સંદેશો મોકલ્યો કે, જે થઈ ગયું છે તે એકેવારે છેવટની સીમાએ પહોંચી ગયું છે, તેમાં હવે બીજું કંઈ થઈ શકે નહિ.

એમ બહેરા થઈને સમસ્ત બંગાળા દેશની ચિત્તવેદનાને એકેવારે છેવટની સીમાએ પહોંચાડી દેવી એ શું રાજ્ય-શાસનનો ચરમપંથ નથી ? એની સામે કોઈ જ પ્રહાર ન હોય ? અને એવો પ્રહાર શું કેવળ નિર્ણવલાવે હોય ?

એ સ્વાભાવિક પ્રતિપ્રહારને શાન્ત કરવા માટે રાજ-પુરુષે તો કોઈ શાન્ત નીતિ લીધી નહિ; તે તો ચરમની દિશાએજ ચઢવા લાગ્યો. પ્રહાર કરીને તેણે જે મોજા ઉઠાડ્યું, તેને શાંત કરવા માટે તે ઉંચે જાયે માત્ર દંડા ઉપર દંડા મારવા લાગ્યો. એથી તે યજ્ઞવાન છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે, પરંતુ કુદરત કંઈ રાજની પ્રજા નથી. આપણે દુર્જન છીએ અને અશક્ત છીએ, પરંતુ વિધાતાએ આપણને દ્વિપિંડ (દ્વિધ્ય) આપ્યું છે, તે કેવળ મૃત્પિંડ નથી,

એ પ્રકારથી આપણે પણ ચક્રિત થઈ જાગી ઉઠીએ; એ તો માત્ર પ્રતિક્રિયાજ છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'રીફ્લેક્સ એક્શન' કહે છે. રાજસભામાં એને જો અવિનય માને તો પ્રહાર સંબંધે પણ વિવેચના કરવી ઘટે. જેમને શક્તિ છે, તે અનાયાસેજ એમાં જો ઉમેરી શકે, પણ પરિણામે ચાર ચથેલાં જોઈને ઉન્મત્ત થઈ ઉઠે, એ તો વિધાતાની સામે વિદ્રોહ છે.

સ્વભાવના નિયમથી જ્યારે કામ કરીએ, ત્યારે કંઈક મુશ્કેલી ઉભી થતાં એને દેખીને અસંતુષ્ટ ન થવું જોઈએ. વીજળીનો વેગ લગાડવાથી જો દુર્બળ સ્નાયુમાં પ્રબળભાવે ધબકારા થતા જોઈએ ત્યારે કદાચ થતાં પણ આશા ખંધાય છે.

એક બાળુ હોડ કઈંન, મોર્લિં, ઇબટસન, ગુરખા, ખુનીટીવ પોલીસ ને પોલીસનું રાજ્ય; દેશનિકાલ, જેલ અને દંડાનો માર; પીલબું, પીડબું ને કાયદાનું વિસરવું; ત્યારે બીજી બાજુએ પ્રબળી અંદરજી ધીરે ધીરે ઉત્તેજના-વૃત્તિ થાય છે; જે સંતાપ થોડા સમય ઉપર લોકની જીભ ઉપરજ માત્ર દેખાતો હતો, તે ધીરે ધીરે વ્યાપીને અને ગંભીર બનીને માંસ ને હાડકાંની પણ અંદર પેસી ગયો છે; તેઓ આ રાગથી ડરી ન જતાં અસહિષ્ણુ બની ગયા છે. આથી આપણને ઘણી મુશ્કેલીઓ અને શંકાઓ થાય એ વાત સાચી, પણ સાથે સાથે આશા રાખ્યા વિના પણ રહી શકતા નથી કે, નિરાશાની પાછળ પણ સ્વભાવ નામનો એક પદાર્થ હજીયે આપણી અંદર રહેલો છે; પ્રબળ ભાવે કદાચ પામવાની શક્તિ હજીયે આપણી ગઈ નથી, અને જીવનધર્મમાં જે સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયાનો નિયમ તે હજીયે આપણી અંદર રહી પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે.

ચરમનીતિ એટલેજ સુકાન છોડી દેવાની નીતિ, તેથી એની ગતિ ક્યારે ફાંસે ક્યાં લઈ જઈ ઉતારશે એ પહેલેથી કોઈ નક્કી કહી શકે નહિ. એના વેગને હમેશાં નિયમિત રાખી ચલાવાય, એ બેસનારને માટે અસાધ્ય છે. તેને ઝોકાવવું સહેલ છે, પણ ચલાવવું ઘણું કઠણ છે.

એ કાલેજ આપણા રાજ્યકર્તાઓએ જ્યારે વગમ નીતિ મહણુ કરી ત્યારે તેઓ આટલે દૂર આવી પહોંચશે એમ એમણે મનમાં ધાર્યું પણ નહિ હોય આજે ભારત ના રાજ્યકાર્યમાં પોલીસના નામાન્ય પહેગવાજાથી માંડી ને ન્યાયદંડ ધારણ કરનાર ન્યાયાધીશો સુધી સર્વમાં મધ્યે રથળે જે અમયમ કુટી નીકળ્યો છે, તેની નક્કી ભારત રાજ્યના સુકાનીઓને કંપના પણ નહિ હોય પરંતુ સરકાર કઈ અલૌકિક વસ્તુ નથી, શાસનકાર્ય જેમને હાથે ચાલે છે, તે પણ રમ્તમામના માણુનો છે અને તેમ ની પણ પ્રકૃતિમાં થોડે અગ્રે શક્તિની નાથે મદ પણ રહેલો છે જે નમચે પ્રવીણ આર્યની પ્રબળ નશ એ બધાને મજબૂત ગીતે ખેંચી રાખે, ત્યારે પણ મન્ય થોડો ઠોકુ વાકુ કરીને ધનધનાટ કરે અને છતાંયે રાજ્યની શો ભાને કલક ન લાગે, પણ ત્યારે તો બધા સરખી ગીતે ખગ નાખે અને તેથી રમ્તે જનારા પાને થકને જાય તો પણ તેના હાલચાલ સમજી ગયેલા હોવાથી તેમને કંઈ તુકમાન ધાય નહિ પણ ચગમનીતિ હાથમાંથી ગથ છોડી મૂકે ત્યારે આ વિગટ શામનતત્રમાં છૂટી મૂકેલી જીવમ કૃતિ ભેતભેતામાં વિચિત્ર બની ઉઠે ત્યારે કયા પહેગ વાળાનો દડો કયા ભલા આદમીના કપાગને ફેાડી નાખશે અને કયા ન્યાયાધીશને હાથે કાયદો ભયકર રીતે મગ્ગાઈ પડશે, એ જાણવાનો ઉપાય રહે નહિ ત્યારે પ્રજાનો જે અમુક ભાગ આદર પામે તે પણ સમજી શકે નહિ કે, તેમના આદરની ગ્રીમાં કયા આવશે? આરે બાજુ શામન નીતિની એવી અફળુત હુર્મળતા પ્રકટ થતી ભેતા સર કારને પોતાની ચાલ ભેકને પોતેનેજ કઈક કઈક શરમ આવે, ત્યારે એ શરમ દૂર કરવાને કમિશન નીમે ને તેના રિપોર્ટ નીચે પોતાની શરમ ઢાકે જેઓ હુ ખી છે તેમને જૂઠા કહી અપમાન આપે અને જેઓ ઉરકૃખલ છે તેમ ને હુ ખી કહી આશ્વામન આપે પણ એમ કયાંથી તે કઈ શરમ ઢકાવી હશે? વળી મમસ્ત ઉદ્દામ ઉત્પાતને મ કેલી

લેવામાં હાનિ માને અને દુર્ગંજતાને પ્રબળ લાવે સમર્થન કરવામાં રાજપુરુષ શક્તિનો પરિચય માને, એ એમનો ભ્રમ છે.

ખીલુ બાબુએ આપણામાં પણ ચરમનીતિને સારી રીતે કબજે રાખવી કઠણ છે. આપણામાં પણ પોતાના દળને વારી રાખવું દલપતિને કઠણ પડે છે. એવી અવસ્થામાં કેના આચરણને માટે કોણ જવાબદાર છે અને કયો મત કેટલે અંશે કેનો, તે નક્કી કહે એવો કોણ છે ?

અહીં એક વાત મનમાં રાખવી પડશે: “એકસ્ત્રી-મીસ્ટ” નામ આપી આપણી વચ્ચે જે સીમા બાંધનારી લીટી તાણી છે તે આપણી પોતાની તાણેલી નથી. એ તો અંગ્રેજની સહીનો હાગ છે. તેથી એ લીટી ક્યાંથી ક્યાં ખસશે તે કહી શકાય નહિ. દલના મતને અનુસરીને નહિ, પણ સમયની ગતિને અને રાજપુરુષની મરજીને અનુસરીને એ લીટી આમતેમ ખસશે.

તેથી અંગ્રેજ તેના પોતાના પ્રતિના આપણા લાવ-નો વિચાર કરીને જેને “એકસ્ત્રીમીસ્ટ” દળનું નામ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ શું એક દળ છે કે બરા શબ્દોમાં કહીએ તો દેશનું એક લક્ષણ છે ? કોઈ એક દળને બળા-તકારે દબાવી દેવામાં આવશે તો એ લક્ષણ કોઈ ખીજે આકારે ફૂટી નીકળશે કે બહાર પ્રકટ થવાને બદલે વળી અંદર ઉંડું ઉતરશે ?

કોઈ સ્વાભાવિક પ્રકાશને આપણે જ્યારે પસંદ ન કરીએ ત્યારે એમ કહી નાખીએ કે, એ તો કેવળ સંપ્ર-દાયવિશેષના ફંદ છે. યુરોપમાં અદારમી સદીમાં એવોજ વાયરો વાયો હતો કે, ધર્મ નામની ચીજ તો કેવળ સ્વાર્થી ધર્મોચ્ચારોએ કૃત્રિમ રીતે પેદા કરી છે; એ આચાર્યોનો નાશ થાય તો ધર્મની બહા એની મેળે એકે વારે ટળી જાય. હિન્દુધર્મ પ્રતિ જેઓ અસહિષ્ણુ છે, તેઓ પણ એમજ કહે છે કે, બ્રાહ્મણોએ અંદર અંદર સંખીને પોતાની ; આલુવિકાના ઉપાયથી એ તૈયારી કરી છે; તેથી એ બ્રાહ્મ-

હોને દેશ બહાર કોઈ ટાપુમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવે તો હિન્દુધર્મની પીડા એની મેળે ટળી જાય. આપણા રાજા પશુ એમજ નિયારે છે કે, ‘એક્સ્ટ્રીમીઝમ’ તો ફેંકી દેવાય એવો એક પદાર્થ છે ને તે હુદ્દા લોકોએ પોતાની લેખોરેટરીમાં કૃત્રિમ ઉપાયે બનાવી કાઢ્યો છે, તેથી કેટલાક દલપતિને ચોલીસ કોર્ટમાં સોંપી દીધા એટલે એ ઉત્પાતનો નિકાલ આવશે.

પરંતુ અસલ વાત તો અંદરની છે. આંખે દેખાય એવી એ ચીજ નથી; એ તો અંદર ઉતર્યે સમજાય એવી છે.

જે સત્ય અવ્યક્ત હોય એ જ્યારે પ્રથમ અકસ્માત્ વ્યક્ત થાય ત્યારે એકદમ મૃદુ મંદ મધુર લાવે થાય નહિ, વાવાઝોડાની જેમ આવી પડે, કારણ કે અ-સામંજસ્યનો પ્રહાર જ એને જગાડી દે છે.

આપણા દેશમાં થોડા વખતથી ઇતિહાસના શિક્ષણથી, જવા આવવાના અને બાધાર-બ્યવસાયના સુયોગથી, એકરાજ્યશાસનના એકચથી, સાહિત્યના અભ્યુદયથી અને કાંબ્રેસની એટ્ટાથી આપણે અંદર અંદર સમજતા થયા છીએ કે, આપણો દેશ એક છે, આપણી જાતિ એક છે, સુખદુઃખમાં આપણી દશા એક છે અને પરસ્પરને પરમ-આત્મીય ન માનીએ અને પાસે તાણી ન લાઈએ તો આપણું કશું મંગળ ન થાય.

જાણતા તો હતા, પણ એ અખંડ એકચની મૂર્તિને સાક્ષાત્ સત્યરૂપે દેખી શકતા નહોતા; એ તો માત્ર વિચારનો વિષય હતો. એટલા માટે સમસ્ત દેશ એક છે એમ માન્યા છતાં, મનુષ્ય દેશને માટે જેટલું આપી શકે, જેટલું સહી શકે, જેટલું કરી શકે તેમાંનું આપણે કશું કરતા નહિ.

એવો ભાવ હજી ચે કેટલાક દિવસ ચાલત. એવે સમયે લોડ કઝને આવીને પડદો એવા બળથી ખેંચ્યો કે જે નેપથ્યમાં હતું તે હવે કશું ચ છુપું રહ્યું નહિ.

એક બગાળાના બે કરવાનો હુકમ છૂટ્યો કે તરતજ

પૂવમાંથી પશ્ચિમ સુધી ધ્વનિ ગાળી ઉઠયો; આપણે બંગાળી; આપણો એક બંગાળી કદી બંગાળીની આટલો સમીપ આવી પડયો હોય, લોહીની નાડીએ કદી બંગાળાના સમસ્ત શરીરને એવી રીતે એક ચેતનાના બંધને બાંધી દીધું હોય એવું પહેલાં આવી સ્પષ્ટ રીતે બાણી શક્યા નથી.

આપણી એ આત્મીયતાના સજીવ શરીરમાં વિલાગની વેદના જ્યારે એટલી અસહ્ય થઈ ઉઠી, ત્યારે વિચાર્યું કે, બધા મળીને રાજદરબારમાં જઈ દુરિયાદ કરીએ તો દયા પામીએ. કેવળ દુરિયાદથીજ દયા મેળવી શકાય, એ વિના બીજી કોઈ ગતિ હોઈ શકે એ આપણે જાણતા નહોતા.

પણ એ નિરૂપાધનો ભરોસો; પારકાની દયા જ્યારે એકદમ નિષ્ક્રમ થઈ, ત્યારે જે માણસ આજ સુધી પોતાને પાંગળો માનીને બહુ કાળથી અચળ ભેસી રહ્યો હતો, તે ઘરમાં આગ લાગતાં સફાળો ઉલોથઈગયો ને ભેઈ શક્યો કે, તેનામાં જાલવાની શક્તિ છે. આપણે પણ એક દિન અંતઃકરણ ઉપર પડેલા એક પ્રહારથી ભેઈ શક્યા કે, આપણામાં ભેર કરીને જાલવાની શક્તિ છે કે અમે પરદેશીને સ્પર્શ કરીશું નહિ.

આપણી એ શોધ બીજી સર્વ શોધોની પેઠે પ્રથમ તો સંકુચિત લક્ષ્ય લઈને આપણી સામે ઉભી. અંતે જોતાં જોતાં આપણે સમજી શક્યા કે, લક્ષ્ય એથી તો ઘણું ઉંચું છે. એ શક્તિ ! એ સંપદ ! એ બીજાને બાંધવા માટે નહિ, પણ પોતાને સશક્ત કરવાને માટે છે. એનું બીજું પ્રયોજન હો કે ન હો, એને છાતીમાં ઘાલી સત્યમાનીને અનુભવ કરવો એ સૌ કરતાં મોટું પ્રયોજન થઈ પડ્યું છે.

શક્તિના એ અકસ્માત અનુભવને લીધે આપણે પ્રચંડ ભરોંસાથી આનંદ પામ્યા છીએ. એ આનંદ ન હોત તો વિદેશી ત્યાગના વ્યાપારમાં આપણે આવું અવિરામ દુઃખ કદી પણ સહન કરી શકત નહિ. કેવળ ક્રોધની આટલી સહિષ્ણુતા હોય નહિ, ખાસ કરીને પ્રબળની વિરુદ્ધ દુર્બલ

ળનો ક્રોધ આટલા ભેરથી ઉભો રહી શકે નહિ.

• બીજી બાબતએ જેટલું દુઃખ પામીએ, તેટલું જ સ્પષ્ટ સત્યનું દર્શન થાય; જેટલું દુઃખ પામીએ, તેટલી જ આપણી શક્તિ ગંભીર અને વ્યાપ્ત થતી જાય. આપણા દુઃખનું એ મોટું ધન ધીરે ધીરે આપણા હૃદયની વિશાળ સામગ્રી થઈ પડી છે. અગ્નિ વડે દેશના ચિત્તને તપાવી વારંવાર ગાળીને આ જે છાપ પાડી છે, તે કોઈ દિન ભુંસાવાની નથી. એ રાજમહોરની છાપ દુઃખ સહન કરવાની આપણી શક્તિની સાખ પૂરશે; દુઃખને ભેરે એ ઘડાઈ છે ને એને ભેરે આપણે દુઃખ સહન કરી શકીશું.

એમ સત્ય વસ્તુ મળતાં તેનો આનંદ કેટલા બળપૂર્વક કામ કરે, તે તેઓ સ્પષ્ટ ભેદને આજ આશ્ચર્ય પામી ગયા છે. કેટલા દિવસથી જ્ઞાનીઓ ઉપદેશ દેતા આવ્યા છે કે, હાથે કામ કરવામાં લાજ પામીએ ને ચાકરી કરવામાં જીવનનો સાર માનીએ તો આપણે કદી પણ મનુષ્ય બની શકીએ નહિ. જે સાંભળે છે તે કહે છે; હા, વાત તો ખરી; અને વળી સાથે સાથે નોકરીની અરજીઓ લખી લખી હાથ પકવી નાખે છે. એટલા મોટા નોકરીના ભૂખ્યા બંગાળા દેશમાં પણ એવો એક દિન આવ્યો કે જ્યારે વગર આનાકાનીએ ધનવાનનો બાળક પોતાને હાથે શાળ ચલાવવા માટે શાળવીની પાસે લલ્લુવા બેઠો; ભદ્ર ધરનો બાળક પોતાને માથે કાપડની ગાંસડીઓ ઉંચકી બારણે બારણે વેચવા નીકળ્યો અને બ્રાહ્મણનો દીકરો હજી લઈને ખેતરમાં ચાલ્યો ને એને ગૌરવનું કામ માની સ્પર્ધા પ્રકટ કરવા લાગ્યો. આપણા સમાજમાં એ કદી સંભવિત હોઈ શકે એવું આપણે સ્વપ્ને પણ માનતા નહોતા. તર્કથી તર્ક મટે નહિ, ઉપદેશથી સંસ્કાર ગળે ઉતરે નહિ; સત્ય જ્યારે ધરના એક ખૂણામાં એક શિખાની પેઠે દેખા દે ત્યારે ધર-ભરનું અંધારું ઉડી જાય.

પૂર્વે દેશને અતિ ઉપયોગી કારણે પણ ઘેરઘેર લિક્ષા-માગતાં, ધન કરતાં વ્યર્થતા વધારે મળતી; પણ આજ

એમ જ જ્યાં હાંક પડી કે તરતજ દેશના લોક આવશ્યક કે અનાવશ્યક કારણનો વિચાર કર્યા વિના ત્યાગ કરવાને માટે દોડે છે ને દાન દઈ પોતાને કૃતાર્થ માને છે.

ત્યાર પછી જાતીય વિદ્યાલય કોઈ પણ દિવસે દેશમાં સ્થાપન કરી શકાય, તે માત્ર થોડા ઉત્સાહિકોની કલ્પનામાં જ હતું. પરંતુ દેશમાં શક્તિનો અનુભવ થતામાત્રમાં એ ફુલ્લ કલ્પનાસામગ્રીએ જોતજોતામાં આકાર ધારણ કરી લીધો અને દેશને આશીર્વાદ દેવાને માટે હાથ ઉઠા કરી આપણી સામે આવી ઉભી છે.

એકઠા મળીને મોટાં કારખાનાં કરે એવું બંગાળી-ઓનું ન હતું શિક્ષણ, ન હતી અભિનૃતા કે ન હતી અભિરુચિ. એમ છતાં એ બંગાળીએ એક મિલ કાઢી છે ને તેને સારી રીતે ચલાવે છે; નાના મોટા એવા ઘણા ઉદ્યોગ સ્થપાઈ ગયા છે.

દેશની ઇચ્છા માત્ર એકજ લક્ષ્યમાં સૂક્ષ્ણ થઈ છે; દુઃખ અને ધા ઉપર પોતાની શક્તિને વિજયી બનાવી છે, તેમજ જુદી જુદી દિશામાં જાતીય જીવનયાત્રાના સમસ્ત વ્યાપારમાં સૂક્ષ્ણ થવાને માટે કોડલું પકડ્યે જ.

પણ જેમ એક દિવસ દેશની એ શક્તિનો આપણને સત્ય અનુભવ થયો, તેમ એજ કારણે આપણને આપણામાં એક પ્રચંડ અલાવનો પણ અનુભવ થયો. જોઈ શક્યા કે, આવડી મોટી શક્તિને નિયમે બાંધી રાખવાની કોઈ વ્યવસ્થા આપણામાં નથી; વરાળ જુદી જુદી દિશામાં નહ થઈ જાય છે, તેને બાંધી કરીને યથાર્થ માર્ગે ચલાવવાનો ઉપાય કરી શકીએ તો આપણે સદાને માટે માર્ગ પડીએ- આ વ્યાકુળતાથી આપણને કષ્ટ થાય છે.

અંદર ગંભીર અલાવ કે પીડા ધાય ત્યારે જો સારી રીતે ચિકિત્સા કરીને બરાબર ટાળી શકાય નહિ, ત્યારે તો એ વિના કારણે પણ નવું નવું રૂપ ધારણ કરે. શિશુ અનેક સમય વિનાહિતુએ પણ રાગ કરે ને એની મામે

મારે, ત્યારે લાગે કે એ રાગ કરે છે એની મા ઉપર; પણ ખરી રીતે તો બાળકના કોઈ અમુક અસ્વાસ્થ્યનું એ લક્ષણ છે. સુસ્થ બાળક જ્યારે આનંદમાં હોય ત્યારે રાગનું કારણ હોય, તોપણ તે અનાયાસે ભૂલી જાય. એજ પ્રમાણે દેશનો આંતરિક આક્ષેપ આપણને આત્મકલહની દિશામાં ખેંચી જાય છે તે બીજું કંઈ નહિ, પણ વ્યવસ્થાબંધનના અભાવથી પેદા થયેલા વ્યર્થ ઉદ્વેગનો અસંતોષ છે. શક્તિનો અનુભવ કરીએ છીએ અને તેને વ્યવસ્થિત કરી શકતા નથી, એ અસ્વાસ્થ્યને અને આત્મગદાગિને કારણે આપણે આપણને સહન કરી શકતા નથી.

જ્યારે આપણે પ્રયોગ કરીને જોઈ શક્યા કે, આ બહુ પરિવારથી ભારે થઈ પડેલા દરિદ્ર દેશમાં પણ જાતીય ભંડારમાં પૈસા આવી જરાવા બહુ મુશ્કેલ નથી, ત્યારે એ આક્ષેપ કેમ કરીને ભૂલી શકાય કે, કેવળ માત્ર વ્યવસ્થા ન કરી શકાય એ કારણે જ એક દિવસના ઉદ્યોગને આપણે કાયમનો કરી શકતા નથી? એ તો શું, પણ જો પૈસા આપણા હાથમાં આવી પડ્યા છે તેનું શું કરવું એ પણ આજસુધી નક્કી કરવું આપણને અસાધ્ય થઈ પડ્યું છે, તેથી માતાના સ્તનમાં ફાઈ પડેલા દૂધની પેઠે એ જમા થયેલા પૈસા એક વિષમ વેદનાનું કારણ થઈ પડ્યું છે. દેશના લોક વ્યાકુળ થઈને પૂછે છે કે, અમે આપવા ઈચ્છીએ છીએ, અમે કામ કરવા ઇચ્છીએ છીએ; ક્યાં આપીએ, શું કરીએ તેનો એક કિનારો મળી આવે તો બચીએ, તોપણ દેશની એ તૈયાર થયેલી ઇચ્છાને સાર્થક કરવાને માટે કોઈ એક યત્નક્ષેત્ર તૈયાર નથી, તોપણ બધું કામ છૂટું છૂટું થયા કરે, ત્યારે એવી અવસ્થામાં એવે ખેદે માણસ કશુંય ન કરી શકે એટલે ભાઈભાઈમાં ઝઘડા કરી કર્મ-બ્રષ્ટ થાય, અને ઉદ્વેગનો ક્ષય કરે.

તેમજ ઝઘડાનું લક્ષ્ય પણ તેવુંજ અસંગત. આપણામાંથી કોઈ કહે કે, આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર સ્વાયત્તશાસન જોઈએ; વળી કોઈ કહે કે ના, આપણે તો

સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર રહેવું બેઝંજો. એ સૌ વાતો માત્ર મોઢાની છે અને તે પણ એવી કે એની સાથે એના ભેગની જવાબદારી તો કશી લેવાય નહિ.

દેવતા બ્યારે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને ઑટોનોમી એ બે વરદાન બે હાથમાં લઈને આપણી સામે ઉભો રહેશે અને પળમાત્ર પણ વિલંબ સહેશે નહિ, ત્યારે કયો વર સ્વીકારવો તેનો નિશ્ચય કરતાં મારામારી કરવી આવશ્યકજ હશે, તો તો નિરૂપાયે એમ પણ થશે. પણ બ્યારે ખેતરમાં ખેતી તો હજી થઈ નથી, તે પહેલાં ફસલનો ભાગ પાડવા મારામારી કરવાની શી જરૂર ?

વ્યક્તિ કહો કે જાતિ કહો, પણ મુક્તિ એ સૌની અરમસિદ્ધિ છે. પણ શાસ્ત્રમાં કહે છે કે, મુક્તિની બાધા તો આપણી અંદરજ રહેલી છે, એ બાધાને પહેલાં કર્મ વડે ક્ષય ન કરી શકાય તો કોઈ પ્રકારે મુક્તિ નથી. આપણી જાતિની મુક્તિનું મુખ્ય વિષ આપણા પોતામાંજ નાના પ્રકારે રહેલું છે; કર્મ વડે એ સૌનો નાશ નહિ થાય, તો તર્ક વડે થવાનો સંભવ નથી ને વિચાર વડે તો વધી જવાનો સંભવ છે. સામુજ્ય મુક્તિ સારી કે સ્વાતંત્ર્ય મુક્તિ સારી, એ વિચાર શાન્તિરક્ષા કયાંથી અનાયાસે કરી શકાય; પણ સામુજ્ય કહો કે સ્વાતંત્ર્ય કહો, પણ શરૂઆતની વાત તો એજ કે કર્મ. એ ઠેકાણે તો બંને ઢળને-એકજ માર્ગે યાત્રા કરવી પડશે. એ સર્વ પ્રકૃતિગત કારણોએ આપણે હરિદ્રને દુર્બળ, આપણે વિભક્ત, વિરુદ્ધ અને પરતંત્ર. એ કારણ દૂર કરવા બે આપણું સાથેસાથું મન હોય, તો આપણા સર્વ મતના લોકોએ એકઠું થવું પડશે.

એ કર્મક્ષેત્રમાં બે આપણે સર્વેએ મળવુંજ હોય તો એ મિલનને માટે એક ગુણનું ખાસ પ્રયોજન છે અને એ ગુણ તે અમરતા છે. આપણે બે સાચા જળવાન પુરુષની પેઠે વાતમાં ને વ્યવહારમાં, વિચારમાં ને આચારમાં પરિમાણની રક્ષા કરી ચાલી ન શકીએ તો એજ મિલન

આપણે માટે વિવાદનું કારણ થઈ પડશે. કર્મના પ્રયત્નનો લાભ ન પામતાં વારંવાર ઘા ખમવા પડશે.

એ વિષયમાં આજકાલના ભારતીય રાજપુરુષની ચાલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો આપણું અનિષ્ટ થશે. આજે ભારતશાસનના વ્યાપારમાં પ્રચંડ હિંસ્ટીરીયા ચેસી ગયો છે ને રહી રહીને કદી પંજાબમાં તો કદી મદ્રાસમાં, તો કદી બંગાળામાં સંયમ વિના તેના આંચકા વાગે છે એ તેણું દૃષ્ટાન્ત આપણે માટે બસ છે.

જેના હાથમાં વિરાટ શક્તિ છે, તે જો અસહિષ્ણુ થઈને ચંચળ બની ઉઠે અને એને જ પૌરુષ માનવાની કલ્પના કરે, તથા પોતાની રચનાને પોતે જ તોડી નાખી સાંત્વન પામે તો તેનો એ ચિત્તવિકાર આપણા જેવા દુર્ગંજને અનુકરણ કરવા ઉત્તેજિત કરે. ખરી રીતે તો પ્રળય હો કે નિર્ગળ હો, પણ જે વ્યક્તિ વાક્યમાં અને આચરણમાં અંતરના ભાવાવેગને યોગ્ય પરિમાણે સંયમમાં રાખી શકતી નથી, તે વ્યક્તિ સર્વ કર્મમાં અંતરાચરૂપ થઈ પડે છે. આ વાત જ્યારે જ્યારે આપણે બૂલીએ ત્યારે ત્યારે તેની સત્યતા પણ તરતજ સાબિત થઈ જાય.

આજે દેશનું કર્મ એટલે શું અને તેની ચથાર્થ ગતિ કંઈ હિસાબે, એ બાબત આપણામાં સાચી રીતે કંઈ મતભેદ છે એ સંબંધે હું કંઈ વિચાર કરી શકતો નથી.

કર્મનું ઉદ્દેશ્ય માત્ર અમુક રૂળ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, શક્તિને કસવા માટે પણ એનું પ્રયોજન છે. કર્મનો સુયોગ મળતાં જ એ શક્તિ આશ્ચર્યરૂપે અને નહિ ધારેલી રીતે પ્રકાશી નીકળશે, રૂળ તો મળે, પરંતુ શક્તિનું કંઈ પ્રયોજન ન હોય એવો જો ઉપાય હોત તો એમાં આપણું કંઈ સૌભાગ્ય છે એમ હું માની શકત નહિ.

એવો ઉપાય પૃથ્વીમાં છે પણ નહિ, આપણે ઠોઠ શ્રેય પદાર્થ પારકાની કૃપાથી લઈ શકીએ નહિ, પોતાની શક્તિથીજ લઈશું; એથી વિકૃદ્ધ થઈ શકે જ નહિ; કારણ

કે વિધાતા આપણો નાશ કરી શકે, પણ મનુષ્યત્વને અપમાનિત થવાને માર્ગે ચઢાવે નહિ.

એટલા જ માટે બેઠ શકીએ છીએ કે, સરકારના દાનની સાથે જ્યાં આપણી શક્તિનો ભેગ બેઠી શકાય નહિ, ત્યાં એ દાન વાંકું વળી આપણને અનેક વિપદમાં નાખી દે ! વિશ્વાસુ પોલીસ જ દસ્તુવૃત્તિ કરે તો તેનો પ્રતીકાર કરવો અસંભવ થઈ પડે; સરકારની કૃપા પામેલી પંચાયત જ્યારે સુમત્યરનું કામ કરે, ત્યારે ગામમાં એ કેવો મોટો ઉપદ્રવ કરે, તે કહી શકાય નહિ; સરકારની નોકરી જ્યારે અમુક વર્ગના લોકને કૃપા કરી આપવામાં આવે, ત્યારે ઘરની અંદર જ દેવ પેસી લાય; અને રાજ-મંત્રીસભામાં જ્યારે અમુક સંપ્રદાયના લોકને માટે જ આસન પાથરવામાં આવે ત્યારે કહેવું પડે કે, તમારા ઉપકારની અમને ઝરજ નથી, તમે તમારી કૃપા પાછી લઈ લ્યો. આપણા પોતાનામાં જ સતેજ શક્તિ હોય તો જ આ વિકૃતિઓ ઇનવા પામે નહિ; આપણામાં દાન શ્રદ્ધા કરવાની અને તેનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ હોય તો દાન આપણે માટે કોઈ અવસ્થામાં ણલિદાન થઈ પડે નહિ.

એટલે હું કહું છું તેથી એમ નહિ સમજવું કે, આપણા કર્મની કંઈ જ વ્યવસ્થા સરકારની સાથે કરવાની નથી; પણ સમજવાનું એ છે કે, પોતાની પૂરી શક્તિ વાપરીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈએ તો જ તેની વ્યવસ્થા સર્વ સ્થાનેથી કરવાના અધિકારી થઈએ; નહિ તો આપણી દશા કયામાં કહી છે એવી થશે. આપણે માતા કાલીને પાડાની માનતા માનતી વખતે વિચાર કરીએ નહિ, પણ જ્યારે પાડો ચઢાવવાનો દિવસ આવે ત્યારે માની ઘણી ઘણી ક્ષમા માગીએ, જંતુ લાવીને ચઢાવીએ ને માને કહીએ કે, મા ! તમારા ખેતરમાંથી પોતેજ પાડો ખેંચી લ્યો ને. આપણે પણ વાતો કરતી વખતે તો મોટી મોટી વાતો કરીએ અને અંતે દેશનું એક સામાન્ય કામ કરવાનું હોય ત્યારે બીજાની ઉપર નાખી દઈ ખસી જવાની ઇચ્છા કરીએ.

કામ કરવા બેસતાં ક્રોધ કરવાથી, ગર્વ કરવાથી કે બીજે કારણે જે વસ્તુ નિશ્ચિત છે તેનો અસ્વીકાર કરવાથી, એ નથી એમ માની હિસાબમાં બાદ કયે ચાલશે નહિ. ભારતમાં પરદેશી રાજ્ય છેજ નહિ એમ એકવારે આંખો મીંચીને શયનગૃહમાં વિચારી શકાય, પણ કર્મક્ષેત્રે એમ માનીને ચાલીએ તો જરૂર ઠાકર ખાઈએ.

બેશક, એ વાત સાચી છે કે, અંગ્રેજ બને ત્યાં મુધી તો એમ જ માનીને ચાલે છે કે આપણે જાણે છીએજ નહિ. આપણા ત્રીસ કરોડની વચ્ચે હોવા છતાં તે આપણાથી બહુ દૂર છે; એટલા માટે જ આપણા સંબંધિતું એમનું પરિભાષણ જ્ઞાન એકે વારે ચાલ્યું ગયું છે; એટલા માટે પંદર વર્ષના નિશાળે જતા છોકરાનું પણ તેજ જોઈને તેઓ જેલમાં તેમને ફટકાવે છે; માણસો સહેજ-સાજ ઉઘાં યાય કે ખુનિટીવ પોલીસના દળાણથી તેમને નિશ્ચલ કરી દે છે; મનમાં એ વાતનો ધિક્કાર થતો નથી, ને હુબકાળના કાળમુખમાં ખેંચાતા લોક ચીત્કાર કરે ત્યારે એ તો ખોટી ખૂમો પાડે છે, એમ માની તેમનો અનાદર કરે છે. એટલાજ માટે ખંગલંગની બાળતમાં બધા ખંગાળીઓને ન ગણકારતાં મોલીએ, એ તો 'સેટલ્ડ ફક્ટ' એમ કહી દીધું. એમ આચારમાં, વિચારમાં ને રાજ્યવિધાનમાં જોઈ શકીએ છીએ કે, અંગ્રેજના હિસાબી ચોપડામાં આપણે હિમાબે કેવડું મોડું મીંડું છે, અને ત્યારે એને ઉલટાવી દેવાને આપણે પણ બને ત્યાં મુધી એમનો અસ્વીકાર કરવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ.

પણ એમના હિસાબી ચોપડામાં આપણે માથે મીંડું મૂક્યું છે, છતાંયે આપણે એકેવારે મીંડું નથી. અંગ્રેજના આંકડા ગણનારે જે આંકડાને ભૂલથી મૂકી દઈ હિસાબ ગણ્યો છે, તેથી આખો ચોપડો દૂષિત થઈ ગયો છે. શરીરને જોરે હા કે ના કહી નાખીએ, પણ ગણિતશાસ્ત્ર કંઈ એવું પ્રાણી નથી કે જે આપણી હાએ હા લણે ને આપણી નાએ ના લણે. એવી ભૂલ અંગ્રેજ કરે છે માટે ક્રોધ કરીને શું આપણે

પણ એવી ભૂલ કરીશું ? પારકાના ઉપર વિરક્ત થઈને શું તેનું વેર આપણી બાત ઉપર લઈશું ? એ કામની રીત ન હોય.

વિરોધમાત્રમાં શક્તિનો ખર્ચ થાય છે—અનાવશ્યક વિરોધમાં તો નકામો ખર્ચ થાય. દેશના હિતવ્રતમાં જેઓ કમંચોગી છે, તેમને તો પગલે પગલે કાંટા ખાવાની ને સહન કરવાની જરૂર પડશે; પણ શક્તિને ઉદ્ધત કરી દેખાડવા માટે સ્વદેશના યાત્રામાર્ગમાં પોતે જ કાંટા વાવવા એ શું દેશહિતેષિતા છે !

આપણે આ જે વિદેશીત્યાગનું વ્રત લીધું છે, એનું જ દુઃખ કંઈ જેવું તેનું નથી. ખુદ યુરોપના જ ધનવાનો પોતાનો ધનવૃદ્ધિનો માર્ગ ખુલ્લો રાખવા માટે મજૂરોને નાગપાશ વડે બાંધી લે છે અને તેને લીધે ત્યાં ઢેટલા કઠણ આઘાત—પ્રતિઘાત થાય છે ! આપણા દેશમાં એજ ધનવાનો માત્ર ધનવાનો જ નહિ, પણ જેલના દારોગા સુદ્ધાં લિવર-પૂલનું નિમક ખાય છે.

તેથી આ દેશનું જે ધન લઈ પૃથ્વીમાં તેઓ ઐશ્વર્યને શિખરે ચઢ્યા છે તે ધનના રસ્તામાં આપણે પથરો મૂકીએ તો તેઓ એમ સહજમાં આપણને છોડી દેશે નહિ. એવી અવસ્થામાં જે બળ આપણી સામે આવી પડશે, તેની સાથે રમત કયે નહિ ચાલે—આરામ વિશ્રામ છોડીને આપણી સમસ્ત શક્તિ અને સહિષ્ણુતાનો ઉપયોગ કરવો પડશે. એવી સ્થિતિમાં જેઓ વગરકારણની ઉદ્ધતાઈ અને ગરમ વાક્યોથી આપણા કમંચોગમાં વિઘ્નો નાખી માર્ગ વધારે મુશ્કેલ કરશે, તેઓ શું દેશના અપરાધી નથી ? કામની કઠોરતાને સંપૂર્ણ રીતે ઉપાડી લઈશું, કશાથી પરાલવ સ્વીકારીશું નહિ, દેશના શિલ્પ—વાણિજ્યને સ્વાધીન કરી પોતાની શક્તિનો અનુભવ કરીશું, દેશની વિદ્યાશિક્ષાને સ્વતંત્ર કરીશું, દેશના કર્તવ્યસાધનને ઉપયોગી ધાય એવી રીતે સમાજને બળવાન બનાવીશું; એમ કરવા જતાં ઘેર અને બહાર દુઃખ અને વિઘ્નો પાર રહેશે નહિ, એ માટે અપરાજિત ચિત્તે તૈયાર થઈશું;

પણુ વિરોધને તો વિલાસસામગ્રી માનીશું નહિજ. દેશનું કામ દારૂડીઆનું કામ નથી, એ તો સંયમીનું છે-યોગીનું છે.

એમ માનશે નહિ કે, ભય અને સંકેતથી હું આમ બોલું છું. દુઃખને હું બોલું છું, દુઃખને હું માનું છું, દુઃખ દેવતાનો પ્રકાશ છે; એટલા માટે એ સંબંધે એનાથી ચંચળ થઈ ઉઠવું એ શોભા નથી. દુઃખ દુર્ગળને ગમે તો સ્પર્ધામાં કે ગમે તો પરાજયમાં લઈ જાય. પ્રચંડતાને બે પ્રળજતા માનું, ઠલહને બે પૌરુષ માનું અને પોતાની સર્વ વાતોને મોટી કરી જતાવવી એને આત્મજ્ઞાન માનું, તો દુઃખની પાસેથી હું કંઈ મોટું શિક્ષણ મેળવવાની આશા સખી શકું નહિ.

દેશમાં આપણું મોટું કર્મસ્થાન તૈયાર કરવું હોય તો એનો આરંભ શી રીતે કરવો ? મિનાશને આઠાશ મુખી લઈ જવો હોય તો શિખર કરતાં પાચો ઘણો પહોળો ચણવો પડે. આપણી કર્મશક્તિને બહુ ઉંચે ચઢાવવી હોય તો હરેક જીવલાથી માંડીને તેનો પાચો ચણવો જોઈશે. પ્રાંતિક પરિવર્ત તેની સાર્થકતા છે.

પ્રત્યેક પ્રદેશમાં એક એક પ્રાદેશિક પ્રતિનિધિ સભા સ્થાપવી જોઈશે. એ સભાએ યથાસંભવ ગામે ગામ પોતાની શાખાઓને વિસ્તારી દઈ સમસ્ત જીવલાઓને ઢાંધી દેવા જોઈશે. પ્રથમ સમસ્ત પ્રદેશના સર્વ વિષયોની હકીકત સંપૂર્ણ રીતે એકઠી કરવી જોઈશે; કારણ કે જ્ઞાન એજ કર્મની ભૂમિકા છે, કારણ કે કામ કરવાનું છે તો તો સર્વ અવસ્થા જાણવી જોઈશે.

દેશમાં સૌ ગામને પોતાના સર્વ પ્રકારના પ્રયોજન-સાધનમાં શક્તિમાન કરીને જૂથ બાંધવું પડશે. કેટલાંક ગામડાંની એક મંડળી સ્થપાય. એ મંડળના મુખીઓ ગામનાં સૌ કામ કરવાની અને અભ્યાસ દૂર કરવાની વ્યવસ્થા કરીને મંડળને પોતાને સમર્થ જનાવી દે, ત્યારેજ સ્વાયત્તશાસનની ચર્ચા દેશમાં સર્વત્ર સાચી જાની જાય. પોતાની માઠશાળા, શિલ્પ-શિક્ષાલય, ધર્મશાળા, સહકારી

ભંડાર, ખેડે વગેરે સ્થાપવાને માટે તેમને શિક્ષણ, સહાયતા અને ઉત્સાહ આપવાં જોઈશે. પ્રત્યેક મંડળ પોતા-પોતાનો એક એક ચોરો બાંધશે, ત્યાં મંડળનાં કામોની ચર્ચા થશે ને અન્ય પ્રકારે આમોદપ્રમોદ પણ કરશે. અને ત્યાં જ મુખીઓ એકઠા થઈ મધ્યસ્થો નીમી ગામના વિવાદ ને મામલાનો નિકાલ કરશે.

જમીનદાર અને ખેડૂત બંધાં સુધી પોતાંપોતાને જુદે માળે વ્યાખ્યા જશે, ત્યાં સુધી તેમની હયા સુધરવાની નથી. પૃથ્વીમાં ચારે બાજુએ જૂથ બંધાઈ સૌ પ્રબળ કાર્ય કરે છે; એવી સ્થિતિમાં સૌ છુટાછુટા એકેક ભાવે કામ કરે તો તેમને હંમેશને માટે શુભામગીરી ને મજૂરી કરી મરવું પડશે.

સમય એવો આવ્યો છે કે આપણી જેટલી શક્તિ છે, તે બધી એક ઠેકાણે એકઠી કરવી; અમુક વ્યવસ્થામાં બાંધવી પડશે, એમ નહિ કરોએ તો ટાળાવને માળે આપણી નાની નાની શક્તિઓ અને સાધનો ઢળી જશે અને ખીળ દેશનાં તળાવો ભરી કાઢશે. અત્ર ઉપતાં છતાં આપણને ખાવા મળતું નથી અને આપણે કંઈ કારણે કેવી રીતે મરીએ છીએ તે આપણે જાણવા પણ પામતા નથી. આજ જેને બચાવવા છત્છીએ છીએ, તેને મેળવી લેવા પડશે.

સુરોચ-અમેરિકામાં ખેતીનાં નાના પ્રકારનાં ચંત્રો થયાં છે, આપણે દરિદ્ર હોવાથી એ સૌનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. જો દરેક મંડળી અને દરેક ગામ એકત્ર થઈને પોતાની સમસ્ત જમીનને એકઠી કરીને ખેતી કરવા મંડી જાય તો આધુનિક ચંત્રોનો ઉપયોગ કરી બહુ ખર્ચ બચાવી શકાય, કામને સરળ કરી શકાય અને ઘણું લાભ મેળવી શકાય. જો આખા ગામની ચેરડી એક કોલુમાં પીલવાની વ્યવસ્થા થાય તો તેને માટે ચંત્ર ખરીદી શકાય ને બહુ લાભ કરી શકાય. શણની ખેતી કરનારા એક ગ્રામ તો ગામમાં કોઈના વણાતા થાય, ને બધો નફો ગામમાં રહે. ગોવાળ બધા એકઠા થાય અને ધીમાજણ કાઢે તો તેમને

લાલ થાય ને ગામને ઘી સસ્તું મળે. વણકરો એકઠા થઈ મંડળ બાંધે અને પોતાના ગામમાં નાનું કારખાનું કાઢે, ને તેમાં પોતાની મજૂરી આપે તો પુષ્કળ કાપડ કાઢી શકે ને દરેકને સગવડ થાય.

શહેરમાં ધનવાનોનાં કારખાનાંમાં મજૂરી કરવા જતાં મજૂરોનું મનુષ્યત્વ કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે, એ તો સૌ જાણે છે. વળી આપણા દેશની સ્થિતિ જ બુદ્ધા પ્રકારની છે. આપણા સમાજ કુટુંબપ્રથા ઉપર બંધાયેલો છે, આપણી ગૃહનીતિ વિચલિત થાય તો ધર્મનો એક મુખ્ય આધાર ખસી પડે અને સમાજના મર્મસ્થાનમાં વિપત્તિ સંચાર થાય. આવી સ્થિતિના આપણા દેશમાં, શહેરમાં, કારખાનાં સ્થાપીને ચારે બાજુનાં ગામડાંના દરિદ્ર ગૃહસ્થોને ત્યાં ખેંચી લઈ જવામાં આવે, તો તેમની સ્વાભાવિક અવસ્થા બ્રષ્ટ થાય, ઘરથી છૂટાં પડેલાં સ્ત્રી પુરુષો નિરાશનંદ કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં કરતાં કેવી દુર્ગતિમાં ડૂબી જાય છે એનું અનુમાન કરવું પણ કઠણ છે. કારખાનાથી કેવળ જડ વસ્તુઓની વૃદ્ધિ થાય પણ ચેતન માણસનો ક્ષય થઈ જાય. એ સ્થિતિમાં સમાજ બહુ ચાલી શકે નહિ. તેથી ગામડાંના લોક એકઠા થઈને જે યત્રોનો વ્યવહાર શક્ય હોય તેની સહાયતાથી ત્યાંજ બેઠા કામ કરે તો ઉન્નતિ પણ થઈ શકે ને ચારે બાજુથી રક્ષા પણ થઈ શકે. માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ જનસાધારણને એકચનીતિમાં દીક્ષિત કરવાનો પણ એજ માત્ર ઉપાય છે. પ્રાદેશિક સલા ઉપદેશ અને દૃષ્ટાંતથી એ રીતે જો એક મંડળી બાંધી શકે તો એ દૃષ્ટાંતની સફળતા જોઈને ચારે દિશામાં જોતજોતામાં એવાં મંડળ બંધાઈ જાય.

એવી રીતે ભારતવર્ષના પ્રાન્તો આત્મનિર્ભર અને વ્યૂહબદ્ધ થઈ જાય તો ભારતવર્ષના પ્રદેશોમાં પણ કેન્દ્રો સ્થપાય અને એ પ્રાદેશિક કેન્દ્રોમાંથી એક કેન્દ્ર સમસ્ત ભારતવર્ષને માટે પણ સ્થપાય, અને ત્યારેજ ભારતવર્ષનું એ સાચું કેન્દ્ર થાય; નહિ તો પરિધિ જેની નિશ્ચિતજ

નથી, એ તે કેન્દ્ર કેાનું? અને જેમાં દેશના કોઈ કર્મ-
નો ઉદ્યોગ નથી, બધાં માત્ર દાવાદાવીની પાતો થાય એ
સલા દેશની રાજકર્મસલા સાથે સહયોગી થવાની આશા
કરે કયા સત્યે અને કોની શક્તિના જોરે?

મિલે આવીને જેમ શાળોને મારી નાખી છે, તેમ
પરદેશી શાસને પણ સર્વગ્રહ અને સર્વવ્યાપી થઈને આ-
પણા ગ્રામ્યસમાજનો સહજ વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરી નાખી
છે. ધીરે ધીરે પ્રયોજનના વિસ્તાર સાથે નાની વ્યવસ્થા
ને મોટી થતી જાય, તો એ સાફ જ છે, એમાં કંઈ ખોટું
નથી; પણ તે સ્વાભાવિક રીતે વિકાસ પામતી જવી જોઈએ.
આપણી જે ગ્રામ્યવ્યવસ્થા હતી, તે નાની હતી તોપણ
આપણી હતી; પરદેશી વ્યવસ્થા ગમે એટલી મોટી હોય,
તોપણ તે આપણી નથી. પરિણામે એનાથી આપણી શક્તિ
જડ થઈ ગઈ છે, એટલું જ નહિ, પણ આપણાં બધાં કામ
હીક રીતે સરતાં પણ નથી. પોતાની આંખોને આંધળી કરીને
પારદાની આંખે જોઈ ચાલવાનું કહી જ મનગમતું હોય નહિ.

એજ કારણે હાલ જોઈએ છીએ કે, ગામડાંમાં ચેષ્ટા-
નાં કંઈ લક્ષણ દેખાતાં નથી, પહેલાં જળાશયો હતાં, તે
આજ પુરાઈ ગયાં છે; કારણ કે દેશનું કામ બંધ પડ્યું
છે. ગામનાં ગોચર ગામના રક્ષણ વિના ચાલ્યાં ગયાં છે;
દેવાલયો તૂટી પડ્યાં છે તેનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ આ-
પણામાં રહી નથી; ગ્રામના જે ખડિત હતા તેમના મૂળ
દીકરા કચેરીઓમાં બૂટી સાક્ષીઓ પૂરવાનો ધંધો લઈ બેઠા
છે. જે ધનધોળોને યેર અજસર આવતાં જાગરો લાગતી અને
ગાન દ્વારા સાહિત્યરસ જામતો અને ધર્મની ચચો થતી; તે
બધા ધનવાનો શહેરમાં ચાલ્યા ગયા છે. જે દુર્બળના
સહાયકો હતા, શરણાગતના આશ્રયસ્થો હતા, દુરા-
ચારીને હંડ દેનારા હતા તેમનું સ્થાન પોલીસના દારોગાએ
લઈને શું કરવા માંડ્યું છે એ તો કોઈથી અજાણ્યું નથી.
લોકહિતનો કોઈ ઉચો આદર્શ, પારકાને માટે આત્મત્યાગ-
નું ઉંચું દૃષ્ટાન્ત ગામમાં હવે રહ્યું નથી; કોઈ વિધિનિ-

પેધની શક્તિ અંદરથી કામ કરી શકતી નથી, કાયદાના કૃત્રિમ બંધને જે થાય છે તે થાય છે. એક બીજા વિરુદ્ધ તરકટી દાવા કરીને ગામ દાડૂડીઆની પેઠે પોતાને નણે પોતાને ચીરે છે, એને રસ્તે ચઢાવનાર કોઈ નથી. જંગલ ઉગી નીકળ્યાં છે, મેલેરિયા ઘર કરી પડ્યો છે, દુકાળ ફરી ફરી આવે છે; દુકાળ પડતાં આવતી ફસલ મુખી બચવા જેટલો સંચય કરવાનું તોર રહ્યું નથી. ચોર કે પોલીસ ઘરમાં ચોરી કરવા પેસે, અથવા પોલીસ ચોરીની તપાસ કરવા પેસી નુકસાન ને અપમાન કરે, તેમાંથી ધરને બચાવવા જેટલું ગામમાં ચૈક્યજનિત સાહસ નથી; ત્યાર પછી જે બાંધેને શરીર બળ પામે અને રોગ પાછો હડી લાય તેની શી દશા તે જુઓ ! ધી ડખાનું, ફૂધ મોંઘું, તેલ કઠાએલું; જે કંઈ સ્પેશી બ્યાધિ હતા, તે સઘળા બરોળ ઉપર સિંહાસન જમાવીને બેઠા; વળી વિદેશી રોગ આવ્યા તે અતિથિ યઇને તેની ચારે બાજુ વીંટાઈવળી બેઠા; ડીપ્થીરીઆ, રાજચક્ષમા, ટાઇફોઇડ એ સૌ આ લોહી વિનાના હાડ કંકાલ ઉપર 'એક્સ્પ્લોઝિવ્શન'ની નીતિ ચલાવુ કરી બેઠા છે. અન્ન નથી, સ્વાસ્થ્ય નથી, આનંદ નથી, ભરોસો નથી, એકબીજાની સહયોગિતા નથી; છાત પડતાં માથું નમી પડે છે, મૃત્યુ આવતાં કૂતરાને મોતે મરીએ છીએ, અન્યાય થતાં અદૃશ્ય દોષ કાઢીએ છીએ અને ઘરમાં આપત્તિ આવતાં દેવની ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહીએ છીએ. એ બધાનું કારણ શું ? એનું કારણ એ કે, જે મૂળમાંથી રસ વૃક્ષવાનો એ મૂળ જ સડી ગયું છે; જે માટીમાંથી જીવવાને માટે ખોરાક મેળવવાનો તે માટીજ પથ્થર જેવી કંઠણ યઇ ગઈ છે; જે ગ્રામ્ય સમાજ જાતિની જન્મભૂમિ અને આશ્રયસ્થાન તે સમસ્તનાં વ્યવસ્થાબંધન છિન્ન-લિન્ન યઇ ગયાં છે. આજ એજ છિન્ન યયેલા મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે નવીન કાળના નિર્દય પ્રવાહમાં ખેંચાઈ ગયાં છે.

બહારથી આવે પરિવર્તન આવ્યાને કારણે પુરાતન આશ્રય વપરાયા વગરજ સડી જાય અને નૂતન કાળને ઉપ-

ચોળી કંઈ નૂતન વ્યવસ્થા બંધાય નહિ, તેથી પૂર્વકાળમાં બહુ પુરાતન જાતિઓ પૃથ્વીના પડ ઉપરથી ઉભડી ગઈ છે. આપણે પણ રોજ રોજ ઉઠાસ દંદિ સામે આપણી નીતિને એ જ દશાએ પહોંચતી દેખીશું ? મલેરિયા, પ્લેગ, દુષ્કાળ એ સવળું શું આકસ્મિક છે ? સૌથી બચકર લક્ષણ તો સમગ્ર દેશની હૃદયમાં સંતાયેલી નિરાશ નિષ્ક્રિય વૃત્તિ છે. સર્વનો ઉપાય આપણા પોતાના હાથમાં છે, ગમે તે વ્યવસ્થા આપણે કરી શકીએ, એવો વિશ્વાસ જ્યારે આલ્યો જાય, જ્યારે કોઈ પણ જાતિ કેવળ કરુણભાવે કપાળ ઉપર હાથ મૂકે, અને નિસાચા મૂકી આઠાશ સામે તાકી રહે, ત્યારે સામાન્ય ધણો પણ એ ઝીલી શકે નહિ, તાના નાના ધા પજુ જોતજોતામાં ઝેરી થઈ ઉઠે, ત્યારે હવે મર્યા એમ માને ને સાથેજ મરે.

પણ કાળરાત્રિ વીતી ગઈ છે, રોગીની ગારીએ થઈ પ્રભાતનો પ્રકાશ આશા લઈને અંદર આવ્યો છે; આજ આપણે-દેશનો શિક્ષિત લઘુવર્ગ-એ આજસુધી મુખદુઃખમાં જનસાધારણના સંગી અને સહાય હતા અને આજ તે લઘુતા અને શિક્ષાના વિલાસને વશ થઈ વિચારમાં, ભાષામાં, લાવમાં આચારમાં, કર્મમાં સર્વ વિષયમાં જનસાધારણથી કેવળ દૂર ચાલ્યા જઈએ છીએ તેવા-આપણે વળી પાછું એકવાર ઉચ્ચનીચ સર્વની સાથે મંગળ સંબંધે મળવું પડશે અને સામાજિક અસામંજસની બચકર વિપદમાંથી દેશના લવિષ્યતું રક્ષણ કરવું જોઈશે. આપણી શક્તિને દેશના કલ્યાણમાં અને દેશની શક્તિને આપણા કર્મમાં જોગવાનો વખત રોજ રોજ ચાલ્યો જાય છે. જેઓ સ્વભાવથીજ એક છે, તેમનામાં વાંધા પડી જો એક લોહી એક પ્રાણમાં વગરવાંધે સંચરી ન શકે તો સંઘાતિક વ્યાધિ જન્મે; એ વ્યાધિથીજ આપણે આજ મરવા પડ્યા છીએ. પૃથ્વીમાં આજ સૌ ઐક્યબંધને બંધાય છે, આપણેજ માત્ર સર્વ દિશામાં વીખરાયેલા પડ્યા છીએ. આપણે સી રીતે ટકી શકીશું ?

આપણી જોતના, જાતિનાં સર્વ અંગમાં-સર્વત્ર પ્રસૂરી

નથી. આપણી વેદનાનું જ્ઞાન અતિશય પ્રમાણમાં કેવળ શહેરમાં અને કેવળ શિષ્ટ સમાજમાં જ ઘેરાઈ રહ્યું છે; એનું એક પ્રમાણ જુઓ. સ્વદેશી ઉદ્યોગ તો શહેરની શિક્ષિત મંડળીજ ચલાવે છે, પણ દેશના મોટા ભાગને તો એની ખબર પણ નથી. જે વિષયમાં પડ્યા છે તે કોણ ?

જગદળ પથ્થર છાતી ઉપર મૂકવો એ એક પ્રકારનો હંકવિધિ છે એવું રૂપક કથામાં સાંભળ્યું છે. વર્તમાન રાજ્ય-શાસનમાં રૂપક કથાનો એ જગદળ પથ્થર પ્યુનિટિવ પોલીસનું વાસ્તવ રૂપ ધરી આવ્યો છે.

પણ એ પથ્થર અસહાય ગામડાં ઉપર પડ્યો છે, એના દળાણથી આપણા સર્વની છાતી દળાતી નથી શું ? બંગાળા દેશની છાતી ઉપરનો એ ભાર આપણે સર્વે મળીને સમાનભાગે વહેંચી લઈને વેદનાને સમાન કરી નહિ લઈશું ? સ્વદેશી પ્રચાર ભે અપરાધ હોય તો પ્યુનિટિવ પોલીસના ખર્ચનો ભાર પણ આપણે સર્વે અપરાધીઓએ મળીને વહેંચી લેવો જોઈએ. એ વેદના ભે સર્વે બંગાળાની સામગ્રી થશે, તો એ વેદનાજ લાગશે નહિ, આનંદ લાગશે.

એ જ કારણે દેશના જમીનદારો પ્રતિ ભારી પ્રાર્થના છે કે, બંગાળાનાં ગામડાંની અંદર પ્રાણ સંચાર કરવાને તેઓ ઉદ્યોગી નહિ થાય તો કામ કદી સારી રીતે નહિ થઈ શકે. ગામડાં સચેતન થઈ પોતાની શક્તિ પોતે અનુભવે તો જમીનદારના અધિકાર અને સ્વાર્થને હાનિ પહોંચે એવી શંકા કોઈને થાય; પણ એક પક્ષને દુર્બળ કરી પોતાના સ્વેચ્છાચારની શક્તિને માત્ર વિપ્લવરહિત કરી રાખવી અને કાંઈનામાઈટને છાતીના અંદરના ગળવામાં લઈને ફરવું એ બે એકજ વાત છે. એક દિવસ પ્રલય-અસ્ર વિમુખ થઈને અસહારીને જ હણશે. રૈયતને એવી સજા અને શિક્ષિત કરી રાખવી જોઈએ કે જેથી ઈચ્છા થાય છતાં પણ તેમના ઉપર અત્યાચાર-કરવાનું મન પણ જમીનદારને થાય નહિ. જમીનદાર શું વાણિયાની પેઠે કેવળ દીનભાવે લેવાનો માર્ગ જ સર્વ પ્રકારે ખુલ્લો રાખ-

શે ? પણ સાથે સાથે ઉદારતાવે સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો સંબંધ જતન કરીને સાચવશે નહિ તો આત્મસંમાન રાખશે કેવી રીતે ? રાજહાટમાં ઉપાધિ ખરીદવી વેળાએ તો એ નુકસાનને નુકસાન માનતો નથી ને ? પરંતુ ખરા રાજા થવાનો એક માત્ર સ્વાભાવિક અધિકાર તો છે, તેની પ્રજા પાસે. તે બહુ લોકનો પ્રભુ છે, બન્ધુ છે, રક્ષક છે, બહુ લોકનો મંજળકર્તા છે, પૃથ્વીમાં આવડું મોટું ઉચ્ચપદ મેળવીને એ પદની જવાબદારીનું રક્ષણ નહિ કરે ?

એમ ના માન્યો કે, દૂર બેસીને પૈસા નાખવાથી રૈય-તનું લહું કરી શકાશે. એ સંબંધે એકવાત યાદ રાખેલી પડશે. એક વખતે જમીનદારની ખબર લેવા હું બહાર-ગામ ગયો હતો. ત્યાં સાંભળ્યું કે, પોલીસના એક ઉંચા અધિકારીએ ગામના માછીઓનું ઘણું નુકસાન કર્યું ને પછી પોલીસ તપાસને બદલે એ ગામના મૃદસ્થોના ધર-માં પણ અશાન્તિ કરી મૂકી. મેં હુઃખી માછીઓને બો-લાવીને કહ્યું કે, તમે એ ગુનેગાર અધિકારીની સામે દિવાની કે ફાજદારી, રુએ તેવી ફરિયાદ કરો; હું કલકત્તાથી મોટો વકીલ લાવી કેસ ચલાવીશ. તેઓએ હાથ ભેડી કહ્યું કે, “ફરિયાદ છૂતવામાં ચ લાલ શો ? પોલીસની વિરુદ્ધ ઉભા રહી અમે ગામમાં રહીએ ક્યાં ?

મેં વિચારી બેયું કે વાત ખરી છે, દુર્બળ લોક છૂતે તોય હાયાં. અશ્ચયિકિત્સા અમત્કાર છે, પણ ક્ષીણશૈલી તો એ ચિકિત્સાને સહી પણ ન શકે અને ચિકિત્સા પૂરી થતા પહેલાં મરી જાય. તે ઉપર મેં વારંવાર વિચાર કર્યા ને છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, બીબું કોઈ દાન તે દાન નથી, શક્તિદાન એજ ખરું દાન છે.

એકે કથા છે:—એકે બકરીનું બચ્ચું એક વાર બ્રહ્માની પાસે ગયું ને આંખમાં આંસુ લાવી બોલ્યું કે “ભગવન્ ! તમારી પૃથ્વીમાં સૌ કોઈ મને ખાવાની કેમ ઈચ્છા કરે છે ?” બ્રહ્માએ ઉત્તર દીધો કે “ખાણ ! ખીલને શાને દોષ

દે છે ? તારો ચહેરો દેખીને મને પણ તને ખાઈ જવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. ”

પૃથ્વીમાં અશક્તને ન્યાય મળે, રક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા તો દેવતા પણ કરી શકે નહિ. ભારતની મંત્ર-સલાથી લઈને પાર્લામેન્ટ સુધી માથું ખેંચવાળા રખડી મરો, પણ એથી કંઈ વળે નહિ. સાચું ઇચ્છા અહીં અશક્ત છે. દુર્બળતાની સંગતથી કાયદો પણ દુર્બળ થઈ જાય, પોલીસ તેને ભયરૂપ થઈ પડે અને જેને રક્ષણકર્તા કહી દાવો કરીએ છીએ, તે પોતે જ પોલીસનો ધર્મનો ખાખ થઈને ઉભો રહે.

ખીજી બાજુએ પ્રજાની દુર્બળતા ટાળવી એ આપણા રાજકર્તાઓની વર્તમાન રાજનીતિની વિરુદ્ધ છે. પોલીસ કમીશનમાં બેસી એક દિવસ ધર્મબુદ્ધિને જોરે જેણે પોલીસને અભ્યાસારી કહી કડવાં વેણ કહ્યાં હતાં, તેણે જ લાટ સાહેબની ગાદી ઉપર બેસીને કમ'બુદ્ધિને જોરે એજ પોલીસના વિષદંતને જરા આઘાત લાગતાં અસહ્ય વેદનાથી આંસુ વર્ષાવ્યાં. તેનું કારણ ખીજું કંઈ પણ નહિ, પરંતુ ખીજના હાથમાંથી દુર્બળની રક્ષા કરવા જતાં એ પોતાના ચતુર્મુખને માટે પણ કંઈક સખ્ત થઈ જશે એ શંકા તેના પેટમાંથી ખસતી નથી. દેવા દુર્વલઘાતકા :

માટે દેશના જમીનદારોને કહું છું કે, હતભાગ્યદાયતાને પારકાના હાથમાંથી અને પોતાના હાથમાંથી છોડાવવા યોગ્ય રીતે શિક્ષિત, સુસ્થ અને શક્તિશાળી કરશો નહિ તો કાયદો કે અનુકૂળ રાજશક્તિ એમનું રક્ષણ નહિ કરી શકે. એમને દેખીને મૌની જીસ સળવળે છે. એ રીતે દેશના મોટા ભાગના લોકોને જો જમીનદાર, મહાજન, પોલીસ, મુદ્દી ને ન્યાયખાતાના લોક, જેને કાવે તે ભારી ભય કે ભારી શકે, ત્યારે દેશના લોકોને માણસ થતાં ન શીખવાય તો રાજ થતાં શી રીતે શીખવાશે ?

અંતે, વર્તમાનકાળમાં આપણા દેશના જે સર્વ દલ-

નિષ્ઠ યુવકો સમસ્ત સંકટને ઉવેળી સ્વદેશહિતને માટે સ્વે-
ચ્છાવત ધારણ કરે છે તે સર્વે આ સભામાં સમસ્ત જા-
ગદેશના આશીર્વાદ પામે. રક્તવર્ણ પ્રભાતે તમે જ સૌથી
વહેલા લગ્યા છો અને અનેક દુઃખ વેઠ્યાં છે. તમારા એ
પૌરુષનો નાદ માત્ર વજ્રજંગમથી પ્રકટ થતો નથી, પણ
તૃણાતુર દેશમાં કરુણાવર્ષાથી પ્રેમનાં વાદળાં એણે ખેંચી
આણ્યાં છે. સર્વેએ જેમની અવજા કરી છે, અપમાન સહ-
વાનો જેમને અભ્યાસ પડી ગયો છે, જેમની સગવડને માટે
કોઈ જરા સરખું પોતાને સ્થાનેથી હાલ્યું નથી, ઘરની
ખહાર જેમણે કદી કોઈની પાસેથી આશા રાખી જાણી નથી,
તેઓ આજ તમારા કલ્યાણને અર્થે દેશનાં જાળકોને ભાઈ
કહેતાં શીખ્યા છે. તમારી શક્તિ આજ જ્યારે પ્રીતિમાં
વિકાસ પામી ઉઠી છે, ત્યારે પાપાણુ ગળી જશે, મરુ-
ભૂમિ લીલીછમ થઈ ઉઠશે, ભગવાન હવે આપણી ઉપર
અપ્રસન્ન રહી શકશે નહિ. તમે ભગીરથની પેઠે તપસ્યા
કરીને રુદ્રદેવની જટામાંથી આજે પ્રેમની મંગા આણી છે;
એના પ્રબળ પુણ્ય પ્રવાહને ઇંદ્રનો ઐરાવત પણ વ્યથા ઢલ
શકશે નહિ, અને એના સ્પર્શમાત્રથી પૂર્વપુરુષનો ભસ્મ-
રાશિ સંજીવિત થઈ ઉઠશે. હે તરુણતેજ ઉદીપ્ત, ભારત-
વિધાતાના દૂતજનો! આજ તમને જ્યંમ્વનિ કરીને એ નિ-
વેદન કરે છું કે, અયોદ્યયોગ કેવળ એક દિવસનો નથી.
સ્વદેશના અસહાય, અનાથ લોક જે વંચિત, ગીડિત અને
ભયભીત છે, તે કેવળ કોઈ વિશેષ સ્થાનેવા વિશેષ કારણે
નથી, અને તેમને માત્ર તમારી પોતાની શક્તિથી બચાવી
લેવાશે એવી દુરાશા કરતા ના.

જેનાથી બને અને જ્યાં બને ત્યાં તમે એક એક
ગામનો ભાર માથે લો ને ત્યાં જઈને રહો. ગામને વ્યવ-
સ્થાબદ્ધ કરો; શિક્ષણ આપો; ખેતી, શિલ્પ અને ગામની
વ્યવહારસામગ્રી સંજાધે નવા નવા પ્રયત્નો કરો; ગામડા-
ના લોકનાં ઘર જેથી સ્વચ્છ, સ્વાસ્થ્યકર અને સુંદર બને
તેવો ઉત્સાહ લોકમાં પ્રેરો; અને જેથી પોતે એકઠા મળી-

ને ગામનાં સૌ કામ કરી શકે એવી વિધિ પેદા કરો । એ કામમાં ખ્યાતિની આશા રાખવા નહિ, એટલું જ નહિ પણ ગામડાના લોકો કૃતજ્ઞતાના બદલામાં તમારા કામમાં અવિશ્વાસ લાવશે અને વિઘ્નો નાખશે, એ બધું તમારે ગળે ઉતારી જવું જોઈશે. એથી ક્રોધ ન કરશો, વિરોધ ન કરશો, ખૂમ ન પાડશો; કેવળ ધૈર્ય, પ્રેમ અને તપસ્યા-મનમાં માત્ર એટલી જ પ્રતિજ્ઞા લેજો કે, દેશમાં જેઓ સૌથી વધારે દુઃખી છે તેમના દુઃખમાં ભાગ લઈને એ દુઃખના મૂળને ઉખેડવા માટે સમસ્ત જીવન સમર્પીશ.

જંગાળા દેશની પ્રાંતિક પરિવહન જંગાળા દેશના જીલ્લા જીલ્લામાં આવી પ્રાદેશિક સભાઓ સ્થાપી તેનું પોપણ કરવાનો ભાર માથે લે અને એ પ્રાદેશિક સભાઓ ગામડે ગામડે પોતાની ફજવાન અને છયાપ્રદ શાખા-પ્રશાખાઓ વિસ્તારી દે, તોજ સ્વદેશ પ્રતિ આપણો અધિકાર જન્મે અને સ્વદેશના સર્વાંગમાંથી વિવિધ ધમનીઓ વટે જીવનસંચાર થાય. એ જીવનસંચારને બળે કાંચેસ દેશના ધડકતા હૃદયે ડગલે મર્મપદાર્થોની ભારતવર્ષની છાતીમાં સ્થાન પામે.

સભાપતિને આ સ્થાનેથી સભાના કાર્યક્રમ સંબંધે હું કંઈ બોલ્યો નથી. દેશનું સમસ્ત કાર્ય કયે લક્ષ્યે ચાલવું જોઈએ, તેનાં મૂળતત્ત્વો કંઈક દેખાડ્યાં છે. દુઃખમાં ફરી એ કહી બાંહે છું:—

પ્રથમ તો વર્તમાન કાળની પ્રકૃતિ સાથે આપણા દેશની અવસ્થાનું સામંજસ્ય કરી નહિ શકીશું, તો આપણે વિનાશ થશે. જૂથે બંધાવું, વ્યૂહબદ્ધતા, ઓર્ગેનાઇઝેશન એ વર્તમાનકાળની પ્રકૃતિ છે. સમસ્ત મહાશક્તિ હોવા છતાં વ્યૂહની સામે કેવળ સમૂહ આજ કશું કરી શકશે નહિ. માટે ગામેગામે આપણામાં જે વિચિત્રતા, જે મૃત્યુ-લક્ષણ દેખાય છે તે ટાળીને વ્યવસ્થાબદ્ધ થઈ જવું જોઈશે.

બીજું, આપણી એવના બાંધકલેખરમાં સર્વત્ર જઈ

પહોંચતી નથી. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ આપણી ચેષ્ટાને પરિણામે એક સ્થાન પુષ્ટ થાય છે ને બીજું ક્ષીણ રહે છે. જનસમાજની સાથે શિક્ષિત સમાજનો જુદી જુદી રીતે વિચ્છેદ હોવાથી જાતિનું એક્ય સાચી રીતે સંધાતું નથી.

એ એક્ય માત્ર ઉપદેશથી કે માત્ર આલોચનાથી કોઈ રીતે આપી શકાયે નહિ. શિક્ષિત સમાજમાં પોતાની કર્મચેષ્ટા પ્રસારે ત્યારેજ આપણા પ્રાણનો ભેગ પોતે જ અન્તરૂપે સર્વત્ર સંચરી જશે.

સર્વસાધારણને એકત્ર આકર્ષી એક મોટી કર્મબંધ-વસ્થા ધરી કાઢવી હોય તો શિક્ષિત સમાજે પોતામાંને વિરોધ દૂર કરવોજ જોઈએ, નહિ તો સર્વ કંઈ અસંભવિત છે. મતભેદ તો આપણામાં છે જ, રહેશે જ અને રહેવો જ જોઈએ. પણ દૂરની વાતોને દૂર રાખીને, તર્કના વિષયને તર્કસભામાં રાખીને, સમસ્ત દેશને વિનાશ અને વિચ્છેદના હાથમાંથી છોડાવવા માટે સર્વ મતના લોઢાએ આજે જ-અત્યારે જ કર્મને દુર્ગમ માર્ગે યાત્રા કરવા નીકળવું પડશે, એ સંજોગે મતભેદ આલી શકે નહિ. જો એ મતભેદ રહેશે, તો કદની સાથે બળવું પડશે કે, દેશની આ જે સાંઘાતિક દશા આવી પડી છે તે આપણે આંખે જોવા છતાં જોઈ શકતા નથી; અથવા એ સાંઘાતિક દશાનું સૌથી ભૂંડું લક્ષણ-નૈરાશ્યની ઉદાચીનતા-આપણને દુરારોગ્યરૂપે પકડી બેઠું છે.

ભાઈઓ ! જગતના જે સમસ્ત કર્મક્ષેત્રમાં માનવ-જાતિએ પોતાના મહાસ્વરૂપને પરમ દુઃખ અને ત્યાગરૂપે પ્રકટ કરી દીધું છે, તે ઉદાર ઉન્નયુક્ત ભૂમિમાં આજ આપણા ચિત્તને સ્થાપીશું; જે સમસ્ત મહાપુરુષો દીર્ઘ-કાળની કઠોર સાધના દ્વારા સ્વજાતિને સિદ્ધિને માર્ગે ઉપાડી ગયા છે, તેમને આજે મન અને આંખની સામે રાખીને પ્રણામ કરીશું, અને એમ થશે તો આજ જે મહાસભામાં બંગદેશની આકાંક્ષા પોતાની સફળતાને માટે દેશના લોકની

સામે જોઈ રહી છે; તેનું કર્મ યથાર્થભાવે સંપન્ન થશે. નહિ તો વાતવાતમાં કલહ કરતાં ને તેથી પોતાને ભૂલી જતાં વાર કેટલી ? ગમે તો વ્યક્તિગત કલહ થશે કે ગમે તો ઉદ્દેશના માર્ગમાં કાંટા પથરાશે અને દળના અભિમાને જ કોઈ રીતે વિજય કરવામાં સ્વદેશનો જય છે એમ ભૂલ કરી બેસીશું.

આપણે એક એક કાળના લોક કાળના અંત સાથે કયાંય ચાલ્યા જઈશું, કયાંય જશે આપણી આ બધી મુદ્રતા, માન-અભિમાન, તર્ક-વિતર્ક અને વિરોધ. પણ વિધાતાનો ગૂઢ હાથ આપણાં જીવનકર્મને નક્કી ધીરે ધીરે થરે થરે આકાર આપશે અને આપણા દેશને ઉપર લેશે. આજની દીનતાહીનતાની વચ્ચે થઈને ચળકતા, એ વાદળાં વિનાના પ્રકાશિત ભવિષ્યના અભ્યુદયને આપણી સામે પ્રત્યક્ષ કરો, એવું આપણા પાત્રગણ ગૌરવથી બોલે કે એ સમસ્ત આપણું છે, એ સમસ્ત આપણે ધકડ્યું છે. આપણાં ખેતરને આપણે લીલાંછમ કર્યાં છે, જળાશયોને નિર્મળ કર્યાં છે, આપણા વાયુને શુદ્ધ ને નીરોગ બનાવ્યો છે, વિધાને વિસ્તારી છે અને ચિત્તને નિર્ભય કર્યું છે; બોલી શકશે કે, આ અમારો પરમ સુંદર દેશ, આ સુજલા, સુફલા, મલયજ શીતલા માતૃભૂમિ; જ્ઞાને કર્મે ધર્મે પ્રતિષ્ઠિત, વીર્યે વિધૃત જાતીય સમાજ એ અમારી જ કીર્તિ-જે દિશે જોઈએ તે સમસ્ત અમારી ચિંતાથી, ચેષ્ટાથી અને પ્રાણથી પરિપૂર્ણ આનન્દગાનથી મુખરિત અને નૂતન નૂતન આશાપથના યાત્રીઓના અણુચાકયા ધડભારથી કમ્પમાન.

ઈ. સ. ૧૯૦૮

૨૬-સાચો ઉપાય

બારિસાલથી વિશ્વાસપાત્ર સમાચાર મળ્યા છે કે, આજકાલ વિલાયતી મીઠા કરતાં ગામઠી મીઠું સસ્તું મળે છે, છતાં યે ત્યાંના સુસલમાનો વધારે પૈસા આપીને પણ વિલાયતી મીઠું ખાય છે. સમાચાર મોકલનાર કહે છે કે, ત્યાંના સુસલમાનો આજકાલ સગવડનો વિચાર કરીને વિલાયતી કાપડ કે મીઠું ખરીદતા નથી; માત્ર તેઓ છદ્દ કરે છે.

અનેક સ્થળે નામદ્રમાં પણ એવી ઘટનાઓ બનવાના સમાચાર આવ્યા છે.

ભાગલાના પ્રસંગથી કોથે ભરાઈને આપણે એવું પણ લીધું કે, દેશને વિલાયતી કાપડ છોડાવીશું; એથી મોટી અને દૂરની વાત આપણે વિચારી નથી.

જો પૂછો કે એથી મોટી વાત કયી હોઈ શકે? તેના ઉત્તરમાં હું કહીશ કે, અંગાળા દેશના બે લાગ કરવાથી બે મુશ્કેલીનું કારણ આવી પડ્યું છે તે કારણ પ્રાણપણે દૂર કરવાની પ્રાણપણે ચેષ્ટા કરવી; પરંતુ તેની આગળ ક્રોધ કરવો નકામો છે.

પાર્ટીશનથી આપણને મુખ્ય મુશ્કેલી કયી આવી? આ વાતનો આપણે ઘણી વાર વિચાર કરી બેસ્યો છે. આપણા મનમાં એવી ધારણા છે, એ તરફ ખ્યાલ કરીનેજ સરકારે અંગાળાને પૂર્વ અને અપૂર્વ એવા બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો છે-અંગનો ભાગ કરી નાખ્યો છે.

અંગાળાના પૂર્વભાગમાં સુસલમાનોની સંખ્યા વધારે

છે. ધર્મગત અને સમાજગત કારણે મુસલમાનમાં હિન્દુઓ કરતાં ઐક્ય વધારે છે. તેથી કરીને શક્તિનું મુખ્ય સાધન તેમની અંદર રહેલું છે. એ મુસલમાનોના કંઈ ભાગ ભાષા, સાહિત્ય, શિક્ષા વગેરેને કારણે હિન્દુઓ સાથે અનેક અંશે ખંધાયેલા છે. જો ખંગાળાના મુખ્ય હિન્દુઓ અને મુખ્ય મુસલમાનો એક વાર બે ભાગે વહેંચાઈ જાય, તો ધીરે ધીરે હિન્દુ-મુસલમાનનાં સર્વ ખંધન સહજમાં શિથિલ બની જાય.

નકશામાં લીટી દોર્યે હિન્દુથી હિન્દુને જુદો પાડી શકાય નહિ. કારણ કે ખંગાળી હિન્દુમાં સામાજિક ઐક્ય છે. પણ હિન્દુ અને મુસલમાનમાં ભેદ રહી ગયો છે; એ ભેદ કેટલો છે તે બંને પરસ્પર પાસપાસે છે એટલા જ ઉપરથી પ્રત્યક્ષભાવે અનુભવી શકાય નહિ; બંને પક્ષ એક રીતે તો મળી ગયા હતા.

પણ જે ભેદ છે તેને રાજા જો પ્રયત્ન કરીને વધારવા માહે અને બે પ્રશ્નને યથાસંભવ સ્વતંત્ર કરી નાખે તો ધીરે ધીરે હિન્દુમુસલમાન દૂર થતા જાય અને પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યાવિદ્વેષની તીવ્રતા વધે એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

અસલ વાત એ છે કે, આપણા દુર્ભાગ્યે દેશમાં ભેદ ઉભો કરવો એ કંઈ કઠણ નથી; મિલન કરાવવું એજ કઠણ છે. બિહારીઓ ખંગાળીના પાડોશી છે અને ખંગાળીઓ બહુ દિવસથી બિહારીઓની સાથે મળીને કારભાર કરે છે; પણ ખંગાળીઓની સાથે બિહારીઓનું એકમન નથી એ વાત બિહારવાસી ખંગાળી માત્ર જાણે છે. શિથિલ ઉડિયાઓ ખંગાળીઓથી પોતાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર કરવાનો દંડો ખડો કરવા ઉત્સુક છે, અને આસામીઓની પણ એ જ અવસ્થા છે. તેથી ઉડિયા, આસામ, બિહાર અને ખંગાળાને એક કરી આપણે જે દેશને બહુ દિવસથી ખંગાળા દેશ માનતા આવ્યા છીએ તેના સર્વ રહેવાસીઓ પોતાને ખંગાળી માનવાનો કદી સ્વીકાર કરતા નથી અને ખંગાળી

પણુ ણિહારીને, હિંદિયાને કે આચારીને પોતાના કરી લેવાના કદી પ્રયત્નો કરતા નથી, પણુ તેમને પોતાનાથી હલકા માની-અવજા કરી દુઃખી કરે છે

આથી જ ગાળામા જે ભાગના લોક પોતાને જ ગાળી કહે છે તે ભાગ ખડુ મોટો નથી, અને તેમા પણુ જે ભાગ કુળકૂલ વટે લીલો, ધનધાન્યથી પૂરો, જ્યાના લોક શરીરે જળવાન, મને તેજ, મેલેરિયા અને દુષ્કાળે જેમના પ્રાણનો સારભાગ ચુસાઈ ગયો નથી એ ભાગમા મુસલમાન વધારે છે, એ ભાગમા મુસલમાનોની સજ્યા વરે વરે વધે જાય છે, ત્યારે હિન્દુની દિવસે દિવસે ઘટયે જાય છે

એવી સ્થિતિમા આ જ ગાળીઓના જ ગાળાના જે એવી રીતે ભાગ કરી નાખવામા આવે કે જેથી મુસલમાન જ ગાળા અને હિન્દુ જ ગાળા એક રીતે તૂટી જાય તો જ ગાળા જેવો જ હિંદુ દેશ ભારતવર્ષમા એક પણુ હશે નહિ.

એવે સમયે જ અવિશ્વાસને માટે આપણે અંગ્રેજ રાજ ની સામે જમે એટલો ક્રોધ કરીએ અને એ ક્રોધ પ્રકટ કરવાને વિલાયતીનો ત્યાગ આપણે માટે ગમે એટલો આવશ્યક હોય, પણુ એના કરતા પણુ મોટુ કર્તવ્ય આપણુ કયુ હતુ ? રાજાએ કરેલા વિભાગથી આપણા પોતાનામા વિભાગ ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરવા આપણે પોતે પ્રયત્ન કરવા

એ તરફ દષ્ટિ ન કરતા આપણે જહિષ્કારના વ્યાપારને એવુ એકમાત્ર કર્તવ્ય માની બેઠા કે ગમે તે પ્રકારે એ જહિષ્કારને વિજયી બનાવવા તૈયાર થયા, અને તેને વિજયી બનાવવાને આપણે એવા ભેરથી શુદ્ધ પકડી કે જાગ-વિભાગના જે પરિણામથી ડરીને આપણે તેને મહારોગ કહેતા હતા, તેજ પરિણામને આપણે આગળ ધરીને સહાયતા આપી

આપણે ધૈર્ય એમ જોસીને સાધારણ ઇચ્છા-અનિચ્છાનો, અગવડ-સગવડનો વિચાર માત્ર કયાં વિના વિલાયતી કાપડનો અને મીઠાનો જહિષ્કાર કરવા જતા

ખીજ કોઈ વાતે સારા નરસાનો વિચાર કરવાની ઇચ્છા પણ ન કરી. પછી તો લોકની સંમતિ મેળવી લેવામાં થતો વિલંબ પણ આપણે સહન કરી ન શક્યા, અંગ્રેજને હાથે તેનું કર્મકળ દેખાડવા માટે આકુળ થઈ ગયા.

એ સંજોગે આપણે પરિણામે દેશના નીચેના વર્ગના લોકની ઇચ્છા અને સમવડને કચ્છી નાખવાની સ્થિતિ કરી મૂકી, એ વાત સ્વીકારતાં સાંરે તો લાગતું નથી જ, પણ વાત ખોટી છે એમ પણ કહી શકતો નથી.

એનું કળ એ થયું છે કે, વાસનાની અતિ ઉગ્રતા વડે આપણે પોતાનીજ ચેષ્ટાથી દેશના એક દળને આપણી વિરુદ્ધ ખડું કર્યું છે. તેમને આપણી મરજી પ્રમાણે કેટલે સુધી ઠાપડ પહેરાવી શક્યા એ તો હું જાણતો નથી, પણ તેમનું મન તો આપણે ખોઈજ બેઠા. અંગ્રેજની સાથે શત્રુતા કરવાથી આપણે કેટલા કૃતકાર્ય થયા છીએ એ તો હું કહી શકતો નથી; પણ દેશની અંદર શત્રુતા જગાવી દીધી છે, એમાં તો સંદેહ માત્ર નથી. આપણે સર્વ સ્થાને મુસલમાન અને નીચેના વર્ગના હિન્દુઓને અડચણમાં નાખીને વિરોધ જગાડી મૂક્યો છે, એ વાત સાચી છે—એટલે સુધી કે જેઓ આંધ્રકોટના કલ્યાણથી ધણો લાભ પામ્યા છે, તે પણ આપણી વિરુદ્ધ પડ્યા છે એનાં પણ પ્રમાણ છે. એનું કારણ કે, આપણે કામમાં પ્રવૃત્ત થતા પહેલાં અને સાથે સાથે એમનાં મન મેળવી લીધાં નહિ—મન મેળવી લેવાના પ્રયત્ન પણ કર્યાં નહિ, આપણા ઉપરનો એમનો અવિશ્વાસ પણ હર કયો નહિ. આપણે એમને આપણા મત પ્રમાણે ચલાવવાની અને કામે લગાડવાની ચેષ્ટા કરી છે, પણ એમને પાસે લીધા નથી. એટલા માટે અકસ્માત્ એક દિવસ એમના ઘરની પાસે જઈને એમને ઢંઢોળી ઉઠાડ્યા; ત્યારે તેઓ સંદેહ અને વિરોધ કરી જાગી બેઠ્યા. એમને પોતાના કરી લીધા વિના એમની પાસેથી આત્મીયતાનો દાવો કર્યો છે, અને જે ઉત્પાત લોક કોઈ રીતે સહન કરી શકે નહિ, તે ઉત્પાત વડે

એમને પહેલાં કરતાં પણ દૂર ઠેલી મૂક્યા છે.

આટલા દિવસ પછી આપણા વક્તાઓ અંગ્રેજ સભાનાં પ્લેટફોર્મ છોડી દેશના સાધારણ લોકને ખારણે આવી ઉભા. દેશના લોકના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો:—આ શું અકસ્માત ? અમારે માટે બાળુલોક આટલા વ્યાકુળ કેમ ?

સાચી વાત તો એ છે કે, એ લોકને માટે પહેલાં પણ આપણું માયું દુઃખતું ન હતું, આજે પણ એટલું બધું દુઃખતું નથી. આપણે એ વાત મનમાં લઈને એમની પાસે જતા નેહિ કે “દેશી કાપડ પહેરવાથી તમારું લઘુ થાય. અમને દિવસે ખાવા ભાવતું નથી, રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી.” આપણે તો એમ બોલતા જતા કે “અંગ્રેજને જળ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, પણ તમે અમારી સાથે ભળો નહિ તો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ રીતે થાય નહિ. એટલા માટે તુકસાન પેઢીને પણ તમારે દેશી કાપડ પહેરવું જોઈશે.”

જેના મંગળ માટે કદી વિચાર કે ચેષ્ટા કરી નથી, એમને પોતાના ગણી કદી પાસે ખેંચ્યા નથી, જેના ઉપર ખરાખર અશ્રદ્ધાજ શખી છે, તેમને તુકસાનનો સ્વીકાર કરાવતી વખતે ભાઈ કહીને બોલાવીએ, તો તેઓ ખરા મનથી જવાબ આપે એવો સંભવ નથી.

જવાબ મળે નહિ, ત્યારે રાગ કરીએ. મનમાં એમ થાય છે કે, જેને કદી બોલાવ્યા નથી, તેમને આજે આટલો આદર કરીને બોલાવીએ છીએ તોપણ વશ થતા નથી ! ઉલટું એમનો ધમંડ વધી ગયો છે.

જેઓ ઉપર છે, જેઓ પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેમને નીચેના લોક સંબંધે એવી અમીરાઈ થાય છે. અશ્રદ્ધાને કારણે માનવપ્રકૃતિની સાથે તેમનો અપરિચય રહે. અંગ્રેજ પણ એજ કારણથી આપણી સાથે કોઈ અભિપ્રાયસાધનમાં વાંધો પડે તો કાર્યકારણનો કંઈ વિચાર કર્યા વિના ક્રોધ કરી ઉઠે છે. આપણે નીચે છીએ, એટલે ઉપરવાળાની ઇચ્છાને આપણી ઇચ્છાદ્વારા અત્યંત સ્વાભાવિક કારણે પણ

બાધ આવી પડે, તો એને વિનાકારણ સ્પર્ધા માની લેવાય.

મયમનસિંગ વગેરે સ્થાને આપણા વક્તાઓ ત્યારે મુસલમાન ખેડૂતોનું ચિત્ત આકર્ષી શક્યા નહિ, ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રોધ કરવા લાગ્યા. એ વાતનો તો એમણે વિચાર પણ ન કર્યો કે, આપણે મુસલમાનના અથવા આપણા દેશના જનસાધારણના ચર્ચાર્થ હિતૈષી છીએ તેનું કશું પ્રમાણ કોઈ દિવસ આપ્યું નથી, તેથી તેઓ આપણી હિતૈષિતા ઉપર સંદેહ લાવે તો એમનો જરાયે દોષ નથી. ભાઈની સાથે ભાઈ ઉભો રહીને દુઃખ સહન કરે પણ ભાઈ કહીને એક જણ અકસ્માત્ આવીને ઉભો રહે કે તરત જ તેને કોઈ ઘરનો ખૂણો કાઢી આપે એમ તો બને નહિ. આપણે દેશના સાધારણ લોકના ભાઈ છીએ એવું તો એ સાધારણ લોક જાણતા નથી અને આપણા મનમાં પણ તેમના પ્રતિનો જ્ઞાતૃલાવ આપણા બ્યવહાર-માં અત્યંત જાગૃતલાવે છે એવાં પ્રમાણ દેખાયાં નથી.

પહેલાં જ કહ્યું છે તેમ સાચી વાત તો એ છે કે, અંગ્રેજની ઉપર રાગ કરીને જ આપણે દેશના લોક તરફ છૂટ્યા છીએ, એમના ઉપર વહાલ આવવાથી નહિ. એવી સ્થિતિમાં ‘ભાઈ’ શબ્દ આપણા કંઠમાં બહુ સુંદર સૂર આપતો નથી. જે કડક સૂર બીજા બધા સૂરને દબાવી બહાર નીકળે તે બીજા પ્રતિના વિદ્રેષનો છે.

આપણા દેશના શિક્ષિત લોકો જન્મભૂમિને ઉદેશીને મા શબ્દનો અવાજ કરે છે. એ શબ્દથી આપણા હૃદયનો આવેગ એવો જાગી ઉઠે છે કે, દેશમાં આપણે માની સાચી ભાવના સ્થાપતા નથી, એનો વિચાર પણ કરતા નથી. આપણે તો વિચારીએ છીએ કે, ગાન દ્વારા, કેવળ ભાવોન્માદ દ્વારા મા સમસ્ત દેશની મધ્યે ઘડી છે. એટલા માટે દેશનો સાધારણ સમાજ જો સ્વદેશમાં માનો અનુભવ ના કરે તો આપણે ધૈર્યને છોડી દઈ માની લઈએ છીએ કે, ગમે તો તેઓ જાણી જોઈને આંધળા બને છે

કે ગમે તો આપણે શત્રુપક્ષ તેને માતૃવિદ્રોહી થવા ઉશ્કેરે છે. પણ આપણે જ માને દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી નથી એ અપરાધ આપણે કોઈ રીતે માથે લેવા રાજી નથી. વિદ્યાર્થીને માસ્તર વિષય ધરાધર સમજાવે નહિ, સમજાવવાની તેની શક્તિ પણ નથી, અને વિદ્યાર્થી જ્યારે ભણી શકે નહિ ત્યારે તેના ઉપર રાગ કરીને તેને મારવા લે એના જેવી આ વાત છે. આપણે જ દેશના સાધારણ લોકને દૂર રાખ્યા છે, અને પ્રયોજનને સમયે આપણે રાગ કરીએ છીએ કે તેઓ દૂર રહે છે.

અંતે જેઓ આપણી સાથે સ્વાભાવિક કારણે જોગ હઈ શકતા નથી, જેઓ અનેક કાળથી ધરાધર જે ભાગે આજ્યા આવે છે તે ને તે ભાગે અજ્યાસથી આજ્યા જાય છે ને અકસ્માત્ અંગ્રેજી લણેલા બાળુઓની વાતોથી પોતાનો પુરાતન ભાગ છોડી દેવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તેમના ઉપર આપણે બળાત્કાર કરીએ છીએ-તેમને આપણે ભાગે લાવવા છૂટ પકડીએ છીએ. આપણે પોતે એમ સમજી બેઠા છીએ કે, જેઓ આત્મહિત સમજતા નથી, તેમને બળપૂર્વક આત્મહિતે ચલાવવા જોઈએ.

આપણું હુકમ છે કે, આપણે સ્વાધીનતા તો જોઈએ છે, પણ સ્વાધીનતા ઉપર અંતરથી વિશ્વાસ કરતા નથી. મનુષ્યની બુદ્ધિવૃત્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા જેટલું આપણને ધૈર્ય નથી; આપણે ભય દેખાડીને તેમની બુદ્ધિને ઉતાવળી ચલાવવાની ચેષ્ટા કરીએ છીએ. પિતૃપુરુષ નરકે જશે એવો ભય, હિંમત અને ધોળી બંધ કરવાનું શાસન, ઘરમાં દેવતા મૂકવાનો પ્રયોગ કે રસ્તે પકડી ઠોકવાનો ભય-એ સૌ દાસવૃત્તિને અંતરમાં ચિરસ્થાયી કરી દેવાના ઉપાય છે; કાગ કરવામાંથી બચી જવાને માટે આપણે જ્યારે આ ગ્રંથ ઉપાય લઈએ છીએ, ત્યારે સાળિત થાય છે કે, બુદ્ધિ અને આચરણની સ્વાધીનતા માણસનું કેવું અમૂલ્ય ધન છે તે આપણે જાણતા નથી. આપણે એમ માની બેસીએ છીએ કે, આપણી પેઠે જ સૌ ચાલે એમાં

જ તેમનું સાંચું લલુ છે; તેથી સી જો એમ ન ચાલે તો તેમણે પોતાની ભૂલ ભાગીને એમ ચાલવું જોઈશે અથવા તેમ ન કરે તો સૌથી સહેલો ઉપાય જબરદસ્તી !

ખડિબ્હારની છુદમાં પડીને એ સર્વ દુંકા માર્ગ લઈને હિતબુદ્ધિના મૂળમાં ઘા કર્યો છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. થોડાજ દિવસ ઉપર ખડારગામનો એક કાગળ મળ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, ત્યાંના એક ખજારના લોકને એવી નોટીસ મળી છે કે જો તેઓ વિલાયતી માલ છોડી કંઈ દેશી માલ નહિ ખરીદી લાવે તો અમુક વખત વીત્યા પછી ખજારમાં આગ લાગશે. સાથે સાથે ત્યાંના અને પાસેના જમીનદારોના વહીવટદારોનાં ખૂન કરવાનો ભય દેખાડ્યો છે.

એવી નોટીસો મળ્યા પછી કોઈ કોઈ સ્થળે આગો લાગી પલ્લુ છે. આજ સુધી જોર કરીને પરદેશી માલ આવવતો અટકાવવાના પ્રયત્ન થયા છે, અને ખરીદનારને ખળ-પૂર્વક વિલાયતી માલ ખરીદતાં અટકાવ્યા છે. ધીરે ધીરે એ ઉત્સાહ ખજારમાં આગ લગાડવા અને માણસ મારવા સુધી તો પહોંચી ગયો છે.

દુઃખની વાત તો એ છે કે, એવા ઉત્પાતને આપણા દેશના અનેક લઘુલોક આજ પલ્લુ અન્યાયરૂપ માનવા ના પાડે છે. તેઓએ નક્કી કર્યું છે કે, દેશના હિતને માટે એવો ઉપદ્રવ કરવો પડે.

એની સામે ન્યાયધર્મની વાતો કરવી મિથ્યા છે; તેઓ બોલશે કે, માતૃભૂમિના મંગળને માટે જે કરવામાં આવે તે અધર્મ હોઈ શકે નહિ. પણ અધર્મ દ્વારા માતૃ-ભૂમિનું મંગળ કદી પણ થશે નહિ એ વાત વિમુખ બુદ્ધિની પાસે વારંવાર કરવી પડશે.

ખજારમાં આગ લગાડીને અને ઈચ્છા વિનાના લોકનાં માથાં ભાગીને જો આપણે વિલાયતી કાપડ છોડાવી કંઈ લોકને દેશી કાપડ પહેરાવીશું, તો તેમને માત્ર ખડારથી દેશી બનાવી તેમના અંતઃકરણને સ્વદેશીની વિરુદ્ધ હમે-

શને માટે વિદ્રોહી નહિ જનાવી મૂકીએ ? દેશનો જે સંપ્ર-
દાય સ્વદેશીના પ્રચારનું યત્ન લેઈ જોડા છે, તેમના વિરુદ્ધ
એ લોકોનો દ્વેષ ચિરસ્થાયી નહિ થાય ?

આવી ઘટના યની નથી ? “વિપદ-આપદમાં, સુખ-
દુઃખમાં જેઓ અમારા ઉપર સ્નેહ કરતા નથી, સમાજિક
વ્યવહારમાં જેઓ અમને પૃથુ કરતાં પણ વધારે તિરસ્કાર
આપે છે, તેઓ આજ કાપડ પહેરવા કે કોણ જાણે બીજા
કોઈ હેતુએ અમારા ઉપર જખરદસ્તી કરે છે, એ અમે
સહન કરીશું નહિ.” એવી અસહિષ્ણુતા દેશના નીચેના
વર્ગના સુસહમાનો અને નામચંદ્રોમાં જાળી નથી ઉઠી ?
તેઓ જોર કરીને પણ-એ તો શું, હાનિ ખમીને પણ-પર-
દેશી સામગ્રી વાપરે છે.

માટેજ હું કહું છું કે, વિલાયતી વસ્તુ વાપરવી એજ
દેશનું પરમ અહિત નથી, ઘરભંગના જેવું મોટું અહિત
બીજું કશું હોઈ શકે નહિ. દેશનો એક પક્ષ પ્રખળ થઈ
બીજા ક્ષીણ પક્ષને કેવળ માત્ર જોર વડે દાસની પેઠે સાંકળે
જકડી દે એના જેવી ઇષ્ટહાનિ બીજા કોઈ હોઈ શકે
નહિ. એવું કહીને, વંદે માતરમ્ મંત્ર ઉચ્ચારે માતાની
વંદના કરી શકારો નહિ. દેશના લોકોને મુજે બાઈ કહી,
બ્રાતૃવિદ્રોહ કરાશે. ગળું કાપીને પકડી રાખવાથી મિલન
થાય ના, ભય દેખાડીને અને વર્તમાનપત્રોમાં ગંદી ગાળો
હાંપને મતવિરોધને તોડવાથી જાતીય ઐક્ય થાય ના.

એ સર્વ પ્રણાલી દાસત્વની પ્રણાલી. એવી રીતે ઉપ-
દ્રવને દેશહિતનો ઉપાય જેઓ માને છે, તેઓ સ્વજાતિની
લજ્જાકર હીનતાજ પ્રકટ કરે છે, અને એ પ્રકારે ઉત્પાત
કરીને જેમને હિરાન કરવામાં આવે, તેમને પણ એ રીતે
હીનતાની દીક્ષા દેવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રમાં એક દિવસ વાંચ્યું હતું કે, મોલીને
બ્યારે કહેવામાં આવ્યું કે, પ્રાચ્ય લોક કોઈ પ્રકારે સુલેહના
અધિકારનું મૂલ્ય સમજતા નથી, તેઓ તો જોરનેજ માને

છે, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, એમ હોઈ શકે, પણ આપણે તો પ્રામ્ય નથી, પાશ્ચાત્ય છીએ.

એ વાંચીને મનમાં આક્ષેપનો બોધ થયો. આક્ષેપનું કારણ એ કે, આપણા વ્યવહારમાં આપણે પ્રામ્યની વિરુદ્ધના એ મહાન અપરાધનું સમર્થન કરી શકીએ છીએ. ખીલતને જોરથી હરાવવાને આપણી મરજી મુજબ ચલાવીશું એવી અતિ હીનબુદ્ધિને આપણે કોઈ રીતે છોડવા ઇચ્છતા નથી. જ્યાં આપણે મોઢેથી સ્વાધીનતાને ઇચ્છીએ, ત્યાં આપણે પોતાનું કર્તવ્ય ખીલતની ઉપર બળથી નાખવાની પ્રવૃત્તિને ઓછી કરી શકતા નથી. તેમના ઉપર જોર નહિ કરીએ તો તેમનું મંગળ થશે નહિ, તેથી ગમે એમ કરીને આપણે તેમના ઉપર કર્તાહતાં થવું જોઈએ એમ માનીએ છીએ. આમ હિતઅનુષ્ઠાનના ઉપાય દ્વારા પણ આપણે મનુષ્યના પ્રતિ અશ્રદ્ધા કરીએ છીએ અને એ પ્રકારે અશ્રદ્ધાની ઉદ્ધતાઈ દ્વારા આપણે પોતાનું અને પારકાનું મનુષ્યત્વ નષ્ટ કરીએ છીએ.

જો માણસના ઉપર આપણી શ્રદ્ધા હોય, તો લોકના ઘરમાં આજ લગાડવાની અને મારફત કરી બદમાશી કરવાની પ્રવૃત્તિ આપણે કદી કરીએ નહિ; ત્યારે તો આપણે પરમ ધૈર્યથી માણસની બુદ્ધિને, હૃદયને, માણસની ઇચ્છાને મંગળની દિશાએ, ધર્મની દિશાએ આકર્ષી પ્રાણ પાથરવા તૈયાર થઈએ; ત્યારે આપણે માણસનેજ ચાહીએ. માણસ કયું કાપડ પહેરે છે કે કયું મીઠું ખાય છે એ વાતને સૌની આગળ ધરીએ નહિ. મનુષ્યને ચાહવું એટલે તેની સેવા કરવી, જીવદાઈ દૂર કરવી, પોતાને નમ્ર બનાવવો, માણસની સાધના કરવી. તેને કોઈ પ્રકારે આપણા મતમાં લાવવાને—આપણા દળમાં જોડી લાવવાને તાણા-તાણી મારામારી ન કરતાં એની આગળ આત્મસમર્પણ કરવું પડે. એ જ્યારે જાણશે કે, આપણે તેને આપણા મતમાં લાવવા બળપૂર્વક ચેષ્ટા કરતા નથી, આપણે પોતે તેના મંગળને માટે બોગ આપ્યો છે, ત્યારે તે સમજશે

કે, આપણે મનુષ્યની સાથે મનુષ્યનેજ વ્યવહાર-કર્યો છે; ત્યારે તે સંમજશે કે વન્દે માતરમ્ ના મંત્રા વડે આપણે તે માને વંદન કરીએ છીએ કે દેશનાં નાનાં મોટાં સૌ જેનાં સંતાન છે ! ત્યારે શું મુસલમાન કે શું નામદ્ર, શું બિહારી કે શું ઉડિયા કે શું અંગ્રેજ નહિ લણેલા, કોઈનું પોતાની શ્રેષ્ઠતાને અભિમાને વ્યવહારમાં કે વાક્યમાં કે વિચારમાં અપમાન નહિ કરીએ. ત્યારેજ સર્વ માણસની સેવા અને સંમાન વડે જે સર્વ પ્રજાના પ્રજાપતિ તેમની પ્રસન્નતા આ ભાગ્યદીન દેશ તરફ આકર્ષી શકાશે; નહિ તો અમે કોયે ભરાયા છીએ માટે દેશના સર્વ લોકે ક્રોધ કર્યો, અથવા અમે અસુક ઇચ્છા કરીએ છીએ માટે દેશના સર્વ લોકે એવી ઇચ્છા કરીને અમારી સાથે ચાલવું એવું બાપણુથી શીખવી શકવું કદાપિ શક્ય નથી. કાણુ-કાણને માટે કદાચ એક ઉત્સાહનો ઉત્તાપ જગાવી શકાશે, પણ તે સત્ય ઇષ્ટાને અભાવે કદી સ્થાયી થઈ શકશે નહિ. એ સત્ય પદાર્થ તે મનુષ્ય. એ સત્ય પદાર્થ મનુષ્યનાં હૃદય-બુદ્ધિ, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ; સ્વદેશી કાપડ કે સ્વદેશી મીઠું નહિ. એ મનુષ્યનું દિવસરાત અપમાન કરી મિલના કાપડની પૂજા કરાય તો આપણે દેવતાનું વરદાન પામીશું નહિ, પરંતુ ઉલટું જ ફળ પામીશું.

એક વાત આપણે ભૂલવી નહિ એમશે કે, અત્યાચ દ્વારા-અયોગ્ય ઉપાય દ્વારા કામ કરવાની નીતિ બહુજી કરીશું તો કામ તો બહુ થોડું જ થશે; પણ તેથી સમસ્ત દેશની ન્યાયબુદ્ધિ વિકાર પામશે. ત્યારે કોણ કોને શેને માટે કયી સીમામાં સમાવી રાખશે ? દેશહિતનું નામ દઈને જો કોઈ મિથ્યાને પવિત્ર કરી લે અને અત્યાચને ન્યાયને આસને બેસાડે, તો એને કોણ અટકાવશે ? બાળકો પણ દેશના હિતાહિત સંજોગે વિચારકો બની જાય અને ઉન્મત્ત પણ દેશની ઉન્નતિનો ભાર ઉપાડી લે તો એ ઉચ્છૃંખલતાનો ચેપ બધે લાગશે, પ્લેગની જેમ એને અટકાવવો મુશ્કેલ થઈ પડશે. ત્યારે દેશહિતૈષિતાના ભયંકર હાથમાંથી

દેશને બચાવવાનો દુઃખકર પ્રશ્ન સૌથી મોટો થઈ પડશે. દુર્બુદ્ધિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે કોઈ બંધનને સ્વીકારે નહિ; ઉદારભાવે સર્વની સાથે મળીને મોટું કામ કરવાને સ્વભાવથીજ તે અશક્ત છે. દુઃસ્વપ્ના જેમ જોતજોતામાં અસંગત અસંબદ્ધભાવે એક પ્રસંગમાંથી બીજા પ્રસંગમાં ફેરવું જાય, તેમ અશક્તતા એક દિવસ સામાન્ય કારણે ચંદનનગરની એક સ્ત્રીની હત્યા કરવાનું આયોજન કરે, બીજે દિવસ કુષ્ઠિયાના છેક નિરપરાધી પારધિની પીઠમાં ગોળી વધાવે, દ્રામગાડી ઉપર હુમલો કરવાનો ઉદ્યોગ કરે ને બીજું શું શું ન કરે એ જાણી શકાય નહિ; રોગ જરા બહાનું મળતાં ચારે બાજુ ફાટી નીકળે છે અને તેમજ કાંડજ્ઞાન વિનાની ભત્તતા યજ્ઞ માતૃભૂમિના હૃદયને ચીરી નાખે. કોઈ છિદ્રમાં થઈને પાપ એક વાર અંદર પેસી શક્યું તો પછી મનુષ્યમાં ધીરે ધીરે કેટલે સુધી વિકૃતિ કરી મૂકે એ વિચારવું પણ ઠંઠણ છે. આવા ધર્મહીન વ્યાપારમાં પદ્ધતિનું એક્ય હોય નહિ, પ્રયોજનની ગુરુલઘુતાનો વિચાર આવ્યો જાય, ઉદ્દેશ્ય અને ઉપાયની વચ્ચે મેળ રહે નહિ, એક પ્રકારનો ભ્રમિત દુઃસાહસભાવ લોકની ઠંડપનાને ઉત્તેજિત કરી મૂકે. આજે દેશને વારં-વાર સ્મરણ કરાવવું જોઈશે કે, દૃઢતા એ જ શક્તિ છે, અને અર્ધચંદ્ર એ જ દુર્બળતા છે; પ્રશસ્ત ધર્મને માગે ચાલવામાં જ પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ છે અને ઉત્પાતનો સડકડો માર્ગ શોધવો એ કાચુરુષતા છે, એ જ માનવીની સાચી શક્તિ ઉપરની અશ્રદ્ધા છે, માનવીના મનુષ્ય-ધર્મની ઉપર અવિશ્વાસ છે. અસંયમ પોતાને પ્રબળ માની અહંકાર કરે; પણ તેની પ્રબળતા શેને માટે? માત્ર આપણા યથાર્થ અંતરના બળસંયમનો નાશ કરવા માટે. કંઈ પણ ઉદ્દેશ્ય સાધવાને માટે એ વિકૃતિની એક વાર સહાયતા લીધી કે પછી સેતાનને જોળે હુમેશને માટે માથું વેચી રાખવું પડશે. મંગળ પથને પોતાની શક્તિએ કોઈ દિશામાં સહેજ પણ કાપી કાઢ્યો કે પછી નહિ ધારેલી

રીતે, તેની શાખાઓ પ્રશાખાઓ કૃત્રી નીકળશે; ઘોડું ઘણું પછુ કંઈ ઘડી કાઢી કૃતકાર્ય થયા કે તેની સાથે આનંદે આપણી શક્તિ નહિ વિચારેલી રીતે નવી નવી સૃષ્ટિ વડે પોતાને અરિતાર્થ કરી દેશે. એ મિલનનો માર્ગ, સુજનનો માર્ગ એજ ધર્મનો માર્ગ છે, પણ ધર્મનો માર્ગ દુર્ગમ છે-દુર્ગમં પથસ્તત્કવયો વદન્તિ। એ માર્ગે જ આપણા સુ-મસ્ત પૌરુષનું પ્રયોજન છે, એનું સાચું સંઘરતાં આપણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો જોઈશે; એનું ઈનામ અહંકારને તૃપ્ત કરવામાં નહિ, અહંકારને વિસર્જન કરવામાં; એની સફળતા બીજાને હરાવવામાં નહિ, પણ પોતાને પરિપૂર્ણ કરવામાં છે.

(ધ. સ. ૧૯૦૬)

अंधारा रंगमहेलनो राजा

[कविपर धर्मर कृत ओक नाटिका]

“ઢાઢ સંત વિરલે જણીયું, રે જાઢ !

એ વાતું છે ઝીણીયું જ રે જાઢ !”

પ્રાચીન ગીત

અંધારા રંગમહેલનો રાજા

પ્રવેશ ૧ લો

રચણ—નગરની એક શેરી.

પાત્રો—કેટલાક વટેમાર્ગીઓ અને નગરનો એક ચોકીદાર.

પહેલો વટેમાર્ગી—અરે ! ઝો મહેરખાન !

ચોકીદાર—કેમ ? શું કામ છે ?

બીજો વટેમાર્ગી—અમારો રસ્તો કયો ? અમે પરદેશી છીએ; માટે ભાઈસાહેબ ! અમને અમારે ખરે રસ્તે ચઢાવી દો.

ચોકીદાર—પણ તમારે જવું છે ક્યાં તે તો તમે કહેતા નથી !

ત્રીજો વટેમાર્ગી—પણું મહોત્સવ થવાનો છે ને ત્યાં અમારે જવું છે. લ્યો, હવે અમને રસ્તો બતાવી દો.

ચોકીદાર—અમારા નગરની રચના જ એવી છે કે ગમે તે સડકે જાઓ તોપણ ચાલે. આમાંની કોઈ પણ સડકે સડકે ચાલ્યા જશો તોપણ તમે ત્યાંજ પહોંચવાના, સીધા નાકની દાંડી સામેજ ચાલ્યા જાઓ. અહીં ભૂલા પડવાની વાતજ નહિ. (નમ છે)

પહેલો વટેમાર્ગી—જા એવકૂફ શું બકી મરતો હશે ? કહે છે કે “ગમે તે સડકે જાઓ તોપણ ચાલે ! આમાંની કોઈ પણ સડકે ચાલ્યા જશો તોપણ ત્યાંજ...”

જવાના ” ત્યારે આટલી જામી સડકો બધાની છે શું કરવા ?

બીજો વટેમાર્ગી—આટલાજ માટે, તમે તેના ઉપર છેડાઈ જાઓ તે સારું નહિ દરેક દેશના લોકોને તેમને અતુલ્ય આવે તેણે તમ રચવાની છૂટ છે આપણા દેશના રક્ષાઓનું જુઓ ને ! એના કરતાં તો ન હોય તે વધારે સારું કેટલા સારકા, વાકાચૂકા અને આકા—અવળા થીલા એની ભૂલભુલામણી જેવા ! આપણા દેશના રાજાને સીધા, પહોળા રાજમાર્ગો ખિલકુલ પસંદ નથી તે માને છે કે, જેમ વધારે સડકો તેમ તેની રૈયતને તેના રાજ્ય-માથી નાસી જવાની વધારે સગવડ ! હવે આ દેશમા એથી ઉલટું જ છે અહીં તમને મમે તે રક્ષે ચાલવાની છૂટ છે કેાઈ તમને અટકાવતું નથી તમારે એકને જાહેરે બીજે ઠેકાણે જવાની મરણ હોય તો ભલે ચાલ્યા જાઓ, કેાઈ તમને ના કહેતું નથી પણ ખુબી જો છે કે, આવી છૂટ છે છતાં આ રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા જવાનો કેાઈને વિચાર જ આવતો નથી ! આવા રક્ષા જો આપણા દેશમા હોય તો ભેતભેતા-મા આખો મુલક ખાલીખમ થયા વગર રહે કે ?

પહેલો વટેમાર્ગી—આઈ જનાઈન ! તમારા સ્વભાવ મા રહેલો એક ખાસ દોષ હું પહેલેથીજ ભેતો આવ્યો છું જનાઈન—કયો ?

પહેલો વટેમાર્ગી—તે જો કે, તમે આપણા દેશની કેાઈ નહિ ને કેાઈ ખોડ-ખાપણું ભેધા કરો છો. પીસી અને ખુલ્લા રાજમાર્ગથી દેશને લાભ જ થાય છે જો તમે શી રીતે નાપસું ? કૌડીલ્લ ? ભેષુ કે ? આપણા આ જનાઈનલાઈનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ખુલ્લા રાજમાર્ગથી દેશનું કલ્યાણ જ થાય છે

કૌડીલ્લ—નિત્ર ભવદત્ત ! જનાઈનમા વિલક્ષણ અવળી યુદ્ધિ છે જો તો મારે તમને ફરી વાર કહેવાનું હોય જ નહિ કેાઈ દહાડે એની અવળી યુદ્ધિ એને ખત્ત ખવડાવશે અને જો આપણા રાજાને ખબર પડી મહં તો એના મુખા

પછી એને ચિંડદાન દેવાની પણ કોઇની હિંમત નહિ ચાલે.

ભવદત્ત—આ દેશમાં જિંદગી બોલતૂંપ લાગે છે એમાં તો કાંઈ શક જ નથી. આ રસ્તા, જ્યાં આજો દિવસ લોકો આપણને હડયેલા મારતા ચાલ્યા જ જાય, ત્યાં આપણી પોતાની ખાનગી જગ્યા જેવું તો કાંઈ મળે જ નહિ. મને તો એવા લોકોના સ્પર્શથી સ્નાન કરવાનું મન થાય છે. આ જાહેર સડકો ઉપર કોણ જાણે કંઈ ન્યાતના લોક આપણને અડતા હશે ! બજ્યું !

કૌંદીસ્ય—આવા રૂઝા (૧) દેશમાં આપણને લઈ આવનાર પણ આપણા ભાઈ જનાર્દન જ છે ને ? અમારા આખા કુટુંબમાં એ એકલોજ આવો નીકળ્યો ! મારા પિતાને તો તમે હીઠેલા જ ને ? એમના જેવો શુદ્ધ આચાર-વિચારવાળો મેં તો ખીજો કોઈ જોયો જ નથી. શાસ્ત્રની આરા મુજબ તેમણે ખરાબર જલ્દ વેંતનું એક વર્તુલ જનાવેલું અને તેટલી મર્યાદામાં જ તેમણે આખી જિંદગી ગુજારી. કોઈ દહાડો પોતે એ વર્તુલની બહાર એક ડગલું પણ મૂક્યું નથી. તે દેવલોક પામ્યા ત્યારે એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ કે એ જલ્દ વેંતના વર્તુલની મર્યાદામાં રહીને અને છતાં ઘરની બહાર ચિતા ખડકીને એમને બાળવા શી રીતે ? જો લઈ જઈએ છીએ તો શાસ્ત્રની મર્યાદા તૂટે છે અને ઘરમાં ને ઘરમાં તો અગ્નિદાહ દેવાય નહિ ! ત્યાર પછી પુરોહિતોએ મળીને એક તોડ કાઢ્યો. શાસ્ત્રે ઠરાવેલા આંકડાનું તો ઉલ્લંઘન થાય જ નહિ એટલે તેમના કહેવાથી અમે આંકડા ઉલટ-પાલટ કરીને જલ્દ ને બદલે હજ વેંતની મર્યાદામાં તેમની ચિતા બનાવી. એટલે તેમને ઘરની બહારના ભાગમાં બળાયા અને આપણાં પવિત્ર શાસ્ત્રોની મર્યાદા પણ સચવાઈ. એનું નામ તે સદાચાર ! આપણો દેશ તે કાંઈ જેવો તેવો છે !

ભવદત્ત—અને તે છતાં આ જનાર્દન પોતે તે જ દેશમાં જન્મ્યા છે છતાં પણ એમ માને છે કે, ખુદલા રસ્તાથી દેશને લાજ થાય છે અને એમ માનવામાં ઘણું

ડહાપણુ સમજે છે.

[નાના નાના છોકરાઓની ટોળાસાથે ખુદ્દા દાદા પ્રવેશ કરે છે.]

ખુદ્દા દાદા—છોકરાઓ રે ! આજે આપણે દક્ષિણા-
નિલની સાથે સ્પર્ધા કરવાની છે હોં ! જોને, આપણી હાર
ન થાય. આજે આપણે એવું ગાવું, એવું ગાવું કે નગરની
શેરીએ શેરીમાં આનંદ અને ગીતની રેલછેલ મચી રહે.
(ગાય છે)

ગીત

દક્ષિણ દિશાના દરવાજા ઉઘડે છે, ઓ વસંતરાણી !
વહેલાં પધારો !

અમારા હૃદયના હીડાગા ઉપર તમે ઝૂકજો,
ઓ વસંતરાણી ! વહેલા પધારો !
નવપક્ષવના મંજુષ્ઠ ધ્વનિ સાથે,
જોખનવંતા વૃક્ષલતાના પુષ્પવર્ષણ સાથે,
બંસીનાદથી અને પ્રેમોચ્છ્વાસથી
ઘોરતી વનરથલી સાથે,
ઓ વસંતરાણી ! વહેલા પધારો !
તમારા છૂટા પાલવની સાથે
મહામાતા અનિલને લાડ કરવા દો !
ઓ વસંતરાણી ! વહેલા પધારો !

[ગાય છે]

[નાગરિકોની એક મંડળી પ્રવેશ કરે છે]

પહેલો નાગરિક—હંમેશ નહિ તો છેવટે આજનો-
જ દિવસ આપણા રાત્રએ સૌને દર્શન આપ્યું હોત તો
બહુ સારું થાત. તેના રાત્રમાં રહેવું અને એક દિવસ પણ
તેનું દર્શન ન થાય એ કાંઈ ઓછી આશ્ચર્ય છે ?

બીજો નાગરિક—તમે આ લેદરું ઉડું રહસ્ય
જો બાણતા હોત તો આવું કદી ન બોલત. તમે કોઈને
કહો નહિ તો કહું.

પહેલો નાગરિક—અલ્યા ભાઈ ! એવું શું બોલો છો ! આપણે બેઠ જણ એકજ મહોલ્લામાં રહીએ છીએ. કોઈ દહાડો કોઈની યજ્ઞ છૂપી વાત મેં જાહેર કરેલી તમે જાણો છો ? હા, તમારા ભાઈને કૂવો ખોદતાં થનનો ચરૂ જડ્યો—તે વાત મેં સૌને કહી દીધી તેનું કારણ તો જાણે જુદું હતું. તમને ક્યાં ખબર નથી ?

બીજો નાગરિક—જાણું છું તેમાં તો તમને કહું છું કે, કોઈને કહો નહિ તો કહું. જો વાત ફૂટી તો આપણી સૌની સવાર થઈ ગઈ જ બાજીને.

ત્રીજો નાગરિક—વિરૂપાક્ષ ! તમે આવા ચતુર થઈને પૂછતા શું હશે ? મરતા સુધી અમુક વાતને છૂપી રાખવાનું વળી કોણ માથે લે ? કોઈ દહાડો પણ ભૂલ થઈ જાય અને આપણે બધા આફતમાં સપડાઈ જઈએ એવો સંભવ તો છેજ, છતાં શા વાસ્તે બાણી જોઈને બળવામાં પગ મૂકવા જેવું કરો છો ?

વિરૂપાક્ષ—એ તો વાત નીકળી ત્યારે મારાથી કહેવાઈ ગયું. દયોને ત્યારે, વાત અહીંથી જ પડતી મૂકીએ. હું કાંઈ નિષ્પ્રયોજન બોલી નાખું એવો નથી. એ તો તમે પૂછ્યું કે રાજા શામાટે હર્શન આપતા નથી ? ત્યારે મારે કહેવું પડ્યું કે રાજા રૈયતથી અદક્ષ રહે છે તેમાં કાંઈક ભેદ છે.

પહેલો નાગરિક—વિરૂપાક્ષ ! ત્યારે હોસ્ત ! હવે કહીજ નાખ ને !

વિરૂપાક્ષ—તમે બધા મારા મિત્રો છો—લોક નથી. તમને કહેવામાં કશી હરકત નથી. તમારાથી શુભાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. (ધીમે સાદે બોલે છે) રાજા બહુજ કરૂપો છે. તેથી તે રૈયતને પોતાનું મોઢું બતાવવા ઈચ્છતો નથી.

પહેલો નાગરિક—એમ બાબત છે ત્યારે ! એવું કાંઈક હોવું જ નોઈએ. મને એમ પહેલેથીજ મનમાં સંદેહ રહેતો. કે.....એ છે તે દરેક દેશમાં લોકો રાજાને જોતાં-

જ સૌ કોઈ બીકથી થયરી ઉઠે છે, ત્યારે આપણો રાજા કોઈને ખોટું જ નથી બતાવતો એ શું હશે ? ગમે તેમ પણ વિરૂપાક્ષ કહે છે તે જરા વિચાર કરવા જેવું તો મને લાગેજ છે.

ત્રીજો નાગરિક—અરે ! કાંઈ ગાંડા થયા ? મને તો તેમાંનો એક અક્ષર પણ સાચો લાગતો નથી.

વિરૂપાક્ષ—વિશુ ! ત્યારે હું જૂઠું ખોલું છું, એમ ?

વિશુ—તમે જૂઠું ખોલો છો એવું માફ કહેવું નથી. પણ મને તમારી દલીલ જરાએ માનવા જેવી લાગતી નથી. ખોટું લાગે તો માફ કરજો.

વિરૂપાક્ષ—તમને મારી વાતમાં વિશ્વાસ નથી આવતો એ જાણીને હું જરા પણ નવાઈ પામતો નથી; કારણ કે તમે કહાપણના દરિયા છો. તમને કોનામાં શ્રદ્ધા છે ? તમે તમારા માતાપિતાના અને વહીવેળના અભિપ્રાયોને પણ ગણકારતા નથી તો હું વળી કોણ ? જો આપણો રાજા આમ સંતાતો ફરતો ન હોત તો તમે આ દેશમાં કેટલી ઘડી જીવતા રહ્યા હોત તે હું બતાવત. તમે હકકહતા નાસ્તિક છો !

વિશુ—ઓ મારા સનાતન ધર્મધુરંધર ! માફ તો જેમ થાત તેમ થાત, પણ તમે હમણાં જેવું બોલ્યા તેવું બીજા કોઈ દેશમાં જઈને બોલ્યા હોત તો ત્યાંનો રાજા તમારી જીભ ખેંચી કઢાવત અને તેને કૂતરાને ખાવા આપત; જાણ્યું કેની ? આપણો રાજા કદૂપો છે એવું કહેવાની તમે હિંમત ચલાવે છો એ કાંઈ થોડી વાત છે ?

વિરૂપાક્ષ—હવે તમે જરા તમારી જીભડી ઉપર લગામ રાખો તો સાફ.

વિશુ—લગામ તો કોની જીભ ઉપર રાખવાની જરૂર છે તે સૌ જાણે છે.

પહેલો નાગરિક—અલ્યા ભાઈ ! તમે આ શું લઈ બેઠા છો ?.....તમે તો વચ્ચેગળે મારા જેવાને મારી

નંખાવશે. ચાલ ભાઈ ! મને અહીં ઉભા રહેવું ન પાલવે.

(ગાય છે.)

[ટેલવાઝ લેકો ખુદા દાદાને ખૂબ ધાંધલ મચાવતા ખેંચી લાવે છે]

ખીજો નાગરિક—આજના પનાવોમાં મને નવાઈ નેવું એ લાગે છે કે—

ખુદા દાદા—શું ? શું ?

ખીજો નાગરિક—આ વર્ષે આપણા મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે દરેક દેશે પોતપોતાના માણસોને મોકલ્યા છે. પણ હું તેમાંના દરેકને મોઢેથી એકની એકજ વાત સાંભળું છું કે “ અહીં બધું સરસ છે, સુંદર છે; પણ તમારો રાજા કયાં છે ? ” હવે આનો અમારે શો જવાબ આપવો ? આ આપણી એક મોટી ખામી છે અને તે આ દેશના દરેકે દરેક જણને લાગી આવે છે.

ખુદા દાદા—તમે “ ખામી ” કહો છો ? આપણો રાજા કયાં છે ? અરે ! આપણો આખો દેશ—એક ખુણાથી ખીજા ખુણા સુધી—આપણા રાજાથી સચરાચર ભરાઈને હસહસી ગયો છે અને છતાં તમને હજી “ ઉણપ ” લાગે છે ? તેણે આપણને એકે એકને રાજાજી ગનાવી દીધા છે તે કેમ બૂઝી જાયો છો ?

(ગાય છે)

ગીત

આપણા રાજાના રાજ્યમા આપણે બધાજ રાજા છીએ. તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપજ કેવી રીતે થાય ?

આપણે આપણી ઇચ્છા મુજબ વર્તીએ છીએ, અને છતાં આપણે તેનીજ ઇચ્છા મુજબ વર્તીએ છીએ.

આપણો રાજા કંઈ ગુલામોનો માલિક નથી કે આપણને તેના પગની સાથે લગની જંજીરાથી જકડે.

તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમા આપણો, અને

તેનો મેળાપ જ કેવી રીતે થાય ?

આપણો રાજા આપણું દરેકનું સન્માન કરે છે, અને તેમ કરીને તે પોતાનું સન્માન કરે છે.

કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષુદ્રતા—પામરતા—આપણને એક ક્ષણ વાર પણ અસત્યની દિવાલોની અંદર બાધી શકેજ નહિ.

તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપ જ કેવી રીતે થાય ?

આપણે પુરુષાર્થ કરીને આપણો માર્ગ કાપીએ છીએ, અને એવી રીતે અંતે તેણે ધારેલે રસ્તે જઈએ છીએ.

અધિકારભરી રાત્રિના ઉંડાણમાં આપણો માર્ગ આપણાથી ચૂકાય એમ છે જ નહિ.

નહિ તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપ જ થી રીતે થાય ?

બીજો નાગરિક—આપણો રાજા જાહેરમાં પ્રકટ થતો નથી તેટલા ઉપરથી ગમે તે માણસ તેને વિષે ગમે તેવું બોલે છે તે મારાથી તો જરાએ ખમાતું નથી.

બીજો નાગરિક—ખુબી તો જુઓ ! કોઈ મારી નિંદા કરે તો તેને સજા થાય, પણ રાજાની નિંદા કરે તેનું કાંઈજ નહિ ! એ તે કાંઈ વાત છે ?

બુદ્ધા દાદા—નિંદા કરનારની નિંદા આપણા રાજાની દૂરની દૂર જ રહે છે. સૂર્યના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલા દીવાને તમે એક કૂંઠ મારીને હોલવી શકો, પણ આખું જગત ભલે કૂંઠ મારે પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ એક રતિમાત્ર પણ ઓછો થવાનો હતો ?

[વિશ્વવસુ અને વિરપાદ પાછા આવે છે]

વિશ્વ—હયો, આ રહ્યા આપણા બુદ્ધા દાદા ! પૂછી જુઓ એમને. દાદા ! આ માણસ બધાંને કહેતો કરે છે કે આપણો રાજા કદરૂપો છે માટે બહાર નથી નીકળતો !

ફ. બુદ્ધા દાદા—પણ તેમાં તું એટલો બધો તપી શાનો

જાય છે ? એનો રાજા કદરૂપો હશે, નહિ તો તેના રાજ્ય-
માં વિરૂપાક્ષના જેવી સિદ્ધલ હોયજ શી રીતે ? તે પોતાનું
મોહું જેવું આસીમાં જુએ છે તે પ્રમાણે તે પોતાના
રાજાના રૂપની કલ્પના કરી લે છે.

વિરૂપાક્ષ—મારે કોઈનું નામ દેવું નથી, પણ જેણે
મને કહ્યું કે રાજા કદરૂપો છે તે માણસ તો એવો છે કે
તેના બોલવામાં સૌ વિશ્વાસ રાખે.

ધુટ્ટા દાદા—અરે લાઈ ! તારી જાત કરતાં વધારે
વિશ્વાસપાત્ર ખીલું કોણ હોય ?

વિરૂપાક્ષ—પણ આપ કહો તો જોઈએ તેટલી સાબિ-
તીઓ આપું !

પહેલો નાગરિક—આની ઉદ્વેગ છે તો જુઓ ! એક
તો રાજાને વિષે જૂઠી અફવા ફેલાવતાં એ શરમાતો નથી,
અને પાછો પોતાના જૂઠાણાના જેટલી જ ઠાંડાઈ કરે છે !

ખીલો નાગરિક—ત્યારે એને તેટલો જ હાખા હાથ-
નો સ્વાદ પણ અખાડી દો ને !

ધુટ્ટા દાદા—તમે આટલા બધા ઉકળી શા માટે
જતા હોશો ? એ બિચારો આજના ઉત્સવને નિમિત્તે એના
રાજાના કદરૂપાપણાનાં ગીત ગાય છે તેમાં તમારું શું
ગયું ? કંઈ ફિકર નહિ, લાઈ વિરૂપાક્ષ ! તું તારી મેળે સુખે-
થી જે બોલવું હોય તે બોલજે અને તું કહે છે તે સાચું
માનનારા માણસો પણ તને મળી આવશે. તું તારી મન-
માનતી ટોળીમાં જઈને મજા કર.

(જાય છે)

[પરદેશના લોકોની એક ટોળા દાખલ થાય છે.]

ભવદત્ત—હવે મને તો એમ ચોખ્ખું માલૂમ પડે
છે કે, આ લોકોના દેશનો કોઈ રાજા જ નથી. અમારે
માથે રાજા છે એવી આખાદ ગપ જ તેમણે ઉડાવી લાગે છે.

કૌંડીલ્ય—મને તમારૂં કહેવું વાજળી લાગે છે કેાઈ પણ દેશમાં આપણે જઈએ તો ત્યાંની મોટામાં મોટી કંઈ વસ્તુ તરફ આપણું પહેલું લક્ષ્ય જોવાય ? તે દેશના રાજા તરફ, અને તે પછી બધો વખત બ્યારે જોઈએ ત્યારે જાહેરનો જાહેર જ હોય, તેને શોધવો પડે જ નહિ

જનાર્દન—પણ આ દેશમાં આપણે કેવી સરસ વ્યવસ્થા જોઈ, કેવું સુદર સુગઠિત રાજ્યતંત્ર જોયું, તે બધું રાજા વગર કાઈ બની શકે ?

ભવદત્ત—આટલો બધો વખત રાજ્યકર્તાના અમલ નીચે રહીને તે આટલો બોધ લીધો ! અરે બહા માણસ ! વ્યવસ્થા અને સુસંગતિ જો પહેલેથી જ પોતાની મેળે આપ્યા આવતા હોય તો પછી રાજાની જરૂર જ રી રહી ?

જનાર્દન—આટલા બધા લોકો મહોત્સવમાં ભાગ લેવા અને આનંદ કરવા લેગા થયા છે આ દેશમાં અરાજકતા જ હોય તો તેઓ બધા આમ એકત્ર થાય ખરા કે ?

ભવદત્ત—ભાઈ જનાર્દન ! ચર્ચા કરતી વખતે તું હમેશા મૂળ મુદ્દો જ ઉઠાવી દે છે આ રાજ્યમાં સુદર વ્યવસ્થા છે અને બધું યથાસ્થાને છે, એ વિષે કાંઈ જ શક નથી મહોત્સવ થવાનો છે એ પણ દેખીતી વાત છે પણ રાજા ક્યા છે ? તે તેને જોયો હોય તો કહે

જનાર્દન—મારો ઢહેવાનો મુદ્દો આટલો જ છે - તમે તમારા આજસુધીના અનુભવ ઉપરથી જાણો છો કે, રાજા હોય તો પણ અધેર અને ગેરવ્યવસ્થા હોઈ શકે, પણ અહીં આપણે શું જોયું ?

કૌંડીલ્ય—તને એકની એક જ વાતને વારે વારે ચીપી ચીપીને બોલવાની ટેવ જ પડી ગઈ છે ભવદત્ત પૂછે છે તેનો સીધો જવાબ દે -તે રાજાને જોયો છે કે નહિ ? બોલ, હા કે ના ?

(જાય છે)

[કેટલાંક માણસો ગાતાં ગાતાં દાખલ થાય છે]

ગીત

મારો પ્રાણવલ્લભ મારા હૃદયમાંજ સર્વદા વિરાજે છે,
તથા જ હું તેને સર્વત્ર નિહાળું છું.

તે મારી આંખોની કાકીઓમા લપાયે છે,
તથાજ હું તેને સર્વત્ર નિહાળું છું.

હું તેના મોહના ચબ્દો સાંભળવા દેશવિદેશ
રવડી આવ્યો;

પણ મારો એ પ્રયાસ બધોજ મિથ્યા ગયો.

પાછા આવીને મેં મારા પોતાના ગીતમાં જ તેના
કંઠનો રણકાર સાંભળ્યો.

અરે ! તમે ભિખારીની માફક છાતે માટે તેને
મલીએ મલીએ શોધના કરો છો ?

આવો, મારા હૃદયમાં તે બેઠો છે; મારી આંખોનાં
અશ્રુમાં તેની છબિ નીરખી લ્યો.

[નેહી મોકારતા ચોપદાર અને “રાજા”ના અંગરક્ષકોનો
અમલાજ દાખલ થાય છે.]

પહેલો ચોપદાર—એઈ ! એઈ ! બાણુ હઠી
જાયો. રસ્તો ખાલી કરો ? એઈ ! સૌ બાણુ હઠી જાયો.

પહેલો નાગરિક—અલ્યા એવડો મોટો તીસમાર-
ખાં તું કેણુ છે વળી ? તું વળી ક્યારનો મોટો ગડેખાં થઈ
ગયો ? અમે શામાટે અસી જઈએ ? અમે તો એક ડગલું
પણ અહીંથી ખસવાના નથી. તું અમને કંઈ ફતરા ખૂતરા
ધારે છે કે શું ?

બીજો ચોપદાર—અરે ! આપણા રાજા હમણાં
આ રસ્તેથી આવનાર છે.

બીજો નાગરિક—રાજા ? કયો રાજા ?

પહેલો ચોપદાર—આપણો રાજા, આ મુલકનો રાજા.

પહેલો નાગરિક—આ કોઈ ગાંડો લાગે છે ! છડીદારો નેકી પોકારતા હોય અને દોડધામ ને બૂમાબૂમ કરતા લોકો આગળ આગળ ચાલતા હોય એવી રીતે આપણા રાજાને કદી કોઈએ બહાર નીકળતો સાંભળ્યોજ નથી.

બીજો ચોપદાર—પણ આજે રાજા તમામ રૈયતને ખુલાં દર્શન આપનાર છે. આજના મહોત્સવનું પ્રમુખસ્થાન પણ તેજ લેનાર છે.

બીજો નાગરિક—સાચું કહોને, ખરી વાત છે ?

બીજો ચોપદાર—ખરી વાત નહિ તો શું ? પેલો તેનો ધ્વજ ફરફરે છે તે જોતા નથી ?

બીજો નાગરિક—અલ્યા, ખરી વાત છે; ધ્વજ તો દેખાય છે.

બીજો ચોપદાર—તેના પટ ઉપર રાતાં ચંદ્રિંશુક પુષ્પની આકૃતિ દેખાય છે કે નહિ ?

બીજો નાગરિક—હાસ્તો. એ તે ચંદ્રિંશુક પુષ્પજ-રાતાં આગના લડકા જેવાં.

પહેલો ચોપદાર—હવે તો તમને અમારી વાતમાં વિશ્વાસ બેસે છે ને ?

બીજો નાગરિક—મને વિશ્વાસ નથી એવું મેં કહ્યું છેજ ક્યારે ? એ તો પેલા કુંભે બધી ધમાલ કરી મૂકી. હું એક અક્ષર પણ બોલ્યો છું ?

પહેલો ચોપદાર—એ કુંભનું પેટ ઘડા જેવું છે, પણ માંદગી પોણું છે. ખાલી ઘડો, વાગે ઘણો.

બીજો ચોપદાર—કોણ છે એ ? તમારે ને એને કાંઈ સગપણ થાય કે ?

બીજો નાગરિક—સગપણ શાનું ? અમારા ગામના મુખીના સસરાના કાકાનો છોકરો થાય. એનું ઘર તો અમારા

ફળીઆમાંયે નથી.

બીજો ચોપદાર—તમે કહો છો તેવું જ લાગે છે. કોઈના સસરાનો સાવમી પેઢીએ પિત્રાઈ બાઈ થતો હોય એવીજ તેની સિદ્ધલ છે, અને તેની અક્કલ પણ કોઈના ઠાકા-સસરાને શોભે તેવી જ છે.

કુંભ—અરે ! મારા મહેરવાનો ! કેટલાંએ હુઃખોના આધાતથી મારી ખુદિ મરડાઈ મચડાઈને તમે આજે જુઓ છો તેવી વિદૂત થઈ ગઈ છે તે તમે શું જાણો ? થોડાજ વખતની વાત ઉપર એક રાત અમારા ગામમાં આવ્યો હતો અને તેની સ્વારી અમારા ફળીઆમાં થઈનેજ ગઈ હતી. તેની આગળ આગળ ડંકા-નિધાન ગડગડાવતા, દબલઓ દરકાવતા, અને કોલાહલ કરી મૂકતા સ્વારોનો મોટો રસાહો હતો. તેમના ગરબડાટ આગળ ગામમાં ઠાને પડ્યું સંભળાતું ન હતું. મેં તેનાં ઓવારણું લીધાં. તેની આગળ નજરાણું ધરું. તેની સામે ભિખારીની માફક હાથ ભેડીને ઉભો. છેવટે મેં જોઈ લીધું કે, આમી વધારે ધસારો મારાથી નહિ સહન થાય. પણ આ બધા ભપકાદાર વમાશાતું છેવટ શું આવ્યું ? કંઈજ નહિ. લોકોએ જ્યારે તેની આગળ પોતા-પોતાની માગણીઓ રજૂ કરી ત્યારે તે બોલ્યો કે ઠીક છે, કોઈ સારો દહાડો જોઈને તમને સંતોષીશું. પણ ત્રણસો ને પાંસઠ દહાડામાંથી તેને કોઈ સારો દહાડો જડ્યો જ નહિ. અમારી પાસેથી વેરો લેતી વખતે તો ત્રણસો ને પાંસઠ-માંથી બધાએ દહાડા સારા !

બીજો ચોપદાર—ત્યારે આ ઉપરથી શું શું એવું કહેવા માગે છે કે, આપણો રાજા તે પેલો બનાવટી રાજા ભયો તેના જેવો છે ?

પહેલો ચોપદાર—ઓ ઠાકાણ ! હવે તમારે તમારાં કાકીજીની વિદાય લેવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

કુંભ—સાઈ સાહેબો ! મારો અપરાધ થયો હોય, તો

માફ કરો. હું ગરીબ માણસ છું. કહો તો તમારી સો સો વાર માફી માગું. તમે કહો તે કરવા તૈયાર છું. તમે કહેતા હો તો આપો ખસી જાઉં—અરે ! તમે કહો તેટલો વેગળો જઈને ઉભો રહું.

ખીજો ચોપદાર—જહુ સારું, ત્યારે અમારે એટલું જ જોઈએ છે. રાજાની સ્વારી હમણાંજ આવી પહોંચશે. માટે તમે જામા રસ્તાની એક બાજુએ હારખંધ ઉભા રહો. અમે હવે અહીંથી આગળ રાજાની સ્વારીને માટે રસ્તો ખુલ્લો કરી દેવા જઈએ છીએ.

(તેઓ જાય છે)

ખીજો નાગરિક—ભાઈ કુંભ ! તારી જીભ તને કોઈ દિવસ કાસીને માંચડે ચઢાવશે.

કુંભ—દોસ્ત માધવ ! વાંક મારા નસીબનો છે; એમાં મારી જીભ બિચારી શું કરે ? પેલા જનાવટી રાજાની આગળ હું એક અક્ષર પણ વાંકોચૂંકો બોલ્યો ન હતો. તે દિવસે પણ મેં મારા લોળપણથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મવિશ્વાસને લીધે મારે હાથે મારા પગ ઉપર કુહાડો માર્યો હોત તો મને કોઈ ત્યાં અટકાવનાર ન હતું. આવે હવે ખરેખરે રાજા આવે છે ત્યારે મારી જીભડી રાજદ્રોહથી ભરેલાં વચન લલકરી ઉઠે છે. એ નસીબનો નહિ તો કેનો વાંક ?

માધવ—મેં તો એવી શ્રદ્ધા કેળવી છે કે, રાજા સાચો હોય કે જનાવટી હોય, પણ રાજાનું નામ ધારણ કરીને કોઈ આપણી આગળ આવે તો તેની આજ્ઞા આપણે માનવીજ જોઈએ. રાજાઓની વાતમાં આપણે શું સમજીએ ? આપણી અકકલની તે શું શું બચ કે તેને વિષે અભિપ્રાય ખાંધવાનું સાહસ કરીએ ? એ તો અધારામાં પથ્થર ફેંકવા જેવું કામ છે. આપણે પથ્થર ફેંક્યા જ જવું. કોઈ દહાડે પણ ખરી જગ્યાએ એકાદ પથ્થર વાગ્યા વિના નહિ રહે. તેથી મારી ધારણા તો એવી છે કે, આપણે તો તેનું સન્માન કરવું અને તેની આજ્ઞા પાળવી—પછી જો તે સાચો

રાજા હોય તો સારી વાત છે અને સાચો ન હોય તો તેમાં આપણું શું જવાબું છે ?

કુંભ—પણ તમે કહો છો તેમ જો ખાલી પથ્થરજ કેંકવાના હોતને તો તો હું પણ કેંકવા લાગત. પણ અહીં તો નગદ રૂપિયા કાઢીને આપવા પડે છે; અને એમ જેને તેને નજરાણું આપતા ફરીએ તો સીખ માગવાનો વખત આવે તો કેમ ભૂલી જાઓ છો ?

માધવ—ચાલ હવે, આમ જો. પેલી રાજાની સ્વારી આવે છે ! અહો ! આ તો ખરેખરો રાજા જ છે ! શ્રી એની આકૃતિ ! શ્રી એની કાન્તિ ! આર્જુ રૂપ—તાજાં કમળનાં દળ જેવો શૌર વણું, માખણના જેવી સુકુમારતા—આપણે કોઈનામાં કદી જોયાં હતાં ? કેમ કુંભ ! તને શું લાગે છે ?

કુંભ—દેખાય છે ખરાખર રાજાના જેવોજ. એ ખરેખરો રાજા હોય ખરો.

માધવ—જાણે પ્રહસાએ તેને રાજા થવાને માટે જ ખાસ જતન કરી કરીને ધણો ન હોય એવી અફસૃત, સુંદર અને મનમોહન તેની આકૃતિ છે ! આવી કોમળતા, આવી અંગકાન્તિ, આવો સુગઠિત દેહ કોઈ સામાન્ય મનુષ્યને તો સંભવેજ નહિ.

[‘રાજા’ પ્રવેશ કરે છે]

માધવ—ઓ રાજા ! તમારો જયજયકાર હો ! તમને શ્રી-સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાઓ ? અમો તમારું દર્શન કરવા છેક પરાદીઆના અહીં આવીને તમારા આગમનની રાહ જોતા હતા છીએ. મહારાજાધિરાજ ! તમારી કૃપાનો પ્રસાદ આપતી વખતે રજો અમને વિસરી જતા.

કુંભ—મને તો આમાં કંઈ વધારે ઉંડો ભેદ લાગે છે. હું તો જઈને આપણા યુદ્ધાદાદાને તેડી લાવું છું.

(ગાય છે)

[લોકોનું એક ટોળું દાખલ થાય છે]

પહેલો માણસ—રાજા ! રાજા ! ચાલો અહ્યા !
વહેલા ચાલો. રાજાની સ્વારી આ રસ્તેથી જાય છે.

બીજો માણસ—ઓ ! રખે મને ભૂલી જતા. મારું
નામ વિરાજદત્ત છે, કુશલીવસ્તુ 'શહેરના ઉદયદત્તનો હું
પૌત્ર થાઉં. તમારા આગમનના સમાચાર સાંભળતાં જ હું
અહીં દોડ્યો આવું છું. રસ્તામાં લોકો શી વાત કરે છે તે
સાંભળવાને પણ પળવાર ઉભો નથી રહ્યો. હે રાજેન્દ્ર ! મારી
તમામ રાજભક્તિ ઉછળી ઉછળીને તમારા ચરણ આગળ
ઢળી પડે છે અને તેના પ્રવાહમાં હું અહીં ખેંચાઈ આવ્યો છું.

ત્રીજો માણસ—ચલ, ચલ, તારા કરતાં તો હું
પહેલાં આવ્યો છું. હું આવ્યો ત્યારે તો મરઘાએ નહોતો
ખાધ્યો. તે ઘડીએ તું અહીં ક્યારે હતો ? ઓ રાજા ! હું
વિક્રમસ્થલીનો ભદ્રસેન છું. સેવક તરફ નિગાહ રાખજો.

રાજા—તમારી સૈની રાજભક્તિ જોઈને હું તમારા
ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.

વિરાજદત્ત—મહારાજાધિરાજ ! અમારે આપની
આગળ ઘણી ઘણી ફરિયાદો કરવાની છે. અમારે ઘણી
જાતનાં દુઃખ છે તેને માટે અમારે આપની દાદ માગવા-
ની છે. આપનાં દર્શન જ અમારે માટે દુર્લભ હતાં તેથી
અમે કોને પ્રાર્થના શુભરીએ ? કોની આગળ અમારાં
દુઃખની ફરિયાદ કરીએ ?

રાજા—તમારાં તમામ દુઃખોનો નિકાલ મધ જશે.

(રાજા જાય છે)

પહેલો માણસ—પોયોઓ ! એમ પાછળ પડી
જઈશું તો આપણો દહાડો નહિ વળે. આપણે લોકોના
ટોળામાં ભળી જઈશું તો પછી રાજા આપણને 'શી રીતે
ઓળખવાનો હતો ?

બીજો માણસ—અરે ! આણી ગમ તો જુઓ—

પેલો મૂખો નરોત્તમ શું કરે છે તે જરાક જુઓ તો ખરા ? લોકોને લોણીઓના હડસેલા મારતો મારતો ઠેઠ રાજાની પાસે પહોંચી ગયો અને હાથમાં પંખો લઈને તેને પવન ફાળવા મંડી પડ્યો છે !

માધવ—ખરી વાત કહી; હરામખોરે ભારે હિંમત ચલાવી લાગે છે !

ખીલો માણસ—શું એ રાજાની પાસે ઉસો રહેવા લાયક છે ? આપણે જોને ત્યાંથી તગેડી મૂકવો પડશે.

માધવ—હં ! રાજા પોતે કાંઈ સમજ્યા વગર રહેનાર છે શું ? જોની રાજભક્તિમાં ખુલ્લેખુલ્લાં પાખંડ અને દંભ જણાઈ આવે છે.

પહેલો માણસ—છદ ! છદ ! રાજાએ આપણી પેઠે પાખંડને જોળખી શકતા જ નથી. એ મૂખો રાજાની ખુશામત કરવા માટે તેને પંખો કરે છે તેથી જો તે છેતરાય નહિ તો મને રૂદ્ધ કહેજો.

[કુંભ અને છુટ્ટા દાદા દાખલ થાય છે.]

કુંભ—(દાદાને) હું કહું તે માનો—તે હમણાં જ આ રસ્તે થઈને ગયા.

છુટ્ટા દાદા—પણ તે રાજા છે કે ખીલો કોઈ બળતો માણસ છે તેને માટે તું કહે છે તેટલી પરીક્ષા પૂરતી નથી.

કુંભ—હું કાંઈ થોડો જ ત્યાં જોઈશો હતો ? જોકે નહિ, બે નહિ, પણ સેંકડો, હજારો માણસોએ તેને નજરો-નજર જોયો તે બધા કાંઈ ભૂલ કરતા હશે ?

છુટ્ટા દાદા—જેટલા જ માટે મને એ વાત ઉપર મૂળથી જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે રાજા આવો ઠાઠમાઠ કરીને, આવડો મોટો રસાલો લઈને લોકોની આંખો તેના ભપકાથી અંજાર્જાળ્ય એવી રીતે કદી ખડોર આવતો જ નથી. તે પોતાના રાજ્યમાં આ પ્રમાણે ધામધૂમ સાથે ફરવા નીકળે એવો તેનો સ્વભાવ જ નથી.

કુંભ—પણ આજનો પ્રસંગ બહુ અગત્યનો હોવાથી તેને એવું કરવાનું મન થયું હોય એમ પણ કેમ ન બને?

બુઢા દાદા—તું કહે ત્યારે ખરું? પણ મારો રાજા કાંઈ ઘડીએ ઘડીએ રંગ બદલે એવો તરંગી નથી.

કુંભ—ઓ દાદા! મારાથી તેનું વર્ણન કરાતું હોત તો કરી બતાવત. શી તેની કોમળતા, શી તેની સુકુમાર અને સુશોભન અંગછટા! જાણે કોઈ કારીગરે ઘડેલું મીઠુનું પૂતળું! મને તો એમ થયું કે તેનાથી તડકો નહિ ખમાય. માટે લાવ હું તેને મારા આખા શરીર વડે ઢાંકી દઉં.

બુઢા દાદા—ઓ મૂખો! તું ખરેખરો ગંધડો જ લાગે છે! મારો રાજા મીઠુના પૂતળા જેવો અને તું તેને ઢાંકનારો! વાહ!

કુંભ—પણ ઓ દાદા! હું ખરું કહું છું—કોઈ દેવ જેવી તેની આકૃતિ હતી. તેનું રૂપ તો ખરેખર અલૌકિકજ હતું. ત્યાં આટલાં બધાં માણસો ભેગાં થયાં હતાં, પણ તેના રૂપની તોલે તો કોઈ જ ન આવે.

બુઢા દાદા—મારો રાજા એવો છે કે, જો તે કદી જાતે પ્રકટ થાય તોપણ તારી આંખો તેને ઝોળખી શકે જ નહિ. તે લોકોનાથી અજગો કે નોખો થઈને ઉભો રહે એવો નથી. તે તો લોકોના જેવો બનીને લોકોની અંદર ભળી જાય એવો તેનો સ્વભાવ છે.

કુંભ—પણ મેં તેનો ધ્વજ ભેયો તે મેં તમને કહ્યું હતું ને?

બુઢા દાદા—ત્યારે કહે વારૂ, તેના ધ્વજ ઉપર શાની આકૃતિ હતી?

કુંભ—સત્તું ચોળ કિંશુક પુષ્પ ચીતર્યું હતું. એવું સત્તું કે જોતાંની સાથે મારી આંખોજ અંબાઈ ગઈ.

બુઢા દાદા—થયું ત્યારે. મારા રાજાના ધ્વજ ઉપર તો કમળની અંદર વજ્રની આકૃતિ છે.

કુંભ—પણ બધાજ કહે ■ ને આજે મહોત્સવ હોવા-
થી રાત્રી બહાર આવ્યો છે. બધા જ કહે છે ને ?

બુઢા દાદા—બહાર તો આવ્યો છેતો, પણ પોતાની
સાથે છડીદાર, ડંકા-નિશાન, ઘોડેસ્વાર, પાયદળ, ઠોલ,
તાંસાં અને ધરણાધજો અને સળગતી મથાલો, એવું તેવું
કાંઈ જ લાવ્યો નથી તે વને ખબર છે ?

કુંભ—ત્યારે આવા શુભવેશમાં તો તે કોઈથી જ
ન જોળખાય !

બુઢા દાદા—છેકજ એવું નથી. એને થોડાક જોળ-
ખનારા પણ પડ્યા છે.

કુંભ—ત્યારે દાદા ! એવા કોઈક જોળખનારા હશે
તેમને રાત્રી ખુશ થઈને તેઓ માગે તે વરદાન પણ આપતો
હશે ને ?

બુઢા દાદા—તેઓ તો એવા છે કે તેની પાસેથી
કાંઈજ માગતા નથી. લિખારી તે વળી રાજાને જોળખતા
હશે શું ? એ તો લાઈ ! એવું છે કે, નાના લિખારીની નજરે
મોટો લિખારી રાજા જેવોજ દેખાય, પણ લિખારી તે
લિખારીજ. ઓ મૂર્ખશિરોમણિ ! જે માણસ આજે કિન-
ખાખનાં વસ્ત્ર પહેરીને લોકોની આજળ લીખ માગવા નીક-
ળ્યો હતો તેનેજ તું તારો રાજા માની બેઠો છે અને સૌને
તું એ વાત કહેતો ફરે છે. પણ ચાલ, જવા હે એ વાત.
પેલો મારો પાગલ દોસ્ત આવે ! ચાલો લાઈઓ ! આમ
લોકોની સાથે માથાઝીક કરવામાં અને ખાલી ડાથાફૂદ
કરવામાં દિવસ કાઢવો આપણને કેમ પાલવે ? ચાલો,
આપણે તો આનંદ અને મસ્તીમાં ઉન્મત્ત બની જઈએ.

[પાગલ મિત્ર ગાતો ગાતો આવે છે]

ગીત

અરે દોસ્તો ! તમે મને હસો છો ?

તમે મારી મસ્કરી ઉઠાવો છો ?

બસે હસાય તેટલું હસો; થાય તેટલી મસ્કરી કરો.

પણ હું તો તે સોનાના મૃગની શોધમાં ભટક્યા-
જ કરવાનો !

તે ચપલ ગતિવાળું મૃગલું મારી આંખ આગળ
કોઇ અગમ્ય સ્વપ્નની માફક દેખાય છે અને તેજ પળે
પાછું અત્રોપ થઇ જાય છે !

વનવનમાં છૂટું પિરહનાર, સદા વિમુક્ત અને સદા
સ્વતંત્ર, એવું તે મૃગલું વીજળીના ઝળકારાની માફક મારી
આંખ આગળ આવે છે અને પાછું પળવારમાં ક્યાંનું ક્યાં
હડી જાય છે ! હું તેને પકડવા હાથ લંબાવું તે પહેલાં
તો તે પોતાની પાછળ ધૂળના ગોટાની વચમાં ઝાંખી—
જોવાય ન જોવાય એવા આભાસ જેવી—આકૃતિ માત્ર
મૂડાને મારી દષ્ટિની બહાર નીકળી જાય છે !

હું વનેવન રવડીશ તોપણ તે કદી મારે હાથ
આવવાનું નથી; છતાં હું તેની પાછળ ભટક્યા જ કરું છું.
જેના ચિત્તને કદી પણ કરાર નથી એવા રખડેલ લામટા-
ની માફક હું તેની શોધમાં વનવનમાં, ખેતરે ખેતરમાં, જેના
નામદામ પણ કોઇ જાણતું નથી એવા પ્રદેશોમાં સતત
રવડ્યા જ કરું છું, અને રવડતા હું કદી યાકવાનો નથી.

તમે સૌ બજારમાં આવી આવીને મનમાનતી
ચીજો ખરીદીને, ભાત ભાતના પદાર્થો સહિત પોતપોતાને
ઘેર પાછા ફરો છો ત્યારે મને અગમ્ય ઉંચાં ગિરિશિખરો
ઉપરના ઉન્નત મરુતો ચૂમતા ચાલ્યા જાય છે. મને દેશ
અને કાળનું જ્ઞાન રહ્યું નથી.

જે વસ્તુ મને કદી પ્રાપ્ત થઇ નથી તેને માટે હું
માફ સર્વસ્વ યુમાવી બેઠો છું. તમે સૌ સમારા મનમાં
એવું સમજો છો: મેં જે કંઇ ખોયું છે તેને માટે હું
રડતો હોઇશ અને જળાપો કરતો હોઇશ !

ના ના, મેં તો ગાતા ગાતાં અને હસતાં હસતાં
મારા તમામ શોકસંતાપને દૂર દૂર ફગાવી દીધાં છે.

હું તો વનેવનમાં, ખેતરે ખેતરમાં, જેનાં નામદામ
પણ કોઇ જાણતું નથી એવા પ્રદેશોમાં રવડું છું—રજડું
છું, હું રખડેલ છું અને સદાએ રખડેલ રહેવાનો છું.

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થળ—અધારા રંગમહેલ.

પાત્રો—રાણી સુદર્શના અને પરિચારિકા સુરંગમા.

સુદર્શના—પ્રકાશ ! પ્રકાશ ! પ્રકાશ ! અરે ! કેાઈ દીવો સળગાવોને ! આ રંગમહેલમાં કદી દીવો સળગવાનો જ નહિ થું ?

સુરંગમા—રાણીજી ! મહેલાતના ખીજા બધા ઓરડા રોશનીથી ઝગઝગી રહ્યા છે. રોશનીથી યાદીને તમને કદી આવા અધારા ઓરડાનો આશ્રય લેવાનું મનજ નહિ થાય ?

સુદર્શના—પણ શા માટે આ ઓરડામાં સદાએ અધકારનો અધકાર જ ?

સુરંગમા—પણ તેમ ન હોય તો તમને અધકાર અને પ્રકાશ વચ્ચેનો ભેદ જ શી રીતે સમજાય ?

સુદર્શના—અધારા ઓરડામાં રહી રહીને તારી બોલી પણ અધકારના જેવી જ ગૂંહન અને વિચિત્ર બની ગઈ છે. સુરંગમા ! તું શું કહે છે તે મારાથી સમજાતું નથી. પણ મને એટલું તો કહે કે, રાજપ્રાસાદના કયા બાગમાં આ મારા રંગમહેલ આવેલો છે ? મને તો તેમાં પેસવાનું કે બહાર નીકળવાનું દાર પણ સૂઝતું નથી.

સુરંગમા—રાણીજી ! તમારો રંગમહેલ સૃષ્ટિના હૃદયની ઉઠામાં ઉઠી યુદ્ધમાં છે. રાખજીએ ખાસ તમારે સાફજ તે બાંધાવ્યો છે.

સુદર્શના—તેના આવડા મોટા વિશાળ રાજપ્રાસાદમાં ઓરડાની શું ખોટ પડી ગઈ કે મારે સાફ આવો અધકારભર્યો રંગમહેલ બાંધાવવો પડ્યો ?

સુરંગમા—ખીજા બધાની મુલાકાત તે અજવાળાવાળા ગમે તે બંડમાં લઈ શકે છે, પણ તમારો મેળાપ તો

તેમને આ અધારા ઓરડામાં જ થાય, બીજે નહિ.

સુદર્શના—ના, ના, તે નહિ ચાલે. પ્રકાશ વગર મારાથી જીવાય જ કેમ ? આ અધિકારમાં હું ચૂંગળાઈ મરું છું. મને પળવાર ચેન પડતું નથી. ઓ સુરંગમા ! જો તું આ ઓરડામાં એક વાર દીવો લાવે તો હું તને આ મારો હીરાનો હાર આપી દઉં.

સુરંગમા—રાણીજી ! એ કામ મારા ગળ ઉપરાંતનું છે. જે ઓરડામાં તેણે સદાએ અધિકાર રાખવાનો જ હુકમ કર્યો છે ત્યાં મારાથી દીવો જીવાય જ કેમ ?

સુદર્શના—વાહ ! ખરી તારી ભક્તિ ! અને તે છતાં તારા પિતાને રાજાએ સજા કરેલી એ વાત ખરી કે ?

સુરંગમા—ખરી વાત છે; પણ મારા પિતાને જીગાર રમવાની ટેવ હતી. મારા પિતાના ઘરમાં ગામના બધા જીવાનીઆ લેગા થઈને શરાબ પીતા અને જીગાર ખેલતા.

સુદર્શના—જ્યારે રાજાએ તારા પિતાને હુકમ કરવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે તને અતિશય સંતાપ નહિ થયેલો ?

સુરંગમા—સંતાપ તે કાંઈ જેવો તેવો ? તે વખતે મને મનમાં એવું થતું કે, રાજાને કોઈ મારી નાખે તો કેવું સારું ! ક્રોધના આવેશમાં હું જાનભૂલી બની ગયેલી. તેને લીધે હું મારો બધી બાબુએથી વિનાશ કરવાની અણી ઉપર જ હતી. અને જ્યારે મારો તે માર્ગ પણ બંધ થઈ ગયો ત્યારે તો હું તદ્દન નિરાધાર અને નિઃસહાય બની ગઈ. પાંજરામાં પુરાએલા જંગલી પશુની માફક હું ઉન્મત્ત બનીને ગમે તેમ બકવાદ અને ધમપછાડ કરવા લાગી. મને તે વખતે એમ થતું કે, બાણે મારા નિષ્ફળ, નિર્વીર્ય ક્રોધના આવેશમાં સૌને ફાડી ખાઉં.

સુદર્શના—પણ ત્યાર પછી તને રાજા તરફ આટલી બધી ભક્તિ થાથી ઉત્પન્ન થઈ ?

સુરંગમા—તે તો હું શું બાણું ? પણ તે નિર્મમ,

નિર્દય અને નિશ્ચલ છે એમ જાણીને કદાચ તેના ઉપર જ બધો આધાર રાખવો એ ઠીક છે એવું મને લાગ્યું હોય !

મુદર્શના—તારી વૃત્તિમાં આવો ફેરફાર કયારથી થયો ?

સુરંગમા—તે તો હું તમને શી રીતે કહું ? મને યોતાને જ તેની ખબર નથી. પણ એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ એવો આવી ગયો કે મારા હૃદયનો જડખેર ભાવ હારી યાકીને લીલોદસ થઈ ગયો અને માફ આપું વ્યક્તિત્વ ધૂળમાં આજોડી પડીને તેનું સર્વતોભાવે, દીનતાસહિત શરણ આપવા લાગ્યું. ત્યારે-ત્યારેજ મને જાન થયું કે તે જેવો ભયંકરતામાં અભેડ છે તેવોજ સૌન્દર્યમાં પણ અભેડ છે. તે ધડીએ મારા ઉદ્ધાર થઈ ગયો—મારું પરિત્રાણ થઈ ગયું.

મુદર્શના—સુરંગમા ! હું તારી આગળ હાથ જોડું છું. રાજકુલ સ્વરૂપ કેવું છે તે મને જરા કહે તો ખરી ! મેં તેમને કોઈ દિવસ પણ લીકા નથી. તે રાત્રે અંધારામાં મારી ખાસે આવે છે અને અજવાળું થાય તે પહેલાં તો પાછા ચાલ્યા જાય છે. હું જેને તેને આ ને આ જ સવાલ પૂછું છું કે રાજનો હેખાવ કેવો છે તે તો કોઈ મને કહો. પણ કોઈ મને યોજખે યોજખે જવાબ આપતું નથી. કહે છે તે પણ સમજ પડે નહિ એવું કાંઈક ગૂઢ કહે છે. જાણે મારી આગળથી સા કાંઈક છુપાવતાં હોયને એવું જ મને લાગ્યા કરે છે.

સુરંગમા—રાણીશ ! સાચી વાત કહેવડાવતાં હો તો તે કેવા છે અને કેવા નહિ એ મારાથી બરાબર કહેવાય એવું છેજ નહિ. અલબત્ત, હું તમને એટલું કહી શકું કે, લોકો જેને સુંદર કહે એવા તો તે નથી જ.

મુદર્શના—તું શું બોલે છે ? તે રૂપાળા નથી એમ ?

સુરંગમા—મારાં રાણીશ ! તે રૂપાળા નથીજ; હવે કહેવું છે કાંઈ ? તેને રૂપાળા કહેવા એ તેના રૂપને વિષે અતિશય ઓછામાં ઓછું કહેવા જેવું છે.

મુદર્શના—તું પણ ત્યારે પેલા લોકોના જેવુંજ

ગહન, ભેદ ભરેલું, વિચિત્ર અને સમજાય નહિ એવું જોાલે છે ને ? મને તો તું થું કહે છે તે જરા પણ સમજાતું નથી.

સુરંગમા—તે રૂપાળા છે એવું તો મારાથી નજ કહેવાય. અને તે રૂપળા નથી માટેજ તે અત્યંત લોકોત્તર, અત્યંત ભવ્ય અને અત્યંત વિસ્મયજનક છે. આપણા શબ્દકોશમાંનું કોઈ પણ વિશેષણ તેને લાગુ પાડી શકાતું જ નથી.

સુદર્શના—તું જોાલે છે તેમાં મને ધરાધર સમજ તો નથી જ પડતી, પણ તું તેમને વિષે જ્યારે જોાલે છે ત્યારે મને સાંભળવું બહુ ગમે છે. પરંતુ ગમે તેમ કરીને પણ મારે તેમને એક વાર જોઈ લેવા તો જોઈએજ. હું તેમને ક્યારે પરણી તે દિવસ પણ મને ખૂલ્લે માઢ નથી. મારાં માતૃશ્રી કહેતાં હતાં કે, મારું લગ્ન થયું તે પહેલાં કોઈ ઋષિ અમારે ત્યાં આવી અદયા હતા. તેમણે કહેલું કે “આખા વિશ્વમાં જે અદ્વિતીય પુરુષ હશે તે તમારી દીકરીને પરણશે.” મેં મારી બાને કેટલીએ વાર પૂછેલું કે તેનું રૂપ કેવું છે તે તો મને કહે; પરંતુ તે પણ તારી પેઠેજ સમજ ન પડે એવું કાંઈક કહેતાં—અને આખરે ધાકતાં ત્યારે કહેતાં કે, હું તેનું વર્ણન નથી કરી શકતી. તે કહે કે, મેં તો તેનું મોઢું ઘુંઘટમાંથીજ દીઠેલું તેથી મને તેની માત્ર ઝાંખીજ થએલી; પણ ધરાધર જોવાએલું નહિ. ત્યારે હવે જો તે પુરુષોત્તમ જ હોય તો તેને જોયા વગર મને ચેત જ કેમ પડે ?

સુરંગમા—તમને આ ઘડીએ આછી આછી ખુશબોદાર વાયુની લહેર આવતી લાગે છે કે ?

સુદર્શના—વાયુની લહેર ? કઈ દિશાએથી ?

સુરંગમા—તમને મીઠી મૃદુ સુગંધ નથી આવતી ?

સુદર્શના—ના, મને તો કાંઈજ નથી લાગતું.

સુરંગમા—સાંભળો, મોટો દરવાજો ઉઘડે છે. * * * * * તે આવે છે. મારા રાજાજી આવે છે.

સુદર્શના—તેમના આગમનની તને શી રીતે ખબર પડી જાય છે ?

સુરંગમા—તે તો હું તમને શી રીતે સમજાવું ? પણ મને મારા હૃદયમાં તેમની પગલીઓના અવાજ સંભળાય છે. આ અંધારા રંગમહેલની અંદર તેની આજ્ઞાકિત દાસી બનીને રહું છું તેથી મને એક પ્રકારની વિશેષ જ્ઞાનેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થઈ છે—તેના વડે હું આંખે જોયા વગર જાણી શકું છું, અનુભવી શકું છું.

સુદર્શના—તારા જેવી વિશિષ્ટ જ્ઞાનેન્દ્રિય મારે હોય તો કેવું સારું ?

સુરંગમા—રાણી ! તમને પણ તે મળી જશે. એક દિવસ તમારી પણ તે ઇન્દ્રિય જાગ્રત થઈ જશે. તેને જોવાની તમારી તીવ્ર ઉત્કંઠા આજે તમારા ચિત્તને અતિશય વ્યગ્ર અને અચળ બનાવી રહે છે. તેથી કરીને તમારા મનના તાંતુઓ એકજ દિશા તરફ ખેંચાય છે અને ત્યાં તેનો તાણો પુરાય છે. જ્યારે એ તમારી વ્યગ્રતા અને અચળતા શમી જશે ત્યારે બાકીનું કામ અતિશય સરળ થઈ જશે.

સુદર્શના—તને દાસીને જે સહેલ છે તે મને રાજ-રાણીને કેમ અઘરું લાગતું હશે ?

સુરંગમા—હું દાસી છું તેમાંજ મને અઘરું નથી લાગતું ને ? પહેલે જ દિવસે જ્યારે તેમણે મને આ રંગમહેલની સંભાળ રાખવાનું કામ સોંપ્યું તે વખતે તેમણે મને કહ્યું કે “ સુરંગમા ! આ રંગમહેલને સાફસફ રાખીને હું જ્યારે આવું ત્યારે મારે માટે બેસવા લાયક જ હોય એવો રાખજે. જસ, તારું આટલુંજ કામ. ” તે વખતે મેં કદી પણ એવી ઇચ્છા નથી કરી કે “ મને આવો અંધારો રંગમહેલ જ્ઞાને આપો છો ? બીજા સેવકો ખાસ્સા અજવાળાથી ભરેલા ઓરડાઓમાં કામ કરે છે તેવું એકાદ કામ મને કેમ નહિ ? ” મેં આવી ઇચ્છાને મારા મનમાં સ્થાન જ ન આપ્યું. અને જેવી હું નીચી નમીને મને સોંપેલું કામ

દરવા મંડી ગઈ કે તરતજ મારામાં એવી એક પ્રકારની શક્તિનો ઉદય થયો કે તેણે મારી ધીજી બધી તમામ વૃત્તિઓ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો. x x x x
ઓહોહો ! રાજજી આવી પહોંચ્યા ! છેક રંગમહેલના બારણા આગળ આવીને ઉભા છે ! હે પ્રભુ ! હે રાજ !

[બહારથી ગીત સંભળાય છે.]

તારી મેડીના દરવાજા ઉપાડ. હું બહાર રાહ જોતો ઉભો છું.

આજના દિવસનો સવારથી સજા મુખીનો મારી પ્રકાશની નીકાનો ફેરા પૂરા થયો છે,

આકાશમાં શુક્રનો તારો અગમગી રહ્યો છે.

મારા પૂજન માટે તેં પુષ્પ વીણી રાખ્યાં છે ને !
તારી વેણી તેં અતુરાઈથી ગૂંચી છે ને ? સન્નિની સ્વેન
આંદણી ઓઢી છે ને !

ગાયોના ધણુ ચારો ચરીને પાછા વળ્યાં છે. પંખી
ગોતપોતાના માળામાં લપાઈ બેઠાં છે.

ચારે દિશાના આકાશવળા મારા અધિકારમાં
એકાકાર થઈ ગયા છે.

તારી મેડીના દરવાજા ઉપાડ; હું બહાર રાહ જોતો ઉભો છું.

સુરંગમા—ઓ રાજજી ! તમારી મેડીના દરવાજા તે વળી ઠોઈધી બંધ રખાયા છે ? નથી તેને તાણું કે નથી તેને આગળો—તમે આંગળી વડે જરાક સ્પર્શ કરો એટલે ફડાક કરતાં તે ઉઘડી જશે. તમે તેટલો સ્પર્શ પણ નહિ કરો ? શું હું આવીને બારણું ઉઘાડું ત્યારે જ તમે અંદર આવશે એમ ?

[સુરંગમા ગાય છે.]

મારા સ્વામિન ! તમારી એક ફૂંકથી મારા ધુંધટ-
ના પટ ખુલી જાય છે.

હું જમીન ઉપર પડીને ઉઘટી હોઈ' અને તમારે।
સાદ મારાથી કદાચ ન સંભળાય તો તેથી શું હું જાણું
ત્યાંસુધી તમે બહાર જ ઉભા રહેશો ?

તમારા રચની મજનાથી આખી પૃથ્વી નથી ધણ-
ધણતી ?

ત્યારે તમે શું તમારે હાથે ફરવાળ ઉધાડીને બાણ-
તેડયા અંદર નહિ પધારો ?

(રાણીને) રાણીજી ! તમે જ તમારે હાથે ફરવાળે
નહિ ખોલો ત્યાંસુધી તે અંદર નહિજ પધારે.

સુદર્શના—મને તો આ અધકારમાં કશું જ સ્પષ્ટ
દેખાતું નથી—ફરવાળે કઈ દિશાએ છે તેની જ મને ખબર
નથી. તું અહીંની પૂરી લોભીએણું છે. મારે બદલે તું જ જઈને
બારણાં ઉધાડી આવ.

[મુરંગમા કમાડ ઉધાડે છે. રાજાને વંદન કરીને બહાર
ચાલી જાય છે. રાજા આ પ્રવેશમાં અદશ્ય જ રહે છે.]

સુદર્શના—શા માટે તમે મને પ્રકાશમાં તમારું
મુખ લેવા દેતા નથી ?

રાજા—ત્યારે તમારે મને ધોળે દિવસે હજારો પદાર્થો-
ની વચમાં લેવો છે એમ ? તે કરતાં અધકારમાં તમે મારા
એકલાને જ સ્પર્શ અનુભવો તે બહેતર નથી ?

સુદર્શના—પણ મારે તમને લેવાજ છે. હું તમને
નિરખવા તલસી રહી છું.

રાજા—રાણી ! મારું દર્શન તમારાં નેત્રો નહિ ખમી
શકે. તમને તેનાથી તીવ્ર, અસહ્ય પીડા થશે.

સુદર્શના—કેમ બહુ ઠે, મારાં નેત્ર તમારું દર્શન
નહિ જ ખમી શકે ? આ ધન અધકારમાં પણ તમારા
માત્ર સ્પર્શથી જ મને લાગે છે કે તમે અત્યંત સુંદર છો,
અત્યંત વિસ્મયજનક છો. ભો એમજ છું તો પછી તમને
અજવાળામાં લેઈને હું શા વાસ્તે લયત્રસ્ત થઈ બાઉ ? પણ
બા. ૩૪

વારૂ, તમે મને અધિકારમાં જોઈ શકો છો ખરા ?

રાજા—હું તો જોઈ શકું છું.

સુદર્શના—કહો, શું જુઓ છો ?

રાજા—શું જોઈું છું ? સાંભળો. અનંત પ્રહારોમાં ઘોરતો નિખિડ અધિકાર, મારા પ્રેમના પ્રભાવ વડે જીવંત અને ગતિમાન બનીને, પોતાનામાં અનંત તારાગણના જ્યોતિના સમૂહ કેન્દ્રભૂત કરીને એક મૂર્તિમંત સાવધવ આકૃતિનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને આકૃતિની અંદર અનંત યુગોનાં ચિંતન અને આત્મમંથનનાં નવનીત, સીમારહિત વ્યોમરાશિનાં અગણ્ય રૂપદન, અસંખ્ય ઋતુચક્રોનાં અમાપ દાન—એ બધું હું તમારામાં જોઈું છું.

સુદર્શના—ખરેખર ! તમે કહો છો તેવી હું વિશ્વમયજનક અને સુંદર છું ? તમે આવું કહો છો ને ત્યારે મારું હૃદય આનંદ અને ગર્વથી ફાટ ફાટ થાય છે. પણ તમે મારે વિષે આટલી બધી આશ્ચર્યકારક વાતો કહી તે મારે સાચી માનવી કે નહિ ? હું તો મારામાં એવું એવું કંઈજ જોતી નથી.

રાજા—તમારા નાનકડાં દર્પણમાં એ બધાનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ નથી પડી શકતું—તમારું દર્પણ તમે છો તેના કરતાં તમને નાના બતાવે છે, તમારા પ્રભુત્વની મર્યાદા બાંધે છે અને તેથી તમે તમારી નજરે અતિ લઘુ અને હુદ્ડા દેખાઓ છો. પણ મારા મનરૂપી દર્પણમાં જો તમે તમારું પ્રતિબિંબ જુઓ તો તમારું ખરું પ્રભુત્વ, તમારી અસલ સવ્યતા ખીલી ઉઠે. મારા હૃદયની અંદર જે તમારું પ્રતિબિંબ છે તે તમે રાજ્યરાજ તમારી નામકડી આરસીમાં જુઓ છો તેવું મર્યાદિત નથી. ત્યાં તો તમે મારી પૂર્ણ અભિન્ન મૂર્તિરૂપે વિરાજો છો.

સુદર્શના—ત્યારે એક વાર મને તમારી આંખે જોતાં શીખવી જાઓ ને ! તમારે મન તો ત્યારે અધિકાર જેવું કંઈજ નહિ ખરું ? આવો વિચાર કરતાં તો હું ચમકી ઉઠું

હું. આ નિખિડ અંધકાર જે મને સાચો દેખાય છે અને મૃત્યુના જેવો અપરાજિત લાગે છે તે તમારે મનથી તો કાંઈ જ નહિ ને ? ત્યારે આવા સ્થળમાં આપણી વચ્ચે સંપૂર્ણ ઐક્ય સધાય જ શી રીતે ? આપણી વચ્ચે અંતરાય છે. તેથી આ જગ્યાએ—અહીં—નહિ બને, કદી નહિ બને, બનવું જ અશક્ય છે. મારે તો તમને વૃક્ષલતા, પશુપંખી, પાષાણ અને પૃથ્વીમાં—સૌમાં નિહાળવા છે.

રાજા—ઠીક, ઠીક; ત્યારે મને કેવાં ઝોળખો છે તે લેઈશ. પણ કોઈ તમને ઝોળખાવશે નહિ હો ? તમે જાતે ઝોળખી કાઢો તો જ હું ઝોળખાઈશ. કારણ કે કદાચ બીજો કોઈ ઝોળખાવે પણ ખરો, પણ તે સાચું કહેતો હશે કે જૂઠું તેની શી ખાત્રી ?

સુદર્શના—હું તમને ઝોળખ્યા વગર રહેવાની નથી. અરે ! લાખો કરોડોની માનવમેદનીમાંથી પણ તમને ઝોળખી કાઢું. મારી આંખ છેતરાય જ નહિ.

રાજા—ઠીક ત્યારે, રાણી ! આજે રાત્રે વસંતની પૂર્ણિમાનો મહોત્સવ થનાર છે. તમે આપણા મહેલના કોઈ ઉચ્ચા ગુરજ ઉપર બેસજો, અને હું જનસમુદાયની વચ્ચમાં ઉભેલો હોઉં ત્યારે તમે પોતાની મેળે મને ચોધી કાઢજો.

સુદર્શના—પણ તમે ત્યાં હશે ખરા ને ?

રાજા—હું તો માનવમેદનીની ચારે બાજુએથી ચાર-વાર દર્શન આપતો રહીશ સુરંગમા !

[સુરંગમા દાખલ થાય છે]

સુરંગમા—રાજાજી ! આ દાસી સેવામાં હાજર છે. શી આજ્ઞા છે ? પ્રભુ !

રાજા—આજે રાત્રે વસંતની પૂર્ણિમાનો મહોત્સવ છે.

સુરંગમા—મને શું કરમાવો છે ?

રાજા—આજનો દિવસ તો આનંદ-ઉત્સવનો છે, કામ કરવાનો નથી; મારા વિહારોધાન આજે પૂરજો.

મા છે તું પણ આજના ઉત્સવમા સામેલ થશે

સુરંગમા—મહારાજાધિરાજ ! આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવુ છું

રાજા—આજે મને પોતાની આખો વડેભેવાની રાણી ને ઇચ્છા થઈ છે

સુરંગમા—રાણીજી આપને કયા શોધે ?

રાજા—જ્યા મધુરમા મધુર સંગીતની હેલી મચી રહી હશે, જ્યા પુષ્પોના પરાગના ભારથી હવા તરબતર થઈ રહી હશે—ત્યા રૂપેરી પ્રકાશ અને સ્નિગ્ધ કેમળ છાયા-વાળા વિહારમંડપમા

સુરંગમા—પ્રકાશ અને છાયા જ્યા સતાફૂકડીની રમત રમી રહ્યા હોય ત્યા કેણુ કેને ઝાળખી શકે ? ત્યા પવન તો ચચળ અને ઉન્મત્ત બનીને વાતો હશે અને વસ્તુ માત્રમા ત્વરિત ગતિ અને નૃત્યપરાયણતા વ્યાપી રહ્યા હશે, ત્યા ભેનારની આખ ગૂચવણુમા ન પડે તો ખીણુ થાય પણ શું ?

રાજા—પણ રાણીને મને ખોળી કાઢવાની જિજ્ઞાસા થઈ છે તે ?

સુરંગમા—જિજ્ઞાસાને હાર ખાઈને પોતાના આસુ વડે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યે જ છૂટકો છે

ગીત

વગડાના પખેરાની માફક ચચળ અને બ્રમન્ત નેત્રોને ચારે દિશાએ રવડી આવવુ છે ।

પણુ એકવાર તેમને પોતાનો પરાજય સ્વીકારવો પડશે જ્યારે વિશ્વમોહન સંગીત તેમનો કેડો લઈને તેમના હૃદયને વીધી નાખશે ત્યારે તેમના બ્રમણુનો અંત આવી જશે

હાય ! વગડાના પખેરાને વગડામા રવડવાનું મન ધણુ છે ।

પ્રવેશ ૩ જો

સ્થળ—વિહારવાન આગળ.

પાત્રો—અવન્તિ, કૌશલ, કાંચી અને બીજાં નગરના રાજાઓ.

અવન્તિ—આ દેશનો રાજા આપણે સત્કાર કરવા નથી આવતો એ શું ?

કાંચી—આ તે કાંઈ રાજ્ય કરવાની રીત છે ? રાજા એકાદ જંગલમાં મહોત્સવ કરવા બેઠો છે અને ત્યાં ગમે તેવા હલકા અને સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રજાજનને પણ ભાગ લેવાની છૂટ છે !

કૌશલ—આપણે માટે ખાસ એલાહેદા તંબુ ઉભા કરાવવા બેઠતા હતા અને આપણા સત્કારને માટે બધું તૈયાર રહેલું બેઠતું હતું. પણ આ શું ?

કાંચી—અહીંના રાજાએ જે અત્યાસ્તુધીમાં આપણે સાફ ખાસ નોખા તંબુ તણાવ્યા નહિ હોય તો આપણે તેને તેમ કરવાની ફરજ પાડીશું.

કૌશલ—આ બધું જોતાં હરકોઈ માણસને સ્વાભાવિક રીતે શક બાય કે, આ લોકોનો કોઈ રાજાજ નથી. આપણે ઉઠતી ગપ સાંભળીને જ અહીં અથડાઈ મૂઆ છીએ.

અવન્તિ—કદાચ રાજાની બાબતમાં તેમ હોય પણ ખરું. પરંતુ અહીંની રાણી સુદર્શના વિષે તો કાંઈ શક લાવવા જેવું છેજ નહિ.

કૌશલ—તેની ખાતર તો હું અહીં સુધી ઘસડાઈ આવ્યો છું; નહિ તો હું અહીં આવું શાનો ? જે માણસ હમેશાં શુભનો શુભ જ રહે છે તેને બેચો તોએ શું અને ન બેચો તોએ શું ? પણ જે રાણી આ નગરનું સર્વોપરિ આકર્ષણ છે તેને બેચા વગર જે આપણે અહીંથી આદ્યો જઈએ તો મૂખોઈ કહેવાય !

હાંચી—ત્યારે હવે આપણે કોઈ ચોક્કસ યોજના ઘડી દાદો.

અવન્તિ—આપણી યોજનામાં ભે આપણે પોતે જ ભેરવાઈ ન પડીએ તો એ યોજના જેવું બીજું એણે નથી.

હાંચી—હી ! હી ! હી ! આ પેલા કોણ હુરુદ પામર જીવડાના ટોળા આ તરફ આવી મટે છે ! અરે એક ! કોણ છે તમે બધા ?

[બુદ્ધાદાદા નાના નાના હોમ્સઓના ટોળા સાથે પ્રવેશે છે.]

બુદ્ધા દાદા—અમે કોણ છીએ ? અમે અખિલ વિશ્વ લગેલી આ મહાના આજીવન આનંદી તરફે છીએ.

અવન્તિ—જોળખાણની કશી જરૂર નહોતી ચાલો ભાઈઓ, જગ આધા ઠેલા રહો અને અમને કાયર ન કને.

બુદ્ધા દાદા—અમાગ દેશમાં જન્મ્યાની કદી તગી પડતી જ નથી ત્યોને, તમે કહો તેટલી જગ્યા આપીએ, પછી છે કાઈ ? અમારે બહુ યોડાથી જ સ્તોષ છે અને તેટલાને નાર કોઈ દહાડો અમારામાં તકરાર ઉભી થતી જ નથી તેમ પોચાએ ! મારા નાનકડા દોસ્તો ! ખરી વાત ને ?

[એકસામટા ગાય છે.]

ગીત

અમારી પૂજ્યા અમારી પામે ફૂળી બલમ પણ નથી અમે બધો વખત આનંદમાં તાતા ચેલા તાતા ચેલા મ્યાં જ મરીએ છીએ !

પ્રાણે મુવર્ણરૂપી સ્ત્રીની રેતીના પાયા ઉપર મોગી મહેનાનો બાધવાના ઝાડ હોય છે તેમની આગળ ઉભા હીને અમે તાતા ચેલા તાતા ચેલા ગાઈએ છીએ.

ખીમામનરૂએ ત્યારે અમારા તરફ લોખની નજર મરીને અમારૂં સન્માન મળતા ફરે છે, ત્યારે અમે તેમની આગળ અમારા ખાલી જગ્યા ખ ખેરીને તાતા ચેલા તાતા ચેલા ગાઈએ છીએ.

અમારા બારણા આગળ ન્યારે મૃત્યુ કોઈ બુદ્ધી
ડોસીની માફક ચોરની ચાલે દબાવું છપાવું આવે છે ત્યારે
તેના મોઢા આગળ અમે આંગળીની ચપટીઓ વગાડતા
વગાડતા તાતા ચેયા તાતા ચેયા ગાઇએ છીએ.

કાંચી—કોશલરાજ ! આમ તો બુઝો. આ પેલા
વળી આ તરફ કોણ આવતા હશે ? ફારસ જેવું લાગે છે !
કોઈ વળી રાજાનો વેશ લઇને આવતો લાગે છે.

કોશલ—આવી લવાઈ લલે અહીંનો રાજા સાંખી
લે, પણ આપણે નહિ ચાલવા હઈએ.

અવન્તિ—કોઈ ગામડાના ઠાકોર જેવો જણાય છે.

[કટલાક ધ્યાદા સિપાઈ દાખલ થાય છે.]

કાંચી—આ તમારો રાજા કયા મુલકનો છે ?

પહેલો સિપાઈ—કયા મુલકનો શું ? આજ દેશનો
રાજા આજના મહોત્સવમાં અગ્રસ્થાન લેવા બંધ છે.

[સિપાઈઓ ચાલ્યા જાય છે.]

કોશલ—આ શું બકી ગયો ? આ દેશનો રાજા મહો-
ત્સવમાં ભાગ લેવા આવે છે ?

અવન્તિ—હા ! ત્યારે તો આપણે માત્ર તેને એક-
લાને જ જોવા પામીશું અને ખરેખરી જોવા જેવી જે રાણી
છે તેને તો આપણે જોયા વગરજ રહી જવાના.

કાંચી—પણ જો લાસી ગયો તે કેમ જાણું કે, સાચું
હશે ? આ રાજા વગરના મુલકમાં કોઈ પણ માણસ ધારે
તો પોતાની જાતે જ રાજા બની બાય. તમને એમ નથી
લાગતું કે, એ વેશધારી રાજા છે અને રાજાનો વેશ લેવામાં
પણ એણે જોઈએ તે કરતાં વધારે ટાપટીપ કરી છે ?

અવન્તિ—પણ દેખાય છે તો રૂપાળો—તેના દેખાવ-
માં પણ કાંઈક આકર્ષક તત્ત્વ તો છેજ.

કાંચી—ઉપર ટપકે જોતાં તમને તે આકર્ષક લાગતો

હશે, પરંતુ જરા બારીક નજરે જુઓ તો તમને તેનું પોલ માલૂમ પડ્યા વગર રહે જ નહિ જુઓ, હવે હું તમારા સૌના દેખતા જ તેને કેવો ઉઘાડો પાડું છું તે

[વેશધારી 'રાજા' દાખલ થાય છે]

“રાજા”—રાજાઓ ! હું તમને મારા રાજ્યમા આવકાર આપું છું મને આશા છે કે, મારા અમલદારોએ તમારો યથાચોગ્ય સત્કાર તો કર્યોજ હશે

રાજાઓ—(સભ્યતાનો ડોળ કરીને) ઝોહો ! સત્કારનું તો પૂછવું જ શું ? કશી જ ઉણપ નથી આવી

કાચી—અને જો કોઈ ભતની ઉણપ રહી ગઈ હોય તો પણ છેવટે આપ નામદારે અમને દર્શન આપીને જે માન આપ્યું છે તેનાથી તે પૂર્ણ થઈ ગઈ છે

“રાજા”—અમે અમારા પ્રજાજનોને તો કદી દર્શન આપતાજ નથી, પણ અમારા તરફ તમારી આટલી બધી ભક્તિ અને નિષ્ઠા છે તે જોઈને તમને દર્શન આપવાનું અમે મુતાસિબ ધાર્યું

કાચી—આપ નામદારની કૃપાનો ભાર ઉપાડવા અમે અસમર્થ છીએ

“રાજા”—અમારાથી હવે વધારે ચોભાય તેમ નથી

કાચી—તે તો અમે ભણતા જ હતા તમે હજી પૂરે-પૂરા તૈયાર થયા હો અમે જણાતું નથી

“રાજા”—દરમિયાન જો તમારે અમારી આગળ કાંઈ અરજ ગુન્ગરવી હોય તો—

કાચી—તેવું કાંઈક છે પણ ખરૂં, પણ અમે આપ નામદારની સાથે ખાનગીમા વાત કરવા ઇચ્છીએ

“રાજા”—(પોતાના અનુચરવર્ગને) તમે બધા જરા દૂર જતા રહો (તેઓ જતા રહે છે) હવે તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે વિનાસ કોયે કહી શકો છો

કાંચી—અમારે માટે તો અમને કચોએ સ કોચ નથી—માત્ર તમને પોતાને તમારા હિતની ખાતર સ કોચની જરૂર હશે એમ ધારીને અમારે આટલી આવચેતી લેવી પડી છે.

“રાજા”—તમારે તેની કશી ફિકર—ચિંતા ન કરવી

કાંચી—ચાલ ત્યારે, તારૂં મસ્તક જમીનને અડકાડીને પહેલું અમારૂં સન્માન કર

“રાજા”—અમારા અતિથિમંડપોમા અમારા સેવકોએ તમને વાળેલી નામનો શરાબ છૂટે હાથે પાચો લાગે છે.

કાંચી—હરામખોર ધૂત ! અમે નહિ પણ તે જ ખૂબ અહાચ્યો હશે, તેમા જ તારૂં મગજ ફરી ગયું છે ચાલ, હમણાં ને હમણાં તારૂં મસ્તક જમીનને અડકાડે છે કે નહિ ? નહિ તો અથ ઘડી જ તને લોચલેલો કરી નાખુ છું

“રાજા”—આવી બેઅહીંબરેલી મસ્કરી કરવી એ તમને રાજાઓને ચોક્કે નહિ

કાંચી—અમને ચોક્કે નહિ તો જેને ચોક્કે તે કાંઈ અહીંથી દૂર નથી, સેનાપતિ !

“રાજા”—માફ કરો, માફ કરો હું તમને અરજ કરું છું મારે જ તમને સૌને વદન કરવું જોઈએ મારૂં મસ્તક પોતાની બેજેજ નીચું નમે છે—તેને નમાવવાને વાસ્તે આજરા ઉપાય લેવાની જરૂર જ નથી લ્યો, આ હું તમને સૌને શિરસા વદન કરું છું. હવે બાપણ મને અહીંથી છૂટો કરો ફરીથી હું કાંઈ વાર તમારી આગળ માફ મોહું નહિ બતાવું

કાંચી—તું હવે જાય કયા ? તને અમે આ મુલકનો રાજા જ બનાવી દઈશું—ફારસ ભજવવા બેઠા ત્યારે પૂરેપૂરું જ ભજવી નાખવું જોઈ, તને રાજા માનનારા કેટલાક છે ?

“રાજા”—જોઈએ જોટલા છે મને જે કોઈ જુએ છે તે બધાજ મારા અનુયાયી બની જાય છે. શરૂઆતમા જ્યારે મારી પાછળ થોડા માણસો હતા ત્યારે તો સૌ મારા

તરફ શકની નજરે લેતા હતા, પણ વખત જતાં જેમ જેમ મારા અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ, તેમ તેમ લોકોની શંકા પણ ઓછી થતાં થતાં આવ નાશુદ્ધ થઈ ગઈ. હવે તો મારે કશુંજ કરવું પડે એમ નથી. જનસમુદાય પોતાના સમૂહની વિશાળતા લેઈને પોતાની મેળેજ શ્રાન્તિમાં પડીને મારી પાછળ પાછળ તણાય છે અને ખીલને તાણી લાવે છે.

કાંચી—ત્યારે એટલે મુખી તો બરાબર ઘાટ ગોઠવાયો છે. હવે જો, અમે બધા તને ટેકો આપીએ અને તારી કુમકે ઉભા રહીએ; પરંતુ તારે પણ તેના બદલામાં અમે કહીએ તે કરવું પડશે.

“રાત્ર”—તમારી આજ્ઞા અને તમારે હાથે પહેરાવેલો રાજસુકુટ બેઠે હું માથે ચઢાવું છું. હું બેઠીને પવિત્ર માનીને તેમની આમન્યા રાખીશ.

કાંચી—અત્યારે તો અમારે મુદ્દર્શના રાણીને જોવા ઉપરાંત બીજી કશીજ ઇચ્છા નથી. તારે તેટલી ગોઠવણ તો કરી આપવીજ પડશે.

“રાત્ર”—હું મારો બનતો પ્રયાસ કરીશ.

કાંચી—તારા પ્રયાસ ઉપર તો અમને ઝાણી શ્રદ્ધા છે જ નહિ. માત્ર તારે તો અમે કહીએ તેટલુંજ કર્યા કરવાનું છે. હવે તું પૂરેપૂરા રાજવંશી ઠાઠમાઠસહિત દરબારી મહોત્સવમાં ભાગ લેવા વિહારોદ્યાનમાં ઉપડી જા. આગળ ઉપર શું કરવું તે અમે પછી કહીશું.

(બધા જાય છે)

[બુદ્ધા દાદા અને લેકોતું યેણું દાખલ થાય છે.]

પહેલો માણસ—એક વાર નહિ, બે વાર નહિ, પણ પાંચસો વાર મારે કહેવુંજ પડે છે કે, આપણા ઉપર રાત્ર રાજ્ય કરે છે એ વાતજ પૂરેપૂરી તકલી છે.

બુદ્ધા દાદા—માત્ર પાંચસો જ વાર શામાટે ? આટલો બધો ઉચ્ચ આત્મસંયમ રાખવાની કાંઈ જ જરૂર નથી.

તને તેથી ચંતોપ થતો હોય તો પાચ હબ્બર વાર શા માટે કહેતો નથી !

બીજો માણસ—પણ આવું મુએલું ગધાતું જૂઠાણું ક્યા મુધી ચાલવાનું હતું ?

બુદ્ધા દાદા—પણ દોસ્ત ! એના વડે હું મુએલો પાછો ભવતો થયો ને ?

ત્રીજો માણસ—અમે આખી દુનિયાને જાહેર કરી દઈશું કે, આપણા ઉપર રાજા રાજ્ય કરે છે એ હકકકકકું જૂઠાણું છે. ભૂતના સડકા જેવું, અધકારના એળા જેવું એ મિથ્યા છે.

પહેલો માણસ—અમે છાપરે ચઢીને યોદવાના કે, અમારો કોઈ રાજા છે જ નહિ ને તે હોય તો ભલે તેનાથી થાય તે કરી નાખે

બુદ્ધા દાદા—તે કાઈજ નહિ કરે

બીજો માણસ—મારો પચ્ચીસ વરસનો જુવાન ભેધ લીકરો ક્રૂરા માતજ દિવસ તાવ આવ્યો ને મરી ગયો ! સારા રાજાના રાજ્યમા આવી વિપત્તિ પડે ખરી ?

બુદ્ધા દાદા—પણ તારે તો હજી બીજા બે છોકરા છે અને મારા તો એક પછી એક પાચ પાચ લીકરા ચાલ્યા ગયા તેનું કેમ ?

ત્રીજો માણસ—તમે, હવે તમારે શું કહેવું છે ?

બુદ્ધા દાદા—વળી શું કહેવાનું હોય ? છોકરા તો ગયા પણ સાથે સાથે હું મારા રાજાને પણ ગુમાવી બેસું એવો મને સાવ લોટ નહિ માનતા હો

પહેલો માણસ—પેટમા દશ દશ શેરના ખાડા પડ્યા હોય અને રાજા છે કે નથી તેની ચર્ચા કરવા બેસવું એના કરતા કંઈ વધારે મોટી મૂખીંધ ? રાજા આવીને કંઈ અમોને જૂખમરામાથી ઉગારવાનો હતો ?

ખુદા દાદા—તારી વાત તો આવ આવી છે. પણ ત્યારે જેની પાસે અન્નના લંઠાર લયો પડ્યા છે તે રાત્રનેજ પહેલાં ચોધી કાઢો ને ! એમ ઘરમાં લરાઈને રાંડીરાંડની માફક રાગડો ઠાટીને રડવાથી તે મળવાનો હતો શું ?

ખીજો માણસ—આપણા રાબનો ન્યાય તો જરા જુઓ ! આ આપણો ભદ્રસેન—આપડો જીવો ભાવુક છે કે રાત્રની વાત કરતાં કરતાં ગગગળો ધમ્ ધમ્ છે ! મૂખો ! વેવલો ! ભગતડો ! પણ જોના હાલ તો જુઓ ! જીવો ક'ગાલ થઈ ગયો છે કે જોના ઘરની અંદરનાં આમાચીડીઆંને પણ ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે.

ખુદા દાદા—પણ મને કેમ જોતા નથી ? હું રાત-દહાડો મારા રાબની નોકરી કરી કરીને ઘસાઈ મરું છું, પણ મારી મેવાના બદલામાં તેણે મને એક કાપી પાઈ પણ આજ સુધીમાં આપી નથી.

ખીજો માણસ—ત્યારે એ ઉપરથી તમે શો વિચાર કરો છો ?

ખુદા દાદા—વળી એમાં વિચાર કરવા જેવું શું છે ? કોઈ પણ માણસ પોતાના દોસ્તોને પગાર કે બદલો આપતો હશે ? મારા ભલા મિત્રો ! આપણા રાબ નથી-નથી-નથી એવું તમારે કહેવું હોય તો ભલે કહેતા ફરો. એ પણ આજના મહોત્સવની ઉજવણીનું એક અંગ છે.

પ્રવેશ ૪ થો

સ્થળ—રાજમહેલમાં એક ગુરુજ

પાત્રો—રાણી સુદર્શના અને તેની સખી રોહિણી

સુદર્શના—તુ કદાચ ભૂલ કરી બેસે, પણ હું તો ભૂલ કંઈ જ નહિ હું રાણી ખરી ને ? તેજ—તેજ—મારા રાજા હોવા બેઠાએ !

રોહિણી—જેમણે તમને આટલા બધા સન્માનથી નવાળા તાબ્યા છે તે તમારી આગળ વહેલા મોડા હાજર થયા વિના રહેશે જ નહિ

સુદર્શના—તેનું સ્વરૂપ બેઠાને હું પાજરામાં પુનઃ એલા પખીની માફક તડકડાટ કરી મૂકું છું તે કોણ છે તેની તે પૂછી ખાતરી તો જગી લીધી છે ને ?

રોહિણી—દરેક જણ કહે છે કે, એ જ રાજા છે, પછી એથી વધારે શી ખાતરી કરે ?

સુદર્શના—તે ક્યાનો રાજા છે ?

રોહિણી—આપણાજ દેશનો રાજા—આપણે જ રાજા વળી !

સુદર્શના—જેના માથા ઉપર દૂલનું દાન છે તેને જ વિશે તું કહે છે ને ?

રોહિણી—હા, હા, તેજ જુઓને, તેના દેવજ ઉપર કિશુક પુષ્પનું ચિત્ર છે

સુદર્શના—એ તો તેમને ડ્યારનાએ જોળખી કાઢ્યા હતા, એ તો તને કાઢક સદેહ થયા કરતો હતો

રોહિણી—ગણીશું ! અમારી મોની ભૂલ તો થાયજ, પણ તમે ગુસ્સે થાઓ તેથી અમારા મનમાં જે હોય, પછી તે ખરું હોય કે ખોટું, પણ તે તમને કહેતા અમે કરીએ છીએ. બા ૩૫

મુદર્શના—અત્યારે અહીં મુરંગમા હોત તો કેવું સાફ થાત ? તે હોત તો પછી મને જરાએ વસવસો ન રહેત.

રોહિણી—અમારા સૌના કરતાં તેનામાં વધારે અક્ષલ છે એવું તમને લાગે છે ?

મુદર્શના—ના, ના, એવું તો છેક નહિ, પણ તે તેમને ભેતાંની વાર જ ઝોળખી કાઢે એવી છે.

રોહિણી—તે ઝોળખે એવું હું તો માની શકતી નથી. તે રાજાને ઝોળખવાનો ખાલી દંભ જ કરે છે. તે રાજાને ઝોળખે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરનાર તો અહીં કોઈ છે જ નહિ. તેના જેવાં અમે નકદ અને બેશરમ હોત કેની તો અમે પણ રાજાને ઝોળખીએ છીએ એવી સૌની આગળ બકાઇઓ કરતાં ફરત.

મુદર્શના—ખોટી વાત. તે બિચારી કદી પણ બકાઇ કરતીજ નથી.

રોહિણી—રાણીભ ! હું કહું તે માનો. તે કહે છે તે બધું સોળે સોળ આની પાખંડ, દંભ અને ઢાંગ. કોઈ ખુદલા શબ્દોમાં પોતાની બકાઇ કરે તેના કરતાં આવે! શુભ દંભ વધારે ખરાબ છે. તેને તો બધી ભતના કાવાદાવા કરતાં આવડે છે. એટલા માટે તો અમે સી તેને વખોડીએ છીએ ને!

મુદર્શના—તું તારે શવે તે કહે, પણ જો તે અહીં હાજર હોત તો હું તેને પૂછત ખરી.

રોહિણી—બહુ આફ, રાણીભ ! તમે કહેતાં હો તો હું તેને બોલાવી લાવું. રાજાને ઝોળખવાને માટે રાણીને જેનો ખાસ ખપ પડે તે કાંઈ ચોડી નસીબદાર !

મુદર્શના—અલી ! એમ નહિ; પણ મારે તો દરેક જણ શું કહે છે તે જાણવું છે.

રોહિણી—ત્યારે દરેક જણ જ કહે છે કે નહિ ? પણ ગગનભેદી જયનાદ ચીં. છ તેનો અવાજ અહીં

આપણે બેઠાં છીએ ત્યાંસુધી આવે છે તે શું ત્યારે ?

મુદર્શના—ઠીક, ત્યારે એક કામ કર. આ બધાં ફૂલ પડ્યાં છે તે સઘળાં એક કમળના પાંદડામાં મૂકીને તેમને આપી આવ.

રોહિણી—તે પૂછે કે કોણે મોકલ્યાં ત્યારે મારે શું કહેવું ?

મુદર્શના—તારે કાંઈ કહેવું જ નહિ પડે. એ તો પોતાની મેળેજ જાણી જશે. તે એમ ધારતા હતા કે, મારાથી તેમને નહિ જાણખી લેવાય. પણ મેં તેમને બરાબર જાણખ્યા છે તે મારે તેમને બતાવી આપવુંજ છે.

(રોહિણી ફૂલ લઇને જાય છે)

મુદર્શના—આજે મારું હૃદય કોણ જાણે કેમ ધ્રુલ ઉઠે છે, દ્રદલી ઉઠે છે ! આવું મને અગાઉ કોઈ વાર નથી થયું. ચંદ્રની રૂપેરી ધવલ જ્યોત્સ્ના આકાશમાં ચારે દિશાએ ફેલી રહી છે અને શરાવણના કણકણતા શીલુની મારફત ચારે બાજુએથી છલકાઈ પડે છે. x x x x x મને કોઈ નશાનું ઘેન ચઢ્યું હોય તેમ હું વિવશ બનતી જાઉં છું. અરે ! કોણ છે હાજર ?

[એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.]

સેવક—શ્રી હુકમ ? રાણીજી !

મુદર્શના—પેલા ઉત્સવમાં ભાગ લેનારા છોકરાઓ આમ્રકુંભેમાં ગાતા ગાતા જમણુ કરે છે તે તારાથી કેળાય છે કે ? તેમને અહીં બોલાવી લાવ. મારે તેમનું એ ગીત સાંભળવું છે.

[નોકર જાય છે અને છોકરાઓની સાથે પાછો આવે છે.]

મુદર્શના—આવો, વસંતના નવયૌવનની શુભંત મૂર્તિઓ ! આવો. ચાલો, તમારું ઉત્સવગાન ગાઓ. આજે મારું તન મન સંગીત અને નાદલહરિના આસ્વાદનને માટે

એકાગ્ર બની ગયું છે. પણ મારા કંઠમાંથી આવે એ અમર સંગીતના સૂર નથી નીકળતા. માટે મારી વળ્યાએ આવે તમેજ ગાઓ.

(હોદ્દાઓ ગાય છે.)

ગીત

આ વસંતની રાત્રિમા મારા દિવસું દઈ મને મીઠું મધું લાગે છે. મારી વેદના મારા પ્રેમના સિનારના તારને ઝલ્લઝલવીને મૃદુ સંગીત ઉત્પન્ન કરે છે.

મારાં તલસનાં નેત્રોમાંથી અવનવાં સ્વપ્નો વાગે છે અને ત્યોરના ધ્રુવ આકાશમાં વમલુ કરે છે.

વનસ્વતીના રસમાંથી નીકળના સુગંધના ગ્રેહા મારા અખોના સમૂહમાં ગૂંચવણ પડે છે.

કોણ જાણે ક્યાંથી-કોઈ અજન્મ પ્રેયમાંથી ગેબી સન્દો આવી આવીને ધીમાસથી મારા કાનની સાથે અથડાય છે.

મારા વપુરની ધુધરીઓ રણતાર કરી રહી છે અને મારા હૃદયના સ્પન્દનની માથે તાલ મિલાવે છે.

સુદર્શના—બન્ન, બન્ન. હું ધરાઈ ગઈ. મારાથી હવે વધારે નહિ ખતી શકાય. તમારા સંગીતથી મારાં નેત્રોમાં આંસુ ઉભરાઈ જાય છે. x x x x મને હમણું એવી એક કલ્પનાનું સ્પર્શ થાય છે કે કોઈ પણ અલિહાપા તેનું મનો-વાંચિત લક્ષ્ય કદી ત્રિહ કદી શકતી જ નથી—નહિ, કદી નહિ. કયા જંગલના એગેન્ડે તમને આ ગીત શીખવ્યું તે કહેયો ? જેના સંગીતનું મેં મારા કાનથી પાન કર્યું તેને જો હું મારાં નેત્રો વડે જોઈ શકું તો કેવું સાડું ? અરે ! હૃદયવતની નિકુંજેમાં હું બીજા બધાનું સાન સૂટીને એકાગ્ર-ચિત્તે વિચરી શકું તો કેવું સાડું ? અરે ! ત્યારે મને કેટલું સુખ થાય ? તપોવનના બાળકો ! તમને હું શો ઉપહાર આપુ ? મારો હીરાનો હાર તો કદાચ અને અરબચડા પદ્મ-રનો બનેલો છે. તે તો તમારાં સુકોમળ અંગને પીણ કરે-

તમારી ડોકમાં છે તેવો પુષ્પહાર તો મારી પાસે છે નહિ.
(ઊઠરા વંદન કરીને ચાલ્યા બન્ય છે.)

[રોહિણી ખાછી આવે છે]

સુદર્શના—રોહિણી ! મેં એક ભૂલ કરી. મોટી ભૂલ કરી નાખી. તું શું કરી આવી તે પૂછતાં મને લજ્જા આવે છે. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ઉપહાર હાથ વડે આપી શકતો જ નથી, એ સત્ય હું હમણાંજ સમજી. ઠીક, કહે તું શું કરી આવી ?

રોહિણી—મેં સજ્જાને ફૂલ આપ્યાં, પણ તે તો જાણે કાંઈ જ સમજતા ન હોય એવા દેખાયા.

સુદર્શના—આ તું શું બોલે છે ? તે ન સમજ્યા ?

રોહિણી—તે તો મોટથી એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર પૂતળાની માફક બેસી જ રહ્યા. આ વાતમાં પોતાને કાંઈ જ સમજ પડતી નથી તે રખેને કોઈ જાણી જાય તેટલા વાસ્તે હું ધાંદું છું કે, તેમણે પોતાના હોઠ જ સીવી લીધા.

સુદર્શના—ધિક્કાર છે મને ! મારી નિર્લજ્જતાની મને વાજળી સજ્જા થઈ છે, પણ તું તે ફૂલ પાછાં કેમ ન લેતી આવી ?

રોહિણી—હાલું કેવી રીતે ? કાંચીના રાજા તેમની પાસે જ બેઠા હતા. તે બહુ ચાલાક માણસ છે. તે તરત જ બધું સમજી ગયો હોય તેમ તેણે મંદ સ્મિત કર્યું, અને કહ્યું : “સુદર્શના રાણી આપ નામદારને તેમનાં અભિનંદન સહિત આ પુષ્પની ભેટ મોકલાવે છે. એ તો વસંતના પરમ-સખા ભગવાન કુસુમાયુધના ધનુષની પશુછનાં પુષ્પ છે.” તે સાંભળીને રાજા એકાએક અમસ્સા અને બોલ્યા : “ત્યારે તો એ પુષ્પ મારા આજના રાજવૈભવના મુકુટરૂપ છે.” હું તો ત્યાંથી ભોંટી પડીને ખાછી ચાલી આવવી હતી, પણ એટલા-માં કાંચીના રાજાએ રાજાના ગણામાંનો હીરાનો હાર કાઢી-ને મને આપ્યો અને કહ્યું : “સખિ ! તે આછેલી પરમ સૌભાગ્યસૂચક ભેટના બદલામાં આ હાર પોતાની મેળેજ તારા હાથમાં આવીને પડે છે તે તું જાણ.”

સુદર્શના—અરરર! આ શું? કાંચીના રાજાએ તેમને આટલું બધું કહ્યું ત્યારે તે સમજ્યા? બજયું માંડ નસીબ! આજના ઉત્સવે તો મને શરમ અને અપમાનના ઢગલા તળે દાટી દીધી છે! અને એ સિવાય બીજું થાય પણ શું? રાહિણી! તું હમણાં અહીંથી ચાલી જા, મને એકલી જ પડી રહેવા દે. (રાહિણી બહાર જતી રહે છે) આજે એકજ પ્રકારથી માંડ અભિમાન ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈ ગયું અને હજી તે છતાં x x x x x તે સુંદર મનમોહન આકૃતિને હું મારા હૃદયમાંથી દૂર ખસેડી શકતી નથી. હું હારી ગઈ છું, ધૂળભેગી થઈ ગઈ છું, અત્યંત વિવશ બની ગઈ છું; છતાં હજી ચિત્ત તેનામાં જ ચોંટી રહ્યું છે. હજી મને પેલો હાર રાહિણી પાસેથી માગી લેવાનું ફરી ફરીને મન થાય છે! પણ માગીશ તો રાહિણીના મનમાં શું આવશે? રાહિણી! રાહિણી!

(રાહિણી પાછી આવે છે)

રાહિણી—શું કહો છો, રાણીજી!

સુદર્શના—તારી આજની સેવાના બદલામાં તને શું ઇનામ આપવું ઘટે?

રાહિણી—આપે મને કાંઈજ આપવાનું ન હોય. મને જે મળવું જોઈએ તે તો રાજાજી તરફથી મળી જ ગયું છે.

સુદર્શના—કાંઈએ તેમની પાસે પરાણે અપાવેલી ચીજ તે કાંઈ ઇનામ ન કહેવાય! એ કાંઈ તેમણે પોતે સ્વેચ્છાથી નથી આપ્યું, અને એવી મને કમને આપેલી ચીજ તું પહેરે તે મારાથી કેમજ સહન થાય? માટે તારા ગળામાંથી એ હાર કાઢી નાખ અને અહીં મૂકી જા. તને તેના બદલામાં હું મારા હાથનાં કંકણ આપી દઉં છું. તે પહેર અને અહીંથી ચાલી જા. (રાહિણી જાય છે) પાછો બીજી વારનો મારો પરાજય થયો. મારે એ હારને ઉંચકીને સો ગાઉ દૂર ફેંકી દેવો જોઈતો હતો; પણ ફેંકી દેવાનો મારો જીવ ચાલતો નથી. આજના ઉત્સવના અધિષ્ઠાતા દેવે મને મારી લજ્જા અને અપકીર્તિના ત્રિફલ્ગ્વરૂપની ભેટ કરી છે!

પ્રવેશ ૫ મો

(વિહારભવનના પ્રવેશદ્વાર આગળ શુદ્ધ દાદા કેટલાંક માણસોની સાથે ઉભા છે.)

શુદ્ધ દાદા—કેમ દોસ્તો ! જૂન ધરાઈ ધરાઈને ગમ્મત કરી ને ?

પહેલો માણસ—દાદા ! ગમ્મતની તો વાતજ ન પૂછશો; જુઓને, આ મારે આખે શરીરે નગુલાલ ગુલાલ કરી મૂક્યું છે ને ! કોઈને ખાકી રાખ્યા નથી.

શુદ્ધ દાદા—ખરું કહો છો ? પેલા રાજાઓ આવ્યા છે તેમના ઉપર પણ ગુલાલ નાખ્યું કે નહિ ?

બીજો માણસ—પણ તેમની નજદીક જવામજ શી રીતે ? તેઓ તો પોતાની આસપાસ મજબૂત વાડ બનાવીને અંદર સલામત બેસી રહ્યા છે.

શુદ્ધ દાદા—ત્યારે આખરે રાજાઓ તો રહીજ ગયા ને ? તેમનાં અંગ ઉપર રંગનો એક છાંટો પણ ન નાખાયો એ શું ? તમારે ગમે તેમ કરીને અંદર ઘૂસી જવું હતું.

ત્રીજો માણસ—ઓ દાદા ! લાલ રંગ તો તેમના ઉપર પણ હતો, પણ જરા જુદી જાતનો ! જુઓ, તેમની આંખો લાલ હતી. તેમના ઝાંઝાડીદારોની પાધડીઓ લાલ હતી. તેમના બધા સેવકોની પણ પાધડીઓ લાલ રંગની હતી, અને એ સેવકો તેમની તલવારો એવી વીંઝ્યા કરતા કે અમે જો જરાક નજદીક જાત, તો અસલ લાલ રંગની છોળની છોળ ઉડ્યા વગર રહેત જ નહિ.

+ ઉત્સવપ્રસંગે આપણા દેશમાં મુલાકાત નાખવાનો રિવાજ છે તેને પ્રસ્તુત નાટકમાં પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે દર્શાવ્યું છે.

* જંગળા, યુ. પી. કોરે પ્રાંતમાં પોલિસ લાલ પાધડી પહેરે છે.—સેવાનંદ

ભુટ્ટા દાદા—તમે હજીપણ ત્યાં કામ કર્યું, મારા મિત્રો ! એવાએથી હંમેશાં દૂરના દૂર જ રહેવું. એમને જગતમાંથી દેશનિકાલ થવાની તબક્કા થઈ છે—અને તેથી આપણે પણ તેમને વેગળા જ ગણવા જોઈએ.

ત્રીજો માણસ—હવે તો હું મારે ઘેર જઈશ. જુઓ—ને, મધરાત તો પીટી નહીં છે.

(નકા છે)

[ગૃધ્રાએની એ રોડ દાખલ થાય છે.]

ગીત

હવે ધોળા ટાંગાને એ જુસાઈ ગયો છે. બહુજ તારા પગની પાનીના ન જ રેવું રાત્રી રાત્રી થઈ ગયું છે.

મારી કાચી પોતો રજ રાતો છે અને માગ મગ પણ ના ગતાજ છે. લાલ કમગની મુશ્કે માર હૃદય પણ ડોલી નહીં છે.

ભુટ્ટા દાદા—શાબાશ, માન મિત્રો ! તમે ખૂબ કરી વાડ, તમને આજે ગમ્મત તો ખૂબ પડી ને ?

ગૃધ્રા—હૃદયની ગમ્મત ! મારા ભાઈ ! બધું જ લાલ લાલ ! આકાશમાનો ચંદ્રમા એકલો છટકી ગયો—તે એકલો જ ગાથા વિનાનો ધોળો રહી ગયો છે !

ભુટ્ટા દાદા—એ તો ઉપર ઉપરથી જ ધોળો દેખાય છે એટલું જ. બાકી જો તમે એનો બહાનો બનાવતી ધોળો વેશ એવી કાઢીને જુઓ તો તમે એની કુચ્છાઈ બહુ બહુ આજે જગતના ઉપર એણે કેટલું ગુલાલ ફેંક્યું છે તે તો હું બેઠો બેઠો બોલાવ કરતો હતો, અને તે છતાં એ પોતે કેવો ધોળો અને ગગ વગનો ન હોય એવો દેખાવાનો ડોળ કંઈ છે !

(ગાઈ છે)

ઓ પ્રિયતમ ! હું તો તારી સાથે જ હોતો બેસુ છું,
તારા પગની પાની થયો છું અને પરજીવને તો તું બહુનો જ નથી
મને ગુનાહથી રાત્રી નાખીને તું શું બની જરાનો

હતો એમ? મારા હૃદયનાં કેસુડાંના રંગથી હું તારો વાધો
રંગ્યા વગર છોડું કે ?

(ગદ્યા નય છે)

[કાળીનો રાજા અને “રાજા” દાખલ થાય છે.]

કાંચી—જો, જો તને કહ્યું તે પ્રમાણે તારે બરાબર
અમલ કરવાનો છે તે ધ્યાનમાં રાખજો. જરાએ ભૂલ ન
થવી જોઈએ.

“રાજા”—ઝરે ! ભૂલ કેવી થાય ?

કાંચી—રાણી સુદર્શનાનો મહેલ .....માં છે.

“રાજા”—હા રે હા, એ જગ્યા મારી હીકેલી છે.

કાંચી—હવે તારે કરવાનું માત્ર એટલુંજ કે, ત્યાં
જતાં વારને જ બગીચામાં આગ લગાડી દેવી અને તેથી
કરીને મહેલમાં ગરબડ મોટાજો થાય એટલે તારે પેલું
કામ પાર ઉતારીને આદ્યા આવવું.

“રાજા”—નહિ ભૂલું.

કાંચી—વળી જો, એ બનાવટી રાજા ! મારી હવે
લગભગ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, આપણે એક બાબતની
નકામી દહેશત રાખીએ છીએ—અરે જોતાં આ દેશનો
કોઈ રાજા છેજ નહિ.

“રાજા”—આ દેશની અરાજકતાનો અંત આ-
ણવો એ જ મારો એકમાત્ર ઉદ્દેશ છે. સાધારણ જનતાનો
એનો સ્વજાત છે કે, તેમને ખરો આ કલ્પિત પણ રાજા સો
જોઈએ જ, અરાજકતા અનેક અનર્થની જનેતા છે.

કાંચી—ઓ ધર્મનિષ લોકહિતચિંતક ! તારો આવો
અલૌકિક આત્મત્યાગ અમારે સૌએ ધરો લેવા જેવો છે;
પણ તારે તે લોકોની ચિંતા કરવી જ નહિ. તે હમણાં
કહી તે અસાધારણ લોકસેવા તો હું પોતે જ બજાવવાનો
છું; તારે ભાગ તે નહિ આવે.

(બિડ નય છે.)

પ્રવેશ ૬ છો

રૌહિણી--અરે ! આ છે શું ? મને તો કાંઈજ સમજ નથી પડતી ! (માળીઓને) અલ્યા ! આમ ઉતાવળા ઉતાવળા ક્યાં દોડી જાઓ છો ?

પહેલો માળી--અમે આ બગીચાની બહાર જઈએ છીએ.

રૌહિણી--પણ ક્યાં ?

બીજો માળી--તે તો અમે પણ નથી જાણતા. રાજા બોલાવે છે માટે જઈએ છીએ.

રૌહિણી--અરે ઉલ્લુઓ ! રાજા તો આજ બગીચામાં છે. તમને વળી ક્યાં રાજા તેડાવે છે ?

પહેલો માળી--તેની અમને ખબર નથી.

બીજો માળી--જે રાજાની અમે જન્મ્યા ત્યારથી સેવા કરતા આવ્યા છીએ તે જ; વળી બીજો કેાણ હોય ?

રૌહિણી--તમે બધા જ જવાના ?

પહેલો માળી--બધા, બધાજ. અમારે અબ ઘડીજ જરૂં જોઈએ; નહિ તો અમને સજા થાય.

(તેઓ જાય છે)

રૌહિણી--મને એમના બોલવામાં કાંઈજ સમજ પડતી નથી. પણ મને આ બધું જોઈને મનમાં કાંઈક લય લાગે છે. જાણે નહીં. જેવડા હિપ્પરથી દાર હિત્તતાં હોય તેમ બધા ધડબડ ધડબડ દોડી જાય છે. એ શું હશે ?

[કાચલ દેશનો રાજા દાખલ થાય છે.]

કેશલ--રૌહિણિ ! તારો રાજા અને કાંચીનો રાજા બેઉ ક્યાં ગયા તેની તને ખબર છે ?

રૌહિણી—આ બાગમાં કોઈ ઠેકાણે બેઠા હશે, પણ ક્યાં બેઠા હશે તેની મને ખરાબર ખબર નથી.

કૌશલ—તેમની હિલચાલનો લેલ મને સમજતો નથી; પણ મેં કાંચીરાજના ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં ભારે-માં ભારે ભૂલ કરી છે.

(ગાય છે)

રૌહિણી—આ રાજાઓ વળી અંદર અંદર શા ગોટાળા કરી રહ્યા છે? ચોડાજ વખતમાં કશોક લયંકર બનાવ બનશે એવા બધુકારા મારા કાનમાં વાગે છે. હું તેમાં સંડોવાઈ ન જાઉં તો સાર.

[અવંતિનો રાજ આવે છે.]

અવંતિ—અરે રૌહિણિ ! બીજા બધા રાજાઓ ક્યાં છે તે તું જાણે છે કે ?

રૌહિણી—કોણ ક્યાં છે તે કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. કૌશલરાજ તો હમણાંજ આ તરફ ગયા.

અવંતિ—હું કૌશલની વાત પૂછતો નથી. કાંચીને રાજા અને તારો રાજા ક્યાં છે તેટલું જ મારે જાણવું છે.

રૌહિણી—મેં તેમને ઘણા વખતથી જોયાજ નથી.

અવંતિ—કાંચીરાજ અમારા બધાથી આઘો ને આઘોજ ફરે છે. જરૂર, અમને સૌને છેતરવાનો તે ઘાટ ઘડી રહ્યો હોવો જોઈએ. આ કારસ્તાનમાં વળી મેં ક્યાં હાથ ધાડ્યો ? બહેન રૌહિણિ ! મને મહેરબાની કરીને આ બાગમાંથી બહાર જવાનો રસ્તો બતાવીશ ?

રૌહિણી—હું નથી જાણતી.

અવંતિ—બીજો કોઈ મને અહીંથી બહાર લઈ જઈ શકે એમ છે ?

રૌહિણી—નોકરો તો બધાજ ઘાગીયાની બહાર ચાલ્યા ગયા છે.

અવંતિ—શા માટે ગયા ?

રોહિણી—મને તેમના કહેવામાં કંઈ સમજ નથી પડતી. તેઓ કહેતા ગયા કે અમને બાગમાંથી એકદમ બહાર ચાલ્યા જવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી છે.

અવંતિ—રાજાએ ? ક્યા રાજાએ ?

રોહિણી—તે તો તેઓ કહી શકતા ન હતા.

અવંતિ—આમાં નક્કી કંઈ ગરબડ છે. એનો ભેદ મારે ગમે તેમ કરીને બાણી લેવો જ ભેદજો. મારાથી હવે અહીં એક પળવાર પણ ઘોસાય તેમ નથી.

(ઉતાવળે પગલે જાય છે.)

રોહિણી—હવે મારે રાજાને ક્યાં જોળવા ? રાણીએ મોકલાવેલાં ફૂલ મેં તેમને આપ્યાં ત્યારે તો તેણે મારા તરફ આજુ' લક્ષ નહોતું આપ્યું; પણ ત્યાર પછી તે મને નાના પ્રકારની ભેટ સોગાતો આપ્યા જ કરે છે. આ વિના-કારણની ઉદારતાથી મને ઘણું જાણ લાગે છે. x x x x અરે ! આ રાતને પહોર આ પંખીઓ શામાટે ઉડાઉડ કરતાં હશે ? એઓ એકાએક શાથી ચમકી ઉડ્યાં હશે ? એમને બહાર ઉડવાનો હંમેશનો વખત તો હજી થયો નથી. x x x રાણીની લાડકી હરિણી વળી કેમ પેલી તરફ દોડી જતી હશે ? અપલા ! ઓ અપલા ! તે સાંભળતી જ નથી. આવી બિહામણી રાત્રિ તો મેં મારી જીંદગીમાં નથી ભેદ. ચારે બાજુનું સિતિજ કોઈ પાગલની આંખો જેવું રાતું ચોળ થયું દેખાય છે—ભણે બધી બાજુએથી એકી વખતે સૂર્ય આથમતો ન હોય ! ઈશ્વરને પણ આવું કરવાનું શું ગાંડપણ લાગ્યું હશે ! x x x x અરેરે ! હું હવે જાયણીત થાઉં છું; મારે હવે રાજાને ક્યાં જોળવા ?

પ્રવેશ ૭ મો

સ્થળ—રાણીના મહેલના દરવાજા આગળ.

“રાજા”—કાંચીરાજ ! આ તમે કયું યુ ?

કાંચી—અરે ! યાર ! હું તો માત્ર આ મહેલની બાબુના જ બાગને આગ લગાડવા ગયો ત્યાં તો ચોતરફ બધે જ સળગી ઉઠ્યું ! આગ આમ બધે જલદી ફેલાઈ જશે એવું કોણે બાધ્યું ? ચાલ હવે, જે યમું તે યમું, પણ હવે બાગમાંથી બહાર નીકળી જવાનો રસ્તો બતાવ.

“રાજા”—મને રસ્તાની માહિતી નથી. આપણને અહીં તેડી લાવનારાઓ તો બધાએ નાસી ગયા.

કાંચી—તે નહિ ચાલે. તું આ દેશનો વતની છે; તને રસ્તાની બાણ હોવી જ જોઈએ.

“રાજા”—દરબારી બાગના અંદરના લાગમાં હું અત્યાર અગાઉ કદી પેઠો ન હતો.

કાંચી—તાજું બધું ડહાપણ જવા દે અને મને સીધો રસ્તો બતાવ; નહિ તો તને ઉલો ને ઉલો ચીરી નાખીશ.

“રાજા”—એવી રીતે જો તમારે મારે જાન લેવો હોય તો લો; એથી તમને બાગમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો બાગ્યેજ મળે.

કાંચી—ત્યારે પછી ‘હું અહીંનો રાજા છું’—રાજા છું’ એમ બધે શાનો બકતો ફરે છે ?

“રાજા”—પણ હું રાજા નથી—અરેઅરો રાજા નથી. (એમ કહીને તે જમીન ઉપર લાંબો થઈને પડી જાય છે અને હાથ જોડે છે.) ઓ મારા રાજા ! તમે ક્યાં છો ? મને બચાવો, અરે ! મારી બહારે દોડો ! હું બળવાખોર લા. ૩૬

છું, હું રાજદ્રોહી છું. મને સજા કરો, પણ મને મૃત્યુમાંથી બચાવી લ્યો !

કાંચી—મૂર્ખ ! એમ ખાલી હવાની આગળ પોકાર અને કદપાંત કયે શું વળવાનું હતું ? આમ નાહકનો વખત બરબાદ કરવા કરતાં રસ્તો ચોધવો એ વધારે બહેતર છે.

“રાજા” —હું અહીંનો અહીંજ પડી રહેવાનો. અહીંથી એક તસુ પણ ખસવાનો નથી. મારું જે થવાનું હો તે થાઓ—હું એ કે ચૂં કરવાનો નથી.

કાંચી—પણ આવી મૂર્ખાઈ હું કેમ ચાલવા દઈશ ? હું જો આ આગમાં બળી મરૂં તો તું પણ છેવટ સુધી મારી સાથેનો સાથેજ.

(બહારથી પોકાર કરે છે)

ઓ રાજા ! અમને બચાવો, અમને બચાવો; અમે આગમાં ચારે બાજુએથી ઘેરાઈ ગયાં છીએ !

કાંચી—બેવકૂફ ! શું જોયા કરે છે ? યા ઉભો, એક પળનો વિલંબ કયો તો મરી ગયા બહુજે.

[રાણી સુદર્શના પ્રવેશે છે.]

સુદર્શના—રાજા ! ઓ મારા રાજા ! મને મૃત્યુમાંથી બચાવો. હું આગમાં ઘેરાઈ ગઈ છું.

“રાજા” —અહીં રાજા જ કોણ છે ? હું રાજા નથી.

સુદર્શના—ત્યારે કોણ છો તમે ?

“રાજા” —હું દંભી છું, હું પાખંડી છું, હું બદ-માસ કગ છું. (પોતાનો મુકુટ જમીન પર ફેંકી દઈને) આજે મારો દંભ અને મારાં પાખંડ બધાં ધૂળભેગાં થઈ જાઓ !

(કાંચીરાજ સાથે ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે.)

સુદર્શના—કહે છે કે હું રાજા નથી ? એ રાજા નથી જ ! ત્યારે તો ઝો અગ્નિદેવ ! મારો લક્ષ કરો ! મને તમારી જવાલામાં બાળીને ખાક બનાવી દો ! હે અગ્નિ ! હે પાવક ! હવે તો હું તમારું જ શરણ લઈશ. તમારામાં જ અંધલાવીશ. મારી લજ્જા, મારી વાસના, મારી તૃપ્તિ—બધાંને બાળીને ખાક બનાવી દો !

(રોહિણી આવે છે)

રોહિણી—તમે ક્યાં બચો છો ? ઝો રાણીજી ! અંદર ન બચો ! ન બચો ! તમારા બધા જ ઓરડામાં આગના લડકા ઉડ્યા છે; મારું માનો, તમે અંદર ન બચો.

સુદર્શના—બસ, હું જવાનીજ. મારા બળતા ઓરડાઓમાંજ પેસવાની. એ આગમાંજ હું મારી ચિંતા રચીશ.

(રાણી મહેલમાં જતી રહે છે)

પ્રવેશ ૮ મો

[અંધારા રંગમહેલમાં રાજા અને સુદર્શના રાણી]

રાજા—રાણી ! તમે જરા પણ ડરશો નહિ. તમારે ડરવાનું કંઈ જ કારણ નથી. તમારા ઓરડા સુધી આગ આવવાની જ નથી.

સુદર્શના—મને આગનો જરાય ડર નથી. પણ.... પણ મારી લગ્ન મારી પાછળ પાછળ લડલડતી આગની માફક ચાલી આવે છે. માફ મોહું, આંખો, હૃદય મારા શરીરનો એકે એક અવયવ આગમાં બળી જળીને બાકે ખાક થતો બાક છે.

રાજા—થોડો વખત તો લાગશે, પરંતુ વખત જતાં તમારી એ જવાલા પણ શમી જશે અને તમને શાંતિ થશે.

સુદર્શના—કદી નહિ, કદી જ નહિ. એ આગના લડકા બળ્યા જ કરશે; કદી નહિ હોલવાય !

રાજા—રાણી ! તમે એમ હતાશ કેમ થાઓ છો ?

સુદર્શના—રાજાજી ! તમારી આગળ હું હવે કશું જ ગ્રામ નહિ રાખું. x x x x x મારી ડોકમાં હાર છે તે બીજાનો આપેલો છે.

રાજા—એ હાર પણ મારો જ છે ! તે વળી ક્યાંથી લાવવાનો હતો ? મારા ઓરડામાંથી તે ચોરી ગયો હતો.

સુદર્શના—છતાં પણ તે તેનો આપેલો છે, અને હજી પણ તેને ફેંકી દેવાનું માફ જિગર ચાલતું નથી ! જ્યારે આગના લડકા મારી ચારે બાજુએ ફરી વળ્યા ત્યારે તેની અંદર એ હારને ફેંકી દેવાનું મને મન થઈ આવ્યું હતું, પણ નાખતાં મારો જીવ ન ચાલ્યો—મારાથી નજ ફેંકી દેવાયો. માફ મન મને કહેવા લાગ્યું કે “મરતા સુધી એ હાર તારી

ડોક ઉપરથી રળે ઉતારતી ” x x x x x રાજા ! હું તમને જોવાનેજ બહાર આવી જોટલામાં આ તે કઈ જાતની આગમાં હું દીવાની આગળ આંધળા થઈ ગયેલા પતંગી-આની માફક ફૂંટી પડી ! હાય હાય રે ! મારે દર્દ, મારા હૃદયની વેદના જીલે કહી નથી જતી ! આગ તો લડકે ને લડકે સળગતી જ જાય છે અને છતાં તે આગની અંદર ચે-કાતી, ચણચણતી, બળતી બળતી પણ હું હજી જીવું છું !

રાજા—પણ તમારે મને જોવાનું હતો તે આખરે જોયો તો ખરો જ ને ! તમારા મનની ઈચ્છા તો પૂર્ણ થઈ. હવે શું છે ?

સુદર્શના—પણ મારે તમને આવા લયાનક પ્રલ-યની વચ્ચે જોવા નહોતા તો ! અરે ! આંખે શું જોયું તેનું અત્યારે મને પૂરું જ્ઞાન તો નથી રહ્યું ; પણ એ રાજા ! હજી મારું હૃદય લયથી ધ્રુજી રહ્યું છે.

રાજા—શું જોયું તે કહો તો ખરાં.

સુદર્શના—લયાનક ! અત્યંત લયાનક દૃશ્ય ! તેની ફરીથી કલ્પના આવતાં પણ હું કંપી ઉઠું છું. કાળમીઠ જેવું ઘોર કરાળ કાળું તમારું સ્વરૂપ ! તમે આવા કાળરાત્રિ જેવા સ્થાન છો ! એક અતિ દારુણ ક્ષણવારનું મને તમારા સ્વરૂપની ઝાંખી થઈ ગઈ. આગના લડકાનો પ્રકાશ તમારા અહેસા ઉપર પડ્યો—કોઈ પ્રચંડ ધૂમકેતુ પોતાની કારમી પાંખો વીંઝતો, રાત્રિની સ્થાનવાને સળગાવી મૂકતો, એકા-એક જાણે મારા દષ્ટિપથ ઉપર આવીને ઉભો હોય એવું તમારું પ્રલયરાશિ જેવું નિહારણ સ્વરૂપ ! —મેં તરત જ મારી આંખો મીંચી દીધી—બીજી વાર તમારી સામે જોવાનું મારામાં સામર્થ્ય જ ન રહ્યું. અહાહાહા ! પ્રલયકાળના મેઘરાશિ જેવું, તોફાની અસીમ મહાસાગરના પ્રમત્ત ઉ-ત્તંગ મહામોજ સંધ્યાની ઘેરી બિહામણી રક્તિમા વડે પ્રાજ્ઞવલ્લ જળીને તાંડવ નૃત્ય કરતા હોય એવું કરાલ કાળું કાળું તમારું સ્વરૂપ !

રાજા—મેં તો તમને પહેલેથીજ કહી રાખ્યું હતું કે, મને જોવાની યોગ્યતા કેળવાઈ ન હોય ત્યાંસુધી મારું દર્શન તમારાં અગર કોઈનાં પણ નેત્રોથી નહિ સહન થાય. મારા ઉપર નજર પડતાની સાથેજ હરકોઈને મારાથી દૂર દૂર પૃથ્વીના છેડા સુધી ભાગી જવાનુંજ મન થાય છે. આવા અનેક દાખલા મારા જોવામાં આવ્યા છે. એટલા જ માટે તમારી આગળ એકદમ નહિ પણ ધીરે ધીરે, ક્રમે ક્રમે મારા સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો.

સુદર્શના—પણ મારાં પાપ પ્રકટયાં અને તમારી આશા માટીમાં મળી ગઈ—હવે મારા અને તમારા એકબીજાના સંભવને વિષે મારા મનથી વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી રહ્યો.

રાજા—રાણી ! સંભવ નથી કેમ ? યોગ્ય સમયે બધું જ બની આવશે. સીમા વિનાની, આશાના અંકુર વગરની સ્થામતા જે તમારા આત્માને પણ ઘેરી વળીને તમને ભયવસ્ત કરી રહી છે તેમાંથી જ તમને એક દિવસ સાંત્વના મળશે, તે જ તમારા ઉદ્ધારનો માર્ગ અજવાળશે; નહિ તો પછી મારા પ્રેમનું પ્રયોજન જ ક્યાં રહ્યું ?

સુદર્શના—તે નહિ બને, કદી નહિ બને. તેવો સંભવજ ક્યાં રહ્યો છે ? તમારો એકલાનો પ્રેમ હું કરવાનો હતો ? મારો પ્રેમ હવે તમારા ઉપર રહ્યો જ નથી. સૌંદર્યના જાહનો હું શિકાર થઈ પડી છું. આ ગાંડપણ મને છોડનાર નથી, મારો આ નશો ઉતરનાર નથી. તેણે મારી આખોને આંછ દીધી છે. મારાં સ્વપ્નો ઉપર સોનેરી ચાદર બિછાવી દીધી છે. મેં મારા અપરાધની તમારી આગળ પૂરેપૂરી કળૂલાત કરી દીધી છે. તમારી મરજીમાં આવે તેવી મને સજા કરો.

રાજા—સજાની શરૂઆત તો ક્યારનીએ થઈ ચૂકી છે.

સુદર્શના—પણ તમે મને કાઢી નહિ મૂકો તો હું તમને છોડીને ચાલી જઈશ.

રાજા—તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરવાને તમે પૂરેપૂરાં સ્વતંત્ર છો.

સુદર્શના—હવે તો તમે મારી પાસે બેસા છો તે જ હું સહન કરી શકતી નથી. મારું હૃદય તમારી સામે બળવો પોકારી રહ્યું છે. તમે ચા માટે—અરે ! તમે મને આ કરો છો શું ? તમે બાવા કેમ થઈ ગયા છો ? તમે સુંદર છો, મનમોહન છો એવું એવું જૂઠાણું તે બધા મને શા માટે કહી મરતા હતા ? તમે તો કાળરાત્રિના જેવા—કાળી શાહી સરખા છો. ના, ના, તમને હું કદી પણ આહવાર નથી. હું જેને આહું તેને મેં હવે જોયો છે—તે શિરીષ પુષ્પના જેવો નાનુક, માખણ જેવો સુકોમળ અને પતંગીઆના જેવો સુંદર છે.

રાજા—તે મૃગજળના જેવો મિથ્યા છે, પરપોટા ના જેવો પોકળ છે.

સુદર્શના—બલે જેવો છે તેવો, પણ તમારી પાસે તો હું નથીજ બેસી રહેવાની—બસ નહિ જ. હું તમારી પાસેથી ચાલી જઈશ. તમારે ને મારે એકબે કદી થઈ શકેજ નહિ. પરાણે પરાણે કહે તોપણ તે મિથ્યા અને કૃત્રિમ. મારે હૃદયહવે તમારાથી દૂરતું દૂર જ રહે છે.

રાજા—પણ તેને પાછું વાળવા માટે તમારા તરફથી જરા જેટલો પણ યત્ન નહિ કરો ?

સુદર્શના—યત્ન ! યત્ન તો હું ગાંધ કાલની થોડો કરી રહી છું ? પણ જેમ જેમ હું મારા મનને સમજાવું છું, તેમ તેમ તે તમારી સામે બળવાખોર બનતું જાય છે. હવે હું તમારી સાથે જેટલો વખત રહીશ તેટલો વખત હું બ્રષ્ટ થઈશ. મેં મારા શિયળનો, મારા સતીત્વનો લાંગ કર્યો છે એ વિચાર મારો ક્ષણ વાર પણ કેઠો નહિ મૂકે.

રાજા—ત્યારે મારાથી તમે જેટલાં દૂર જઈ શકો

તેટલાં દૂર જાઓ. ખીલું શું થાય ?

સુદર્શના—પણ તમે મને જતી અટકાવતા નથી એટલે હું તમારાથી દૂર પણ જઈ શકતી નથી. તમે મારા કેશ પકડીને એમ કેમ કહેતા નથી કે “જસ, તારે નથી જવાનું ?” તમે મને મારતા કેમ નથી ? મને એક વાર ખૂબ મારો, મરાય તેટલી મારો, સખતમાં સખત સજા કરો. કેમ નથી કરતા ? તમે તો ટાઢા ટપ થઈને હું જેમ કર તેમ કરવા દો છો; તેથી તો હું ખીજવાટથી ગાંડી બની ગઈ છું—હવે મારાથી આ નથી સહન થતું.

રાજા—હું કાંઈજ કરતો નથી, અને તમને આજ્ઞાં જતાં અટકાવતો જ નથી એવું એવું તમે શા માટે માની લ્યો છો ?

સુદર્શના—પણ તમારી આવી રીતભાત મારાથી હવે સહન કરી શકાતીજ નથી. મારે કાને પકતા બીજા તમામ અવાજોને ઢાંકી દે એવા વીજળીના કડાકા જેવા કઠોર અને ગંભીર અવાજથી શા માટે તમને મૂકીને નહિ જવાની આજ્ઞા નથી કરતા ? મને સહેલાઈથી વગર સળગે શા માટે છોડી મૂકો છો ?

રાજા—હું તમને તમારી મરણ મુજબ વર્તવા દઈશ, પણ તમને મારી સાથેના સંગ્રામ તોડીને આજ્ઞાં તો નહિ જ જવા દઉં.

સુદર્શના—નહિ જવા દો ? એમ ? ત્યારે જુઓ, હું આ ચાલી.

રાજા—શલે, જાઓ.

સુદર્શના—પછી મારો દોષ કાઢતા નહિ. તમે મારો હાથ પકડીને બળબળાઈથી અટકાવી શકત; પણ તમે મને નથી અટકાવી તે યાદ રાખજો. હજી પણ તમે નથી અટકાવતા. હવે હું જવાની જ. તમારા સિપાઈ-

ઓને કહો કે મને જવા ન દે.

રાજા—તમને અટકાવવા કોઈજ નથી રોકવાનું. પવનના તોફાનને લીધે મેઘસમૂહમાંથી છૂટા પડેલા મેઘ-ખાંડની માફક તમે મન ફાવે ત્યાં લલે લાઓ.

સુદર્શના—હવે હવે થઈ છે, માફ જાણ ખૂટી ગયું છે. મને અંદરથી કોઈક ગતિ આપી રહ્યું છે. હું માફ લંગર હવે ઉઠાવી લઉં છું. હું કૂળીશ તો લલે કૂળીશ, પણ તમારે ઘેર પાછી તો નહિજ આવું.

(રાણી બહાર દોડી જાય છે)

[સુરંગમા માતી ગાતી આવે છે]

સુરંગમા—તમે મને તમારાથી દૂર કાઢી મૂકો છો એ તમારી કેવી વિચિત્ર ઇચ્છા કહેવાય ? ભટકી ભટકીને પાછી હું તમારા જ ચરણ આગળ આવવાની છું. અત્યારે તમે તમારા પ્રેમના ઉપર બેચરવાઈનો ઓછાડ ઓઠાડો છો—તમારા પ્રેમાળ હાથવડે તમે મને દૂર ખસેડો છો—પણ તે પાછી તમારા તરફ ખેંચી લેવાને માટે જ. ઓ રાજાજી ! તમારા આખા રાજ્યમાં તમે આ કેવી વિચિત્ર લીલા કરી રહ્યા છો ?

સુદર્શના—(પાછી આવીને) રાજાજી ! ઓ રાજાજી !

સુરંગમા—તે તો ગયા.

સુદર્શના—ગયા ? બહુ સારૂ.....ત્યારે તેમણે હવે સદાને માટે મારો ત્યાગ કર્યો છે એમજ મારે સમજી લેવું. હું ગએલી પાછી આવી પણ એમનાથી મારે સારૂ એક પણ વાર પણ ચેલાયું નહિ ! ઠીક હવે, હું પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર છું. સુરંગમા ! મને પાછી રાખવાનું કહેતા ગયા છે ?

સુરંગમા—તેમણે મને કાંઈ જ કહ્યું નથી.

સુદર્શના—શું કરવા કહે ? તેમને મારી કરકાર જ

શી છે ? હવે મને કોઈ રોકનાર નથી હું મારી માલિક છું પણ સુરંગમા ! મારે રાજાને એક વાત પૂછી લેવી હતી પરંતુ મારી જીભ ન ઉપડી તું જાણતી હોય તો કહે તેમણે કદી પોતાના કેદીઓને પ્રાણદંડની સજા કરી છે કે નહિ ?

સુરંગમા—એવી સજા તો રાજા કોઈને કદી પણ કરતાજ નથી

સુદર્શના—ત્યારે કેવી સજા કરે છે ?

સુરંગમા—તે તો તેમને છૂટાજ મૂકી દે છે જુઓ ને, કાચીનો રાજા પોતાનો પરાજય કબૂલ કરીને પોતાના રાજ્યમા જતો રહ્યો ને !

સુદર્શના—હાઆશ ! હવે મને નિરાત વળી !

સુરંગમા—રાણીજી ! મારી એક વિનંતિ સામળશો ?

સુદર્શના—તે તારે મને કહેવું જ નહિ પરંતુ રાજા તું આપેલું જે કાંઈ ઝવેરાત મારી પાસે છે તે જાણુ જ હું જતા જતા તને આપવી જઈશ તે પહેરવાને માટે હવે હું લાયક રહી નથી

સુરંગમા—રાણીજી ! મારે તેમાનું કાંઈજ નહિ જોઈએ મારા માલિકે મને કોઈ પણ બાતના ઘરેણા આપ્યા જ નથી મારી નરી સાદાઈ જ મારે માટે પૂરતી છે હું પહેરીને લોકોની આગળ મોટાઈ કરૂં એવું તેમણે મને કશુંજ આપ્યું નથી

સુદર્શના—ત્યારે તારે શું જોઈએ છે ?

સુરંગમા—રાણીજી ! તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં મને તમારી સાથે ને સાથેજ આવવા દો

સુદર્શના—હજી જરા વધારે વિચાર કર તું તારા માલિકને છોડીને મારી સાથે આવે છે તે ધ્યાનમા રાખ-

જે, આવી ગાંડી માગણી તે કરાય ?

સુરંગમા—પણ હું તેમનાથી જરા પણ દૂર જતી હોઉં ત્યારે ને ? તમે એકલાં કોઈના સાથ સંગાથ વગર જાઓ છો તેથી તે તો તમારી સાથે ને સાથેજ આવશે.

સુદર્શના—તું છેક જ અક્કલમાં ન ઉતરે તેવી વાતો કરે છે. પહેલાં મારો રોહિણીને સાથે રાખવાનો વિચાર હતો પણ તે ના પાડે છે. અહીં ! મારી સાથે આવવાની તું સહી હિંમત ચલાવે છે ?

સુરંગમા—મારાંમાં હિંમત પણ નથી અને બળ પણ નથી. પણ હું તમારી જોડે આવવાનીજ; બળ, હિંમત બધું—જે જોઈએ તે આપોઆપ આવી મળશે.

સુદર્શના—પણ મારે તને નથી લઈ જવી. તું મારી સાથે હોઈશ તો મારી લાંછના મને વારે લડીએ સાંભર્યાં કરશે; અને મારાથી તે સહન થાય તેમ નથી.

સુરંગમા—ઓ મારાં રાણીજી ! તમારું કહ્યાણુ તેજ મારું કહ્યાણુ, તમારું અકહ્યાણુ તેજ મારું અકહ્યાણુ, એમ હું સહાયે માનતી આવી છું; છતાં તમે મને પરાઈ ગણો છો ? નહિ, નહિ; હું તો તમારી સાથેજ આવવાની.

પ્રવેશ ૧ મો

[મુદશનાનો પિતા કાન્યકુબ્જનો રાજા અને તેનો પ્રધાન]

કાન્યકુબ્જ—તેના આવતા પહેલાં તેનો બધો વૃત્તાંત મારા જાણવામાં આવી ગયો છે.

પ્રધાન—નદીકિનારે નગરના દરવાજાની બહાર કુંવરી એકલાંજ ઉભાં છે; આપ કહેતા હો તો તેમને તેડી લાવવા થોડાંક માણસોને મોકલાવું.

કાન્યકુબ્જ—શું ? પોતાની લગ્નની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને, પોતાના પતિને છોડીને ચાલી આવનારનું સામૈયું કરીને તેની લાંછનાની—તેની અપકીર્તિની તમારે જાહેર ખજાર કરવી છે ?

પ્રધાન—વારૂ ત્યારે, તેના ઉતારા માટે રાજમહેલમાં ગોઠવણ કરાવું ?

કાન્યકુબ્જ—કાંઈજ કરવાનું નથી. તે રાજા ખુશી-થી પોતાની રાજરાણીતરીકેની પદવી છોડીને આવી છે. તેને જો મારે ઘેર રહેવું હોય તો ઢાસી થઈને રહેવું પડશે.

પ્રધાન—રાજાજી ! આ આજ્ઞા તેને માટે ઘણી આ-કરી અને મર્મવેધક થઈ પડશે.

કાન્યકુબ્જ—તેને તેનાં દુઃખમાંથી જો હું રાહત આપું તો હું તેનો પિતા થવાને યોગ્ય ન કહેવાઉં.

પ્રધાન—બહુ સારૂ, આપ નામદારની ઇચ્છા મુજબ હું બધી ગોઠવણ કરી દઈશ.

કાન્યકુબ્જ—જુઓ, તે મારી પુત્રી છે એ વાત પૂરેપૂરી સુમત્ત રહે; નહિ તો આપણે સૌ સયાનક વિપત્તિમાં ફસાઈ પડીશું.

પ્રધાન—રાજાજી ! એટલી જાધી ધારતી રાખવાનું કંઈ કારણ ?

કાન્યકુબ્જ—સ્રી પોતાના ધર્મના માર્ગમાંથી ચલિત થાય છે ત્યારે લયંકરમાં લયંકર વિપત્તિઓ તેને ઘેરી વળે છે. આ મારી પુત્રીને જોઈને મારા મનમાં લયની કેવી કેવી કલ્પનાઓ જાગે છે તે તમે હજી નથી જાણતા—પોતાની સાથે સંકટ અને વિપત્તિઓનાં પોટલે પોટલાં લઈને હું તેને મારે ઘેર આવેલી જોઉં છું.

પ્રવેશ ૧૦ મો

[રાજમહેલની અંદરના એક ઓરડામાં સુદર્શના અને સુરંગમા વાતો કરતાં બેઠાં છે.]

સુદર્શના—સુરંગમા ! તું મારી પાસેથી ચાલી જા. મારા હૃદયમાં દારુણ ક્રોધ ઉછળી રહ્યો છે—હું કંઈનું મોઢું નેહું છું અને મને કાંઈ કાંઈ થઈ આવે છે—તારી આવી શાંતિ અને સહનશીલતા નેહને પણ મને પાર વગરનો ખીજવાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

સુરંગમા—તમને કોના ઉપર ક્રોધ થઈ છે ?

સુદર્શના—તે તો હું જ જાણતી નથી; પણ મને એમ થઈ આવે છે કે, ભલે તમામ પદાર્થ અને પ્રાણીમાત્ર, સૌ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ જાય—જગતનો સર્વતઃ પ્રલય થઈ જાય અને હું એ વિનાશ નેહું નેહું ને હરખાઉં. મેં એક પળવારમાં મારી રાજરાણી તરીકેની પદવીનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો. તે શું આ નાનકડી અધારી ખખોલ જેવી કોટડીમાં સાવરણી લઈને ખૂંજે વાળવા માટે અને આખો દિવસ ગદાવેતક કરવાને માટે ? મારા શ્રાવણ દીવા શા માટે આખા જગતમાં ઠામ ઠામ સળગતા નથી ! શા માટે ધરતીકંપથી આખી પૃથ્વી હાલી નથી ઉઠતી ! માંડ પતન તે કાંઈ હુદ્ડા જાડવાનું એકાદ હુદ્ડા ફૂલ ખરી પડ્યું હોય તેવો નજવો ખનાવ છે ? ના, ના, એ તો કંઈ ઉચ્ચ તેજથી ભભૂકતો વારો ખરતાં ખરતાં પણ આખા આકાશને પાતાની જ્વાલાથી સળગાવી મૂકે, મહાકાશને ભેદીને પાતાજમાં ઉતરી પડે તેવું જાળવવ્યમાન માંડ પતન છે.

સુરંગમા—વનમાં દાવાનળ સળગે અને તેના ભડકા આરે દિશામાં ફેલાઈ જાય તે પહેલાં થોડો વખત તો તે અંદરનું અંદર પ્રમાણ કરે ને ? હજી જરાક વાર છે.

સુદર્શના—રાણી તરીકેની મારી કીર્તિ, માફ ગૌરવ—બધાંને મેં ફગાવી દીધાં છે. પણ છે આજે કોઈ મારા સૂકા ઉત્તજ વેરાન લેવા હૃદયને સાંત્વન આપનાર ? અરે ! આખા વિશ્વમાં હું એકલી, અટૂલી, નિરાધાર, નિઃસહાય પડી છું ! માફ એકલવાયાપણું મને ચારે કોરથી સાલી રહ્યું છે !

સુરંગમા—રાણીજી ! તમે છેક એકલાં નથી જ.

સુદર્શના—સુરંગમા ! તારાથી હવે મારે કંઈ જ શુભ નથી રાખવું, તેણે મારા મહેલને આગ લગાડી ત્યારે મને તેના ઉપર રીસ નહોતી ચઢી. તે વખતે એક પ્રકારનો અવનયો આનંદ અંદર રહ્યો રહ્યો મારા હૃદયમાં ધનગનાટ કરી રહ્યો હતો. તેણે જે પાપ કર્યું તે પણ ડેટલું ભવ્ય, ડેટલું વિશાળ ! ડેટલું ઉત્તજવલ તેનું સામર્થ્ય ! તેણે જ મારા દિલમાં પ્રાણનો સંચાર કર્યો અને મારામાં નવું જળ, અને નવું જોમ પ્રેર્યું. તે ભયંકર આનંદના નશાને લીધે એક પળવારમાં હું માફ સર્વસ્વ ફેંદી દેવાને સત્જ થઈ ગઈ. પણ તેમાં શું મને મારી કલ્પનાએ ઠગી હતી ? નહિ તો શા માટે આટલા બધા દિવસ થયા છતાં તે હજી મને મોહું જ નથી ગતાવતો ?

સુરંગમા—તમારા મનમાં છે તેણે મહેલને આગ નથી લગાડી—તે કામ તો કાંચીના રાજાનું હતું.

સુદર્શના—નામદં ! બાયલો ! પણ ખરેખર, શું એ નામદં જ છે ? આવો રૂપાળો, આવો મનમોહક અને છતાં તેનામાં મદોષ જ નહિ એ શું ? ત્યારે આવા બે બદામના પૂતળા ઉપર મોહીને હું છેતરાઈ ! ધિક્કાર છે મને ! મારી શરમનો હવે આડો આંક રહ્યો નથી. x x x પણ સુરંગમા ! તારા રાજાજી પાછા મને તેડવા આવે એવું તને નથી લાગતું ? (સુરંગમા કશે જવાબ આપતી નથી.) મને તેમને ઘેર પાછું જવાનું મન થાય છે એમ નહિ માનતી હો; કદી નહિ. તારા રાજા જાતે મને તેડવા આવે તોપણ

હું જાઉં જ નહિ. તેમણે મને એક વાર પણ ઘરની બહાર નીકળતાં રોકી નહિ. મારે માટે ચારે બાજુના દરવાજા ખુલ્લા મુકાવ્યા તે હવે હું પાછી તેને ઘેર જાઉં ! હું પથ્થર અને ધૂળમાં થઈને ચાલી નીકળી. અમારા ઉપર રાણી ઉઘાડે પગે ચાલે છે તેની પથ્થરને શી પડી હતી ? જેવા પથ્થર તેવો તારો રાજા. પથ્થરને લાગણી હોય તો તારા રાજાને હોય. તેને મન તો રાણી અને ભિખારણુ સૌ સમાન છે. હું તો છું તેવું કહું છું—તારા રાજાના જેવો પાણી, નિર્લજ્જ અને ઘાતકી ખીજો કોઈજ નથી.

સુરંગમા—મારા રાજાજી નિર્મમ અને કઠોર છે એ તો સૌ જાણે છે. એમાં તમે શું નવું કહો છો ! આજ સુધીમાં એમનો નિશ્ચય કોઈથી ફેરવાયો નથી.

સુદર્શના—ત્યારે શા માટે તું રાંતદિવસ તેને બોલાવ્યા કરે છે ?

સુરંગમા—બહેને તે સદાએ ખડકના જેવા નિર્મમ અને કઠોર રહે—સલો મારાં અશ્વ અને આક્રન્દથી તેમનું દિલ ન દ્રવે ! મારું દુઃખ, મારો સંતાપ હું મારી મેળે બોગવી લઉંશ. પણ હું તો એટલુંજ માશું છું કે, તેમનો સદાકાળ જયજયકાર હો !

સુદર્શના—જરા આ તરફ નજર કર, સુરંગમા ! પૂર્વદિશાએ ક્ષિતિજ આગળ તને ધૂળ ઉડતી દેખાય છે કે ?

સુરંગમા—હા, દેખાય છે.

સુદર્શના—એક રથ અને તેના ઉપર ધ્વજ ફરકતી હોય એવું દેખાય છે ?

સુરંગમા—તમે કહો છો તેવું છે તો ખરું.

સુદર્શના—ત્યારે તો એ તેમનો જ રથ ! આજરે આવ્યા ખરા !

સુરંગમા—કોણ ?

સુદર્શના—આપણા રાજાજી—વળી બીજું કોણ ? તેમનાથી મારા વિના રહેવાય જ નહિ ને ! આટલા બધા દિવસ તેમને મારા વિના કેમ ચાલ્યું, એ જ મોટી નવાઈની વાત છે.

સુરંગમા—રાણીજી ! એ આપણા રાજા હોયજ નહિ.

સુદર્શના—“ નહિ કેમ ? ” તું પાછી બહુ જાણે તો ! તારો રાજા કઠોર છે, નિર્મમ છે, નિર્દય છે, ખરું ને ? તે કેવા નિર્દય અને કઠોર છે તે આપણે હવે જોઈશું. હું પહેલેથી જ જાણતી હતી કે, તે આવ્યા વગર રહેવાના જ નથી—મારી પાછળ દોડ્યા દોડ્યા આવશે. સુરંગમા ! જોજો, તું સાક્ષી છે. મેં આજ મુખીમાં એક ઘણુવાર પણ તેમને બોલાવ્યા નથી. તારે સાહેલી પૂરવી પડશે. તું જોઈ રાખજો ને તારા રાજા ખાસે હું હાર કબૂલ કરાવ્યા વિના છોડનાર નથી. તું જોઈ આવ અને કોણ આવ્યું છે તેની તપાસ કરીને મને ખબર આપ. (સુરંગમા બહાર જાય છે.) પણ તે આવીને મને કહે કે પાછી ચાલ તો મારે તેમની સાથે જવું કે નહિ ? કહી નહિ. નેવનાં પાછી મોલે થડે તોપણ હવે તેમને ઘેર તો ન જ જાઉં.

[સુરંગમા પાછી આવે છે.]

સુરંગમા—રાણીજી ! એ રાજા નથી.

સુદર્શના—રાજા નથી ! તું જૂલ તો નથી કરતી ? શું ત્યારે એ હજી પણ નથી આવતા ?

સુરંગમા—રાણીજી ! મારા રાજા આવે ત્યારે આવી ધૂળ ન ઉડે. તે તો આવે ત્યારે એવા આવે કે તેના આવ્યાની કોઈને ખબર પણ ન પડે.

સુદર્શના—ત્યારે તો એ—

સુરંગમા—હા, હા, તેજ, તમારા મનમાં છે તેજ. તે અને કાંચીનો રાજા બેઠે આવ્યા છે.

મુદર્શના—તું તેનું નામ જાણે છે ?

મુરંગમા—હા, તેનું નામ સુવર્ણ છે.

મુદર્શના—એમ, ત્યારે તો તે જ આવ્યો છે. મને એમ થયા કરતું કે “હું અહીં ઉકરડાના કચરા જેવી, સડેલા મૂડાની હાલતમાં પડી છું. મને અડકતાં પણ સૌ મૂગાય છે.” પણ આખરે આવ્યો ખરો. મારા હૃદયનો દેવ તો મને છોડાવવા આવ્યો ખરો ! તું સુવર્ણને ઓળખે છે ?

મુરંગમા—હું જ્યારે મારા પિતાને ઘેર રહેતી હતી ત્યારે તેમના જુગારખાનામાં—

મુદર્શના—રૂપ રહે, રૂપ રહે. નથી મારે તારે મોઢેથી તેની વાત સાંભળવી. તે મારા હૃદયનો દેવ છે, મારો ઉદ્ધાર કરનાર છે. તું તેને વિષે આવાં જુઠાણાં નહિ કહે તો પણ ચાલશે; હું મારી મેળે તેને ઓળખી લઈશ. પણ તારો રાજા જોયો ને ! કેવો છે તે ? મને આવી માઠી હાલતમાંથી છોડાવવાનું તેને લગારે મન થયું ? હવે મારો વાક ન કાઢતી. અહીં શુભામડીની માફક વૈતરાં કરીને તેને સારૂં જીવું ત્યાંસુધી રાહ જોયા કરૂં એમ ? તારા જેવી દીનતા, સહનશીલતા અને શરણાગતિ મને નહિ આવડે.

પ્રવેશ ૧૧ મો

[સ્થળ—કાંચીના રાજના સિંધિરમા]

કાંચી—(કાન્યકુબ્જના રાજના રાજદૂતને) તમારા રાજને જઈને કહો કે, અમે અહીં તમારા મહેમાન થઈને નથી આવ્યા અને અમને મહેમાન તરીકે ગણુશો પણ નહિ. અમે અમારા રાજ્યમાં જતાં જતાં અહીં થોડા છીએ. તે એટલા જ માટે કે સુદર્શના રાણીને તમે ભારે હીણપત બરેલી દાસીની દશામાં રાખ્યાં છે તેમાંથી અમારે તેમને છોડાવવાં છે.

રાજદૂત—કાંચીરાજ ! રાજકુમારી તેમના પિતાના ઘરમાં છે તે તો આપ જાણતા જ હશે.

કાંચી—પુત્રી અવિવાહિતા હોય ત્યાંમુધીજ તે પોતાના પિતાને ઘેર રહી શકે.

રાજદૂત—પણ તેમનો પિતાના કુટુંબ સાથેનો સંબંધ હલ જેવો ને તેવો જ છે.

કાંચી—તે પોતેજ આજે એળધા સંબંધને રદ કરે છે.

રાજદૂત—રાજા ! એ સંબંધ એવો છે કે મરણપર્યંત રદ થાય જ નહિ. લાલે અમુક સમય મુધી તેનો વ્યવહાર ન પણ થાય પરંતુ તૂટે તો નહિ જ.

કાંચી—હું તમને સાફસાફ કહી દઉં છું કે જો તમારા રાજ સુલેહસાંતિથી તેની પુત્રીને અમારે હવાલે નહિ કરે તો અમારે ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરીને અમારા અળનો ઉપયોગ કરવો પડશે. આ તમને મેં છેલ્લી વાત કહી છે.

રાજદૂત—જેવો આપનો ક્ષત્રિયધર્મ છે તેવો અમારા રાજને પણ હશે ને ? આપની ધમકીથી ડરી જઈને

તે આપને પોતાની પુત્રી સોંપી દે એવું આપ ધારતા હો તો ભારે ભૂલ કરો છો.

કાંચી—તમારા રાજાને જઈને કહો કે, જો તમારે આવેજા જવાજા આપવો હોય તો તેને માટે અમે તૈયાર થઈને આવ્યા છીએ.

(રાજદૂત જાય છે.)

મુવર્ણુ—કાંચીરાજા ! મને લાગે છે કે, આપણે ભારે જોખમ ખેડી રહ્યા છીએ.

કાંચી—જોખમ ન હોય તો પછી આવા કામમાં મજા જ ક્યાં રહી ?

મુવર્ણુ—એકલા કાન્યકુબ્જના રાજાની જ સાથે લડી દેવાનું હોત તો તેમાં ઝાઝું સાહસ ખેડવા જેવું નથી. પણ—x x x

કાંચી—જો એક વાર તું “પણ” “પણ” કરવા લાગ્યો તો પછી આ આખા જગતમાં તને કોઈ પણ સ્થાન સલામત નહિ દેખાય.

[એક સૈનિક આવે છે.]

સૈનિક—મહારાજાધિરાજા ! આપના જાસુસો હમણાં જ ખબર લાગ્યા છે કે, કોશલ, અવંતિ અને કલિંગ દેશના રાજાઓ પોત પોતાનાં સૈન્ય સહિત આ તરફ આવ્યા આવે છે.

(સૈનિક જાય છે.)

કાંચી—મને જે વાતની પહેલેથી ખીક હતી તે ખરી પડી ! મુદર્શના પોતાના ધણીને ઘેરથી જતી રહી છે, એ વાત દેશ દેશમાં ફેલાઈ ગઈ છે—અને હવે તેને માટે અહીં જાલદવાસ્થળી ખેલાવાની અને પરિણામમાં ધૂમાડો જ.

મુવર્ણુ—રાજાજી ! હવે તમે બધું માંડી વાળો.

આ બહુ માઠા સમાચાર છે. હું તો ખાત્રીથી કહું છું કે, અમારા દેશના રાજાએ પોતે જ રાણી નાસી ગયાની વાત ગુપ્ત રીતે બધે ફેલાવી લીધી છે.

કાંચી—તેમ કરવાથી તેને પોતાને શો લાલ ?

સુવર્ણ—રાણીનો કબજો લેવા ઇચ્છનાર ઉમેદવારો અંદર અંદર લડીને કપાઈ મરે એટલે પછી તે પોતાનો શિકાર ઉપાડીને ચાલતો થાય.

કાંચી—તમારો રાજા શામાટે છૂપાતો ફરે છે અને કોઈને પોતાનું મોહું જ બતાવતો નથી તે હવે મને સમજાય છે. અનેક સ્વર્ણ ધારણ કરીને એકી વખતે બધે હાજર રહેવાની તેની હાનવ હોય એમ લાગે છે; પણ તેનું મૂળ કારણ બીક છે. તેને પોતાનું રાજ્ય શુભાવવાની મનમાં બીક પેડેલી છે અને તેથી જ તે બધે જ્યાં ત્યાં ડોકું કાઢતો ફરે છે. પરંતુ હજી મને ચોક્કસ લાગે છે કે, તારા રાજાની વાત એ મૂર્ખ લોકોએ ઉપજાવી કાઢેલી પૂરેપૂરી ગપ જ છે.

સુવર્ણ—પણ રાજાજી ! હવે મહેરબાની કરીને મને અહીંથી રજા આપશો ?

કાંચી—રજા કેવી આપવાની ? હજી તો મારે તારો આ મામલાની અંદર ઉપયોગ કરી લેવો છે.

[સૈનિક દાખલ થાય છે.]

સૈનિક—રાજાધિરાજ ! વિરાટ, પાંચાલ અને વિદલ્ દેશના રાજાઓ પણ આવી પહોંચ્યા છે. તેમણે પોતાની છાવણીઓ નદીને સામે કિનારે નાખી છે.

[સૈનિક જાય છે.]

કાંચી—શરૂઆતમાં અંદર અંદર લડી ન મરતાં બધાએ લેગા થઈને કાન્યકુબ્જના રાજાની સાથે જ લડી

લેવું. તેને પતાવી નાખ્યા પછી આ મૃત્યુવણુ ઉકેલવાનો કોઈ ઉપાય આપણે જોળી કાઢીશું.

મુવાણું—મહેરબાની કરીને આ તમારી ચોજનાઓ-માંથી મને બ્રાહ્મણ રાખો-માઝ એ ગળ્યું નહિ-મને મારે રસ્તે જવા દો તો હું તમારો આભાર માનું. બાઈસાહેબ ! હું ગરીબ, નિર્બળ, પામર માણસ-

કુંચી—પાખંડીઓના સરદાર ! એમ ગભરાઈ શાનો ભય છે ? ઉપાય અને સાધન તો કદી ઉંચા પ્રકારનાં હોઈ શકે જ નહિ. પગથીઆંને તો પગ તળે દબાવીને જ ઉપર ચઢવાનું હોય. તારા જેવા માણસનો મારી ચોજનામાં ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે અને તેમાં કશું છુપું નથી, કશી ઠગાઈ નથી. પણ રાજનીતિમાં તું કંઈ ન સમજે. રાજકાજમાં ચોરીને ચોરી ન કહેવાય, લૂંટને લૂંટ ન કહેવાય પણ “જાહેર સલામતી” “કાયદો અને વ્યવસ્થા” એવાં ભયકાદાર નામ આપવાનો અમારો રાજ્યકર્તાઓનો રિવાજ છે. હવે હું આ રાજાઓને શેતરંજનાં પ્યાદાંઓની માફક રમાડું છું. જ્યાં પ્યાદાં રાજાની ચાલ ચાલવા લાગે તો શેતરંજ રમાય જ શી રીતે ?

પ્રવેશ ૧૨ મો

[રાજાના મહેલની અંદરના લાગણાં]

સુદર્શના—ત્યારે હજી લગાઈ ચાલુ ને ચાલુ જ છે ?

સુરંગમા—પહેલાંના જેવીજ. એ તો જરાએ નરમ નથી પડી.

સુદર્શના—લગાઈમાં જતા પહેલાં મારા પિતાજી મારી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે “તું એક રાજાની પામેથી ચાલી આવી; પણ તારી પાછળ તો સાત સાત રાજાઓ દોડી આવ્યા છે. તારા સાત કટકા કરીને એક એક કટકો એક એક જણને આપી દઉં તો શું ખોટું ?” સુરંગમા ! તેમણે એવું કહ્યું હોત તો મને ઘણું ગમત.

સુરંગમા—ખરેખર ?

સુદર્શના—મને છોડાવવાની જો તારા રાજામાં તાકાત હોય તો મારી આવી માઠી ફાલત ગાળુ પર ઉભા ઉભા જોયા જ કરત ?

સુરંગમા—રાણીજી ! તમે મને શા માટે પૂછો છો ? મારા રાજાના તરફથી હું કેવી રીતે જવાબ આપી શકું ? હું તમને કહું છું તો ખરી કે, મારી જીવિ જડ છે, એટલા માટે તો હું તેમનાં કામનો વિચાર જ કરતી નથી.

સુદર્શના—કેણે કેણે લગાઈમાં ઉતર્યો છે ?

સુરંગમા—સાતે સાત રાજાઓ.

સુદર્શના—ખીલું કોઈ જ નહિ ?

સુરંગમા—સુવર્ણ નાસી જવાનાં ફાંફાં તો માર્યાં—લગાઈનો આરંભ થતા પહેલાં જ, પણ કાંચીના રાજાએ તેને પોતાની છાવણીમાં કેદ કરી રાખ્યો છે.

સુદર્શના—આ અગાઉ મારું મોત કેમ ન આવ્યું ? રાજા ! મારા રાજાજી ! તમે મારા પિતાની મદદે આવ્યા હોત તો તમારો યશ આવે છે તેથી જોછો થવાનો હતો ? ઉલટો વધારે ઉજ્જવલ થાત. સુરંગમા ! તે નથી જ આવ્યા એવી તારી ખાતરી છે ?

સુરંગમા—હું ચોક્કસ તો કેવી રીતે કહું ?

સુદર્શના—પણ હું અહીં આવી છું ત્યારથી જાણે કોઈ મારી ખારી તજે બેસીને વીણા વગાડતું હોય એવો ભાસ મને થયા જ કરે છે.

સુરંગમા—વળી ત્યાંજ બેસીને કોઈને ગાવા બળવવાનો શોખ થઈ આવ્યો હોય તો તે જનવા જોગ છે.

સુદર્શના—મારી ખારીની નીચે ગીચ ઝાડી છે ત્યાંથી વીણાના સૂર આવતા હોય તેમ લાગે છે. સૂર સંભળાય કે તરતજ ખારીએથી ડોકાઈને ઝાડીમાં નજર દેડું છું, પણ કોઈ નજરે પડતું નથી અને છતાં વીણાના સૂર તો આવતા જ હોય છે.

સુરંગમા—કોઈ વટેમાર્ગુ ઝાડીમાં રાતવાસો રહેતા હોય અને વીણા વગાડતા હોય !

સુદર્શના—તું કહે છે તેમ પણ હોય, પણ આ જોઈને મને મારા રંગમહેલનો અરૂંખો સાંભરે છે. સાંજના માથું ઝોળીને, શણગાર સજીને હું રોજ અરૂંખામાં ઉભી રહેતી ત્યારે અમારા પ્રકાશહીન મિલનમંદિરના નિખિડ અંધકારને લેદીને નાના પ્રકારની રાગ રાગિણીના મધુર કોમળ સ્વર કોઈ ઉન્મત્ત નિર્ઝરિણીના અખૂટ જલપ્રવાહની માફક નાચતા, ફરતા, કંપતા, ફણે ફણે વૃદ્ધિ પામતા, આખા આકાશને સભર ભરી દેતા આલ્યા આવતા તે બધું મને સાંભરી આવે છે !

સુરંગમા—આહાહાહા ! કેવો ગંભીર મધુર અંધ-

કાર ! ગહન રહસ્યપૂર્ણ અધિકાર-જેની હું દાસી હતી !

મુદર્શના—ત્યારે તે અધારે મહેલ છોડીને તું શા માટે મારી સાથે આવી આવી ?

મુરંગમા—કારણકે મને શ્રદ્ધા છે કે, તે આપણી માછળ આવશે અને આપણને પાછાં તેડી જશે.

મુદર્શના—ના રે ના. તે શાના આવે ? તેમણે તો આપણો સદાને માટે ત્યાગ કર્યો છે, અને શા માટે તે ત્યાગ ન કરે ?

મુરંગમા—તમે કહો છો તેમ તે આપણો ત્યાગ કરતા હોત તો પછી આપણે તેમનો અપ જ શો હતો ? ત્યારે તો તે હોય કે ન હોય તે આપણે વાસ્તે તો સૌ સરખું જ. ત્યારે તો તે અધિકારણયો રંગમહેલ ખાસી હતો—અન્ય હતો—ત્યાં કોઈની વીણાના સૂર સંભળાતા હતા તે પણ મિથ્યા હતા—ત્યાં કોઈ આપણી સાથે વાત કરતું હતું તે પણ મિથ્યા હતું—ત્યારે આપણે અત્યાર મુઘી જે ભોયું, જે અનુભવ્યું તે બધુંજ ઇદ્રજળના જેવું જૂડું હતું—સ્વપ્ન હતું.

[દરવાન દાખલ થાય છે.]

મુદર્શના—કોણ છે તું ?

દરવાન—હું આ મહેલનો દરવાન છું.

મુદર્શના—તારે જે કહેવું હોય તે જટ કહી દે અને વાલ્યો જા.

દરવાન—આપણા રાજાજી શત્રુઓના હાથમાં કેદ પકડાયા છે.

મુદર્શના—કેલી ! કેલી ! આ ધરતી માતા !

(મૂર્ચ્છિત થાય છે.)

પ્રવેશ ૧૩ માં

[સ્થળ—કાચીના રાજની ઝાવણી]

સુવર્ણ—ત્યારે તમારું એવું માનવું છે કે, હવે તમારે રાજાઓએ એક બીજાની સાથે લડવાની જરૂર જ રહી નથી ?

કાંચી—મેં બધા રાજાઓને ખૂબ સમજાવ્યા અને તેથી બધાએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો છે કે, રાજકુમારી આપણામાંથી જે રાજાને પરણવાનું પસંદ કરે તે તેને પરણે અને બાકીનાઓએ પછી કશી તકરાર કરવી નહિ.

સુવર્ણ—તો હવે તમારે મારું કશું પ્રયોજન રહ્યું લાગતું નથી; તેથી મને હવે છૂટો કરો. હું મૂળે જ કયા કામનો ન હતો અને તેમાં આ નવી આકૃતિને જોઈને મારી ખુદી બહાર મારી ગઈ છે, મારી હિંમત છૂટી ગઈ છે. હવે તમે મારી પાસેથી કશું કામ લઈ શકવાના નથી.

કાંચી—સ્વયંવર વળતે તારે મારે માથે છત્ર ધરીને ઉભા રહેવાનું છે.

સુવર્ણ—આ દામ તમે જે કહો તે કરવા તૈયાર છે; પણ તમને એથી કાયદો શો છે ?

કાંચી—ભલા માણસ ! તારી નિર્બળ ખુદીને લીધે તારામાં કોઈ જાતની મહત્વાકાંક્ષા જ સ્ફુરતી નથી. રાણી તારા રૂપ ઉપર કેટલી દિવાની બની ગઈ છે તેની તને ખબર જ નથી. પણ રાજાઓની સલામાં રાજાના માથા ઉપર છત્ર ધરનાર સેવકને તે વરમાળા પહેરાવવાનું પસંદ તો નહિ કરે, પરંતુ તે છતાં તેનું મન તો તારામાં ને તારામાં જ ચોંટી રહેવાનું એમાં કશો શક નથી. એટલે

આખરે વરમાળા મારા ગળામાં નહિ તો મારા છત્રની
છાયાની અંદર તો આવવાની જ. એટલું પણ થાય તો-
પણ હું તેને પરણવાનો મારો હક સાબિત કરી શકીશ.

સુવર્ણ—તમે મારે વાસ્તે બહુ અયોગ્ય અને ને-
ખમભરેલી કલ્પનાઓ કરો છો. મહેરબાની કરીને મને
આ પાયા વગરની કલ્પનાની જાળમાં ન સંડોવો. હું
તમને કરગરીને કહું છું કે, મને હવે અહીંથી જવા દો.

કુંચી—મારું કામ થઈ રહ્યા પછી તને એક પગ-
વાર પણ હું રોકી રાખવાનો નથી. કાર્ય સિદ્ધ થયા
પછી સાધનનો બોલે છેાણ ઉપાડતો ફરે ?

પ્રવેશ ૧૪ મો

[સુદર્શના અને સુરંગમા ગહેલના ઝડખામા ઉભા છે]

સુદર્શના—ત્યારે મારે રાજાઓની સભામા જવું જ પડશે ? એ સિવાય પિતાજીની જિંદગી બચાવવાનો કોઈ ઉપાયજ નથી ?

સુરંગમા—કાચીના રાજાએ એવુંજ જહેવડાવ્યું છે

સુદર્શના—રાજા થઈને તેને આવું બોલવું ઘટે ? હું તે પોતાને મોઢથી જ આવું બોલ્યો ?

સુરંગમા—ના, તેનો ફત મુવર્ણ અહીં આવીને એ પ્રમાણે કહી ગયો

સુદર્શના—ધિક્કાર છે મારા જીવતરને !

સુરંગમા—વળી તેણે પોતાના રૂમાલને છેડે બાંધેલા થોડાક ચીમળાઈ ગયેલા ફૂલ બતાવ્યા અને બોલ્યો “તારી રાણીને કહેજે કે વસંતોત્સવના ઉપહાર તરીકે આપેલા આ પુષ્પ જેમ જેમ ચીમળાય છે અને સૂકાય છે, તેમ તેમ તેઓ મારા હૃદયની અદર વધારે તાજા અને પ્રકુલિત બનતા જાય છે ”

સુદર્શના—બસ કર, બસ કર, મારે હવે એનો લવા-રો નથી સાલજવો તેનું પારાયણ કરીને મને દુ ખી ન કર

સુરંગમા—જુઓ, રાણીજી ! સત્તમેના મહારાજા રાજાએ બેઠા છે જેણે પોતાના મુકુટના ઉપર પુષ્પની માળા મિવાય શરીરે કોઈ પણ આભૂષણ પહેર્યું નથી તે કાચીનો રાજા છે અને તેના માથા ઉપર છત્ર ધરીને પાછળ ઉભો છે તે મુવર્ણ છે

સુદર્શના—એજ તે મુવર્ણ ? તું ખાત્રીથી કહે છે ?

સુરંગમા—હાથ, હું તેને ચારી રીતે ઝોળખું છું.

સુદર્શના—મેં તે દિવસે દીઠેલો તે આજ માણસ ? નહિ, નહિ; તે કોઈ ખીલે હશે. તે દિવસે તો મેં તેને પ્રકાશ અને છાયામાં, વાયુ અને પરિમલમાં ઓતપ્રોત બની ગએલો દીઠો હતો. આ તો તે નજ હોય.

સુરંગમા—પણ સૌ કહે છે કે, તેની કાન્તિ અત્યંત મનોહર છે.

સુદર્શના—આવા તુચ્છ રૂપ ઉપર હું એક વાર શુધ્ધી મોહી પડી હોઈશ ? મારી આંખોને લાગેલા એ અપવિત્રતાના ડાઘ હું કેમ કરીને ધોઈ નાખું ?

સુરંગમા—તે અનંત ગભીર અધિકારના જલમાં ધુઓ તોજ ધોવાય.

સુદર્શના—પણ તું મને એક વાત સમજાવ-મનુષ્ય આવી જૂલ સાથી કરતો હશે ?

સુરંગમા—જૂલમાં જ જૂલના વિનાશનું ખીજ છે.

[એક દૂત આવે છે.]

દૂત—રાજકુમારી ! રાજાઓ મંડપમાં તમારી રાહ ભેઠ રહ્યા છે.

(દૂત જાય છે.)

સુદર્શના—સુરંગમા ! મારો ખૂરજો લઈ આવ.

(સુરંગમા જાય છે)

રાજા ! મારા સ્વામિન ! તમે મને મારે રસ્તે એકલી છોડી દીધી તે યોગ્યજ કયું છે; પરંતુ મારા અંતરની છૂપામાં છૂપી વાત તમને કહું તે સાંભળ્યો ? (પોતાનાં વસ્ત્રમાં છુપાવેલી કટાર બહાર કાઢીને) આ મારો દેહ કલંકિત થયો છે—ગદા રાજાઓના દેખતાં મંડપની ન-

મીન ઉપરજ આજે હું તેનું બલિદાન આપીશ પરંતુ મારા હૃદયના ઉડામા ઉડા ભાગમા પતિવ્રતના ભગની ઠાળાશ નથી પહોંચી તેની હું તમને શી રીતે ખાતરી કરાવું ? તે નાનીશી અધારી મેડી જ્યાં તમે મને રાજ મળતા તે તમારા વિના સૂની, ગ્રાણુહીન થઈને પડી છે એ સ્વામિન્ ! કેઈએ તેનું દ્વાર નથી ખોલ્યું--તમારા સિવાય બીજા કેઈના પગલા ત્યાં નથી પડ્યા રાજાજી ! ફરીવાર તમે એ બારણું તમારે હાથે ઉઘાડીને અહર પધારશો ? નહિ તો તમારી જગાએ ભલે એ બારણામા થઈને મૃત્યુ ચાલ્યું આવે તે પણ તમારા જેવું જ સ્થામ છે--તેની શાન્તિ પણ તમારા જેટલીજ સુદર છે રાજાજી ! તે તમારૂં જ અવરૂપ છે--તે તમે પોતે જ છો !

પ્રવેશ ૧૫ મો

[સ્થળ—મંડપમા રાજાઓ બેસા છે]

વિદુષ્—કાંચીરાજ ! તમે અંગ પર એક પણ અલંકાર નથી પહેર્યો તેનું શું કારણ ?

કાંચી—કારણ કે રાજકુમારીને પરણવાની મને જરા પણ આશા નથી. ઘરેણું પહેર્યાથી માત્ર પરાજયની શરમમાં બેવડો વધારો જ થાય ને ?

કલિંગ—પણ તમારે માથે છત્ર ધરીને ઉભો છે તે તમારો અંગ વાળી નાખે છે ને ? તે પગથી માથા સુધી હીરા મોતીથી લદાઈ ગયો છે.

વિરાટ—બાહ્ય સૌન્દર્ય અને લપકો કેવાં નિરર્થક છે તે સિદ્ધ કરવાનો કાંચીરાજનો ઇરાદો હોવો જોઈએ. પોતાના બળના અભિમાનથી છકી જઈને બહારનાં આભૂષણ વગેરેની તે ઉપેક્ષા કરતા જણાય છે.

કૌશલ—હું તેની ખંવાઈ પૂરેપૂરી સમજી ગયો છું. ખીલ બધા રાજાઓ આભૂષણો પહેરીને બેઠા હોય તેમની વચમાં પોતાની નરી સાદાઈનું પ્રદર્શન કરીને તેને પોતાની મોટાઈ સાબિત કરવી છે.

યાંચાલ—મને તેમાં બહુ કહાપણ નથી લાગતું. સ્ત્રીની દૃષ્ટિ તો પતંગીઆની માફક બહારના રૂપ અને લપકા ઉપર મોહિત થાય છે, અને જ્યાં હીરામોતીનો પ્રકાશ જુએ ત્યાંજ ઢળી પડે છે.

કલિંગ—પણ આપણે આમ રાજકુમારીની રાહ જોઈને ક્યાં સુધી બેસી રહેવાનું ?

કાંચી—કલિંગરાજ ! એમ અધીરા શું થઈ જાય છે ? સજ્જનોનાં કૃપા મીઠાં છે.

કલિંગ—હા, પણ કળની મને ખાતરી હોય તો હું સખૂરી રાખું ને ? કળનો સ્વાદ ચાખવાની મને બહુ જ થોડી આશા છે તેથી રાજકુમારીને જોવાની મારી ઉત્કંઠાની સીમા જ નથી રહેતી.

કાંચી—પણ તમે તો હજી યુવાન છો—

એક વાર ત્યજાએલી આશા તમારા જેવા યુવાનની પાસે બેશરમ નારીની માફક વારંવાર આવ્યા જ કરવાની; પણ અમારી તો હવે એ વય વીતી ગઈ છે.

કોશલ—હમણાં તમારું મિહાસન બાણે હાલી ગયું હોય એવું તમને લાગ્યું ? ધરતીકંપ તો નહિ થયો હોય ?

કાંચી—ધરતીકંપ ! મને તો તેવું કાંઈ જ નથી લાગ્યું.

વિદર્ભ—ધરતીકંપ તો નહિ, પણ ખીજે કોઈ રાજ વળી પોતાનું મૈન્ય લઈને ન આવતો હોય !

કલિંગ—તમારો તર્ક વખતે સાચો પણ હોય, પરંતુ વાંધો એટલો જ છે કે, તેવું હોય તો આપણા જાન-સુસો આપણને તેની ખબર આપ્યા વગર રહેજ નહિ.

વિદર્ભ—તમે બધા ગમે તેમ કહો, પણ મને તો અપશુકનની શરૂઆત થતી લાગે છે.

કાંચી—ગ્રીધલા માણસની આંખને બધે જ અપશુકન દેખાય છે.

વિદર્ભ—મને જો કોઈની ખીજ હોય તો તે માત્ર દિશ્મતની જ. તેની સામે હિંગત કે પરાક્રમ કાંઈ જ કામ આવતાં નથી.

પાંચાલ—વિદર્ભરાજ ! આવી અપશુકની આજ આગાહી કરીને આજના શુભ પ્રસંગને અશુભ ન કરો તો સારું.

કાંચી—અદૃષ્ટ “દૃષ્ટ” ન થાય ત્યાંસુધી હું તો તેનો વિચાર જ ન કરું.

વિદર્ભ—પણ ત્યાર પછી તમારે વિચાર કરવાનો કે કોઈ ઉપાય અજમાવવાનો વખત જ રહે નહિ ને ?

પાંચાલ—આપણે બધા સારામાં સારા મુશ્કેલીમાં જ આપણી સંજ્ઞાનીઓમાંથી નીકળેલા ને !

વિદર્ભ—શુભ મુશ્કેલી ભેદને નીકળ્યા એટલે પછી આપણને કશું ભેષમ નડે જ નહિ એમ ? મને તો જાણે કે—

કાંચી—રહેવા દો, હમણાં બધું તમારું “જાણે કે” એ બધું આપણું પોતાનું જ કલ્પેલું છે તોપણ ઘણી વાર તેમાંથી આપણા પોતાના પિનાશનાં જ બીજ વધાય છે.

કલિંગ—જરા કાન દઈને સાંભળો તો. બહારથી વાળ વાગતાં હોય એવું સંભળાય છે.

પાંચાલ—ખરેખર, વાળેજ વાગે છે.

કાંચી—ત્યારે તો હવે સુદર્શના રાણી જ આવતી હશે. (સુવર્ણને) સુવર્ણ ! તું એમ ચોરની માફક મારી પાછળ સંતાઈ બચ તે નહિ સાલે. આવડો બીડે છે શાનો ? તારા હાથમાં માફક છત્ર પણ હાથ્યા કરે છે ! તારો હાથ જ ક્યાં સ્થિર રહે છે ?

[બુદ્ધા દાદા ચોદાનો પોશાક સજ્જને આવે છે.]

કલિંગ—આ વળી કોણ છે ?—અહ્યા ! કોણ છે તું ?

પાંચાલ—રાત્રીની મિજલસમાં વગર તેડે નોતરે એ આવનાર જ કોણ ?

વિરાટ—સા....ની ઉદ્ધતાઈ તો બુદ્ધો, કલિંગરાજ ! એને ત્યાંનો ત્યાંજ ઉભો રાખો—આગળ આપવાજ ન દેતા.

કલિંગ—તમે બધા મારા મુરખીઓ છો; એ કામ હું કરું તે કરતાં તમારામાંથી કોઈ કરે તે વધારે યોગ્ય છે.

વિદર્ભ—એને શું કહેવું છે તે એક વાર સાંભળી

લો તો ખરા.

બુઢા દાદા—રાજાજી આવ્યા છે.

વિદર્ભ—(ચમકીને) રાજા ?

ખાંચાલ—કયો રાજા ?

કલિંગ—તે આવે છે ક્યાંથી ?

બુઢા દાદા—મારો રાજા !

વિરાટ—તારો રાજા ?

કલિંગ—કયો વળી તારો રાજા ?

કોશલ—અધ્યા ! તું કહેવા શું માગે છે ?

બુઢા દાદા—મારે શું કહેવું છે તે તમે જાણો તમારા મનમાં સમજી લો ગયા છો. હા, તે આવ્યા છે.

વિદર્ભ—હેં ! હેં ! તે આવ્યા છે ?

કોશલ—શું કરવા ?

બુઢા દાદા—તમને સૌને તેમની રૂણરૂમાં હાજર થવાનો હુકમ કરે છે.

કાંચી—હુકમ કરે છે ? શાખાશ ! પણ તેના હુકમના શબ્દો તો અમને કહે.

બુઢા દાદા—તે તો તમારે જેવા અર્થમાં સમજવા હોય તેવા અર્થમાં સમજવાની તમને છૂટ છે—કેાંઈ તમને અટકાવતું નથી—તે હજી પણ તમારી ઈચ્છા મુજબ તમારો સત્કાર કરવાને તૈયાર છે.

વિરાટ—પણ તમે છો કેાણ ?

બુઢા દાદા—હું તેમનો એક સેનાપતિ છું.

કાંચી—સેનાપતિ ? સાવ બુઢો ! તારાથી અમે કરી

જમ્મી એવા નથી. તું ગમે તેવો લશ્કરી પોશાક પહેરે, પણ અમે તને જોળખી કાઢીએ એવા છીએ. તું અમારી આગળ “સેનાપતિ”નો વેશ લઈને આવ્યો છે, કેમ ?

ભુટ્ટા દાદા—તમે મને જોળખવામાં જરા પણ ભૂલ નથી કરી. મારા રાજાનો હુકમ લઈને આવવા માટે મારા કરતાં વધારે નાલાયક બીજો કોઈ જ નથી, પણ તે છતાં બીજા લલલલા વીરવાન ચોદાઓને પડયા મૂકીને તેમણે મને સેનાપતિનો પોશાક પહેરાવીને મોકલ્યો. એટલે મારે આખા વિના કેમ ચાલે ?

કાંચી—બહુ સારું; બહુ સારું. અમે તારા રાજાના નિમંત્રણને માન આપવાનો ચોખ્ખો વખતો વિચાર કરીશું, પણ હમણાં અમે વધારે જરૂરના કામમાં રોકાયા છીએ. તે કામમાંથી અમે પરવારીએ ત્યાં સુધી તારા રાજાએ રાહ બેવી પડશે.

ભુટ્ટા દાદા—પણ મારા રાજા એક વાર હુકમ કરે એટલે પછી તે કદી રાહ બેતાજ નથી. તેનો અમલ તો તરત જ થવો બેઠો.

કોશલ—મારે તો તેના તેડાને માન આપવું જ પડશે; આ હું ચાલ્યો.

વિદર્ભ—કાંચીરાજ ! તમે આ કામ આટોપાઈ બાકી ત્યાં સુધી ઘોલવાનું કહો છો તે મને પસંદ નથી. હું તો બહાર છું.

કલિંગ—તમે મારાથી ઉઝરે મોટા છો, મારે તમારી પાછળ આવવું જ બેઠો.

પાંચાલ—કાંચીરાજ ! તમે જરા તમારી પાછળ નજર કરો. તમારું છત્ર જમીન પર હવા ખાય છે. તમારું છત્ર ધરતાર તો ક્યારનોએ પલાયન કરી ગયો. તેની તમને ખબર જ નથી પડી.

કાંચી—સેનાપતિ ! હું પણ આવું છું; પણ તમારા રાજાને નમન કરવાને નહિ પરંતુ તેની સાથે રણમેદાનમાં યુદ્ધ કરવા માટે.

ખુદા દાદા—જેના મનનો જેવો ભાવ તેવો તેનો સત્કાર થશે. મારા રાજાને રણમેદાનમાં મળવાની તમારી ઈચ્છા છે તો તે તમને ત્યાંજ મળશે. એ સ્થાન પણ તમારા સત્કારને માટે યોગ્ય જ છે.

વિરાટ—મિત્રો ! હજી જરા વિચાર કરો. આપણે કલ્પિત બીકથી ડરી જઈને નાસભાગ તો નથી કરતા ? મને લાગે છે કે, આપણા ગધામાં કાંચીરાજ જ અંતે કાવી જશે.

પાંચાલ—તેમ યાવ તો ના પણ ન કહેવાય. ફળ જ્યારે હાથવેતમાં આવ્યું હોય ત્યારે જરા લાંબો હાથ કરીને તેને તોડ્યા વગર ચાલ્યા જવું એ નામદોષ્ટું અને મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે.

કલિંગ—મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, આપણે સૌએ કાંચીરાજની સાથે સામેલ થઈ જવું એમાં જ ડહાપણ છે. જ્યારે તે આટલું બધું સાહસ એડવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના મનમાં કોઈ ચોક્કસ યોજના હોવી જોઈએ; તેનો કોઈ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

પ્રવેશ ૧૬ મો

[સુદર્શના અને સુરંગમા વાત કરતાં બેઠા છે.]

સુદર્શના—લડાઈ તો ક્યારનીએ પતી ગઈ. હજી રાજાજી કેમ નહિ આવતા હોય?

સુરંગમા—તે તો હું શું જાણું? હું પોતે પણ તેમની રાહ જોઈ રહી છું.

સુદર્શના—આનંદને લીધે મારૂં હૈયું એવું ધડકે છે કે હવે તો મને છાતીમાં દુઃખાવો થાય છે. વળી હું શરમની મારી અધમોઢ યઈ ગઈ છું. મારાથી તેમને શી રીતે મોહું જતાવી શકાયે?

સુરંગમા—અત્યંત દીનતાપૂર્વક તેમનું શરણુ લેશે. એટલે શરમ આપોઆપ ઉડી જશે.

સુદર્શના—અને મારૂં અભિમાન છોડીને હું તારી આગળ કબૂલ કરૂં કે, આવો સખત પરાજય તો મારી આખી જિંદગીમાં અગાઉ કદી થયો નથી અને ભવિષ્યમાં થનાર નથી. મને મારી રાણી તરીકેની પદવીનું લારે અભિમાન હતું. એ અભિમાનથી આંધળી ધમને હું એમ માનતી કે, તેમના પ્રેમના મોટામાં મોટા હિસ્સાની હું જ હક્કદાર છું. સૌ મારા અહીંકિંક સૌંદર્યની તારીફ કરતાં, મારા લાવણ્યનાં અને મારા શુણનાં વખાણુ કરતાં. રાજા મારા તરફ બેહદ મમતા રાખે છે એવું હું દરેકને મોઢથી સાંભળતી. આ અભિમાન હજી મને નડે છે, અને મને તેમની આગળ દીનલાવ ધારણુ કરવા દેતું નથી.

સુરંગમા—રાણીજી! એ વિદ્ય પાણુ હવે વધુ વખત નહિ ટકે.

મુદર્શના—તેજ દે—હવે તે મને ચાલુ ન
 મની અગર હવે મને દરે દરે દરે દરે દરે દરે
 ન હોય કે ન હોય હવે હવે હવે હવે હવે હવે
 નથી ? હવે મને મને મને મને મને મને
 બાકી નહીં હોય ?

મુદર્શના—મેં મને મને મને મને મને મને
 નિંચે હોય ? હોય ? હોય ? હોય ? હોય ?

મુદર્શના—મને મને મને મને મને મને
 હોય ? હોય ? હોય ? હોય ? હોય ?

મુદર્શના—મેં મને મને મને મને મને મને
 ન હોય નહીં ન હોય ન હોય ન હોય ન હોય
 આપમેં તો હોય ન હોય ન હોય ન હોય

મુદર્શના—મને ! ના નહીં ! ના નહીં
 ખમર બાલવાને ના ના પાછાની મુશાવરતને
 વખત આપો !

[પુઠા દાદા દાખલ થાય છે]

મુદર્શના—મેં તાલમુ છે કે તમે માન નહીં
 મિત્ર છો હું તમને વદન કે હું મને આચાર્ય હો

પુઠા દાદા—ઓ નહીં ! તમે આ મુ કો
 છો ? હું તો કોઈ વદન સ્વીકારતો નથી હું તો
 સાથે મેંત્રીનો નમાનતાનો નબળાઈ રાખુ છું.

મુદર્શના—લલે તેમ, પણ એક વાર માની તમે
 હસીને તો જુઓ ! કાંઈ તાન અમાવા નલગાવો મને
 તેડવા રાખજી ક્યા પધારે છે તે કહો

પુઠા દાદા—તમે મને ઘણાજ અધરો તવાઈ
 પૂછ્યો. મારો મિત્ર મુ કો છે અને ક્યાં વિચરે છે તેની
 મનેજ ખબર નથી લગાઈ પતી ગઈ છે, પણ ત્યાર પછી
 તે ક્યા ઉડી ગયો તે કોઈ બાકુનું નથી

સુદર્શના—ત્યારે તે અહીંથી આલ્યા જ ગયા ?

ભુટ્ટા દાદા—મને તો તેની અહીં એધાણી પણ દેખાતી નથી.

સુદર્શના—શું કહો છો ? તે ગયા જ ? અને છતાં આવા માણસ સાથે તમે મેંત્રી રાખો છો ?

ભુટ્ટા દાદા—એટલા માટે સૈને તેના ઉપર શક નય છે અને તે સૈની ગાળો ખાય છે; પણ મારા રાબાને તેની જરા પણ પરવા નથી.

સુદર્શના—તે જતા રહ્યા હેં ! હાય ! તે કેટલા કઠોર અને નિર્દય છે ? તેમનું હૃદય શાનું ઘડેલું છે ? પાપાણનું ? વજનું ? મેં માર કલેજનું ચીરીને તેનું દિલ પીગળાવવા કાંકાં માર્યાં; મારા કાળજામાંથી શોણિતની ધારા વહી નય છે; પણ હાય ! તેનું દિલ આખરે ન જ દ્રવ્યું. દાદા ! તમારા મિત્રનો સ્વભાવ આવો છે છતાં તમારે અને તેને સાથી બને છે ?

ભુટ્ટા દાદા—હવે હું તેને ઝોળખી ગયો છું—મેં મારી મનોવ્યથાની ભઠ્ઠીમાં, મારા આનંદની હેલીમાં તેને ઝોળખી લીધો છે. હવે તે મને રાવડાવે, પણ હું રડું એવો નથી તો.

સુદર્શના—તે મને પણ કોઈ દહાડો નહિ ઝોળખવા દે ?

ભુટ્ટા દાદા—કેમ નહિ ? એમાં જ તેને સૌથી વધારે સંતોષ થાય છે.

સુદર્શના—જહું સાચું; તે કેટલા કઠોર થાય છે તે હું પણ જોઈ લઈશ. હું એક યજ્ઞ પણ મોઢામાંથી બોલ્યા વગર આ બારી આગળ ને બારી આગળ જ બેસી રહીશ. અહીંથી એક તસુ પણ ખસવાની નથી.

ભેઉં છું, તે કેવા નથી આવતા !

બુઢ્ઠા દાદા—તમારી તો હજી ઉગતી વય છે એટલે તમને બેસી રહેવાનું પાલવે; પણ મારા સરખા ઘરડા માણસને તો એક પણ તે એક અઠવાડિયા બરોબર. મને તેનો પત્તો લાગે કે ન લાગે તોપણ મારે તો તેને શોધવા જવું જ લેઈએ.

(જાય છે.)

સુદર્શના—મારે તેનો જરા પણ ખબર નથી. હું શું કરવા તેને શોધું ? સુરંગમા ! મારે તારા રાજાનું કાંઈ કામ નથી. પણ ત્યારે તે રાજાઓ સાથે લડ્યા જ શું કરવા ? મારે જ માટે લડ્યા ? ના, ના, તેને તો પોતાનાં બાળ અને પરાક્રમ બતાવવાં હતાં, ખરે ને ? તું અહીંથી ચાલી જા. મને તો આજે તને પણ જોવી ગમતી નથી. તેણે મને પાણીથી પાતળી અને ધૂળથી હલકી કરી નાખી અને તોયે હજી તે રાજા થતો નથી !

પ્રવેશ ૧૭ માં

[નગરજનોની એક ટોળી આવે છે.]

પહેલો માણસ—આટલા ગધા રાબઝો લેગા થયા હતા એટલે આપણે તો એમ ધારતા હતા કે, જેવા જેવું થશે, પણ ફેાણ જાણે શાથી મામલો એવો બદલાઈ ગયો કે પછી શું થયું તેની કોઈને કશી અબરજ થઈ નહિ !

બીજો માણસ—તમે સમજ્યા નહિ—તેઓ અંદર અંદર એકમત થઈ શક્યાજ નહિ—દરેકને બાકીનાઓ ઉપર પૂરેપૂરો અવિશ્વાસ હતો.

ત્રીજો માણસ—કોઈનાથી પણ તેની ધારેલી ચો-જના મુજબ લડાયું જ નહિ. કોઈ કહે કે આગળ ધસો ત્યારે બીજો કહે કે ના, હમણાં પાછા હઠીશું તોજ ફા-વીશું; કોઈ ગયા જમણી બાબુએ, ત્યારે બીજા દોડી ગયા હાળી બાબુએ. આવી તે કાંઈ લડાઈ હોય ?

પહેલો માણસ—લડાઈમાં તો કોઈનું ચિત્ત જ ન હતું. રખેને બીજા ફાવી જાય તે તરફ જ દરેકનું લક્ષ દોડ્યું હતું.

બીજો માણસ—સૌના મનમાં એવો જ વિચાર કે ફળ બીજો લોગવે તેને માટે હું શું કરવા કપાઈ મર ?

ત્રીજો માણસ—પણ એકલો કાંચીનો રાજા ખરે-ખરો બહાદુરીથી લડ્યો, એ તો આપણે ગધાએ કબૂલ કરવું જ પડશે.

પહેલો માણસ—અરે ! તે હાથો ત્યાર પછી પણ ક્યાંસુધી તો તે પોતાની હારજ કબૂલ ન કરે એટલો તો તેનો ગર્વ !

બીજો માણુસ—આખરે એક બાણ તેની છાતીમા લોકાઈ ગયું ત્યારે તે પડ્યો.

ત્રીજો માણુસ—પણ તે પહેલા તે ડગલે ને પગલે પાછો હઠતો જતો હતો તેવું તેને લાગજ નહિ !

બીજો માણુસ—પણ હજી તે જીવે છે, હો.

ત્રીજો માણુસ—રાજવૈદોએ તેને મરતો બતાવ્યો છે, પણ તેની છાતીમા લાગેલા જખમનું ચાકું મરતા સુધી તેવું ને તેવું જ રહેવાનું છે.

પહેલો માણુસ—બીજા રાજાઓ નાસી ગયા, પણ બચ્યા નથી—મધાજ કેદ પડાયા પણ મને તો એમ થાય છે કે, તેમનો આવો તે શો ઇન્સાફ કર્યો હશે ?

બીજો માણુસ—હા, હા, ખુબી તો જીવ્યો ! કાચીના રાજા સિવાય બાકીના બધા રાજાઓને સજા થઈ અને તેને ન્યાયાધીશે પોતાની જમણી બાજુની ખુરશી પર બેસાડીને તેને માથે સોનાનો મુગટ પહેરાવ્યો !

ત્રીજો માણુસ—આવો અભયજી જેવો લોક તો બીજો એકે નથી જોયો.

બીજો માણુસ—ખરૂં પુછાવો તો ન્યાય કરવાની આવી રીત મને ઘણીજ તરંગી અને ઢગધડા વગરની લાગે છે.

પહેલો માણુસ—છે તો તમે કહો છો તેવું સાથી મોટામા મોટો ઝુનેગાર કાચીનો રાજા જ હતો, બીજા બધા તો લોભથી લલચાઈને ઘડીકમા આજળ પપટા તો બીકથી ડરીને ઘડીકમા પાછા પગલા કરતા.

ત્રીજો માણુસ—પણ હું એમ પૂછું છું કે, આ તે કયો જાતનો ઇન્સાફ ? વાઘને છોડી મૂકવો અને તેના પૂછડાને કાપી નાખવું એ તે કયાનો ન્યાય ?

બીજો માણુસ—ન્યાયાધીશની જન્યાએ હું હોઉં તો

કાચીનો રાબ્ત આ ઘડીએ જીવતો અને ગાંભો મમો હોય શાનો ? મેં તો તેના ગર્ધ ગર્ધ જેટલા કટકા કરાવ્યા હોત.

ત્રીજો માણસ—અરે લાઈ ! એ તો મોટા મોટા ત્યાયાધીજો કહેવાય ! એમના લેબ્ત તમે આપણે જેવાં ધારો છો ?

પહેલો માણસ—એમને વળી લેબ્ત છે ખરાં કે ? એમને કોઈ પૂછનાર નથી, માથે કોઈ ઉપરી નથી એટલે જેમ મનમા આવ્યું તેમ હઠાર્યે જાય છે

બીજો માણસ—તમે માનો કે ન માનો, પણ આપણા જેવાના હાથમા નબળત્તા હોત તો આના ડરતાં આપણે જરૂર વધારે સારી રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવત

ત્રીજો માણસ—એમા તે વળી પૂછવાનું જ શું હોય ? એ તો બે ને બે ચાર જેવી વાત છે

પ્રવેશ ૧૮ મો

[નગરની એક શેરીમાં બુઢા દાદા અને કાચીનો રાજવાર્તા-લાપ કરે છે.]

બુઢા દાદા—કોણ ? કાંચીરાજ ! તમે અહીં ક્યાંથી ?

કાંચી—તમારા રાજાએ મને રસ્તામાં રજાળતો કરી મૂક્યો તેથી.

બુઢા દાદા—એ તો તેનો કાચમનો સ્વભાવ જ છે.

કાંચી—અને હવે જોવાનું એ છે કે તે ક્યાં છે તેની કોઈને કશી ખબર જ નથી.

બુઢા દાદા—એ પણ તેનો એક ખેલ છે.

કાંચી—પણ ક્યાંસુધી તે મારાથી ચંતાતો છુપાતો ફરશે ? જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે હું તેને મારા રાજા તરીકે કબૂલ કરવા સંમત થયો નહિ, ત્યારે તે ભયંકર વાવા-ઝોડાની માફક મારી સન્મુખ આવીને ઉભો રહ્યો—કોણ જાણે ક્યાંથી આવી ચઢ્યો—મારા સૈન્યને, મારી રાષ્ટ્રપતાકાને એક પ્રથંક તુમુલ તોફાનમાં ઘેરી લઈને રેતીના કણની માફક વેરણખેરણ કરી નાખ્યાં—અને હવે જ્યારે હું તેને શોધવા આખી પૃથ્વી ખૂંદી વળું છું ત્યારે તેનો મને પત્તોજ લાગતો નથી.

બુઢા દાદા—કાંઈ ફિકર નહિ. ભલે તે ગમે તેવો મોટો સમ્રાટ હોય, પણ જે તેને યરણે જાય છે તેને વશ થયા વગર આખરે તેનો છટકો જ નથી. પણ રાજાજી ! આ અંધારી રાતે તમે કેમ નીકળી પડ્યા છો ?

કાંચી—હું દીન કંગાલની માફક રાંક બનીને તમારા રાજાને તાળે થાઉં અને તેનું ચક્રવર્તીપદ કબૂલ કરું તે

લોકો જુએ અને મારી હાંસી કરે તેની ચરમનો ખટકો હજી મારા, મનમાંથી નથી નીકળી ગયો. હજી લોક-લલ્લના બચમાંથી હું મુક્ત નથી થયો.

ભુટ્ટા દાદા—લોકો તો બધે એવા જ હોય. જેનાથી એકની આંખમાં આંસુ આવે તે જોઈને બીજાને ખાલી હસવું જ આવ્યા કરે.

કાંચી—પણ દાદા ! તમે પણ મારી માફક બટકો છો તેનું શું કારણ ?

ભુટ્ટા દાદા—જ્યાં પોતાનું સર્વસ્વ સુમાવી રેવું પડે છે તે પ્રદેશ તરફ હું મારી પરમશુભ રૂપ યાત્રા કરી રહ્યો છું.

[ગાય છે.]

મારું સર્વસ્વ સુમાવવાની આશા રાખીને હું તન, મન અને પ્રાણથી સહ જોઈ રહ્યો છું.

જે સૌને રાજમાર્ગ ઉપર સ્થગતા કરી મૂકે છે તેની સહ જોતા હું માર્ગની બાજુએ બેસી રહ્યો છું.

જે પોતે શુભ રહીને આપણને જોયા કરે છે, આપણાથી અગ્રાવ રહીને આપણા ઉપર પ્રેમ રાખે છે તેના ઉપર મારા હૃદય પ્રેમને વસ થઈને મેં માત્ર હૃદય તેને અર્પણ કરી દીધું છે.

મારું સર્વસ્વ સુમાવવાની આશા રાખીને હું તન, મન અને પ્રાણથી સહ જોઈ રહ્યો છું.

પ્રવેશ ૧૯ મો

[સુદર્શના અને સુરંગમા માર્ગમાં ચાલ્યાં જાય છે.]

સુદર્શના—હા....આ....આશુ ! સુરંગમા ! હવે મને શાંતિ થઈ. અહાહાહા ! કેવી સ્વતંત્રતા ! મારા પરાજયે જ મને સ્વતંત્રતા અપાવી છે. કેલું જળરદસ્ત મારે અભિમાન હતું ! જરા પણ પીગળે જ નહિ—જરા પણ નર્યું આપે જ નહિ. મારું અધકારથી ભરેલું મન સમજાવ્યું સમજે જ નહિ કે, રાજા મારી પાસે ન આવે પણ મારે જ તેમની પાસે જવું જ જોઈએ. આટલી સાદી, મરણ વાત પણ હું ન સમજી શકી. ગઈ કાલની આખી રાત મેં મારી આગળ કચ-રાવાળી જમીન ઉપર જ બેઠીને વીતાવી—કલાકોના કલાક સુધી એકલી બેઠી બેઠી કલ્પાંત કરતીજ રહી ! આખી રાત દક્ષિણ દિશાનો વાયુ વાતો હતો અને મારા જિગરને કોતરી ખાતા દર્દની માફક તે પણ ચીગાચીસ કરતો હતો અને નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નાખતો હતો. આરે દિશામાં આવું તુમુલ તોફાન વ્યાપી રહ્યું હતું ત્યારે ચક્રવાક પક્ષી તેની સહચરીને કરોલુ સ્વરે વારે ઘડીએ બોલાવ્યાજ કરતો હતો.

સુરંગમા—કાલ રાતની હવા પણ એવી ભારે અને શોકાચ્છન્ન હતી કે બધે કલ્પના અંત સુધી એવી ને એવી સ્થિર અને નિષ્કંપ રહેશે એવું મને લાગતું હતું—કાલની રાત અત્યંત ગભીર અને વિવાદપૂર્ણ હતી !

સુદર્શના—પણ હું તને એક વાત કહું તે તારા માન્યામાં આવશે ? આખી રાતના તોફાની વાવાઝાડોના અપાટા ઉપર નૃત્ય કરતા વીણાના કોમળ સ્વર મેં સાંભળ્યા ! જેની વીણામાંથી આવા કોમળ—આવા મધુર સ્વર નીકળતા હોય તે કૂર અગર ભયંકર હોઈ શકેજ નહિ. જગતને મારી લાંછનાની, મારા માનભંગની જળર છે, પણ જે સૂર મને તોફાનના સૂસવાટને લેદીને પોતાની પાસે બોલાવી રહ્યા

હતા તે તો એકલા મારા હૃદયમાં જ સંભળાય છે. સુરંગમા ! તે કાંઈ સાંભળેલું કે પછી એ મારા મનની ભ્રમણા જ ?

સુરંગમા—એ વીણા સાંભળવાને માટે તો હું હમેશાં તમારી સાથેની સાથે જ રહું છું. હું સારી પેઠે બાણતી હતી કે, એક દિવસ એ વીણાનું બહુ પ્રેમની આડે આવતા અંતરાયને ઝોગાળી નાખશે અને તેટલા માટે હું રોજ રોજ કાન માંડીને સાંભળ્યા જ કરું છું.

સુદર્શના—ત્યારે આખરે તેમણે મને ખુલ્લા ધોરી રસ્તા ઉપર રવડતી કરી જ—તેમની ઇચ્છાશક્તિ આગળ મારાથી ન ટકાયું. મને તે મળશે ત્યારે સૌથી પહેલું તો તેમને એ કહીશ કે “મેં તમારા આગમનની રાહ જોઈ નથી—હું મારી મેળે વગર તેડી જ આવી છું.” વળી હું એવું પણ કહીશ કે “તમારી ખાતર હું કઠણ ઠાંકરા અને ધારવાળા પથ્થર ઉપર ચાલીને અને આખે રસ્તે નિરંતર કલ્પાંત કરતી, અશ્રુપાત કરતી આવી છું.” હું તેમને મળીશ ત્યારે આટલું અભિમાન કરવાનું તો મારે લાગે રહેશે ?

સુરંગમા—એ અભિમાન પણ આખરે નહિ રહે. તમે તેમની પાસે જવા નીકળ્યાં તે પહેલાં પણ તે આવ્યા હતાજ; નહિ તો તમને આ રસ્તે ચાલવાની પ્રેરણા જ કેણે કરી ?

સુદર્શના—તું કહે છે તેમ પણ હોય. મારા મનમાં જ્યાં સુધી માનભંગનો ઠંબ સાલ્યા કરતો હતો ત્યાંસુધી મને એવું જ લાગ્યા કરતું કે, તેમણે મને સદાને માટે ત્યજી દીધી છે. પણ મારું અભિમાન, મારી મોટાઈ એ બધાંને ફેંકી દઈને હું બ્યારે તેમના બોલ-માંથી છૂટી થઈ ગઈ અને ખુલ્લા રસ્તા ઉપર ચાલતી થઈ ત્યારે મને ખબર પડી કે, હું એકલી નહિ પરંતુ તે પણ મારી સાથે જ બહાર આવ્યા છે. રસ્તા ઉપર આવી ત્યારની હું તેમને શોધી રહું છું, પણ હવે મારા મન-

માં કશી શંકા નથી, કશો વસવસો નથી. તેમની ખાતર જે મનોવ્યથા મેં સહન કરી છે તે આજે મારો સંગાથ કરી રહી છે. જો, જો, તે આવ્યા છે—અહીંજ છે. અંધારા રંગમહેલમાં તે મને સ્પર્શ કરતા અને મારું આખું શરીર પુલકાવતિથી છવાઈ જતું, તેવીજ રીતે તે મારો હાથ હમણાં પકડીને ઊભા છે. અહાહા ! તેજ મધુર પ્રાણોન્માદકારી સ્પર્શ ! હવે કોણ કહે છે કે તે અહીં નથી ? સુરંગમા ! તું જો તો ખરી ! તે દળાતા, છૂપાતા, લપાતા આવ્યા છે તે તું નથી જોતી ? x x x x અરે ! પેલું કોણ કહે ? સુરંગમા ! આપણી પેઠે આ અંધારી રાતે મુસાફરી કરનાર વળી ત્રીજું કોણ કહે ?

સુરંગમા—હાં ! હાં ! રાણીજી ! જો તો કાંચીનો રાજા !

મુદર્શના—કાંચીનો રાજા !

સુરંગમા—તમે જરાજો ગભરાતાં નહિ.

મુદર્શના—ના રે ! હું શું કરવા ગભરાઉં ? ગભરાવાના દિવસ તો વહી ગયા.

[કાંચીનો રાજા નજીક આવે છે.]

કાંચી—રાણીમાતા ! તમે બેઠે આ જ રસ્તે જાઓ છો ? હું પણ તમારી માફક આજ વાટનો વટેમાર્ગ થયો છું. હવે તમે મારો મનમાં જરાજો ડર રાખશો નહિ.

મુદર્શના—કાંચીરાજા ! આપણે રસ્તામાં મળી ગયાં તે પણ ધણું સારૂ થયું; એમજ થવું જોઈતું હતું. મેં મારું ઘર તજ્યું ત્યારે તમે મને મળી ગયા હતા અને આજે હું પાછી ઘેર જઈ છું ત્યારે પણ તમે મળો છો. આપણા મેળાપનું આવું શુભ સુખજનક પરિણામ આવશે એવું કોઈજો સ્વપ્ને પણ ધાર્યું હતું ?

કાંચી—રાણીમાતા ! તમે આ ખરાબ રસ્તે પગે

ચાલતાં જાઓ તે ઠીક નહિ. તમે રજા આપો તો હું તમારે સાડાં મારો રથ લઇ આવું.

સુદર્શના—તમારે રથની વાત જ ન કરવી. જે ધૂળવાળે રસ્તે ચઢેને હું મારા રાજાને ઘેરથી ચાલી નીકળી હતી તે જ રસ્તે અને તેવી જ રીતે જો હું ચાલતી ઘેર ન જાઉં તો મને સુખ થાય જ નહિ. રથમાં બેસું તો હું મારી જાતને હગો હઉં.

સુરંગમા—રાજાજી ! તમે પણ અમારી પેઠે ધૂળમાં જ ચાલો છો ને ! આ રસ્તે રથમાં ચઢીને અગર ઘોડે બેસીને આજ સુધીમાં કેાઈ ગયુંજ નથી.

સુદર્શના—હું જ્યારે રાણી હતી ત્યારે સોના—રૂપાની લાદીઓ ઉપર પગ મૂકીને ચાલતી—આજે ધૂળ અને ઉઘાડી ધરતી ઉપર ચાલીને મારે મારા જન્મપ્રાપ્ત હુલાવળનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આજે ચાલતાં ચાલતાં મને કગલે ને પગલે મારા રાજાનો—આ ધરતીના માલિકનો સમાગમ થશે એવું મેં કદી ધાર્યું ન હતું.

સુરંગમા—જુઓ, પૂર્વ દિશાએ ઉષાના રંગ પથરાય છે. રાણીજી ! હવે આપણે ઝાઝું ચાલવાનું નથી. જુઓ, પેલા રાજાજીના મહેલના પુરજના સોનેરી ઢગરા દેખાય.

[જુદા દાદા આવે છે.]

જુદા દાદા—પુત્રી ! આજે આજરે પ્રભાત થયું ખરું.

સુદર્શના—તમારા આશીર્વાદે મને ચાલવાનું બળ આપ્યું અને અહીં સુધી હું આવી લાગી છું.

જુદા દાદા—પણ આપણો રજા કેવો વિવેકચત્ર છે તે તમે જુઓ છો ને ? તેણે તમારે સાડાં ન મોકલ્યો રથ, ન મોકલ્યાં વાળં કે ન કયો કયો તમારા સ્વાગતનો ઠાઠમાઠ.

સુદર્શના—ઠાઠ નથી કેમ કર્યો ? જુઓ, પૂર્વા-કાશમાં રાતા, સોનેરી અને બીજા વિવિધ રંગના સાથી-આ પુરાબ્યા છે. પુષ્પના પરાગથી પરિમલ્લવંતો વાયુ મને સ્નિગ્ધ આવકાર આપી રહ્યો છે.

બુદ્ધા દાદા—ભલે તેમ, પણ આપણે રાજા પોતે ગમે તેવો દૂર હોય તોપણ આપણાથી તેની દૂરતાનું અનુકરણ ન જ કરાય. પુત્રી ! તમને આ અવસ્થામાં જોઈને મારું હૃદયથીરાઈ જાય છે. આવા મલિન કંગાલ વેશમાં તમે રાજપ્રાસાદમાં દાખલ થાઓ તે અમારી આંખે કેમ જોયું જાય ? તમે અહીં ઉભાં રહો—હું તમારો અસલનો રાણીને યોગ્ય પોશાક લઈ આવું.

સુદર્શના—ના, ના, ના. એવું કાંઈ જ કરતા નહિ, મારો રાજરાણીનો પોશાક તો તેમણે સદાને માટે તજવ્યો છે—અને આખું જગત જુઓ એવી રીતે મને દાસીનાં કપડાં પહેરાવ્યાં છે; પણ તેનાથી મને અપાર શાન્તિ મળી છે. આજે હું રાણી નથી, પણ તેમની દાસી છું. આજે તેમનાં સૌ સગાંસંબંધીઓના ચરણ આગળ મારું સ્થાન છે.

બુદ્ધા દાદા—પણ તમારા શત્રુઓ તમારી હાંસી કરશે તે તમારાથી કેમ ખમાશે ?

સુદર્શના—તેમની હાંસી મસ્કરી સદાને માટે અમર રહો—ભલે તેઓ શુદ્ધી ભરી ભરીને મારા ઉપર ધૂળ ફેંકે તોપણ કાંઈ ફિકર નહિ; એ ધૂળને તો હું મારા દવામીના મેળાપના ઉત્તમવતું શુભાલ માનીને વધાવી લઉં છું.

બુદ્ધા દાદા—ત્યારે હવે મારે તમને કાંઈજ કહેવાનું રહેતું નથી. હવે આપણે વન-તોત્તમવની છેલ્લી રમત રમી લઈએ, અને પુષ્પના પરાગને ઠેકાણે ચારે દિશાએ દીનતા-રૂપી ધૂળ ઉરાડીએ. એ ધૂળથી ધૂસર થઈને આપણે આપણા રાજાની સમક્ષ ઉભાં રહીએ. તે પણ આપણી પેઠેજ મૂલિ-ધૂમર થએલો હશે. લોકો તેને પણ ઓછા જ છોડવાના

છે ? લોકેના ધૂળવાળા મેલા હાથમાંથી તે બચી જવાનો નથી અને તેને પણ ધૂળ એવી વહાલી છે કે તે પોતાના અંગ ઉપરથી જાંજોરવાનો પણ નથી.

કાંચી—દાદા ! તમારા ઉત્તમ વળતે મને રજે ભૂલી જતા ! મારે આ રાજવંશી પોથાક ધૂળમાં ઝોળાખેડો ઝોળાખાય નહિ એવો ખરડાઈ જવો બેઘરો.

બુઢા દાદા—દોસ્ત ! હવે તેને અઝી વાર છે એમ ન સમજતા. તમે આટલે સુધી આવી પહોંચ્યા છો ત્યારે તમારા રંગને પલટાતાં કાંઈ વાર લાગવાની છે ? આપણું રાણીજીને જુઓ ! તેમને એક વાર પોતાની બલ ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો અને પોતાના અનુપમ સૌન્દર્યને બગાડી નાખવા માટે પોતાના બધા અલંકાર ફેંફી દીધા. તેમણે પોતાના સૌન્દર્યનું બચાવે આ રીતે અપમાન કર્યું ત્યારે તે ઉલટું હલું તે કરતાં દશગણ વધી ગયું અને હવે વિના અલંકારે તે પૂર્ણકળાએ ખીલી નીકળ્યું છે. આપણા રાજ સૌન્દર્ય વિનાના છે એવું આપણે સાંભળ્યું છે અને તેટલાજ માટે વિશ્વમાં સર્વત્ર દેખાતો તેનો વિવિધ રૂપરંગવાળો સૌન્દર્ય કલાપ જે તેના દેહની પ્રધાન શોભા છે તે તેને ઘણો ગમે છે. એ સૌન્દર્યે આજે તેનો ઘુંઘટ ઉઘાડી નાખ્યો છે, ગર્વ અને અભિમાનનું આવરણ ઉતારી નાખ્યું છે. આજે રાજપ્રાસાદમાં જે અપૂર્વ સંગીત મચી રહ્યું છે તે સાંભળવા જવાને માટે હું માફ બધું જ હોમી દેવા તૈયાર છું.

સુરંગમા—જુઓ, સૂર્યોદય થયો !

પ્રવેશ ૨૦ મો

[સ્થળ—અંધારા રંગમહેલમાં]

સુદર્શના—સ્વામી ! જે પદવી તમે એક વાર મારી પાસેથી લઈ લીધી હતી તે મને પાછી ન જ આપો તો વધારે માર. હું તમારા ચરણની દાસી છું, અને દામી તરીકે જ તમારી સેવા કરવાનો અધિકાર માગું છું.

રાજા—હવે તમારાથી મારો અમાગમ સહન થશે ને ?

સુદર્શના—થશે જ, થશેજ. શામાટે નહિ થાય ? હું તમારા દર્શનથી ભડકીને ભાગી ગઈ; કારણ કે મેં મારા અંધારા રંગમહેલમાં નહિ પણ વિહારોદ્યાનની વચ્ચેમાં તમને જોવાની મેં ઇચ્છા રાખી. ત્યાં તો તમારો હુદ્રમાં હુદ્ર સેવક પણ તમારાથી વધારે સુંદર દેખાય છે. એ તૃપ્તાનું ઘેન મારી આંખોમાં ચઢ્યું હતું તે હવે સદાને માટે ઓસરી ગયું છે. મારા નાથ ! તમે સુંદર તો નથી, પણ અદ્વિતીય છો—અનુપમ છો.

રાજા—પણ જેની તુલના મારી સાથે કરી શકાય તે તમારી પોતાની અંદર જ છે.

સુદર્શના—તેમ હોય તો તે પણ અદ્વિતીય અને અનુપમ છે. તમારો પ્રભ મારામાં વિરાજે છે અને તેમાં તમારા સ્વરૂપનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડે છે. તમે મારામાં તમારા સ્વરૂપનું દર્શન કરો છો, પણ મારા હૃદયેશ્વર ! એ બધુંય તમારું છે—મારું એમાંનું કંઈ જ નથી.

રાજા—ત્યારે હવે આજે આ અંધારી મેડીનાં દ્વાર હું મારે હાથે ઉઘાડી નાખું છું—આપણી રમત રમાઈ ગઈ છે. આવો, રાણીજી ! હવે મારી સાથે બહાર પ્રકાશમાં પધારો !

સુદર્શના—પણ તે પહેલાં મને એક વાર ફરીથી મારા અધકારના રાજાને, મારા નિહુર, નિર્મમ, ભયાનક અને અદ્વિતીય પ્રાણપતિને ચરણે મારું મસ્તક નમાવવાની રજા આપો.

શ્રીરામાયણનું મહત્ત્વ

પ્રીતિ કરે રામાયણ માહી, તેહી સમ માગ્યવંત કોહ નાહી ॥

“રામાયણુ એ જગતમાં જેનો જોટો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યગ્રંથ છે.” વિવેકાનંદ

“રામાયણુથી જ્ઞાતવર્ણનો સ્વાર્થપરાયણુતાનો દોષ જોટલો દૂર કરાયો છે; તેટલો કોઈ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજાથી પણ દૂર કરાયો નથી.” બંકિમચંદ્ર

“કાવ્યના બંને અંગ—કવિ અને નાયક—ની બાબતમાં રામાયણુના જોડાનો કોઈ પણ ગ્રંથ કોઈ દેશમાં મળે તેમ નથી. રામચંદ્ર સમાન પ્રખર સામર્થ્યવાળો તથા ઉદાર નીતિવાળો કોઈ પણ પુરુષ જગત-ભરના ઇતિહાસમાં દેખાતો નથી; તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને લુપ્તસી-દાસજી જેવી દિવ્ય પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળા કવિ પણ કોઈ જણાતા નથી. હોમર તથા વર્જીલના “ઇલિયડ” તથા “ઇનીડ” અને મિલ્ટન કવિનો ‘ગ્રેટ ડીસ્ટ’ પાશ્ચાત્યોના ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતા રામાયણુ ગ્રંથ કેટલો બધો એક છે? કદાચ કોઈ કાવ્યશક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરોબરીએ બેસાડે; પણ તેઓના કાવ્યનાયકો ઓકિલિસ વગેરે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણુના રામચંદ્રાદિ કરતાં બહુ ઉતરતા છે. સારાંચ કે, રામાયણુ માટે આર્ય લોકો જે અભિમાન ધરે છે તે યોગ્યજ છે.” ચિંતામણુ વિ. વૈદ્ય

“રામાયણુને વાંચીને અમે કંઈકના કંઈક બની રહીએ છીએ. અમારામાં ઉંચા ઉંચા ખ્યાલ ઉપજી મનુષ્યના શૂંપણરૂપ સહસ્રોણ આવી હાજર થાય છે. સત્યાચરણ, પિતૃભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિ-કર્તવ્ય, પિતામાતાનો સ્નેહ, વિનય, ધીરજ, દયા, સારાંચ કે માનુષી શુણોત્તું એવું કોઈ ચિત્ર નથી કે જેનું યથાર્થ રૂપ કવિએ પોતાની બહુભરી કલમ વડે આમાં આલેખ્યું નથી.” મિ. ઐરૂદ

“રામાયણુ એ કહેવામાં તો એક મહારાજાનું જીવનચરિત્ર છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તો એ ગ્રંથ આ સંસારના મળનો નાશ કરનારા અગ્નિરૂપ છે. એ અધિકારમાં પ્રકાશ, સ્ત્રીઓનો ધર્મ, પુરુષોનું પૌરુષ, બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ, ક્ષત્રિયોનો ક્ષાત્રધર્મ, વૈશ્યોનું ધન, ચત્રોનો ધર્મ અને ગૃહસ્થાશ્રમી નરનારીઓનો સુખદીપક છે. એ ગ્રંથરૂપી તેજસ્વી દીપક હાથમાં રાખીને જે કોઈ તેના પ્રકાશમાં ચાલે છે તે જીવન-યુદ્ધમાં ઠહી પણ હારવાનો નહિ.” સંતરામ શર્મા

“એમાં સ્ત્રીસમાજની સક્તિ, પવિત્રતા તથા મહત્તા વિશે જેવો

પ્રકાશ સમાયેલો છે; તેવા બીજા કાષ્ટ પણ અંચમાં નથી દેખાતો.”

“જે મારી કામના કેટલાય વિવાહોમા કન્યાઓને ગમાયણુ દહેજમા આપી છે, કે જેથી તે પતિવ્રત ધર્મ પાળનારી થઇને સ્ત્રી-જાતિની મહત્તા માટે મર્વ રાખે. આથી જોડે મારી જાતિએ તો અને કલકિત કરવાનું બીકું છાંવેલું, પરંતુ મેં સ્પષ્ટ કહી દીધું કે રામાયણુ કંઈ માત્ર હિંદુસમાજનો અંચ નથી, પણ આખી દુનિયાના માણસોની સંપત્તિ છે. x x હાલમા પશ્ચિમની સભ્યતાએ ભારતીય આદર્શની ભવ્યતાને ટાળવા-જૂંસવામા કસર નથી રાખી; અને તેથી અમારી નૈતિક શક્તિ પ્રાયઃ જવાજ ધર્મકાર્યોને માટે ફીણ થતી આવી છે.”

સૈયદ કાસીમઅલી સાહિત્યાલંકાર

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य दुर्लभपलाविनोदः ।।

અર્થાત્ જેને સારાસારા અર્થો વાચવા વિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને અપજાના (લક્ષ્મીના-સ્ત્રીના) શુભ વિનોદ શી ગણુ તરીકા છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજી જે આવ્યું તે વાચવા મઠી પડો છો, પણ એવું તો તમે શ્રેષ્ઠ વાંચો તેમજ સારું. ગીતાશ વાંચો, વેદાંતના બીજા પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ

“પુસ્તકોમા હું શું વાંચેલો રહી શકતો તેથી અને જે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાચર થાત, નહિ એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું હિંમટો વધારે સુખ-ચેનમા રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારા સારા પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાનવામ મહેલાઈથી વેડી શકે છે. x x એક પછી બીજી, એમ પુસ્તકો વાચતા છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

મહાત્મા ગાંધીજી

“જુઓ ‘સારા પુસ્તકો એટલે શું’ એ તમે જણો છો ? સારા પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ? લાભ ! હજી આપણે એ નથી સમજના. જે સમજતા હોઈએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમા શોભી રહેવા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાજ લઈ શકાય તેવા વહાણો છે; જ્ઞાન એ મૂર્ત છે અને આપણા ઘરમા આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન

એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધેસતા થાય તેવા લગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચત્રણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર ષંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાગ-નો લંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવા પાણીભરેલા માટલા છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.”

સ્વ. પટિધાર

“મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામમાં નથી મળતો. x x x માતૃ-ભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થવા વિના કોઈ પણ પ્રગતિ ઉત્પત્તિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશ-પ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. x x x બધી જાતની ઉત્પત્તિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં છે. પરંતુ આદિના જેવી ઈદ્રિયવૃત્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરના કમળોની મધુર સુગંધથી ભસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયના સ્વર્ગીય સુખો પણ લુપ્તજા લાગે છે.”

બંકિમચંદ્ર

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી હોડાવવાની, દુઃખીઓના દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માર્દાઓનું દર્દ બૂઝાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજા કોઈ થીજમાં નથી.”

માર્કન

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરી શબ્દમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“અરાબ ગોપડીઓનું વાચન, એ તો એર પીવાસુમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અષ્ટૃટ લંડારથી જે સતોષ તમને નહિ મળે, તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“લીલા વનમાં શૂંષે મરનાર પરુમા અને આટલા આટલા વાય-વાના સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શું તદ્વાપત ?”

“સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને સંપર્ક હોય છે તે ઉપરથી પણ તેના વિશે અનુમાન થાય છે.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ધ્રુવે ત્યારે જેમ પોતાના વાજાંત્રમાથી ચઢાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ એક વાંચનાર પણ જ્યારે ધ્રુવે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાથી પોતાને મનમગ્નતા અવાજ કાઢી આનંદમય થઈ શકે છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્લેક્સ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામા સદાય એકાદ પુસ્તક લાઇને ફરે; તે પછી આપણા જેવાએએ તો ખુદી વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવું જોઈએ ?”

“જોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માત્મ છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમાં સારા પુસ્તકો નથી, તે ધર ધર નહિ પણ નિર્માત્મ તનમનવાળાં જીવતા મુકદ્દમાને રહેવાની ધોરજ છે.”

એક વિદ્વાન દીકરુ કહે છે કે, વાચવાની હોશ છાડી દેવાના બદલામા કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરણાવસ્થામા સુમાર્ગ દેખાડે છે, જટિલવસ્થામા મન રજાન કરે છે અને હિંદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતા નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે.”

“એક પાશ્ચાત્ય પદિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે—‘માણસને લૂગડાલગ્નની જેટલી જરૂર નથી તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરના પુસ્તકો ખરીદી લેતા સુધી લૂગડા લેવાનું મુશ્કેલી રાખતો. તેને સિસેરાના પુસ્તકો જાડુ ગમતા. તે વાચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમા ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપ્રકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ જેમ એ દૈવી ગ્રંથોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીકાફા આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ગ્રંથોની આરડીમા ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તોપણ એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે ‘અમારામા પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે ત્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?”

ગીતાજી વિપે કેટલાક વિચાર

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુલપદ્માદિનિઃસૃતા ॥

ભાવાર્થ:-૨૧મ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિદ્યાથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા જેવું (પરમપદ્મયમ) મર્ત્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની યડમથનમાં પડવાનું શું નોંધવું છે? “મહર્ષિ વ્યાસ”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-“હે અર્જુન! આપણા આ ધર્મમય સ્વાદૃષ્ટ ભગવદ્ગીતાનું જે મોઢ પાંદડું ૨૨શે, તેણે જ્ઞાન ચતુર્થી માટે-પરમાત્માનું પૂજન કરવું છે, એમ ૮ સમજાવ્યું છે”

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે-ભગવદ્ગીતામાં વેદોના ત્રણે કાંડ ૨૫૬ કરેલા છે, એટલું જ નહિ પણ તે મૂર્તિમાન વેદૃષ્ટ હોઇને ઔદાર્યમાં તો વેદથી પણ વધારે છે” જે મોઢ ગીતાગ્રંથ ખીન્નઓએ આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષસુખનું સદાનંત મોનેલું જાણવું ‘ગીતા રૂપી માતા અને મનુષ્યોની જાળકો છતાં પડવા ભટકે છે, તેમનો મેળાપ મરાવી આપવો, એ તો સર્વ મનુષ્યોનો મુખ્ય ધર્મ છે”

મહાત્મા બંકિમચાણુ કહે છે કે-“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું એજ કારણ છે કે, તેમાં જ્ઞાન, ધર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે, કે જેનું સામંજસ્ય ખીન્ન મોઢ પણ ગ્રંથમાં નથી આવે અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય દેવ ગીતામાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં તે કોઈ પણ કાળે જાહેર કરી હોય એમ જણાતું નથી આવે ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં ખીન્ને મ્યાય નથી”

મહાત્મા થોરો-“પ્રાચીન યુગની સર્વ ગ્રંથોચીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી એક કોઈ પણ વસ્તુ નથી ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો ખીન્ને એકે ગ્રંથ હજી સુધી લખાયો નથી ગીતાની સરખામણીમાં જગતનું હાનનું બીજું બધું જ જ્ઞાન અને તુલ્ય જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે મોઢ કોઈ વાર તો એવોજ વિચાર થઈ આવે છે કે, આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જુદાજ યુગમાં લખાયતું હોવું જોઈએ હું રોજ પ્રાતઃ કાળે મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્રજળમાં મ્તાન કરાવું છું.”

એમર્સન-અમેરિકનો આ સર્વગ્રંથ સાહિત્યકાર ગીતાનું પુસ્તક હમેશા પોતાની નજર સામે રાખતો કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ મામથી તથા માનવજાતના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો ત્યારે તે એમનો “સર્વમૂલેષુ ચાત્માન સર્વમૂતાનિ ચાત્મનિ” એ શ્લોક

વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પ્રવક્તિ થઈ જતું; હૃદય નાચી ઉઠતું અને ક્યાકોસુધી આનંદશ્રુ વહાવતો ' પોતાના ગીતા પુસ્તકને તે ઈશ્વરની મૂર્તિ સમાન ગણતો.

લોકમાન્ય તિલક મહારાજ—“ગીતારહસ્ય”માં લખે છે કે “સમસ્ત સંસારના સાહિત્યમાં ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.” એ ઉપરાંત બીજોનો વિપીટક અને ધમ્મપદ તથા ખ્રિસ્તી-ઓના બાઈબલમાંથી પણ ગીતાની તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે “હું ખી આત્માને શાંતિ આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણ દશાની ઓળખાણ આપનાર અને હુ કામા ચરાચર જગતના ગૃહ તત્ત્વોને અમ-જાવનારો ગીતાના જેવો મોઢા ગ્રંથ મમસ્ત વિશ્વની કોઈ ભાષામાં નથી.”

“ વર્ણનો, આશ્રમનો, જ્ઞાતિનો, દેશનો, ભીનો કે શ્રદ્ધાદિનો ભેદ ન રાખતા સર્વ કોઈ માટે એકમગ્ની સદ્ગતિ સમજાવનાર અને ઇતર ધર્મ પ્રત્યે મહિષવુદા દર્શાવનાર એવી જે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયુક્ત ગીતા, એ તો સનાતન વૈદિક ધર્મકૃષ્ણ વિદ્યાળ વૃક્ષનું એક અસત મધુર અને અમૃતપદને પમાડનાર અમર ફળ છે.”

“આ ગીતા ધર્મમાં વૈદિક ધર્મનો જે સમગ્ર માર સમાવેલો છે, તે મારમૂલ નિત્યધર્મને નાણીને કેવળ કર્તવ્ય તરીકેજ સર્વ જૂત-હિતાર્થે પ્રબળ પ્રયત્નો કરીને વિગળ્યો મેળાવનારા ધર્મવીરો તથા ધર્મોત્થાઓ ત્યારે આ ભાગ્યભૂમિને અપદૃત કરતા હતા, ત્યારે આ દેશ ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થઈ જ્ઞાનને અનુમરતા આરિ-ય ઉપરાંત ઐશ્વર્યને પણ ચિખરે પહોચી ચૂક્યો હતો; અને ન્યારથી એ બને લોકમાયી તારનારો તથા પરમ શ્રેયઃકર એવો પૂર્વતઃ ધર્મ છૂટતો આપો ત્યારથીજ ભારતવાસીઓની દુર્દશા યદ્ યદ્ છે.”

હિંદુધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વ જેણે જાણવા હોય તેણે આ અપૂર્વ ગ્રંથનું અવશ્ય અને પ્રથમ અધ્યયન કરવું જોઈએ. કારણ કે યોગ, માધ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો, વેદાન્ત વગેરેના રૂપમાં ક્ષરાક્ષર સૃષ્ટિનો તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રચના જ્ઞાનનો વિચાર કરનારા પ્રાચીન શાસ્ત્રો યથાશક્ય પૂર્ણવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મયોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને જે સ્વરૂપ હાવના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના મૂળરૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને તેથીજ કહી શકાય કે, હિંદુધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ સમજાવી શકે એવો ગીતાના જેવો બીજો કોઈ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાડ્મયમાં નથી.”

ચીની અનુવાદક—ગીતાનો આ અનુવાદક શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે તે દરરોજ ત્રણ-ચાર વાર પ્રેમરદન કરતો. ચીનાઓએ તો એનું જ નામ “કિપનજી” (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું; અને અત્યારે તો ત્યાં એનું મૂળ નામ કોઈ પણ જાણતું નથી.

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહાણી

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઈકથી-
જ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્રને લગતા
ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાઓને આપી શકે તેમ છે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે
છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ બેતા આ પ્રકાર સૌ કોઈએ
સારા પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રીતરિવાજે બનાવી દેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગે ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે ઘી વગેરે-
માં થોડી કરાર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માન-
સિક ખોરાકની પત્રાચ્છિદ્ર ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, પડો-
શી, સર્ગા, કુટુંબી, મિત્ર, પાડોશી, સ્ત્રીબંધુ, બ્રાહ્મણો, વિદ્યાર્થી વગેરેને
બેટ અપાય તો તે ગમે તેવા નિષ્ઠાન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં
તેમને માટે વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

હજી હોય તો “ અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ
નિમિત્ત અમુક તરફથી બેટ ” કે એવું કોઈ મુખ્યગૃહ પર ઇલાખીને,
સ્મરણપત્રી ઇલાખીને કે હાથે લખીને આપી શકાય કે બેટી લોકસેવા
થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

હકીકત આવી હોવાથી આ સંસ્થાનાં અને બીજાં પુસ્તકોમાં-
થી પસંદ પડે તે તે લોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા નાનામોટા
પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગની સાથે જ્ઞાનચારિત્ર જેવી ઉત્તમ
વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેષ્ઠ સમજી મનુષ્યે અવશ્ય મેળવવું જોઈએ.

દ્વિતીય ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સંસ્થાન ધારે તો કોઈએક ઉપકારક
પુસ્તકની ખાસ આગતિ ઇલાખીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ
કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની યથાશક્ય
પ્રતોની લદાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતના સારા સારા
પુસ્તકો લીધા હોય તો બેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનમગ્ન
પુસ્તક ઇલાખી લેવાની સગવડ મળી શકે. માત્ર પાંચ દસ રૂપિયા
ખર્ચવા હોય તો ગીતાઓ કે ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો
બીજી કોઈ સારી હજાર-પાંચસો પુસ્તકોની લદાણી વહેંચી
શકાય; હવે એકદ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો તેટલા વડે પણ ધર્મ-
પ્રદોષોમાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપ્રત
મુખેથી વહેંચી શકાય.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું હાલનું ધોરણ

૧—વાર્ષિક મૂલ્ય પાકાં પૂંઠા સાથે ૫) હોઇ પોસ્ટેજ માફ છે. અને સાદાં પૂંઠાનો વર્ગ દરે રાખ્યો નથી. ૨—પ્રત્યેક, વર્ષ કારતકથી ગણાઇ ગમે ત્યારે આદક ચલા છતાં કારતકથી પુસ્તકો અપાય છે. ૩—પ્રત્યેક વર્ષમાં ઘણે જાગે ૫૪૬ના કદનાં ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ પુસ્તકો દ્વારા કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધી અપાય છે. તેમાંનાં નીકળ્યા હોય તે તે પુસ્તક આદક ચલી વખતે અપાઇ જાડીનાં નીકળે તેમ મોકલાય છે. ૪—કોઇ વાર પુસ્તકોની સંખ્યા ચારથી વધે તો તે વધારાનું પુસ્તક સાદાં પૂંઠાવાળું મોકલાશે; અથવા બીજા પાકા પૂંઠાવાળા પુસ્તકના બેગું બધાવી મોકલાશે. ૫—પ્રત્યેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલીને તે પછીના વર્ષનું લવાજમ મંગાવી લેવાશે; અને બનતાં સુધી તે વિષે અગાઉથી ચેતવણી અપાઈ જોયો નવા વર્ષમાં આદક રહેવાનો ના લખશે તેમને એ છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ પેણુ સાદી રીતે મોકલાશે. ૬—જોયો પ્રથમથી ના નહિ લખતાં વી. પી. આવે તે પાછું વાળશે તો તે છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો સર્વ દક્ક સુભાવશે. ૭—જેમનું વી. પી. બૂલથી કે એવા કોઇ કારણથી પાછું વળતું હશે તેઓ પોતાનું લવાજમ મોકલી આપીને પોતાનું નામ પાછું ચાલુ કરાવી શકે છે. તથા વી. પી. પાછું વળવાથી પોસ્ટેજદિ ખર્ચ રદ ગણુ હોય તે મોકલીને પાછું વળેલું પુસ્તક પણ મેળવી શકે છે. ૮—વિવિધ ગ્રંથમાળાના પુસ્તકો પૂરતી મોકલી કરીને ટપાલમાં નંખાય છે; છતાં તે આદકને ન મળે, તો તેને માટે આ સંરથા જવાબદાર નથી. પોસ્ટખાતા પર અરજી કરવા છતાં પણ જોયો તે પુસ્તક ન મેળવી શકે, તેઓ તે બાબતનો પોસ્ટ સાથેનો પત્રવહેવાર જોયા મોકલી આપશે તો બનતો વિચાર અને પેરવી થશે. ૯—જેરવલ્લે ન જાય તેટલા માટે દરેક પુસ્તક રજીસ્ટર પોસ્ટથી મેળવવું હોય તે બંધુએ તે ખર્ચના બાર આના વધુ મોકલવા. ૧૦—વાર્ષિક લવાજમ રૂબરૂમાં ભરનારને તેજ વખતે જાપેલી પાવતી અપાય છે તથા વી. પી. દ્વારા લવાજમ ભરનારે વી. પી. ઉપર જે સિરનામુ, પોસ્ટની જાપ વગેરે હોય છે તેનેજ પાવતી તરીકે જાળવી રાખવું. ૧૧—મુબંઈના કાર્યાલયમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાનું મૂલ્ય ભરનારે તે ભર્યા પછીનો સર્વ સંબંધ અમદાવાદનાજ કાર્યાલય સાથે સમજવાનો છે. ૧૨—અમદાવાદ તળના આદકોને પણ મુબંઈ તથા બીજા સર્વ સ્થળના આદકોની પેઠે દર વર્ષે છેલ્લું પુસ્તક ઉપર જણાવેલી રીતે વી. પી. થીજ મોકલાશે; પણ તેમને તે અગાઉ લવાજમ રૂબરૂ ભરી જવાની સમગ્ર બનતાં સુધી અપાશે.